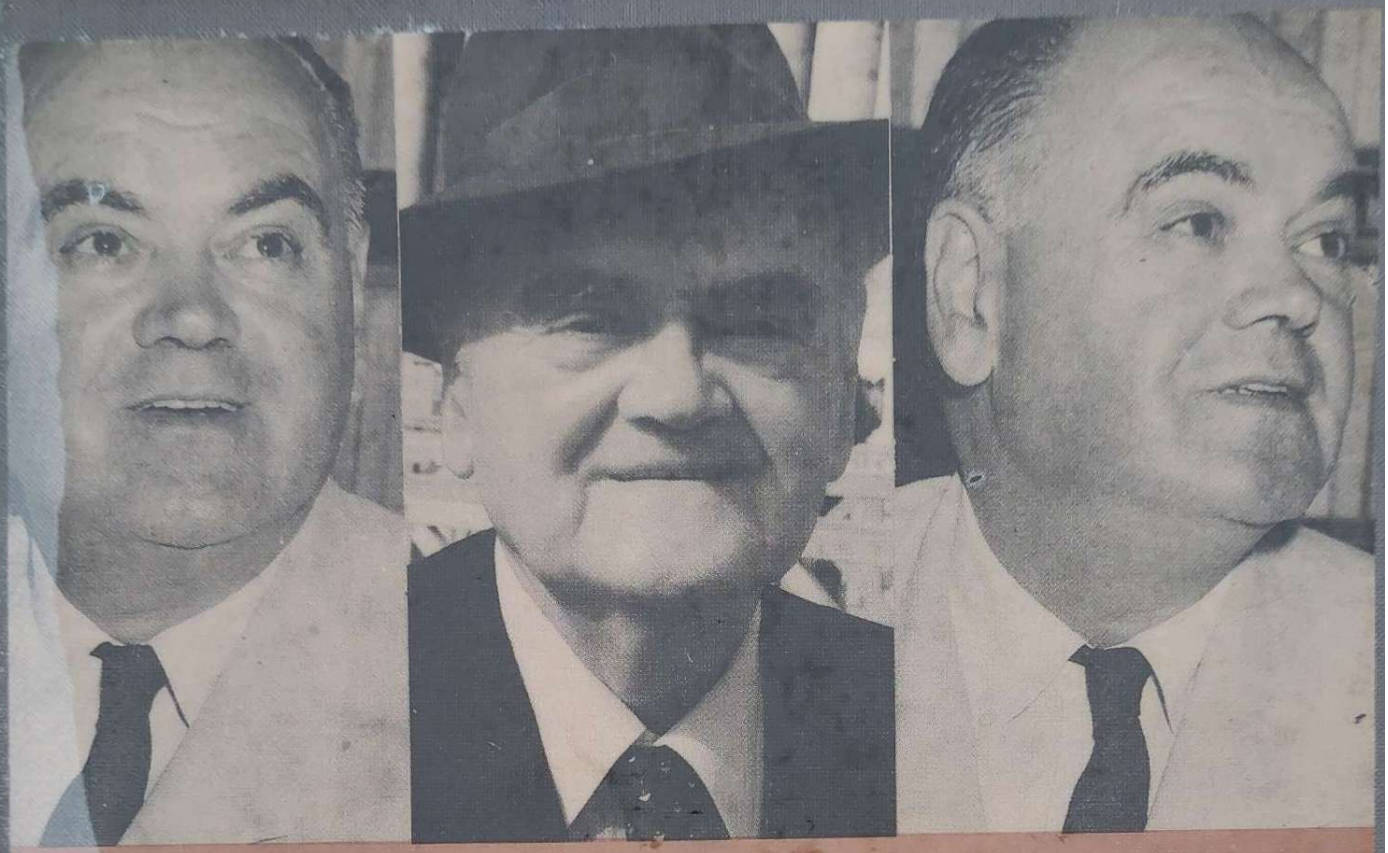

BOGDAN

RADICA

ŽIVJETI NEDOŽIVJETI

II

RADICA:

ŽIVJETI
NEDOŽIVJETI

KHR

KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE

UREDNIK: VINKO NIKOLIĆ

LJUDI I KRAJEVI
Knjiga dvadeset i peta

RADICA:

ŽIVJETI NEDOŽIVJETI

© 1984 — KNJIŽNICA HR

Printed in Spain
ISBN 84-499-9979-0
Depósito Legal. B. 11722-84
EGS - Rosario, 2 - Barcelona

BOGDAN RADICA

ŽIVJETI NEDOŽIVJETI

USPOMENE HRVATSKOG INTELEKTUALCA KROZ APOKALIPSU JUGOSLAVIJE

KNJIGA DRUGA

MÜNCHEN - BARCELONA, 1984.

KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE

KNJIŽNICA „TINA UJEVIĆA“
SIGNATURA 886.2-9 RADIĆ.B
INVENTARNI BR. 108010 Z 2

886.2-9
949.75

NINI

ZA NAŠ ŽIVLJENI
I DOŽIVLJENI ŽIVOT
BOGDAN

SPLJETU GRADE, TEŠKO UZDISANJE,
TKO TE SPLJEO, DIVNO LI TE SPLJEO!

BOGDAN RADICA

OSAMDESETA GODIŠNJICA ŽIVOTA:
*SPLIT, 26. KOLOVOZA 1904.

ŽIVJETI – NEDOŽIVJETI

KNJIGA DRUGA

I.

U AMERICI U RATU — RATUJU SRBI I HRVATI

BEOGRAD 1940.: PREDOSJEĆANJE RASULA

NEMA strašnijeg iskušenja za jednu zemlju, nego li njeno držanje i njen stav u toku rata. Rat može sjediniti jednu zemlju, pretvoriti je u cjelinu, ali je može i duboko podvojiti i rastrgati. Problem održanja cjeline jedne zemlje postaje svakako najsloženiji, kad se radi o jednoj zemlji, u kojoj žive narodi, koji su se u toku svoje prošlosti razvijali u sasvim oprečnim sredinama, pod utjecajem oprečnih kultura. U slučaju naroda Jugoslavije, bilo je jasno, da ni njihova prošlost, ni njihova i suviše nestalna i ubrzana sadašnjost nije bila u stanju ni da ih sjedini, niti da ih približi. Tri desetljeća zajedničkog života Hrvata i Srba pridonijela su više njihovu razjedinjavanju, nego li sjedinjavanju. U međusobnom životu ni Hrvati ni Srbi nisu se suživljavali, nego odživljavali, raskopavajući između sebe dubok jaz, pronalazeći tek ono, što ih je razdvajalo, nikako ono, što bi ih bilo moglo sjedinjavati, odnosno upozoravati na zajedničke interese, zbog kojih bi se trebali povezivati i integrirati. U slučaju Hrvata i Srba, rat ih je još dublje podvajao i, konačno, izložio provaliji krvava građanskog rata.

Taj osjećaj pojavljivao se u meni i razrađivao u toku mojih čestih boravaka u Beogradu i u Zagrebu 1939. i napose 1940. godine. U oba grada vladala je, u prvome redu, posvemašnja anarhija i duboka podvojenost u mišljenjima. Konačno, iznad svega isticao se je srpsko-hrvatski antagonizam do tolike mjere, da me je to iznenađivalo. U Beogradu, srpski su slojevi bili mišljenja, da se je uspostavom Banovine Hrvatske «dalo» Hrvatima i suviše mnogo. U Zagrebu se, naprotiv, držalo, da sve ono, što je Hrvatska dobila u okviru Banovine Hrvatske, ne samo da je malo, nego da bi to tek trebao biti početak snažnijih oslobađanja Hrvatske od Beograda. Nema nikakve sumnje, da je kod Hrvata bila sasvim sazrela svijest

o tome, da Jugoslavija nije nikakvo rješenje i da je jedini put ostvarenje države Hrvatske. To se najsnažnije osjećalo kod hrvatske inteligencije, koju je u to vrijeme obuhvaćao dubok osjećaj hrvatskog nacionalizma. Utjecaji iz Rima i iz Berlina bili su neobično jaki. Nepovjerenje prema Engleskoj i Francuskoj, s obzirom na njihovo statičko držanje u pitanju održanja Jugoslavije, bilo je daleko jače, no što sam mogao sebi predstaviti.

Preokret kod velikog dijela hrvatske javnosti u odnosu na Pariz i London, a u pravcu većih očekivanja iz Berlina i iz Rima, osjetio sam prije nekoliko godina i kod Dra Ante Trumbića, koji je, razočaran svojim demaršima u Parizu i u Londonu i nehajem i francuske i engleske diplomacije prema hrvatskom pitanju, smatrao, da bi možda rušenje Versaillske Europe po Hitleru i Mussoliniju bilo ipak jedini izlazak iz tadašnje nepokretne situacije. Poslije jednog putovanja po Sredozemlju, koji mu je omogućio posjetiti Italiju, Trumbić je bio jako iznenađen razvojem te zemlje, ostvarenim po fašizmu.

—Hrvatima ne preostaje —govorio mi je, na moje veliko iznenađenje u godinama između 1935. pa do svoje smrti— nego da ipak očekuju promjene, koje će svakako doći. Hitlerova Njemačka i Mussolinijeva Italija predstavljaju novu pojavu, ispred koje snage Engleske i Francuske ne samo da su zastarjele, nego su i zakržljale. Hrvati se moraju orijentirati više prema tim novim snagama, gdje postoje veća shvaćanja za njihove interese, nego li je to slučaj u Parizu i u Londonu. Za nas Hrvate svakako je osnovna i bitna činjenica, da se oslobodimo Beograda, koji nas je potpuno opljačkao, zaustavio naš napredak i bacio stotinu godina unatrag u našem razvoju. Ako to budemo mogli ostvariti posredstvom Rima i Berlina, zašto ne?

Trumbić je bio jako zastrašen našim nazadovanjem pod Beogradom. Srbijanci su za njega bili ne samo agresivni, nego i nesposobni da vode novu modernu državu. Konačno, infiltraciju Beograda i Srbijanaca kod nas smatrao je velikom pogibelji, da se Hrvatska sasvim ogoli i zarobi. Bio je strašno ljut na sve one hrvatske političare, posebno iz Dalmacije, koji su surađivali s Beogradom, dok je najveća većina hrvatskog naroda bila u opoziciji. Ljutio se često i na samog Meštrovića, za koga je, napose u godinama između 1929. i 1935., znao reći, da je i suviše puzav i blagonaklon prema Aleksandru. Posebno je napadao Grisogona, Tartagliu, Anđelinovića, Poduju i niz dalmatinskih advokata, za koje je govorio, da služeći Beogradu, uspavljuju Beograd i zavaravaju ga.

—Kad bude došlo do glavnog i odsudnog okršaja —govorio je Trumbić— osjetit će Srbi. Hrvati se ne će boriti za Jugoslaviju, pa makar to od njih tražili i London i Pariz, jer su se i francuska i engleska diplomacija i suviše poistovjetile s interesima Srba i srbijanske prevlasti u Hrvatskoj. Oni u Londonu i u Parizu vjeruju u pobjedu srpske vojske, u snage srpskih generala. Međutim, sve su to Potemkinova sela. Generali su sazidali vile tamo na Dedinju. Veliki su novci u sve to utrošeni. Zemlja i narod su u velikom zaostatku. Hrvatsku su ogolili. Hrvati se nikako ne će tući, a ne vjerujem, da će i Srbi, svakako ne ni Slovenci; čujem, da je čitava Makedonija protiv Srbijanaca. Jedno mi se čini, nažalost, najvjerojatnijim, da će stradati najviše Srbi, i, što je najgore, i oni nevini. U Beogradu nitko to ne shvaća. Oni i nadalje žive, kao i za svih ovih godina, postupajući sa svima nama, kao da smo nitko i ništa, njihovo roblje.

Nigdje, kao kod Trumbića, nisam osjetio rasulo Versaillske Europe, možda i zbog toga, što je on, barem u našem slučaju, bio jedan od njenih pionira. Njegovo razočaranje u Versaillsku Europu bilo je ne samo patetičko, nego povezano s razočaranjem u srbijansku vladajuću klasu, kao glavnu pobjednicu Versaillske Europe, probuđivalo je u meni već od 1930. osjećaje zebnje, straha i depresije. Svaki put, kad god sam, bilo iz Atene, bilo kasnije iz Ženeve stizao u Zagreb, poslije razgovora s Trumbićem, koji me je uvijek srdačno primao, pokraj svega onog, što se zbivalo u Europi, imao sam uvjerenje, da se krećemo u pravcu teških iznenađenja, i da će rat, za koji mi je bilo jasno, da ga Hitler i Mussolini moraju izazvati, predstavljati za našu zemlju tragično iskušenje.

Po uvjerenju zapadnjak, nisam nikada sumnjao, da na kraju krajeva Zapad ne može izgubiti rat. Iako sam za vrijeme čestih posjeta Parizu osjećao dubok kaos, koji je tamo vladao, iako sam svugdje, napose na Balkanu, u Grčkoj i u Bugarskoj, pa i kod nas u Beogradu i u Zagrebu, osjećao jak porast njemačkih i talijanskih upliva, porast utjecaja naci-fašističke Osovine, ipak nisam mogao nikako da se opredijelim za neku novu Europu, koju su Hitler i Mussolini naviještali. Već u Italiji, za vrijeme fašizma, imao sam osjećaj, da takvi pokreti nisu u stanju ništa pozitivna donijeti narodima. Iz nekakvih

tradicionalnih slavenskih raspoloženja vjerovao sam, da će se na kraju i opet Rusija naći na strani zapadnih saveznika i tako onemogućiti Hitlerovu pobjedu. Ali, u Zagrebu je inteligencija mislila suprotno. Inteligencija oko «Obzora», s kojim sam uvijek održavao veze, kao i ona oko «Nove Evrope», stajale su na strani Zapada. Ljudi kao dr. Milan Ćurčin, Dr. R. Meixner, Ivan Meštrović, Joza Kljaković, s kojima sam sjedio u «Medulić» kavani za vrijeme mojih kraćih posjeta Zagrebu, ili po njihovim redakcijama, iako kritički na držanje francuske i engleske diplomacije, vjerovali su bezuvjetno u pobjedu zapadnih demokracija. Ali put do te konačne pobjede nije ni svima njima bio jasan, ni jednostavan. Oni su, uostalom, i bili u doticaju s engleskim i francuskim intelektualcima, kao što su bili R. Seton-Watson, Hugh Seton-Watson, Clissold, Warnier i drugi. Ali glavnina hrvatske inteligencije, bilo da je bila nacionalistička, bilo da je bila marksistička, vjerovala je, da Versaillska Jugoslavija odlazi, nestaje, i da će nova, ako ikada do iste dođe, moći biti obnovljena na podlogama sovjetske formulacije narodnog pitanja. Takvo je mišljenje ispovijedao na svoj način, nikad ne ulazeći u kontigentnu politiku svagdašnjice, nego metapolitički Miroslav Krleža, kojemu je bilo posve jasno, da sve ide u propast. Ljudi, koje sam oko njega susretao, bili su sličnog mišljenja, po onoj: što gore, to bolje; vjerovali, su da ni Mačekov sporazum, ni Banovina Hrvatska nije više u stanju zaustaviti naglo rasulo zemlje. Oni su, kao što mi je jednog dana govorio August Cesarec svojim tihim i staloženim glasom, bili mišljenja, da se srednjo-europski i balkanski kaos, sav prorešetan nacionalnim i manjinskim pitanjima, može riješiti tek putem, kakav se pojavio u Sovjetskom Savezu, jer jedamput marksizam, uveden u stvarnost, nastavit će izrabljivanje jednog naroda po drugome. Marksistički, odnosno sovjetski Beograd uspostavit će sasvim ravnopravne odnose sa sovjetskim Zagrebom. Jedinstvo proletarijata istisnut će srpsku nadvlast nad ostalim narodnostima, koju kapitalizam nije u stanju riješiti.

Nacionalistički krugovi bili su svi uvjereni, da se ide kraju. Antun Bonifačić, iako je u to vrijeme dolazio k meni u Beograd, da bismo ga uposlili za atašea za štampu u Parizu, bio je čvrsto uvjeren, da se ide naglo kraju, i da će kod tog rasula najstrašnije «platiti Srbi»! Iako čovjek zapadne kulture i bliži duhu Pariza, i Bonifačić je vjerovao u pobjedu

Rima i Berlina. Kad je već tražio, da se zaposli u beogradskom Presbirou s time, da ga se pošalje u Francusku, on je, po svoj prilici, namjeravao da se izvuče iz predstojećeg pakla. Na klerikalnoj strani raspoloženje je bilo svakako slično. Mate Ujević, moj stari prijatelj iz gimnazijskih godina, davao mi je općenito katastrofalna obavještenja o onome, što se treba zbiti. «Sve je kasno, opetovao je, sve je kasno. Beograd nije ništa shvatio. Ukoliko ekstremni nacionalistički krugovi preuzmu maha, jednom ili drugom prilikom, oni će klati Srbe. Stanje je u mješovitim krajevima tako napeto, da je isključeno, da će itko biti u stanju zaustaviti krvave obračune».

Dok je stanje u Zagrebu bilo u fazi pasivnog iščekivanja, po Beogradu su raspoloženja bila isto tako maglovita i složena. Koliko u Zagrebu, toliko i u Beogradu djelovala je vrlo aktivno osovinska njemačko-talijanska propaganda, kojoj ni francuska ni engleska nisu bile dorasle. Mlako i obazrivo držanje službenih krugova im je to omogućavalo. Trebalo je imati mnogo prisebnosti, da se čovjek ne izgubi u labirintu međunarodnih intriga. S dvije suprotne strane nastojalo se je Jugoslaviju uvući u rat, dok je knez Pavle-Cvetković-Mačekova vlada htjela pod svaku cijenu sačuvati neutralnost.

U ljetu 1940. Beograd je, uglavnom, bio već prezasićen takozvanim Cvetković-Mačekovim sporazumom. Sa svih se strana rušilo taj sporazum. Oni pak, koji su ga trebali braniti, ili to nisu htjeli, ili nisu umjeli, tako da su i oni davali dojam, kao da uistinu nema nikakve mogućnosti održanja, nego da se srće u neminovnu provaliju. Čaršija je bila mišljenja, da je knez Pavle, uslijed svojih «snobovskih nesrpskih» raspoloženja, i suviše mnogo popustio, u jednu riječ, kako se govorilo, «dao» Hrvatima. To beogradsko uvjerenje, da se suviše «dalo i popustilo» Hrvatima, pojačavalo se i činjenicom, što Dragiša Cvetković, kojeg je cio Beograd nazivao «ciganinom», nije uživao nikakva ugleda, ni povjerenja. Biti nazvan «ciganinom» u Beogradu smatralo se izrazom dovoljnim, da upropasti svakog javnog i političkog čovjeka. Moram ipak istaknuti, da se u ličnost dra Vladka Mačeka nije diralo, naprotiv cijenilo se njegovo nemiješanje u sitne politikantske, tipično i isključivo beogradsko-čaršijske odnose. Ono, što mu se zamjeralo, bilo je tek samo, da stoji sasvim pod utjecajem dvorskih ljudi i samog Kneza. Činjenica, da je Maček imao povjerenja u Kneza, kao i Knez u Mačeka,

ljutila je vladajući Beograd do patetičkih razmjera. Maček je, bez svake sumnje, izbjegavao da se poveže sa čaršijom, čiji, uostalom, mentalitet ne bi nikada osjetio, niti shvatio. Čaršija je bila osvojena Mačekovom skromnošću, to što bi on sjedio u ministarstvu u seljačkoj košulji, sličio na Gandhija, i držao ispred sebe otvorenu «Vojnu i Mir» Lava Tolstoja ili Bibliju. Takve priče i činjenice čaršija je raznosila ne samo po Beogradu, nego i po cijeloj Srbiji.

Međutim, to ipak nije bio slučaj s ostalim hrvatskim političarima i ministrima, koje se na sav glas olajavalo, kako to samo Beograd zna, kad istine zamjenjuje s lažima.

Vijesti o tome, da se po Hrvatskoj ubijaju Srbi, bile su na ustima ne samo čaršije, nego i samog Slobodana Jovanovića, koji ih je još dalje širio i kolportirao. Laži o korupciji hrvatskih političara, isto su se tako širile do ogromnih razmjera. Na svima ustima bilo je uvijek ovo:

—Nemojte, i Hrvati kradu, i te kako, i Hrvati znaju krasti.

Tko od Hrvata krade i što sve Hrvati kradu, teško je bilo utvrditi. Spominjale su se mnoge osobe, mnoga imena, ali sve je, kao i uvijek, po čaršiji bilo teško utvrditi.

Tek u središtu šaljive pažnje bijaše najviše Ilija Jukić. Da li svojom nesmotrenošću ili zločestim jezicima njegovih bivših kolega iz žute kuće (Ministarstva vanjskih poslova), o Jukiću su se pričale čitave zajedljive basne. Kako je Jukić, postavši ministrom pomoćnikom, preko noći preskočio u karijeri sve svoje prijatelje i kolege, zavist je bila toliko pakosna, da je od njega učinila najsmješnijeg Hrvata u Beogradu. Jukić je tome pridonosio i svojim pompoznim i naduvenim stavom, uvijek ispeglan i dotjeran, kao neki novopečeni bogataš, koji je odjedamput postao važan. Tu važnost Jukić je sebi pridavao i jednim posebnim parvenijskim stilom, koji je izazivao više smijeh nego li poštovanje.

Jedne večeri odloživši u garderobi «Majestica» —tako se pričalo— svoj kaput, Jukić se razdere na slugu, koji mu je preuzeo kaput, oslovivši ga s jednostavnim: Gospodine Jukiću:

—Jesam li Vam već nekoliko puta kazao, da me oslovljavate ministrom, Gospodine Ministre!?

Jukić je, navodno, uveče posjećivao javne lokale s nekim damama iz polusvijeta, što je bilo dovoljno, da mi nekoliko ozbiljnih ljudi kažu:

—Trebalo bi da skrenete pažnju g. Mačeku, da upozori Jukića, da se čuva takvih nastupa. Da on ide diskretno sa ženama, kroz koje su mnogi u Beogradu prošli, protiv toga nitko ništa nema. Ali da on to radi javno, to ga ne samo čini smiješnim, nego i baca lošu sliku na Hrvatsku Seljačku Stranka. Ljudi se pitaju, kako može tako postupati čovjek, koji ima tako važan položaj u najvažnijem ministarstvu zemlje?!

Kod Balkanaca, to sam imao prilike osjetiti mnogo puta, kao, uostalom, kod primitivaca, kad se domognu vlasti, najteže im je prikriti taj strašan osjećaj moći, koji nisu nikako u stanju ograničavati i pretvarati ga privlačivim.

Parafrazirajući lorda Actona, trebalo bi kazati, da vlast posebno kod malih ljudi, izobliči čovjeka. Apsolutna ga vlast izobliči apsolutno. To se posebno vidi i osjeća na Balkanu, u našim sredinama, gdje ljudi iz ničesa uzjaše konja, i misle, da im se cio svijet mora diviti, cijeniti ih i poštivati.

Na čelu protuhrvatskih strujanja bila je ne samo sva beogradska birokracija i soldateska, nego i mahom i sva srbijanska inteligencija, kojoj je sada stao na čelo, javno i očito, Slobodan Jovanović, i to ne samo kao takozvana «savjest Srpstva», nego i kao predsjednik «Srpskog kluba», posebno osnovanog, da se konačno uzme u obranu Srpstvo, navodno ugroženo od neprestano i ubrzano rastućeg agresivnog Hrvatstva. Značajno je, da kad bi Hrvati uspjeli dostignuti pa i koji malo značajniji položaj u vlasti, na koji su imali osnovno pravo, svo je Srpstvo bilo na okupu, da im i to zaniječe i onemogući.

—Kako, bato —govorilo se po Beogradu—, zar da Hrvati vode državu, za koju je Srbin lio krv u dva balkanska rata i u jednom svjetskom ratu!? Otkud to, da nas Hrvati vode!

Svako racionalno raspravljanje i odbijanje takvih laži sa srpskim intelektualcem, bilo je nemoguće. Oko Slobodana Jovanovića, koji se i sâm služio takvim pretjeranim izvrtavanjima stvarnosti, okupljala se sva srbijanska *jeunesse dorée*, mahom nacionalistička ali i marksistička. Pod vodstvom tog patrijarha Srpstva u jednoj mnogonacionalnoj zemlji iskrsavala je sva složena anatomija jednog grada, koji je sreća i sudbina postavila da bude glava jedne nove države, koja se nije nikako mogla smiriti, da joj upravo takav grad, koji nema nikakva iskustva, ali ni osjećaja za duboke povijesne razlike i kulture, bude centralnim težištem sve vlasti. Jer iako je taj grad preuzeo na sebe isključivo i kruto hegemonističko

vodstvo jedne duboko mnogovrsne države, koja se prostirala od srednjo-europskih kulturnih formacija do skrajnjih balkansko-turskih i bizantinskih ostataka, on nije nikako bio na visini i suviše složena zadatka, da kroz podjelu vlasti spaja kraj s krajem, ekstrem s ekstremom. Vidjelo se i sada, da ne samo inteligencija, nego ni vojska ni dinastija nisu bile na visini. S jednim jedinim izuzetkom, knezom Pavlom, koji nije imao nikakva oslonca u Srpstvu, jer ga se smatralo Englezom, a i suviše prefinjenim estetom, nimalo sposobnim da vodi zemlju kroz neprekidno zauzdavanje nikada zadovoljavajućih srpskih težnja za apsolutnom vlašću nad svim, povijesno različito formiranim narodima.

Tek što se je ostvarila Banovina Hrvatska, nad kojom je još vladao centralistički sustav velikosrpske birokracije, vojske i policije, već je srpska inteligencija, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, formirala pokret, čija je glavna parola bila: «Srbi na okup». Pod tom parolom Jovanović i njegovi sljedbenici tražili su, da se mora «ograničiti ekspanzija Hrvata», koji su tek poslije tri desetljeća ušli u vladu s uvjerenjem, da država može opstati samo, ukoliko se izvede ravnopravna podjela vlasti, koja bi konačno državi dala jedini mogući oblik opstanka kroz federativnu podjelu vlasti. Međutim, umjesto da Slobodan Jovanović, koji je jedini u Srbiji znao što znači federacija, prihvati i podupre takav razvoj događaja, koji bi konačno uspostavio jedino moguće odnose između Srba i Hrvata, on je uložio sav svoj autoritet, da obesnaži sporazum, i da sa svim sredstvima svoje ustavotvorne dijalektike uvjeri Srbe, da se moraju oduprijeti svim snagama protiv kneza Pavla i svih onih srpskih političara, koji su Hrvatima omogućili «vodeći» položaj u državnoj vlasti.

Naprotiv, kad sam ja 1940. stigao u Beograd, sporazum je već bio toliko kompromitiran i istrošen, da nisam mogao naići na jednog Srbina, koji bi ga prihvaćao. U toj akciji Jovanovićev «Srpski klub» imao je ogroman uspjeh. Jovanović je za tu svoju akciju imao vrlo mnogo suradnika. Najoduševljeniji je bio Dragiša Vasić, čije su se simpatije prema Hrvatima sasvim osušile. Među mlađim intelektualcima, koji su bili najaktivniji u akciji «Srpskog kluba», bio je dr. Jovan Đorđević, kasniji komunistički konstitucionalist. Sličnu ulogu s desnog krila igrao je na ekstremno nacionalističkoj Jovanovićevoj liniji dr. Slobodan Drašković, o kome su kolale, posebno među ljevičarima na beogradskom Univerzitetu, čudnovate i negativne verzije. Za jedne, Drašković je bio berlinski đak, koji je sa sobom donio nacistička gledanja, za druge opet mizogin, čija seksualna neodređenost kod njega navodno stvara neki führerski kompleks. Zatim se neprestano isticalo i to, da se kod svih tih mladih Jovanovićevih akolita osjeća ekstremno razvijen protu-hrvatski sklop.

—Hrvati potiskuju Srbe na svim stranama — govorio je tada Jovanović. Mi smo ugroženi ne samo u Hrvatskoj, gdje se već ubija Srbe, nego čak i ovdje u Beogradu, gdje Hrvati uzimaju maha u svima ustanovama.

Kad bi to i bilo točno, bilo bi možda i opravdano, da poslije trideset godina svakog odsutstva iz vodstva zemlje, Hrvati ipak zauzmu barem neke položaje. Ali, sve te primjedbe ili žaljenja nisu odgovarala stvarnosti, jer je glavnina svih ključnih pozicija bila i ostala isključivo u rukama Srba.

Ono, što je ponajviše plašilo Jovanovića i svu srpsku inteligenciju oko «Srpskog kluba», bilo je uvjerenje, da su hrvatski političari, napose Maček, uspjeli uspostaviti dobre i prave odnose s monarhijom. Europljanin knez Pavle osjećao se bolje u društvu Hrvata nego li Srbijanaca. Slobodan Jovanović mi je jednog dana otvoreno kazao, da su Hrvati po svojoj političkoj formaciji monarhisti, da oni snažnije shvaćaju monarhijski legitimitet od Srba, što predstavlja veliku opasnost za Srbiju i za Srbe, jer ako Hrvati preuzmu srpsku monarhiju u svoje ruke, Jugoslavija više ne će biti isključiva hegemonija Srbije i Srpstva, tako da će Srbi, posebno Srbijanci, postepeno gubiti svaku vodeću poziciju u zemlji. Jovanović je vjerovao, da će srbijanska monarhija lako podpasti pod utjecaj zagrebačke buržoazije, koja se pod Habsburgovcima naučila kako treba osvajati sve pozicije u vlasti, koje im samo može pružiti monarhija.

Tvrdnja, da bi Hrvati uz potporu monarhije mogli istisnuti Srbijance s vodstva zemlje, koju je Jovanović širio po Beogradu i po Srbiji, pretvarala se u vrlo jaku bojazan kod srbijanske čaršije, kod crkvenih krugova Svetosavskog pravoslavlja, kod vojske, koja je sva bila u rukama srpskih oficira, konačno i kod srpske opozicije, koja je tražila, da pod svaku cijenu stupi na vlast u bilo kakvom obliku. Ja sam u toku 1940. godine od svakog Srbijanca, bilo na ulici, bilo u državnim uredima, neprestano slušao ponavljanje te bojazni, da bi, naime, Hrvati s prečanskim Srbima mogli istisnuti Srbijance s vlasti i preuzeti s knezom Pavlom svu vlast u

Knjižnica Tina Ujevića

svoje ruke. Kao glavni autoritet za takve sasvim izmišljene verzije navodilo se uvijek mišljenje Slobodana Jovanovića, srpskog povjesničara, inkarnaciju «savjesti Srpstva». «Kad čika Slobodan to kaže, znači, da tako i jeste!», bila je uzrečica.

Ta priča o tome, da su Hrvati toliko politički machiavellisti, da bi mogli preuzeti u svoje ruke svu vlast u zemlji, postala je legenda i mit. Kako je poznata stvar, da na Balkanu ljudi više vjeruju u mitose i u legende, nego li u stvarnosti, to je stanje postojalo sve opasnije i za kneza Pavla i za Mačeka, čiji su odnosi bili, kao što su i trebali, uzorak lojalnosti. Ali, kako kod Srba prevladava neograničeno vjerovanje u političke zavjere, to se je i nepovjerenje prema Mačeku pretvaralo u pogibeljnu stvarnost. Srbijanac na Terazijama i k tome cincarin, sve više je vjerovao, da Maček nije samo sposoban i odgovoran političar, nego i lukav čovjek, neke vrsti lisica, ili, kako su ga zvali, «mačka», koji bi bio u stanju, da kneza Pavla toliko «obradi» za svoje planove, da bi daljnja prisutnost Hrvata u vladi mogla sasvim obračunati sa srpskom prevlašću u zemlji. Ova bojazan, koja je bila zavladala u beogradskom pravoslavlju, da će preko Konkordata između Vatikana i Beograda doći do prevlasti latinskog katoličanstva u Jugoslaviji, čak i u Srbiji, pojavljivala se sada, odnosno nije nikada prestala, i u produbljivanju Mačekova sporazuma, kako se govorilo ne sa srpskim narodom, nego s dinastijom, koja pod Pavlom nije bila više srpska, nego, kao što je trebala biti, jugoslavenska!

—Vlast kvari ljude, osvaja ih do tolike mjere, da se više ne silazi tako lako s vlasti — nije nikada prestala ponavljati čaršija. —Ovi Hrvati, kad jedared sjednu na vlast, ne će se više s nje dati skinuti.

Čarkanja o tome, da Hrvati sve odnose u Hrvatsku, pretvarala su se u čitava maštanja. Koliko je pak Mačeku bilo do toga, da ostane u Beogradu, mogao je poslužiti i taj primjer, da se on nikada nije zadržavao u Beogradu više od tričetiri dana u tjednu, da je stanovao u Hotel Bristolu, koji se nalazio u neposrednoj blizini kolodvora, i da je gotovo uvijek, kad je mogao, hvatao prvu priliku, da se vrati bilo u Zagreb, bilo u Kupinec. Za razliku od Korošca, koji je trajno boravio u Beogradu, Maček se nije mogao snaći na Balkanu. Za njega je mittel-Europa završavala kod Zemuna. Ali po Beogradu se i nadalje širila legenda o tome, kako Hrvati nisu siti vlasti, kradu i sve odnose preko Save, da

tako Srbiju i Srbijance ponovno bace na ono, što je uvijek bila: mala balkanska provincija!

—Bili smo kraljevina —govorili su beogradski poluinteligenti—, a sada smo banovina!

Konačno, evo i Dragiše Vasića. Sasvim se je izmijenio od onog iz godina prije nego su Hrvati sljegli u ministarske fotelje, kako se govorilo. I Hrvati su kao i Srbijanci pohlepni za novcem, vilama i položajima u ovoj beogradskoj «belle epoque». I Vasić je sada ne samo prišao Jovanovićevu «Srpskom klubu», nego je postao i njegova najjača duša. I on pozivlje Srpstvo na okup. Razumije se, protiv Hrvata. Jedne večeri sjedili smo u jednoj kavanici na periferiji, kad odjedamput Vasić se zagleda u jednog čovjeka, koji je bio na ulici, pa mi reče:

—To vam je Dimitrije Ljotić, taj najnoviji vođa jugoslavenskog fašističkog pokreta. Ti su vam Ljotići daleki rod Karađorđevića. Hamletski tip, mračan, sav izgubljen u mističnom pravoslavlju. Sada se približava fašističkoj ideologiji. Računao je prije, da bi on mogao unijeti u Aleksandrov «Šesti Januara» fašističku ideologiju Mussolinijeva tipa, ali nije uspio! ...Ali ti Ljotićevci, kao i taj Ljotić, to su vam mrtve duše! Ništa od toga ne će biti, niti može biti!

Kod Vasića sreo sam se i s njegovim advokatskim drugom, Momirom Nikolićem, kojeg sam poznavao još iz Pariza, dok je zajedno s drom Đurom Đurovićem, kasnijim Dražinim suradnikom, svršavao pravne studije. Momir Nikolić bio je jedan od onih rijetkih beogradskih intelektualaca, koji je bio sljedbenik ideologa monarhizma, Charles Maurrasa, inače akutni i briljantni analist naše i svjetske političke situacije, s kojim je uvijek bio užitak dijalogizirati. Realistički gledajući na stanje, Nikolić je bio mišljenja, da je prisutnost Mačeka u beogradskoj vladi, konačno, najkonstruktivniji događaj, koji se kroz dugi niz izgubljenih godina pojavio. U toj diskusiji, Vasić je ipak morao priznati, da je Mačekovo dijeljenje vlasti s Beogradom logično i konstruktivno, i kako bi bilo bolje, da je do toga došlo prije. Ali on je nadalje isticao, da je prisutnost Dragiše Cvetkovića i svih njegovih ministara u toj vladi obesnaživalo čitav sporazum, jer da Srbija nema povjerenja u Cvetkovića, i da tu leži sav srpski strah, da je «Srpstvo u opasnosti». Taj strah je toliko proširen kod svih Srba, nastavljao je Vasić, ne slažući se s Nikolićem, da nije isključeno, da bi isti mogao jednog dana prisiliti Srbiju, da

poništi ovaj i ovakav sporazum i zamijeni ga novim. Ne samo da je sporazum obesnažen slabošću srpskog partnera Cvetkovića, nego i prisustvom kneza Pavla na vodstvu države, kod kojega je interes Srpstva na najnižem stepenu bilo kakvog interesa.

Ovi i ovakvi razgovori s Vasićem jednog su se dana zaustavili na Terazijama upravo ispred sjedišta «Srpskog kluba», kad sam, uslijed njegovih poluistinitih napadaja na Hrvate, htio iskočiti iz moje ravnoteže, primijetivši mu, da Jugoslavija ne može postojati, ako u njoj Hrvati nisu ravnopravni Srbima. Međutim, Vasić mi je otvoreno izjavio, da je istina upravo suprotna od moje tvrdnje, jer da Jugoslavija može postojati bez Hrvata, jer kad ne bi bilo stalne oporbe Hrvata, svi bi ostali narodi i narodnosti slijedili Srbe i njihovu prevlast u državi! Taj iracionalni preokret kod Vasića nisam sebi mogao protumačiti drugačije nego kao rastući neograničeni utjecaj Jovanovića i na Vasića, kao i na svu srpsku inteligenciju. Tako se i taj zadnji i jedini srpski intelektualac, koji se trudio da shvati Hrvate i njihov težak položaj u zajednici sa Srbima, izgubio u maglu i mitos, da je Jugoslavija srpska država i da za njenu sudbinu i njen razvoj odgovaraju samo Srbi. Taj cezaropapistički kompleks, kako sam ga ja nazvao, na kojem se zasniva sav velikosrpski hegemonizam, nije nikako mogao nestati iz glava Srbijanaca.

Tako, sada više ne razgovarajući, nego debatirajući s Vasićem, jednog smo dana stigli i do «Srpskog kluba», kad Vasić odjedamput prekine svoje protu-hrvatske antiteze i pozove me da proslijedim.

—Kamo? — upitah.

—U Srpski klub! — odgovori Vasić.

Iako mi je još i danas žao, što nisam prihvatio poziva, ako iz ničeg drugog, a to zbog toga, što bih bio vidio mnogo toga i čuo zanimljiva mišljenja, koja bi mi bila osvijetlila mnogu činjenicu iz tih mjeseci, kad se je uistinu i pripremala zavjera protiv «vlade sporazuma». Bilo mi je tek poslije toga, kad sam već bio u Washingtonu, jasno, da je to upravo i bilo vrijeme, kad se je u «Srpskom klubu» i pripremala inkubacija puča od 27. ožujka 1941., koji je raznio vladu sporazuma knez Pavle-Maček, dobronamjernih Srba i Hrvata, koji su išli za tim, da izbjegnu srpsko-hrvatski rat i bace sve te narode u jednu od najstrašnijih apokalipsa, koja se ikada pojavila u njihovu životu.

U meni je kod toga sve više sazrijevalo uvjerenje, da ne mislim baš srpski narod, ali svakako njegova politička javnost i njegovo političko vodstvo, kao i njegova kulturno-politička elita nije još ni poslije dva i više desetljeća, i poslije ubojstva Stjepana Radića, i poslije rastućeg hrvatskog nacional-separatizma, shvatila, da bi, ukoliko bi uistinu težila za tim da sačuva Jugoslaviju, morala pod svaku cijenu dijeliti vlast s Hrvatima. Svi dosadašnji pokušaji, da se Hrvatima odbije mogućnost ostvarenja autonomije, urodili su samo negativnim posljedicama, i za Srbe i za Hrvate; bacili su u opoziciju čak i stvaratelje Jugoslavije, kao što je bio Trumbić; produbli su u hrvatskoj javnosti i u širokim slojevima naroda uvjerenje, da Hrvatima nema mogućnosti opstanka u takvom sklopu odnosa, u kojem vlada isključivo hegemonizam jednog naroda nad drugim. Izraz «hegemonizam», koji je Trumbić među prvima upotrebljavao, postao je sada u svima hrvatskim ustima toliko čest, da je isti označavao ne samo politički, nego i životni oblik svakog Hrvata, u prvome redu onoga, koji nije imao nikakve veze s državom, i, što je čudnovato, i svih onih, koji su bili dio državne vlasti ili njene administracije, svakako jedan najmanji i najbeznačniji dio!

Iz dana u dan živio sam u uvjerenju, da u slučaju bilo kakvog međunarodnog sukoba, Jugoslavija ne će biti ni zrela, niti sposobna da se održi kao cjelina, i da će svaka narodnost poći svojim posebnim putem. Kod toga, svako pa i najkraće zadržavanje u Zagrebu uvjeravalo me je, da se Hrvati ne će nikako naći uz rame sa Srbima, da zbog i isključivo srpskih interesa zađu u jedan rat, koji bi ugrozio i njihovu narodnu opstojnost.

Moj dolazak u Beograd 1940. bio je uvjetovan mojim premještajem iz Ženeve na novu dužnost u administraciji. Te godine bio sam imenovan za pomoćnika Šefa Centralnog Presbiroa. Do toga imenovanja, koje ja nisam tražio, došlo je ovako. Za vrijeme mojeg boravka u Ženevi, došao sam u doticaj s drom Jurjem Krnjevićem, glavnim tajnikom HSS, koji je u to vrijeme živio sa svojom obitelji u izgnanstvu u Švicarskoj. Dru Krnjeviću poveo me je dr. Andrija Štampar, koji je bio jedan od istaknutijih članova higijenskog odjeljenja Društva Naroda. Štampar je bio česti posjetilac našega doma. Osjećao se jako osamljenim, mnogo je trpio od nostalgije za Zagrebom, svojim domom i svojom obitelji. U to

vrijeme Štampar je održavao uske veze ne samo s Krnjevićem, nego i s Vladkom Mačekom, kojega je svakom prilikom, kad je boravio u Zagrebu, posjećivao. Mačeka je opisivao kao Gandhijevca i Tolstojevca, s kojim je bio pravi užitak razgovarati. Govorio mi je, kako je Maček uživao u gledanju Štamparovih filmova, posebno onih iz Kine. Štampar je, naime, nekoliko puta posjećivao Kinu u vezi sa svojim stručnim misijama, bilo po Rockeffelerovoj Fundaciji, bilo po Društvu Naroda, i o toj ogromnoj zemlji znao je govoriti s velikim poznavanjem. Štamparovo bavljenje u Društvu Naroda dalo mu je mogućnosti da dođe u doticaj ne samo sa stručnjacima, nego i s vrlo utjecajnim ličnostima iz cijelog svijeta. Ali, poput svih nas, bio je najsretniji, kad je mogao biti s Hrvatima. Tako mi jednog dana predloži, da će me povesti Krnjeviću, obrazloživši taj svoj prijedlog time, da je potrebno, da ja budem u vezi s Krnjevićem, jer da to može biti od koristi hrvatskoj stvari. Tako je i došlo do kontakta. Takav kontakt bio je, poslije Jevtićeva pada, lakši i zbog toga, što je novi šef vlade, Milan Stojadinović, dao nove upute, koje su omogućavale kontakte između državnih činovnika i emigranata. Osim toga, i moj novi šef, Dr. Ivan Subbotić, nije me nikako sprječavao u mojim susretima sa Štamparom, što mi je olakšalo i susrete s Krnjevićem.

Krnjević je na mene ostavio dojam čovjeka jako ozbiljna i odgovorna, potpuno odana hrvatskoj stvari. Bio je prožet idealima pokreta Braće Radića, u koje je vjerovao. Smatrao ih je demokratskim. Krnjević je vjerovao u načela demokracije. Uslijed toga, bio je neobično odan velikim demokracijama, Engleskoj i Francuskoj. Zato je i zazirao i nije imao nikakve veze s hrvatskom emigracijom, koja je djelovala s Njemačkom, Italijom i Madžarskom. On je bio čvrsto uvjeren, da hrvatski narod ne može ništa pozitivna očekivati ni od fašizma, niti od nacizma, a ni od komunizma, zato je svu svoju djelatnost upućivao na česte posjete Londonu i Parizu, i zatim Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi. Nije nikada pristao da se spusti na to, da bude plaćeni agent bilo čije vlade, zato je i njegov život izgnanika bio jako siromašan, posebno kad se uzme u obzir, da je imao i dvoje djece. Njegova politička djelatnost nije bila spektakularna. Sastojala se uglavnom u obavještavanju novinara, koji su za vrijeme zasjedanja Društva Naroda znali u ogromnom broju zgrnuti na Lemansko jezero. O nekoj većoj diplomatskoj akciji nije

moglo biti govora. Iako su kod kuće ljudi vjerovali, da se Krnjević sastaje s ministrima vanjskih poslova velikih sila, to nije bio slučaj. Kad god bih dolazio u Split, Paško Kaliterna i Ivo Čulić, kao i drugi pristaše HSSa, znali su me obasuti pitanjima o tome, kako se Krnjević sastaje s velikim državnicima, toliko uvjereni, da je to ne samo točno, nego i skopčano neminovnim i neposrednim promjenama, koje će njegove intervencije izazvati. Iako sam znao da o tome nema govora, dok ne dođe do rata, ipak ih nisam razočaravao u njihovim iščekivanjima. Nisam nikako htio rušiti iluzije našeg svijeta zato, što se borio za dobru stvar. Ali i tu sam, kao i kasnije, uvijek osjećao, kako je emigracija, ukoliko ne stoji u službi jedne totalitarne sile, koja ide za tim, da iz isključivo svojeg interesa izmijeni stanje, vrlo nemoćna. To nije bio tek slučaj Krnjevića. To je bio i slučaj talijanske anti-fašističke emigracije, koju su engleska i francuska vlada izbjegavale sve do zadnjeg časa, kad je bilo jasno, da Mussolini ide u rat kao saveznik Hitlera. Velike demokracije upravo zato, što nisu totalitarne ni ideološke, ne vole se vezivati s političkim emigracijama, pa makar te i bile demokratske. Upravo uslijed toga, i Francuska i Engleska, oslanjajući se isključivo na niz beogradskih vlada, ne vodeći računa o raspoloženjima u Hrvatskoj, nego tek u zadnji čas, kad je bilo već sve kasno, nisu mogle dobiti nikakve podpore od Jugoslavije, koju su uzaludno bacile u rat. Da su od prije pratile razvoj stanja kod nas i u Srednoj Europi i vodile više računa o onome, što im je savjetovala demokratska emigracija svih zemalja, rat ne bi sigurno bio poprimio one oblike, koje je imao. U Ženevi, diplomatski predstavnici velikih demokratskih sila više su vjerovali Fotiću, koji im je obećavao odanost Beograda, nego li Krnjeviću. Koliko je pak i taj Fotić bio velikosrbin, moglo se zaključiti i po tome, što je poslije atentata u Marseillesu tražio od švicarskih vlasti uhićenje Krnjevića, koje su to odbile, znajući bolje od beogradskog izaslanika, da Krnjević nije nikako mogao biti umiješan s hrvatskim ekstremistima u terorističke akcije.

Krnjević je bio složen čovjek. Njegovu složenost pojačavala je izbjeglička situacija: ograničen materijalni opstanak, zavisnost od iseljeništva, koje, u to vrijeme, nije bilo tako imućno kao sada. Kod toga, nije bio privlačiv kao, recimo, grof Sforza ili mnogi drugi izbjeglice, napose oni iz Italije i Njemačke. Jednog dana se odlučio posjetiti i Pariz i London,

tražio je preporuke, da bi ga primio Ivon Delbos, tada francuski ministar vanjskih poslova. Obratio se na dra Štampara i na me, da bismo mu pronašli nekoga u Sekretarijatu Lige, koji bi ga prihvatio. Mi smo došli do zaključka, da bi takvu preporuku mogao dati dr. Ludvik Reichman, direktor Higijenske sekcije Lige, koji je imao veze na sve strane, i u Europi i u Aziji i u SAD. Reichman je na moju molbu i na to pristao, i to zato, što se je, kako mi je kazao, u razgovoru s Krnjevićem uvjerio, da Hrvati ne traže rušenje Jugoslavije, nego samo njenu federalizaciju, i to u ovome slučaju banovinu, dakle širu autonomiju, iz koje bi se postepeno moglo doći do samostalnije autonomne jedinice. Svako rješavanje hrvatskog pitanja, koje bi išlo k rušenju Jugoslavije, Krnjević je uvjeravao Reichmana, pozvalo bi Italiju i Njemačku, da se umiješaju u naše odnose, što bi značilo gubljenje svake samostalnosti, ne samo za Hrvate, nego i za Slovence i za Srbe. Ali kako to u Beogradu ne shvaćaju, Krnjević je uvjeravao Reichmana, da je potrebno, da ih na to sklone i Francuzi i Englezi. Dr. Reichman je bio mišljenja, da će on preporučiti Krnjevića, jer da je to u interesu protu-fašističke i protu-nacističke politike. I uistinu, Reichmanovom preporukom, Krnjević je bio primljen u Quai d'Orsayu od Delbosa i od odgovornih viših činovnika u pitanju Jugoslavije.

Netom je došlo do službenog formiranja «vlade sporazuma», 1939., Krnjević se je, na poziv Mačeka, morao što prije vratiti u Zagreb. Bio je neobično zadovoljan, kao i svaki emigrant, koji se ravno iz izbjeglištva vraća na vlast. Bio je i daleko više optimist od svih nas. Nije nikako vjerovao, da se ide u rat, i u tome je smislu uvjeravao i Mačeka. Ja sam, međutim, mislio, da je rat neizbježan. Uoči polaska, Krnjević me je pozvao, da mi priopći neke od svojih privatnih, inače složenih pitanja. On se je, naime, vraćao kući bez svoje supruge, i zamolio me je, da za njega potpišem jedan papir, čiji sadržaj nisam nikako shvaćao. Samo mi je kazao, da se on vraća sâm s djecom, dok da njegova žena ostaje u Ženevi. Isto mi je tako kazao, da nikako ne dolazim na kolodvor, jer da će tamo doći do neugodnih prizora, jer djeca se ne će htjeti vraćati kući bez majke. I uistinu, za čitava tri dana uoči Krnjevićeva odlaska svakog časa zvrncao je telefon gđe Krnjević, koja se raspitkivala, da li išta znam o povratku njenog muža, našto sam, obično, kazao ono, što sam znao, da se

u Zagreb vraća Krnjević s djecom. Žena je, međutim, sva rasplakana željela znati, da li i ona putuje s djecom, što ja nisam znao. Cijela ta stvar ostavila je i na me i na moju ženu iznenađujući dojam. Mi, naime, o privatnim odnosima između Krnjevića i njegove supruge nismo ništa znali. Kad su pak djeca došla da nas pozdrave, osjetili smo i kod njih tužno raspoloženje, koje sam tek shvatio kasnije, u Zagrebu, kad sam ih posjetio u kući, gdje su živjeli sa svojom bakom, jako nezadovoljni bez majke i k tome nikako zadovoljni s raspoloženjem zagrebačke djece, s kojom su živjeli u školi, čeznući za Ženevom, u kojoj su odrasli prve godine svojeg djetinjstva.

Dok se sve to zbivalo, Krnjević mi je, pošto je svršavao te sve svoje privatne poslove, saopćio, da će me odmah predložiti za šefa Centralnog Presbiroa, s time, da se premjestim u Beograd i budem pri ruci dru V. Mačeku u vladi. Kako me je ta ponuda iznenadila, jer ja nisam politički bio vezan sa HSSom, Krnjević mi reče:

—Mi smo dugo bili u opoziciji. Mi nemamo mnogo ljudi, koji imaju takva iskustva, kao što ste ga Vi stekli u inozemstvu. Ja sam za sve ovo vrijeme pratio Vaš rad, posebnu Vašu uspješnu suradnju sa švicarskom štampom. Sada je vrijeme, da svaki naš Hrvat stavi svoje sposobnosti u službu svojeg naroda. Vaše nam veze u velikom svijetu mogu biti dragocjene. Nego, nego, Vi se morate odazvati pozivu.

—Ali mene u Stranci —ja sam se nećkao—, nitko ni ne poznaje. Takav položaj spada političkoj osobi...

—Pustite Vi to meni. Kad ste Vi bili od koristi Srbima, red je da sada budete od koristi hrvatskom seljačkom narodu!

I uistinu, u toku par mjeseci, početkom 1940., jedne me večeri Krnjević obavijestio telefonom, iz Zagreba, da je Maček predložio imenovanje, i da bi uskoro trebao biti objavljen i moj ukaz.

Stvari su se ipak dugo zatezale. Kao i uvijek, u Beogradu imenovanje Hrvata za važniji položaj nije išlo lako. Ja, međutim, nisam stvar urgirao, jer sam smatrao, da mi je ipak lakše, posebno pošto je rat već bio odpočeo, živjeti u Švicarskoj, nego li naći se sa ženom i dvoje male djece na Balkanu. Ali način, na koji je Krnjević tražio od mene suradnju, neprestano je kod mene kopkao moju savjest. Ta me je savjest korila: —Bilo na Balkanu, u Grčkoj, bilo ovdje u Ženevi, davao si svoje snage jednoj stvari, koja nije bila vrijedna.

Sada je vrijeme, da sve što možeš, posvetiš hrvatskoj stvari!

Tako sam, čekajući na imenovanje u Ženevi, koja se uslijed rata bila sva isušila, ljeta 1940. konačno bio pozvan u Beograd, na novu dužnost, ne šefa Presbiroa, kako je to želio Krnjević, nego na položaj zamjenika šefa Presbiroa. Znao sam, da takav ključni položaj Beograd ne bi nikada prepustio jednom Hrvatu, ali kako je šef Presbiroa bio Predrag Milojević, čovjek liberalan i profesionalac, stvar me nimalo nije smetala. Naprotiv, stvar mi se je i dopala i zbog toga, što mi je Milojević najavio, da će meni prepustiti svu vanjsku službu Presbiroa, što me je i neobično zanimalo, jer se na tome moglo uistinu prikazati u boljem svjetlu hrvatska prisutnost u vladi. Hrvatski slučaj ni tada, ni nikada nije bio pozitivno prikazivan u zapadnoj javnosti, jer je beogradska diplomacija bila sva negativno raspoložena prema bilo kakvoj hrvatskoj struji. Hrvati su za svu beogradsku čaršiju oduvijek bili samo protu-državni elemenat, pa nije nimalo čudnovato, da i poslije Mačekove prisutnosti u vladi nitko od srpskih predstavnika nije tome pridavao nikakvu važnost, posebno ne, da ta prisutnost predstavlja konsolidaciju države.

Uoči mojeg polaska za Beograd, kad sam morao donijeti zadnje odluke, da premjestim svoje pokućstvo, nazvao sam Predraga Milojevića, da ga upitam, da li je sve u redu, da li je to konačno i da li mogu poći za koji dan na put? On mi je rekao, da je sve u redu, da se čak požurim, jer da je potrebno, da što prije preuzmem svoju dužnost.

Učinio sam to zbog toga, što je tih dana sva švicarska štampa donijela vijest o mojem premještaju i imenovanju, i, tom prilikom, na moje iznenađenje istakla, koliko je moja prisutnost u Švicarskoj bila značajna i korisna mojoj zemlji. Pred vlakom, koji nas je trebao odvesti u Beograd, bilo je ogromno mnogo prijatelja, bilo iz ženevskog društva, bilo iz Društva Naroda, što je također bilo istaknuto u štampi. Najteži nam je svakako bio rastanak s roditeljima moje žene, Guglielmom Ferrerom i Ginom Lombrosom Ferrerom, koji su se skupa s ostalim našim prijateljima čudili, što u samom ratu napuštamo neutralnu Švicarsku i bacamo se u ždrala svih mogućih tigrova. Ni sâm nisam shvaćao, otkuda mi toliko odvažnosti —ja, koga se smatralo sretnim čovjekom i oportunistom! Da sam bio takav, ne bih zasigurno bio prihvatio takav položaj, koji me je iz smirene Švicarske bacao na vječno nemirni Balkan.

Međutim, netom stigosmo u Beograd i odsjedosmo u «Srpskom kralju», moja žena i naša djeca, odmah pođoh u Predsjedništvo vlade, da posjetim Milojevića. Morao sam malo pričekati, jer je kod njega bio neki strani službenik. I uistinu, kad on ode, Milojević mi priđe i reče slijedeće:

—Znate, tko je to kod mene bio? To je talijanski ataše za štampu, koji je uložio protest protiv Vašeg naimenovanja na položaj zamenika šefa Presbiroa, izjavivši, da će talijanska štampa napustiti Beograd, ako Vi preuzmete dužnost.

I dok mi je tako govorio, zazvoni telefon. Na telefonu je bio ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković, koji mu saopći, da je apsolutno isključeno, da bih ja mogao preuzeti dužnost, jer da je talijanski ministar zaprijetio, da će se u tom slučaju talijanska štampa povući iz Beograda. Razlozi su oni isti, koji su bili saopćeni i Milojeviću. Ti su: Radica je za cijelo vrijeme u Ženevi bio u vezi s talijanskim anti-fašistima, za vrijeme rata u Abesiniji i za vrijeme građanskog rata u Španjolskoj inspirirao je riječima i sam pisao članke u švicarskoj štampi protiv Italije i Njemačke; u svojim tekstovima bio je uvijek anti-fašist. Konačno, i kao zet Guglielma Ferrera, jednog od najokorjelijih anti-fašista i neprijatelja Ducea, nemoguće je da talijanska štampa s njim surađuje.

Sutradan, poslije ovog prvog protesta Osovine, Milojević mi reče, da je kod njega bio njemački šef Presbiroa u Beogradu, i da mu je taj kazao, da se oni solidariziraju s Talijanima. Izlazeći sasvim pogođen iz Presbiroa, sretnem ispred Ministarstva vanjskih poslova dra Peru Zanellu, koji mi saopći, da je dešifrirao telegram iz Rima slijedećeg sadržaja:

—Jučer je Ciano pozvao našeg poslanika u Rimu, Boška Hristića, kome je kazao, da je talijanska vlada ne samo iznenađena, nego i odlučno protivna tvojem imenovanju u Presbirou, iz razloga, što si ti notoran anti-fašist i zet Guglielma Ferrera, osobnog neprijatelja Mussolinija.

Mladi povjesničar J. Jelinek, kroz svoja istraživanja po njemačkim arhivima iz tog perioda, našao je važan dokumenat o tome mojem slučaju. U izvještaju se kaže, da je Guglielmo Ferrero bio židov, što je sasvim netočno i izmišljeno. Taj dokumenat, iz njemačke Sigurnosne policije i njene službe, s nadnevkom u Berlinu od 2. srpnja 1940., preveden s njemačkog na hrvatski, doslovce glasi:

"Voditeljem informacionog odjela Glavnog ureda za štampu imenovan je, na dan talijanskog ulaska u rat, Bogdan Radica, ženevski dopisnik Ureda za štampu. Radica je zet poznatog antifašističkog ideologa Guglielma Ferrera, koji se istaknuo svojim spisateljskim radom protiv fašističke Italije. Osim toga, Ferrero je židov. Gospodin Radica, kojega se svrstava među korifeje jugoslavenske publicistike, zauzimao se je sve do u zadnje vrijeme u svojim člancima za antifašističko djelo svoga punca, a imenovan je na svoju novu beogradsku dužnost upravo na dan talijanske objave rata. Tim imenovanjem dolazi na čelo odjela Glavnog ureda za štampu, koji se bavi čitavom inozemnom štampom i inozemnim izvjestiteljima. Po porijeklu Radica je Hrvat. S Radicom je, dakle, željeni Hrvat ušao u Glavni ured za štampu. Razumljivo je, da se talijansko poslanstvo tome imenovanju nimalo ne veseli, ali ni njemački Reich nema razloga biti zadovoljan Radičinim ulaskom."

Beograd je već znao za tu vijest. Još prije nego što sam mogao razmisliti, što da radim. Ali u svemu ovome značajno je to, da su Talijani uložili protest onog dana, kad sam stigao u Beograd, da bi dali vidan i simboličan znak svoje vlasti nad Jugoslavijom. Meni su nanijeli nepravdu i zbog toga, što sam bio izložen napustiti položaj u Švicarskoj i prevesti sav svoj posjed u Jugoslaviju, koji je tamo i ostao. Glavno im je ipak bilo, da javno dadu znak svojoj prevlasti u Beogradu. Prvi, koji se pokorio talijanskom diktatu u ovom slučaju bio je, razumije se, Cincar-Marković, koji me nije nikako trpio i koji bi me odmah bio i odpustio iz službe. Samo intervencijom dra Slavka Stojkovića i Mate Vučetića, koji su bili njegovi prijatelji, Cincar-Marković se nije protivio, da me nekamo pošalje, samo da ne ostanem u Beogradu.

Nije, međutim, bila slična reakcija kod Mačeka. On je već saznao za moj slučaj, i kad me je primio, reče mi:

—A to pak nemre biti! Nismo mi kolonija Osovine, da oni mogu da nam naređuju koga ćemo postaviti za činovnika! Ukaz je već tiskan u Službenim Novinama, štampa ga je donijela. Ako na ovome popustimo, to znači da ćemo morati popuštati i na ozbiljnijim odlukama.

U Mačekovu držanju osjetio sam starog hrvatskog legitimistu, koji ne da, da se ruše zakoni. I kad sam to ispričao Ferreru, bio je jako zadovoljan. Reče: da barem ima nekoga u Europi, koji još zna što je legitimitet?

Maček doda pri kraju: —Čekajte, nemojte još popuštati!

Pođoh k predsjedniku vlade, Dragiši Cvetkoviću. On, sav bijesan i uznemiren, digne se sa stolice i počne vikati:

—Kakav sam ja predsjednik vlade, koji ne mogu naimenovati činovnika u trećoj grupi? I uz jedan uobičajeni srpski *mot de Cambron* u P. M. doda: Pričekajte, da vidimo, što će Knez, ali bojim se, da se ništa ne može, jer je Cincar već popustio i izjavio Talijanima i Nijemcima, da Vam se ne će predati dužnost. Na što smo, bre, spali, e, e, da nismo u stanju imenovati činovnike...

Da bi se barem nekako spasila situacija, ja bih bio pristao i na to, da se vratim u Švicarsku, ali u Bern umjesto u Ženevu, gdje je postojalo Poslanstvo. Međutim, moja žena, kao i uvijek praktičnija od mene, pronađe jednu sjajnu ideju, tj. da tražim, da me se premjesti u Washington, gdje tada nije bilo atašeja za štampu. Ja sugeriram tu ideju Milojeviću, koji je odmah prihvati. On sa svoje strane uvjeri Cvetkovića i Cincar-Markovića, koji je isto tako prihvate. Kako me je u to vrijeme pozvao u audijenciju šef države, knez Pavle, koji je bio prijatelj Guglielma Ferrera još iz vremena svoje mladosti, kad je živio u Firenzi, i želio, da mi pođe ususret, i ja mu predložih Washington, on ga rado prihvati. Tom prilikom mi reče:

—Mislim, da bi nam Vi bili s obzirom na Vaše obiteljske veze i posebno Ferrerovo ime, za koje znam da je jako cijenjeno u USA, tamo jako potreban. Ja ću sve učiniti, da se ukaz što prije izradi i da Vi tamo odete.

Odpuštajući, reče mi, da mu se javim prije polaska u USA, što sam i učinio.

Koliko je kod Cincar-Markovića bilo poznavanja međunarodnih snaga, mogla bi poslužiti i ova činjenica. Kako se sve to više odugovlačilo moje preseljavanje u Washington, ja sam jednog dana tražio, da me Cincar-Marković, ministar-vanjskih poslova, primi, kako bi i on dao posljednji pristanak na moj odlazak u Sjedinjene Američke Države, i kad sam mu to izričito spomenuo, on se sav zajapurio i podviknuo mi:

—Mene ta Vaša Amerika ne interesuje ni za dlaku, niti je toliko važna ni meni, ni našoj zemlji. Sudbina sveta i završetak ovog rata rešavaće se pre, no što Amerika bude uopšte imala vremena da se uvuče u rat. Pa i kad bi se uvukla u rat, ona ne bi bila u stanju odlučiti pobedom.

Ja sam sve to, razumije se, rastelalio po Beogradu, a i zato, da se Cincar-Marković naljuti, tako da me što prije

najuri iz Beograda. I uistinu, dva-tri dana poslije toga, reče mi prijatelj Vučetić, da se Cincar jako na mene srdi, da prestanem da ga ogovaram, jer da će me uskoro ipak uputiti na moju novu dužnost.

Ali moj se je odlazak zatezao. Kao i uvijek, u Beogradu bilo je intriga. Ljudi su mi prilazili, ali nikada nisam znao, da li su uistinu suosjećali s mojim mukama, ili su u njima uživali. Tek glavno im je bilo da uskliknu:

—Zamislite, kakvi su to skandali? Kakva smo mi zemlja, kad nismo u stanju zadržati na položaju niti jednog činovnika? Nije li sramota za Pavla, Cvetkovića i Mačeka, da nisu u stanju zadržati u Beogradu kćerku i unučad Guglielma Ferrera?

Među onima, koji su se najviše zgražali, bio je, razumije se, Slobodan Jovanović, koji mi je svakog dana ponavljao:

—Pa dokle ćemo mi ovako? Iz kapitulacije u kapitulaciju! Ta to ne bi podnosila ni ona mala predratna Srbija!

Sva ova žaljenja nekako mi se nisu sviđala. Tim više, što su me dobri prijatelji, kao Bata Jovanović, Mato Vučetić i Slavko Stojković, neprestano upozoravali, da se ne upuštam u razgovore o ovom slučaju, jer da je to sve talijanski plan, da me se potpuno onemogući. Ali dok sam ja nastojao, da što prije nestanem iz Beograda, dotle se Milojević žalio, da nema kredita, da je ukaz već potpisan, da ga ne će da objavljuje, da i opet ne bi bilo osovinskih protesta.

Čekajući na rješavanje svih birokratskih formula, posjećivao sam često i Zagreb, posebno Krnjevića, koji je bio jako zaposlen u svojem tajništvu, ali i sretan u razgovoru sa strankama, koje nije godinama vidio. Bio je optimist, da će sve dobro biti! Prilikom proslave Sporazuma, prisustvovao sam jednoj kermess u Božjakovini, gdje sam osjetio euforično, da ne kažem nešto jače, raspoloženje hrvatskih političara, koji su bili neobično sretni, što su konačno, bilo u Beogradu, bilo u Banovini sjeli na vlast. Tu sam po prvi put sreo i bana Ivana Šubašića, koji je, na prvi pogled, izazivao prijazan dojam. A u Banovini za vrijeme jednog primanja, u to vrijeme, priđe mi jedan mladi čovjek, koji mi reče, da me dr. Anton Korošec želi vidjeti. Kad mu priđoh, on na mene saspe čitav niz napadaja:

—Vi idete za tim, da nas bacite u rat s Italijom —govorio je u nekom beogradskom jeziku s jakim slovenskim naglaskom—. I to preko Vašeg šviger-fatera. Nije se nikako mogao sjetiti imena, pa kad mu ga dodah, on nastavi:

—Znam, to je čuveni mason, koji čak brani i komuniste u građanskom ratu u Španiji. I Vi ste mason i Vi ste u vezi s komunistima...

Nato se približi k nama Don Vinko Brajević, koji je isto tako prisustvovao godišnjici Sporazuma, i čuje sve, što mi je Korošec predbacivao, pa me odlučno uzme u obranu: —Poznajem Bogdana, odkako je bio mladi gimnazijalac. Ne može biti mason, jer mu nitko u familiji nije to bio. Naprotiv, znam da je kao gimnazijalac bio u «Pavlinoviću», nije vezan s komunistima. Njegovi su svi bili Trumbićevci, a sada su Radićevci, odnosno Mačekovci.

Međutim, to Korošca nije jako razuvjerilo, pa mi na kraju reče, da mu se javim, kad budem u Beogradu. I uistinu, na povratku u Beograd posjetio sam ga. Uveo me je tada k njemu njegov tajnik, Dr. Nikola Pavelić. Korošec se zanimao za svaki detalj svjetske politike, raspitkivao se za akciju Guglielma Ferrera, Salveminija, Sforze, i bio je iznenađen, kad je saznao, da ja viđam kod Ferrera i Don Sturza, vođu talijanske Pučke stranke.

Tom sam prilikom izlagao Koroščcu:

—Ferrero nije nikada bio mason. To mi je kazao nekoliko puta. On je to obrazlagao tako, da je bio uvijek protivan prilaženju tajnih organizacija. Smatrao je, da to nije dostojno javnog radnika, posebno publiciste i naučenjaka. Njegovo stanovište u građanskom ratu u Španjolskoj proističe iz njegove opozicije revolucionarnim vladama, za koje drži, da idu za tim, da sruše današnje stanje u Europi. On je mišljenja, da samo legitimne vlade mogu osloboditi svijet od revolucije, odnosno od fašizma i od komunizma. Ferrero nije nikakav revolucionar, on je liberalni konzervativac, koji brani legitimitet španjolske republikanske vlade. On je zato i branio sovjetsku vladu, jer je u Ženevi branila republikansku španjolsku vladu. Kao povjesničar, Ferrero je u takvom držanju sovjetske vlade vidio staru carsku Rusiju, koja je 1848. ustajala protivu Madžarske revolucije i branila na osnovu načela monarhičkog legitimiteta, prihvaćenog na Bečkom kongresu, Habsburšku monarhiju. On je osuđivao politiku Francuske i Engleske, koje su, popuštajući nacional-fašizmu, usvajajući načelo nemiješanja u odnose jedne tuđe zemlje, ustvari davale mogućnosti fašizmu, da zauzme Španjolsku, i tako nastavi

rušenjem demokratske Europe. Ferrero je bio mišljenja, da to ne će nikako spriječiti svjetski rat, jer međunarodni fašizam mora ići za tim, da pokori svu slobodnu Europu, ili da je prisili na rat, kako bi se izvukla iz pogibelji, da nestane. Po mišljenju Ferrera, revolucionarne vlade ne mogu se nikada smiriti, moraju iz straha, da njih slobodan svijet ne pokori, pokoriti demokracije.

Ali Korošca sve ovo, iako je zanimalo, nikako nije moglo uvjeriti, da u toj etapi glavni neprijatelj nije bio komunizam nego fašizam. On je pod svaku cijenu htio da se uvjeri, da Ferrero nije ipak blizak komunizmu. On je, naime, bio mišljenja, kao, uostalom, i sav jugoslavenski službeni aparat iz tog vremena, da ne smijemo ni u kojem slučaju biti sumnjivi ni Rimu ni Berlinu, nego, ukoliko želimo sačuvati svoju nezavisnost, udovoljavati im sve njihove želje, i ići im pod ruku. Korošec mi reče:

—Samo ne rat. Svako rješenje bilo bi za nas bolje, nego li rat.

To je, uostalom, bilo raspoloženje ne samo kneza Pavla, Cincar Markovića, Dragiše Cvetkovića, nego i Vladka Mačeka. Tog je raspoloženja bila i sva beogradska, kao i zagrebačka čaršija. S izuzetkom Cincar-Markovića, koga nisam poznavao iz bližega, svi ostali, naime, knez Pavle, Cvetković, Maček i Korošec nisu bili tog pro-osovinskog mišljenja iz nekog ideološkog, fašističkog ili nacističkog uvjerenja, nego zato, što su bili mišljenja, da Jugoslavija nije u stanju boriti se protivu Osovine.

Kako se moj boravak u zemlji odlagao, uslijed intriga i birokratskih zatezanja, imao sam prilike nekoliko puta posjetiti predsjednika Mačeka, koji je tada morao biti u Beogradu barem dva tri dana preko tjedna, jer je bio podpredsjednik vlade. On mi je neprestano govorio jedno te isto:

—Mi moramo svakako izbjeći rat. Ova zemlja nije ujedinjena. Srbi i Hrvati se ne vole. Vojnički, mi smo sasvim nespremni. Saveznici nas ne mogu pomoći. Mi bismo samo uzaludno izginuli. Ali ono, čega se ja ponajviše bojim, to je, da bi fašistička Italija odmah poslala ovamo Pavelića s ustašama, koji bi, u to sam pak siguran, klali Srbe, što bi zauvijek iskopalo strašan jaz između nas Hrvata i Srba. Dok smo ovako kako tako neutralni, mi smo svi na okupu, naše zemlje, napose na Jadranu, ne bi bile taknute od Italije, konačno ne

bismo osjetili posljedice rata. Moramo izbjeći hrvatsko-srpsko klanje, koje se već osjeća, a koje bi ustaše i četnici iskoristili do tolike mjere, da bi od toga stradao nevin narod. Mi nismo sjedinjena zemlja, mi nismo jedan jedinstveni narod, mi smo duboko razjedinjeni, i samo zato moramo nastojati ostati izvan svakog miješanja u ovaj rat, koji bi nas uništio!

Kad sam već morao krenuti za Washington, Maček me je pozvao k sebi. U njegovoj je kancelariji bila teška sparina. On je bio u svojoj seljačkoj košulji od bijela platna. Oko vrata imao je ogrlicu, uz koju je bio povezan ključ. Opetovavši mi ponovno sve gornje razloge, zbog čega mi ne smijemo nikako zagaziti u rat, reče mi:

—Krnjević mi reče, da Vi imate dobre veze u svijetu. Molim Vas, da ih iskoristite do najveće mjere, da svima, gdje je to potrebno, protumačite, radi čega mi moramo ostati neutralni. Ne radi se o tome, da bismo mi željeli pobjedu Njemačke i Italije, nego zbog toga, što bi nas rat uništio. Tu bi došlo do krvavog građanskog rata. Zemlju bi nam raskomadali. Talijani bi uzeli Dalmaciju. U Zagreb bi poslali ustaše, koji bi samo klali Srbe.

Kad sam mu primijetio, da mi izgleda, da će biti vrlo teško spriječiti, da se mi održimo u neutralnosti, i to zato, što je cijela zemlja prorešetana savezničkim i osovinskim agentima, koji idu za tim, bilo da uvuku zemlju u rat, ili da je zadrže neutralnom, Maček je bio svjestan činjenice, da su uglavnom Englezi bili za to, da mi uđemo u rat, dok je bio uvjeren, da je Nijemcima više u korist naša neutralnost. Što se Mussolinija tiče, on je vjerovao, da je Italija za to, da se mi uvučemo u rat, kako bi mogla preuzeti vlast na Balkanu.

Ono što Maček nije dovoljno shvaćao, izgledalo mi je to, da bi prije ili poslije beogradska inteligencija na čelu sa «Srpskim klubom» i mlađi oficiri, uz suradnju beogradskih političara, koji nisu bili u vladi, a toliko priželjkovali, da se u njoj nađu, mogli iznenaditi i Dvor i njega jednim pučem. O puču se već tada mnogo govorilo u Beogradu. Ali Maček nije tome pridavao dovoljno važnosti.

U dva navrata primio me je u audijenciju knez Pavle. Svakog puta bio je zabrinutiji i oprezniji. Da bi izbjegao kongruentne razgovore, sjećao se svojih mladih dana iz Firenze, spominjući mi vrlo toplo svoje susrete sa Salveminijem i s

Ferrerom. Kad je čuo, da je Salvemini na Harvardu, reče mi, kako je to dobro, i da ga pozdravim. Ponudio mi je, da bi on Ferreru dao diplomatsku putnicu, da se iseli iz Ženeve u SAD, ali ja sam mu kazao, da sumnjam, da bi se Ferrero odlučio na to.

—Znam, dodah, da su mu Amerikanci više puta ponudili, da se iseli u SAD, ali je odbio s motivacijom, da želi umrijeti u Europi. To isto kazao je i Walter Lipmannu, kad ga je ovaj poslije svojeg zadnjeg posjeta u Ženevi pozvao, da se iseli u Ameriku.

Kod kneza Pavla vladala je bojazan i oprez. Poznavajući engleski karakter bolje nego itko kod nas, on se je posebno pribojavao, da će Englezi iskoristiti svako sredstvo, da zemlju uvuku u rat, pa čak i da i njega svrgnu s vodstva zemlje. Kako je dobar dio svoje mladosti proživio s nekoliko mlađih članova Chamberlainove vlade i tadašnjeg konzervativnog establishmenta, on je bio svjestan činjenice, da se Englezi u trenutku opasnosti, kad se odluče na to, da jednu zemlju uvuku u rat, ne će skanjivati nikakvog pa ni najnedopuštenijeg sredstva, da i njega maknu s vlasti, i da se sjedine i s najvećim njegovim neprijateljima u samoj zemlji. Pritisak britanskih agenata na zemlju bio je ogroman. Velikosrpska inteligencija na čelu sa Slobodanom Jovanovićem i Radojem Kneževićem s grupama oficira i političara, u težnji za vlašću, bila je bliža engleskim agentima, nego li interesima, da se zemlja očuva od rata i održi u neutralnosti. Kod svega pak prevladavao je otvoren i izrazit protu-hrvatski stav čaršije. Cincar-Markovića se otvoreno optuživalo, da je njemački agent, dok se Pavla i Mačeka žigosalo kao glavne zagovarače politike neutralnosti. Jezičina Beograda može biti gorča od pelina, reže jače od bilo kakvog otrovnog mača. Od jutra do mraka kolaju čaršijom najprotuslovnije vijesti. Sve se to osjećalo u raspoloženju Kneza. Njegov položaj nije nikako bio zavidan. Bio je svakako superiorniji od sve te balkanske sredine.

—Mi smo tu —reče mi na jednom od tih posjeta— prikovani, imajući na umu tek jedan cilj, da čuvamo zemlju od rata. Sve, samo ne rat. Vrlo malo ljudi me ovdje shvaća i pomaže u tome poslu. Svi bi trebali shvatiti, čiju pobjedu mi želimo. Ljuti me i iznenađuje, što to ne shvaća beogradska inteligencija. Političari su tek zainteresirani, da obore ovu vladu. Međutim, ja sam jako zadovoljan s prisustvom g. Mačeka u vladi. On je jedini, koji razumije ovu moju spoljnu

politiku i pomaže je. Kad budete u Washingtonu, nastojte iskoristiti sve veze, da uvjerite tamošnje krugove, da mi nismo nikako za to, da Osovina pobijedi, ali da bi svaki naš ulazak u rat bio beskoristan Engleskoj, a nas bi sasvim uništio. Imam osjećaj, da se to tamo dovoljno ne shvaća, ne shvaća to ni g. Fotić, pa Vas molim, da mu razjasnite stanje ovdje.

Kao i kod Mačeka, tako i kod Kneza osjetio sam, da nisu nikako bili svjesni opasnosti, koja im je prijetila u samome Beogradu. Zavjerenici uz podporu britanskih servicea bili su već tada aktivniji, no što se to predpostavljalo. Vlada, međutim, nije bila na visini, da svoju međunarodnu politiku učini popularnom. Sve je više rasla struja, da se Kneza slabi i eventualno zbaci, tako da ga se prokaže kao pro-osovinskoga i pro-hrvatski raspoložena. Cilj istjerivanja Kneza i Mačeka postojao je sve jači. Ali toga ova dvojica nisu bila dovoljno svjesna. Iznenađivalo me je, da to nije shvaćala Mačekova bliža okolina, posebno Ilija Jukić, koji je poznavao beogradsku čaršiju, i koji je odbijao svaku pomisao na to, da bi ova vlada mogla biti svrgnuta. Na Balkanu, kad ljudi sjednu na vlast, misle, da su nezamjenjivi. Slično raspoloženje vladalo je i kod ministra dvora, Miće Antića, koji, kad bi mu se izražavala pomisao o nemogućim mogućnostima, sav bi se skupio u sebe, duboko zamislio, kao da otkriva najskuplju istinu, i zatim tiho izjavio:

—Što se svet u ovoj zemlji manje briga, to bi bolje bilo. Ima u ovoj zemlji jedan čovek, koji misli za sve nas. To nam je dovoljno!

Taj čovjek bijaše knez Pavle, koga, međutim, nitko nije volio, niti shvaćao.

Konačno, i moje su se muke oko svršavanja zadnjih poteškoća približavale kraju. Kad se otkrilo, da nema kredita za moje putovanje iz Beograda via Portugal u Washington, morao sam predujmiti od svojeg novca potreban iznos za putne troškove. Ali transakcija iz dinara u dolare mogla se izvesti samo službenim putem. Kako je u Beogradu bio viceguverner Narodne Banke Hrvat dr. I. Belin, to je ministar financija, dr. Juraj Šutej, odobrio, da mi se stavi na raspolaganje potreban dolarski iznos. Ovaj moj posuđeni iznos državi, s kojim sam isplatio putne troškove, vraćen mi je ipak tek nekoliko dana uoči propasti Jugoslavije.

Napuštajući Beograd, bio sam uvjeren, da se politika neutralnosti ne će moći održati, i to zbog tolikih zasjeda, koje su pobornicima te politike bile postavljene gotovo na svakom koraku; dotle na strani onih, koji su tu politiku trebali očuvati, nije bilo ni volje, ni odvažnosti, da je brane. Živjelo se, naprotiv, iz dana u dan, čekajući neko čudo, koje bi moralo sve spasiti ili upropastiti.

U Zagrebu je vladalo kod onih, koji su bili na vlasti, slično raspoloženje. Krnjević nije nikako mogao shvatiti moj pesimizam, smatrao ga je pretjeranim. Ban Ivan Šubašić isto tako nije niti sanjao, da bi Banovina mogla doći kraju. Jedini, koji nije odbijao mogućnost, da se sretnemo eventualno u izbjeglištvu, bio je Šutej, koji mi reče, pružajući mi ruku:

—Nije isključeno, da se i mi obretemo u Ameriku! Bilo kod bana Šubašića, bilo kod Krnjevića predlagao sam, da se što više mladih ljudi pošlje u USA, kako bi se tamo školovali i eventualno bili od koristi, kad dođe do sloma.

Krnjević mi je savjetovao, da se u USA povežem s ljudima iz HSSovskih organizacija, ali mi je kazao, da pred polazak posjetim Ing. A. Košutića, što sam i učinio. Košutić je bio jako dobro obaviješten o stanju iseljene Hrvatske; znao je, uostalom kao i Krnjević, svako istaknutije ime i grad, u kome se nalazio, ali Košutić je bio jako skeptičan na bilo kakvu pozitivniju korist, koju bi se moglo izvući iz iseljeničkog potencijala. Nižući ljude, koje trebam svakako vidjeti, bio je u prvome redu Luj Adamič, što mi je, uostalom, i Dr. Maček savjetovao, rekavši mi:

—Neka osjete, da su se prilike promijenile. Posjetite isto tako i Don Nika Gršković i sve opozicionare.

Košutić mi, između ostaloga, reče i ovo:

—Posjetite svakako Ivana Krešića od «Danice» i «Hrvatskog Lista». On će Vas lijepo primiti, pozvat će Vas i na riblju večeru, ali poslije će Vas teško napasti u listu!

Tako je i bilo! Kolikogod sam ja više prijateljevao s Krešićem, on me je vrlo često, kad sam bio u New Yorku, vodio na riblju večeru, koju bi sjajno skuhala njegova Mare, ali u isti mah me je znao ošinuti kroz svoj list, i onda, kad za to, što mi je predbacivao, nisam bio kriv.

U zagrebačkim krugovima isto tako postojalo je oprečno mišljenje. Grupa oko Ivana Meštrovića bila je svakako negativno raspoložena prema svakoj mogućnosti, da se ulazi u rat. Kod «Medulića» obično su se prepirali Meštar i Kljaković s

Milanom Ćurčinom i s Pavlom Ostovićem, koji su vukli na englesku stranu.

—Vi, Ćurčija —rekao bi Meštar— uvijek natežete na englesku stranu. S čime ćemo se borit, kad nema ni vojske ni oružja, a zemlja je sva rascijepkana. Zašto ti Vaši Englezi nisu prije mislili?

Klerikalni i ekstremni nacionalistički krugovi bili su svi u očekivanju velikih zbivanja. Za njih je bilo jasno, da će politika neutralnosti svršiti katastrofalno, da će Jugoslavija zagaziti u rat i biti skršena od Osovine. Osobito se tome radovao Antun Bonifačić, koji je svoje razloge potencirao s činjenicom, što nije uspio dobiti položaj atašeja za štampu u Parizu. Rekoh mu:

—Taj položaj je tražio za sebe Mato Vučetić, koji je već odputovao za Vichy. Nitko mu ga nije mogao oduzeti, jer je Vučetić najuži prijatelj Cincar-Markovića, koji bi se bio usprotivio svakom drugom imenovanju.

Bonifačiću nije više bilo krivo. On je, izgleda, već bio bacio svoje mreže na ustašku stranu, na kojoj je konačno i dobio ono što je želio. Znam da je Krnjeviću bilo jako žao, što se nije ništa učinilo za Bonifačića. Kad sam o tome jednog dana govorio Jukiću, osjetio sam, da se nije mnogo uzrujavao. U Jukićevoj kancelariji kao njegova tajnika sreo sam i mladog Bogdana Krizmana, koji je bio sav sretan, što me je upoznao. Ili je barem tako govorio. Bio je, veli, pod utjecajem moje «Agonije Evrope», za koju je kazao, da me je izdigla na položaj intelektualca višeg stepena.

Prilikom mojeg bavljenja u Zagrebu susreo sam se u više navrata s Većeslavom Vilderom, koji je tada izdavao «Novu Riječ», izrazito anti-fašistički tjednik. Iako je smatrao Mačekovu prisutnost u vladi pozitivnim događajem, bio je svakako vrlo skeptičan na daljnji razvoj stanja kod nas. Suradnju s Osovinom smatrao je vrlo pogibeljnom, jer je ona otvarala vrata zemlje Nijemcima i Talijanima, da vršljaju po njoj kako hoće.

—Hrvatska je inteligencija uglavnom naklonjena Osovini. Klero-ustaška inteligencija već je zrela, da bude mostom naci-fašističke infiltracije. Talijanski i njemački agenti rade punom parom i uglavnom kontroliraju sve ustanove. Jedini, koji se još odupiru naci-fašističkoj infiltraciji i koji nas podupiru u borbi protiv te infiltracije, jesu komunisti i zagrebački židovi.

Predosjećanje katastrofe bilo je isto tako živo i kod ljudi

oko «Obzora» i «Jutarnjeg lista», napose kod dra R. Meixnera i Josipa Horvata, kao i kod Ive Mihovilovića od «Novosti». Svi su oni bili mišljenja, da se politika neutralnosti ne će moći održati i zbog toga, što vlada nije dovoljno čvrsta, da je brani. Osovinska agresivnost, napose talijanska, bila je tolika, da ih je i to razuvjeravalo, da bi se Jugoslavija mogla držati izvan rata. Slično raspoloženje, kao kod Vildera, vladalo je kod Nika Bartulovića i Milana Marjanovića, koji su smatrali, da vlada nije dovoljno jaka, da brani svoju politiku, za koju su smatrali, da je posebno nepopularna kod srbijanskih elemenata.

Najtragikomičniji izgledao mi je Milan Begović, koga sam sreo u jednoj splitskoj restauraciji Ispod Ura u Splitu. U prisutnosti moje žene, raspalio je jednu filipiku d'annunzievske retorike, i to na talijanskome:

—Epoha demokracija je završila. Ideje Vašeg oca —gledajući pravo u lice moju ženu— sasvim su mrtve. Mussolini i Hitler već su dobili rat. Uskoro će oni biti i ovdje. Idemo u novu epohu, snažniju i dinamičniju, u kojoj će vrijediti živjeti. Tako umire engleski i francuski imperijalizam i njihova prevlast u svijetu. Već je bilo i vrijeme. Mi od toga ništa nismo imali, nego ropstvo *dei porcari serbi* (srpskih svinjara). Treba se vratiti vremenima *condottiera*. Uskoro i ove zadnje tvorevine Versaillesa ove trule Jugoslavije ne će više biti!

Begović je bio presretan, što se ispred njegovih očiju priprema jedno novo vrijeme, za koje se on već tada sprema i zanosi.

Zadnja je moja muka bila pribavljanje diplomatskih putnica za cijelu moju obitelj. Odgovoran u Ministarstvu vanjskih poslova za tu stvar bio je Ivan Frangeš, šef protokola, tipičan mitteleuropski beamter, koji se protivio tome, da mi se izda diplomatska putnica, koju je, u to vrijeme, dobijala svaka čaršijska ličnost. Da nije bilo srpskih prijatelja u Ministarstvu, posebno dra Slavka Stojkovića, koji je formulirao naređenje, uza sve to, što je dr. Frangeš ipak bio Hrvat, ne bi ničemu koristila naša narodna veza, koja, uostalom, za tu vrstu ljudi nije uopće ni postojala.

Moj zadnji rastanak sa zemljom bio je sumoran, turoban i mučan. Moja je žena bila već napustila zemlju s djecom i s našom dadiljom Mariom i nalazila se u Ženevi kod svojih

roditelja, odakle smo trebali na put u pravcu USA. Prije polaska, zastali smo bili neko vrijeme u Crikvenici kod Janka Matka, poznatog zagrebačkog zlatara —inače vrlo uspješna pučkog romanopisca— koji je sve znao i sve predvidio. Sličio je na nekog seljačkog vidovnjaka, koji zna što će se zbiti. On je predviđao slom Jugoslavije, tešku i crvenu krv, koja će se prolijevati između Srba i Hrvata i za sobom odnijeti sve, što je trulo. I zatim će se na našoj zemlji razliti crvena rijeka, koja se pomaljuje s ruskih stepa...

I još ovo nam je Matko govorio:

—Doći će zatim novi ljudi, s novim pogledima, i pojavit će se jedan čovjek, koji će sve stvari staviti u red!

Sjećam se, da smo se te večeri uoči napuštanja zemlje smijali tim vizijama.

Kad sam to poslije rata pričao Mačeku u Washingtonu, on mi reče:

—Ja, taj Vam je Matko malo cuknut... To je moguće, da je on sve to vidio...

KROZ POROBLJENU EUROPU (1940.) I PRVI SUSRETI S AMERIKOM

NAPUŠTATI zemlju, Beograd, Zagreb i konačno moj Split, nije bilo jednostavno suživljavanje. Ne zbog toga, što se je teško, gotovo nemoguće, moglo dočepati Oceana. Mogućnosti, da se morem ili zrakom stigne do New Yorka, bile su neobično ograničene. A u službenom Beogradu nitko nije znao, niti je mogao da nam pomogne. Sve što su nam savjetovali, bilo je to, što smo i mi znali, da što prije stignemo do Portugala, gdje ćemo, po svoj prilici, pronaći neko sredstvo, da se prebacimo preko «bare», kako se govorilo, na drugu obalu. Jedini čovjek, koji mi je uistinu dao nešto najkonkretnijih i najkorisnijih podataka o Sjevernoj Americi, o životu u njoj, zatim veliki broj pisama za neke Amerikance, među kojima posebno za Luja Adamiča, bio je dr. Andrija Štampar. On mi je ispisao i čitavu jednu bibliografiju knjiga, koje bih trebao što prije pročitati, a među kojima je historiografija Charles A. Beard-a bila svakako najvažnija. Ja sam o Americi znao vrlo malo, i ideja, da bih tamo pošao, bila mi je neobično tuđa, mučna i nekako sasvim suprotna mojim pogledima na civilizaciju. Ja sam u suštini bio Mediteranac i duboko sam volio Latine; anglosaski me svijet uopće nije zanimao, napose civilizacija industrijskog društva nije mi nikako bila bliska. Konačno, i kod mene je vladala stara predrasuda, da u Ameriku iz naše zemlje idu samo siromašni seljaci, emigranti i ljudi, koji nisu mogli ništa bolje izvesti kod svoje kuće. Iako je upravo u to vrijeme ogroman broj europskih intelektualaca selio u Ameriku, ja sam ipak o Americi imao tek onu predodžbu, koju sam sebi stvorio iz čitanja Dreieserove «Američke Tragedije», Sinclair Lewisova «Babbita», zatim i nadasve iz John Dos Passosa. Predodžbu, dakle, jedne Amerike, koju je naš hercegovački iseljenik značajno prozvao

Amerikom-Čemerikom. Moja žena, koja je sa svojim ocem posjetila Ameriku 1930. i ostala tako osvojena njenim mogućnostima, tješila me je i uvjeravala, da je ovo najbolja kombinacija, koja nam se mogla pojaviti u moru svih naših nevolja. Nije imala sasvim krivo! Ali, ja nisam nikako mogao tu misao ni progutati, niti probaviti. Izgledalo mi je, da je to kraj cijelog mojeg života i da se ne ću više nikada moći vratiti u zemlju, do čega mi je bilo ponajviše stalo. Taj me je predosjećaj i ponajviše mučio.

Prelazeći kod Trsta iz Jugoslavije u Italiju i zatim zadržavši se u Milanu i Torinu, osjetio sam, da je stanje kod nas, iako zamršeno i kaotično, bilo materijalno daleko bolje, nego što je bilo u Italiji, gdje već tada, koncem 1940., svijet nije imao svega, što je htio, i gdje su se nedaće rata već jako osjećale. Talijanski mali čovjek nije nikako volio činjenicu, što je Mussolini ipak zagazio u rat. Savez s Hitlerovom Njemačkom nije bio nikako popularan. I pored svega toga, prevladavalo je opće uvjerenje, da je rat za Englesku izgubljen, ukoliko se ne bi pojavile neke nepoznanice. Razgovarajući s nekim istaknutim anti-fašistima, kao što je bio Luigi Salvatorelli, stekao sam uvjerenje, da se Mussolini sprema na proširenje osvajanja Balkana, da je Grčka u prvome planu; da bi to možda i bila Jugoslavija, da se Njemačka tome ne odupire. Moje isticanje, da će Jugoslavija biti u stanju sačuvati neutralnost, talijanski anti-fašisti nisu nikako prihvaćali, jer da je Mussolini odlučan, da je razbije, s time, da preuzme svu našu obalu. O tome se, navodno, sasvim otvoreno govori i po kavanama, tako da nitko to nije smatrao tajnom. Mario Vinciguerra reče mi, da se Ante Pavelić sa svojim ustašama slobodno kreće po Italiji i da čeka prvu priliku da se vrati, s pomoću Mussolinija, u Hrvatsku. Izvijestivši o svemu tome kasnije iz Ženeve Beograd, znao sam, da će Cincar-Marković takav izvještaj baciti u koš i dodati: To su Radičini izvještaji iz razgovora s antifašistima i izbjeglicama. Tako je i bilo!

Vrativši se u Ženevu, javio sam se tek najbližim prijateljima. Posjetio sam starog Jean Martin-a i Pierre Briquet-a u «Journal de Genève», René Beaume-a u «La Suisse», P. Dubochet-a iz «La Tribune de Genève», zatim novinara Layu; napisao sam i jedan članak za «Neue Zürcher Zeitung», naglasivši potrebu, da se Jugoslaviju ne gura silom u rat, jer da bi to bila katastrofa za zemlju, a svojim učešćem u ratu ne bi nikome koristila. Ispunio sam tako ono, što je od mene

tražio Maček, jer su tih dana spomenuti novinari takvo stanovište i zastupali. Ali, iako nitko nije vjerovao, da će Mussolini izgubiti ovakvu priliku, da razbije Jugoslaviju, ipak se smatralo, da je potrebno pomoći napore Jugoslavije za neutralnošću. Iz talijanskih protu-fašističkih krugova u Švicarskoj saznao sam, da talijanska diplomacija otvoreno daje za Jugoslaviju tek nekoliko mjeseci opstanka; i da se očekuje pa i najmanji izazov Beograda, da bi se moglo pristupiti likvidaciji.

Najteži je bio naš rastanak u Ženevi, s našim dragima, Guglielmom i Ginom Ferrerom, jer smo nekako svi predosjećali, da se pouzdano nikada više ne ćemo sresti. Ferrero je poslije pada Francuske bio živčano jako stradao. Iako je znao i osjećao, da je Francuska između dva rata bila sva duboko politički i moralno slomljena i bolesna, ipak je računao, da će ona iskupiti sve svoje snage i oduprijeti se njemačkom napadaju. Svakog puta, kad god se vraćao iz Pariza, gdje je polazio barem četiri puta u godini, da se osvježi i intelektualno i za pisanje svojih članaka u francuskoj, sjevero-američkoj i u južno-američkoj štampi, posebno u «La Depêche de Toulouse», «Nación» iz Buenos Airesa, i «Journal American», Ferrero se vraćao kući u Ženevu više pesimist i obesnažen, nego je bio prije, kad je tamo odlazio. Slično se zbivalo i kad je između 1935. i 1939. u Ženevi razgovarao s francuskim i belgijskim političarima i publicistima. Ono što ga je ponajviše obesnaživalo, bila je ne samo tendencija, nego i težnja francuskih i engleskih političara, da popuštaju Osovini za račun bilo kog drugog naroda, pa i svojih saveznika, i tako otvaraju put konačnoj osovinskoj agresiji protiv cijelog svijeta. Za jednim ručkom napao je Leon Bluma, predbacivši neodlučnost i neprincipijelnost u njegovu držanju, prilikom građanskog rata u Španjolskoj. Engleske je političare smatrao hipokritima i političkim analfabetama, koji ne znaju mentalitet europskih revolucionarnih vođa Hitlera i Mussolinija.

Iako sada, pri kraju 1940. Ferrero nije bio više ratoboran, ali do kraja svojeg života nije posumnjao u konačnu pobjedu slobode. Posjetili smo ga u jednoj klinici u Mont St. Pelerin, gdje se uglavnom odmarao od toga, da ne razgovara o pitanjima dana. Bilo mu je jasno, da je opće stanje u Europi posve teško, ali nije ipak mogao prihvatiti mogućnost pobjede naci-fašizma, i potpun slom slobode. Na naše traženje, da i on pođe s nama u Ameriku, odbijao je, naglasivši:

—Vi pođite i morate poći, ali netko ipak mora ovdje ostati. Vidim, da mnogi odlaze. Ja sam protiv toga, da svi odu, jer to je ono, što nacisti i fašisti hoće. Mora netko ovdje ostati.

Ferrero, koji do tada nije vjerovao, da bi se Englezi mogli održati, divio se njihovoj ustrajnosti. Za razliku od Francuza, koji su izgubili svaku volju za obranom načela, na kojima se jedino može održati njihova sloboda, on je ipak vjerovao, da je odpor Engleza kadar promijeniti tok rata. Iako je Ferrero bio vrlo poznat u Americi, on o Americi nije mnogo znao da mi reče. Posjetio je Ameriku dva puta, 1907. i 1930., ali teško bi se ikada bio odlučio, da u njoj živi.

—Kao što ćeš vidjeti, u Americi mene mnogo više svijeta poznaje, nego što bih ja njih poznavao. Ako budeš ikada pisao za američku štampu, dajem ti ovaj savjet. Kako Amerikanci ništa ne znaju, nastoj uvijek usredotočiti tvoj članak samo u jednoj ideji, koju zatim razvij kroz cio članak s mnogo primjera, i na kraju priveži jedan kratki, ali i jezgroviti zaključak. Nemoj nikada u američkoj štampi pisati članke s mnogo ideja, jer to američki čitatelj ne voli. On voli, da mu se daje u svakom članku samo jedna ideja, i to u obliku slatke pilule.

Kad sam 1943. odpočeo suradnjom u američkoj štampi, osjetio sam, koliko je Ferrero imao pravo. Američki dnevni i tjedni listovi, posebno kad je riječ o problemima iz Europe i s Balkana, traže najveću jednostavnost, ne žele i odbijaju svaku složeniju misao, i vole, da se i najsloženija pitanja oblače u najjednostavnije ruho.

Vraćajući se na Ferrerovo opće raspoloženje, ja sam kod našeg zadnjeg rastanka osjećao, da se rastajem od stare Europe, koja nestaje u krvi rata, koji je izgarao sve oko nas. Od Beograda preko Zagreba i Trsta zatim Milana i Torina do švicarske granice, stara je Europa umirala u agoniji. Ferrero mi između ostaloga reče:

—Kako si sretno pogodio naslov svojoj knjizi *«Agonija Evrope»!* Nisi mogao dati boljeg naslova. Jer to je ono, što mi proživljujemo.

Ferrero nam je uoči polaska dao i rukopis svojeg posljednjeg djela, *«Le Pouvoir»*, koje se nije moglo tiskati ni u Francuskoj, pa čak ni u Švicarskoj. Mi smo to uspjeli učiniti u New Yorku. Bio je presretan, kad ga je primio, tiskana u originalu, nekoliko dana prije svoje smrti 1942. Tih strašnih

dana, kad se je borio između života i smrti, napisao je slijedeći sastavak, koji najteže obilježava njegovo tadašnje raspoloženje:

«À MA FAMILLE ET À MES AMIS

J'ai beacoup souffert dans la vie pour les idées que je croyais justes et vrais; mais il ya une souffrance que je ne pourrai endurer: tomber vivant dans les mains des fascistes ou des nazis. Je prefère interrompre de propos déliberé le cours de ma vie.

Je meurs, comme j'ai vecu, fidèle aux idées et aux doctrines, pour les quelles j'ai sincèrement travaillé toute ma vie. Si pour le moment ces ideès et ces doctrines semblent vaciller j'ai une confiance entière dans leurs destinèes. Post tenebras lux! *Elles s'imposeront un jour, parce'que l'homme en a besoin pour vivre en homme.*

Je remercie ma chère femme du devouement, de l'amour, du genie avec les quelles elle m'a aidé. Sans elle, je n'aurais pu faire mon ouevre. Je lui demande pardon de chagrin dont j'ai étè pour elle la cause. Elle sait combien je l'aime et que si je l'ai fait souffrire en partie c'est la cause du temperament doulorureux, tourmenté, toujours inquiet que le destin m'a donné. J'éspère qu'elle pourra avec les restes de ce que nous avons epargnè et avec l'appui de Nina terminer ses jours au moins dans une tranquillitè relative.

J'embrasse Nina, Bogdan, les enfants. Nina a étè une fille admirable par le dèvouement, l'amour, l'intelligence. Elle sera aussi une épouse et une mére, digne des traditions de la famille. Ce sont celles-ci, que je confie à Nina, à Bogdan et à leurs enfants, en leur recommandant de ne jamais perdre confiance.

Je salue les amis, Genève qui a tant adouci les derniers dix ans de ma vie, et je pars. J'éspère trouver enfin un peu de repos; et qui sait? Recontrer quelque part Léo, notre cher Léo.

GUGLIELMO FERRERO»

Donosim ovo uzbudljivo pismo u hrvatskom prijevodu:

MOJOJ OBITELJI I MOJIM PRIJATELJIMA

Mnogo sam prepatio u životu radi ideja, u koje sam vjerovao, da su pravedne i istinite; ali ima jedna patnja, koju ne

bih mogao podnijeti: pasti živ u ruke fašista ili nacista. Radije bih svojevoljno prekinuo tok mojeg života.

Umirem, kao što sam živio, vjeran idejama i doktrinama, za koje sam iskreno radio cijelog svog života. Ako zasad te ideje i doktrine izgledaju nesigurne, ja imam potpuno povjerenje u njihovu sudbinu. Post tenebras lux! [Poslije tmine svjetlo!]. One će se jednog dana nametnuti, jer čovjek ih treba, da može živjeti kao čovjek.

Zahvaljujem mojoj dragoj ženi na predanosti, na ljubavi, privrženosti i naklonosti, s kojima me je pomogla. Bez nje, ne bih bio mogao izgraditi moje djelo. Molim je, da mi oprosti radi jada, čiji sam ja bio uzročnik. Ona zna, koliko je volim, i ako sam je činio da trpi, to je djelomično zbog nemirne, bolne naravi, uvijek uznemirene, koju mi je sudbina dala. Nadam se, da će ona moći s ostatcima onoga, što smo uštedjeli i potporom Nine završiti svoje dane u relativnom miru.

Grlim Ninu, Bogdana, djecu. Nina je bila jedna divna kćerka, po odanosti, ljubavi i inteligenciji. Ona će biti također žena i majka, dostojna obiteljskih tradicija. To su one, koje povjeravam Nini, Bogdanu i njihovoj djeci, preporučujući im, da nikad ne gube pouzdanja.

Pozdravljam prijatelje, i Ženevu, koja je toliko ublažila deset zadnjih godina moga života, i ja odlazim. Nadam se napokon naći malo počinka, i tko zna? Ponovno negdje sresti Lea, našeg dragog Lea.

GUGLIELMO FERRERO

Bilo je kišovito jutro, kad smo autobusom ostavljali Ženevu. Stara gospođa Ferrero, odvjevena u crninu, u pratnji svoje tajnice, gubila se u u jutarnjoj kišovitoj magli grada, dok smo je suznim očima pozdravljali. Uskoro još jedan težak udarac na granici u Anemassu: njemački oficir pregledavao je naše putnice. Kako nismo bili još u ratu, puštao nas je bez ikakve primjedbe. Ispred nas otvarala se sada zasužnjena Francuska, slomljena, skršena i izgladnjela. Tišina i strah izbijao je s lica njenih građana. Uveče u jednom hotelu u Avignonu poslužena nam je siromašna večera, kako to prije nije nikada bio slučaj. Rat je, dakle, osjetili smo, duboko pogodio jednu od najbogatijih i najsretnijih zemalja stare Europe.

Zastavši u Avignonu, sjećao sam se, kako smo pred nekoliko godina moja žena i ja sreli Albert Thibaudet-a. Razgovor se tada vodio o Tucididu, o kome je Thibaudet pisao originalno i duhovito. Te smo večeri došli do zaključka, da bi i

Francuska i skupa s njom i Europa mogla svršiti nekako slično sumraku Atene. Sada mi je to izgledalo sasvim stvarno. Uostalom, od onog trenutka, od kada je Hitler zasjeo na vlast u Berlinu, rasprave i predosjećanja o slomu Zapada i Europe postajala su iz dana u dan stvarnost. Od Avignona pa sve do španjolske granice osjećali smo sumrak Francuske i sumrak Europe, kao neku tešku stvarnost, iz koje se više ne da pobjeći.

Na granici u Irunu morali smo svi izići iz autobusa sa svim svojim stvarima. Španjolske su vlasti pregledale satovima svaki pa i najmanji dio naše prtljage. Sumrak se već približavao. Kiša nas je zalijevala svojom vlagom. Dok smo tako čekali na red, prijeđe uz nas i jedna limuzina. I kad se je zaustavila, odmah prepoznasmo u njoj jednog visokog i tankog gospodina bogate sijede kose. Nije ga bilo teško prepoznati. Bio je to predsjednik Republike Poljske, Jan Paderewski. Bio je uspravan i tih, nije izgovorio riječi. Na pitanja španjolskih policajaca i carinika, odgovarao je njegov tajnik.

Svi smo zatim krenuli u pravcu Barcelone. Na putu za taj divan mediteranski grad odpočelo je lijevanje iz neba kao iz kabla, strašno, uz tešku grmljavinu; izgledalo je, kao da se ruši sva zemlja ispod nas. Leo, koji je pobolijevao, sjedio je u mojem krilu izmučen i uplašen, dok je Bosiljka tvrdo spavala u naručju naše Marije. Kasno u noć stigli smo u Barcelonu, pred sâm Hotel Ritz, i tu zastali nekoliko dana. Kad smo drugog dana ustali prilično kasno, u blagovaonici ugledasmo mnogo svijeta. Bio je tu ponovno Paderewski, i tko ne sve? U neposrednoj blizini ugledasmo rumunjskog kralja Karola s gospođom Lupescu. Oni su odlazili u pravcu Novog Svijeta. Ali stari puritanac Cordell Hull, sjevero-američki državni tajnik, nije dopustio Karolu, da se smjesti u U.S.A. iz razloga, što je bio rastavljen i što je putovao sa svojom priležnicom. Tako su Karol i Lupescu morali izmijeniti pravac i nastaniti se u Mexico City. Bilo je u «Ritzu» mnogo drugog svijeta, uglavnom diplomata, bivših ministara, zatim bogatih Židova, koji su se svi žurili, da negdje u Lisabonu pronađu neko sredstvo za Novi Svijet.

U Barceloni je moja žena imala svojeg rođaka, koji nam je pokazao grad i pronašao mogućnost putovanja u Madrid. Barcelona nam je otvorila pogled za sve ono, što ćemo poslije vidjeti kroz cijelu Španjolsku u daleko strašnijem obliku. Ramble su bile prazne, na njima nije bilo ni radosti, ni

smijeha, nije se čula katalanska pjesma. Ljudi su izgledali bijedni, zabrinuti, rastrgani, u prnjama, pružali su ruke, tražeći milostinju. Za koji dan pronašli smo vezu za Madrid, gdje smo stigli preko noći, ujutro. Na željezničkoj postaji u Madridu dočekao nas je tajnik poslanstva, Ljubiša Višacki, koga sam poznavao iz Atene. On nas je smjestio u jedan hotel. Madrid je davao još teži dojam španjolske tragedije. Građanski rat je još teže pogodio Španjolsku, nego što je to bio slučaj Francuske. Čitavi predjeli Madrida, posebno onaj dio, na kome je sveučilište, zatim pojedini dijelovi središta, gdje su se vodile posljednje ulične borbe, ostavljao je dojam krvavih okršaja, kakve može proizvesti samo građanski rat. Ja sam tražio onaj hotel, iz koga je Hemingway promatrao ulične borbe u Madridu i u tome dijelu grada strahote rata, kako ih je Goya slikao, osjećale su se žive i krvave. Madrid je davao dojam izgladnjela grada, u kome je gotovo svaki stanovnik izgledao potišten, slomljen, izmoren i razboljen, u jednu riječ gladan i osakaćen. Goya i opet Goya pojavljivao se ispred nas u svoj svojoj jezovitosti. Građanski rat viđen kroz Barcelonu, Madrid pa do portugalske granice raskopao je Španjolsku do njene duboke unutrašnjosti, da se nije moglo ni zamisliti, da bi ona mogla brzo uskrsnuti. Što je bilo svakako najteže, to je i činjenica, da se na ulici nije smjelo približavati ljudima i pokušavati neki razgovor. Na svima uglovima grada vidjela se policija, koja je bila sveprisutna. Bijeda, neimaština i siromaštvo bilo je takvo, da je davalo dojam, da je zemlja nestala kroz jedan telurički potop, ili strašan potres.

U našem poslanstvu u Madridu bio je poslanik Jovan Dučić, koji nas je vrlo lijepo primio. Ja sam Dučića poznavao najprije iz Atene, kad je u dva maha, bivajući u Egiptu na povratku u Beograd, zastajao, da, kako je on govorio, posjeti svoje stare prijatelje i prijateljice. Viđao sam ga na raznim sastancima PEN Kluba u Beogradu. Dučić bijaše pompozan čovjek, dekorativan, namješten i izvještačen. Mnogo je polagao na svoju fizičku vanjštinu, koja je u mlađim godinama morala biti hercegovački gorštački izrazita. Ali sada, kad je već bio odmakao u godinama, s rjeđim kosama, koje je neprestano crnio, nastojao je, da raznim krojačkim naporima umanji volumen svoje trbušine. Trudio se, da bude briljantan *causeur*, što je i mogao biti, raspolažući svojim hercegovačkim jezikom, ali je neposrednost razgovora rušila njegova izvješta-

čena fatuoznost. Svi oni, koji su intimnije poznavali Dučića, govorili su, da ima sve komplekse stare cure: pakosnu narav, preosjetljivost i naduvenost, koja je, uostalom, dolazila iz toga, što je volio da se smatra kraljem ili knezom pjesnika. Volio je, da mu se laska i da prima komplimente. Za razliku od Milana Rakića, koji je bio introvert, sav skupljen u sebe, neprestano zamišljen, nerazgovorljiv, Dučić nije mnogo pio, i bio je odmjeren u jelu. U Ateni, Dučić je bio ostavio «famu» diplomate, koji se dodvarao damama, predstavljao se kao potomak dubrovačke aristokracije, ne ističući, gdje nije trebalo, svoje hercegovačko gorštačko porijeklo, jer bi u tom slučaju istakao, da, iako je rođen u Trebinju, Trebinje nije nego predgrađe gospodskog Dubrovnika. Značajno je i to, da Jovan Dučić, kad je boravio u Ateni, nije poznavao ni jednog istaknutijeg grčkog književnika, nije naučio novo-grčki, nije ga uopće zanimala novo-grčka stvarnost. Kad je čovjek ipak malo dublje zašao u zapažanje Dučićeve anatomije, morao je osjetiti, kako se ispod njegove glazure, koju je sebi nametnuo, mučeći se da izgleda aristokrat, ipak ustvari pojavljivao primitivac, gorštak i malograđanin. Bio je uistinu smiješan, kad je tragao za tim, da iskapa neko svoje aristokratsko porijeklo, kao da njegovo ime Dučić potječe iz nekog latinskog imena *Il Duca,* što je trebalo biti plemenitaškog, vojvodskog porijekla.

Koliko je Jovan Dučić bio srpski rasist, osjetio sam to ne ovog puta u Madridu, nego već prije u Beogradu. Jednog dana, na jednom sastanku beogradskog PEN Kluba, prilazi mi Dučić, pa gledajući iz neposredne blizine Stanislava Vinavera, odpočne jedan strašan napadaj na njegovo rasno porijeklo:

—Vidite onog Vinavera, pogledajte ga samo, kakav je, uvek zajapuren i zaprljan. Pre neki dan celo je vreme nekim engleskim posetiocima govorio o Kosovu, o legendi i o stvarnosti Kosovske tragedije. Kao da on nešto o tome zna?! Molim Vas, otkuda da «čivutin» Vinaver, u mojem prisustvu, Englezima tumači mitos Kosova i Vidovdana... U mojem prisustvu, kad sam ja tako rekuć s Kosova, moji pređi rođeni na Kosovu, a on ovamo prebegao, sâm Bog zna otkuda?

Kad sam mu ja primijetio, da Vinaver ipak poznaje kosovski i vidovdanski mitos, i umije da ga strancima privlačljivo predstavi, on srdito doda:

—Ali ne radi se o tome. On je trebao mene predstaviti

kao autohtonog kosovskog porijekla i prepustiti meni, da im ja rastumačim pravo značenje i simboliku tog problema.

Jednom drugom prilikom, kad smo sjedili u kavani u Ateni, raspričao se o svojim sukobima s Matošem. Kao što je poznato, Matoš je bio prvi, koji je osjetio svu laž Dučićeve umjetnosti, čega je Dučić bio ne samo svjestan, nego i nikada mu to nije mogao oprostiti.

—Ta bitanga! —reče, kao da se stvar odigrala jučer— Matoš nije bio bohem, kao što se to kaže. On je bio bitanga i mangup! U Parizu sam htio da ga bijem štapinom, koju sam imao u ruci. Znam, da ga vi Hrvati smatrate svojim najvećim književnikom, esejistom, pjesnikom i pripovjedačem. Govore, da je to najbolji hrvatski stilista. To je čovek, koji uopšte ne zna ni da piše, koji nije uopšte shvatio francusku književnost, jer nije uopšte znao francuski, niti je ikoga poznavao u Parizu. Matoš, to Vam bejaše najordinarnija bitanga, austrijski špijun, usled čega smo ga izbacili iz Beograda, jer je bilo dokazano, da ga je u Beograd poslala austrijska policija, da uhodari...

Rasizam Jovana Dučića nije se samo ograničavao na njegovu mržnju protiv Židova i Hrvata. Svu svoju duboku mržnju protiv Hrvata Dučić će tek iskaliti kasnije, za vrijeme rata, u svojim polemikama kroz «Američki Srbobran». Dučić je mrzio Matoša zato, što je bio Hrvat i k tome shvaćao francusku književnost dublje od Dučića, i, konačno, što je Matoš znao ismjehivati se Dučiću. Ali Dučićev rasizam zadirao je duboko i u analizu beogradske čaršije, za koju mi je satima govorio, da je svjesno i znalački radila protivu Srpstva. Za njega je izvor svih zala Srpstva bila čaršija, i u svakom istaknutijem Beograđanu on je tek gledao cincara. Cincarstvo je za njega bilo tuđi, mahom grčki, ako ne i vlaški unos u čisti srpski rasni karakter. Za njega su čisti Srbi bili samo Srbi iz Hercegovine i Crne Gore.

Kad sam stigao u Madrid, Dučić je bio jako izoliran i nije ništa znao, što se u zemlji odigrava. Madrid je bio sasvim izoliran od svijeta, napose za vrijeme i neposredno poslije građanskog rata. Zato je uskliknuo, gledajući na Višackoga i ostale:

—Sam Vas je Bog poslao! Eto, sad ćemo čuti sve vesti iz Beograda! Već dugo ništa ne znamo, ništa ne čujemo, nitko nam se ne javlja, ne pitaju nas za savet, već rade i postu-

paju, kako hoće i znaju. A oni tamo u Beogradu, sve znaju! Što bi oni za nas pitali!?

I kad on zastane, a ja se spremao da nešto kažem, Dučić samo nastavi svoj monolog:

—Naša su vam nesreća, pravo zlo, kuga, cincari — nastavio je—. Oni vladaju Beogradom. Oni su zarobili Srpstvo. Svi ti Fotići, kao i Vaš šef Fotić, kome sada idete, zatim Cincar-Markovići, pa i Purići, sve su vam to cincari. Sve to ustvari nije ni Srbija, ni Srpstvo. Oni su se domogli vlasti na Dvoru, na vrhovima vojske, u birokraciji, u Crkvi, puna ih je žuta kuća (Ministarstvo vanjskih poslova). I oni su krivi, što je Srbija izgubila svaki smisao za svoje poslanje. Vi Hrvati to ne znate, niti možete znati! Vaš je Radić bio i suviše naivan, kad je mislio, da će s Pašićem moći napraviti sporazum. Da je Pašić to i hteo, čaršija bi sve to bila oborila. Oni će prevariti Mačeka, kao što su prevarili i Radića. Vi biste trebali kazati Mačeku, da ih se čuva, da im ne veruje. Cincari su pravi krivci svega srpsko-hrvatskog sukoba. Beogradska čaršija, koja je sva cincarska i kojom vladaju cincari, nije nikada htela istinski srpsko-hrvatski sporazum. Vi ćete se možda iznenaditi, ali ja Vam moram kazati, da se ja radujem, što su konačno Hrvati dobili u zemlji ono, na što su već davno imali pravo! Ukoliko do sada Hrvati nisu dobili svoje pravo u državi, to je zato, što je i dinastija bila zaražena cincarstvom!

Tada me je Dučić poveo u svoj kabinet, gdje je listao po nekim svojim starim bilješkama, pokazujući mi svoja rasistička istraživanja. Učinio je to i zato, što je nekako osjećao, da se njegovu tajniku Višackome ne sviđa ovaj njegov napadaj na čaršiju. Treba dodati i to, da je Dučić spadao u onu našu generaciju, koja je nekako bila otrovana idejama Gobineau-a do tolike mjere, da je to smatrala svojim dubokim Vjeruju. Dučić je smatrao cincare, kako me je te večeri uvjeravao, negativnijima za razvoj srpskog naroda, nego što bi to mogli biti židovi ili Hrvati. Konačno, izvukao je i jedan svoj spisak, na kojem je bilježio svako viđenije srpsko ime, koje je bilo ili moglo biti cincarskog porijekla. Tu nisu samo bili, razumije se, Fotići, Purići, Cincar-Markovići, nego i Slobodan Jovanović i braća Bogdan i Pavle Popovići, i sve što je značilo na političkom, kulturnom, financijskom i privrednom polju Srbije. Sve uključeno, pa čak i dobrim dijelom i Obrenovići i Karađorđevići.

—U Srbiji nema čistih Srba. Čisti su vam Srbi samo ovi, mi u Hercegovini i u Crnoj Gori. Kosovo su branili Hercegovci i Crnogorci. Oni su znali, da ginu bez predaha. Vi Hrvati to ne znate! Trebali biste to znati, jer će vas cincarski Beograd prevariti! Cincari su kadri sve da učine za paru. Srbin nije komercijalan, Beograđanin cincarin jeste!

Jednog dana, kad smo šetali Pradom, na izlasku pozove me, da s njim ručam. Tu mi je razvio slijedeću teoriju:

—Mi smo izgubljeni. Jugoslavija će propasti; ona se ne će moći održati. Politika, koja se sada vodi kod nas, nije nikakva politika. Ona odgovara samo interesima beogradskog cincarstva. Nas će neutralnost postepeno umrtviti i zatim sasvim obezglaviti. Na kraju krajeva, sve će se to razbiti. Beograd ne će da se bori. Srbije više nema. Srpski duh ne postoji. Kroz Jugoslaviju Srpstvo se razvodnjelo. Hrvati imaju pravo: oni se sporazumijevaju s Nijemcima. Tako i treba!

Kad smo drugog dana posjetili Escorial, Dučić mi je otvoreno priznao, da on ne vjeruje u bilo kakvo održanje Jugoslavije. On je bio čvrsto uvjeren, da će Mussolini poslati u Hrvatsku Pavelića i ustaše, i da će se Jugoslavija razbiti. Konačno mi je priznao, da on namjerava uskoro napustiti Španjolsku, koja za njega nije uopće zanimljiva. I kad smo se rastajali, Dučić mi dade naslutiti, da bi i on mogao u Ameriku. Dučić je, naime, u Gary, Ind., imao jednog svojeg bogatog rođaka, kamo se namjeravao povući, kad bi i ako bi došlo do propasti Jugoslavije. U Madridu nije nikako htio ostati.

Madrid je ostavljao dojam teškog siromaštva. Tako i sva Španjolska. Najteže je bilo gledati malu djecu, kako ispred hotela po parkovima traže mrvice kruha i čeprkaju po odpadcima, ne bi li išta našli. Zahvaljujući Dučiću i posebno Višackome, moja su djeca za onih nekoliko dana u Madridu ipak mogla jesti, što je bilo za nas od velike važnosti, jer smo zalihe, koje smo sa sobom nosili iz Švicarske, napose za djecu, bili već potrošili. Dučića više nisam sreo, nego krajem 1941. u Washingtonu. Pošto je na dugo i na široko razgovarao s Fotićem i s Rastkom Petrovićem, dotrčao je i u moj ured, da mi rekne, kako se on povlači iz diplomacije, kako će se nastaniti kod svojeg rođaka «mljekadžije» u Gary-u, gdje će pisati svoje uspomene i sređivati svoja *opera omnia*. I tada doda:

—Za sav naš slom krivi su cincari! Sjetite se onoga, što

sam Vam govorio u Madridu. Oni tamo —pokazavši prstom na radnu sobu poslanika Fotića —govore, da ste za sve ovo, što se zbilo, krivi vi Hrvati! To nije točno! Kriv je cincarski duh koji je izgrizao Srpstvo.

Kako je Jovan Dučić malo zatim sasvim izmijenio svoje gledište i postao glavnim pobornikom velikosrpske ideje, obarajući se žučno i dubokom rasnom srpskom mržnjom protiv Hrvata, optužujući isključivo Hrvate kao odgovorne za propast Jugoslavije, bit će kasnije govora, u vrijeme, kad se to i zbilo.

Ostavivši Madrid, put nas je vodio prema Portugalu u Lisabon. Vlak, kojim smo pošli na put, bio je, kao i svi vlakovi po Španjolskoj, uskotračan. Vagoni su bili sasvim poderani, stakala na prozorima nije bilo, vrlo malo putnika. Sve nas to nije uznemirivalo. Glavno je bilo stići na cilj. Stigavši u Portugal i zatim u Lisabon, stanje nije bilo nikako teško. Kako zemlja nije bila u ratu, stanje je, naprotiv, bilo normalno. Po ulicama i po kavanama Lisabona bilo je ogromno mnogo izbjeglica, koji su svi čekali, da se bilo kako domognu sjeverne ili bilo kakve Amerike. Mahom bili su to intelektualci ili političari Židovi i anti-fašisti. Kako smo veliki broj njih poznavali iz Ženeve i iz Pariza, nije nam bilo nikako teško brzo uspostaviti veze. Među onima, koje smo sreli u Lisabonu, bio je i mladi madžarski pisac Hans Habe, koji je pisao romane na njemačkom jeziku i koji se je istaknuo u toku rata u New Yorku i poslije rata u svijetu.

U našem madridskom Poslanstvu kazali su nam, da se u Lisabonu nalazi i dr. Svetislav-Sveta Petrović, koji također čeka na prijelaz u New York. Svetislav-Sveta Petrović je saznao za naš dolazak, došao nam je ususret i sve je učinio, da se smjestimo na jednom brijegu poviše Lisabona, u isti hotel, u kome je i on odsjeo sa svojom tihom gospođom. Petrović je bio beogradski novinar, direktor «Avale» i dugogodišnji dopisnik «Politike» u Parizu. Govorilo se, da je bio na dispozicionim fondovima ne samo našeg, nego i francuskog Ministarstva vanjskih poslova. Raspolagao je velikim fondovima i trebao je mnogo novca. Bio je čovjek osrednje inteligencije, trećerazredni novinar, ali jako vješt u stvaranju veza. Gurao se uvijek, da stigne u prvi plan svakog međunarodnog zbivanja, bilo u Parizu, bilo u Ženevi. Ovdje u Lisabonu bio je jako utučen, izgledao je razboljen i oronuo, živio je u neprestanom strahu, da će ga nacistička špijunaža oteti,

vratiti ga u Beograd, i tamo mu održati proces kao veleizdajniku. Lisabon je bio pun talijanskih i njemačkih agenata, koje je Salazarova vlada tolerirala, ali isto tako bio je i pun engleskih ljudi, koji su vršili svoje službe. Mene je ipak iznenadilo, da je lisabonska štampa zabilježila naš prolazak kroz Portugal, istaknuvši čak i moje obiteljske veze s Ferrerom.

Pred nas se postavljalo pitanje: kako što prije «preskočiti» Ocean, da li morem ili zrakom, jer to su bile isključive mogućnosti. Američki avioni bili su neobično rijetki, i uglavnom namijenjeni visokim službenicima, koji su imali hitnih poslova preko mora. Američki brodovi bili su isto tako vrlo rijetki. Zatim, postojalo je ogromno mnogo poteškoća, kako da se dobije mjesto, jer je bilo putnika, koji su čekali na mjesto već mjesecima, ako ne i godinama. Kako Jugoslavija nije još bila u ratu, za nas nije postojalo pogibelji, ali pomisao, da se mjesecima živi u Lisabonu nije nimalo bila ružičasta. Jednog dana šetajući lukom mi saznamo, da se u luci nalazi jedan naš brod, koji treba vrlo skoro da krene za New York. Bio je to «Lovčen» od Zetske plovidbe, koji je njegov vlasnik slao, da ga zakloni negdje u Americi. Brod je bio uistinu malen, dobar za plovidbu po Jadranu, ali nikako za Ocean. Međutim, kako se tih dana u Lisabonu održavala pomorska izložba, na kojoj je između ostaloga bila kopija Kolumbove «Svete Marije», moja žena se odluči po onoj: ako je mogao Kolumbo da stigne do one druge strane s tako sitnim brodom, i k tome na jedra, radi čega ne bismo mi s «Lovčenom»? Koliko ja, toliko i Sveta Petrović nismo bili najoduševljeniji tim izborom moje žene. Ali, kao i uvijek kod moje žene, izbor je postao odluka. Toj sam se odluci i ja pridružio. A vrlo brzo i Petrovićevi.

Prije donošenja te odluke, ipak sam posjetio kapetana broda Marinovića, koji me je uvjerio, da nam se ništa ne može dogoditi, da ukoliko budemo imali dobro more, prijelaz bi mogao biti i ugodan. Ukoliko bude more hrđavo, razumije se, to će se osjetiti. Na brodu nije bilo mnogo putnika, osim Grka, koji su selili u Ameriku, zatim, kao i uvijek, mnogo židova, koji su se trudili da što prije napuste Europu. Marinović nam je dao najbolje kabine. Po Marinoviću, putovanje nije moglo trajati više od osam dana, ukoliko se ne bismo više zadržali na Azorima. Tako krenusmo u Novi Svijet.

Do Azora more nije bilo najteže, iako se već moglo osje-

titi, da je brod premalen, da podnosi uznemirenost Oceana. Na Azorima smo se snabdjeli s ananasima i bananama, koje su s obzirom na neočekivano produženje puta bile jedina naša hrana u završnoj fazi puta. Iako je već bila kasna jesen, Azori su bliještali od sunca, cvijeća i voća. Klima i vegetacija podsjećala je mnogo na vegetaciju Karibskih otoka, gdje uopće nema zime i vječno ljeto, iako vlažno, drži prirodu u neprestanoj bujnosti. Bili smo zadovoljni s našom plovidbom i tješili se, da će tako i biti do New Yorka.

Međutim, jako smo se prevarili, jer smo odmah poslije Azora, drugog ili trećeg dana, ušli u jednu zonu ogromne oluje s velikim vjetrovima, kojima je «Lovčen», iako nenaviknut, prilično snažno odolijevao. Kako nam je zatim razjasnio kapetan-komandant Marinović, mi smo u toku dva-tri dana bili sasvim paralizirani, brod se uopće nije mogao kretati ni u bilo kojem pravcu, ni naprijed ni natrag, tako da je postojala i pogibelj, da se glavni jarbol slomi, što bi nas svakako bilo izložilo težim posljedicama. Ali komandant Marinović nije ni časka sumnjao, da će se iz toga izvući. Naprotiv, ja sam bio uvjeren, da smo njegovom zaslugom «Lovčen» i mi u njemu uspješno prebrodili takav jedan sasvim rijedak slučaj oluje na Oceanu. Za ta dva dana i dvije noći stanje na brodu bilo je gotovo tragično. Iz svih kabina čuli su se krikovi i jecaji. Svugdje se ležalo, jer se uopće nije moglo stajati. Moja nas je žena obilazila i donosila nam nešto hrane. Komandant Marinović volio je moju malu Bosu, koju je često posjećivao i držao je na svojim rukama.

Za svo to vrijeme najveće poteškoće komandantu zadavao je svakako Sveta Petrović. On je, naime, živio u psihozi, da nas njemačke podmornice slijede i da će se prije ili kasnije pojaviti ispod broda, zaustaviti sve nas, i kidnepirati Petrovića. Nije ga se od toga moglo razuvjeriti. Ja sam učinio sve što sam mogao, da ga uvjerim, na nitko ne zna tko se na brodu nalazi. On mi je, naprotiv, dokazivao, kako su ga od Francuske do Lisabona slijedili njemački agenti, i kako je on uvjeren, da će ga prije dolaska u New York svakako imati u svojim rukama. Na moje pitanje za razlog, on, kao i uvijek, patetički odgovori:

—Ta Vi ne znate, što bi značio moj dolazak u Ameriku. Ja bih svojim perom i posebno svojim govorima preko radija sasvim izmijenio stanje u Beogradu. Netom stignem u New York, ja ću odpočeti kampanju protiv kneza Pavla i Mačeka

i pozivati Srbe na ustanak. Mi se moramo opredijeliti za Englesku. Moramo činiti sve što je moguće, da Jugoslaviju oslobodimo dosadašnje politike neutralnosti. Treba posebno napadati Cincar-Markovića i njegove suradnike Iva Andrića i Matu Vučetića, koji svojim izvještajima uvjeravaju Beograd, da će Osovina pobijediti, jer da su Francuska i Engleska trule i nesposobne, da dobiju rat. Nijemci znaju —neprestano je naglašavao— da sam ja jedini u stanju to učiniti, bilo svojim pisanjem, bilo svojim glasom. Vi znate, mene su po Srbiji slušali s francuskog radija, i cijela bi Srbija bila za mnom poletjela, da se Francuska odupirala samo još dvije nedjelje...

Na moje pitanje, ako je on uistinu toliko utjecajan, moćan i jak, da promijeni tok događaja, radi čega se nije obratio Englezima, da ga prebace avionom, Sveta Petrović nije dao nikakav racionalan odgovor. On je sebe vidio u središtu svjetskog zbivanja. U prvome redu, gledao je u sebe kao jedinog spasitelja Srpstva. Jedne večeri njegova psihoza poprimila je na sebe razmjere tolikog paroksizma, da je ono gotovo graničilo s umnim poremećajem. Petrović je ušao u kabinu komandanta i počeo ga uvjeravati, da su njemačke podmornice već zaustavile brod, da će svakog časa da se popnu na brod, i da ga zgrabe i odnesu u nepovrat. Komandant je imao ogromno mnogo truda da ga razuvjeri i polako ponovno vrati u kabinu, gdje se nikako nije mogao smiriti. Sve do ispred New Yorka, Sveta Petrović je vjerovao, da su njemačke podmornice već tu i da će svakog trenutka njega nestati.

Pokraj svih tih nezgoda, koje jedan takav put na jednom brodu, gdje više nije bilo ni hrane, jer smo već na moru bili preko trinaestak dana, već su do nas dopirale vijesti o talijanskom napadaju na Grčku. Kako je na «Lovčenu» bilo mnogo Grka, svi su oni bili jako zabrinuti za sudbinu svoje zemlje. Iako su vijesti javljale, da se Grci vrlo odvažno drže i da talijanska vojska ima mnogo poteškoća da upada i osvoji Grčku, sve ih je to teško zabrinjavalo. Neki su od njih bili iz tih krajeva, gdje su se vodile borbe i prvi okršaji. Mi smo, naprotiv, bili vrlo ohrabreni, da i poslije propasti Francuske ima netko, i to nitko drugi nego mala Grčka, koja je toliko hrabra, da se može uspješno odupirati Talijanima.

Konačno, naš «Lovčen» stigao je u new-yoršku luku, prošavši jednu od svojih najtežih nedaća, oluju na moru, u kojoj se nikada prije nije našao. Kad smo stigli u luku, bilo nas je smiješno gledati, jer ni «Lovčenov» jarbol nije dosizao

ni do polovine gata. Naši new-yorški prijatelji, koji su došli da nas pozdrave, gledali su nas zaprepašteni s visoka dolje, kao da smo se nalazili u nekom brodiću.

Još dok smo ulazili u new-yoršku luku, New York je sa svojim neboderima iskrsavao ispred mene, kao neki zadimljen i monstruozan konglomerat čudnih zdanja, koja je čovjek gradio, da sebe muči i ubija. Odjedamput su se ispred mene pojavljivali svi oni, posebno Dos Passovski opisi toga grada, koji bi mogao biti magičan i dinamičan, ali nikako grad mojih sanja. Ja sam bio dijete Mediterana, u mojim predodžbama grad, koji je čovjek sagradio, morao je biti grad, koji je u sebi harmonizirao sve ljudske težnje i čežnje, ljudski stil tako, da je svaka zgrada morala biti izgrađena za čovjeka. Nikada nisam sanjao, da ću u Ameriku; i ovaj njen nov grad, koji se izdizao posebno s ovog sitnog «Lovčena», koji nije dosizao ni do samog gata, ubijao je u meni svaku volju za životom. I netom smo stigli u hotel «Croydon», na istočnoj strani 86ste ulice, ja sam se zavukao u sobu i počeo plakati nekim čudnovatim djetinjskim jecanjem, kao da sam obuzet nekom ogromnom tugom. Kad smo pak uveče išli na večeru kod nekih prijatelja moje žene, zaokupi me još i neka strašnija tuga. Neboderi i visoke zgrade, napose na Park Avenue, kao da su se u zamagljenoj noći spuštale nad nama i nisu dozvoljavale da izdignemo svoj pogled u visinu prema nebu. Ali neba nije ni bilo, uzaludno smo ga tražili, kao što smo uzaludno iskali zvijezde. Sve je bilo nekako tuđe: ljudi su se nekamo žurili, kao da ni sami nisu znali gdje, u te svoje stanove, koji su izgledali kao neke kutije, gdje se čovjek jedva može snaći, sjesti i odmoriti. Metropola Novoga Svijeta tražila je mnogo vremena, da je čovjek otkrije, da je upozna, da s njom uspostavi svoj unutarnji, intimni razgovor,da je konačno zavoli, i da ona postane bitnim dijelom njegove ličnosti. Kad je jedamput to izvršeno, ako je uopće izvršeno, onda New York postaje grad dubokih, intimnih, unutarnjih raspoloženja, koje samo može dati ovakva, na površini teška i odbijajuća zgradurina. Ista u sebi ima i ljubavi i srca i shvaćanja za čovjeka i njegove bolove, za njegova treperenja i za njegove napore, da se ne samo održi kao čovjek, nego i razvija na takav način, da od toga čovjek može da se upotpuni i zadovolji.

Ispred mene otvarao se, dakle, jedan novi svijet, za kojim je Europa izgledala mala i sitna prošlost, ali ipak prošlost,

koju se nikada zaboraviti ne može, koju se neprestano u sebi nosi, jer kad bi ju se izgubilo, izgubilo bi se i sebe i svoju ličnost. Među prijateljima, koje smo tu sreli, bili su Rifat Tirana i njegova supruga, bivši činovnik Sekretarijata Društva Naroda, koji je napustio Ženevu odmah poslije talijanske invazije Albanije. Tirana je bio odgojen anglosasonski, žena Rosamund bila je Amerikanka. Oni su nas poveli oko New Yorka. I u Yorkville proveli smo s njima jedno veče u jednom kinematografu, gdje smo gledali njemački film o Hitlerovu osvojenju Zapada. Dvorana je bila prepuna svijeta. I kad god se na platnu pojavljivao Hitler, prisutni su klicali: «Hajl, Hitler!» Stvar nas se je vrlo teško dojmila. Prva je moja primjedba bila:

—Dakle, sve je otišlo! Europa je pokorena. Ovdje u New Yorku ljudi kliču Hitleru, što znači, da Amerika ne će u rat. Ako Amerika ne uđe u rat, Europe nema. Hitler je dobio rat!

Tirana nije nimalo bio iznenađen mojom primjedbom, jer je i on bio isto tako razočaran raspoloženjem javnosti, koja je bila mišljenja, da je rat za demokraciju u Europi izgubljen; i da nema smisla, da se Amerika napreže da uđe u rat, jer ga ni ona, tada vojnički nespremljena, ne bi mogla dobiti. Olakšavajuća je činjenica bila ta, da je dio grada Yorkville, u kome se prikazivao film, bio napučen najvećom većinom Nijemcima, koji su svi bili digli glave, glasno govorili njemački u tom predjelu, i bili neobično ponosni na svoje porijeklo. Kad sam kasnije u toku rata, 1942., živio u blizini Yorkvillea, i USA su već bila u ratu, nije se više čuo niti jedan njemački glas, dok su se sve njemačke organizacije, napose one, koje su bile pod utjecajem nacističke propagande, bile raspustile. Nijemci su u toku rata bili najlojalniji Americi.

Moje bavljenje u New Yorku moralo se prekinuti. Poslanik Fotić neprestano je tražio, da što prije preuzmem dužnost i dođem u Washington. U Generalnom konzulatu u New Yorku nisam imao s kim razgovarati. Međutim, tamo je na radu bio hrvatski novinar Mirko Dominis, koji je bio prvi, s kojim sam došao u doticaj. On mi je dao opširan i pozitivan prikaz stanja u iseljeništvu. Dominis je imao stanovitih veza i u američkim novinarskim krugovima. Govorio je engleski s američkim naglaskom. Bio je spreman da mi pomogne u početku mojeg rada. Odmah me je upozorio na dubok jaz, koji postoji između naših diplomatsko-konzularnih vlasti i

hrvatskog iseljeništva. Posebno je isticao, kako je Fotić jako nepopularan među hrvatskim iseljenicima i kako bi trebalo učiniti, da se hrvatska stvar što više popularizira u američkoj javnosti, gdje je sporazum i ulazak Hrvata u vladu bio pozitivno primljen. Dominis me je doveo u doticaj s prof. Dinkom Tomašićem, koga prije toga nisam poznavao, osim iz njegove orjunaške faze u Splitu. Dr. Tomašić se isto tako žalio na Fotića i glavno što me je pitao, bilo je, da li je Ilija Jukić već uredio, da mu se stavi na raspolaganje nekakav fond, kako bi mogao djelovati u iseljeništvu.

—Jer, dodao je, ne može se živjeti od iseljeničkog dolara!

Kako ja o tome nisam ništa znao, jer mi Jukić nije ništa govorio, nisam mu mogao dati nikakav odgovor. Međutim, poslije u Poslanstvu saznao sam, da je Dr. Tomašić bio na platnom spisku Ministarstva vanjskih poslova. Mislim da je primao $150.00 mjesečno, što je svakako bila sitna svota za životno izdržavanje.

Međutim, ja sam se morao žuriti u Washington, gdje je bilo moje sjedište. Poslanik Konstantin Fotić je svakog dana telefonirao generalnom konzulu Stanojeviću, da što prije budem u Washingtonu. Mislim da mu je bilo krivo, što sam zastajao u New Yorku razgovarajući s našim svijetom, koji o Fotiću nije imao nijedne lijepe riječi. Ja sam Fotića poznavao iz Ženeve, iako vrlo kratko vrijeme, jer je on poslije mojeg imenovanja bio premješten u Washington. Govorilo se, da ga je predsjednik Milan Stojadinović po kazni premjestio daleko u Ameriku, kako mu ne bi ometao vođenje njegove pro-osovinske politike. Stojadinovićeva je namjera bila, da od Ženeve učini jedno sasvim beznačajno mjesto i da svu svoju brigu posveti uspostavljanju uskih i prijateljskih veza s Rimom i s Berlinom. Fotić mu je u tome smetao, jer je bio istaknuti frankofil, i u pitanju Marseilleskog atentata otvoreno je po Ženevi osuđivao ne samo Madžarsku, nego u prvome redu fašističku Italiju, tako da je kod talijanskih diplomatskih predstavnika bio gledan s nepovjerenjem. Fotić je bio jako povezan s Titulescom i s Benešom i vodio Aleksandrovu politiku Male Antante. Kao čovjek vrlo pristupačan, razgovorljiv i odličan gourmand, Fotić je bio jako popularan i kod novinara i kod diplomata. Fotić se, barem tako je govorio, radovao mojem dolasku u Washington. Tko se je svakako radovao i uvijek otvoreno manifestirao svoje osjećaje simpatije, bio je

Rastko Petrović, uz Fotića svakako najzanimljiviji čovjek u Poslanstvu.

Iz prvog razgovora, koji sam imao s Fotićem, osjetio sam, da je i on kao, uostalom, i sva srbijanska diplomacija u pitanju položaja Hrvata u Jugoslaviji sasvim velikosrpski raspoložen, da je odlučno protivan sporazumu između kneza Pavla i Mačeka, i da nikako ne shvaća, da je to bio zadnji čas, da se spasi zemlja. Upravo kao i Božidar Purić i svi ostali korifeji srpske diplomacije, oni su svi bili opijeni idejom, da su oni krvlju i oružjem stvorili Jugoslaviju, da je Jugoslavija njihova stečevina i da se samo srpskim naporom ista može održati. Kod Fotića posebno, kako sam to već prije mogao osjetiti, kao i, uostalom, i kod svih njih, postojalo je duboko preziranje Hrvata, napose gornjih Hrvata, iz uže Hrvatske. Tolstojevac i Gandhijevac, Maček nije im nikako išao u glavu. Oni su ga svi smatrali nekim austrijskim kaplarom.

Kad sam Fotiću izložio politiku vlade, napose kneza Pavla i Mačeka, naime, da vlada nastoji u svojim međunarodnim odnosima ostati neutralna, jer da bi u slučaju rata zemlja ne samo jako stradala, nego se i ne bi mogla održati kao cjelina, Fotić je preko svega toga prešao, kao da je sve to nevažno. Za Fotića je bitno bilo samo jedno, da u toj zemlji postoji Srbija, da su Srbi vodeći narod, i da će oni, i ovog puta, kao i za vrijeme Balkanskog i Prvog svjetskog rata, učiniti svoje. Za Fotića, Hrvati, kao i svi ostali narodi Jugoslavije nisu uopće bili važni. Niti je o njima išta znao, niti ga se išta ticalo.

—Mi smo Srbi —znao mi je govoriti— dobili dva rata protiv svih i svakoga. Nitko nije bio na našoj strani, niti nas je pomagao ; isključeno je, da bismo mi sada pristali na to, da budemo narod drugog reda. Mi Srbi —nastavljao bi— ne možemo dopustiti, da Hrvati uživaju takve autonomije, koje su u sukobu s okvirom države.

Iz tog prvog razgovora, mogao sam osjetiti, da Fotić ima identičnu koncepciju o položaju Srpstva u Jugoslaviji i o značenju sporazuma, koju su imali svi Srbi u Beogradu, politički ljudi i inteligencija. Sporazum je privremena koncesija Hrvatima, koja treba trajati u toku rata. Netom rat završi, sporazum će biti odstranjen i zamijenjen nečim drugim. Srbi ne će nikada dopustiti, da budu ravnopravni u zajedničkoj državi s Hrvatima. Na kneza Pavla, na Mačeka i na «vladu

sporazuma», Fotić nije računao. To sam kasnije mogao razaznati iz razgovora s ljudima njegova povjerenja po Americi, posebno s episkopom Dionizijom, svećenikom Ristanovićem i s vlasnikom velikosrpske štampe u Chicagu Palandechom-Palandačićem, koje je Fotić posjećivao i kojima je iznosio svoje poglede na stanje u zemlji. Bilo u svojim razgovorima, kako sam kasnije saznavao, s odgovornim faktorima u Državnom uredu (Ministarstvu vanjskih poslova), bilo u razgovoru s američkim novinarima i, razumije se, s diplomatima, Fotić nije nikada posvećivao posebnu pažnju sporazumu.

Kad sam jednog dana razgovarajući s rumunjskim odpravnikom poslova, Brutus Costejem, istakao, da je situacija Jugoslavije sigurnija, otkako su Hrvati predstavljeni u vladi, Fotić se samo cinički nasmijao. Bio je strašno ljut na mene, kad sam na jednom cocktailu kod Walter Lippmanna u njegovoj prisutnosti tumačio Mačekovu politiku, kao pozitivan doprinos učvršćenju zemlje. Razumije se, dodao sam, ukoliko bi zemlja ostala neutralna. Uvjeravajući ga, da ni knez Pavle, ni Maček nisu germanofili, nego da im tu politiku nameće *raison d'etat,* Lippmann je takvo obrazlaganje stanja kod nas prihvaćao. I kad je Lippmann, pod tim utjecajem, i napisao, da samo suradnja između Srba i Hrvata može spasiti Jugoslaviju, Fotić nije nimalo bio zadovoljan. Njega je, osim toga, smetala i činjenica, što sam i ja imao pristupa u američke novinarske krugove, koje sam kao i on poznavao iz Ženeve. Tu su u prvome redu bili ne samo Lippmann, nego Dorothy Thomson, William Shirer, Edgar Answel Mowrer, Louis Fischer, John Gunther, Clarence Streit, sve sami veterani iz novinarskog hladnog rata protiv naci-fašizma. Zajedno s Genevièvom Tabouis, s Andrè Giraud-Pertinaxom, De Kyrilisom, Burèom, koji su živjeli u New Yorku kao izbjeglice, sva najveća imena svjetske publicistike iz Ženeve nastavljala su sada i ovdje svoju borbu do kraja rata.

Na jesen i po zimi 1940. Washington je bio središte velikih diplomatskih previranja i manevara, kako da se Sjedinjene Američke Države uvuku u rat. Na površini, sve je izgledalo izgubljeno. Slom Francuske posebno je djelovao na američku javnost, kao da je rat uglavnom svršen, i to pobjedom Hitlera. U štampi i u javnosti pojavljivala su se ozbiljna i vrlo moćna strujanja, kao da bi trebalo uvjeriti Veliku Britaniju, da pristupi separatnom miru s Njemačkom. Stanovitu senzaciju izazvala je činjenica, što je tadašnji američki ambasador u Londonu, Joseph Kennedy, otac potonjeg predsjednika Sjedinjenih Država, John Kennedya, stigavši u Washington, postao jednim od najutjecajnijih zagovornika politike separatnog mira, što je stvaralo velike poteškoće predsjedniku Rooseveltu, koji je skupa sa svojim najintimnijim suradnicima, napose iz «Brain Trusta», bio uvjeren, da se Hitlera mora ili zaustaviti, ili srušiti. Reakcionarno-desničarski elementi bili su mišljenja, da je bolje u Europi imati Hitlera, nego li proširenje komunizma i anarhije, koja bi mogla ugroziti i sâm američki ne samo politički, nego i ekonomski sistem. Liberalni krugovi, posebno oni među židovima, podupirali su ne samo Roosevelta, nego i tražili što brži izlazak iz izolacionizma. Usprkos svemu tome, činjenica, da je poslije sloma Francuske Europa izgledala izgubljena, uvjeravala je izolacioniste, posebno na Srednjem Zapadu, da bi svaki ulazak Amerike u rat bio pogreška, ako ne i ludilo. Da je Hitler bio racionalan državnik i da je njemačka propaganda mogla da se konkretnim doprinosima pokaže kao konstruktivna i željna mira, američka je javnost mogla eventualno i biti zadržana u svojem opredjeljivanju protiv rata. Ali, vrlo vješta i jaka židovska propaganda, koja se zasnivala i na sloganu «You cannot do business with Hitler», zahvatila je bila ogroman dio odlučujuće javnosti, da se mora dati svaka pomoć Engleskoj. Kratki spoj, koji je Ameriku uvukao u rat, u rat protiv Hitlera i Mussolinija, izazvao je Japan sa svojim Pearl Harborom. Bez toga, teško bi bilo zamisliti, da bi Roosevelt, koji je neprekidno izjavljivao, da ovog puta američka djeca ne će preko mora, bio mogao povesti Ameriku u rat samo zbog Europe.

Mehanizam politike U.S.A. u to vrijeme bio je vrlo ograničen. Cijelo američko Ministarstvo vanjskih poslova nalazilo se u to vrijeme smješteno u jednoj zgradi do Bijele Kuće, gdje se moglo ulaziti s ulice ravno u urede činovnika, koji su se zanimali pitanjima, koja su vam ležala na srcu. Vratnice tih ureda bile su još uvijek kao i vratnice iz kolonijalnih vremena na američkom jugu, kroz koje ste mogli virkati tko s kim razgovara. Taj neposredan i demokratski način dodira bio je neobično privlačiv. Posebno, kad je čovjek dolazio iz Europe, gdje su slični doticaji bili uvijek ne samo formalistički, nego i vrlo složeni. Američka diplomacija tada, iako malena i ograničena, bila je vrlo dobro obaviještena. Izvještaji njihovih promatrača bili su iscrpni, točni, stvarni. Ali sve je

to bilo daleko od toga, da bi američka diplomacija uzimala nekakve inicijative. Najveća i najbogatija sila na svijetu imala je tako ograničenu diplomaciju, koja se više isticala svojim ekonomskim karakterom, nego li političkim. Moj službeni položaj bio je složen i zbog toga, što američki State Department tada nije priznavao položaj «ataše-a za štampu». Priznavali su novinare i predstavnike novinskih agencija, kojih je bilo mnogo iz dvije osovinske zemlje. Prema tome, ja nisam mogao prisustvovati novinskim konferencijama, iako to nije bila nikakva manjkavost, jer se ionako sve to čitalo u štampi, ili slušalo malo vremena zatim preko radija. Odnos između egzekutive i novinstva u Americi bio je oduvijek vrlo razvijen, tako da se nije mogla sačuvati nikakva tajna. Sve je prije ili poslije znalo ugledati svjetlo u štampi, pa čak i ono, što se smatralo najvećom tajnom. Snaga i slabost američke diplomacije sastojala se upravo u tome, što se sve uvijek moralo predati javnosti. «Let the people know» — bila je ne samo krilatica, nego i stalna praksa. Praksa, na koju se Europljanin mogao vrlo teško priučiti. I pokraj svih tih otvorenih vratnica, kroz koje su izlazile vani sve, pa i najpovjerljivije vijesti, ipak je američka diplomacija znala zaskočiti svijet odlukama, o kojima nitko nije znao. U stvarima, koje su uistinu vitalne za zemlju, dešavalo se vrlo često, da je Predsjednik s nekoliko ljudi znao sačuvati tajnu do onog časa, kada je to bilo potrebno. Tek pravilo je uvijek bilo, da se narodu ne smije ništa skrivati, jer i američka diplomacija mora voditi računa o narodu, čiji je ona predstavnik.

Bacivši pogled na Ameriku i njenu vanjsku politiku, gledanu iz Washingtona, duboko me je pogodio jedan nov osjećaj, na koji prije nisam mislio. Došavši iz Europe, osjetio sam, da Amerika u svojim vanjskim relacijama ne gleda samo preko Atlantika na Europu, nego i preko Pacifika na Aziju. Ta ustvari zapadnjačka zemlja, koja je zapadnjačka otkrića pretvorila i primijenila u bezgranične mogućnosti znanosti i tehnike, ima u svojim daljnjim ekspanzijama da vodi računa o sudbini dvaju kontinenata. Mi u Europi ne osjećamo Aziju nego tek negdje na skrajnjim granicama Balkana. Između nas i Azije postoji jedna ogromna i bezgranična masa zemlje naroda koju zovemo Rusijom. Iako je Paul Valéry često isticao, da Europa nije ništa drugo, nego mali rt Azije, ipak treba doći do Moskve i još dalje do Sibira ili do Urala, pa da čovjek osjeti susjedstvo Europe s Azijom. U samoj Europi, u

svakoj od velikih sila, Azija je uglavnom problem Rusije.

U Washingtonu sam, naprotiv, po prvi put osjetio, kako Azija, bilo kroz Japan, bilo kroz Kinu, djeluje na američku problematiku i njenu međunarodnu poziciju. U svima razgovorima na cocktail party-ama, za večerama i ručkovima, kad god se postavljalo pitanje uloge Amerike u svijetu, Azija je bila isto tako prisutna kao i Europa. O Aziji, u prvome redu o Japanu i o Kini, bilo je svakog dana govora i preko radija i kroz američku dnevnu štampu. Amerika je sebe vidjela u sredini velike svjetske drame, koja se isto tako odvija u Aziji kao i u Europi. Geografsku bliskost Amerike Aziji čovjek, razumije se, osjeti snažno u San Franciscu i na Pacifiku. Svi mi Europljani, koji smo u našoj želji, da Ameriku uvedemo u zadnji europski okršaj, propagirali njeno što brže uvlačenje u europsku stvarnost, ostajali smo razočarani, kad smo znali slušati primjedbe, kao one, da bi Amerika prije ušla u rat protiv Japana, nego li protiv Njemačke. Jedan od razloga, radi čega je slijedilo i neprestano zatezanje Amerike, da se uvuče u rat, bila je stalna briga o tome što će Japan.

U mojim prvim izvještajima, koje sam pisao u Beograd, a koji su nastali pod neposrednim utjecajem doživljavanja ili bolje suživljavanja s razvojem zbivanja, mogu se svakako najkonkretnije osjetiti glavni trenutci razvoja događaja, koji su predhodili američkom ulaženju u rat. Donosim ih ovdje, uvjeren, da će upravo zbog svježine tadašnjeg zbivanja zanimati čitatelja. Isti glase:

"Tko stigne iz Europe u Ameriku, taj se najprije zanima, kakvo je stanovište i držanje Amerike prema današnjem sukobu u Europi. Prvi dojam, koji se ima, to je, da su u Americi svi i narod i odgovorni faktori na strani Engleske, da vjeruju u pobjedu Engleske, da su za to, da se Engleskoj pristupi u pomoć svim sredstvima, pa i tako, da jednog dana Amerika uđe u rat na strani Velike Britanije, negdašnje matice ustavne demokracije i ove zemlje, koja se od njenog carstva prva odvojila, i to s najsavršenijim uspjehom! U američkoj javnosti, u američkom tisku i u američkom društvu nema mjesta ni mogućnosti, da se brani bilo kakva druga teza, osim one, koja ide u prilog Engleske.

"Tko malo dublje promotri stanje stvari, taj mora najprije konstatirati, da je Amerika još uvijek daleko od toga, da i materijalno uđe u rat. Trebat će mnogo toga, da se odigra u Europi, a svakako i najviše, da Amerika sama bude direktno izazvana, pa da se ona odluči na to, da uđe u ovaj rat. Ona je danas

moralno na strani Engleske. Amerika podupire Englesku do tolike mjere, da je snabdijeva svime, čega je ona potrebna u otporu protiv Njemačke. Amerika će još više pojačati svoju svakidanju potporu Engleskoj. Engleska, međutim, plaća u gotovom sve ono, što nabavlja iz Amerike. Engleski ambasador Lotian, na povratku iz Londona, nagovijestio je, da će Engleska ostati bez novca, te da će tražiti zajam od Amerike. Po svoj prilici, Amerika će pristati i naći načina, da izmijeni Johnsonov zakon o neutralnosti i svakako omogućiti, da se Engleskoj dade zajam. To će, razumije se, još jače približiti Ameriku ratu i pojačati mogućnosti, da i ona uđe u rat na strani Engleske. I sve to u trenutku, kad Roosevelt i dalje ističe u svojim govorima, da «ne će slati američku djecu preko mora»!?

"Amerika nije spremljena za rat. Ona je tek sada otpočela svoje spremanje za rat. Jednog jedinog dana prijavilo se za novačenje sedamnaest milijuna ljudi. Amerika računa, da ovaj rat ima da se produži kroz cijelu 1941. i cijelu 1942. godinu. Amerika je svjesna činjenice, da je Britanija svojim otporom uspjela, da od njemačkog blitz-kriega načini jedan dugačak rat. Invazije Engleske nije bilo. Rat se nastavlja. Produživanje rata i stvaranje jednog dugačkog rata, stvar je, koja ide u korist Engleske, a ne Njemačke. To je mišljenje svih vodećih američkih stratega.

"Kad čovjek, koji dolazi iz Europe, promotri sadašnju poziciju Sjedinjenih Američkih Država, on mora ovako misliti. Amerika se nalazi između dva totalitarna kontinenta. S jedne strane, europski kontinent stoji sav pod utjecajem totalitarne Njemačke. S druge strane, totalitarna Azija stoji pod utjecajem totalitarnog Japana i totalitarne Rusije. Amerika je demokracija. Ona je sva prožeta demokratskim duhom. Njene građanske ustanove su demokratske. Njena gospodarska struktura, njeni materijalni uvjeti i njena financijska politika sva je bazirana na načelima demokracije, individualizma i slobode.Amerika zna, da se danas u Europi samo Engleska bori za načela, koja leže u osnovama američke državne i nacionalne strukture. Zato ona zna, da ne smije dozvoliti, da Engleska ugine, jer bi smrt Engleske značila i totalno odstranjenje Amerike od svijeta, zatvaranjem svih mora, i uspostavom totalnog izolacionizma.

"Što se Japana tiče, Amerika smatra, da on ne ugrožava njenu vitalnost i njenu samostalnost. Amerika smatra, da je Japan naduvena sila, koju bi USA mogla vojnički likvidirati za par sedmica. Ono što Ameriku zabrinjava, to je stav Sovjetske Rusije u Aziji. Amerika zna, da Njemačka radi vrlo intenzivno na tome, da se Japan sporazumije s Rusijom, da se u Aziji stvori jedna totalitarna solidarnost, koja je uglavnom uperena ne samo protiv engleskog carstva, nego i protiv Sjedinjenih Američkih

Država. U samom Japanu postoje strujanja, koja teže za sporazumom sa Sovjetskom Rusijom. Međutim, Rusija u Aziji igra sličnu igru, koju igra i u Europi. Na isti način, kao što ona u Europi čuva svoju neutralnost, priželjkujući slom Velike Britanije, a ne želeći pobjedu Njemačke, tako i u Aziji, na Pacifiku, Rusija priželjkuje konflikt između Amerike i Japana, u kojem bi nastradali i Amerika i Japan, kako bi Rusija mogla ostati potpunim gospodarom. Ova se igra Rusije smatra u dobro obaviještenim američkim krugovima suviše simplicističkom i prejednostavnom. Međutim, ista je vrlo jako kompromitirala Rusiju u Americi. gdje je ona ranije imala oveći broj ideoloških pristalica i simpatizera. Poslije rusko-njemačkog zbliženja, komunizam kao ideja je ovdje jako u opadanju. Posebno je inteligencija i proletarijat odpočeo naglo napuštanje simpatija za Sovjetski Savez i posvećuje sav svoj interes Engleskoj i Americi, kao čuvarima individualne slobode i čovječanskih vrednota, koje Ameriku oduševljavaju.

"Odnos Rusije prema zbivanjima u Europi gleda se ovdje u Washingtonu, kao i po cijeloj Americi ovako: Rusija podupire indirektno svojim rezerviranim stavom Njemačku protiv Engleske, ali gdje god može pokazati svoju rezerviranost u konačnim odlukama, ona ipak sabotira rad Osovine i želi manifestirati svoju samostalnost. Tako je ovdje vrlo veliku senzaciju izazvalo držanje Rusije u stvaranju novog njemačkog poretka u Europi. Njemačka je stavila do znanja cijelom svijetu, da su svi europski narodi za nov poredak, pa i Rusija. Međutim, poslije demantija agencije «TASS» o držanju Rusije u pitanju Madžarske i poslije držanja Bugarske, koja nije pristala na potpis, bilo je jasno, da je Rusija torpiljirala njemački plan o stvaranju novog poredka u Europi. Ovdje se podvlači, da je Rusija dala mig komunistima u Grčkoj, da se bore na strani generala Metaxasa protiv Italije. Ali, u isti mah, Rusija savjetuje Bugarsku, da ne prilazi osovinskom paktu, i ostaje izvan njemačkog plana u Europi. Ovdje se dalje misli, da Rusija ne želi da se kompromitira ni na jednoj strani. Ona želi ostati izvan sukoba, u stavu očekivanja. Amerika je prema Rusiji u stavu nepovjerenja.

"Međutim, ono što Amerika zna, to je, da će ona morati, jednog dana, ući u rat bilo protiv Japana u prvome redu, bilo protiv Njemačke, na strani Engleske, jer ona mora pod svaku cijenu spriječiti pobjedu totalitarnih snaga na dva kontinenta, koja ne ide samo za tim, da sruši Englesku, nego i Ameriku. Amerika zna, da će ona morati donijeti posljednju riječ u sukobu, koji se danas odigrava u Europi i u Aziji, zato ona govori u ime zapadne hemisfere i smatra, da je ona jezičac na vagi. Slom Francuske, koji je ovdje iznenadio cio svijet, nije nimalo izmijenio odlučnost Amerike, da uđe u ovaj sukob prije ili poslije.

U jednu riječ: Amerika, poslije Rooseveltova trećeg izbora, ulazi sada u jedan vrlo složen period, čiji zaključak bi trebao biti rat. Idući mjeseci imaju Ameriku sasvim odlučiti za nastajuću borbu, u kojoj ona namjerava zauzeti odlučniji i izrazitiji stav... U krugovima oko Bijele Kuće nagađa se i govorka, kako bi ipak najpovoljnije za Roosevelta bilo da ga Japan zaskoči nekim napadajem na Pacifiku, koji bi onda mogao Rooseveltu dati izlike, da zagazi u rat protiv totalitarizma u Europi i u Aziji...» (26. studenoga 1940.).

"Ono što duboko iznenadi čovjeka, koji iz Europe doputuje u Sjedinjene Američke Države, to je u prvome redu duboko zanimanje američke javnosti i američkog tiska za Europu i za njene probleme. Sva pažnja ovdašnjih odgovornih, ovdašnje štampe i ovdašnje javnosti sredsređena je na prilike, na događaje i na stradanja Europe. Američki tisak promatra razvitak zbivanja u Europi kao jedno pitanje, koje ju izravno i osobno zanima. Postavljena između dva svijeta, između totalitarne Europe, u kojoj samo Velika Britanija, i, u ovome trenutku, Grčka vode borbu protiv Njemačke i Italije, i totalitarne Azije, Japana i Rusije, Amerika kao isključivo demokratska tvorevina, strastveno je zainteresirana za ideološko rješavanje današnje sudbine svijeta i konačne pobjede slobode u Europi. ...Sve se to osjeća živo. Počam od od svijeta u kinematografima, koji «buče» (ne zviždi, jer je u Americi zviždanje znak odobravanja) na svaku pojavu Hitlera, Mussolinija i ostalih vođa totalitarnih režima pa do najvećih faktora u parlamentu, na univerzitetima, na kulturnim mitinzima, u časopisima, svugdje se sudbina Europe ističe, zagovara i preporučuje. ...Ne samo simpatije za Englesku, nego upravo sada za Grčku pojavljuju se neizmjerne i beskrajne simpatije. Mala Grčka postala je centralna točka u pažnji Amerike. Sve karikature, svi crteži, svi uvodni članci, sve sa čim Amerika izražava svoja raspoloženja, posvećena su danas u pozitivnom pogledu Grčkoj, u negativnom Italiji, čiji je prestiž, na uniženje najvećeg dijela američkih Talijana, sasvim uništen.

"Najvažnija pak činjenica, koja svakoga iznenađuje u Americi, jedna je stvarnost, da je danas sva elita europske civilizacije i kulture uglavnom našla utočišta i mogućnosti rada u Americi. Toga nije svjesna samo Europa. Toga je svjesna i Amerika, koja zna što to sve znači. Naročito poslije sloma Francuske, kad je vlada Vichy-a u očima američke javnosti izgubila sve simpatije i svaku cijenu, tako da je danas i prestiž same Francuske i ovdje postavljen u pitanje. Sva se francuska elita nalazi ovdje. Tu su Andrè Maurois, Jules Romains, Pertinax, Geneviève Tabouis, Jacques Maritain. Od bivših odgovornih ljudi, Louis Leger, koji je godinama upravljao u Quai D'Orsayu francuskom vanjskom politikom. Od Nijemaca Thomas Mann, od Talijana Carlo Sforza, dok se Ignazio Silone javlja u časopisima svojom suradnjom, upozoravajući na iznenađenja, koja mogu doći iz Kremlja od Staljina, i Gaetano Salvemini, tražeći talijansku republiku protiv monarhije. Svi oni pišu, raspravljaju po časopisima, po univerzitetima i ustanovama drže predavanja. Amerika ih sluša, raspravlja, kritizira, ali uvijek toplo. Fizičari na čelu s Einsteinom, Enricom Fermijem i ostalima pripremaju teška i presudna iznenađenja, koja mogu zaskočiti totalitarce u Aziji i u Europi.

"Međutim, glavnu poziciju u Americi zauzimaju engleski intelektualci. Prisutnost Wellesa i Somerset Maughama izazvalo je čitave diskusije u tisku i u javnosti, u kojima su oni zauzeli stanovišta u obranu civilizacije, kulture i nadasve ljudskih vrednota. Dok Jules Romains objavljuje izvjesne, uglavnom negativne, većinom opskurne članke, u kojima pokušava maglovito i nejasno opravdati slom Francuske, tako da se smatra, da je pušten u emigraciju da opravda pojavu i djelatnost vlade u Vichyu, dotle Pertinax nastavlja svoje političke teoreme, koji su se ispostavili jalovima i izlišnima, a Tabouis govori po ženskim sastancima, dotle Welles i Maugham i bezbroj duhovitih engleskih intelektualaca raspravljaju o biti ovog rata i o smislu otpora, koji u ovome ratu igra Engleska. Značajno je, da su ovi pisci najprije kazali, da oni više ne pišu romane, da se odriču čiste književnosti, dok je njihova zemlja u ratu, i da su agenti britanske vlade u borbi protiv nacizma i boljševizma. Ova otvorenost engleskih pisaca, s kojim oni javno prihvaćaju biti agenti svoje vlade, da bi obranili zemlju i pridonijeli joj stanovite koristi, vrlo je značajna za stanje, u kojem se danas nalazi Engleska. Cijela zemlja surađuje s vladom i s vlastima u otporu protiv neprijatelja Engleske. Nema podvojenosti!

"Američki tisak bilježi svaku i najsitniju činjenicu, koja se desi u Engleskoj, objavljuje detalje o bombardiranju Engleske od strane njemačke avijacije, donosi fotografije c razrušenim gradovima, crkvama, ustanovama, zatim pisma engleskih građana i građanki, koje otvoreno, jasno i bez ikakva opreza opisuju svoja raspoloženja, prilikom bombardiranja u Engleskoj. Američki novinari registriraju svaku pa i najmanju stvar, koju zapaze u Engleskoj. To najviše iznenađuje Amerikanca. U jednom svojem članku najuvaženiji američki člankopisac Walter Lippmann napisao je jučer, da je frapantno, kako isti američki dopisnici, koji se nalaze i u Engleskoj i u Njemačkoj, javljaju različito. Oni u Engleskoj vide sve: razrušene gradove, crkve, ustanove, industrijske centrume, baze, itd., dok oni u Njemačkoj javljaju, da su Englezi porušili isključivo ne-vojne objekte, što znači, da je Amerikancima u Engleskoj sve slobodno vidjeti, dok Amerikanci u Njemačkoj moraju slati izvještaje, u kojima prepričavaju DNB (njemačku službenu novinsku agenciju).

"Ogromna i neobično profinjena propaganda, koju sami Englezi vrše po Americi, uz ogroman broj jednog inteligentnog štaba, kojemu stoji na čelu bivši engleski ataše za tisak u Beogradu, Childes, ima isto tako ogromnih uspjeha. Na strani engleskih načela u ratu stoje i predstavnici cjelokupne europske štampe, kao Francuzi Pertinax i Tabouis, zatim Talijani Cianca, Tarchiani i A Prato, njemački izbjeglice oko Aufbau, za koji sam već napisao članak o značenju hrvatskog i srpskog sporazuma, Mačeku i ostalima. Na strani Engleske stoje i naše iseljeničke novine, s izuzetcima ekstremnih srpskih i hrvatskih listova. Tako komunističko srpsko glasilo «Slobodna Reč» stoji na stanovištu Staljin-Hitlerova sporazuma, kao pozitivnog priloga miru. Konačno, u prilog američkog protiv-totalitarnog raspoloženja treba istaknuti i najnoviji film Charlie Chaplina, «Veliki Diktator», u kojem je na vrlo originalan način prikazan komičan duh europskih diktatora, vođa nacizma i fašizma, Mussolinija i Hitlera. Ma kolikogod taj film, koji se ne će prikazivati u Europi, ne zadovoljava jednog Europljanina, koji je proživio i fašizam i nacizam, zato što je i suviše olak i komičan, s obzirom na tešku tragediju, koja se upravo sada odigrava u Europi, on je karakterističan po raspoloženju ovdašnje publike.

"Jedno se i opet mora naglasiti, da je danas gospodar raspoloženja cjelokupne javnosti, poštovanje i odanost Engleskoj. Uz Englesku, Grčka je isto tako osvojila ogromne osjećaje poštovanja američkog naroda. Amerika ne može shvatiti, da ima više naroda u Europi, koji bi mogao poći tragom Slovačke ili Rumunjske. Amerika se sva angažira za one narode, koji se odupiru bilo Njemačkoj, bilo Italiji» (25. studenoga 1940.).

"Danas je Joseph P. Kennedy dao ostavku na položaj ambasadora USA u Londonu. On se već nalazi u Americi nekoliko vremena, gdje je proširio naročito u poslovnim krugovima vijesti o tome, kako Engleska nije u stanju dobiti rat s Njemačkom. Pitanje njegove ostavke bilo je već dugo poznato. Kennedyjevi odnosi s današnjom engleskom vladom nisu bili najbolji, naročito ne s Churchillom. Razlog je tome bio, što je Kennedy smatrao, da je Engleska, poslije sloma Francuske, trebala pristupiti stvaranju mira s Njemačkom. Međutim, i pokraj toga, što je Kennedyevo mišljenje naišlo na podršku nekih plutokratskih krugova i Iraca, i u Bijeloj Kući i u State Departmentu, većina stoji na stanovištu, da USA mora poduprijeti svim silama Englesku i bodriti je u nastavku rata. Kennedyeva argumentacija je slijedeća: 1) Njemačka zračna snaga (Luftwafe) nije još ni za 20 % iskorišćena. Prema tome, Njemačka je još uvijek (prosinac 1940.) gospodar zraka. S obzirom na to, što Engleska nije još u stanju da se snabdije s toliko aviona, koliko ih ima Njemačka, a Amerika je još daleko od toga da joj pruži sve ono što ona treba;

2) Kennedyjev je drugi razlog, da za sada vrijeme još uvijek radi za Njemačku, nikako za Britaniju. Kennedy tvrdi, da je izjava engleskog ambasadora Lotiana, koji se isto tako vratio iz Londona izjavivši, da je ova druga polovica 1940. godine engleska polovica, netočna; 3) Sjedinjena engleska i američka snaga na zemlji i u zraku i na moru ne bi bile u stanju dati toliki otpor Njemačkoj, da bi isti mogao likvidirati Njemačku. Da se to omogući, za to Americi, naročito, a i Engleskoj treba nekoliko godina; 4) Svjestan svega toga, smatra Kennedy, Hitler će uznastojati dobiti rat i tući Englesku do 1. svibnja 1941., iskorišćavajući za sebe i ovu zimu, a naročito iduće proljeće, kad će Njemačka biti u snažnijem stanju od Engleske. Ako Hitler ne bude mogao tući Englesku do konca travnja i svibnja 1941., onda on ne će biti u stanju pobijediti ovaj rat. Kennedy tvrdi, da je toga svjestan i sâm Hitler. Iz svih tih razloga, Kennedy smatra, da je za Sjedinjene Države vrlo riskantno, da se one upliću u ovaj rat, tim više, što nije ni sigurno, da bi sudjelovanje Amerike u ratu moglo Engleskoj donijeti pobjedu. ...Suprotno Kennedyevom čak i javnom insistiranju, da je bolje, da se USA ne upliće u rat, u Bijeloj Kući se tvrdi, da je Roosevelt, koji je prekinuo s Kennedyjem, već odlučio, da Engleskoj liferuje 50 novih razarača, koji su već u pripremi, i 120 starih brodova, koji se nalaze na otocima Salomon, a koje treba modernizirati za pomorsku operaciju na Tihom Oceanu. Što se tiče ove kampanje pesimizma za daljnje izdržanje Engleske, ta ipak podupire Englesku, ukoliko se traži od Amerike, da što hitnije pristupi potpori Engleske, kako bi upravo spriječila pobjedu Njemačke. Otpor Engleske i Grčke na Mediteranu može uljuljavati javnost, da potpora Amerike nije tako hitna, zato i pesimistička propaganda samo pridonosi hitnom pristupanju potpore Engleskoj. ...Ali od nekih ljudi, koji su upućeni u raspoloženje u Bijeloj Kući, saznajem, da kod Roosevelta prevladava, ukoliko nije već prevladalo uvjerenje, da je potrebno što prije pristupiti svima pripremama, da se Engleskoj osigura potpora u novcu, u prehrani i u naoružanju naročito. Roosevelt još uvijek očekuje, da će mu izliku za rat dati prije Japan nego li Njemačka, zato se i ustručava, da izravno istupa protiv Njemačke... (2. prosinca 1940.).

"Pitanje ulaska Amerike u rat stvarno je jedino glavno i bitno pitanje cjelokupnog državnog života ove zemlje. Ima u Washingtonu ljudi, koji smatraju, da bi Amerika trebala ući u rat u roku od šest sedmica. A ima ih, koji misle, da to ne će biti ni u roku od šest mjeseci. Ima ljudi koji misle, da Amerika može svojim doprinosom učiniti, da Engleska zaključi pobjedonosno rat u toku ovog ljeta, a ima ih, koji kažu, da rat nije još odpočeo, te da isti ne može da se završi prije dvije i tri

godine, budući da je Amerika daleko od toga, da bude spremna toliko i tako, da bi ona već sada mogla pružiti Engleskoj efikasnu potporu. Međutim, ozbiljniji krugovi smatraju, da Amerika ovakva, kakva je ona danas, sa snagama, s kojima ona danas raspolaže, nije nikako u stanju doprinijeti Engleskoj toliko presudnu i odlučnu potporu, da bi ona mogla ne samo odlučiti u toku nastajućeg ljeta pobjedom Engleske nad Njemačkom, ali niti toliko, da zaštiti Englesku od eventualnog poraza. Svi upućeni krugovi smatraju, da rađanjem ove godine pa do kraja jeseni, nastaje ponovno kritična situacija, koja će biti obilježena u znaku engleskog otpora. Ako Njemačka do kraja jeseni ne uspije u ovoj godini likvidirati Englesku, kao što mnogi vjeruju, da ne će, onda potpora Amerike može postati odlučujuća i sudbonosna u smislu pobjede Engleske. Na kraju ove godine i u trećoj zimi ovog rata, ako Engleska bude uistinu ostala na snazi i ne bude slomljena od Njemačke, potpora Amerike počet će biti efikasnom i nadmoćnom. Prema svima izgledima, pravi i konkretni doprinos Amerike Engleskoj moći će postati odlučujućim samo do kraja ove godine, te na proljeće 1942., kad bi ulazak Amerike u rat mogao postati odlučujućim i pun stvarnog smisla. ...U međuvremenu dva Rooseveltova govora, naročito onaj od 6. siječnja, prilikom otvaranja 77-og Kongresa, znači «moralni prekid» Sjedinjenih Država s državama Osovine. On je osudio Njemačku pred savješću cjelokupne međunarodne javnosti. Njegovi su govori duboko odjeknuli u masama, i čak stvorili uvjerenje, da USA uskoro ulazi u rat. Roosevelt je kazao, da ne može biti mira ni mirenja između Amerike i Njemačke, pošto njih razdvajaju dvije suprotne političke ideologije. Osim toga, Roosevelt je poistovjetio sudbinu Amerike sa sudbinom Engleske. ...Konačno, Rooseveltova izjava, da Amerika postaje «arsenal demokracije» svih naroda, koji žele ući u borbu za pobjedu demokratskih ideala i za pobjedu prava čovjeka na svijetu, i da je Amerika spremna priskočiti u pomoć svima narodima, koji su već ugroženi, ili trebaju biti ugroženi od Njemačke. Roosevelt je izjavio, da je Amerika spremna povesti konačnu borbu protiv napadača i rušitelja civilizacije i suvremena društva. Kad je on izjavio tako krupnu riječ, ovdje se smatra, da je Amerika u stanju to učiniti zato, što ona danas ima najveću industriju svijeta. Nema sumnje, da riječi g. Roosevelta odgovaraju stvarnosti. Tko poznaje današnju snagu američke industrije, njen današnji razvoj i svu njenu današnju moralnu i tehnološku snagu, mora doći do predsjednikovih zaključaka, tj. da je Amerika sa svojim sirovinama, sa svojim neizmjernim bazičnim mogućnostima, sa svojim velikim industrijskim centrima, jedina u stanju tući Njemačku u ovom totalitarnom i kvantitativnom ratu, gdje konačno ima odlučiti sudbinom svijeta i čovječanstva

onaj, koji bude imao najveći broj zrakoplova i najveći broj motoriziranih armija. Tu prije malo dana, Maurois je u ovdašnjoj štampi objavio ganutljiv članak, u kojem je kazao, da mu je teško, gotovo isključeno zamisliti, da je Francuska propala zato, što je imala nekoliko stotina i tisuća aviona manje od Njemačke, kad je sva snaga Francuske bila oduvijek u njenoj moralnoj misiji u svijetu i naročito u Europi. Ta je konstatacija točna. Francuska je propala i zato. Iz istih razloga mogla bi propasti i Engleska. Amerika, koju je Roosevelt označio «velikim arsenalom demokracije», smatra, da je ona u stanju obilježiti pobjedu demokracije nadmoćju svoje kvantitativne snage. Ovu kvantitativnu, tehničku i industrijsku snagu, koju je Njemačka upotrijebila protiv ideala demokracije, Roosevelt namjerava upotrijebiti protiv totalitarizma, a u ime pobjede etičkih i slobodarskih načela demokracije. To je misija Amerike danas.

"Međutim, dok se sva američka industrija sprema za naoružanje, dok je nastupilo ogromno silaženje naroda u gradove i u industrijska središta, sve to u znaku pripremanja za rat, dotle je Amerika još uvijek daleko od toga, da bude na istoj ratnoj visini kao i Njemačka. Američka produkcija još uvijek zaostaje za Njemačkom. K tome treba dodati i kaos, koji su izazvale neprijateljske propagande, naročito njemačka i talijanska, pa i ruska u zemlji. Sve se one prekrivaju sa širenjem privlačnih teza o potrebi američke neutralnosti i izolacionizma, koje prija stanovitim slojevima javnosti. Konačno i ono uobraženje, da Amerika može samo po tome, što je najveća industrijska potencijalna snaga svijeta, kad joj se prohtije, likvidirati Njemačku, a da i ne ulazi u rat, predstavlja pogibeljne pojave. Tome treba pridodati i iluzije visoke buržoazije i financijskih krugova, Wall Streeta, koji ne će da čuju za rat, uvjereni, da mogu pregovarati sa svakim istrošenim pobjednikom te mu izići ususret zajmovima i sl. U međuvremenu u Detroitu, centrumu visoke automobilske industrije, ima 12.000 neuposlemih inžinjera, koji su potrebni kao zlato za novu politiku naoružanja, a koji nisu još primili ni uposlenja, niti planove za rad. Veliki je dio automobilskih industrija još uvijek daleko od toga, da odpočne nov plan oko naoružanja. Do sada je angažirano samo 40 % automobilske industrije. Istina je, produkcija automobila se naglo smanjuje, ne izgrađuju se novi modeli za 1942. godinu, jer industrijska hijerarhija predviđa, da će biti prisiljeno orijentirati proizvodnju u pravcu naoružanja. Roosevelt ne prestaje opominjati visoku industriju i veliki kapital, tako da ga kapitalistički i industrijski magnati često podrugljivo nazivaju «boljševikom», «komunistom» i nadasve «izdajicom svoje klase»! Proces ulaženja Amerike u rat vrlo je težak i složen samo zato, jer se izvodi u potpunoj slobodi i na osnovu načela demokracije. A sloboda

i industrija nisu uvijek istovjetne. Tu leži sva suština američkog problema. Ali ipak činjenica, da je političko vodstvo u najboljim rukama, koje smjera pravom cilju, tj. likvidaciji Njemačke, ipak uvjerava široke narodne mase, da će Rooseveltova politika nadvladati sve sadašnje teškoće. Činjenica da Roosevelt ipak predstavlja vrhunac vodstva američke političke klase, uvjerava čak i skeptike, da se ide pravom cilju. Glavna činjenica, da Roosevelt vjeruje, da sa slomom Engleske nastaje i slom Amerike, uvjerava dobro upućene krugove, da će se Amerika ipak pojaviti u pravo vrijeme, kad bude trebalo zaključiti pobjedu! Narod to shvaća daleko ispravnije od jednog dijela bogataških slojeva i visoke buržoazije. Činjenica, da je ono što odlikuje Roosevelta, za razliku od predstavnika njegove klase, to je da je Rooseveltovo saznanje o krizi svijeta globalno. Ono zasjeca u samu sudbinu svijeta. Roosevelt vjeruje, da će eliminiranjem naci-fašizma Amerika s europskim demokracijama uspostaviti demokraciju u svijetu. Iako je svjestan činjenice, da će mu trebati ogromnih napora, da slomi sve prekrivene opozicije visoke industrije, kapitalizma i reakcije, on ipak vjeruje, da će to ostvariti, jer bez toga on ne bi bio u stanju oblikovati svoj glavni ideal, pretvoriti Ameriku u «veliki arsenal demokracije» (7. siječnja 1941.).

"Rat ili mir, kapitulacija ili otpor —zahvaćaju naše iseljeništvo. Iseljenička štampa, kao i donekle i njena javnost, vrlo je podvojena u reakcijama na daljnja zbivanja i kod nas. S jedne strane, iseljenička štampa i javnost, podvlače istinsko zadovoljstvo, što Jugoslavija nije prihvatila kapitulaciju. S druge strane, iseljeničkoj je javnosti vrlo milo, što Jugoslavija nije ušla u rat. Veliki dio iseljeničkog tiska stoji na stanovištu, da Jugoslavija mora čuvati svoju neutralnost, da izbjegava i rat i kapitulaciju. S te je strane ovakva solucija Jugoslavije, da se s Njemačkom nagodi na osnovu jednog kompromisa, najpopularnija. Iseljenici vele: znaš, kako je. Švaba je sila! A opet moramo slušati ćaću Roosevelta, koji nam je dao i kruha i krov!

«Razlike u strujanjima iseljeništva i iseljeničkog tiska mogu se ovako označiti: Sva je naša štampa odlučno protiv kapitulacije Jugoslavije Njemačkoj, naročito Italiji. Između rata i kapitulacije, iseljenička je štampa za to, da Jugoslavija ratom obrani svoju samostalnost. Iseljenička štampa osuđuje svaku pomisao, da bi Jugoslavija mogla poći putem Bugarske i Rumunjske, putem kapitulacije. Međutim, ekstremna nacionalistička štampa, naročito srpska, za to je, da Jugoslavija uđe u rat na strani Britanije i Amerike i da ne potpisuje nikakav kompromis s Njemačkom. Umjerena je štampa, naročito slovenska i dobrim dijelom i hrvatska, za to, da Jugoslavija ostane izvan rata, u položaju Švedske, i nađe mogućnosti, da se sporazumi na bazi kompromisa i sporazuma s Njemačkom. Ta je štampa u većini. Ona je

za to, da Jugoslavija potpiše s Njemačkom pakt o nenapadanju. Stoji za naporima Mačeka u pravcu izbjegavanja rata. Karakteristično je, da je komunistička štampa, koja stoji u službi Moskve, za to, da Jugoslavija ostane do kraja izvan rata, neutralna i da se nagodi s Njemačkom u pravcu kompromisna rješenja. Na toj bazi nalazi se ne samo komunistička štampa («Slobodna Reč», «Radnička Svest»), već i nacionalna štampa, kao «Američki Jugoslavenski Glasnik» (San Francisco), koji sve to više naginje prema Rusiji i moskovskoj tezi u ovome ratu. Ta je teza sovjetska teza, tj. da je ovaj rat imperijalistički rat, u kojem Jugoslavija mora sačuvati svoju samostalnost, ali tako, da ne ulazi u rat ni protiv Njemačke, ni protiv Engleske, ni protiv Amerike. Ono što najviše zabrinjuje naše iseljeništvo, to je da Jugoslavija ne bi ušla u jedan rat na strani Njemačke, koji bi ustvari postavio Jugoslaviju u položaj protiv Amerike. Iseljenička je javnost u Americi i Kanadi povezana s Amerikom pa ne bi željela, da se uslijed jedne pro-njemačke politike od strane Jugoslavije izloži protiv interesa Amerike i Kanade. Iseljeništvo ne želi, da se nađe usamljeno u Americi i u Kanadi, kao što je to slučaj s talijanskim i s njemačkim iseljeništvom.

"Jasno je, iseljena javnost nalazi se pred jednom dramatskom, ako ne i tragičnom dilemom. Kod Srba najradikalniji elementi protiv svakog su kompromisa s Njemačkom, pa čak i pod cijenu rata. Kod Hrvata, naročito onih iz Dalmacije, težnja za jednim sukobom s Italijom nije nepopularna. Kod Slovenaca, koji su stopostotni Amerikanci, pojavljuje se potpuno ista ideja. Prema brzojavima i inim protestima, koje je iseljeništvo slalo odgovornim faktorima u domovini, i koji isto tako stižu i ovdje svima nama, ne budu li imali nikakva učinka, onda treba očekivati kao najprirodniju reakciju, da se iseljeništvo bude odricalo svojeg bilo srpskog, bilo hrvatskog, bilo slovenskog porijekla, da se sasvim amerikanizira i slijedi Ameriku, odnosno kako naše radništvo kaže «Ćaću Rosevelta» i Ameriku i Kanadu u njenom ratu. Zavisit će, dakle, od politike, koju će Jugoslavija odabrati, kako će se držati iseljeništvo. Ono, što ponajviše zaprepaštava iseljeništvo, da bi Jugoslavija uslijed suradnje s Njemačkom mogla lako pristati na suradnju s Japanom, koji je neprijatelj i Amerike i Rusije. Zato, ako bi došlo do kompromisa s Njemačkom, treba izbjegavati svaki kompromis s Japanom. Svo jugoslavensko iseljeništvo našlo bi se u tragičnoj situaciji, kad bi moralo doživjeti, da se njegova domovina nalazi u savezu s Japanom, a protiv Amerike, kojoj to iseljeništvo pripada i dušom i tijelom. Tim više, što se u zadnje vrijeme mnogo govori o misiji pukov. Donovana u Beogradu, kao o naročitom interesu Roosevelta i za Jugoslaviju. S tog stanovišta, treba shvatiti uzbuđeno, nesigurno i uplašeno držanje iseljeništva" (20. III. 1941.).

SUSRETI S ISELJENIŠTVOM— AMERIKA-ČEMERIKA

MOJ glavni cilj sada je bio sastanak i susret s iseljeništvom. Za sve nas Amerika je bila zemlja našeg, posebno hrvatskog iseljeništva, o kome smo toliko slušali i čitali. Uoči mojeg odlaska u Ameriku, ja sam posjetio sve one naše stručnjake o tom pitanju. Bio sam vrlo dugo s drom Antom Tresić-Pavičićem, čiju sam knjigu «Od Atlantika do Pacifika» bio davno čitao. Tresić mi nije dao mnogo vrijednih obavještenja o sadašnjem stanju našeg iseljeništva, jer je kao poslanik Jugoslavije bio uglavnom zabavljen diplomatskim pitanjima. Nije, naime, kod njega bilo više onog njegova starog sentimentalizma i nostalgije za iseljenikom, koji ga nije odsad više mnogo privlačio. Konkretnih savjeta i sugestija dao mi je Ivan Lupis-Vukić, koji je poznavao sve istaknutije prvake, ili, kako su se zvali «leadere», s kojima je on surađivao, najprije na jugoslavenskoj a zatim i hrvatskoj liniji. Milan Marjanović, koji je u toku rata aktivno djelovao s Don Nikom Grškovićem, uglavnom mi je dao sve one podatke iz Prvog rata, koji su, razumije se, bili nekako zastarjeli i nisu mi sada mogli biti od velike koristi.

Najteže je pitanje bilo s Poslanstvom u Washingtonu. Koliko Fotić, toliko i svo osoblje Poslanstva nije imalo nikakva interesa za iseljeništvo. Razlog tome bio je, što je Fotić bio samo zainteresiran s međunarodnim razvojem stanja, nije pridavao nikakvu važnost iseljeništvu i zbog toga, što je ono bilo u svojoj glavnini mahom hrvatsko; zatim ni iseljeno Srpstvo, koje se nalazilo tada u Americi, nije bilo iz Srbije nego iz Hrvatske i kao takvo više je naginjalo Hrvatima, posebno onima iz Like i iz Hercegovine, nego li Srbijancima. U samoj Hrvatskoj Bratskoj Zajednici bilo je hrvatskih Srba, koji su to smatrali sasvim prirodnom pojavom. Fotić nije mario ni za iseljenike i zbog toga, što su oni, u to vrijeme,

bili jako protu-beogradski nastrojeni. Radićeva politika bila je zahvatila cjelokupno iseljeništvo, i veliki dio njegovih protu-beogradskih izjava bile su jako popularne među onim iseljenicima, koji su u prvom posljeratnom periodu stizali u Sjedinjene Američke Države i Kanadu. «Jugoslavenstvo» i «jugoslavenska ideja», koje su i mogle biti popularne kod Hrvata iz Dalmacije i Primorja, bila je davno umrla radi svega onoga, što se u toku razvoja unutrašnjih prilika u Jugoslaviji zbivalo protiv Hrvata. Starija generacija iseljeništva, koja je u Ameriku stizavala prije Prvog svjetskog rata, uglavnom je već bila ostarjela, a ona, koja je stizala poslije rata, u vrijeme velike krize u Hrvatskoj, u kojoj je glavnu političku ulogu igrao Stjepan Radić, bila je pod njegovim demokratskim, republikanskim i protu-beogradskim utjecajem. Nikako ne mogu zaboraviti ono, što sam često slušao iz ustiju te radićevske generacije, kad je i ona već bila u godinama, za vrijeme prošlog rata:

—Majke su nam i očevi govorili: 'ajde, sinko, iz ove nesritne zemlje. U njoj ima samo jedan pošten čovik. To ti je Stipica Radić. I njega su ubili!

Taj dubok jaz između dvije generacije osjetio sam najsnažnije u susretima i razgovorima s Don Nikom Grškovićem, jednim svakako od najistaknutijih hrvatskih vođa u našem iseljeništvu iz Prvog svjetskog rata i iz prve posljeratne ere. Don Niko Grković bijaše neobično bistar, mudar i pismen čovjek. U Ameriku je stigao kao svećenik, Starčevićanac, ali se i odrekao svojeg svećeničkog zvanja. Pisao je stilom Ante Starčevića, visok i pomalo pogrbljen, hodao je polagano oslanjajući se na štap, koji mu je, kako je on govorio, poklonio sâm Ante Starčević uoči njegova polaska za Ameriku. Kad sam razgovarao s Don Nikom, on je već bio izvan svake političke djelatnosti, živio je u uspomenama, i odbijao, da se angažira za bilo kakvu politiku. U ekstremnim hrvatskim krugovima, koje je vodio njegov suparnik Ivan Krešić, urednik i vlasnik «Danice», Grković je bio omalovažavan kao čovjek, koji je Hrvatima nametnuo «opančara za kralja». Grković je, naime, kao glavni vođa Jugoslavenskog odbora u Americi, u svojim vatrenim govorima predstavljao kralja Petra Karađorđevića kraljem opančarom, što su mnoštva naših iseljenika seljaka voljela. Poslije razočaranja s Jugoslavijom, Grković je jedno vrijeme simpatizirao s Radićem i Svetozarom Pribićevićem, zatim je bio sasvim skrenuo ulijevo, tako

se govorilo. Kao vlasnik i urednik «Hrvatskog Svijeta», on je oko sebe znao okupiti svu opoziciju, pa, između ostalih, i Stojana Pribićevića, koji je također tamo pisao. Kao i sada po našim konzulatima i poslanstvima, iseljenička se štampa uvijek čitala i zapravo čekala ne toliko radi iseljeničkih vijesti, koliko zbog onoga, što pišu ne iseljenici nego politički izbjeglice i inteligencija. Gršković se nije bavio političkom djelatnošću i zbog toga, što je smatrao, da se sav njegov san jedne demokratske i napredne Jugoslavije srušio kroz njenu međuratnu stvarnost. Tako je i on živio sasvim usamljen u jednoj maloj ali privlačnoj kućici u Forest Hillu izvan New Yorka, zadržavši po nekog svojeg gosta na večeri, koju je uvijek sjajno znala skuhati gospođa Mandica. Bio je vrlo dobar poznavatelj naših prilika u iseljeništvu; znao je za muke i stradanja našeg čovjeka po Pennsylvaniji, Michiganu, i Ohio-u, kroz rudokope i kroz početke industrijske ekspanzije, i kad bi se o tome raspričao, često bi se njegove oči orosile suzama. I on je, kao i Tesla, pod stare dane živio ne od novca stečenog u Americi, nego od jugoslavenske mirovine, koju mu je doznačila vlada «sporazuma», u znak priznanja za njegove zasluge u toku Prvog rata na stvaranju Jugoslavije. To je mogao biti također i razlog, što se u toku Drugog rata, za vrijeme sukoba s Fotićem na hrvatskom pitanju, nije želio miješati. Pratio je, međutim, moje pisanje u američkoj i hrvatskoj štampi i često mi je govorio, da je to jedino, što vrijedi pročitati u našoj štampi. I poslije rata, kad sam se vratio iz Jugoslavije i pisao svoja iskustva pod komunizmom, sve je pratio i nekako umirao u uvjerenju, da se ta naša zemlja ne će nikada smiriti. Za razliku od najvećeg dijela našeg iseljeništva, Don Niko Gršković je, kao i Petar Stanković, intenzivno pratio i američki politički i socijalni život, čitao svakog dana «The New York Times», i imao dubok osjećaj za američku unutrašnju politiku.

Prilikom mojih češćih posjeta New Yorku, koje Fotić nije nikako volio, jer sam se svakog puta vraćao nezadovoljan, zagovarajući kod njega jednu aktivniju politiku u iseljeništvu, za koju on nije nikako mario. Iako smo obojica, on i ja, krajem 1940. godine sve to više osjećali, da politika neutralnosti za Jugoslaviju ne će moći da se održi, on se nikako nije mogao složiti u mojem prijedlogu, da se sva pažnja posveti iseljeništvu, koje će trebati angažirati u slučaju rata. To isto radile su fašistička Italija i nacistička Njemačka, kod

Italo-Amerikanaca i američkih Nijemaca. To isto radila je i Engleska, budeći kod starih anglosaskih obitelji osjećaje povijesne i humanitarne odanosti prema staroj «majci domovini». Zbog čega ne bismo i mi? Za Fotića je iseljeništvo bilo neka, ne samo crna sirotinja, nego i siva masa, za koju je on govorio, da sva skupa znači manje, nego li jedan jedincati američki miljoner. Najteže je pitanje bilo, kad sam ja zatražio, da posjetim Luja Adamiča, kome sam se, uostalom, već bio javio pismom. Kad rekoh Fotiću, da je to, uostalom, i želja dra Mačeka, da se prestane vođenjem opozicije s naše službene strane prema svima, napose prema Adamiču i Stojanu Pribićeviću, sinu Svetozara Pribićevića, na njega je to djelovalo kao neka hrvatska urota protivu Beograda.

Luj Adamič je tada bio neobično popularan pisac, općenito poznat i cijenjen po cijeloj Americi. Bio je i jedan od osnivača Common Ground, organizacije za proučavanje iseljeničkih i etničkih pitanja Amerike, u čijem me je uredu i primio. Njegova je teza bila, da je Amerika «nacija nacijâ» —the nation's nation— onaj stari i sada sasvim promašeni «melting pot» —lonac, u kome se sve rastapa— dakle, mašina za pretvaranje svih naroda i svih rasa u ono što se kroz —American way of life— američki način življenja, zove Amerika. Amerika, koju je naš bistar Hercegovac upravo radi takvog nemilosrdnog i surovog procesa rastapanja najraznovrsnijih živih rasnih i nacionalnih samobića i nazvao *«čemerikom»*.

Iako je Adamič primio moje pismo i zakazao mi dan sastanka, on je i nadalje sumnjao, da će mi u Poslanstvu dopustiti, da se s njim sastanem.

—Pa kako ste mogli doći, pa kako su Vas pustili, da li oni znaju, da ćete doći? — raspitivao se je vrlo ljupko, iznenađeno, i s neprestanim posmijehom na ustima.

—Nije im bilo najmilije, ali kad sam im kazao, da mi je dr. Maček izričito kazao, da želi, da Vas posjetim i da Vam razložim njegovu politiku, morali su me pustiti.

Adamič je tada bio daleko izvan poznavanja naših prilika, jer je bio zauzet, kako je on govorio, jednim većim pitanjem, koje se sastojalo u integriranju svih strano-jezičnih grupa u amerikanizam. On mi reče, da za to ima vrlo veliko shvaćanje kod svih liberalnih krugova, napose kod predsjednika Roosevelta i njegove žene, ali da nema dovoljno shvaćanja kod iseljenika. Među iseljenike, kod kojih nije nalazio

shvaćanja za tu svoju misao i za taj svoj pokret, govorio mi je, u prvome redu dolaze naši, i to Hrvati i Slovenci. Oni svi žive na rubovima i periferijama američkog života i ne žele nikako da se integriraju i uključe u američki život.

—Imam muke, da im uturim u ruke svoje knjige, u kojima raspravljam ta pitanja, jer oni nikada ne idu u downtown, središte grada, ne ulaze u knjižare i ne kupuju knjiga. I ne samo zbog toga, što ne bi znali engleski, nego što nemaju nikakve potrebe za takvom vrsti potrošnje.

Adamič je zatim organizirao jedan čitav sustav, kako da našem svijetu prodaje svoje knjige: uzimao je od svojeg nakladnika Harper'sa stanovit broj knjiga, koje bi oglašavao u iseljeničkoj štampi i izravno ih prodavao od kuće do kuće preko svojih prodavača, koji su kasnije, u vrijeme propagande za Tita, bili uglavnom komunisti i ljevičari. Ono što je iznenađivalo kod Adamiča, bilo je da je vrlo slabo znao slovenski, i da nije uopće poznavao našu političku povijest. Imam još uvijek ispred sebe jedan spisak, koji je poslao svima nama uoči pisanja svoje knjige *«My Native Land»*, u kome je tražio, da mu se dâ odgovor na najelementarnija pitanja, koja zahvaćaju svu našu prošlost i sadašnjost. Iz tog spiska najbolje se vidi, da nije imao osnovnih pojmova o najosnovnijim pitanjima naše zemlje. Bio je autodidakt, koji je znao podpasti pod utjecaj bilo koga. U toku rata, na njega je najveći utjecaj vršio Sava Kosanović; prije rata, kad je posjećivao Jugoslaviju, slovenski komunisti, poslije rata i opet oni. Bio je uvijek strasno žučljiv protiv predratnog Beograda, protiv čaršije i kralja Aleksandra; i nema sumnje, da nitko u Americi nije više pridonio nepopularnosti velikosrpskog političkog i društvenog vodstva od Luja Adamiča. Mnogo je pridonio populariziranju Radićeve i Mačekove politike u opoziciji protiv Aleksandra, kao i stradanjima Hrvata pod beogradskom vlašću. Vještina Luja Adamiča sastojala se u tome, da ih je, i ne poznavajući stvari, znao vrlo vješto i uspješno prikazati američkom čitateljstvu. Vele, da ga je u tome pomagala i njegova žena Stella, koja je bila rođena Amerikanka židovka.

—Zar se ne bojite, da ćete poslije razgovora sa mnom biti odpušteni iz službe? — pitao me je poslije našeg prvog susreta. — Molim Vas, odmah mi javite, ako Vam se zaprijete, ili Vas pokušaju izbaciti iz službe.

I kad sam ga i nadalje uvjeravao, da je to nemoguće, da

se to ne može više dogoditi, on kao da to nije nikako uvjerljivo primao.

Na mom povratku u Washington vladalo je veliko zanimanje za taj moj susret s Adamičem. Prvi se je javljao Rastko Petrović, uvijek znatiželjan, da sve sazna i sve dostavi šefu Fotiću ili gospođi Fotić. I kad sam mu opisao Adamiča kako izgleda, kako je uistinu skroman i privlačiv, i nimalo ne izgleda «iseljenik», nego čovjek od ideja i od pera, Rastku je bilo krivo, što ga i on nije upoznao. Obećao je, da će to učiniti, ali, razumije se, nikada nije učinio. Adamič je za sve Srbe, napose Srbijance, bio pojam najstrašnijeg neprijatelja Srpstva.

Uz Luja Adamiča trebalo je upoznati i Stojana Pribićevića, što sam i učinio. Stojana isto tako nisu voljeli u Poslanstvu kao sina Svetozoreva. Pribićević je tada bio u poduzeću Time, Life, Fortune. Pojavio se je bio najprije u Fortune magazine, koji je bio časopis neobično visoke vrijednosti, koji su čitali i pratili svi američki poslovni ljudi; jednom riječju, časopis američkog kapitalizma. Taj časopis pisala je visoko kulturna američka inteligencija, koja je mahom bila socijalistička, čak i marksistička, u svakom slučaju nije se slagala s filozofijom, koju je morala po željama svojeg poslodavca Henry Lucea, magnata američkog žurnalizma, ispovijedati i propovijedati. Stojan Pribićević je, osim toga, bio već poznat po jednoj briljantnoj knjizi o Balkanu, *The World Without End* (Svijet bez kraja), poslije koje nije više ništa napisao, osim nekih pamfleta iz američke vanjske politike za Foreign Policy Association, u kojoj je uživao dobar ugled. S Pribićevićem, koga sam poznavao iz Pariza, bio sam do sukoba poslije rata u pitanju Tita, dobar prijatelj. Stojan Pribićević me je iznenadio svojom amerikanizacijom, ne samo što je govorio američkim engleskim bez naglaska, nego je bio duboko uvjeren, da je američka civilizacija najsavršeniji društveni oblik, u kome se čovjek može ne samo snaći, nego i ostvariti maksimum svoje sreće i zadovoljstva. Kod toga je davao meni i svima nama savjete, kako se moramo i na koji način amerikanizirati, kako ne smijemo postupati s Amerikancima, kako postupamo kod nas u našem društvu; kako treba znati gubiti, i kad se gubi u američkom društvu, biti uvijek zadovoljan s vječnim posmijehom priznavanja i svojih pogrešaka. Znao je uvijek opetovati:

—Nemojte biti kao moj otac, lupiti vratima i dignuti glas na onoga, s kojim se ne slažete! — Sve ono, što on nije učinio, kad je došao u sukob sa svojim poslodavcem. Kad je, naime, Henry Luce izmijenio svoju politiku podupiranja Tita i počeo ga osuđivati, Pribićević se protiv toga oštro pobunio, i počeo pisati proteste Luceu i njegovim suradnicima na vrhu; konačno je počeo i vikati i optuživati i udarati pesnicom o stol! Rezultat svega toga bilo je njegovo izbacivanje iz tog vrlo utjecajnog novinskog poduzeća. Nekoliko godina poslije toga izbacivanja, kad sam na neprekidna i nemoguća zagovaranja Grge Zlatopera otišao k jednom svojem poznaniku, da za njega tražim namještenje, taj mi je odgovorio:

—Sumnjam, da će to više biti moguće poslije incidenta, koji je naš bos imao već s jednim Jugoslavenom, čijeg se imena ne sjećam, ali Vi sigurno znate, o kome se radi!

—Znam, na koga mislite — dodao sam; i saopćio to Zlatoperu, jednoj manjoj primadoni naše izbjegličke žurnalistike, koja isto tako sve to nije mogla primiti.

Ali koliko Adamič, toliko i Pribićević bili su i jedini našeg porijekla, koji su imali razgranate veze u američkim krugovima. Nitko od ostalih naših iseljeničkih novinara i leadera ne samo da nisu imali takve veze, nego nisu ni pridavali nikakve važnosti ni jednom, ni drugom. Smatrali su ih odnarođenim. Naš svijet nije nikako volio nikoga od naših ljudi, koji se istakao u javnom životu Amerike, obogatio se i napustio periferijske blockove gradova, u kojima je živio iseljenik. Jednom riječju, iseljenički ghetto.

Jedan od takvih novinara — iseljenika koji je sebe smatrao prvim i nije trpio sve one, koji su se otuđili od narodnog korijena i postali «Amerikanci», bio je Ivan Krešić, vlasnik i urednik «Hrvatske Danice i Hrvatskog Lista», koji je izdavao u New Yorku dvaput sedmično. Krešić je bio čovjek od pera, koji je znao pisati za narod; i koga je on tukao, tog je često puta i dotukao. Bio je ekstremni Hrvat, protivio se svakoj Jugoslaviji, tražio je za Hrvate državu, sistematski je napadao Srbe. Pripadao je takozvanoj grupi «Hrvatskog Kola», kojoj su bili na čelu Msgr. Stipanović i Josip Kraja, i koja je već u prvome posljeratnom periodu slala memorandume Konferenciji mira i Društvu Naroda, u kojima je isticala i tražila pravo hrvatskog naroda na državu. To je svakako bila najozbiljnija hrvatska grupa, koja je već u začetku stvaranja Jugoslavije obavještavala američku javnost o raspoloženjima Hrvata. Krešić je bio jako ponosan na rad te grupe, kao i na svoje pripadanje istoj.

Na prvom susretu, Krešić je posebno isticao svoju nezavisnost od bilo kakve druge grupe, osim «Hrvatskom Kolu»:

—Bio sam —govorio mi je— i s Antom Pavelićem, kojega sam politiku odobravao, ali kad mi je jednog dana pisao, da nikako u «Danici» ne napadam Italiju, jer da talijanski konzulati sve to prate i javljaju u Rim, ja sam osjetio, da je Pavelić u suradnji s Mussolinijem, i odmah sam s njim prekinuo. Što će nas Američke Hrvate kontrolirati talijanski konzulat?! Tà nismo mi Talijani! Ja sam odbio da s njim surađujem, isto tako i sa svim njegovim ljudima.

Kako je Krešić bio bivši fratar, njegovi odnosi ni s franjevcima nisu uvijek bili najbolji. Nije volio ni Hrvatsku Seljačku Stranku. — Zašto stranjka? — znao je kazati. Zašto ne svi Hrvati skupa? Govorio je, da ljudi Stipice Radića po Americi rade što i fratri: —Kupe novac od čovjeka do čovjeka, kao lemožinu! — Bio je protiv Hrvatske Bratske Zajednice, za koju je govorio, da nije od koristi narodu. — Bilo u svojim brošurama, bilo u svojem listu, trajno je isticao što je sve Iseljena Hrvatska učinila za Stari kraj, dok Stari kraj nije ništa učinio za Iseljenu Hrvatsku. Tek u svakom broju Krešićeve «Danice» bilo je uvijek vijesti i informacija iz Hrvatske s izrazitom protu-beogradskom tendencijom, što je sve golicalo i srdilo Poslanstvo. Kad god bi stigla «Danica» u Washington, Fotić bi odmah tražio: —Što ima novoga? Što kaže «Danica»?

Krešić je bio negativan prema ulasku Mačeka u vladu. Nije nikako prihvaćao tu politiku, i stalno ju je kritizirao. Kako je u to vrijeme gotovo u svakom broju «Danice» pisao Dinko Tomašić, pod raznim pseudonimima, Fotić se neprestano žalio, kako to da Tomašić kritizira beogradsku politiku, a na platnom je spisku Poslanstva!? Tim više, što su Tomašićevi članci bili violentni protiv Beograda, u stilu starog pravaštva. Suradnja s Krešićem bila je u svakom pogledu skopčana s poteškoćama, jer se nikada nije mogao zaustaviti kod jedne odluke. On je govorio, da on zna što narod hoće i da zato piše, kako narodu pogoduje.

Uz Krešićevu «Danicu», izlazio je u New Yorku i «Hrvatski Svijet», negdašnji Grškovićev list. Vlasnik mu je bio jedan stari iseljenik, koji je bio Grškovićev pomoćnik, ali koji nije bio novinar od zanata. Hvaranin Tanasković bio je svakako pošten i odgovoran čovjek. Ostao je u tradiciji Grškovićeve

Jugoslavije i nije nikako dozvoljavao, da se u listu vodi hrvatska ekstremistička politika. «Hrvatski Svijet» se isto tako mnogo čitao, kad je u njemu pisao Stojan Pribićević. Međutim, poslije toga, bio je uglavnom mrtav i nimalo zanimljiv. Jedini suradnik od vrijednosti bio mu je Ivan Moderčin, koji je sticajem prilika, zato što je bio solunski dobrovoljac, za vrijeme predsjednikovanja bana Šubašića postao ataše za štampu. List su uglavnom čitali Dalmatinci stare jugoslavenske orijentacije. U toku rata pisali smo svi, ali najviše ja, uglavnom polemizirajući protiv «Srbobrana» i ostale srpske štampe, koja je bila pod utjecajem Poslanstva. Tanasković je bio presretan, što je mogao dobijati materijal, jer sâm nije znao pisati.

Iako glavnina našeg iseljeništva nije bila u New Yorku, ipak su ta dva spomenuta lista, tiskana u američkoj metropoli, bila svakako i najživlja u iseljeništvu. Glavnina hrvatskog iseljeništva na istoku bila je razasuta po industrijskim gradovima, Pittsburgha, Clevelanda, Akrona, Gary, Chicaga, kamo me je konačno Fotić ipak pustio u posjete. Kad sam jedne večeri krenuo vlakom u Chicago, bio sam obuzet nekom dubokom željom, da konačno uđem u iseljenička mnoštva i da vidim, što su i tko su i što oni hoće. Iste večeri u vlaku sreo sam poznatog američkog novinara Edgar Answel Mowrera, koga sam poznavao iz Ženeve i koji je odlazio k svojem listu «Chicago Daily News», listu, koji je podupirao Rooseveltovu politiku protivu MaCormickove «Chicago Tribune», koja je na Srednjem Zapadu predstavljala skrajnu reakciju američkog izolacionizma. Mowrer me je uvjeravao, da se ide u rat, jer da će Japan prije ili poslije iznenaditi Ameriku nekim svojim prepadom. Iako se to zbilo tek godinu dana kasnije, ipak je do toga došlo.

U Chicagu su me najtoplije dočekali Splićani sa svim drugim Dalmatincima iz okolice Splita. Te su male grupice bile pod utjecajem konzulata, napose poslije projugoslavenske djelatnosti, koju je tamo bio organizirao konzul Splićanin Kolombatović po poznatoj batalskoj splitskoj liniji. On je sa Splićanima govorio na način, kako Splićani govore, i zato su oni bili naklonjeni i jugoslavenskoj liniji. Ta se grupa okupljala oko «Američkog Hrvatskog Glasnika», kome je vlasnik bio Stjepan Vrančić, inače trgovac. List je to bio Lupisov, koga je Vrančić preuzeo uglavnom tiskajući materijal, koji mu je servirao konzulat. Vrančić nije bio u stanju uređivati list pa je uvijek imao nekog pomoćnika. U toku rata list je uređivao Filip Vukelić, ali svi smo u njemu pisali, kad je došlo do sukoba između Tita i Mihajlovića, odnosno do podvojenosti u jugoslavenskoj vladi, zastupajući protuvelikosrpsko stanovište. Na jednom banketu, na kome sam trebao govoriti, kako se to uvijek zbiva u iseljeništvu, nevješt takvom načinu govorenja, bio sam napisao svoj govor s time, da ga čitam. Ali kad sam opazio, da su svi prisutni ljudi bez škola ustali i govorili što im je palo na pamet, kako se to radi u Americi, ne imajući ispred sebe nikakva teksta, i ja sam se odlučio da otvorim usta i kažem sve, što imam kazati, bez gledanja u tekst. Tako je led bio probijen, i od tog vremena kad god sam trebao govoriti, nisam nikada čitao, jer Amerikanci ne vole govornike, koji čitaju svoje govore!

Zadržavši se malo dulje u Chicagu, zaslugom vrlo skromnog konzula Cabrića, mogao sam ipak u prvome redu sagledati, kako naš iseljenik živi i što on misli. Hrvatski su iseljenici, posebno u South Chicago, uglavnom živjeli u samoj blizini crnačkih četvrti, tako da se je katkada moglo sresti i po nekog crnca, koji muca hrvatski. Tek poneki bogatiji od naših ljudi živio je u predjelima, gdje živi američki bogatiji svijet. Stanovi su našeg svijeta bili čisti i vrlo je često, kao i u talijanskim kućama, bilo po prozorima cvijeća. Iseljenik je uvijek išao za tim, da impresionira gosta iz Starog kraja, kako je on govorio, bogatim večerama, obilnom množinom hrane, koja se sva i nije mogla potrošiti. Imali su i svoje vino, koje su sami pripremali kupujući kod Talijana grožđje iz Kalifornije. Bogatstvo najraznovrsnijih jela bilo je uvijek regionalno. Splićani su me iznenađivali ribom, barbunima, skušama, bakalarom, zatim raznovrsnim pašticadama, kaštelanskim makarunima, janjetinom i fritulama. Čovjek se uvijek osjećao teškim poslije takvih večera. Ali naš je politički čovjek i «leader» to volio. Kad sam poslije u toku rata prisustvovao sličnim sastancima, napose s Gaetanom Salveminijem kod njegovih Puglisa, pa i s poljskim prvacima kod Poljaka i kod Čeha, doživljavao sam to isto. Siromašni iseljenik, koji je dolazio iz siromašne zemlje, trudio se, da gosta iz svoje zemlje usupne gomilom hrane i tako manifestira svoj ekonomski uspjeh. To više nije slučaj u drugoj i u trećoj generaciji svih tih etničkih grupa, gdje se gosta prima umjerenim načinom, usvojenim u cijelom svijetu. Kad ja upitam

treću generaciju, radi čega je to nestalo, oni odgovoraju:

—Kad smo gladni naše hrane, mi idemo kod djedova i tu se najedemo, kao što se je to radilo prije. Ali to je u najboljem slučaju jedamput u nedjelji ili jedamput u mjesecu ili za vrijeme blagdana!

Mlade generacije, iako cijene dobru hranu, znaju da od njih nov život iziskuje sasvim druge mogućnosti i različitija ostvarenja, kroz koja da se istaknu od onih, koja su zadovoljavala njihove stare.

Odmah nakon Chicaga zadržao sam se u posjetu Pittsburghu, sjedištu najstarije i najmoćnije organizacije američkih Hrvata, Hrvatske Bratske Zajednice, koju su svi Hrvati oduvijek smatrali svojom najuglednijom tekovinom i svojim najvrjednijim prisustvom u društvenom životu američke demokracije. Hrvatska Bratska Zajednica ne bi smjela biti nikakvom političkom, tek možda prosvjetnom organizacijom, jer je i po svojim pravilima i po svojoj strukturi isključivo osiguravajuće društvo. Ali kroz cijelu svoju povijest Hrvatska Bratska Zajednica bila je neprekidno gotovo u svima etapama svojeg opstanka i težak megdan političkih sukoba i razmimoilaženja. U vrijeme Nika Grškovića, bila je stožer hrvatskog opredjeljivanja za jugoslavenstvo, za kojim je zatim slijedilo jako i svestrano razočaranje. Uoči rata, kad sam ja stigao u Ameriku, bila je u rukama hrvatskih narodnjaka, kojima je stajao na čelu Ivan Butković, tipičan iseljenički *politician* (politikant), koji je svoje Hrvatstvo znao spajati i s time, da bude na vodstvu što dulje vremena. Urednik «Zajedničara», druga najvažnija osoba u strukturi Zajednice, bio je tada M. Petrak, pismen, inteligentan i privlačiv novinar pravaško-starčevićanske orijentacije. «Zajedničar» je po svojoj naravi tjedno glasilo Zajednice i ima u svojem sadržaju za cilj, da se uglavnom bavi društvenim i materijalnim pitanjima organizacije i članstva, ali može ipak da kroz to donosi i materijal, koji zasjeca u općenitu hrvatsku narodnu povijest i kulturu. Pisanje engleskim i hrvatskim jezikom, tako da ima i engleskog urednika Hrvata druge generacije, koji zna pisati engleski. Taj engleski dio čita druga i treća generacija, koja ne zna hrvatski, niti ga namjerava ikada učiti. Kako u procesu nestajanja generacija stari

i najstariji pioniri umiru, to se drži, da će hrvatski dio «Zajedničara» prije ili poslije posve uginuti. Uostalom, hrvatski dio, koji je čak i u moje vrijeme zauzimao pročelje lista, sada je već prešao u drugi red, što znači, da stariji moraju tragati za hrvatskim dijelom. Govorilo se, da se «Zajedničar» tiska na preko sto tisuća primjeraka, što je i za naše domaće prilike bila rijetkost, i to zato, što ga automatski mora primati svaki član, to jest svaka hrvatska obitelj. Radi toga, svi novodošli hrvatski javni radnici vjeruju, kad bi njihova struja imala «Zajedničar» u svojim rukama, mogla bi preodgojiti sve američke Hrvate u pravcu koji ona zagovara. Stvar nije ni tako laka, ni tako jednostavna. Politika Zajednice je politika borbe za vlast malih i sitnih naših ljudi, od kojih je vrlo malo njih uspjelo, da svoj položaj iskoristi u interesu prestiža Hrvatske u Americi. Oni svi ne vole, da se u svojim djelatnostima prebacuju na plan velike američke nacionalne politike, iako bi to po važnosti organizacije i njenoj kvantiteti mogli. Koliko jedna takva organizacija vrijedi, vidjelo se to najbolje u toku zadnjeg rata, kad ju je najprije ban Šubašić i zatim ljevičarsko-pro-titovska djelatnost komunističke manjine ne samo opredijelila, nego i iskoristila u svoje svrhe. Ona vrijedi i radi toga, što, iako je njen kapital, koji se sastoji od uložaka članstva, kontroliran po posebnim američkim kontrolnim organima, da se izbjegnu malverzacije, koje su se prije i zbivale, on ipak ima izvjesnih fondova, koji bi se mogli upotrijebiti korisno barem u kulturne svrhe, i u samoj Americi i u Hrvatskoj. Jedna od najprivlačnijih atrakcija Zajednice su njene konvencije, koje se svake četvrte godine održavaju u nekom većem gradu Amerike. Delegati svih odsjeka Zajednice spremaju se na takve konvencije s tolikim iščekivanjem, ne samo što će imati priliku da pokažu svoju moć u izboru vrhovne uprave, nego i zato, što im je sve plaćeno za vrijeme trajanja konvencije. Na konvenciji, razumije se, troši se mnogo, jer Whisky ili kako ga naš iseljenik zove rakija, teče kao voda. Raspoloženja su na tim konvencijama karnevalska.

—Koliko se na takvim konvencijama popije rakije i koliko se utroši novca —govorio je ban Šubašić— ja bih u Banovini Hrvatskoj mogao sagraditi pet škola u pet sela, i obskrbiti ih sa svim najmodernijim sredstvima.

U samom Pittsburghu nalazi se i sjedište Srpskog Narodnog Saveza, i to nekad u samom susjedstvu Zajednice, ali

otkako se Zajednica premjestila u novu svoju zgradu, te dvije bratske organizacije, kao i, uostalom, kad su bili susjedi, nemaju nikakve veze. Prije rata Srpski Narodni Savez uglavnom je obuhvaćao Crnogorce, jer se iz Srbije vrlo malo iseljavalo, i zatim Srbe iz Hrvatske. Ali Hrvatska Bratska Zajednica imala je, i još uvijek ima, hrvatskih Srba u svojim redovima, među kojima čak i u upravi. Do zadnjeg rata, odnosno do pokolja između Srba i Hrvata, naši su se Srbi smatrali politički Hrvatima. Svi su oni opetovali ono, što je govorio Nikola Tesla: —Moja je domovina Hrvatska, ja sam Srbin! — Tu je ležao i razlog, radi čega Fotić nije volio Srpski Narodni Savez, niti bio s njegovom upravom u dobrim odnosima. Odnosi su Poslanstva, uostalom, kao i s Hrvatskom Bratskom Zajednicom, bili negativni. Hrvati nisu nikako voljeli nikoga iz Poslanstva. Kad sam posjetio Butkovića, on me je lijepo primio, predstavio članovima odbora, i zatim poveo na jednu skupštinu u nekoj našoj dvorani, gdje je bilo vrlo malo svijeta, i to najstarijih ljudi, koji su me primili hladno i rezervirano. Sama činjenica, što sam bio član Poslanstva, koje su oni smatrali srpskim, bila je dostatna, da se drže hladno. I kad sam u svojem govoru prikazao stanje u zemlji, u debati sam kasnije osjetio, da je većina prisutnih bila protiv svakog «sporazuma» sa Srbima. Jako su zamjeravali Mačeku, što je otišao u Beograd i «prodao se Srbima». Kao i uvijek, na tim zborovima ili sastancima najglasnije su manjine. Na desnoj strani ustaško-domobranski, na lijevoj tzv. progresivni ili komunistički elementi.

Pittsburgh je kao središte svekolike hrvatske politike u Sjedinjenim Državama bio i grad, u kome su ustaško-domobranski elementi bili aktivni. Grupa oko lista «Nezavisna Hrvatska Država», kojoj su bili na čelu Ante Došen, sin Marka Došena, Ličanin, koji se iz solunskog dobrovoljca poslije građanskog rata u Rusiji, u kome je također sudjelovao u borbi protivu boljševika, razvio u glavnog predstavnika poglavnika Pavelića i Branka Jelića, i zatim Zubak s ostalima, bila je i prva, koja me je napala, pošto je sistematski napadala sve, što je Maček učinio u Hrvatskoj. Na ljevici, bili su hrvatski komunisti, među kojima su najistaknutiji bili S. Lojen, Minerich, Fischer i kasnije Tomo Babin, španjolski dobrovoljac. Oni su imali i svoje glasilo, «Narodni Glasnik», ali je izlazilo u Chicagu. Kad je riječ o hrvatskim komunistima, mora se odmah kazati, da su oni bili kvantitativno najjači i, prema tome, mogli raspolagati stanovitim kapitalom. Hrvat iseljenik radnik bio je član International Workers Order-a, i hrvatska je sekcija toga komunistički dominiranog sindikata bila i najbrojnija etnička grupa. Kvalitetno, ipak mozak jugoslavenskog komunizma bili su Srbi, i to Srgjan Prica, brat Ognjena, Stevan Dedijer, brat Vladimira, i Mirko Marković, Crnogorac, violentan i vulgaran. Glava cjelokupnog komunističkog pokreta u Americi i u Kanadi bio je Crnogorac Nikola Kovačević, agent Kominterne, skroman i povučen, koji se nije stavljao u prvi red. Srpsko komunističko glasilo bilo je «Slobodna Reč», svakako pismenija od «Narodnog Glasnika» i od bilo koga drugog glasila, bilo srpskog, bilo hrvatskog. Govorilo se, da je i taj list kao, uostalom, i sav jugoslavenski komunistički pokret na zapadnoj hemisferi, bio izdržavan novcem hrvatskih radnika, učlanjenih u gore spomenutom IWO. Fotić nije pridavao posebnu važnost srpskim komunistima. On je, poput sve srpske diplomacije, smatrao svojim glavnim neprijateljima Hrvate, ustaše i domobrane, optužujući ih kao nacističko-fašističke agente. Zato su Došen i Zubak i ostali bili uhićeni na dan ulaska USA u rat, skupa s ostalim fašističkim i nacističkim agentima. Ali i zatim pušteni, kad se ispostavilo, da ne bi mogli biti opasni po unutrašnji poredak zemlje.

Ovi moji prvi susreti s hrvatskim iseljeništvom ostavili su na mene dojam njihove potpune neobavještenosti. Kao i kod najveće većine američkog naroda, i kod njih je vladala opća apatija, da se bilo što poduzme u smislu njihova jačeg zanimanja za zbivanja u Europi. Hrvatski su iseljenici bili po svojoj tradiciji pristalice Demokratske stranke, i posebno su bili odani predsjedniku Rooseveltu, što ih je kao i cjelokupni američki narod digao iz siromaštva i dao im ne samo mogućnost rada, nego i poštene i dobre zarade. Bila je to generacija velike američke depresije, siročad i pastorčad republikanskog predsjednika Herbert Hoovera, koga su oni mrzili; generacija, koja je po prvi put normalno živjela, kupovala kuće, imala «karu» i mogla čak svoju djecu slati na sveučilišta. Popeti se do toga, nije bilo lako, trebalo je mnogo godina teških i krvavih napora. Ali, kako je ta generacija imala duboko povjerenje u svojeg, kako su ga oni zvali, «ćaću» Roosevelta, ona bi bila prihvatila i rat, kad bi to Roosevelt od nje iskao. Njeni pogledi na stanje kod kuće bili su vrlo blijedi i nejasni.

Mačekov sporazum s Beogradom nitko im nije razjasnio. Fotić i nekolicina njegovih ljudi u iseljeništvu smatrala je Mačekovu prisutnost u Beogradu beznačajnom i privremenom; neki ustupak, koji su Srbi morali dati Hrvatima, zbog opasnosti rata. Ali sudbinu daljnjeg razvoja u Jugoslaviji oni su pripisivali, uglavnom, stavu, koji će zauzeti Srbijanci! Kod toga, uloga iseljeništva, napose hrvatskog, nije mogla niti trebala biti odlučujućom.

Stupivši u doticaj s hrvatskom iseljeničkom štampom i s njihovim urednicima, ja sam ipak uspijevao, da mi svi naši listovi, osim ustaško-domobranskih i komunističkih, s kojima nisam imao nikakva kontakta, povremeno objavljuju sve one sastavke i članke, koje sam im slao iz Presbiroa Poslanstva. Tendencija je svih tih članaka bila, da se, iako se Jugoslavija nalazi u vrlo teškom stanju, kao neki otok na uzburkanom moru, koji može također raznijeti ratni vihor, ipak čine napori, da se sačuva neutralnost i mir. Prosječni iseljenik volio je takvu politiku, jer ju je smatrao i korisnom zbog naroda kod kuće. Ne treba, naime, zaboraviti, da svaki naš iseljenik ima nekoga kod kuće i da mu nije lako pri duši, kad zna, da i njegova rodbina u njegovu užem kraju može postati žrtvom rata, kao što je to bio slučaj najveće većine europskih naroda. Značajno je ipak istaknuti, da dok je ustaško-domobranska grupa bila uvjerena, da će Jugoslavija prije ili kasnije postati žrtvom osovinskog prodora, i u tome pravcu razvijala svu svoju djelatnost u iseljeničkim krugovima, dotle su komunisti stajali na stanovištu, utvrđenom po Kominterni, da je rat uzrokovan sukobom kapitalizma, i da radničke mase trebaju stajati daleko od svakog pristajanja uz bilo koju zaraćenu stranu. Takvo je, uostalom, bilo i stanovište američke komunističke partije, koja do njemačkog napadaja na Sovjetski Savez nije zauzimala nikakvo aktivno stanovište protiv Osovine.

Zadržavajući se u iseljeništvu, posjetio sam i slovenske liberalne i klerikalne organizacije, bilo u Chicagu, bilo u Clevelandu. Razgovori su, uglavnom, bili informativnog karaktera. Slovenci su ostavljali dojam mirnih i sređenih ljudi, koji su, posebno u Clevelandu, uspjeli čak dotle, da imaju i svojeg predsjednika općine Laušeta i zatim senatora države Ohio. Mnogi od njih bili su ponosni na Luja Adamiča. Napose socijalisti, među kojima je tada najistaknutiji bio Ivan Molek, čovjek kulturan i politički izgrađen protu-komunist, koji se

poslije sukobio i sasvim raskinuo s Adamičem, kad je ovaj prišao Titu i Kardelju, i opredijelio se sasvim za komunizam u Jugoslaviji.

Ne bi bilo plemenito zaboraviti Maksimilijana Vanku, hrvatskog slikara, koji je u daljinama američke zemlje bio povezan sa svojim zagorskim krajem. U hrvatskim crkvama u okolici Pittsburgha, on je u svojim folklornim freskama slikao hrvatskog seljaka, čovjeka i ženu, i tako ostavio traga i svojem stvarateljskom talentu, ali i ponajviše svojoj zemlji, koju je ranijih godina i često posjećivao, uvijek zanesen do suza za Starim krajem. Grjehota je, što se Vanku nije moglo pozivati, da i u drugim našim crkvama, napose po većim američkim gradovima, oživi zidove, koji su inače ispunjeni beznačajnim i banalnim vjerskim slikama. Svaki razgovor s Vankom bio je ispunjen nostalgijama za Hrvatskom, koju je duboko sentimentalno u sebi nosio.

U okviru našeg iseljeništva slika ne bi bila potpuna, kad se čovjek ne bi osvrnuo na ulogu Crkve. Kod Hrvata svakako najugledniji i najistaknutiji katolički prelat bio je Msgr. Ivan Stipanović, ali glavnina naših crkava bila je u rukama hrvatskih franjevaca iz Hercegovine. Politički su oduvijek bili protiv svake Jugoslavije, nisu nikako voljeli pristaše Hrvatske Seljačke Stranke. Za njih su Radić i radićevština bili liberalni i anti-klerikalni pokret, za koji su osjećali, da je otuđio narod od njihove kontrole. Nisu voljeli dalmatinskog Hrvata, jer su ga smatrali Jugoslavenom. Imali su jačeg utjecaja na hrvatskog Hercegovca. Naši dominikanci u Chicagu, na čelu s ocem Bojanićem, imali su za svakoga od nas, koji je tada dolazio, otvorena vrata. Rat i sve ono, što se u toku rata i posebno poslije rata odigralo kod kuće, promijenilo je i položaj hrvatskih franjevaca. Oni su, napose prinovom posljeratnih izbjeglica, odpočeli igrati vidljiviju ne samo kulturnu, nego i nacionalnu politiku. Vrlo slično onome, što je kod Srba igrala Srpska pravoslavna Crkva. Ipak, s tom razlikom, što je ta Crkva, posebno pod vodstvom episkopa Dionizija, bila usko povezana s Fotićevim Poslanstvom i postupala onako, kako je to tražio njihov velikosrpski interes. Tako se i u tome isticalo ono duboko protuslovlje, koje na svima planovima razbija Jugoslaviju. Dok se Srpska pravoslavna Crkva smatrala državnom crkvom, uživala svaku potporu Poslanstva,

pa čak i materijalne naravi, dotle Poslanstvo nije nikako imalo veze ni s jednom hrvatskom pa ni slovenskom katoličkom crkvom. Za vrijeme mojeg rada u Poslanstvu u Washingtonu stizali su vrlo često i episkop Dionizije i svećenik Ristanović i mnogi drugi svećenici, posebno oni iz Srbije, i bili su primani kao u svojoj ustanovi, u diplomatskom predstavništvu svoje zemlje, dotle nisam nikada tu sreo niti jednog našeg svjetovnog svećenika, franjevca ili dominikanca. Kao da Jugoslavija i nije bila i katolička zemlja. U toku rata kupovale su se za Srbe pravoslavce napuštene protestantske crkve u gradu New Yorku i u ostalim gradovima Amerike, uglavnom novcem jugoslavenske vlade u izgnanstvu. Dotle su se hrvatske katoličke crkve morale isključivo kupovati novcem hrvatskih vjernika. Nije, prema tome, nimalo čudno, što je najveća većina američkih Hrvata vidjela u Jugoslaviji srpsku državu. Općenito raspoloženje hrvatskog iseljenika bilo je, da su Srbi gospodari na čelu s Beogradom u Jugoslaviji, i da su Hrvati narod drugog i trećeg reda. Kad bi se u nekom konzulatu ili u poslanstvu našao neki Hrvat, taj je jedini bio u stanju, da oko sebe i oko konzulata okupi nekoliko Hrvata jugoslavenske orijentacije. Većina Hrvata gledala je u Jugoslaviji tuđina.

I usprkos takvoj maćuhinskoj politici, hrvatski se je iseljenik snašao i snalazi. Svojim žuljevima stvarao je i gradio svoje domove, svoje organizacije, svoje crkve, svoje bratske i katoličke zajednice, svoje kulturne ustanove i svoje škole; svojim novcem pronalazio svoje novinare i izdavao svoje novine, iako je i sâm bio i nepismen i neškolovan, iako je i sâm morao krvavo zarađivati svoj kruh svagdanji. Jedini, koji je uz njega bio, bio mu je svećenik franjevac, dominikanac, i novinar, koji ga je podržavao u njegovim naporima i trudu, dajući mu utjehe, čuvajući ga, da ne posrne, i učeći ga povijesti naroda, iz koga je nikao.

Posjećujući kasnije naše iseljeničke naseobine ili, kako ih zovemo, «kolonije», imao sam prilike zaći i u mnoge domove našeg svijeta. Lijepi su to i čisti domovi, u kojima naša domaćica vlada svojim običajima, koje je donijela iz raznih krajeva naše raznolike zemlje. I onda, kad su se ti domovi nalazili u tako zvanim *slums* ili siromašnim blokovima grada, bili su uvijek čisti i nikako zapušteni. Stol je bio uvijek prostrt bijelim platnom ili stolnjakom. Ljepši su bili domovi

našeg svijeta na dalekom zapadu i u Kaliforniji, nego li po industrijskim centrima začađalih gradova na istoku, gdje je vrlo često nezdravi zrak znao okužiti cio predjel. Vinogradi i vrtovi i voćnjaci Kalifornije uz morske predjele San Pedra primali su našeg Dalmatinca raširenih ruku, davši mu mogućnosti, da se izrazi i zadovolji snažnije i obilatije, nego li je to bio slučaj kod kuće na našem siromašnom i škrtom kršu. Ali i on je ispunjen zadovoljstvom vraćao milo za drago, i kako je to sjajno zapazio Jack London, uspijevao nakalamiti kalifornijskoj jabuci i breskvi onu ljubav, koju je sa sobom donio iz naših dalekih krajeva. Zato je taj naš iseljenik, koji je na istoku dao sve svoje snage, koje je sa sobom donio iz Starog kraja, čekao i čeznuo, da se poslije New Yorka i Pittsburgha preko Chicaga dočepa San Francisca i da tamo, kad nije mogao prije, zaključi svoj život sretnije i mirnije, nego bi mu to bilo moguće kod kuće ili na hladnom i začađalom Istoku. Poslije prve Amerike, koju je on sreo na istočnoj obali, a koju je prozvao čemerikom, on se je žurio prema Zapadu, pa makar je taj Zapad bio i na Tihom Oceanu, da pred kraj svojeg života na obali mora, sunca, voća i vina utaži svoje nostalgije za Dalmacijom.

Kad sam se i ja, putujući po američkom kontinentu, dovezao do tih obala i u San Pedru sreo moje Splićane, koji su bili vršnjaci mojeg oca, koga su mnogi od njih poznavali, i čuo ih kako govore jezikom mojih Varošana, dozivajući u pamet dane Bajamontija i Gaja Bulata, pjevajući stare zaboravljene pjesme iz vremena narodnog pokreta, neki «potežući» još uvijek za Bajamontija, a drugi, naprotiv, za Bulata, samo da se ne «pobiju», tada sam osjetio što to znači otuđivanje od sebe i od svoje zemlje. Duge godine proživljene u Americi sačuvale su u njima sve ono, što su sa sobom ponijeli iz našega kraja: ljubav za sitnim i malim osjećajima, niklim u zemlji, politička opredjeljivanja, u kojima su sudjelovali u zemlji uoči svojeg polaska, što znači, ako su bili nacionalno opredijeljeni, osjećali su se Starčevićancima ili kasnije Trumbićevcima ili još kasnije Radićevcima; ukoliko to nisu bili, zvali su se Slavonijan pa čak i Auštrijakima, nikako Hrvatima. Regionalna imena kroz sve moguće varijante hrvatskog jezika, od čakavštine preko štokavštine do kajkavštine, označivala su ih ne cjelinom nego fragmentom onoga, što će se tek sada, u naše dane sve više prelijevati u Hrvatstvo. Taj regionalizam imao je i svoj čar, posebno kad se kod toga

pojavljivao u svojem folkloru, koji nikad nije nestao u našim kolonijama.

Kakav i koliki je mogao biti utjecaj našeg čovjeka na ovim stranama? Govorilo se, da je za vrijeme Prvog svjetskog rata predsjednik Wilson simpatizirao s nama, a protiv Talijana, radi toga, što su američki napose kalifornijski Hrvati za njega glasali na drugim njegovim izborima i omogućili njegov izbor. Koliko je to točno, a koliko jedna od onih političkih legendi, koje posebno kod nas vladaju, vrlo je teško kazati. Niko Gršković me je uvjeravao, da je to točno; isto tako i Milan Marjanović. Američki povjesničari nisu baš na tome tako precizni, niti od toga stvaraju neki slučaj. Tek od toga vremena hrvatsko je iseljeništvo bilo popularno u Americi. Za razliku od drugih etničkih grupa, naše je iseljeništvo bilo društveno zdravo, moralno, i nije zadavalo američkom društvu one poteškoće, moralnog i socijalnog značaja, koje su mu zadavale druge etničke grupe, kao, recimo, Talijani sa siciljanskom «mafijom» i sl. Ali ne može se kazati, da je naše iseljeništvo uspjelo igrati u američkom životu vidnu kulturnu ili ekonomsku ili političku ulogu. Slučaj jednog Nick Bezmalinovića, koji je s otoka Brača stigao na zapadnu obalu s jednim dolarom u džepu i postao jednim od glavnih industrijalaca proizvoda ribljeg mesa, jedan je od rijetkih, ali i značajnih uspjeha. U toku Drugog rata takvi su ljudi, kao Bez i Bogdanović iz San Pedra, pružili svoj doprinos zbivanjima kod kuće, tako da ih je i Luj Adamič postavljao za primjer konstruktivnog doprinosa etničkih grupa američkoj cjelini.

Ali bez ikakva pretjerivanja, doprinos našeg iseljeništva u američki javni život nije ni sasvim osrednji, ni sasvim poviše osrednjega. On ne odskače, niti zaostaje za onom uobičajenom američkom zlatnom sredinom, koju američka sociologija uglavnom i smatra zdravim osloncem američke demokracije. Mislim to posebno u drugoj i u trećoj generaciji. Kad se uzme u obzir, iz kakvih su sredina i prilika u Starome kraju oni došli i pod kakvim su uvjetima morali djelovati, zadovoljavajući se najminimalnijim životnim standardom, mora se ipak priznati, da je njihov uspjeh bio vertikalan. Značajno je, da su umjeli ukopčati se u demokratski život američkog društva i povezati se s borbom one stranke, Demokratske stranke, koja je izvela najveću i najkonstruktivniju beskrvnu američku revoluciju, pretvorivši radni narod iz proletarijata u mali srednji stalež, davši jednom besprav-

nom sloju bez vlasništva i osjećaj i smisao pravnog subjekta. Sve se je to odigralo u relativno kratkom vremenu, za jednu dvije generacije. Pokraj svega toga, taj svijet nije nikada zaboravljao ni svoje u domovini, koje je podupirao svojim zaradama, ni opće narodne pokrete kod kuće, kojima je slao pomoć, kad god se ta od njega tražila. Stara domovina je od njega uvijek nešto tražila, a nije ga pomagala. Poslala ga je i često otjerala iz doma gola i bosa, da i nadalje od njega traži materijalne podpore.

Ta stara iseljena Hrvatska, o kojoj sam napisao u newyorškom časopisu «Commentary» esej pod naslovom: «Sukob dviju iseljeničkih generacija», a koju se ne smije podcjenjivati, suočena s najnovijom iseljenom generacijom, koja je odpočela stizati na ove obale poslije prošlog rata pa sve do današnjih dana, i koja sada odumire, nosi u sebi one stare oznake plemenitosti, poštenja i skromnosti, koje nikako ne treba podcjenjivati. Ona je prihvaćala sve, do čega je stigla, sve što joj se davalo. Nije se žalila, stradala je i ginula, ali poštena izgleda na licu. Nije zaboravljala domovine i davala joj je sve, što je ona od nje tražila. Sve, što je sa sobom donosila iz Starog kraja, bio je osjećaj slobode i pravde, koji je višemanje na američkim stranama i pronašla. Ukoliko je izdržala, ona je u istom duhu i na sličnim načelima odgojila i svoju djecu. Kanadski Hrvati i svi oni, koji su ovamo stizali poslije Radićeve revolucije, donosili su sa sobom te osjećaje slobode i pravde, više nego li i jedna druga generacija hrvatskih eksodusa. Zato su u mnogim slučajevima i postali primjerom demokratskih nastojanja.

Posljeratne generacije, mahom inteligencije, unijele su u hrvatski iseljeni mikrokozam nova raspoloženja, s novim pogledima na svijet, koje stariji nisu bili u stanju ni shvatiti, ni prihvatiti. Bilo da su dolazili iz ideoloških postavki, bilo da su već stizali obskrbljeni profesionalnim zvanjima, posebno liječničkim, oni su izazivali odmicanje u odnosima sa starijima. Niz tih sukoba generacija nije nikako završen. On se neprestano i nastavlja, jer mlađi i najmlađi unose nova raspoloženja i postavke, koje čak više ni oni, koji su stigli poslije rata, nisu u stanju ni shvatiti, ni prihvatiti. Ali, kroz cio taj proces jedno se čini sigurnim. To je zajednički nazivnik američkog života, kome se i nehotimice i odbijajući svi moraju podvrći, da ih ne bi pregazio kategorički imperativ američkog ekonomskog načina života.

Kad se je prije nekoliko godina u emigraciji pojavila živa diskusija o ukopčavanju hrvatske inteligencije u američki život, iskrsla su u njoj mnoga bitna pitanja, koja su duboko povezana s integracijom raznovrsnih etničkih grupa s američkim načinom života. Povod toj raspravi dao je jedan posebno zanimljiv svezak časopisa «Osoba i Duh», koji je u emigraciji izdavao Dr. H. Eterović. U tom svesku pojavili su se prilozi hrvatske inteligencije, koja je po svršetku rata stigla u Ameriku, da se tu smjesti i da nastavi svojim životom u američkoj sredini. Razmotrena su mnoga pitanja intelektualne, socijalne i političke integracije. Postavljena su pitanja, koja nikada prije nije sebi ni svojima postavljao naš neškolovani iseljenik. Radilo se jasno o jednom prilaženju pitanju integracije intelektualca sa životom jedne nove sredine, kao što je, uostalom, i morao sebi postaviti racionalni intelektualac. Ja sam se tada na taj svezak osvrnuo u jednom od svojih kronika u «Hrvatskom Glasu» i u «Američko-Hrvatskom Glasniku», koji je uređivao u Chicagu Dr. Dinko Šuljak, istaknuvši, kako je najnovija inteligencija ušla u jednu sredinu, gdje se načelo elitizma ne priznaje, iako u mnogim slučajevima i postoji. Najteže je, govorio sam tada, jednoj srednjo-europskoj inteligenciji nestati ili izgubiti se u američkom «melting pot-u», postati sivom masom konformista, koji prihvaćaju bez ikakvog odpora zajednički nazivnik američke «zlatne osrednjosti». Naš je neškolovani iseljenik mogao, posebno kroz Rooseveltov «New Deal», kroz razgranati mehanizam radničkih unija, da se ne samo snađe, nego i da postane uistinu ekonomskim čimbenikom američkog društva. On nije mogao sasvim uočiti ili shvatiti zakučasta podrazumijevanja američkog života, posebno američke demokracije, u kojoj i elite imaju svoje funkcije, iako se to ne voli glasno isticati. Zadovoljava se time, da kroz prostu i jednostavnu američku demokraciju i njene postupke, on ipak uživa blagodati političke i ekonomske slobode i nezavisnosti.

Međutim, i taj naš inteligent, kome je američko društvo izgledalo i suviše materijalističko i masovno, kad ga gledate danas, kako se snašao, bilo kao sveučilišni profesor ili liječnik, i u razmaku jednog decenija sebi postigao sve one kvantitativne mogućnosti, koje su stariji iseljenici mogli postići poslije teških i dugoročnih napora, morao je ipak prihvatiti osnovni zakon američkog života, tj. ograničavanje individualnosti za volju cjeline. Dok je on i mogao postići socijalnu

poziciju, u pitanju intelektualne i posebno političke vlasti on je ostao izvan mogućnosti da istu postigne. Tu svakako leži i razlog njegova unutrašnjeg nemira, koji on niti sebi ne priznaje, ali koji ga muči. To nije tek samo slučaj našeg inteligenta, nego najveće većine i svih ostalih inteligenata iz svih zemalja svijeta. Iako je on, iako je i američka sredina svjesna činjenice, da se kulturni i duhovni standard američkog života neobično digao nakon prvog eksodusa inteligencije iz Hitlerove Njemačke i iz Mussolinijeve Italije, napose one židovske, on ipak trpi od toga, što se nije uspio popeti do vrha vlasti, kao što bi to bio slučaj, da je mnogi od njih ostao u svojoj zemlji. Ne radi se, dakle, o materijalnom zadovoljstvu, koje je ostvareno, nego o pitanju osvajanja ravnopravnosti, na čemu američka demokracija osniva svoju snagu, koju emigrantska inteligencija nije uspjela ostvariti ne radi nekih nevidljivih ksenofobskih prepreka, koje se, iako rijetko, mogu pojaviti, nego uglavnom radi toga, što nije srasla s korijenjima američkog života, koje može osjetiti samo urođenik.

Ima još i jedno pitanje u procesu integracije, koje je toliko mučilo Luja Adamiča. On je svakako bio jedan od iseljenika, koji je, iako autodidakt, pokušavao rješavati složene probleme integracije. Kod njega nije bilo psihologije jednog Fromma, ali je kod njega bilo suosjećanja s jednom masom raznolikih etničkih grupa, koje američki «melting pot» nije uspijevao sasvim sažvakati. U svojim pučkoškolskim vizijama jednog plemenitog ali neznalačkog vidovnjaka, on je zagovarao ideju, da bi poslije rata američka demokracija slala u sve europske zemlje, napose one, koje su naklone totalitarnom režimu, Amerikance iz tih etničkih grupa u drugoj ili trećoj generaciji, i tako presadila na cio svijet svoj demokratski način života. Ta Adamičeva ideja, koju je neobično zavoljela gđa Roosevelt, nosila je svoj naziv iz naslova njegove knjige *«Two Way Passage»* («Prijelaz u dva pravca»), i sastojala se uglavnom u tome, da bi se, na taj način, američka demokracija proširila na sve kontinente.

—Mi Talijani, govorio je vrlo često Gaetano Salvemini, ne bismo u tom slučaju dobili nego ono, što i do sada dobijamo, tj. mafiju, koja je nastala i razvila se je u Americi i koje se američko društvo oslobađa, tako da je tjera natrag na Siciliju.

Poznata je, naime, stvar, da je poslije rata, bilo u Italiji,

bilo u Njemačkoj bio najnepopularniji američki Talijan i američki Nijemac u postupanju sa svojim sunarodnjacima. Iako je donekle znao i jezik i poznavao navike i običaje tih zemalja, iz kojih je dolazio njegov otac ili njegov djed, njegova demokracija nije nikako izazivala ni poštovanje, ni shvaćanje, koje je vrlo često umio izazvati Amerikanac anglosaskog porijekla.

Konačno, najnovija pobuna etničkih grupa, napose crnaca, koju je Adamič i mogao predosjetiti, nikako ne ulazi u okvir njegovih osnova i pogleda. Naprotiv, sva njegova teza postaje ne samo zastarjelom, nego i pregaženom najnovijim revolucionarnim pokušajima, da se američka integracija izvrši suvremenim načinom, u pravcu zadovoljavanja težnji modernog čovjeka. Ali, i pokraj toga, Adamič ostaje pionirom prvih progresivnih napora, kako da se američka nacija integrira u sveobuhvatnu opće prihvaćenu cjelinu. Pod tim uglom promatranja, i naše iseljeništvo, kroz Luja Adamiča, ostaje prvim doprinosom k ravnopravnijem rješavanju američkog etnikuma. Ukoliko Amerika ide za tim, da ostane demokracijom, ona mora stubokom mijenjati ne samo svoje društvene, nego i svoje etničke strukture, kako bi ostvarila kroz svoju demokraciju ne vještačku, nego stvarnu i živu ravnopravnost. To je ono, što je Adamič osjećao, što su nesvjesno osjećale i prve generacije našeg iseljeništva i što, zna se, osjećaju današnje generacije iseljene Hrvatske. U svakom slučaju, iseljena Hrvatska, obnovljena najnovijim priljevima, i nadalje će igrati korisnu ulogu u pomicanju Amerike k širim demokratskim rješavanjima, od kojih bi i Hrvatska kod kuće, matica svih Hrvata, mogla imati pozitivnije koristi.

Da to iseljeništvo i nadalje nešto znači, pokazuje najbolje i poseban napor službenih jugoslavenskih organa, koji posvećuju iseljenoj Hrvatskoj daleko više pažnje, nego što su to ikada činile predratne tuđe vlasti, pod kojima je Hrvatska morala živjeti. Zato problematika iseljeništva, po mojem skromnom mišljenju, mora ostati daljnjim važnim uvjetom našeg opstanka u svijetu.

Utopljen u ta i takva razmišljanja o procesu iseljeničkog ukopčavanja raznolikih ljudskih slojeva u američko društvo, odnosno u socijalno-ekonomska tkiva njenog organizma, ja nisam niti sanjao prije tri decenija, da ću i ja, izgubivši domovinu, biti prisiljen podvrći se vidljivim i nevidljivim zakonima amerikanizacije. Moram priznati, da sam uvijek od prvog trenutka odkako sam sišao na američko tle, najviše od toga strepio. Mislio sam i vjerovao, da će i moj boravak u Americi biit kratkotrajan, i da ću se i ja moći ipak vratiti u Europu, kojoj sam po svojoj intelektualnoj i kulturnoj formaciji i pripadao. Gledajući američku civilizaciju kroz svoja svakidašnja iskustva i kroz čitanja i razmišljanja, koja je u meni ponajviše pobudio svojom «Demokracijom u Americi» De Tocqueville, ja se nisam nimalo zanosio pomišlju, da bih i ja ostao u Americi i sagnuo se pred njenim zakonima amerikanizacije. Iako su ispred mene u mojoj obitelji moja djeca rasla kroz američke škole kao Amerikanci, ja sam uvijek duhovno više živio u Europi, gonjen njenim problemima, odnosno mučen tragičnim razmimoilaženjima Hrvata i Srba.

Veličinu Amerike i njenu moralnu snagu osjetio sam ipak, kad sam se jedno vrijeme morao vratiti kući, u razmaku od 1944. do 1946. Gaženja svih prava i nasilno gušenje svih sloboda, koje sam tada osjetio u Jugoslaviji pod totalitarnom vlašću naših komunista, dozivalo mi je u pamet duboku nostalgiju za američkim slobodama. Ne ulazeći u ovome trenutku u ta iskustva, koja iziskuju posebna razmatranja i koja sam ja obradio i na našem i na engleskom jeziku, u svoje vrijeme, ja sam ipak osjetio što to znači za čovjeka i za njegovu osobnu ličnost živjeti u svijetu demokracije i slobode, zajamčene poredkom i vlašću, osnovanom na pravu koje primjenjuje i štiti legitimna vlast. Vlast, drugim riječima, koju narod ne samo bira i postavlja, nego i sluša, svjestan da ju je sâm postavio. Vlast, koje se čovjek ne boji ni onda, kad joj se zakonitim sredstvima opire, da bi još prikladnije proširio i produbio svoj slobodarski odnos prema vlasti, koju sâm gradi i razgrađuje. Tek pod totalitarizmom čovjek osjeti, da ipak ima društava, gdje sve to ne samo postoji, nego i živi, i nostalgija za Amerikom, gdje čovjek svakog dana čuva svoju slobodu u vidljivoj i nevidljivoj borbi protiv vlasti, pretvara se u želju, da se čovjek u nju vrati. Ali tako i pod tim uvjetom, da duboko zavuče svoja tkiva u njena tkiva, svoje korijenje u njeno korijenje, i da se ne samo razvije, nego i upotpuni do građenja svoje individualnosti.

Koliko ih ima, koji to uspijevaju? Na materijalnom i ekonomskom planu, ima ih više, nego li na duhovnom i stvaralačkom. Intelektualac ili čovjek duha neprestano je u pogibelji, da kod toga promaši. Radi toga, sve svoje energije i on

nadalje troši u aktivističkom radu za oslobođenje svoje stare domovine, za napredak onih političkih ideala, koji su kod kuće već i nestali i ne će se nikada vratiti; svađa se i prepire, dijeli se u stranke i strančice, s kojima američki javni život nema nikakve veze. Mučen frustracijom otuđivanja, koju kod njega izazivlje shizofrenija, on stvarno živi svoj život na dva sasvim odvojena plana: na američkom planu, na kome on zarađuje sebi i svojoj obitelji život, i na planu onog duhovnog ili političkog agonizma, koji bi bio izvodio kod kuće, da je tamo ostao. Malo je onih, koji se toga mogu sasvim osloboditi. Najmanje je onih, koji bi mogli dati iz sebe na intelektualnom planu i stvaralačkom izrazu ono, što bi mogli dati na svojem jeziku i u svojoj sredini.

Jedna od najtužnijih slika iseljeništva je sresti na skupštinama, sastancima i piknicima stare «pionire» i «leadere», koji su predstavljali staro-krajske pokrete, stranke i strujanja, koja su nekada postojala i zatim nestala, ili se nikada nisu ostvarila. U njih postoji sav izraz ne samo nedoživljenog, nego i izgubljenoga života. Iako o tome ogromna Amerika vrlo malo ili ništa zna za taj naš mikrokozam, u kome naš iseljenik živi, odvojen od rasprostranjenosti Amerike, cio niz tih neuspjeha i slomova sačinjavaju ne samo osobnu tragediju našeg čovjeka, izgubljena u dalekom svijetu, nego i muku iseljeničkog kolektiva i njegove prisutnosti u svijetu. Ali i takav, kakav je taj život, nije bio ni prazan ni štur. Sigurno je, da je bio življi i dramatskiji od života prosječnog američkog businessmana, koji se sav izgubio i izgorio u pravljenju para, a da nije osjetio ljepotu života kroz političku djelatnost, pa i u slučaju borbe za nezavisnost jednog malog naroda, o kome se tako malo u svijetu zna. Tek od rata do rata, od revolucije do revolucije, od potresa do potresa!

Ja sam, možda, jedan od vrlo rijetkih naših ljudi od pera, koji je znao godinama pisati u velikoj američkoj dnevnoj štampi, u političkim i masovnim časopisima, i koji je, u isto vrijeme, nastojao surađivati i u iseljeničkoj štampi. Nikada u tom radu nisam imao većeg zadovoljstva. Prosječni američki čitatelj negdje po Americi mogao je i da me pročita, sjetio se, možda, misli koju sam razvijao, napisao je čak odobravajuće ili protestno pismo, ali toga se sjećao tek onda onog dana, za dva-tri dana, ali onog unutrašnjeg dodira nije nikako bilo. Međutim, kad god sam se negdje pojavio među našim svijetom, bilo gdje na sjevero-američkom kontinentu, ljudi su

me ne samo znali, nego i navodili u prepirkama i razgovorima. Slagali se ili ne slagali sa mnom. Upravo taj dodir i daje čovjeku na američkim stranama osjećaj, da iako pripada jednom malom narodu, nije ni sâm, ni izgubljen, nego dio jednog naroda, koji ga i čini onim što je. Više puta, iznenađen činjenicom, da me ljudi toliko znaju i da uopće čitaju ono, što piše naš tisak, zapitam: pa otkuda me vi znate?

—Pa iz Vaše Torbe, iz Vaših članaka. (U «Hrvatskom Glasu», koji je izlazio u Winnipegu, u Kanadi, godinama su izlazili, gotovo u svakom broju, moji članci, pod rubrikom: «Iz moje torbe»). ...Morate znati, nastavljao se uobičajeni razgovor, da kad god stigne «Glas», odmah se razgovor navede na Vaš članak, na Vašu torbu! — Slagali se ili ne slagali, ljudi o tome govore — reče mi jedan ugledan franjevac i doda: —I to po svima hrvatskim kolonijama! Samo pitaju netom stigne «Glas», što ima novoga u Torbi?

U tome čovjek i mora osjetiti presađivanje našeg života, koji smo sa sobom donijeli, u američko-hrvatski život, ulogu, koju američko-kanadsko društvo vrši u razvijanju mnogonarodnih društava, koja se mogu absorbirati ekonomski, ali nikako ili vrlo malo etnički-nacionalno, nikako u prvoj generaciji. Svi oni, koji u tome vide pogibelj za opstanak američke i kanadske cjeline, varaju se. U tijeku zadnja dva svjetska rata, u kojima je američko masovno sudjelovanje spasilo demokratski svijet, solidarnost i lojalnost tih pluralističkih nacionalnih grupa bile su vrlo snažne, do tolike mjere, da im nije bilo primjera u povijesti mnogo-narodnih i mnogorasnih društava. Odgovor na sve to daje isključivo samo jedan zajednički nazivnik: sloboda.

OBRUČ OKO JUGOSLAVIJE SVE VIŠE SE STEŽE — KRIZA NA POMOLU — U ČEKANJU OLUJE

POD najrazličitijim i najprotuslovnijim dojmovima vraćao sam se s prvog susreta s iseljeništvom na Srednjem Zapadu, u Chicagu i u Pittsburghu, natrag u Washington. Naš me je svijet, moram priznati, iznenadio i više puta čak i oduševio svojim idealizmom i onim svojim duboko sentimentalnim i pomalo naivnim gledanjem na sudbinu naše zemlje. Svaki je od njih gledao i nosio u sebi ne samo svoj grad, svoj otok, svoje selo, svoje «malo misto», nego i svoju kuću i svoj vrt, i o svemu tome sanjao u crnim i teškim gradurinama američkog industrijaliziranog života. U svojim mislima bio je taj svijet podijeljen na pitanju, da li da se izbjegne rat, ili da se ipak pođe na stranu velikih demokracija, posebno u borbi protiv talijanskog nacional-fašizma, pa makar to značilo i izložiti se ratnim nesrećama i nepogodama? Iako je sve to u njihovim mislima bilo neodređeno i maglovito, oni su svakako bili bliski zemlji i s njom suosjećali, kao da su bili kod kuće.

Što se tiče našeg dijela svijeta, Balkana uopće, stanje viđeno iz Washingtona nije izgledalo ni najbolje, ni najjasnije. Ne samo Fotić, nego ni najveći dio američkih i europskih službenih i neslužbenih promatrača bio je uglavnom zabrinut s problemom: da li će se Jugoslavija moći i nadalje održati neutralnom? Biti ili ne biti —iz dana u dan— napose pri kraju prosinca 1940. i u toku prva dva mjeseca 1941. — mir ili rat, postajalo je pitanje, na koje nitko nije mogao dati pozitivna odgovora. Obruč oko Jugoslavije sve više se stezao. Mussolinijevi agresivni prepadi oduzimali su sve više mogućnosti održanja naše neutralnosti. Ranjena Grčka upozoravala je otvoreno, da je Jugoslavija sada sasvim usamljena na svojem otoku, oko kojega oluja već nemilosrdno bije. Britanska

je propaganda i u Washingtonu nastojala uvjeriti sve nas, da nam ne preostaje nego zagaziti u rat, da bismo se održali. I sâm Fotić, koji je među vanjskim diplomatima vješto prikrivao našu politiku neutralnosti i svima nama u Poslanstvu, napose meni, koji sam se družio s međunarodnim anti-fašistima po Washingtonu i po New Yorku, preporučivao oprez, u povjerenju je priznavao, da sumnja, da ćemo se moći nadalje održati na liniji neutralnosti. Karakteristična je bila Fotićeva metoda diplomatskog djelovanja. On je bio redovni gost na ručkovima njemačkog odpravnika poslova Thompsona i talijanskog ministra-savjetnika Rossi Longhi-a, kao i kod talijanskog ambasadora princa Colonne. Takva posjećivanja, o kojima je, uostalom, pisala i društvena kronika washingtonske štampe, kao i izbjegavanje, da bilo što javno kaže iseljenicima, stvorila su kod iseljeništva dojam, da je Fotić bio osovinski raspoložen. Sâm Luj Adamič mi je jednog dana kazao, da je on potpuno uvjeren, da je Fotić njemačko-talijanski agent, što nije nikako bilo točno. Ali takvo mišljenje bilo je prošireno i u iseljeništvu, napose u hrvatskom i u slovenskom, gdje se vjerovalo, da Fotić kao velikosrbin surađuje s Talijanima i Nijemcima protiv hrvatskih i slovenskih interesa. Iseljeništvo je, naime, imalo dojam, da je Fotića u Washington poslao Stojadinović, ne da ga makne iz Ženeve, nego da bi u Americi razvio pro-osovinsku politiku. S obzirom na negativno držanje Fotića prema hrvatskom i slovenskom iseljeništvu, osobito prema Hrvatima, i s obzirom na njegovo posvemašnje ignoriranje hrvatske pozicije u Jugoslaviji, bilo je shvatljivo, da je veliki dio iseljeništva vjerovao, da je Fotić sve, samo ne prijatelj Hrvata. Kod toga instinkt naroda nije bio nikako pogrešan.

Kad god sam Fotiću savjetovao, da on, kao poslanik Jugoslavije, koje je hrvatski narod sastavni dio, načini nekakav pozitivni gest prema sporazumu, on je to uvijek odbijao, kazavši slijedeće:

—Vidite Vi, što o tome piše prof. Tomašić. On nigdje, iako je plaćen našim novcem, ne spominje Jugoslaviju. On predstavlja Banovinu Hrvatsku, ne kao federalnu jedinicu u Jugoslaviji, nego kao samostalnu državu, spremnu da se i ocijepi od cjeline. Mi Srbi ne možemo prihvatiti takvo gledište...

«Mi Srbi»... tako je Fotić uvijek počinjao i svršavao svaku svoju debatu o odnosima između Hrvata i Srba. Za njega su

Srbi bili vodeći narod, Hrvati nenarod, Slovenci, Makedonci i svi ostali nitko i ništa. U daljnjem razvoju neutralnosti Fotić je uglavnom posvetio sve svoje snage, da istakne Srbiju i Srpstvo kao saveznike velikih zapadnih demokracija, da svu odgovornost za eventualan neuspjeh opredjeljivanja Jugoslavije na stranu Francuske i Engleske prebaci na držanje Hrvata, napose Mačeka, koga nikako nije trpio, i o kome se uvijek negativno izražavao, iako ga uopće nije osobno poznavao. Fotić je znao, da vanjsku politiku vodi knez Pavle i ministar vanjskih poslova Cincar-Marković, koji je bio njegov prijatelj, koji su ipak predstavljali interese Srba, ali on je na Srbiju gledao očima srpskog ultranacionaliste i šovinističkog megalomana. U taj okvir on nije nikako mogao unijeti Hrvate, koji za njega uopće nisu postojali kao čimbenik u vođenju države. O Hrvatima imala je još negativnije mišljenje gospođa Tatjana Fotić, bosanska Srpkinja, ali odgojena u Beču, iz obitelji Zurunić, čiji je otac Srbin bio lojalni činovnik bečkog Dvora. Gđa Fotić je u svojim društvenim odnosima nastupala mitteleuropski. Poznato je u Beogradu bilo duboko iznenađenje Ive Andrića, kad je saznao, da se Koka Fotić oženio s kćerkom Zurunića, koga je sva Mlada Bosna smatrala izdajnikom Srpstva. Isti je Andrić znao pričati, kako je majka gđe Fotić, na vijest o Sarajevskom atentatu, zajauknula nazvavši atentatore «Die Serbische Bagage». Sve je to nije smetalo, da i ona siplje sve što je mogla težega i gorega protiv Hrvata. Sve to počelo se osjećati početkom 1941., ali u prikrivenoj formi, dok nije izbilo i javno na površinu u ožujku iste godine.

Koncem 1940. godine međunarodne presije na Jugoslaviju i oko nje nizale su se ogromnom brzinom. Početkom 1941. cio proces išao je toliko naglo, da se nije više mogao zaustaviti. Bilo je, naime, jasno, da će Osovina ili prisiliti Jugoslaviju na popuštanje, ili uvući je u rat. Sve je, dakle, naslućivalo, da se Sudnji dan ne će moći izbjeći. Sva ta obavještenja prodirala su ne samo iz Državnog ureda, gdje, uostalom, nije bilo tajne, jer se sve telalilo u bijeli svijet, kako je stiglo i kad je stiglo. Američka štampa, koja je pratila razvoj rata u Europi, davala je sada jasne i očigledne dokaze o tome, da su presije na Jugoslaviju odpočele snažnijim tempom. Američki i europski protu-osovinski krugovi u Washingtonu postajali su sada iz dana u dan aktivniji u pripremanju posebne «atmosfere», da nas sve uvjere, da je vrijeme da se Jugoslavija opredijeli, pođe u pomoć Grčkoj i dade otpor Osovini. Talijanski i njemački diplomatski krugovi postajali su sve hladniji u odnosu na Jugoslaviju, tako da je s te strane izgledalo, da su oni bili sigurni, da će Jugoslavija podleći njihovim zahtjevima, ili, ukoliko to ne bi bio slučaj, da Jugoslavija ne bi trebala biti tako tvrd orah, da se ne bi mogao zdrobiti.

U prvoj polovici mjeseca ožujka nastupile su sa strane Osovine ozbiljne presije, da se Jugoslavija uvuče u «Tripartitni pakt», koji je i bio potpisan 25. ožujka 1941. Da se to spriječi, s američke strane učinjeni su ogromni napori. Ne samo s američke, nego i s britanske. Svi smo mi bili salijetani, da se kod kuće stvori psihoza, koja ne bi dopustila, da se podlegne strahu ispred nervnog rata i zastrašivanja Osovine. Ogromne presije na sve nas činilo je i iseljeništvo. Sa svih strana iseljeništva primao sam telefonske pozive i brzojave, u kojima se tražilo, da se učini sve što je moguće, da se zaustavi «kapitulacija» Osovini. U tome su se isticali Hrvati, isto tako i Srbi i Slovenci, ipak većinom Hrvati. Pred takvom poplavom brzojava i sličnih protesta, koji su se, uostalom, slali i u zemlju, posebno u Beograd i u Zagreb, i sâm Fotić je odpočeo aktivnijom diplomatskom akcijom u Državnom uredu. Fotić je bio u dobrim odnosima s državnim podtajnikom Sumner Wellesom, koji je kod predsjednika Roosevelta imao više utjecaja od samog državnog tajnika, starog Cordell Hulla, tako da je kod njega i isposlovao, da sâm predsjednik Roosevelt uputi brzojav knezu Pavlu, u kome je obećao svaku potporu Jugoslaviji, ukoliko bi se oduprla Osovini i odbila podpisati Tripartitni pakt. Ja sam isto tako u to vrijeme bio savjetovan, da pošaljem brzojave Mačeku, Krnjeviću i Meštroviću u Zagreb, da im skrenem pažnju na važnost, da na Hrvate same ne padne odgovornost za kapitulaciju Jugoslavije.

Najviše me je salijetao britanski tiskovni agent Childes, kojega sam poznavao iz Ženeve, gdje je bio u službi Društva Naroda. Molio me je, da urgiram kod vođa Hrvatske Seljačke Stranke, da se opredijele za politiku suradnje s Engleskom.

Moji su brzojavi glasili: Dru Vladku Mačeku: *«Pobuđen istinitim raspoloženjem stotina tisuća hrvatskih iseljenika, izvještavam Vas vašim prisustvom vladi osigurali ste budućnost cjelinu hrvatskog naroda... Hrvatsko iseljeništvo, koje je*

jučer plakalo, danas manifestira cijelom američkom javnošću Jugoslaviji, u kojoj štitite povijesne interese hrvatskog naroda, njegovu neokaljanu čast». Dru Jurju Krnjeviću, na 22. ožujka 1941.: *«Britansko-američki odgovorni krugovi, tisak pripisuju kapitulaciju Jugoslavije držanju Hrvata u vladi. Povijesni interes hrvatskog naroda nalaže Vam da jedan član vlade Hrvat, po mogućnosti Šutej, manifestira poput Srba neraspoloženje Hrvata protiv kompromisa (s Osovinom). Jedino tako osigurat ćete simpatije Britanije i Amerike za budućnost»*. Na 28. istog mjeseca Krnjeviću: *«Trebalo bi Hrvati izjavama bez rezerve da podupru novu politiku. Roosevelt spreman dati svu potporu. Oduševljenje u Americi (nastalim preokretom) neopisivo. Pošaljite mi brzojavno izjavu o stanovištu Hrvata. To očekuje američka naročito naša javnost»*. Ivanu Meštroviću: *«Potaknut teškim raspoloženjem američke javnosti, hrvatskog iseljeništva, uslijed držanja Hrvata, molim Vas utječite na Mačeka i Krnjevića da surađuju u novom stanju. Amerika riješena poduprijeti svima sredstvima Jugoslaviju. Ako Hrvati ovog puta ostanu izvan događaja, bit će izgubljeni u sutrašnjoj Europi. Sva slobodna javnost promatra Hrvate. U pitanju je čast hrvaskog naroda»*. (29. ožujka 1941.). Na sve te moje poruke, koje su bile poslane engleskim kanalima, i to bez znanja Fotića i Poslanstva, nisam nikada dobio nikakva odgovora. Ja sam ipak, na svoju ruku, američke političke komentatore obavještavao u pravcu, da Hrvati ne surađuju, niti stoje na stanovištu Osovine. I nadalje sam istakao, da su sva pripisivanja o tome, da bi Hrvati bili na strani Osovine,intrige beogradske diplomacije, koja surađuje s Osovinom, jer je isključivo odgovorna za svu vanjsku politiku Jugoslavije.

U pitanju opredjeljenja Jugoslavije prema potpisu pakta s Osovinom, ili prema odporu, što je značilo zagaziti u rat, u toku mjeseca ožujka 1941. razvile su se u Washingtonu dvije pozicije: srpska i hrvatska. Srbi odbijaju svaku kapitulaciju, pa i pod cijenu rata. Hrvati ne će nikako rata, prihvaćaju čak i kapitulaciju, ulazak u Osovinu, dok odbijaju svaku mogućnost rata. Kod toga se nije nimalo lučilo, da i među Srbima postoje dvije pozicije, odnosno kombinacije: vlada na čelu s dinastijom, tj. ministar vanjskih poslova, predsjednik vlade, ministar vojni itd., general-štab sa čaršijom ne će rata. Hoće ga samo velikosrpska inteligencija i nekoliko mlađih vojnika. U slučaju se Hrvata uopćavalo, da Hrvati na čelu s Mačekom i glavninom svoje političke stranke, s HSSom, ne će rata, jer se boje Nijemaca, dok ustaše hoće rat, jer su sporazumni s fašizmom, kome ideološki pripadaju, u cilju rušenja versailleske i formiranja nove Europe. Dakle, jednom riječju, svi Hrvati stoje na strani Osovine protiv Srba, koji su na strani velikih europskih demokracija, Francuske i Engleske. Ponavlja se povijest: Srbijanci, odnosno Srbi su i u Prvom svjetskom ratu bili na strani Engleza, Francuza i po mogućnosti Amerikanaca. Oni su to i sada. Hrvati su u Prvome ratu bili na strani Austro-Nijemaca i Madžara. Oni su to i sada. Maček je po svojem mentalitetu «Austrijanac». Ovakvo simplicističko i primitivno gledanje zavladalo je od prvih dana ožujka i trajalo je sve do pojave partizanske gerile, koja je kroz svoju propagandu dala sasvim oprečno tumačenje nacionalnom sudjelovanju u ratu. Svaki od nas, koji je bio ne samo porijeklom Hrvat, nego se je i osjećao nacionalno i politički Hrvatom, imao je mnogo muke da takvo mišljenje razbija u utvrđenim postavkama američkih političkih ljudi i novinara. Svi srpski diplomatski i konzularni službenici po Americi i Kanadi dali su sve od sebe, da takvo mišljenje o Hrvatima ne samo podupiru, održavaju, nego i produbljuju i šire. Linija je njihova bila: ako Srbi nisu već u ratu, ako zatežu, to nije, što bi oni to željeli —da je do njih, oni bi već bili u ratu— nego što moraju čekati Hrvate, da se oni opredijele.

Fotić je sada sav uzrujan, ali i zadovoljan šetao po Washingtonu, skakao od ureda do ureda, uzvikujući:

—Mi Srbi hoćemo, ali mi ne možemo, kad Hrvati ne će!

To Fotićevo tumačenje bilo je potvrđeno i kroz izvještaje američkih novinara, koji su poplavljivali prve stranice svih listova. Svi su američki novinari, posebno dopisnici «The New York Timesa» Cyrus Sulzberger i Ray Brock, u svojim izvještajima isticali odlučnost Srba, srpskog naroda, inteligencije i Crkve, da se odupru presijama Osovine, pa makar i zagazili u rat. Legende o srpskom junaštvu, napose o srpskim četnicima, koji se ne boje smrti, počele su pljuštiti kao gljive po američkim novinama. Držanje Hrvata izgledalo je ne samo blijedo, nego i neprijateljsko demokracijama. Najteže je bilo to, da nije nikoga bilo u Beogradu iz Mačekove okoline, ili u Zagrebu, koji bi bio obrazložio stranim dopisnicima duboke razloge Mačekova stanovišta. Sav odpor protiv Osovine u

zemlji pripisivao se Srbiji, «junačkoj i nepobjedivoj» Srbiji, koja se uvijek borila protiv nasilja.

Tako «The New York Times», od 22. ožujka 1941., hvali «tradicionalno junaštvo Srba», dok taj isti list, kao i svi ostali ističu, kako su u Jugoslaviji samo Hrvati za sporazum s Njemačkom, dok je najveća većina Srba protiv kapitulacije Osovini. «The N. Y. Times», «The New York Herald Tribune», «The Washington Post» i «The Christian Science Monitor», od 23. ožujka, ističu diplomatski otpor Beograda, za koji smatraju, «da će ostati najsvjetlijim poglavljem suvremene europske povijesti». U dopisima se ističe pasivno, pa čak i negativno držanje Hrvata. Tih dana je «The N. Y. Times» objavio i jedan svoj donekle ironični pogled na Hrvate, vječne nezadovoljnike, i to u svojoj popularnoj rubrici, «The Topics of The Times», koji je mnoge Hrvate duboko ražalostio. Revoltiran na takvo pisanje, Ivan Krešić napao je, ne znam iz kojeg razloga, i Mačeka i mene, iako sam ja već tražio od Mačeka, da ipak on progovori. Na moju intervenciju kod redovne suradnice «Timesa», gospođe Anne MaCormick, inače Irkinje i katolikinje, ispravljen je taj nezasluženi Timesov *crack* protiv Hrvata. Tu sam se sjetio Salveminija, koji je znao govoriti, da je Times «židovska novina, pisana od katolika, da varaju protestante». Naš Dr. Jozo Poduje zvao je Times «Neue Free Presse», «Pester Loyd» i «Frankfurter Allgemeine Zeitung», iz austrijskih vremena!

Težak dojam izazvalo je kod hrvatskog iseljeništva neobjašnjivo držanje dra Vladka Mačeka. Činjenica, što se Maček nije javljao i obrazlagao svoje držanje, pojačana s pisanjem američke štampe, da su koliko on, toliko Hrvati sasvim protivu odpora Osovini, stvorila je i kod hrvatskih iseljenika osjećaj, da je Maček poklekao ispred Nijemaca. Najveći broj protestnih brzojava iz naših iseljeničkih kolonija dolazio je, uglavnom, od Hrvata, među kojima je bilo mnogo pristaša Hrvatskog Seljačkog Pokreta. Hrvati jugoslavenske orijentacije bili su najborbeniji i prvi među svima ostalima, koji su osuđivali svaki oblik kapitulacije. Za njima je bilo i mnogo Slovenaca i prilično dosta Srba. Ovakvo držanje našeg svijeta bilo je rezultat instinkta, ali i interesa, što posebno Hrvati nisu nikako htjeli, da ih se sumnjiči zbog pro-osovinskog držanja. Osjećajući, naime, da je glavnina američkog naroda bila protiv Hitlera i Mussolinija, naši Amerikanci nisu htjeli, da se kroz držanje jugoslavenske vlade u Beogradu baci i na

njih slična odgovornost. Događa se, naime, u Americi, da kad god se negdje u Europi ili u Aziji pojavi neka struja, koja nije povoljna američkim masovnim osjećajima, etnički pripadnici naroda, iz koga se takva strujanja pojavi, gledani su poprijeko i s nepovjerenjem. Susjedi ih obično gledaju sumnjičavim pogledima, ili ih oslove pogrdnim riječima, kao — Ti gadni naci! Ti prljavi fašist! Ti gadni Gjerman! Ti bijedni Ajitalijan! I konačno: Ti Krot!

Među onima, koji se najviše srdio i ljutio i crvenio, bio je Luj Adamič. Uoči 25-tog ožujka, kad je dolazilo do bečkog podpisa, neprestano me je nazivao telefonom, tražeći obavještenja. Tim povodom on je znao žestoko napadati Mačeka, koga je prije smatrao dobrim čovjekom. Adamič se nije osvrtao ni na stanovište Pavla, ni svih ostalih članova vlade. On, stari poštivatelj Mačekov, nije nikako mogao progutati činjenicu, da se Maček nije odupro «kapitulaciji» i napustio Beograd! I on je slao brzojave Mačeku, tražeći od njega odpornost. Ljutio se, kad nije na te brzojave dobivao nikakav odgovor, nego ipak puštao, da se Jugoslavija približuje kapitulaciji.

O povjerljivoj diplomatskoj akciji Fotića kroz Sumner Wellesa, koja se, kako gore rekoh, sastojala u tome, da predsjednik Roosevelt uputi knezu Pavlu poznati brzojav, u kome se obećavala potpora Amerike, ukoliko bi Jugoslavija odbila poziv za ulazak u Osovinu, saznalo se je ipak u javnosti. Njemačka propaganda u Americi preko svoje novinske agencije «Tranzocean» objavila je ne samo pozadinu svih tih napora, koje je, na svoju inicijativu, učinio Fotić preko Sumner Welles-a, kod predsjednika Roosevelta, nego i autentičan tekst Rooseveltove poruke knezu Pavlu. Tamo je bilo rečeno, da je tekst sastavljen po Wellesu i Fotiću. Rooseveltov tajnik dao je tom prilikom izjavu, da je Bijela Kuća iznenađena činjenicom, da se takve stvari puštaju u javnost, dok se to u Poljskoj i u Francuskoj događalo tek poslije propasti spomenutih zemalja. Predmnijevalo se, da je tekst Predsjednikova brzojava šefu države bio dat njemačkim agentima u Beogradu iz službenih krugova. Značajno je, da je odmah zatim Bijela Kuća zanijekala ta obavještenja, istaknuvši, da nikakav korak nije bio učinjen od strane Roosevelta knezu Pavlu. Američka diplomacija, čiji je najdinamičniji dio vođen po Sumner Wellesu, uistinu išla je za tim, da se rat proši-

ruje i zbog toga, što je bila uvjerena, da će i USA morati u rat, nastojala je ipak prikriti takve svoje akcije. Međutim, sve se to nije moglo prikriti. Poznati američki reporteri Drew Pearson i Allen, koji su se posebno bavili objavljivanjem tajni, 21. ožujka, u svojoj popularnoj «column» (članku), koja se pod naslovom «Merry-Go-Round» tiskala danomice u nekoliko stotina američkih dnevnika, istakli su, da se ima pripisati uglavnom djelatnosti Fotića u Bijeloj Kući i u Državnom uredu, što ne će doći do kapitulacije Jugoslavije.

Svih tih dana, uoči 25-tog ožujka, Fotić se nije sada skanjivao, da u svima svojim razgovorima s odgovornim ličnostima u Državnom uredu, i čak s novinarima, svaljuje svu krivnju za podpis pakta na Vladka Mačeka i Hrvate. To su mi potvrđivali washingtonski novinari, koji su od mene iskali razjašnjenja. Moji su odgovori bili, da svi oni, koji tako govore, ne osjećaju stvarnost kod kuće. Jugoslavija nije ni nacionalno, ni vojnički pripremljena da zagazi u bilo kakav sukob s Osovinom. Fotić je, naprotiv, uvjeravao američke krugove, da će se Srbi boriti, da su oni to uvijek činili, i da će to učiniti i ovog puta. Da je vojnički odpor ne samo nezamišljiv, nego i nemoguć, uvjeravao me je jedini čovjek, koji je u našem Poslanstvu znao za pravo vojno stanje kod nas. Bio je to naš vojni izaslanik pukovnik Mirko Buria, s kojim sam bio u najboljim vezama. Buria, Slovenac, bio je izoliran u Poslanstvu. Ni Fotić, ni svi ostali srpski činovnici nisu ga nikako marili. Poznavajući stanje u našoj vojsci, zatim strateški položaj zemlje, zaokružene njemačkim i talijanskim vojskama, Buria je bio više nego uvjeren, da se mi ne možemo nikako održati, čak ni za sedmicu dana. Po njegovu mišljenju, u vojsci ne postoji nikakav duh odpora, nezadovoljstvo Hrvata i Slovenaca nad srbijanskim vodstvom je općenito, ne samo kod redovnih vojnika nego i kod generalštabnih oficira: naoružanje je staromodno, nikada nemodernizirano niti obnavljano; generalštab još uvijek živi od starih planova, koje je nova, napose njemačka strategija sasvim napustila. Buria je ta svoja mišljenja davao i američkim vojnim krugovima, kad je bio upitan, što nije nikako bilo po volji Fotiću, koji mi je čak jednog dana naprasito kazao:

—Ne znam, što su mi poslali ovamo onog Austrijanca, koji nije još shvatio, da mi Srbi nismo nikada kapitulirali ni pred kojom silom, pa ne ćemo ni ovog puta!

Sasvim uvjeren, da će se Srbi boriti i pod najtežim okolnostima, Fotić je živio romantička vremena Bregalnice i Kajmakčalana.

—Mi se nismo bojali ni prije, kad smo bili sami —govorio je svima oko sebe— pa se ne bojimo ni sada, niti se namjeravamo pokoriti Osovini.

Jednog dana, obraćajući se meni reče:

—Ovu su državu stvorili svojom krvlju Srbi i samo mi Srbi. Srbi nisu nikada prodavali svoju slobodu nikome. Pa ne će ni sada da je prodaju, da bi zadovoljili vas Hrvate i Mačeka.

Kad ja primijetih, da su knez Pavle, Cvetković, Pešić i Cincar-Marković isto tako Srbi, Fotić odgovori:

—Odluka, da se podpiše pakt isključivo je djelo Pavla i Mačeka. Pavle nije Srbin, nisu to ni Cvetković, ni Cincar-Marković. Oni su tek izvađači onoga, što hoće Pavle i Maček. Upamtite, mi Srbi ne ćemo prodavati svoju slobodu zbog Hrvata!

Kako su u to vrijeme prilazili u njegov ured i ostali članovi Poslanstva, Fotić je svoju tezu protiv Hrvata podkrepljivao izvještajima američkog ambasadora Lanea iz Beograda, koji je bio jako kritičan na držanje Mačeka i Hrvata. On je govorio, kako se Lane žali Washingtonu, da ga Maček odbija primati već pet dana, što Lane tumači kao da je Maček već donio odluku, da se pakt prihvati. Fotić je isticao, da i Lane vjeruje, da su stvarni autori prihvaćanja Tripartitnog pakta Pavle i Maček, dok su svi ostali tek izvađači njihove odluke. Slična obavještenja, uostalom, čitala su se i u američkoj štampi. Ono što je ponajviše začuđivalo upućene Amerikance i one od naših iseljenika, koji su sve to čitali u američkoj štampi, bila je i opet činjenica, da se nije našlo nikoga među Hrvatima u zemlji, koji bi bili dali izraza nezadovoljstvu nad vođenjem takve politike i tako ipak posvjedočili pred svjetskom javnošću, da svi Hrvati ne odobravaju takvu politiku. Tu sam osjetio ono, što ću kasnije neprestano osjećati kad god se radi o stanovitom međunarodnom događaju, u koje su i Hrvati i Srbi uvučeni. Tj. potpuno pomanjkanje kod Hrvata osjećaja, da svoje stanovište razjasne pred svjetskom javnošću. U tome su Srbi uvijek daleko vještiji od nas Hrvata i zato možda, što su imajući državu znali kako treba povezati svoje pitanje s općim pitanjem međunarodnog svijeta. Reakcije Hrvata vrlo su često izgledale, kao da su

u sukobu s velikim liberalnim pokretima u svijetu, dok su Srbi znali vješto se povezati s naprednim silama u svijetu. Prikrivajući, razumije se, sve svoje diktatorske i izričito nedemokratske postupke kod kuće, posebno u odnosu na druge narode, nad kojima su uspostavili i vršili apsolutističku vlast.

Hrvati su u toku ovih nekoliko mjeseci u američkoj javnosti izgubili simpatije, koje su bili dobili u toku demokratske borbe Stjepana Radića u predratnoj Jugoslaviji. Radićevo ubojstvo u beogradskoj Skupštini 1928. izazvalo je bilo duboki odjek u američkoj javnosti. Američka je javnost gledala na nas Hrvate, kao na iskrene borce za pravu demokraciju protiv beogradske reakcije. Bili smo priznati kao narod više civilizacije, mali, ali pošten i napredan narod, čija su prava ugnjetavana od jednog reakcionarnog i nazadnog režima na Balkanu. Sve se to sada počelo gubiti i nestajati. Vrlo skoro, napose poslije uspostave Pavelićeve države u Zagrebu, Hrvatska će biti srozana na neku bijednu i smiješnu satelitsku državicu Hitlera i Mussolinija, koju se pokazivalo modelom najkrvavijeg režima, koji je postojao u toku rata. Bilo je jasno, ukoliko se i kod Hrvata i u hrvatskim zemljama ne pojavi pokret, koji će barem djelomično Hrvate obuhvatiti u rat protiv Osovine, sudbina Hrvata izlagala se ogromnim pogibeljima povijesnih posljedica.

Na dan 25-tog ožujka postavljalo se pitanje, da li dati ostavku ili dalje čekati razvoj događaja u zemlji? Od strane hrvatskih faktora iz zemlje nije bilo nikakvih izjava, ni objašnjenja. Ja sam izjavio Fotiću, da sam spreman dati ostavku. On se je nećkao, ali mi je kazao, da će možda to isto i on učiniti. U međuvremenu, on je primio od dra Milana Gavrilovića, jugoslavenskog poslanika u Moskvi, brzojav, u kome je savjetovao Fotića, da dade ostavku. Pitanje davanja ostavki postalo je pomalo i smiješno. Ali i to je pitanje bilo riješeno dva dana kasnije, na 27. ožujka, kad je u Beogradu došlo do državnog udara. Od toga dana pa dalje, Fotić je izjavljivao, kako je puč u Beogradu i njegovo djelo, kako je njegova diplomatska djelatnost bila toliko utjecajna, da je i Beograd to osjećao. Fotić je zatim izjavljivao, da je on bio u doticaju s pučistima, i da su nosioci te «nacionalne srpske revolucije» sve njegovi prijatelji i istomišljenici. Izgledalo je, da je bio posebno sretan, kad je mogao, u prisustvu Rastka Petrovića i Dra Rybarža, savjetnika Poslanstva, koji mi je to saopćio, izjaviti:

—Tako je, eto, i taj sramotni sporazum pao. Šta misle ti Hrvati, da oni mogu biti gospodari u našoj državi, za koju je srpski narod prolio toliko krvi?!

Napadaji na Hrvate nisu prestajali. Naprotiv, od 27-mog ožujka do 6-stog travnja stanje je ne samo u Poslanstvu, nego uopće u Washingtonu postajalo najteže i najsloženije. Činjenica, što se Maček najprije nije vraćao u Beograd i zatim, na kraju, ipak pristao, tumačila se, kao da je Maček sasvim sporazuman s Nijemcima i želi i nadalje zaustaviti, da se Jugoslavija postavi izrazito protiv Osovine. Fotić je i nadalje nastavljao za takvo držanje nove vlade optuživati Mačeka i Hrvate, iako su iz Beograda stigli brzojavi, u kojima je bilo sasvim jasno istaknuto, da ni nova vlada nikako ne želi rata protiv Osovine, da se čak i Momčilo Ninčić i Slobodan Jovanović, novi članovi vlade, spremaju na put u Rim i u Berlin, da prikažu silama Osovine svoje namjere, da sačuvaju neutralnost zemlje.

Najvažniji od tih brzojava bio je svakako ovaj, koji zato i navodim:

"U vezi neistinitih vesti, koje su širene poslednjih dana preko radia i izvesnog dela inostrane štampe o tobožnjim nesuglasicama izmedju vodećih faktora i vodjstva Hrvatske seljačke stranke. Radi vašeg obaveštenja i upotrebe javljam:

"1) vodjstvo Hrvatske seljačke stranke juče je u Zagrebu održalo dve važne konferencije. Ta većanja imaju za rezultat da Hrvati i Srbi, bilo u miru, bilo u ratu, ostaju zajedno.

"2) Potpredsednik Hrvatske seljačke stranke Dr. Košutić danas je postigao potpuni sporazum sa Pretsednikom vlade generalom Simovićem po svima predlozima.

"3) Dr. Maček dolazi sutra uveče u Beograd.".

NINČIĆ

Suprotno od Fotićevog raspoloženja, ja sam te brzojave dostavio ipak iseljeničkoj štampi, pokazivao ih i davao američkim novinarima, da bih ublažio nezadovoljstvo, koje je raslo protiv Hrvata. Ali i kod takvih napora nije se moglo mnogo toga postići, jer je Fotić od svoje strane činio sve moguće, da se i nadalje baca sva odgovornost za kapitulaciju na Hrvate. Protu-hrvatska psihoza u Poslanstvu i u srpskim krugovima rasla je iz dana u dan. Bilo iz Washingtona, bilo

iz New Yorka i posebno iz Chicaga i iz Pitttsburgha javljali su se Srbi Poslanstvu i svi odreda tražili, da se javno osuđuju Hrvati, koje treba optužiti kao suradnike Osovine. Među one, koji su do sada uglavnom izgledali indiferentni prema zbivanjima u zemlji, bio je svakako Rastko Petrović, koji nije nikada ulazio ni u kakve političke rasprave, bavio se umjetnošću i književnošću, zanimao se posebno za crnačku umjetnost. Rastko je, osim toga, bio prijatelj, i prečesto je zalazio u našu kuću i volio s nama sjediti i čavrljati uz ukusne «spaghette», kojih se sjećao iz svojih rimskih vremena. Kad i on jednog dana tih dana do 6-stog travnja skoči u Poslanstvu i u prisustvu Fotića i ostalih činovnika odpočne ovakvim ultranacionalističkim tonom:

—Mi Srbi pred ovakvim držanjem Hrvata ne možemo dopustiti, da se i na nas baca odgovornost za šurovanje s Nemcima. Neka se Hrvati opredele, da li će s nama, ili s Nemcima!? U svakom slučaju, mi Srbi možemo i bez Hrvata. Ako nikako drugče ne ide, ovo bi trebao biti trenutak, da jedni drugima kažemo zbogom!

Osjetio sam, da je Fotić povlađivao tim Rastkovim izjavama. Duboko iznenađen nad ovakvim neočekivanim držanjem Rastka Petrovića, koji je inače često govorio, kako među Hrvatima ima dobrih prijatelja, oštro sam reagirao protiv ovakve njegove izjave, istaknuvši svu njenu netočnost.

—Pa zar, Rastko, i Vi tako? Zar se nitko od vas ne može sjetiti, kako se sa Hrvatima postupalo u Jugoslaviji svih dvadeset godina? Na kraju krajeva, sva vlast u Jugoslaviji bila je isključivo u srpskim rukama, i radi čega sada Hrvati ne bi imali prava da misle o svojoj sudbini, kako najbolje znaju? Konačno, nisu tu ni sami Hrvati. Ima tu i najveći dio srpskog društva i vodećih krugova, koji stoje na sličnom stanovištu!

Nato će i opet Fotić; ovog puta sasvim zajapuren i odrješit:

—Srbi nisu navikli da slobodu prodaju nekome drugome. Mi to ne možemo ni sada činiti za volju Hrvata, za volju nekih pacifističkih i gandhijevskih ideja Mačeka.

I zatim, kao neki poznavatelj hrvatske povijesti, nastavi emfatički:

—Hrvati se nisu nikada borili za slobodu. Hrvati nisu nikada imali političke historije. Sva je politička historija jedna obmana, koje nema i ne postoji. Hrvati su narod bez historije, mislim u smislu stalnog odpora i borbe, kakvu imamo

mi Srbi. Ja ne znam, dodao je, što mi Srbi imamo da radimo u jednoj zajedničkoj državi s Hrvatima?

Bilo mi je sada jasno najprije, da će Fotić svu djelatnost od sada unaprijed orijentirati u pravcu svaljivanja sve odgovornosti za eventualni nagli pad Jugoslavije pripisivati isključivo Hrvatima, kako bi opravdao potpuni nehaj, koji su sve srpske snage pokazale u pripremanju Jugoslavije za današnje stanje. U meni se zatim odpočela pojavljivati dilema o položaju Hrvata u Jugoslaviji. Takvo nijekanje i podcjenjivanje naroda kojem pripadam, izazvalo je u meni sasvim negativnu reakciju. Osjećao sam se uvrijeđenim i poniženim. Nije me toliko iznenadilo Fotićevo držanje, za koga sam najprije osjećao i zatim znao, da je velikosrbin i da mrzi Hrvate, ali me je iznenadio Rastko Petrović, koga sam cijenio kao intelektualca, za koga sam držao, da se ne bi nikada mogao sniziti na takvu čaršijsku velikosrpsku razinu. Još dublje bila je iznenađena moja žena, koja je u Rastku gledala u prvome redu Europljanina. Ali i Rastko bijaše iznad svega i prije svega Srbin.

Poslije ovih prvih okršaja, jednog dana, dok je uistinu protu-hrvatska atmosfera rasla u američkoj štampi, reče mi, prolazeći kroz moj ured:

—Radica, ja se Vama čudim, Vi ste realan čovjek, kako se ne bojite biti Hrvat. Sinoć sam vidio Vaše prijatelje Amerikance, i oni svi znaju, da ste Hrvat. Ja bih se, da sam na Vašem mjestu, stidio ili čak i plašio biti Hrvat. Zar ne osjećate, da će uskoro, kad i Amerika zagazi u rat, početi hapsiti Hrvate kao petu kolonu?

—Sumnjam, Rastko, da će do toga doći —odgovorih samosvjesno—. Uostalom, nijekati ili stidjeti se biti Hrvat, bilo bi od mene glupo i nepošteno. Svatko je ono što je. Krv nije voda. Vi se ponosite, što ste Srbin, ja se ponosim, što sam Hrvat. Da sam i ciganin, ne bih se stidio svojeg porijekla.

—Ja Vam se čudim —reče cinički— ne mislim, da je racionalno isticati, da ste Hrvat, kad to može biti i opasno. Vi ne znate, da Vas ni diplomatski imunitet ne će štititi, kad Amerikanci budu čeprkali po Vašem porijeklu.

Rastko Petrović je tada počeo tvrditi, kako su u tajnim popisima američkih vlasti Hrvati već uneseni kao peta kolona, posebno kao agenti Njemačke; kako se otvaraju već i koncentracioni logori po Americi, u koje će se strpati i Hrvati, i kako je Fotić već izjavio kod američkih vlasti, da on nema

povjerenja ni u jednog Hrvata na ovome kontinentu, i da on pere od njih ruke. Na sva ova obavještenja, koja me nisu iznenadila, odgovorio sam samo to, da ne vjerujem, da će američke vlasti tako baš postupati sa svima Hrvatima. U prvome ratu, američki su se Hrvati borili odvažno u američkoj vojsci, neki su bili nagrađeni najvećim američkim odličjima za hrabrost, pa će tako biti i ovog puta. Amerika je demokracija, osnovana na zakonu:

—Ovo nije Balkan — dodao sam. Uvjeren sam, da će američke vlasti postupati zakonski, i da će se njihove mjere primjenjivati na one, koji to zaslužuju. — Tako je to, uostalom, i bilo. Ali odmah zatim saznao sam od pukovnika Mirka Burie, da je Poslanstvo sastavljalo popis sumnjivih Hrvata, među kojima su bili domobransko-ustaški elementi, od kojih su, uostalom, poneki i bili uhićeni, ali poslije ispitivanja i pušteni. Uglavnom, u toku rata američko-hrvatski iseljenik držao se konstruktivno i pozitivno u okviru američkog vođenja rata.

Kad sam u toku tih dana čuo, da je na jednoj party u rumunjskoj ambasadi Rastko Petrović brutalno napadao Hrvate, i da ih je sve označavao izdajicama, ja sam sutradan otvoreno i glasno to osuđivao u Poslanstvu, i zauzeo gledište, da su Hrvati sastavni dio Jugoslavije, i da Jugoslavensko poslanstvo ne može optuživati cio jedan narod kao izdajnički, jer je to u sukobu sa samim načelom opstanka države. Za te moje prosvjede odmah se čulo. Iz svoje sobe izbio je Rastko Petrović i sasvim ljutito izjavio:

—Jeste, kazao sam to, vi ste svi Hrvati izdajnici, i s vama svima treba obračunati.

Na to se umiješao sâm poslanik Konstantin Fotić, koji je prihvativši Petrovićev stav dodao:

—Vi ovdje ne možete biti Hrvat nego Jugoslaven. Ukoliko biste Vi htjeli biti ovdje Hrvat, ja to ne bih mogao da dopustim. Ugledajte se u Anđelinoviće i Frangeše, koji se nisu smatrali Hrvatima, nego Jugoslavenima!

—Ne vidim kod toga nikakve logike — dodao sam. Kada Vi možete biti Srbin, i to ponosno isticati, ono isto što rade svi Vaši činovnici Srbi, i ja mogu da budem Hrvat. Uostalom, Vi nikada i ne kažete, da ste Jugoslaven, nego neprestano ističete Vaše srpsko porijeklo. I ja, prema tome, mogu kazati ono što jesam, tj. Hrvat. Ukoliko Vam je to krivo, izvijestite

vladu. Meni se ionako ovdje više ne stoji. Znajte tek jedno, gospodine ministre, da Hrvati nisu izdajnici.

Koliko su ovi naši unutrašnji sukobi bili poznati i u američkim službenim krugovima, može poslužiti i ova činjenica. U mjesecu prosincu 1942., na jednoj večeri kod državnog pod-sekretara Sumner Wellesa, jednog od najutjecajnijih ljudi kod Roosevelta, gospođa Tatjana Fotić, u prisustvu svojeg muža poklisara Fotića, toliko se fanatički uzrazgovorila, da je za Hrvate kazala, da su oni isto tako nelojalni Americi, kao što su bili i Srbiji, odnosno Jugoslaviji, pa da je za to potrebno, da federalna policija pripazi na sve Hrvate. I dok je to ona sama pričala doktoru Davidu Albali, a ovaj je primijetio, pa da li se to smije i javno govoriti u prisustvu stranaca, kad su Hrvati ipak dio Jugoslavije, gđa Fotić mu je odgovorila:

—Sve je to potrebno govoriti, ne treba više ništa skrivati, neka Amerikanci znaju tko su Hrvati, zato sam sve to i kazala Sumner Wellesu, neka Amerikanci znaju tko su Hrvati, i neka znaju, da su nelojalni. Moj muž to, uostalom, sasvim otvoreno kaže svim Amerikancima, naročito onima službenim!

Da je Fotić to svima govorio, nije više bila nikakva tajna. Uostalom, i na sva moja traženja, da on kao predstavnik Jugoslavije dâ takve izjave, koje bi saveznički svijet uvjerile, da Hrvati nisu uzrokom raspadanja države, on to uvijek kategorički odbija, i izjavljuje, da on za to nema nikakvih instrukcija, i da kad bi ih imao, ne bi se tim služio, jer je njegovo mšljenje, da su Hrvati neprijatelji Srba, i da moraju zato snositi najteže posljedice.

Iz dana u dan postajalo je jasno, da je Fotić, koliko u Državnom uredu, toliko i u diplomatskim krugovima javno optuživao sve Hrvate, u prvome redu Vladka Mačeka, što je Beograd morao kapitulirati u Beču. To je, uostalom, bilo stanovište cijelog Poslanstva i svih konzulata, osim mene, koji sam se od toga ograđivao tumačeći i nadalje, da Mačekovo držanje u Beogradu nije bilo uvjetovano nikakvim pro-njemačkim raspoloženjem, nego isključivo interesima zemlje: da očuva i Hrvate i Srbe od rata. Kod mene je već bila sazrela misao da dam ostavku, ali su me od toga odvraćali Niko Gršković i Stojan Pribićević, uvjeravajući me, da bi povlačenje jednog jedinog Hrvata iz Jugoslavenskog poslanstva mo-

glo izložiti Jugoslaviju ispred Amerike, a Fotiću bi dalo povoda, da javno kaže, da su svi Hrvati protiv Jugoslavije. Grškovič i posebno Pribićević poznavali su duboko velikosrpski mentalitet. Ukoliko bi puklo u javnost, da je već u Jugoslavenskom poslanstvu došlo do srpsko-hrvatskog sukoba, bili su oni mišljenja, škodilo bi interesima zemlje i izazvalo ogroman efekat, koji je 27. ožujka imao na američku javnost. Koliki je bio dojam 27-tog ožujka, služi i najbolje činjenica, što sam od Luja Adamiča sutradan primio brzojav: *«Živela Jugoslavija»*.

Adamič nije još osjećao, da se već tada pojavljivala kod velikosrpskih krugova pomisao, da se Hrvate izloži sumnjivim i teškim odgovornostima za sve ono negativno, što se do sada i što će se od sada zbiti u Jugoslaviji, i da će ih se zbog toga osuđivati kao odgovorne za jugoslavensku katastrofu.

Usprkos općoj euforiji, koja je bila zavladala u Washingtonu i po Americi, da je Jugoslavija bila u stanju izazvati najmoćnijeg čovjeka u Europi, Hitlera, i dati mu tešku moralnu čušku u trenutku, kad je sva Europa izgubila sve nade, bilo je ipak političara, koji nisu bili sličnog mišljenja. U američkom se Kongresu, gdje je vladala još uvijek vrlo jaka proturatna izolacionistička struja, čulo, da je bio besmisao od strane Roosevelta gurati Jugoslaviju u rat. Na 6. travnja bio sam pozvan na večeru kod jedne od uglednijih washingtonskih gospođa, bivše predsjednice jedne od masovnih organizacija za vanjsku politiku, Foreign Policy Association, Mrs. A. Morhead, u čijem se političkom salonu uvijek sastajala elita američkih i inozemnih ličnosti, koje su se bavile problemima vanjske politike. Bio sam iznenađen, kad sam u salonu sreo poznatog američkog senatora, Robert La Follette-a, izdanka poznate republikanske političke obitelji iz Wisconsina, iz tzv. progresivne ere. Bab La Follette vodio je žestoku borbu protivu Rooseveltove vanjske politike i stajao čvrsto na izolacionističkoj liniji. Kad smo sjeli za stol, on na lijevoj, a ja na desnoj strani naše gostoprimke, La Follette je odmah planuo, govorio je naglo i bezprekidno, napadajući žestoko i impulzivno Roosevelta i njegovu, kako ju je označivao, «politiku samoubojstva»:

—Ovo što naš Predsjednik radi, je samoubojstvo malih naroda. On tjera te sve male narode u rat, obećaje im podporu, dok mi svi vrlo dobro znamo, da mi nismo u stanju nikoga poduprijeti. To je ne samo u sukobu s našom političkom tradicijom, nego je uistinu nepošteno i nemoralno. Tako će i Jugoslavija stradati, kao što je stradala Grčka, kao što su stradale Čeho-Slovačka, Belgija i ostale male države. Ima li smisla tjerati te narode nepripremljene u rat, tj. u katastrofu?

—Eto, vidite —nastavio je— ja se potpuno slažem s vašim Mačekom, koji je do zadnjeg časa čuvao neutralnost. To mora da je pošten i odgovoran čovjek; i umjesto da njega Roosevelt podupre i da ga mi podupremo, zbiva se obratno, sva je javnost protiv njega. Iz izvještaja, koje sam čitao, ni naš ambasador u Beogradu g. Lane, ni g. Donovan nisu se kod svega najbolje držali. Trebali su slušati Mačeka. Taj jedini gleda na stanje pametno. Ja se s njim potpuno slažem. Ratovati, to za Jugoslaviju znači katastrofa, po svoj prilici i grob.

Dok je to govorio, ja sam kimao glavom i poslije odobravao njegova izlaganja. On me zatim upita, kao što će to biti često od sada, pa nadalje:

—Jeste li Vi Hrvat ili Srbin? Da li poznajete Mačeka?

Kad rekoh, da sam Hrvat i da poznajem dra Mačeka, on nastavi:

—Ja vas Hrvate sasvim dobro shvaćam. Vi ste dvadeset godina bili ne samo zapostavljani, nego i progonjeni od Srba u Jugoslaviji, i sasvim je shvatljivo, da vi ne ćete braniti srpske interese. Ja znam, da vaš šef g. Fotić nije sličnog mišljenja. On, uostalom, brani isključivo srpske interese i, kako saznajem, on je i gurao predsjednika kroz Sumner Wellesa, da Jugoslaviju uvuče u rat. Sav naš Državni ured u rukama je elemenata, koji ovu zemlju vode izravno u rat. Našu vanjsku politiku, uostalom, ne vodi naš Predsjednik, nego Winston Churchill.

Opisavši mu u kratkim potezima Mačekov karakter i kakav je to čovjek, duboko human, ali i realan političar, on je to ocijenio pozitivnim, i smatrao je, da bi bilo bolje da se njega sluša.

—Ali što ćete, dodao je, sva naša štampa napada Mačeka, lažno ga obilježavajući ne samo germanofilom, nego i pronacistom.

Sve je, međutim, bilo izlišno. Složili smo se, da se rat ne će moći izbjeći. Senator La Follettte se zanimao koliko se Jugoslavija može održati u ratu, i kad sam kazao, da sumnjam,

da bi to moglo biti vrlo dugo, ukoliko ne bi došlo do britanske ili američke pomoći.

—Naša pomoć ne može nikako biti substancijalna, još manje ona britanska. Znači, Jugoslavija ide u sigurnu propast.

Kad smo moja žena i ja te večeri stigli kući, bilo je 12 sati uveče. I, po običaju, prvo što smo učinili, otvorili smo radio, koji je upravo najavljivao, da su njemački avioni masovno bombardirali Beograd. Odmah sam otišao u Poslanstvo, gdje je ministar Konstantin Fotić pompozno i demonstrativno osuđivao njemački napadaj, ali i uvjerljivo najavljivao, da će se Jugoslavija odlučnom voljom srpskog naroda boriti do pobjede; i da će ta borba biti dugačka i teška. Vraćajući se kući s vojnim izaslanikom Buriom, koji me je uvjeravao, da je rat ustvari već svršen, nisam mogao spavati cijele noći. Bilo mi je nekako jasno, da je sve svršeno. Sasvim suprotno raspoloženje vladalo je kod Fotića i njegove okoline. Oni su bili mišljenja, da za Srbiju počinju slavni dani. *Gesta Dei pro Serbos!* Bili su neobično razdragani izvještajima američkih novinara iz Beograda, koji su opisivali oduševljenje beogradske ulice, razumije se uoči bombardiranja Beograda i počinjanja ratnih ofenziva. Američki su novinari dramatizirali cio puč u Beogradu, kao strašan udarac svemoćnom Hitleru, ističući ulogu četnika, navodeći četničke pjesme, među kojima posebno: «Sprem'te se četnici», i ostale. Kosovski je mit bio oživljen: car Lazar bira nebesko carstvo, umjesto zemaljsko. Kod Rastka Petrovića oživjela je odjedamput sva srpska vidovdansko-svetosavska-lazarovska vizija Srpstva, do koje on kao nadrealistički pjesnik nije mnogo držao. Onaj kompleks srpskog herojstva, koji je on jako podcjenjivao i čak negativno opisao u jednom od svojih romana o prijelazu srpske vojske kroz Albaniju, a za koji mi je uvijek govorio, da ga ne smije objaviti, jer da se objavljivanju protivi Slobodan Jovanović, pojavio se dramatski i u Petroviću. Fotić, kome će od sada unaprijed Rastko Petrović pisati sve patriotardske govore, bio je toliko radostan, što može igrati konačno u Washingtonu ispred diplomatskog savezničkog kora prvu ulogu, izgledao je, ili se barem tako ponašao, vrlo sretnim, iako se radilo o jednoj narodnoj tragediji. I sâm, čudeći se takvom svojem prazničnom stavu, znao je ipak reći:

—Trebalo bi plakati, ali vi znate kakva je Amerika, treba se ponašati gordo i zadovoljno, jer samo takva raspoloženja i u nesrećama oni cijene.

U svima svojim izjavama Fotić je tek na trećem i četvrtom mjestu spominjao Jugoslaviju, ukoliko ju je uopće spominjao; svugdje i na svakom koraku on je isticao i glorificirao držanje, junaštvo i odvažnost Srbije, srpskog naroda i srpskog nacionalizma. Bio je presretan, što je tako i po drugi put Srpstvo odigralo «slavnu ulogu» u odporu protivu Nijemaca. Na sve strane izjavljivao je, da će se Srbi oduprijeti i da će se vojska održavati na pozicijama, čak i mjesec dana. Bilo je jasno, da nije uopće bio obaviješten o stanju i o raspoloženjima u zemlji.

Tih dana, 10. travnja, održan je ručak u čast Jugoslavije, u poznatom sjedištu američkih novinara, u Washingtonu, u Press Clubu. Bilo je prisutno cjelokupno Jugoslavensko poslanstvo na čelu s Fotićem. On je održao glavni i jedini govor, u kome je naglasio, da će se Jugoslavija oduprijeti barem mjesec dana; ukoliko bi pak dobila traženu podporu, uslijed odvažnog držanja Srba, Jugoslavija bi mogla zaustaviti Hitlera i poremetiti njegov ratni plan. Na pitanje, radi čega se tako drže Hrvati, Fotić je odgovorio:

—Sudbinu Jugoslavije odredit će Srbi i kao i do sada spasiti i Hrvate i sve ostale narode od njemačkog ropstva.

Na pitanje, što misli o držanju kneza Pavla, koji je isto tako Srbin, Fotić je odgovorio:

—Pavle nije srpskog soja!

Kad smo u rano poslijepodne izlazili iz Press Cluba, prva izdanja večernjih listova najavljivala su, da su Nijemci već iz Bugarske probili u Jugoslaviju kroz Kačanik. Pukovnik Buria šapne mi: —Bogdane, to je kraj. Prije od tri dana sve je svršeno. Fotić je to morao osjetiti, ali se nije dao, i nadalje je izjavljivao, da je to tek jedan slučajni, ali izolirani neuspjeh. —Srbi će se i dalje boriti! — Kad Buria i nadalje u Poslanstvu kaže i racionalno razlaže, da ne vidi izlaska iz katastrofe, savjetnik Poslanstva, Dr. V. Rybarž, isto tako Slovenac, reče mu: —Gospon polkovnik, savjetujem Vam, da ne širite defetističke vijesti ni ovdje po Poslanstvu, ni drugdje po Washingtonu! —Pukovnik Buria, koji je odlično poznavao stanje, reče mi, kad je tako dolje na jugu, isključeno je, da bi mogli izdržati tako na sjeveru i na zapadu, nikako na dalmatinskoj obali!

Vijest o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske došla je Fotiću kao naručena. On je vrlo vješto iskonstruirao cio plan, kako da protumači brzu propast jugoslavenske vojske. U

Državnom uredu, kako mi je poslije potvrdio jedan od državnih podtajnika, vrlo dobro upućen u naše stvari, Adof A. Berle, kazao je, da se Srbi nisu mogli boriti uslijed izdajstva Hrvata, hrvatske vojske i hrvatskih vojnika i oficira, koji su pustili Nijemce u sjevero-zapadni dio zemlje. Dr. Ludvik Reichman, Poljak, vrlo ugledan u međunarodnim krugovima washingtonskim, i dobro vezan sa savjetnicima predsjednika Roosevelta, kazao mi je, da Fotić svaljuje svu krivnju za pad Jugoslavije na Hrvate, i da je naš položaj vrlo kritičan. Reichman je još iz higijenske sekcije Lige Naroda, koju je vodio, bio intiman prijatelj dra Štampara, i, prema tome, znao za velikosrpsku politiku protiv Hrvata, tako da ga nije trebalo mnogo uvjeravati o uzrocima hrvatskog držanja. Grof Carlo Sforza, koji je često dolazio u Washington, također mi je povjerio, da mu se Fotić jako žalio na držanje Hrvata, i da mu je čak izrazio bojazan, da je vrlo teško, da bi moglo doći do obnavljanja jedne nove zajednice s Hrvatima; ukoliko bi pak i došlo, Hrvati će se morati podvrći jednoj ozbiljnoj karanteni od strane Srba. Tu svoju tezu Fotić je sada širio i među Srbe u iseljeništvu. Vladika Dionizije i Palandačićeva štampa pa i pomalo i «Amerikanski Srbobran» počeli su je ne samo iskorišćavati, nego i isticati kao glavni razlog ubrzane propasti Jugoslavije. Glavni je Fotićev adut u tome slomu bilo proglašenje NDH, koje je sada unijelo i Hrvatsku —Croatia— u spisak osovinskih satelita. «The New York Times», koji se zabavljao time, da na posebnom mjestu dodaje naslove novih osovinskih satelita, unio je sada i Croatia. Nitko se teže i strašnije nije osjećao kod toga, koliko svi mi Hrvati. Nekoliko nas, među kojima i prof. Dinko Tomašić, nastojali smo ipak da učinimo sve što je moguće, da se ustaško zauzimanje vlasti u Hrvatskoj pripiše jednoj manjini, s kojom široki slojevi hrvatskog naroda nemaju ni idejne, ni politički veze. To je bio jedini način, da se hrvatski narod odvoji od posvemašnje odgovornosti i za slom Jugoslavije i za proglašenje NDH-a.

Kako se jugoslavenska vlada na bijegu za London nalazila već u Ateni, Fotić je s njenim velikosrpskim dijelom stupio u vezu, tražeći od dra Momčila Ninčića, ministra vanjskih poslova, da vlada izda jednu deklaraciju o brzom slomu Jugoslavije, sugerirajući mu, da se odgovornost za taj i takav slom svali na držanje Hrvata. I uistinu, prva deklaracija iz Atene, od 16. travnja, pripisuje slom Jugoslavije držanju

Hrvata. Ta izjava podupire sasvim Fotićev stav. Tek naknadno se saznaje, da izjava nije bila data od cjelokupne jugoslavenske vlade, nego je puštena u javnost od ministra Ninčića. Ali izjava je već bila predana u javnost. Ja sam o istoj izvijestio Krnjevića. Međutim, sutradan, 17. travnja, ta se izjava demantira, i daje se jedna nova izjava, koja nije u vezi s onom Ninčićevom. Reakcija je Fotićeva oštra:

—Ako vlada i prihvaća gledište Hrvata —on mi reče— ja ne ću da surađujem s neprijateljima države, kao što je Krnjević, koji je odgovaran za slom Jugoslavije. Ako Krnjević misli, da radi u inostranstvu sa svojim agentima Tomašićem i Krešićem, ja ću se protiv toga odupirati svim svojim snagama. Mi ne možemo raditi s neprijateljima države. Uostalom, celokupno držanje Hrvata je dvojbeno. Zar ne vidite, da Maček nije išao s Kraljem i s vladom u emigraciju, nego je otišao u Zagreb?

Činjenica, što Vladko Maček nije išao s vladom u emigraciju, bila je vrlo negativno primljena u Washingtonu kod američkih krugova. Mačekova izjava, da «ostaje sa svojim narodom», nije se nikako prihvatila. Fotić je povlačenje Mačekovo iz vlade tumačio kao najkonkretniji dokaz Mačekova izdajstva države. Krnjevića nije nikako volio još iz Ženeve i u svojoj je glavi, poput većine srbijanske diplomacije, bio stvorio mišljenje, da su Krnjević i Ante Pavelić, vođa ustaša, jedno te isto, da su podijelili uloge tako, da jedan radi po zapadno-europskoj demokratskoj, dok drugi na nacističko-fašističkoj liniji. To mišljenje će, uostalom, rasti sve to više za vrijeme čitavog rata, kad će balkansko-srbijanska nepovjerljivost prema Hrvatima stvoriti uvjerenje, da su Hrvati toliko vješti, da oni rade na svima linijama. Jedni kod kuće pod zaštitom Hitlera i Mussolinija, drugi u Londonu i u Washingtonu, treći u šumi pod vodstvom Tita i Moskve.

Iz dana u dan raspoloženje u Poslanstvu postajalo je za mene, jedinog Hrvata, ne samo nesnosno, nego i nemoguće. Od mene se sve skrivalo, tajilo i gledalo me nepovjerljivo. U mojem odjeljenju imao sam dva činovnika, koja su me nadgledavala. Moja žena, koja je voljela Srbe, osjetivši takvo stanje, pronašla je za to i jedino ispravno tumačenje. Jednog mi dana reče: —Sada razumijem američke crnce!

Ali bilo je i različitih raspoloženja. Jednog dana odpočeše i ovakvi razgovori:

—Ko bi to kazao, da i Hrvati imaju državu? Kad je to

bilo u istoriji, da Hrvati imaju državu? Pa zar i to, da Hrvati imaju vojsku! I čak i diplomaciju! Pa to nije nikada bilo!

I kad ja primijetih, da radi čega Hrvati ne bi mogli imati državu i diplomaciju i vojsku, kad to imaju i Arnauti, kad je to na kraju krajeva imala i mala Srbija, oni se zamisliše, da se opet svale najgorim rječetinama na Hrvate.

—Hrvati nisu nikada imali državne ideje kao mi —reče jedan od tih mlađih srbijanskih diplomata— a Fotić nadoveže: —Tà, Hrvati se nikada nisu borili za svoju državu, kako bi je mogli imati. U Srpstvu je ideja države oduvek živela i za nju smo mi neprestano krvarili.

I opet srpska poimanja o Hrvatima:

—Tà, mi smo mislili, da Hrvati samo čitaju Tolstoja, da su Hrvati pacifiste, a kad tamo, sad se vidi, da i Hrvati umeju da kolju — ...

Sve to, da i Hrvati mogu imati državu i vojsku i diplomaciju i da i oni mogu klati, nije tek bilo izgovarano iz neke ironije. Osjetio sam nekako, da ih je to iznenadilo, da je u predodžbama Srba, koji su uvijek smatrali Hrvate nekim legitimistima, koji se bore zakonima za svoje pravice, odjedamput iskrsao i neki drugi Hrvat, koji stvara državu, organizira vojsku i čak i kolje, kao što su to oduvijek radili Srbi na Balkanu. Kod Fotića, koji je po svojem mentalitetu bio četnik, osjetio sam čak i neku zavist. Proces jugoslavenskog raspadanja u meni bio je davno nastao. I kod mene se sada pojavljivao sličan proces, koji sam osjetio kod dra Ante Trumbića, kako mi ga je on ispovijedao. Osjećao sam se, iz dana u dan, sve više Hrvatom. Nikakvog drugog izlaska nije više bilo. Bio sam sâm. U Washingtonu nije bilo nikoga, kome bih se izjadao.

Konačno, u New York iz Berna stigne dr. Ante Smith Pavelić, kojega sam poznavao iz Švicarske, dok sam bio u Ženevi. Poznavali smo se još i prije. Susreo sam ga prvi put u vlaku od Skoplja do Beograda, kad je došao da primi u ime ministra vanjskih poslova Vojislava Marinkovića predsjednika grčke vlade Elefteriosa Venizelosa, koga sam ja pratio od Atene do Beograda. Ante S. Pavelić i ja bili smo vrlo bliski prijatelji. Osjetio sam, da će njegova prisutnost u New Yorku biti od važnosti i zbog toga, što je vrlo dobro upoznao američke prilike, kad je bio konzul u New Yorku i u Chicagu. Njegovo realno gledanje na odnose sa Srbima bilo mi je od koristi. Međutim, Poslanstvo je prema njemu

zauzelo sasvim negativan stav. Bilo je to učinjeno smišljeno, da bi tako bilo što manje Hrvata u redovnoj diplomatskoj službi, koji bi na služben način paralizirali Fotićev protuhrvatski rad. Iako je Ante Smith Pavelić bio Hrvat jugoslavenske orijentacije, i na njega se gledalo s dubokim nepovjerenjem. Na našem prvom susretu obojica smo stekli uvjerenje, da će do obnove Jugoslavije teško moći doći, i da mi moramo učiniti sve, što je do nas, da se nikako ne stave Hrvati u takav položaj, u kome bi bili nemilosrdno tretirani od Srba, jer to je ono, što Fotić već i priprema.

Upravo tih dana, u Poslanstvu se mnogo govorilo o pitanju rekonstrukcije Jugoslavije. Fotić je o tome pitanju govorio i javno pa je čak u razgovoru s novinarima kazao i ovo:

—Jugoslavija će biti uspostavljena i rekonstruirana, ali tako, da će Srbija i Srbi morati voditi glavnu reč, kako više Hrvati ne bi mogli zauzimati položaj nezavisnosti. Ovog puta morat će se diktirati mir Hrvatima i nametnuti im naš mir, kako ga mi zamišljamo.

To mišljenje ponavljalo je svo Poslanstvo u razgovorima s domaćima i sa strancima. Značajno je, da je to opetovano govorio i sâm Rybarž, iako Slovenac, i kad mi je izazovno kazao, da je to Fotićevo mišljenje, ja sam mu isto tako otvorèno odgovorio:

—Recite g. Fotiću, ako je to njegovo mišljenje, a ja sam uvjeren, da jeste, u tom slučaju ne će više biti Jugoslavije. Nema tog Hrvata, koji bi takvu Jugoslaviju pod isključivom velikosrpskom hegemonijom prihvatio.

Međutim, Fotić je i nadalje stajao na stanovištu, koje je javno opetovao:

—Mi hoćemo Jugoslaviju, ali takvu, koju će voditi Srbi; a kako će ta država izgledati, to će se vidjeti, kad se zemlja oslobodi. Za sada, nikakvog preciziranja o obliku države. Jedno mora biti jasno svima, da će tu zemlju voditi Srbi.

—Ako je Hrvatima krivo —pokadšto je govorio— mogu da se isele.

Među američkim predstavnicima, koji su se nalazili u Beogradu, prvi se je vratio američki poklisar Lane. Na jednom od prvih najvažnijih zborova, koje je Fotić organizirao, održao se i jedan 4. lipnja, u Libertyvilleu kod Chicaga, koji je organizirao vladika Dionizije. Na čitavom zboru uglavnom se napadalo Hrvate, isticalo njihovo izdajstvo i tražila osveta i kazna. Poslanik Lane u svojem govoru nije niti jednom

riječi spominjao Hrvate. U razgovorima, koje smo svi imali s Lane-om, on je davao dojam, kao da Srbi u Jugoslaviji ne će više da čuju za zajednicu s Hrvatima. Nije tajio, da su za Srbe Hrvati najveći neprijatelji. To mišljenje Laneovo Fotić je svugdje isticao, i stvarao protu-hrvatsko raspoloženje kod svih.

Krajem godine 1941. i početkom 1942. mnogo je ljudi stizalo iz Jugoslavije, uglavnom američkih građana, koji su imali razne funkcije kod nas i bili u poslovnim vezama. Svakako, jedan od najbolje obaviještenih ljudi bijaše William H. Smyth, koji je bio predstavnik američke automobilske industrije u Beogradu, ali je poznavao cijelu zemlju, Zagreb isto tako dobro kao i Beograd, poslovan, politički kao i manji svijet kod nas.

Dok je čekao u Poslanstvu, da ga primi Fotić, uspio sam s njim razgovarati, ali usred tog kratkog razgovora nahrupi tajnik Poslanstva, Spasoje Jefremović, i povede ga u svoju sobu, da ne bi meni kazao sve, što je sa sobom donio iz zemlje. Međutim, ja sam se istog poslijepodneva s njim sreo izvan Poslanstva i saznao sve ono, što je kazao i Srbima u Poslanstvu.

Smyth je bio mišljenja, da je rat bio katastrofa za cijelu zemlju, osuđivao je Roosevelta i Donovanovu misiju u Beogradu, izazivanje ulice protiv Nijemaca, i konačno kazao, da su Pavle i Maček imali pravo, da je za Jugoslaviju najbolje bilo, da je ostala neutralna. Predvidio je građanski rat, odnosno sukob između Srba i Hrvata, i konačno bez ikakva ustručavanja zaključio, da će komunisti preuzeti maha u zemlji, da je gerila već u njihovim rukama i da je organizacija Draže Mihajlovića stvar napuhana, jer da on uopće nikoga ni ne predstavlja.

Kako sam poslije saznao, Fotić je molio Smytha, da nikome o tome ne govori, tako da je i meni Smyth kazao, da sve ovo, što mi je on povjerio, zadržim za sebe.

Netom je poslije osnivanja NDH-a došlo kasnije i do osnivanja Nedićeve vlade u Beogradu, Fotić je počeo sistematski raditi na tome, da se položaj u Srbiji ne može identificirati s položajem u Hrvatskoj, da je Srbija zarobljena, i da je Nedić, sve što je učinio, morao učiniti, da bi spasio srpski narod. Napadanje Nedića i Ljotića, za koje smo kasnije saznali, da su bili njegovi rođaci, bilo je zabranjeno. Suradnje s Nijemcima i s Talijanima nije nikako moglo biti u Srbiji, ni među Srbima. Po Fotiću, Srbin nije mogao biti ni kolaboracionist, ni izdajnik. Bilo je, međutim, Amerikanaca, koji su se vraćali iz Jugoslavije i na događaje kod nas gledali drugčije. Američki konzul u Zagrebu John J. Meilly, iako ustaške vlasti nisu baš najbolje s njim postupale, govorio je, da su Hrvati imali razloga da budu za svoju državu, jer su godinama bili zlostavljani od Beograda i od Srba. Toga su mišljenja bila i dva slovenska svećenika, koji su bili u Zagrebu za vrijeme proglašenja države. Ali takva se mišljenja nisu mogla obrađivati u štampi.

Kako sam u to vrijeme bio pokrenuo izdavanje biltena na našem jeziku i bio njegov urednik, imao sam neobično velike muke, da u interesu Jugoslavije pružam jednu pomirljiviju liniju, koja ne bi davala dojam punog raspadanja Jugoslavije. Fotić se protiv toga neprestano bunio, primjećujući, da moje prikazivanje stanja nije objektivno, i konačno sve je to tumačio tako, da ja to činim samo i isključivo zato, da bih prikrio i zanijekao izdajstva Hrvata. On je, naprotiv, htio, da službeni bilten postane izrazito protu-hrvatski organ, tjerajući sve Hrvate u suradnike Osovine. Kad sam ga ja upozoravao, da to npr. ne rade Česi, koji imaju sličnu situaciju sa Slovačkom, i nikada ne prikazuju Slovake kao izdajnike, on je neprestano izjavljivao, da se o Hrvatima mora govoriti istina. Da bi mi oduzeo bilten iz ruku, stavio mi je kao cenzora Rastka Petrovića i Spasoja Jefremovića, koji su, razumije se, tražili, da se izbaci sve ono, pa čak i najnedužnije, gdje se ipak moglo vidjeti, da u Hrvatskoj postoji odpor protiv Talijana i protiv Nijemaca. Ali ja sam ipak našao načina, kako da neposrednim putem obskrbljavam hrvatsku iseljeničku štampu i neke svoje prijatelje američke novinare, političke suradnike raznih listova iz Washingtona, koji su bili zasićeni velikosrpskim obrađivanjem i sami priželjkovali da pišu o rastu nezadovoljstva u zarobljenim osovinskim zemljama. Kad god bi Fotić vidio u američkoj štampi takve pro-hrvatske članke, on bi se strašno ljutio i činio sve što je mogao, da ih demantira. Kako je moj položaj u Poslanstvu postojao sve neizdržljiviji, ja sam se obraćao Stojanu Pribićeviću, da on učini što može, nastojeći da smiri Fotića i njegove suradnike, koji su bili osvojeni paranojskom protu-hrvatskom histerijom. Pribićević je bio mišljenja, da je bolje da on kao Srbin, ali iz Hrvatske, brani Hrvate, nego li Hrvati, čiji je položaj u ame-

ričkoj javnosti postajao sve teži. Ali, ni on nije nikako uspio, jer ga Fotić nije nikako trpio, što je bio sin Svetozara Pribičevića, za kojega su velikosrbi smatrali, da je izdao Srpstvo!

Pred kraj godine, najesen, čulo se, da stiže u Sjedinjene Države jedna jugoslavenska misija, sastavljena od aktivnih i bivših ministara, članova i nečlanova jedne i suviše velike vlade, od koje je manji dio već bio napustio Bliski Istok i stigao u London. Ta vijest nas je jako obradovala, jer smo vjerovali, da će oni ograničiti Fotićevu vlast i preuzeti u svoje ruke tumačenje službene politike. Od svih tih nada malo se, ali vrlo malo toga ostvarilo.

DOLAZAK BANA ŠUBAŠIĆA I KRALJEVSKE MISIJE — SUKOB IZMEDJU HRVATA I SRBA NA AMERIČKOM PLANU SASVIM RASTVOREN

U PUNOME jeku hrvatsko-srpskog sukoba na američkom planu stigla je najprije u Washington i zatim u New York Kraljevska misija, koja je sačinjavala jedan dio članova vlade, za koje se smatralo, da nisu bili sasvim potrebni u sjedištu izbjegličke vlade u Londonu. Među njima bili su Bogoljub Jevtić, bivši predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova, profesor Božidar-Boža Marković, Sava Kosanović, i Franc Snoj. S istom grupom stigao je i dr. Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, ali koji nije bio član spomenute misije, što mu je davalo samostalniji položaj. Uoči dolaska ministara i Bana, zavladalo je ogromno zanimanje u iseljeništvu. Hrvatsko je iseljeništvo bilo posebno pobuđeno dolaskom Bana Hrvatske, i već su se čuli glasovi, kako će Ban konačno iznijeti na čistac i položaj Hrvata. Zavladalo je mišljenje, da će ova misija na svaki način preuzeti u svoje ruke državnu politiku, i biti neka mala vlada na ovome kontinentu. Fotić nije nikako bio zadovoljan dolaskom ministara, kako ih je on zvao: koji se šeću svijetom, i već je sve bio pripremio, kako takvu misiju američka vlada ne će priznavati, nego će on i nadalje vršiti funkciju predstavnika jugoslavenske vlade u Washingtonu, kao njen jedini službeni predstavnik, dok sjedište izbjegličke vlade ostaje u Londonu, gdje su se nalazile sve ostale savezničke vlade u izgnanstvu. Spriječivši tako službene kontakte članova vlade i Bana s američkom vladom, Fotić je sebi rezervirao svu vlast, koja je bila pojačana još i s time, što je glavni depozit jugoslavenskog zlata bio u Americi, tako da ni potražnje ministra financija, koji je, u ovome slučaju, bio dr. Juraj Šutej, Hrvat, nisu bile isplaćivane od američke Federal Reserve bez Fotićeva potpisa. Fotić je i

nadalje sanjao, da će on u ovoj svojoj borbi s Hrvatima eventualno sebi steći toliku vlast, da će biti jednog dana, ako ne predsjednik vlade, a ono svakako ministar vanjskih poslova.

Dolazak misije u New York izazvao je već prve sukobe. Iste večeri u Hotel Rooseveltu, gdje su bili smješteni, došlo je do susreta između njih, zatim Luja Adamiča, Stojana Pribićevića i Frana Petrinovića. Chilenac Frano Petrinović s otoka Brača bio je vrlo aktivan u toku Prvog rata, skupa s poznatim našim Južno-Amerikancima, u velikoj akciji oko stvaranja Jugoslavije. Jedan od uglednih članova Jugoslavenskog odbora na zapadnoj hemisferi, Petrinović je bio duboko razočaran politikom Beograda između dva rata. Optuživao je srbijanske ministre zbog korupcije, i sve jače se osjećao Hrvatom. Netom je te večeri prišao Bogoljubu Jevtiću, strašno ga je napao najtežim uvredama:

—Vi ste jedan od grobara Jugoslavije. Kad smo mi Amerikanci bili spremni da se vratimo kući i počnemo investicijama za izgradnju željeznica i industrijalizaciju zemlje, Vi ste sve to odbili. A niste bili sposobni, da išta učinite sami. Okrali ste Hrvatsku, srpskom narodu niste pomogli; u što ste potrošili novac, u izgradnju vila u Beogradu. Vaši generali, umjesto da troše novac u izgradnju vojske, sve su pokrali za svoje interese. I sada odgovornost za propast Jugoslavije bacate na Hrvate!

Napadaj je bio izravan, težak i grub, ali uspješan. Tim više, što to nije nitko očekivao od Petrinovića, koji je bio poslovan čovjek. Jevtić se nije upuštao u svađu, nego se je tiho povukao. Tako se je on držao za cijelo vrijeme svoga boravka u New Yorku. Za vrijeme kratkog boravka u New Yorku, od Bana pa do zadnjeg člana misije, svi su samo čuli žalbe nad radom i držanjem Fotića. Svi Hrvati bez razlike tražili su, da se Fotića makne s mjesta poslanika, kako bi se mogla u interesu zemlje uspostaviti sloga između iseljeništva i, zatim, između Hrvata i Srba.

Na dan dolaska misije u Washington, Fotić je odredio, da svaki od nas činovnika povede u svoj stan na večeru jednog od članova misije. On, Fotić, uzeo je k sebi Boška Jevtića, kako bi ga mogao «obavestiti o stanju». Šubašić je bio praćen od Rybarža. Meni je bilo određeno, da povedem Savu Kosanovića. Odmah poslije večere kod mene, Kosanović je tražio, da vidi tekst mojih izvještaja vladi, koje je pomno pročitao. Iz tih izvještaja on je zaključio, da je stanje jako kritično.

I kad sam ga ja upitao: —Kako to, da Maček ili netko iz njegove okoline nije jasnije razjasnio hrvatsko stanovište, on mi reče:

—Mi ćemo to prije ili poslije učiniti. Mačekovo stanovište bilo je ovo: rat za Jugoslaviju bit će njena sigurna propast. Mussolini će poslati Pavelića i ustaše u Hrvatsku; i oni će klati Srbe, što će dovesti do građanskog rata, koji će za uvijek iskopati jaz između naša dva naroda! Iz nikakvih pro-njemačkih razloga, nego iz isključivo humanih, Maček je bio za neutralnost, jedino da se izbjegne pokolj Srba i Hrvata.

—To je i meni govorio —podsjetih ga— prije polaska ovamo. On je bio uvjeren, da će Mussolini poslati u zemlju ustaše i da će doći do krvoprolića između Hrvata i Srba.

Prelazeći na Fotića, ja sam ga upozorio, da se Fotić nije samo postavio na protu-hrvatsko stanovište, nego je i izrazito protu-jugoslavenski orijentiran. On svugdje i na svakome koraku izjavljuje, da sumnja u obnovu Jugoslavije. — Ukoliko se ista i obnovi, ona će biti isključivo srpska! — Kosanovića je to jako zaboljelo. I kako je pri takvim raspoloženjima postajao cmizdrav i gotovo da nije proplakao, tek je dodao: —Mi smo već u Jeruzalemu čuli za takvo Fotićevo raspoloženje i složili smo se svi ovdje u misiji, da ćemo tome stati na kraj. Prva izjava vlade smatra se, da je bila od njega inspirirana u sporazumu s Ninčićem; i netom smo za nju saznali, mi smo je, cijela vlada, opovrgli i povukli.

Sutradan po dolasku u Washington, dođe u moj ured ministar dr. Boža-Božidar Marković, profesor beogradskog Univerziteta, inače poznat po svojim dubokim jugoslavenskim osjećanjima. Poznavao me je iz mojeg pisanja posebno iz «Nove Evrope», i htio je imati prvi sastanak sa mnom. Ušavši u ured, koji se nalazio u mojem stanu, vidjevši da tu ima dva činovnika, reče mi: —Ima li tu negde da sednemo nas dvoje sami! — Povedoh ga u svoj stan i tu sjedosmo:

—Recite mi, ali sve potanko, kako stoje stvari? Moram sve znati, kako bismo mogli stvari izmeniti i popraviti.

—Fotić i cijelo Poslanstvo, svi njegovi ljudi, postavili su se sasvim na protu-jugoslavenske pozicije! Ne samo da su protiv Hrvata, nego izjavljuju svugdje, gdje to mogu, da ukoliko i dođe do restauracije Jugoslavije, ona će biti takva, da će Hrvate istisnuti iz svake vlasti u njoj.

Profesor Marković, koji je bio neobično pošten i iskren čovjek, kakvih je vrlo malo bilo kod nas, govorio mi je o

Trumbiću s osobitim poštovanjem, osuđivao je Beograd između dva rata, isticao je, kako bi Jugoslavija bila drugčija, da se je provelo ono, što su oni sa Supilom, s Trumbićem i Meštrovićem zamišljali u Ženevi i u Parizu u toku Prvog rata. Reče mi, da će on tražiti, da ima uvida u uređivanje i izdavanje biltena, kako bi mi kod toga pomagao od Fotićeve cenzure, i na kraju zaključi ovako:

—Kakav Fotić, kakva diplomatija, kakvi bakrači! Mi to ne ćemo dozvoliti, da nam oni vode politiku vlade. Oni su činovnici. Moraju nas slušati. Mi smo tu, da dajemo direktive. Oni ih se moraju pridržavati i izvršavati. Uostalom —doda u povjerenju— uskoro će doći i do promena u samoj vladi. Mi smo siti i generala (aludirajući na Simovića) i Ninčića. Morate znati, da je danas ključ situacije u vladi uska suradnja između Slobodana Jovanovića i dra Jurja Krnjevića. Na celom putu na Bliskom Istoku bili su neprestano zajedno, imali su prilike izmeniti misli o svima bitnim pitanjima zemlje. Krek ionako nema kriterijuma i morat će raditi ono, što oni hoće. Mi demokrate, mi ćemo ih podržavati tako, da s te strane nema nikakve opasnosti.

Markovićev optimizam, koji je sijao iz njegovih lijepih i poštenih staračkih učiju, nisam želio nikako poremetiti. Tek ipak mu rekoh:

—Fotić je vrlo jak čovjek, čuvajte ga se; on vam ne će dopustiti, da ga vi svi kontrolirate, ili sprječavate u njegovim planovima, da na ovome terenu bude jedini odlučujući faktor.

—Kakav Fotić, kakvi bakrači! — bio je njegov odgovor.

Da se Fotić oslobodi misije, pronađe nove smicalice. Obavijesti sve članove misije, da američka vlada ne želi nikako, da oni borave u Washingtonu; i da bi zbog toga najbolje bilo, da oni isele u Kanadu, ili da žive po Chicagu, Pittsburghu i New Yorku. Većina ih se odlučila za New York, dok je ban Šubašić krenuo u Montreal, da bi se povezao s kanadskim Hrvatima, pristašama Hrvatske Seljačke Stranke, čije su organizacije bile onda svakako najbolje i najsolidnije hrvatske prosvjetne i političke organizacije na američkom kontinentu. Sukob između Fotića i misije nije nikako riješio pitanje zauzimanja jednog zajedničkog stanovišta u pitanju Jugoslavije. Naprotiv, on je otvorio na širem planu ispred javnosti taj sukob, koji se nije nikako ni zaustavljao, ni popravljao.

Malo za dolaskom misije, stigla je i jedna daljnja grupa

bivših srpskih ministara i političara, među kojima su se nalazili general Petar Živković, bivši predsjednik šestosiječanjske vlade, zatim Božidar Maksimović, zvani Boža-Kundak, Krsta Miletić i Miloš Trifunović. Izgledali su bijedno, i za one koji su ih poznavali iz ranijih vremena, kad su vladali Jugoslavijom, davali su dojam jako ostarjelih i slomljenih ljudi.

—Da ih vidiš —govorio mi je preko telefona prijatelj Ante Smith Pavelić— izgledaju kao ruine.

U toku cijelog rata držali su se jako povučeno, nisu davali glasa od sebe, izbjegavali su svako miješanje u srpsko-hrvatske sukobe i nesloge. Petar Živković, uostalom, kao i Bogoljub Jevtić, jedini su Srbijanci, koji u toku cijelog rata, boraveći u New Yorku, nisu nikada javno davali nikakve protu-hrvatske izjave. Oni su se smatrali jugoslavenskim unitaristima i zadržavali su se na tim pozicijama. Pouzdano zbog toga, što su bili poznati kao glavni predstavnici diktatorskih režima kod nas, nisu htjeli izazivati pažnju američke javnosti i štampe, koja bi posebno u slučaju generala Živkovića bila odpočela obnavljanjem jugoslavenske političke prošlosti. Vrlo brzo opredjeljivanja snaga u samoj misiji počela su se orijentirati u stanovite pravce. Ban Šubašić s Kosanovićem predstavljali su liniju Seljačko-demokratske koalicije u pravcu suradnje između Hrvata i Srba u okviru Jugoslavije. Uz Šubašića, bili smo i svi mi, u prvome redu njegov privremeni tajnik, D. Tomašić, zatim Ante Smith Pavelić. Kosanović, koji je svakako bio i najdinamičniji, privlačio je oko sebe Luja Adamiča i Stojana Pribićevića, zatim je kao svojeg tajnika imao dra N. Mirkovića, mladog profesora iz Kalifornije, koji je bio pozvan u New York od Fotića, ali je vrlo brzo raskinuo s fotićevskim velikosrpstvom i prišao Kosanoviću. Uz Kosanovića, Mirković je bio i jedini, koji je poznavao komunistički pokret kod nas, što će se pokazati važnim poslije pojave partizanske gerile. Kosanović je bio stupio u vezu i sa srpskim komunistima u Pittsburghu, u prvome redu s Mirkom Markovićem. Kosanoviću su zatim prilazili i oni Srbi iz naših krajeva, koji su bili pristaše Svetozara Pribićevića, ili se nisu slagali s Fotićem. Među njima treba posebno istaknuti pravoslavne svećenike Krajnovića i Gaćinovića, kao kasnije i mlađe, Maletića, Drenovca i Trbuhovića. Svi su se oni odupirali velikosrpskoj i protuhrvatskoj politici Fotićeva Poslanstva. Kosanović, koji bijaše Teslin nećak, počeo je rehabilitiranjem Tesle u novoj politici.

Sâm Tesla bio je vezan s Poslanstvom radi činjenice, što je primao materijalnu obskrbninu, bez koje ne bi bio mogao živjeti. Ali, kad ga se pitalo, kojeg je porijekla, znao je uvijek odgovoriti: —«Moja je domovina Hrvatska, ja sam Srbin». Zato je i primio Bana s posebnim zadovoljstvom. Međutim, kad je Adamič kroz svoju knjigu napao kralja Aleksandra, Tesla je ustao u Kraljevu obranu, uputivši pismo «The New York Times»-u, koje mu je napisalo Poslanstvo, a on potpisao. Po uputama Kosanovićevim, Tesla se sada pojavljivao kao pobornik srpskog i hrvatskog bratstva. Tek poslije objavljivanja materijala po Poslanstvu o ustaškim zvjerstvima, koja su mahom potresla svo srpsko iseljeništvo iz hrvatskih krajeva, ni Teslino opredjeljevanje, ni njegove izjave u prilog bratstva nisu mnogo pomogle. Fotić je svojom protuhrvatskom propagandom uspio otuđiti svo iseljeno Srpstvo, i od Hrvata i od Jugoslavije.

TUROBNO UMIRANJE NIKOLE TESLE

O TESLI bi se moglo toliko kazati, da je Poslanstvo nastojalo svim sredstvima izolirati ga iz svake politike. Interes za njega bio je minimalan. Kad god bi od Fotića do zadnjeg činovnika Poslanstva posjećivali New York, ne bi se uopće sjetili da posjete Teslu. Bilo je uistinu više nego tužno, kad bi se Tesla javljao telefonom Fotiću, a ovaj se dosađivao i zijevao, dok mu je Tesla patetički saopćavao stanovite istine. Nije pažljiviji prema Tesli bio ni Rastko Petrović. Ja sam vrlo kasno uspio uspostaviti stanovite veze s Teslom, posjećujući ga u njegovu hotelu New Yorkeru, i prateći ga pokadšto od hotela do malog Bryant Parka uz Narodnu Biblioteku, gdje je Tesla sjedio po čitave dane, hraneći jedine svoje prijatelje, golubove, s kojima je godinama dijelio sav svoj život. Neženja iz principa, Tesla je izbjegavajući u zadnjim svojim godinama život visokog društva, svu svoju ljubav posvećivao golubovima, s kojima je živio danju i noću. Kad bi pobolijevao, on bi se obraćao na svoje prijatelje, mahom poslugu u hotelu, da golubovima postavljaju određenu hranu, s kojom je bila nagomilana njegova soba. Jednog dana mu se je u noći pojavila golubica, ostavši čitav sat na krevetu kod njega, da bi zatim poletjela. Kako se više nije vrnula, Tesla je to tumačio tako, kao da se golubica došla da od njega oprosti, i da mu se zahvali za svu njegovu njegu. Tesla je oko golubova imao vrlo velike poteškoće. Iako je i Waldorf Astoria morao da se povuče, što više nije imao dovoljno novaca; iz Saint Regisa, gdje je jedno vrijeme živio, morao je da iseli uglavnom zbog ogromne navale golubova, koje hotelska administracija nije trpjela. Značajno je i to, da Tesla i nije ponio sa sobom golubove iz jednog u drugi hotel, golubovi su sami uspjeli pronaći njegovo boravište, i navaliti na njegov prozor u masi! Kad je vrijeme njegovih znanstve-

nih otkrića na fizičkom polju bilo i zaboravljeno, Tesla je bio ne samo poznat, nego i popularan, kao novi Franjo Asiški, po svojoj bezgraničnoj ljubavi i druženju s golubovima. Tesla bijaše visok, mršav, tanahan, kost i koža, naš čovjek dinarskog tipa, ali gospodskog izgleda. Izbjegavao je duhan i alkohol i, razumije se, seks. Sve mu je to u zadnjim godinama davalo svetački i asketski izgled.

Dolaskom Save Kosanovića i njegovim boravkom u New Yorku, Tesla je polagano oživljavao. Kako je Kosanović bio Teslin sestrić, to ga je znalo intenzivno razdragati i davati mu nade u razvitak bolje budućnosti između i Srba i Hrvata. Bilo je, međutim, dana, kad mi se Kosanović žalio, kako ima muke Tesli razjasniti sav revolucionarni preokret stanja kod nas. Tesli je, naime, bilo vrlo teško prihvatiti mogućnost, da Kralj ne će više biti kralj, na što ga je Kosanović pripremao. Bio je, naime, «presretan», kad je mogao primiti kralja Petra, srpnja 1942., kojemu je, na osnovu podataka, koje je Petar zabilježio u svojem dnevniku, navodno prorokovao, da će biti «veliki vladar», preporučivši mu, da se pridržava zadnjih Aleksandrovih riječi: «Čuvajte Jugoslaviju» i da «čuva jedinstvo Jugoslavena, Srba, Hrvata i Slovenaca». Izrazio je i vjeru, da bi želio vidjeti Jugoslaviju slobodnu, dok je živ!

Međutim, sudbina je htjela drugčije. Tesla je nađen mrtav 8. siječnja 1943., u svojoj zatvorenoj sobi u Hotel New Yorkeru, gdje ga je čitav dan i noć nakon smrti pronašla sobarica Alice Monaghan. Liječnička je kontrola ustanovila, da je Tesla umro noć prije, tj. u 10.30, 7. siječnja. Prvi je bio pozvan nećak Kosanović, da preuzme ključeve i sve ostalo u vezi s Teslinim papirima. Kako je ipak Kosanović morao donijeti glavnu odluku, na koji će se način izvršili vjerski obred oko pogreba, nastao je, kao i uvijek, ogroman sukob. Poslanstvo na čelu s Fotićem namjeravalo je sve preuzeti u svoje ruke. Kosanović je odbio, da pravoslavni obred izvrši episkop Dionizije, koji je bio nasrtljivi napadač na sve što je hrvatsko, i predao službu Dušanu Šukletoviću, dok je protestantski biskup Manning od katedrale Saint John the Divine, predsjedavao vjerskom obredu. Pogrebu su prisustvovali članovi vlade Jevtić, Čubrilović, Snoj i ban Šubašić, ali Fotić je ipak predstavljao kraljevsku vladu, i zato, što je Poslanstvo platilo sve pogrebne troškove, pošto je, kao što je poznato, Tesla umro kao crna sirota. Od uglednih američkih znanstvenika bilo je prisutno nekoliko nosioca Nobelove nagrade. Načelnik

New Yorka, Mayor Fiorello LaGuardia, održao je dirljivi pogrebni govor, koji mu je napisao Luj Adamič, a koji je bio prenošen preko gradskih radio službi. Na savjet istog Adamiča, putem gospođe Roosevelt, predsjednik Roosevelt izrazio je svoje duboko žaljenje nad smrću Tesle, dok je podpredsjednik H. Wallace ovako protumačio Teslinu pojavu: *«Nikola Tesla, rodom Jugoslaven, živio je tako svoj život, koji oličava istaknut primjer one snage, što čini Sjedinjene Države ne samo jednom nacijom, koja govori engleski, nego nacijom s univerzalnim pozivom. Smrću Nikole Tesle čovjek iz naroda gubi jednog od svojih najboljih prijatelja».* To se je najbolje moglo vidjeti iz one ogromne sućuti, koju je iskazivao mali i nepoznati građanin iz četvrti Hotel New Yorkera i Bryant Parka. Upravo onako, kako ga je prikazao isti onaj Adamič, s kojim Tesla nije imao nikakve mahom hostilne odnose: «Stvarni i važni dio Teslina života sastoji se u njegovu djelu, koje je ogromno, gotovo izvan mogućega, i sastavni dio naše civilizacije, našeg svakidašnjeg života, našeg sadašnjeg ratnog napora... Njegov je život trijumf...»

Teslina je smrt oživjela i njegov život, o kojem se godinama nije pisalo, niti ga se isticalo. U mnogobrojnim nekrolozima, štampa je bilježila njegovo basnoslovno siromaštvo, kad je sišao s broda u Ameriku praznog džepa. I na prvom koraku zaradio je prvih dvadeset dolara, popravivši jednom razljućenom građaninu motor, koji nitko nije umio popraviti. Stariji se ljudi sjećaju, da je Tesla mislio na jednog Crnogorca, koji kad je sišao s broda, nađe na ulici 10 dolara, i usklikne: —Sad mi više ne treba raditi!— Iako je šutnja o teškim zlorabljivanjima Tesle sa strane Edisona, Marconia pa i vojvođanskog Srbina Pupina, prevladavala u štampi, ipak su se stariji Amerikanci svega toga sjećali do tolike mjere, da su čak poneki u Harvard i u Century klubu meni govorili, da bi se visoki industrijski kapitalizam trebao svih tih zlorabljivanja Teslina genija stidjeti, jer osim Westinghousea, koji ga je spasavao od bijede, nije bilo nikoga, da ga suzdrži. Kod svih tih i takvih žalosnih primjera, za koje je bio kriv i sâm Tesla, jer nije imao smisla za trgovački aspekt svojeg rada, bio je najstrašniji primjer Edisona, koji mu je najprije obećao za čitav jedan projekat 50.000 dolara, i zatim odbio, da mu ih preda, uskliknuvši: «Tesla, Vi još ne shvaćate naš američki humor!» Zgađen, Tesla hladno i dostojanstveno napusti Edisona, kad je osjetio, da je bio prevaren! O Tesli su se

uslijed njegova asketskog života, patetičkog anti-seksualizma i neke vrste narcisizma nizale čudnovate mnogobrojne priče. Iako su se neke Amerikanke iz visokoga društva naprezale, da se Tesla okući nekom boljom ženidbom, iako se jedna od Westinghousovih kćeri bila u njega zaljubila, Tesla je od svega toga bježao kao od najcrnjih napasti. A sâm nije bio u stanju da organizira na staloženiji način svoj život. Međutim, nije se tu radilo ni o kakvoj nastranosti, niti o bilo čemu, nego o jednoj bezgraničnoj, upravo vjerskoj odanosti znanosti. Sasvim udaljen od svakog materijalnog interesa, on je sanjao o tome, kako će električnu struju, eliksir života, moći razviti do tolike mjere, da će od istoga uživati svaki čovjek na zemlji. Zamišljao je, kako će od Niagare moći osvjetljavati najprije svu američku atlantsku obalu s unutrašnjošću, pa zatim i svu Europu. Saznavši od nekih naših ljudi, da se na Long Islandsu nalazio Teslin laboratorij, potraživši ga, slušao sam iz ustiju poljskih iseljenika farmera, kako su taj Teslin radni ateljer srušili i izgorjeli gangsteri, plaćeni Marconijevim novcem, pošto je Marconi svu svoju slavu znanstvenika primijenio Teslinim patentima, koje bi Tesla bacao u javnost, a da ih ne bi novčano osiguravao. Za razliku od Edisona, Marconia i Pupina, koji su zadnjih godina ipak priznavali važnost Teslinih otkrića, živeći u bogatstvu, Tesla je umirao sirota, odbijajući sva međunarodna odlikovanja, počasne doktorate pa i Nobelovu nagradu, tek vrlo nesretan, što nije mogao otići do kuće, da mu Meštrović izradi portrait u kamenu, iako mu je Meštrović javljao, da mu pošalje samo fotografiju, i da će mu ga on izraditi, bez ikakve naplate. Ali, kao i sve ostalo, kad se ticalo njegove osobne slave, Tesla je odlagao, zaklopivši svoje oči siromah, ali velik i ponosan na svoj narod, iz kojeg je iznikao, ne vodeći računa o tome, da li je bio Srbin ili Hrvat. Moram još dodati i ovo, da Tesla nije pisao sve one izjave u prilog partizana i Narodno-oslobodilačke borbe, vođene po komunistima, nego isključivo Kosanović, koje vrlo često Tesla nije ni vidio, niti čuo!

POTREBA AFIRMACIJE HRVATSTVA

POD utjecajem vrlo teškog stanja u iseljeništvu, izazvanog sporadičnim izvještajima o masovnim pokoljima srpskog pučanstva u Hrvatskoj, postojalo je mišljenje, da bi bilo potrebno, da ban Šubašić sazove u Pittsburghu masovnu skupštinu, kojoj bi prisustvovali Hrvati svih mišljenja. Skupština se održala 16. studenoga 1941. u jednoj od najvećih dvorana, dupkom puna. Bana sam pratio ja, stigavši iz Washingtona u Pittsburgh. Uoči održavanja skupštine, Ban me je zamolio, da ga pratim u Hrvatsku Bratsku Zajednicu i zatim mi reče, da skupa pođemo u posjet Srpskom Narodnom Savezu, koji se nalazio u neposrednoj blizini zgrade naše Zajednice. Imali smo osjećaj, Ban i ja, da nas glavna uprava u Srpskom Savezu ne će primiti, zato me je Ban i poslao prvoga. Naprotiv, u sjedištu uprave dočekali su nas na čelu s glavnim tajnikom Saveza, Brankom Pekićem, svi članovi, uz jedan dva izuzetka, i izrazili nam dobrodošlicu. Ban je bio iskreno dirnut i zažalio se nad pokoljima Srba u Hrvatskoj na način, koji je bio uistinu duboko osjećajan. Šubašić je bio čovjek šireg srca, nego li dublje pameti. Privlačio je oko sebe svijet. Nastup je njegov bio uvijek jedan te isti: —Ja sam sin pastira i sâm pastir i samo ljudi iz naroda mogu našu zemlju izbaviti iz zla... Itd. Isto poslije podne na skupštini i isto veče na banketu nitko od predstavnika Srpskog Narodnog Saveza nije prišao, ali je Šubašićev posjet Savezu ostavio dubok dojam.

Banov govor o «slobodnoj Hrvatskoj u slobodnoj Jugoslaviji», iako je zadovoljio Hrvate u iseljeništvu, nije nikako pozitivno raspoložio velikosrpske predstavnike u Poslanstvu i u iseljeništvu. Svi su oni u tome vidjeli i dalje isticanje Hrvata svoje nezavisnosti. Ono što je pak najviše pogodilo Fotića i velikosrbe, bila je Kosanovićeva izjava, da ako se itko ima smatrati «izdajnikom», to je general Nedić, a ne Ante Pavelić, i to zato, obrazložio je Kosanović, što je Nedić bio šef gene-

ralštaba i pokrivao najvažnije pozicije u državi, dok je Pavelić izjavio otvoreno, da ide u emigraciju da ruši državu. Od tih izjava počinje Fotićev i svih velikosrba sukob s Kosanovićem, koga će vrlo skoro svi oni zvati «izdajicom Srpstva». Svakako najpozitivniji dojam izazvale su izjave popa Krajnovića i nekih ličkih Srba, koji su, sjećajući se prvog rata, kad su skupa s mnogim američkim Hrvatima išli da se bore za Jugoslaviju. Moglo bi se kazati, da je Banov prvi nastup u iseljeništvu imao ogroman odjek u hrvatskim iseljeničkim masama, koje su ga sada pozivale sa svih strana Amerike i Kanade, da ih posjeti i održi govor. Šubašić je, uglavnom, čitao svoje govore, koje smo mu u početku pisali Smith-Pavelić i ja, kasnije njegov tajnik, Josip Mohorovičić, činovnik druge kategorije Ministarstva vanjskih poslova, Istranin, koji je poslije svojeg dolaska u New York s Bliskog Istoka, gdje ga je Šubašić i upoznao, bio i glavni povjerenik Šubašićevih akcija. Ali ipak u tom periodu i još kasnije na Bana je ponajviše politički utjecao Sava Kosanović, čija je teza bila, da Šubašić ne napada srbijansku reakciju, odnosno velikosrbe, nego da osuđuje ustaštvo i brani Srbe u Hrvatskoj, dok je on na sebe kao Srbin uzeo u zadatak, da se on svađa s velikosrbima. Na Banovoj skupštini u Pittsburghu bili su prisutni i hrvatski desničari, koje je vodio predsjednik Zajednice, Ivan Butković. Nigdje nije bilo vidjeti domobransko-ustaških elemenata, iako im je u Pittsburghu bilo gnijezdo. Po prvi put su se pojavili hrvatski komunisti, tako da sam imao prilike sresti S. Lojena, koga su smatrali glavnim hrvatskim komunistom i koji mi je nudio, da nam stavlja na raspolaganje «Narodni Glasnik». Lojen je pravio dojam jednog iskrenog i povučenog radnika. Oko Kosanovića za svo to vrijeme oblijetali su srpski komunisti, što je dobro došlo Fotiću, da ga optuži i pred američkim vlastima kao komunističkog agenta.

Na povratku u Washington iz Pittsburgha, bio sam u Poslanstvu vrlo hladno i nepovjerljivo dočekan. Fotićevi agenti već su sve javili, što su imali, tako da je Fotić bio već pripreman da osudi i Bana i njegov govor, i sve što se odigralo u Pittsburghu. Na moju opasku, da je skupština bila manifestacija jugoslavenstva i hrvatsko-srpske sloge, Fotić je graknuo:

—To je netočno. To je laž. Ban nije uopće pozdravio Kralja. Nije se dotaknuo Mihajlovića i njegovih četnika. Govorio je samo o odporu hrvatskih seljaka, kad se zna, da odpora nema, da Maček i seljaci surađuju s ustaškim režimom.

Savica Kosanović, umjesto da obrani srpstvo, napadao je generala Nedića, bez čijih žrtava ne bi bilo uopće opstanka Srpstvu. Mi ćemo morati prestati s tim intrigama i lažima!

I usprkos traženju Fotića, da se Banov govor ne objavi u biltenu, ipak sam uspio da to učinim i da ga, uz pozitivan izvještaj o skupštini, sa svim važnijim izjavama na banketu, pošaljem svoj iseljeničkoj štampi. Objavljivanje Banova govora ostavilo je pozitivan dojam kod našeg svijeta, a isto tako u američkom Državnom uredu. Moglo bi se kazati, da je od tog prvog nastupa Šubašić sebi stvorio kod Amerikanaca reputaciju pomirljiva i kompromisna političara. Tu je on reputaciju održao do konca svojeg bavljenja u New Yorku, tako da ga je ona i dovela u poziciju, da u sukobu svih hrvatskih i srpskih političkih ljudi stekne savezničko povjerenje i dobije mandat za stapanje izgnaničke vlade s Titovom. Vrlo vješt zakulisni političar Šubašić pravio je dojam plemenita čovjeka, tako da je svojim posmijehom osvajao svakog, s kojim se sastajao. Srbi su ga kroz svoju štampu zvali «paradnim Banom», aludirajući nešto drugo. Visok i tanak, kakav je bio, on je kod Amerikanaca i kasnije Engleza pravio dojam simpatična gospodina, upravo tim svojim svečanim izgledom. U jednom prvom aktu, s kojim se predstavljao američkim i Savezničkim ličnostima, on je svoj naslov Ban, Banus, konačno preveo u «Vice-Roy», što nikako nije bilo po volji Fotiću, tako da je taj naslov upotrebljavao tek sporadično. Šubašić se poslije povratka iz Kanade smjestio u New Yorku. u jednom malom stanu, na 277 Park Avenue, u istoj zgradi, u kojoj je stanovao Dr. Ante Smith Pavelić, koji mu je tu i pronašao stan, okućio ga, i učio ga, kako se treba vladati u američkom društvu. Šubašić nije bio nikakav intelektualac, mrzio je čitanje, ali je ipak ozbiljno prionuo na učenje engleskog jezika, koji nije znao, kao niti jedan strani jezik. Ideal je Šubašiću sve, dok nije postao predsjednikom vlade, bio samo jedan jedini savršeni čovjek. To je bio Dr. Vladko Maček. On je u Mačeku gledao najizrazitijeg političkog čovjeka. Sve dok nije sreo Tita. Inače, sebe je bio vičan predstavljati ovim riječima, koje su u prvi mah svakoga ganule, ali pošto ih je neprestano ponavljao, postajale su prazne i dosadne. Te su bile:

—Ja sam pastir, u meni živi mirna i plemenita ćud naših pastira, koje ja obožavam i za koje sam žrtvovao cio svoj život.

Oponašajući Mačeka, pravio se da mrzi civilizaciju i ispovijedao je, da se istinska zagonetka sreće u životu sastoji u oponošanju pastira i prirode. Kad god ga se pitalo o tome, kako će se stanje kod nas razvijati, on je uvijek odgovarao, da je velika sreća, što je Maček ostao kod kuće. On je za njega bio jedini čovjek, koji je mogao ponovno uspostaviti slogu između Hrvata i Srba. Šubašić je bio Hrvat jugoslavenske orijentacije; volio je Srbe, s kojima je bio na Solunskom frontu, i nikada nije dozvoljavao, da se u njegovu prisustvu kritizira Srbe, ili izražava mogućnost jednog hrvatsko-srpskog razlaza. Za potvrdu te svoje duboke odanosti srpsko-hrvatskom suživljavanju, znao je uvijek kazivati slijedeći primjer svojeg iskustva iz doba Prvog rata:

—Vraćali smo se iz Soluna s mojim narednikom Jovom i stigli smo negdje preko Dunava u okolici Zemuna, i kad moj ti se narednik Jovo napio u jednoj srpskoj kući. Ja sam otišao spavati kući. Kad odjedamput čujem, kako ga ovaj upita, tko sam, i kad mu narednik Jovo reče, da sam Hrvat, on ga upita: —A što ćemo s njima? — Narednik Jovo, koji je sa mnom gledao nekoliko puta smrt, odgovori mu: —Čekaj, bre, dok sagradimo tarabe. Kad to završimo, onda ćemo ih sasjeći. Što sasjeći, a što prisiliti, da budu kao i mi! Ne će ih više biti!

Niti taj slučaj, kakav je bio, nije ga mogao skrenuti s njegova puta. On je duboko vjerovao, da je sudbina povezala Srbe i Hrvate i da oni moraju živjeti skupa, jer je to u interesu i jednih i drugih. Bio je u tom pravcu toliko lojalan, da nam je branio da išta pišemo u iseljenoj štampi protiv srpskih napadaja na Hrvate, što je nekolicinu nas, posebno mene, prosto bacalo u očaj. I kad sam ja kasnije na svoju ruku odpočeo odgovorima na velikosrpsku kampanju protiv hrvatskog naroda, on me se je odricao i izjavljivao gdje god je mogao, da on s time nema nikakve veze. Isto je to bilo i u slučaju pisanja Dinka Tomašića, koga je vrlo brzo otjerao s mjesta tajnika.

Zastajući još uvijek u Washingtonu, poslije povratka iz Pittsburgha, koji se je smatrao prekretnicom, posjetio sam profesora Božu Markovića, koji je donio odluku da živi u Washingtonu kod svojeg nećaka, pukovnika Radojčića, pridodanog vojnoj misiji pri našem Poslanstvu. Netom me je ugledao, reče mi:

—Bolje je da i nisam dolazio u Pittsburgh. Ban je dobro

govorio. Ali onaj Savica, budi Bog s nama, on ne shvaća, da ovo nije trenutak da se onako koješta govori. Ta nismo došli u Ameriku da žarimo vatru! Po Bogu brate, zar kao da smo sada na nekom zboru, pa Radić i Pribićević psuju na Beograd i ruše vlade!

—Znam —dodah— ali trebalo je ipak da netko osudi sve ovo, što se radi i protiv Hrvata i protivu Jugoslavije...

—Da, da, da... —prekine me profesor Marković— znam, razumem... Ali nije to način, naročito sada, kad stižu vesti o pokolju Srba po Hrvatskoj i po Bosni i po Hercegovini... Ni Ban se nije dovoljno od svega toga ogradio. Iako ja verujem u Bana, morao je ipak biti jasniji...

Međutim, Ban se je jasno izrazio, kad je kazao:

«Ja se želim zadržati danas samo na onome, što je bila politika hrvatskog naroda od prvog dana postanka naše zajedničke države Jugoslavije, što je politika naša danas, a, daj Bože, ostala za sva naša pokoljenja, a to je slobodan hrvatski narod u slobodnoj svojoj Hrvatskoj, a u velikoj i moćnoj državnoj zajednici Južnih Slavena — Jugoslaviji».

Osjetio sam, da je i Boža Marković, koji je stigao u Washington, da se bori protivu Fotića i diplomacije, uglavnom odpočeo nasjedati općem velikosrpskom raspoloženju, da se s Hrvatima više ne može i da je Srpstvo ugroženo do tolike mjere, da je potrebno zazirati od Hrvata i nimalo ih štedjeti.

Vijesti o pokolju Srba u NDH-a stigle su u Washington iz Londona. Nosio ih je u diplomatskom pauču bivši poslanik u Londonu, dr Ivan Subbotić, koji je bio premješten u New York sa službom, da predstavlja Jugoslaviju u Crvenom Križu. Podatci o masovnom srpskom pokolju bili su sadržani u jednom dokumentu, koji je episkop Budimski Valerijan, vikar Srpskog Patrijarha Gavrila, uputio njemačkom komandantu, generalu Danckelmannu. Odmah po primitku tog dokumenta, Fotić me je pozvao i dao mi ga na čitanje, kazavši mi, da ga, pošto ga pročitam, dam na čitanje Banu, što sam i učinio. Pročitavši dokumenat, nisam mogao cijele noći spavati. U meni su se lomile i rušile protuslovne predpostavke. Nisam, naime, nikako mogao predpostaviti, da će biti Hrvata, koji će ikada klati Srbe u tolikom broju i na takav način. Predpostavljao sam, da će biti osobnih osveta i čak i ovećih osvećivanja u krajevima, gdje su Srbi između dva rata stvarali zlu krv kod Hrvata. Ali nisam zamišljao, da bi to klanje moglo zauzeti razmjere jednog općeg genocida. I kad sam

tu svoju reakciju saopćio Fotiću, primijetivši, da bi to mogla biti i njemačka propaganda, da zauvijek rastavi Srbe i Hrvate, i Jugoslaviju načini zauvijek nemogućom, Fotić reče:

—Ne, ne! To je sve točno. To su sve dokumenta. Između Srba i Hrvata nema više zajedničkog života. Ono što sada ostaje meni da učinim, to je da sve to objavimo, ne samo na našem nego i na engleskom jeziku, da sva američka javnost zna tko su Hrvati! Na taj način će se konačno i za uvijek razgolićiti sva vaša laž o hiljadugodišnjoj kulturi. Do sada se govorilo, da smo mi Srbi barbari i koljači, dok ste vi kulturan narod. Ovo će vas razotkriti u svom vašem licu. Ovaj će se dokumenat predati i predsjedniku Rooseveltu. Ja ću mu ga lično predati, da ga zamolim, da uzme u zaštitu srpski narod. Moramo mi Srbi, i to trebate znati, jedamput za uvijek razbiti mit o tome, da su Hrvati miran i kulturan narod.

Ispred ovakvih izrazitih Fotićevih riječi nije više imalo smisla apelirati na njega, da odustane od svega toga, jer da će to ustvari oduzeti svaku mogućnost obnove zajedničke države. Fotiću do toga više nije bilo stalo. On je sada radio na tome, kako da se ostvari velika Srbija, ali tako, da bi sve one zemlje, u kojima se nalaze Srbi, obuhvatile Srbiju, a Hrvate prepustilo njihovoj sudbini. Bilo je upravo tih dana, kad je Fotić, poslije audijencije kod predsjednika Roosevelta, kome je predao Danckelmannov dokumenat, pričao, kako mu je on savjetovao, da je najbolje da se odijele od Hrvata i sebi uzmu sav onoj teritorij, koji smatraju svojim, a Hrvate i Slovence prepuste njihovoj sudbini. Fotić je ipak pripremio čak i jednu geografsku kartu, koju je objavio «Srbobran», a na kojoj se vidjelo, kako bi jedan koridor između Srbije kroz živo tijelo Hrvatske vezivao Srbiju sa Slovenijom. Vladika Dionizije je u to vrijeme izjavljivao ono, što je Fotić mislio, da je potrebno uspostaviti biološki balanc između Srba i Hrvata, tako da se likvidira preko milijun Hrvata. To je sada i bila dominantna teza Fotićeve politike.

Prvi, koji je otkrio to obavještenje o navodnom prijedlogu predsjednika Roosevelta, da se Srbi rastave od Hrvata, bio je komediograf Robert E. Sherwood, u svojem djelu *«Roosevelt and Hopkins — An intimate History»* (Harper & Brothers, New York, 1948. Str. 711). U toj svojoj knjizi, Sherwood je objavio Hopkinsove zabilješke iz intimnih, gotovo svakidašnjih razgovora s Rooseveltom. Hopkins je, naime, bio svakako najintimniji suradnik Roosevelta. Donosim u cjelini ovu

zabilješku, jer se na istu stalno osvrću poneki hrvatski novinari, pa čak i političari, iako je nisu čitali u cjelini. Razgovor se vodio između Roosevelta i Anthony Edena, sredinom ožujka 1943. Stavak, koji se odnosi na Srbe i Hrvate glasi:

«SERBIA. The President expressed his oft repeated opinion that the Croats and Serbs had nothing in common and that it is ridiculous to try to force two such antagonistic peoples to live together under one government. He, the President, thought that Serbia, itself, should be established by itself and the Croats put under a trusteeeship. At this point Eden indicated his first obvious objection to the Trustee method which the President is going to propose for many states. Eden did not push it but it was clear to me that the British Government have made up their minds that they are going to oppose this. Eden thought the President's opinion about the inability of the Croats and the Serbs to live together a little pessimistic and he, Eden, believed it could be done».

«SRBIJA. Predsjednik je izrazio svoju često opetovanu misao, da Hrvati i Srbi nemaju ničega zajedničkoga, i da je smiješno pokušavati prisiljavati takva dva antagonična naroda, da žive zajedno pod jednom vladom. On, Predsjednik, mislio je, da bi se Srbija sama trebala uspostaviti po sebi samoj, a da se Hrvati stave pod neko pokroviteljstvo. Kod toga je Eden odmah upozorio na svoju prvu shvatljivu objekciju na metodu pokroviteljstva, koju će Predsjednik predlagati za mnoge države. Eden nije tjerao stvar, ali je meni bilo jasno, da je Britanska vlada već stvorila svoje mišljenje i da će se oni (tj. Englezi) tome protiviti. Eden je smatrao, da je Predsjednikova misao o nesposobnosti Hrvata i Srba da žive zajedno, malo pesimistička, dok je on, Eden, vjerovao, da se može ostvariti».

Ali stvar se je saznala još prije iz Fotićevih velikosrpskih krugova, koji su na sav glas govorili o tome, kako će najveći dio Jugoslavije biti predan Srbiji, dok će Hrvati, pa i ostali narodi, biti stavljeni «pod starješinstvo ili skrbništvo», nije se govorilo čije? Razumije se, da su Fotićevi ljudi na sav glas govorili, kako će Hrvati biti stavljeni «pod skrbništvo i opet Srbije». Netom se to saznalo, savjetovali smo Luju Adamiču, da on stvar provjeri preko gospođe Roosevelt, Pred-

sjednikove žene, preko koje je Adamič i radio protiv Fotićeve politike. Međutim, u Državnom uredu na naša ispitivanja nisu nikako prihvaćali takva stanovišta, osim kod stanovitih konzervativnih krugova, na koje je imao jak utjecaj Dr. Otto Habsburg, koji je u to vrijeme ne samo držao predavanja, uzimao učešća u panelima, nego i dolazio u vezu s predsjednikom Rooseveltom, kome je podnosio svoje prijedloge o restauraciji jugo-istočne i srednje Europe, na bazi kulturno-političkih podvojenja. Otto nije, sasvim vješto, tražio obnovu svoje dinastije, nego stvaranje jedne široke zajednice dunavskih naroda. On je smatrao, da je Jugoslavija pretrpjela neuspjehe radi sukoba Srba i Hrvata, za koje je tvrdio, da ne mogu nikako živjeti u zajednici, jer ih dijeli vjera, kao duboka osnova njihovih oprečnih pogleda na život, i kulturna podvojenost između Istoka i Zapada. Stajao je na stanovištu, da se protiv istočne grupacije naroda na Balkanu stvori na sjevero-zapadu jedna jaka katolička grupacija. Protiv Ottove kombinacije bili smo mi svi, jugoslavenski orijentirani Hrvati, i Srbi zajedno s Benešovim Česima, koji su i bili zajedno sa Srbima najaktivniji.

Vrlo brzo, da bi nekako spriječio dojam, koji je Banova pittsburška skupština imala na iseljeničku javnost, Fotić je dao kroz «Amerikanski Srbobran» donijeti na prvoj stranici crnim okvirom ovijen kao i kroz cio broj, Danckelmannov dokumenat, koji je na sve ostavio težak dojam. Kako se najveći dio podataka odnosio na pokolje u onim hrvatskim zemljama, gdje su živjeli Srbi pomiješani s Hrvatima, a iz tih su upravo i bili iseljenici, moglo se predpostaviti, da će reakcija srpskog iseljeništva biti uistinu više nego grozna. Srpski iseljenik iz Hrvatske živio je u istom bloku pokraj Hrvata. Mnogi su se čak i poznavali iz Starog kraja. Posebno oni iz Like i iz Hercegovine. Kod Hrvata zavladao je ne samo osjećaj srama, nego i žalosti. Raspoloženja dobrog susjedstva, koje je trajalo godinama, počela su ne samo da hlade, nego i da se pretvaraju u pravu mržnju. Bilo je i stvarnih sukoba. Mnogi su iseljavali iz zajedničkih blokova u druge blokove, da ne bi više gledali jedni druge. Velikosrpska propaganda, najprije iz Poslanstva a zatim polemička kampanja Jovana Dučića, također na stranicama «Srbobrana», još su dublje otuđile Srbe od Hrvata na američkom kontinentu, tako da od toga vremena nisu više gledali jedni na druge istim pogledima, s kojima su se prije pokolja gledali.

Reakcija Bana, kad sam mu donio dokumenat, bila je teška. Samo što se nije rasplakao. Kako je poznavao te sve krajeve, nije se nimalo žacao da i prizna, da bi sve to i moglo biti točno. Kako se i Tomašić nalazio tu kod Bana i nastojao sociološki opravdati pokolje, Ban se jako razljutio i samo što ga nije otjerao iz sobe, zavikavši:

—Ne, ne, profesore, nismo narod golubinje ćudi... Sve je to bila fraza..

Jedini, koji je javno izišao jednim novim tumačenjem, bio je Kosanović. On je rekao, da je taj Valerijanov-Danckelmannov dokumenat falsifikat, koji je njemačka propaganda izbacila, kako bi razdvojila Srbe od Hrvata, i tako onemogućila obnovu Jugoslavije. Kosanovićeva su obavještenja bila, da je «dokumenat» prenio iz Srbije u London dr. Miloš Sekulić, za koga veli, da, iako je zemljoradnik, da je član reakcionarnog krila Srpske pravoslavne Crkve, u čije je ime episkop Valerijan dao u svijet taj «dokumenat», i da je i Nedićev istomišljenik, koji je i omogućio i njegov izlazak iz Beograda. U isto vrijeme, Krnjević i Šutej šalju Banu brzojav, u kome isto tako označuju Danckelmannov dokumenat kao namjerni falsifikat njemačke propagande. Obavještavaju, da je vlada zaključila, da se taj «dokumenat» ne objavljuje, dok ne bude provjeren sa svim statističkim podatcima.

Fotić se, naprotiv, brani od toga i nadalje izjavljuje, da su ubojstva autentična. Njegove brojke rastu iz dana u dan: najprije pola milijuna, zatim milijun i onda milijun i po, pa čak i milijun sedam stotina tisuća Srba, poubijanih po Hrvatima. U jednu riječ: Hrvati su poubijali do zadnjeg Srbina u Hrvatskoj, u Bosni i u Hercegovini. Fotić, koji nije nikako volio Srbe iz Hrvatske, sada im poručuje: —Eto, to su vam učinili vaša braća Hrvati! — I traži osvetu! Vratiti Hrvatima milo za drago, ali pod garancijom Saveznika! Fotić sadistički uživa, kao da kaže: —Kad i ne bi bilo ubojstava, dobro je da ih ima, jer se samo tako mogu ovakvim svojim postupcima uništiti Hrvati!

Po Poslanstvu srpski diplomati i nadalje ne plaču nad žrtvama, nego taru ruke i nekako ili se čude, ili uživaju, kao da sada imaju Hrvate u svojim rukama.

—A tako, i Hrvati znaju da kolju! Otkuda to, da i Hrvati umeju da kolju!?

—Naučili su od vas — rekoh jednom od njih, koji me prijavi Fotiću. I kad me Fotić ukori, ja mu odgovorih: —Pa

to je točno! Hrvati nisu nikada prije klali. Sad su za ova dva decenija to naučili!

Vrlo rijetko smo se poslije toga s Fotićem viđali. Ja sam učinio sve moguće, da se premjestim u New York, gdje se otvarao Jugoslavenski Informacioni Centar.

Na povratku iz hrvatskih kolonija, ban Šubašić stigao je u Washington i posjetio Fotića. Kako sam se i ja tu našao, odpočeo je nadasve značajan razgovor između njih dvojice.

Fotić je najprije pitao Bana o njegovim dojmovima po našim naseobinama, podcjenjujući, po svojem običaju, iseljenike, njihove organizacije i sve, što su oni godinama izgradili na američkoj zemlji. Ban je, naprotiv, pokazivao mnogo ljubavi prema tome našem svijetu, istaknuvši njihove napore, njihova stradanja i muke, koje su morali uložiti, da bi se ne samo očuvali, nego i popeli na onaj stepen blagostanja i uspjeha, na kome se mnogi od njih nalaze. Osjetljiv na Fotićev cinizam, Ban na to reče:

—Gospodine poslaniče, obišao sam mnogo i mnogo naših ljudi na Srednjem Zapadu; ušao sam u svaku kuću našeg iseljenika, svugdje su me vrlo toplo i srdačno primili. Moram Vam kazati istinu. Nigdje ni u jednoj našoj kući, ni od jednog našeg čovjeka nisam čuo jednu jedincatu lijepu riječ o Vama. Naprotiv, svi se Hrvati na Vas žale, da ih ne samo ne volite, nego, naprotiv, podcjenjujete. Svi osjećaju, da Vi ne volite ni Hrvate, ni Hrvatsku. Recite mi, molim Vas —naglasio je Ban u poznatom svojem dramatskom tonu—, recite mi, molim Vas, što je Vama hrvatski narod, moj hrvatski narod, skrivio, da ga Vi ne samo ne volite, nego i mrzite...

Nastao je tajac, nezgodan i težak tajac. Fotić nije ništa odgovorio. Osjećao se pogođenim. Na tome je, uostalom, i završio taj sastanak, koji je trebao donijeti nekih većih rezultata u odnosima između Bana i Fotića. Rezultata nije bilo. Sukob se i nadalje nastavljao. Sve do onoga časa, kad je Šubašić postao predsjednik vlade i umirovio Fotića, koju godinu kasnije.

Ideju formiranja jedne ustanove u New Yorku, koja bi obuhvatala, u prvome redu, službu obavještavanja američke i iseljeničke štampe i, zatim, sve ostale djelatnosti Kraljevske misije u New Yorku, dao sam ja u sporazumu sa Savom Kosanovićem. Fotić i njegovo Poslanstvo učinili su sve moguće, da do oblikovanja te ustanove nikako ne dođe, utječući

bilo kod vlade u Londonu, da se ne daju krediti, bilo kod američkih vlasti, da se ne da dozvola. Kako su u međuvremenu sve savezničke vlade imale svoje obavještajne i propagandne službe, u New Yorku se postavljala potreba, da se to isto i u našem slučaju ostvari. Američka službena propaganda, koja je sada poslije ulaska Amerike u rat, postala neobično jaka i razgranata, imala je u New Yorku glavninu svojih agencija. Office of War Information (Ured za ratna obavještavanja) i Voice of America (Glas Amerike) operirali su, uglavnom, iz New Yorka. Sve to, i još k tome i činjenica, što članovi vlade, koji su se nalazili u Americi, nisu imali nikakvog ureda, jer je konzulat bio i suviše prostorno širok, trebali su ipak imati neke prostorije, u kojima bi imali svoje urede. Tako se našla na 815 Fifth Avenue jedna manja kuća na pet katova, u koju su se smjestile sve jugoslavenske organizacije i uredi ministara. Kuća je nosila naslov Jugoslavenski Informacioni Centar. U njoj se nalazio i Ured za rekonstrukciju Jugoslavije, koji je imao zadatak, da skupa sa savezničkim sličnim uredima iz jugo-istočne Europe priprema političke, privredne i kulturne nacrte za punu demokratsku obnovu Jugoslavije. Ured je vodio Sava Kosanović sa svojim tajnikom Nikolom Mirkovićem. Ured, koji sam ja vodio, imao je zadaću izdavanja redovnog biltena za iseljeničku štampu, zatim izdavanje povremenih referata na engleskom jeziku, namijenjenih američkim novinarima i publicistima. U svojstvu atašeja za štampu, ja sam, osim toga, imao dužnost, da svakog dana odašiljem u London brzojavni izvještaj o pisanju iseljeničke i američke štampe o pitanjima, koja se odnose na nas. Kako su u vezi raspravljanjem štampe bilo iseljeničke, bilo američke i pitanja Jugoslavije zauzimala sve više pažnje, to je taj svakidašnji izvještaj, koji se zatim objavljivao u biltenu londonskog Presbiroa, namijenjenom članovima vlade, izazivao vrlo često u vladi ne samo diskusije nego i svađe, tako da se stvorio dojam, da ja to radim namjerno, kako bih razbijao suradnju i rad u vladi. Kontakti s američkim novinarima i s političkim izbjeglicama iz cijelog svijeta, kao i s američkim službenim organima, postajali su sada normalniji i slobodniji, jer nije više bilo Fotićeve kontrole. Pojavljivale su se ipak druge kontrole.

Ulogu šefa Jugoslavenskog Informacionog Centra igrao je Bogoljub Jevtić, koji je uglavnom dolazio rano u zgradu, u kojoj je najraskošnija soba bila njegova, ali nije ništa radio,

nego je čitao novine i čekao izlazak mojeg povjerljivog biltena, u kome je bilo objavljeno sve ono, što je pozitivna i negativna bilo pisano o našim pitanjima. U istoj zgradi imao je svoju kancelariju i ban Šubašić, ali, osim Smith Pavelića i tajnika Josip Mohorovičića, nitko u nju nije zalazio. Šubašić se u svojoj kancelariji pojavljivao vrlo rijetko, samo u svečanim prilikama, kad je morao primati iseljeničke delegacije. Kako je na istom katu bio i moj ured, to se je taj kat zvao hrvatskim odjeljenjem. Zadnji kat bio je rezerviran za Slovence, koji su razvijali svoju djelatnost sasvim odijeljeno, i od Srba i od Hrvata. Glavni predstavnik Slovenaca bio je Krekov ministar Franc Snoj, koji je bio krupan čovjek i jako se znojio, kad se penjao stepenicama na zadnji kat. Zato ga je jedan duhovit mlađi Srbijanac, Rača Stefanović, zvao «Znoj». U sklopu slovenskog odjeljenja djelovao je u New Yorku i liberalac profesor Boris Furlan, jedan od inteligentnijih ljudi u misiji. On je također, uz Kosanovića i Mirkovića, surađivao s predstavnicima demokratskih snaga iz jugo-istočne Europe. Slovenci su sve svoje nade polagali u Luja Adamiča, našeg najpopularnijeg čovjeka u to vrijeme u Americi. Tražili su, na strah i trepet talijanskih izbjeglica anti-fašista, «svobodnu i združenu Sloveniju», kako su oni izjavljivali, «vse do Benetkah», sve do Venecije.

Najturobniju sliku raspadanja stare traljave Jugoslavije davao je slijedeći svakidašnji prizor: u dvanaest sati prije podne stizala je, poslije jedne velike šetnje kroz Central Park, trojka, koju su sačinjavali: Pera Živković, Krsta Miletić i Božidar Maksimović-Kundak. Izgledali su oronulo, staračkí, poput starih lavova, koji spavaju ograđeni rešetkama u malom zoološkom vrtu, koji se nalazio preko puta naše kuće. Netom bi stigli, oni bi sjeli u čekaonicu ureda, tu bi ih Crnogorac Jovo pogostio turskim kavama; ni riječi ne bi kazali, nego bi čekali i oni na bilten, koji je za njih bio jedini izvor informacija, jer nisu znali nikakva drugog jezika. Na njih se mogao primijeniti onaj poznati izraz Stanislava Vinavera: «Srbin da ne zna srpski, morao bi blejati!» Bilo je tada izbjeglica iz zemlje, koji bi se pojavljivali, u to vrijeme, u Centru samo iz znatiželjnosti, da vide u prvom redu generala Živkovića i zatim Božu Maksimovića-Kundaka. Ušli bi u čekaonicu, zastali nekoliko trenutaka, kadkada i pola sata, promatrajući te ruine. Jednog dana jedan me je naš pomorski kapetan preklinjao, da mu omogućim da vidi Živkovića. I kad

sam mu to omogućio, on sav razočaran reče: —Je li moguće, da je pod vlašću tog čovjeka drhtala cijela Jugoslavija? — I na mene je Živković ostavljao dojam jednog sasvim beznačajnog čovjeka, koji nije bio u stanju izreći jednu pametnu rečenicu. Imao je izgled eunuha, teških i krvavih očiju, bojio je ono nešto malo kose, što je još imao na glavi, malo je govorio, uglavnom je slušao. Stanovao je u jednom hotelu na sedmoj aveniji u blizini Parka. Oni, koji su ga posjećivali, vele mi, da je u kadi za kupanje držao svoje stare kovčege. I kad ga je Rača Stefanović upitao: zašto to?, on je odgovorio, da se on nikada ne kupa! Mora se ipak priznati, da se ta trojka nije nikako miješala u aktivni rad Centra. Jedini čovjek, s kojim su oni imali veze, bio je Bogoljub Jevtić, koji je također izbjegavao istovjetiti se sa svojom prošlošću «diktatora». On i Živković isticali su svoje jugoslavenstvo, i osuđivali su Fotića i njegovo velikosrpstvo; nisu, začudo, davali nikakvih protu-hrvatskih izjava. Ali su katkada ipak davali dojam, da bi, kad bi oni imali vlast u svojim rukama, unijeli reda u izbjeglički kaos. To je tek izgledala samo jedna udaljena i nemoguća reminiscencija na prošlost, koja je bila i koje više ne će biti! Boža Maksimović-Kundak nije bio sličnog mišljenja. On bi se kadkada trgnuo i kao da je htio pokazati neke svoje snage, ali ljudi su oko njega osjećali, da nije bilo kundaka u njegovoj ruci! Bili su svi oni u sukobu s Fotićem, koji je želio da ih negdje stjera u Kanadu, kako se ne bi suviše mnogo vidjeli s obzirom na njihovu političku prošlost. I kad bi se napadalo Fotića, i oni bi kimali glavom u znak odobravanja! Ja sam svega jedamput razgovarao sa Živkovićem, tražeći od njega, da mi nešto kaže o Draži Mihajloviću. On mi je, uostalom, kao i svi ostali od Srbijanaca, kazao, da nikada za njega čuo nije, da ga se ne sjeća kao generalštabnog oficira, i na tome se i završio naš vrlo kratki razgovor.

Uoči mojeg premještaja u New York, da preuzmem vodeću dužnost, bilo je stanovitih poteškoća. Fotić nije u početku nikako htio da me pusti, tvrdeći da me treba. Ja sam u međuvremenu bio već u dogovoru s Kosanovićem, da on traži od Vildera, koji je tada bio šef Presbiroa u Londonu, da me premjesti. Vilder ili nije imao nikakve moći, ili nije do svega toga polagao mnogo, zabavljen izglađivanjem sukoba između Hrvata i Srba u vladi, nije stvar svršavao. Ban Šubašić se u to nije miješao, iako mu je bilo do toga, da dođem u New

York. Ja sam svakako nastojao, da se oslobodim Washingtona i zbog toga, što je sukob s Fotićem i s Petrovićem bio nepremostiv. U meni se već duboko slomilo svako povjerenje u Srbe. Sasvim mi je postalo jasno, da Hrvati ne mogu graditi svoju budućnost u zajednici sa Srbima. Ali, kako i na koji način postaviti ispred svijeta pravo Hrvata na njihov opstanak u njihovoj državi? Izaći pred svijet s takvim projektom, bilo je gotovo nemoguće. Hrvatska je upravo objavila rat čak i Americi, i ime Croatia sada je ušlo u popis satelita, koji su u ratu s Amerikom, u kojoj je bilo oko milijun Hrvata raznih generacija. Kod mene je jugoslavenski mit naglo prilazio kraju. Svijest o tome, da sam Hrvat, postupno je rasla. Kad god me je neki Amerikanac na društvenim party-ama i večerama znao upitati, da li sam Srbin ili Hrvat, naglašavajući kao za sigurno ono prvo, a ja odgovorio, da sam ono drugo, razgovor bi zastao na tome i prešao na drugi predmet. Ili bi se, kad se radilo o inteligentnijem i znatiželjnijem Amerikancu, razvio u opširnu raspravu, i tako se ipak pružila mogućnost opravdanja hrvatskog slučaja. Koliko sam mogao uvjeriti svojeg slušaoca u svoju tezu, ne znam, ali često se znalo zbiti, da nas se više i nije pozivalo. Moja je žena imala pravo, kad je osjećala, da smo u Jugoslavenskom poslanstvu «crnci» i da je za nas bilo najbolje otići u New York.

Jednog dana moja je žena došla kući sva zaplakana. Znao sam, da je bila na sjednici žena za American-Yugoslav Relief, na kojoj je trebalo odlučiti kakve se sve stvari moraju pripremiti, da bi se prodavale o Božiću i tako sakupio novac za ratne zarobljenike. Kad je ona predložila, da se tiskaju reprodukcije Ivana Meštrovića u obliku Božićnih karata, Rastko Petrović je oštro istupio protiv toga, kazavši, da je Meštrović izdajnik. Time su se složili svi prisutni, uključivši i gđu Fotić.

Koncem 1941. i početkom 1942. godine, Fotić je premjestio moj ured u zgradu Poslanstva, i tu sam bio neprestano pod kontrolom. Posebno se pazilo, s kojim američkim novinarima dolazim u vezu. Moji kontakti s glavnim reporterom za vanjsku politiku Evening Star-a, Blair Bollesom, bili su jako bliski. Bolles je u nekoliko mahova u Star-u dao prikaz stanja u Jugoslaviji u toku rata, rukovodeći se mojim obavještenjima i komentarima. Ti članci bili su pozitivni prema držanju hrvatskog seljačkog naroda, što je Fotića svakako smetalo. Kad god je nešto pozitivna o Hrvatima bilo objavljeno u štampi, on se je jako srdio i mene uvijek smatrao odgovornim.

Da Fotić nije volio, da ja posjećujem najutjecajnijeg washingtonskog publicistu-columnistu, Walter Lippmanna, vidjelo se to i po tome, što mi je često ponavljao, da to ne činim. Razloge, koje je on davao, bili su slijedeći:

—Vi treba da znate za spor između Lippmanna i Armstronga. [Hamilton Fish Armstrong bio je glavni urednik američkog časopisa Foreign Affairs, glasila Councila on Foreign Relations, najuglednije američke ustanove za pitanja vanjske politike, ustanove vodećih Amerikanaca, najbližih američkom Departmentu of State, Ministarstvu vanjskih poslova, u jednu riječ američkom establishmentu]. — Lippmann je ukrao Armstrongu ženu, koja se razvela i preudala za Lippmanna židova. Zato ne treba da Armstrong zna za naše isuviše intimne veze s Lippmannom. Skrećem Vam pažnju, da prijateljstvo s Lippmannom suviše ne ističite! Nije nam od koristi!

Ustvari, radilo se o slijedećem: Armstrong je u svojim mladim godinama bio američki vojni izaslanik u Beogradu, i tu je postao vrlo blizak kralju Aleksandru, kao i vodećoj beogradskoj čaršiji. On je, poput najvećeg dijela engleske i francuske diplomacije, bio naklonjen Srbima, smatrajući ih vodećim narodom Jugoslavije, od kojega zavisi sva vlast u Jugoslaviji, zato je računao, da je pragmatičkije voditi računa o Srbima i održavati s njima dobre veze, jer se od toga može imati koristi, dok o Hrvatima nije vodio računa, jer ih je smatrao politički slabima. U svojem časopisu nije nikada objavljivao, čak iza najvećih kriza u Jugoslaviji, pa, recimo, ni u vrijeme atentata na Radića, nikakvih kritičkih članaka, koji bi bili negativni za velikosrpsko političko vodstvo. S Fotićem je bio vezan i zbog Fotićevih gourmandskih ručkova. Značajno je, da je prilikom 27. ožujka 1941. savjetovao Armstrongu, da objavi poluslužbeni prikaz situacije u Beogradu iz pera mladog srpskog profesora, dra N. Mirkovića, kojemu je diktirao u pero Fotić i Rastko Petrović, ističući srpsku tezu. Kako je Mirković kasnije prišao protitovskom pokretu, priznao nam je sve to, da je bio prevaren od Fotića, i da se ne bi bio inače negativno izražavao o Hrvatima.

Kako je već u to vrijeme pitanje uloge Draže Mihajlovića zauzimalo najvažniju poziciju u ulozi Jugoslavije u ratu, i ono je, kao i sva druga vitalna pitanja, nailazilo na ogromne poteškoće.Prije svega, nitko ni u Poslanstvu, ni izvan njega nije uopće znao za Dražu Mihajlovića: tko je on i što je bio

u svojoj karijeri? Znalo se tek, da je generalštabni oficir i da je bio vojni izaslanik prije rata u Bugarskoj. Nikakvih posebnih ili istaknutih osebina o njemu uopće nije postojalo. Fotić, u suradnji s Rastkom Petrovićem, koji je sada svu svoju književnu imaginaciju trošio u revaloriziranju srpskih mitova, izmislili su, da je Mihajlović neke vrste legendarni četnički heroj-hajduk, kakvih je bilo po srpskim brdima u vrijeme svake okupacije, od turske do one u vrijeme Balkanskih ratova. Po njihovim pričama, koje su se uglavnom sastojale u tome, da od Mihajlovića načine nekog srpskog junaka, koji pregara sve, pa i svoj život, za slobodu svojeg naroda, američki su novinari zvali Mihajlovića Robin Hoodom, ili neke vrsti američkog cow-boysa, koji se na dalekom zapadu u pograničnim zemljama odvažno bori za slobodu malog ugroženog čovjeka, neke vrste under-doga.

Kad je i ta legenda pomiješana s filmskim elementima iz dalekog američkog Zapada na kraju krajeva kulminirala čak i u jednom kratkom filmu, koji je Poslanstvo omogućilo suradnjom američke propagande, a Rastko Petrović zamislio, a u kojem se filmu vidjelo, kako Draža na bijelom konju ulazi u neku srpsku varoš u slobodnom teritoriju, onda se ipak odpočelo postavljati pitanje: koga i što Draža Mihajlović predstavlja na platformi našeg učešća u ratu?

Ovaj je film i bio prikazan na Broadwayu (19. ožujka 1943.) pod naslovom «Četnici», u kinematografu «Globe», u izradi Fox filma. New-yorška je kritika bila negativna. «The New York Times» izražava sumnju u autentičnost priče, ali smatra, da je duh filma veoma iskren. Kritičar konstatira, da se film odnosi na Mihajlovića i njegovu obitelj i da se ne priznaje nezadovoljstvo partizana. «The Herald Tribune» konstatira filmsku slobodu u tekstu filma i uspoređuje ga s američkim filmovima Divljega Zapada i kaubojskim filmovima. Toliko iz izvještaja, koji sam poslao londonskom Presbirou. Izvještaj, koji je iz Washingtona poslan, smatra, da je film «primljen s velikim oduševljenjem. Naročito je oduševljeno bila pozdravljena pojava Draže Mihajlovića». Isti izvještaj Poslanstva Londonu javlja, da su premijeri prisustvovali bivši ministri g. Bogoljub Jevtić, dr. Branko Čubrilović i g. Franc Snoj, kao i članovi naše kolonije. «Premijeri nisu prisustvovali Sava Kosanović, Bogdan Radica i dr. Nikola Mirković».

Pitanje političke pozadine, koju je Mihajlović predstavljao ili trebao predstavljati, postajalo je iz dana u dan sve kritičnije. Fotić s Poslanstvom gradio je od Mihajlovića tipičnog četničkog velikosrpskog heroja, koji nema ničega zajedničkog s Jugoslavijom i s jugoslavenstvom. Mihajlović je bio čistokrvni i rasni Srbin, i njegov doprinos u gerilskom ratu bio je isključivo doprinos Srpstva, više nego Jugoslavije Saveznicima. Draža je vrlo skoro postajao sve više i osvetnik Srpstva, Srpstva ugrožena od Hrvata i Muslimana i Makedonaca i Bugara, koje će se poslije oslobođenja teško kažnjavati za počinjena i nepočinjena zlodjela protiv srpskog naroda. U vizijama svih velikosrpskih krugova Draža je poprimio na sebe ogroman značaj, upravo postajao je iz dana u dan kapital, koji će Srpstvo unovčiti, kad bude došlo do obnove druge, ali velikosrpske Jugoslavije. Zato Hrvatima i nije bilo dozvoljeno slaviti Dražu, o njemu pisati, kao općem jugoslavenskom junaku. Svu propagandu o Draži i njegovim ogromnim gerilskim operacijama preuzeli su na sebe isključivo Srbi.

Takav stav revoltirao je Savu Kosanovića i ljevičare oko njega. Oni su sa svoje strane namjeravali izgraditi Dražu Mihajlovića kao nosioca jedne jugoslavenske demokracije, gotovo ljevičarske. Ban Šubašić odbijao je davati svakoj gerili politički značaj, naglašujući, da će u poslijeratnoj Hrvatskoj igrati političku ulogu Vladko Maček, dok je dužnost gerile, da se bori za oslobođenje zemlje, ali ne i da preuzima na sebe političko vodstvo. Luj Adamič, oduševljen razvojem stanja kod nas i napose pojavom gerile i Draže Mihajlovića, bio je i prvi, koji je o tome i pisao jednom terminologijom nacionalističkog i patriotskog značaja. Pod utjecajem Kosanovića i Mirkovića, Adamič je prihvatio tezu, da Dražu Mihajlovića treba svakako predstavljati kao nosioca demokracije, nikako kao predstavnika predratnih veliko-srpskih režima, koje je predstavljao ne samo Fotić, nego i veliki dio članova vlade.

Kako je u ovo vrijeme bilo objavljeno Adamičevo djelo, *«Two Way Passage»*, u kome je on zagovarao tezu demokratizacije Europe kroz izvoz stranojezičnih etničkih Amerikanaca u zemlje njihova porijekla, i o njemu pisala oduševljeno Mrs. Eleanor Roosevelt, on je jedne večeri bio pozvan u Bijelu Kuću. Adamič nije živio u Washingtonu, nego u New Yorku i na svojoj farmi u New Jersey-u. Jedne večeri, 13. siječnja 1942., dok smo moja žena i ja sjedili kod kuće, javi se Luj Adamič telefonski i zamoli me, da li bi mogao doći odmah

sa željezničke stanice u moj stan. U isti mah mi reče, da pozovem pukovnika Buriu k sebi, kako bi mogao i s njim razgovarati. Nekoliko trenutaka poslije toga, Adamič je sa svojom ženom Stellom bio kod nas. I tada mi je rastumačio razlog svoga dolaska u Washington. On je, naime, pozvan na večeru u Bijelu Kuću od gospođe Roosevelt, gdje će sigurno sresti i predsjednika Roosevelta. Došao je k meni ne samo da se presvuče iz dnevnog odijela u smoking, jer na Union Station nije bilo mjesta da to učini, nego da sa mnom i s pukovnikom Buriom raspravi, kako bi trebalo iznijeti pred Roosevelta pitanje jedne efikasnije podpore Draži Mihajloviću i predstaviti Fotićevu diplomatsku akciju u Washingtonu kao štetnu interesima Saveznika, posebno Amerike, koja ide za tim, da uspostavi demokratske vlade u posljeratnoj Europi. Adamič je isticao, kako u tome pitanju ima na svojoj strani Mrs. Roosevelt, koja ima ogroman utjecaj na svojeg muža. Prva je misao kod Adamiča bila, da s Buriom prouči logističko stanje gerile. Buria, koji je isto tako bio generalštabni oficir, objasnio je Adamiču, da on ne zna tko je zapravo Mihajlović, i da su, po njegovu mišljenju, sva pisanja o odporu u Srbiji pretjerana propagandom Fotića i Rastka Petrovića, koji varaju američke vlasti najobičnijim pretjerivanjima i lažima. Nema sumnje, da nekog odpora ima, jer to je u tradiciji naroda, ali trebalo bi sve to provjeriti, isticao je Buria, i to sa strane Saveznika, i pod savezničkom englesko-američkom kontrolom odpočeti jednu solidniju akciju na terenu. — Da li bi Vi, Buria, bio spreman pružiti svoju podporu Saveznicima? — zapitao je Adamič. Na to je Buria, na moj savjet, i prihvatio. Na pitanje, kako se u tome drže Hrvati, odgovorio sam Adamiču, da nama Fotić i Poslanstvo zabranjuju, da u to ulazimo, što mi ne izgleda sasvim čudnovato, ali, u isti mah, s obzirom na to, da stvari o toj gerili nisu nikome jasne, ja sam presretan, da se u to ne moram miješati. Ako Draža treba uistinu biti osvetnik svega što je protu-hrvatsko, onda je jasno, da nitko među Hrvatima ne bi trebao u to ulaziti. Ali ono što Adamič treba učiniti ovom prilikom —dodao sam—, to je obavijestiti predsjednika Roosevelta o pravim namjerama velikosrpske diplomacije, koja je preuzela maha u vođenju vladine politike i koja priprema jednu Jugoslaviju, u kojoj bi isključivo Srbijanci imali apsolutno vodeći položaj. Svi ostali narodi bili bi podvrgnuti velikosrpskoj autokraciji...

Pošto sam odvezao Adamičeve svojim kolima u Bijelu Kuću, vratio sam se kući, gdje smo s Buriama čekali, da se Adamičevi vrate. To je trajalo čitavih nekoliko sati. Kad su se vratili, bili su jako napeti i, kao što je i shvatljivo, duboko uzbuđeni tim posjetom. Prvo, što smo te večeri saznali, bilo je, da se je u Bijeloj Kući nalazio i Winston Churchill, o čijem boravku nije još bilo ništa javljeno u štampi, i da je to i bio jedan od razloga, radi čega Adamič nije mogao ući duboko u raspravu cijelog našeg pitanja s Rooseveltom. Mrs. Roosevelt bila je, navodno, prema Adamičevim riječima, obećala, da će večera biti u četvero, i da će, prema tome, Adamič moći rastvoriti svo svoje srce Predsjedniku. Netom je Adamič sreo tamo Churchilla, on je odjedamput osjetio neko nepovjerenje. Adamič nije bio nikakav diplomat. On je bio vrlo jednostavan i prostodušan čovjek, koji nije nikada živio u svijetu državnika i diplomata; i kao što je napisao u svojoj knjizi, *The Dinner at White House,* on nije volio Churchilla, koga je smatrao eksponentom britanskog imperijalizma, čiji je cilj bio restauracija predratnog status-quoa. Adamič je bio uvjerenja, da Amerika na čelu s Rooseveltom mora izvršiti duboku revolucionarnu promjenu u svijetu, napose na Balkanu, i dati vlast ne ljudima iz naroda, koliko komunistima. Bilo mi je više nego jasno, da Adamič nije mogao kazati Rooseveltu sve, što mu je ležalo na srcu. Adamič je bio u nastupu sramežljiv i kod toga je imao i jedan jezični defekt, da u govoru nije bio uvijek jasan, nego je zastajao i mucao. To ga je vrlo često hendikepiralo, kad je trebao da se izrazi. Bio je jako iznenađen, kad se u Adamičevo prikazivanje stanja gerile kod nas umiješao i sâm Churchill, koji je isticao, da je rješavanje tog pitanja još uvijek vrlo daleko te da pitanje gerile na Balkanu on i Roosevelt moraju rješavati u sporazumu s Moskvom. Za Moskvu je Churchill naglasio, da je ne samo izravno i intenzivno zainteresirana, nego da kod nas već i postoje neki njeni izaslanici, koji se ne slažu s Mihajlovićem i na putu su da organiziraju svoju gerilu. Rooseveltu je sve to bilo sasvim nepoznato. Balkan mu je bio osinjak, u koji se on nije htio mnogo miješati. Ali, dodao je, kako će tu uskoro stići Molotov, pa bi možda trebalo dotaći i to pitanje? Adamič je ipak bio zadovoljan, što je dobio obećanje Mrs. Roosevelt, da će ga ona «keep posted» (držati obaviještena) o razvoju tog pitanja. Isticao je s velikim zadovoljstvom, da je Roosevelt bio vrlo naklonjen njegovu planu

o «izvozu», odnosno slanju Amerikanaca demokratske orijentacije u zemlje njihova porijekla, kako bi mogli presaditi na njihova tla velike ideje američke pučke demokracije.

Ostali smo dugo u noć, kad su se Adamičevi vratili kući, presretni svojom misijom, od koje, razumije se, nije bilo ništa stvarna. Za sve to vrijeme Adamičevi su kod nas pojeli čitavu jednu večeru, koju je moja žena na brzinu pripremila, jer od prekomjerna uzbuđenja, kako reče Adamičeva Stella, na večeri u Bijeloj Kući jedva da su se dotakli jela. Kad se sutradan u Poslanstvu pročula vijest o Adamičevoj večeri u Bijeloj Kući, reakcija je bila više nego srpski agresivna.

—Otkuda to — govorio je novi savjetnik Poslanstva, Radoje Nikolić, inače osobni prijatelj Simovića — da Adamič govori u srpsko ime Rooseveltu? Ko je njega ovlastio, da to čini? — Kao što sam prije kazao, Srbi, ali svi Srbi nisu nikada mogli smisliti Adamiča, koga su smatrali neprijateljem Srpstva i Beograda, što je u svojim knjigama izložio velikosrpsku prevlast Jugoslavije.

Međutim kasnije, poslije rata, kad je Adamič objavio svoju knjigu *«Večera u Bijeloj kući»,* Dinner at White House (Harper & Brothers, New York, 1946.), na moje opravdano iznenađenje, on tamo uopće ne spominje, da su on i žena te večeri tražili da dođu k meni, da se nisu presvlačili u Depotu na stanici, nego kod nas, da su kod nas došli i poslije večere da se presvuku, gdje smo ih mi i Burijevi čekali, i da sam ih ja s mojim kolima povezao u Bijelu Kuću, prešućuje, dakle, to sve. Ali ono, što je Adamič sasvim prešutio, i što je najbitnije, to je, da on u toj svojoj knjizi ne kaže, da je u Bijeloj Kući zagovarao, da se dâ jaka potpora Draži Mihajloviću, nego Titu i partizanima, kad ni on, ni itko od nas u Washingtonu za opstanak partizana tada nije uopće znao. Jasno je, da nije mogao spominjati sve to, jer bi tada bio morao ipak kazati polovicu istine, da je on govorio i u prilog Draže Mihajlovića. Ali, što je najgore, on je preko čiste stvarnosti prešao nemilosrdno i ustvari nepošteno, svakako nedostojno istinoljubiva pisca, za koga se neprekidno izdavao. To me je i ponukalo, da sam u časopisu «Plain Talk» (Vol. II. No. 4. January, 1948.), pod naslovom «That White House Dinner» (Ta večera u Bijeloj Kući), objavio svu golu istinu o toj Adamičevoj političko-diplomatskoj akciji u Bijeloj Kući, koja se i nadalje nastavila s gđom Roosevelt, razumije se, u prilog Tita. To je bio moj prvi otvoreni napadaj u

američkoj publicistici na Adamiča. S tom knjigom, ispunjenom lažima,koje su mu sevirali beogradski komunisti, Adamič je imao ogromnih poteškoća. Tužen od Churchilla, što ga je u knjizi napao, da je vodio svoju protu-komunističku politiku iz novčanih interesa, plaćen od grčkih magnata preko Hambro Bank, da zaustavi porast komunista na Balkanu, Adamičev izdavač i sâm Adamič morali su platiti 20,000 dolara, i, razumije se, prekinuti s Adamičem tako, da je Adamič ostao bez izdavača, jednog od najuglednijih američkih nakladnika.

Poslanstvo se počelo naglo mijenjati. Uglavnom, stizali su srpski činovnici, koji su istišnjavali sve ostale, koji nisu bili Srbi, ili su bili nedovoljno velikosrbi. Među tima bio je i Radoje Nikolić, koji je istisnuo Slovenca, savjetnika Rybarža zato, što je bio, tako se govorilo, Simovićev čovjek. Za razliku od ostalih srpskih činovnika, Radoje Nikolić, sin Andre Nikolića, za koga mi je Ivan Meštrović govorio, da je bio jedan od najpoštenijih srbijanskih političara za vrijeme Prvog rata, imao je realnog političkog iskustva. On je duboko vjerovao u generala Simovića i u Dražu Mihajlovića, smatrajući, da su oni ljudi jugoslavenske orijentacije, koji bi bili u stanju sjediniti Srbe i Hrvate.

Dugo se govorilo o tome, da bi trebao posjetiti Washington i predsjednik vlade, general Dušan Simović. Međutim, do toga nije došlo, uslijed intriga u samoj vladi, a protiv toga su se odupirali i Ninčić i Jovanović, dok Fotiću je bilo do toga stalo. Kad odjedamput, stigne Simovićeva supruga. U Poslanstvu posvećivali su joj, razumije se, posebnu pažnju sâm Fotić i njegova žena, kao i Rastko Petrović, dvorjanin svih dama. Na mene se navaljivalo, da bi se na društvenim stranicama posvetila Simovićki posebna pažnja. Međutim, u isto vrijeme, moja žena i ja priredili smo, kako se to kaže u Washingtonu, party za naše washingtonske novinarske prijatelje, jer smo se tih dana rastajali s Washingtonom, i bili premješteni na novu dužnost Jugoslavenskog Informacionog Centra, čiji sam ja trebao biti direktor za tisak. Kad je sutradan u «Washington Star»-u Mona Bolles, žena Starova diplomatskog suradnika Blair Bollesa, objavila čitav jedan dugačak i vrlo duhovit prikaz o nama, prilikom te party. Mona je osobitu pažnju posvetila mojoj ženi i našoj Mariji, staroj Toskanki, koju smo doveli sa sobom iz Europe, načinivši nas vrlo popularnim u društvenim i međunarodnim

krugovima, kod kojih se ta stranica najviše i čitala. Na kraju svoje reportaže o toj party kod nas, ona je zabilježila, da se u Washingtonu nalazi i gđa Simović, žena predsjednika jugoslavenske vlade u izgnanstvu.

Kad sam sutradan došao u svoj ured, samo da me grom nije udario. U Poslanstvu, gdje je tada živjela s Fotićima i gđa Simović, najprije me napadne Rastko:

—Kako ste sebi mogli dopustiti, da se u «Staru» pojavi čitav članak o Vama i o Vašoj obitelji, a da se tek na kraju letimično i bez ikakva značaja, spomene gđa Simović? — Na moje prigovaranje Rastku, da on zna kako piše američka štampa, nije ništa pomoglo! Odjedamput, pojavi se i sama gospođa Simović, koja grubo napadne mene i moju ženu:

—Kako ste vi mogli sebi dopustiti, da se o meni piše onako mimogred i neznačajno? Nije li se moglo razjasniti toj novinarki, da sam ja važnija od vaše služavke Marije, kad je s toliko čara opisala tu vašu djevojku, a mene mimoišla! Zar ona ne zna tko je i što je žena jednog savezničkog predsjednika vlade? Zar nije bila vaša dužnost, da joj to objasnite i da joj izričito kažete, što mora napisati! Nije li i ovaj vaš postupak uobičajena hrvatska intriga protiv nas Srba? Kakve su to stvari, da se piše o jednoj služavci, a mene baca u koš!?

Pokušao sam joj objasniti, da se na američki tisak ne da utjecati na način, na koji se to kod nas činilo ili čini. Toj novinarki dopala se Marija, zbog svoje duhovitosti više od bilo koga, i ona je od toga načinila svoju vrlo uspjelu i duhovitu *story*, koja se upravo zbog toga mnogima i svidjela; i kako je to navada kod američkog čitatelja, nitko nije uzeo za zlo, što se naglasak istakao na Mariji, a ne na gđi Simović i drugim gostima.

Međutim, od toga se napravilo čitavo srpsko-hrvatsko pitanje.Na jednom primanju kod savjetnika Poslanstva, Dra Rybarža, ponovno je gospođa Simović prišla k meni i mojoj ženi, svrativši čitav razgovor na to, kako je onaj društveni izvještaj Mone Bolles uvrijedio ne samo nju, nego i njenog muža, generala-predsjednika Simovića, i svo beogradsko društvo, da ne kažem, svu čaršiju! Ona se ponovno toliko uzrujavala, da se je čak i zaprijetila, da bih ja izgubio položaj, da se ne nalazimo u ratu! Takva je sudbina atašeja za štampu u jednoj balkanskoj čaršijskoj sredini, kao što je oduvijek bila beogradska. I što je najčudnovatije bilo, u taj protest Simovićke umiješao se je i Dr. Rybarž, koji joj je ne

samo povlađivao, nego čak i još više isticao, kako se svo Poslanstvo smatra uvrijeđenim takvim postupkom, inače tada vrlo ugledne washingtonske novinarke! Kako kod Srba i svih Balkanaca, s izuzetkom Grka, ne postoji sense of humour, od tog izvještaja načinila se čitava drama, kako je to opće poznati običaj na Balkanu!

Primanja u Poslanstvu su se nastavljala istim bidermajersko-bečkim stilom, koji je, razumije se, uglavnom unosila gospođa Tatjana Fotić von Zurunić, odgojena u carskom Beču. Kad bi bilo potrebno, da se ispred američkih prijatelja Jugoslavije istakne, da ima i Hrvata, onda bi Fotić volio, da u Poslanstvu prilikom takvih primanja ima Zinku Kunc Milanov, našu opernu pjevačicu s Metropolitain Opere, i violinistu Zlatka Balokovića, koji su, međutim, vrlo brzo iz obožavatelja Draže Mihajlovića prešli u obožavatelje Josipa Broza Tita, i postali vrlo aktivni, zajedno sa svima nama ostalima, u radu oko populariziranja «Narodno-oslobodilačkog pokreta», partizana. O tim primanjima u jugo-velikosrpskom Poslanstvu ja sam u to vrijeme i napisao jednu, tako se govorilo, krležovsku varijaciju, koja je bila neobično lijepo primljena u našim društvenim krugovima, dok me je, kako se čulo, Fotić htio «proždrijeti». Ja sam stvar čuvao u rukopisu, ali ju je Nikola Mirković poslao «Jugoslavenskom glasniku» u San Francisco, koji su tada uređivali Braća Vučinići, kasniji povjesničari, i bez ikakva je pitanja tiskali. Persiflirao sam u toj ironičnoj varijaciji jednu društvenu kroniku, objavljenu u washingtonskom tisku o primanjima gđe Fotić u počast «Robin Hooda» Draže Mihajlovića, a u dobrotvorne svrhe, namijenjene ratnim zarobljenicima, usporedivši lice i naličje naše tragične stvarnosti. Kod kuće ljudi krvare i umiru, a u Washingtonu se siplju najstrašnije laži, i sve to tako ide, dok nam je zemlja sva u plamenu.

Bio je to moj posljednji pozdrav Washingtonu, u koji se više nikada nisam vraćao, nego samo na kratke sastanke s američkom službom. U New Yorku me je sada čekao novi život, ispunjen novim iskušenjima, nadama i razočaranjima, i opet nadama. Tek u meni se je sada izgradio osjećaj, da sam Hrvat i da je isključeno, da bih ikada više mogao živjeti u zajednici sa Srbima, njima podvrgnut. Ali put do potpuna osamostaljenja nije bio ni lak, ni jednostavan. Tek bio sam na čistu s time, da su moje iskreno jugoslavenstvo duboko povrijedili, izranili i konačno uništili Srbi, i da se ono ne će

više vratiti u onome obliku, u kojemu je u meni godinama živjelo. I uistinu, ono se više i nije vratilo. O Srbijancima nisam više imao nikakve iluzije. Oni nisu nikada bili Jugoslaveni, niti će to ikada biti. Oni nisu nikada ni shvaćali, niti voljeli Hrvate, niti će to ikada uzmoći. Ostajalo je ipak pitanje, kako uspostaviti jedan racionalan način življenja između nas i Srba, kroz okvir ili izvan okvira, ali takav, u kome bismo mi Hrvati bili isto tako gospodari naše sudbine, kao što su Srbi svoje! Razvoj te strašne dileme stajao je ne samo ispred mene, nego i u meni, kao, uostalom, u slučaju svakog Hrvata kroz svo ovo vrijeme otkako živimo u zajedničkoj državi. Iako sam tada bio daleko od konkretnih zaključaka, isti su me duboko mučili i lomili svu moju unutrašnjost. Moja mi je žena, kao da je predosjećala, da se nikada u tu moju domovinu vratiti ne ćemo, diskretno savjetovala, da se već tada spremam na to, da se uklopim u američki život. Međutim, mene je još uvijek samo mučila jedna želja: povratak u zemlju rođenja, pa kakva god ona bila. Odlazeći u New York, predosjećao sam, kao da se nalazim u luci, čekajući na prvi brod povratka!

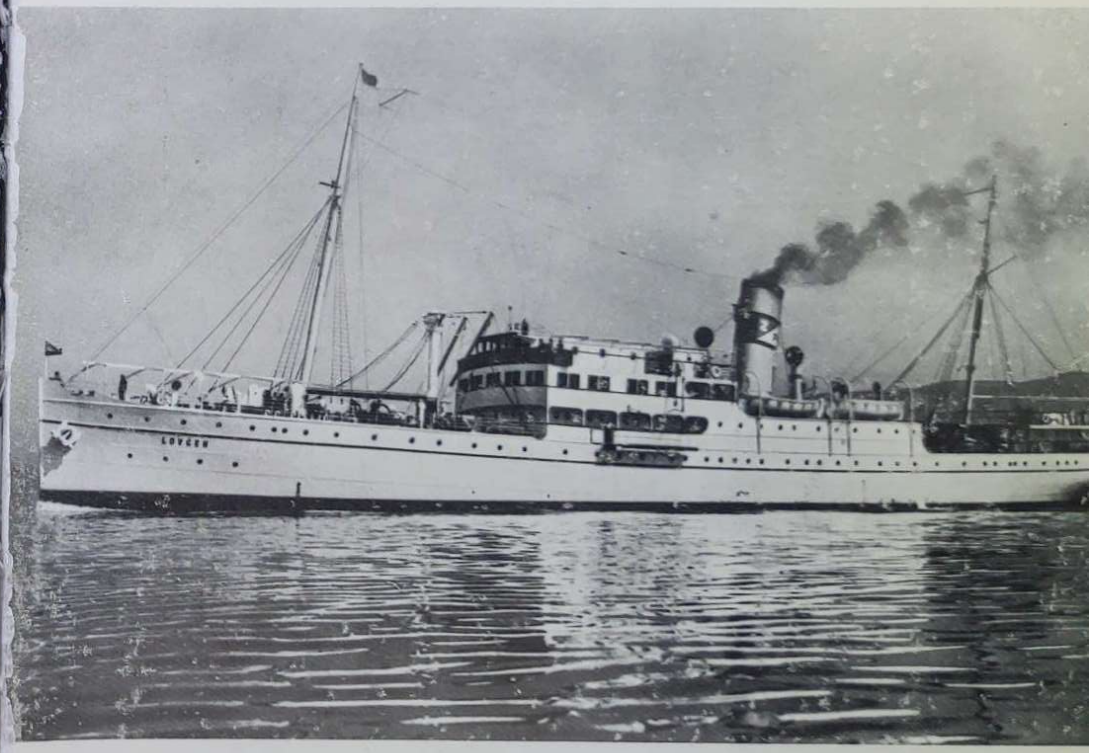

BROD DALMATINSKE PLOVIDBE *LOVČEN:* S NJIM JE OBITELJ BOGDANA RADICE PUTOVALA PREKO OCEANA, OD LISABONA, PORTUGAL, DO NEW YORKA, U.S.A., U LISTOPADU 1940. —

KIP SLOBODE: «MATI IZBJEGLICA», SPOMENIK PRED ULAZOM U LUKU NEW YORK. DJELO DVOJICE FRANCUZA: KIPARA FREDERIC AUGUST BARTHOLDI I INŽINJERA A. G. EIFFEL. POKLON FRANCUSKOG NARODA, POVODOM 100. GODIŠNJICE NEZAVISNOSTI U.S.A. SPOMENIK JE INAUGURIRAO PREDSJEDNIK CLEVELAND, GODINE 1886. —

[GORNJA]: PRILIKOM DOLASKA U WASHINGTON, GODINE 1940., POZNATI AMERIČKI NOVINAR *BLAIR BOLLES,* SURADNIK «WASHINGTON STAR»-A, VODI RAZGOVOR S NINOM I BOGDANOM RADICA. ZA VRIJEME RATA RADICA JE BOLLESA OBAVJEŠTAVAO O VELIKOSRPSKIM NAPADAJIMA POKLISARA FOTIĆA NA HRVATSKI NAROD. —

ČUVENI NAČELNIK GRADA NEW YORKA, *FIORELLO LAGUARDIA,* U RAZGOVORU S DJECOM NINE I BOGDANA RADICE: *LEOM* I *BOSILJKOM* [U HRVATSKOJ NARODNOJ NOŠNJI]. STOJI, POZNATI HRVATSKO-AMERIČKI VIOLINIST *ZLATKO BALOKOVIĆ:* ON JE KAO PREDSJEDNIK AMERIČKO-HRVATSKOG DRUŠTVA PREDVEO RADIČINU DJECU. —

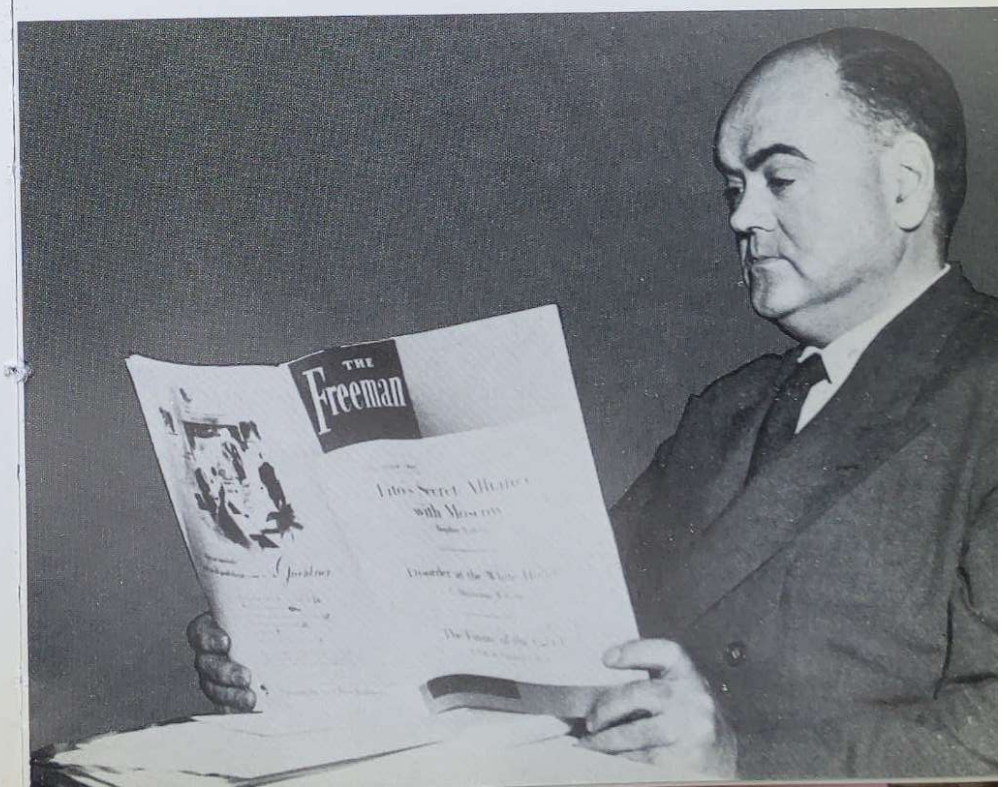

[GORNJA]: BOGDAN RADICA, U SURADNJI S DOPISNIKOM «NEW YORK WORLD TELEGRAM»-A, PRIPREMA NIZ EKSPOZICIONIH ČLANAKA PROTIV TITOVE DIKTATURE (1946.). —

B. RADICA OPTUŽUJE PRED AMERIČKIM SENATOM U WASHINGTONU, U VELJAČI 1954., TITA ZBOG NJEGOVE SURADNJE S MOSKVOM.
«THE FREEMAN», OD 11. SIJEČNJA 1954., OBJAVLJUJE RADIČIN ČLANAK, U KOJEM ON TVRDI, DA, DOK TITO JAVNO SURAĐUJE SA USA, ON JE I NADALJE AGENT MOSKVE. —

[GORNJA]: RASPRAVE MEĐUNARODNOG ZNAČENJA, A NA POZIV BOGDANA RADICE, KAO PROFESORA NA FAIRLEIGH DICKINSON UNIVERSITY. RADIČINI SU GOSTI NA OVIM RASPRAVAMA BILI, UZ OSTALE, I DR. DIMITROV-GEMETO, VOĐA BUGARSKIH ZEMLJORADNIKA; STANISLAV NIKOLAJCZYK, VOĐA POLJSKIH ZEMLJORADNIKA; I IMRE NAGY, VOĐA MADŽARSKIH ZEMLJORADNIKA.
NA SLICI JEDNE OVAKVE RASPRAVE (S LIJEVA NA DESNO): POZNATI RUSKI REVOLUCIONARAC ALEKSANDAR KERENSKI [RUSKA REVOLUCIJA U VELJAČI 1917.], DR. PETER SAMMARTINO, PREDSJEDNIK ISTOG SVEUČILIŠA, I REDOVNI PROFESOR BOGDAN RADICA. —

NA SUSRETU ODBORNIKA *MEĐUNARODNE LIGE ZA LJUDSKA PRAVA,* BOGDAN RADICA U RAZGOVORU S GLASOVITIM RUSKIM GLAZBENIKOM *MSTISLAVOM ROSTROPOVIČEM,* A U DRUŠTVU SOVJETSKIH DISIDENATA. SUSRET JE ODRŽAN U STANU AMERIČKOG GLAZBENIKA LEONARDA BERNSTEINA. —

[GORNJA]: S KONGRESA MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE *SOCIÉTÉ EUROPÉENNE,* ODRŽANOG U RIMU, UZ SUDJELOVANJE NAJUGLEDNIJIH PREDSTAVNIKA EUROPSKE KULTURE, IZ SLOBODNIH I KOMUNISTIČKIH ZEMALJA. NA SLICI: PREDSJEDNIK TALIJANSKE REPUBLIKE, *GIUSEPPE SARAGAT,* U SRDAČNOM RAZGOVORU S BOGDANOM RADICOM. —

BOGDAN RADICA U SUSRETU SA SVOJIM ĐACIMA: VRLO POPULARAN MEĐU STUDENTIMA, OSTAO JE I NAKON UMIROVLJENJA U PROFESORSKOJ SLUŽBI DO SVOJE 72. GODINE. —

[GORNJA]: IRWING KRISTOL, «MOZAK AMERIČKIH KONZERVATIVACA», U STANU B. RADICE. —

[SREDNJA]: NORMAN THOMAS, JEDNA OD NAJVEĆIH LIČNOSTI AMERIČKOG LIBERALIZMA I KANDIDAT SOCIJALISTIČKE STRANKE ZA PREDSJEDNIKA U.S.A. S PROSLAVE NJEGOVE 80. GODIŠNJICE, U RAZGOVORU S B. RADICOM. —

SIDNEY HOOK, VODEĆI AMERIČKI FILOZOF, U STANU B. RADICE. —

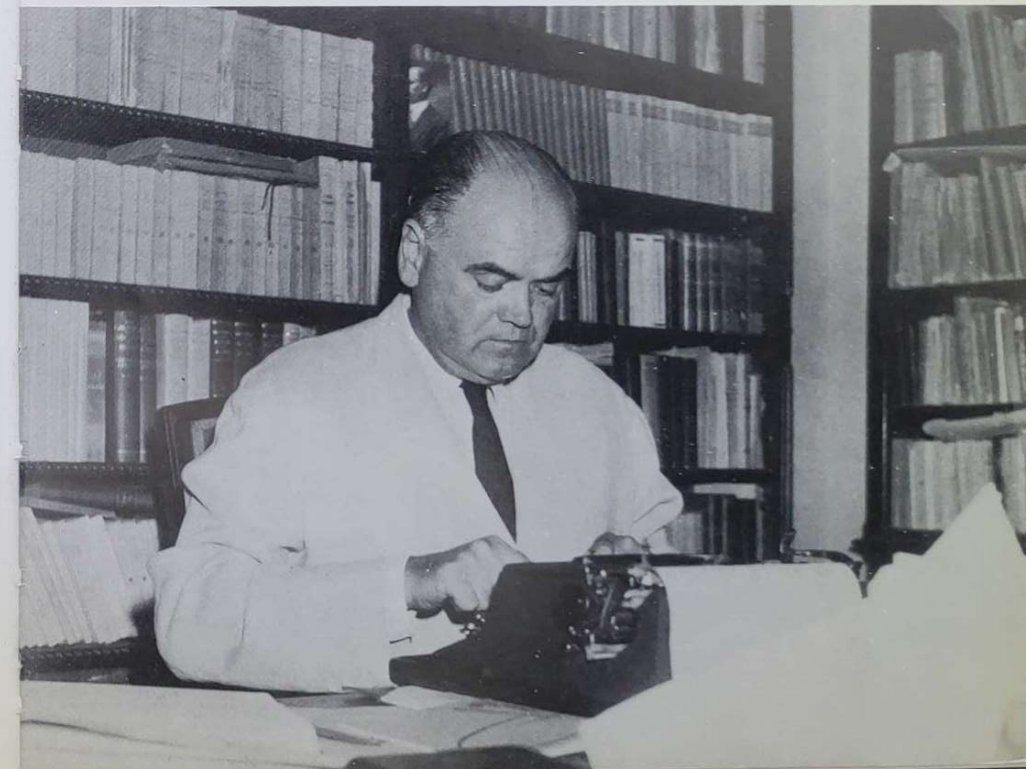

[GORNJA]: NINA RADICA FERRERO S BOGDANOM, U KNJIŽNICI SVOJEGA DOMA U L'ULIVELLO, FIRENZE, ITALIJA, GODINE 1960. —

BOGDAN RADICA ZA SVOJIM RADNIM STOLOM, U L'ULIVELLO, FIRENZE, ITALIJA, GODINE 1960. —

NEW YORK 1942.

PRIJELAZ u New York bio je življi i zanimljiviji, nego li sam u prvi mah mogao zamisliti. Najprije, što je u New Yorku rad s jugoslavenskim političarima bio prirodniji i neposredniji. Što god bi se moglo misliti o tim ljudima, bili su ipak ljudi, koji su sa sobom ponijeli iz zemlje osjećaj, iskustva i raspoloženja naroda, s kojim su živjeli godinama, i čija su previranja nosili sa sobom u najvećoj mjeri. Kad je u toku 1942. godine ipak postajalo sve jasnije, da se u zemlji ocrtavaju nove snage, koje su konačno i trebale izvojštiti pobjedu, mnogi od tih političkih ljudi znali su i za ljude na ljevici, kao i na desnici, napose na ljevici, za koju se vrlo malo znalo u vanjskom svijetu. Usporediti političkog čovjeka s terena s diplomatima, koji su čitav svoj vijek provodili u inozemstvu, bilo je svakako zanimljivo, ali nimalo lako. Politički čovjek s terena, koji je računao, da će se na bijelom konju kroz slavoluke vratiti kući, bio je vrlo često isto tako nerealan, kao i diplomata, kome je glavni zadatak bio ipak sačuvati legitimni kontinuitet starih državnih struktura.

Kod tog političkog svijeta, s kojim je trebalo raditi, a između kojega i diplomacije postojaše dubok i nepremostiv jaz, u New Yorku živjela je i djelovala i ogromna emigracija svih europskih naroda, koji su bili uvučeni u sukob s Hitlerom i s Mussolinijem, a pomalo i sa Staljinom. Ta emigracija bila je u New Yorku mahom sastavljena od inteligencije i od intelektualaca, kao, uostalom, i od političara, za koje bi se moglo kazati, da nisu imali neposredne i izravne političke odgovornosti u odnosima s washingtonskom vladom. Taj zadatak u Washingtonu bio je prepuštan diplomacijama savezničkih zemalja, ali se mora ipak istaknuti, da je i najveći dio nezavisnih političkih ljudi vrlo često skakao iz New Yorka u Washington, da prisluškuje, intervenira, odnosno intrigira u

Državnom uredu i protiv svojih vlada u Londonu i protiv njihovih službenih predstavnika u Washingtonu. U tome su se natjecali sve izbjegličke garniture bez razlike. Nije to tek bio slučaj izbjeglica iz Jugoslavije, nego isto tako i iz Francuske, iz Poljske, da ne govorimo iz Grčke, iz Čeho-Slovačke, pa konačno i iz Italije. Iako je Italija bila u ratu sa Sjedinjenim Američkim Državama, njena je emigracija bila daleko aktivnija, i više se čula od ostalih. Vrlo podvojena, ali otužno nesretna radi jednostavne činjenice, što su savezničke vlade surađivale s generalom Francom, bila je španjolska emigracija, među kojom najistaknutiji bijahu Salvador de Madariaga i Alvarez del Vayo. Njemačka se emigracija nije mnogo čula, iako se ponajviše isticala njemačko-židovska emigracija, koja je svojim naglašavanjem, kako i što treba učiniti poslije Hitlera s Njemačkom, stavljala u pozadinu i samu Braću Mann. Habsburško-austrijska struja bila je u stanovitm trenutcima začudo neobično aktivna; svu snagu davao joj je Dr. Otto Habsburg, kako se on zvao, vrlo vješto, ne ističući svoju vlastitu kandidaturu na vodstvo posljeratne Austrije, nego predlažući mnoštvo planova za podunavsku obnovu, koja je morala sprječavati boljševizaciju jugo-istočne Europe.

New York je u tim godinama bio grad neobično živ, ne samo u neprestanim susretima i razgovorima najistaknutijih ljudi europskog političkog svijeta, u stvaranju i rušenju mnogovrsnih kombinacija u pravcu rekonstrukcije posljeratne Europe, nego i u razgovorima i sastancima najbriljantnijih europskih intelektualaca, pisaca, umjetnika i znanstvenika. Nije trebalo ulagati mnogo napora, da se po mnogovrsnim new-yorškim salonima sretne Thomas Manna, koji se inače držao olimpijski, živeći uglavnom u Kaliforniji; ili Jacques Maritain-a, i da s njima provede cijelo jedno veče u razgovorima. Vrlo često iznenađivali smo se smionostima Pierre Teilhard de Chardina, oko kojega su se uvijek plele histerične žene, poneke s ogromnim intelektualnim ambicijama, i koji je već tada išao na živce konzervativcima i desničarima. Nije bilo teško pogoditi, da će prije ili poslije Claude Lévi-Strauss iznenaditi svijet svojim strukturalnim teorijama, dok je vitalnost Roman Jacobsona odjekivala razredima Ecole Libre, u kojoj je jednu od vidnih uloga igrao poznati međunarodni pravnik, Mirkine Guetzevich, dok nas je belgijski bizantolog Grégoire tješio svojim mislima, kao npr. da se nikada ne će riješiti hrvatsko-srpsko pitanje, jer da se tu

radi o jednom teškom sukobu, za koji je on znalački govorio, da je odpočeo još u vrijeme sukoba između Bizanta i Rima. Grégoire je na pitanje, koja je razlika između Hrvata i Srba, znao često kazati: Srbin je pejorativno ime za Hrvate. Sukob između Hrvata i Srba bio je, međutim, vrlo dobro poznat ne samo od prvog početka ulaska naše zemlje u rat, i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, nego naročito, kad se u drugoj polovici 1942. razmahao sukob između Tita i Mihajlovića, između četnika, ustaša i partizana. Tada je, uglavnom, svima bilo jasno, da između Srba i Hrvata nije ništa u redu. Slična stanja postojala su i u svima emigrantskim grupama, tako i među Česima i Slovacima, ali oni su nastojali svoje suprotnosti što više skrivati. Kod nas je, naprotiv, sve izbijalo u javnost.

Koliko se Francuza tiče, oni su mahom bili svi raspoloženi prijateljski prema Srbima, ali što je više rasla Titova snaga na terenu, to su se poneki približavali i stanovištu Hrvata. Francuzi su bili podijeljeni u dvije grupe, koje su se okupljale oko dva tjednika, oko «Pour La Victoire», koju je uređivala Geneviève Tabouis, uvijek neprijateljski raspoložena prema kompromisu s Osovinom, ali koja nije bila sasvim naklonjena Charles De Gaulleu. Za nju, kao i za cijelu tu grupu se govorilo, da je bila plaćena od washingtonskog ministarstva vanjskih poslova i da je sva njihova opozicija De Gaulleu dolazila iz službenog Washingtona, što je i bilo istina. Roosevelt nije nikako mario De Gaullea, kao što se vidjelo u washingtonskim prijateljskim odnosima s Vichyem i s Darlanom. Grupa, koja je bila odana De Gaulleu i njegovoj politici, okupljala se oko lista «France-Amerique», koji je uređivao francuski novinar Emile Burè, poznat iz predratnog «Ordre»-a, lista protu-münchenske kapitulantske politike, koji je zajedno s Henri Torresom, uglednim pariškim advokatom, predstavljao sasvim oprečnu politiku američke diplomacije. Stari je Emile Burè bio izvanredno duhovit čovjek, koji je poznavao sve glavnije ličnosti Treće Republike i što je bilo nadasve zanimljivo, znao je intimne podatke iz života gotovo svakog francuskog političara, koje je znao pričati neobično duhovito i zamamljivo. Njegovi intimni opisi Poincarèa, Brianda i Clemenceaua bili su prava politička poslastica. Za ovog potonjeg govorio je, kako je Clemenceau znao reći: Poincarè sais tout, mais il ne comprends rien. Briand ne sait rien, mais il comprends tout (Poincaré zna sve, ali ništa ne razu-

mije; Briand ne zna ništa, ali sve razumije.). Da je to bilo toliko točno, dokazuje i ono, što sam za vrijeme jednog ručka čuo kod člana francuskog Instituta Louis Marlioa, kad nam je bivši pomoćnik francuskog ministarstva vanjskih poslova i pjesnik Louis Leger, rekao, kako je na poznatoj washingtonskoj konferenciji poslije prvog rata Briand, slušajući govore američkog i britanskog delegata, iako nije znao engleskog jezika, odmah shvatio, da su se Englezi i Amerikanci bili međusobno sporazumjeli protiv Francuske, a da je nisu predhodno obavijestili. Sukob između francuske emigracije pogoršavao se, uglavnom, zbog toga, što Francuska nije imala jedne legitimne vlade u emigraciji, tako da je Washington mogao donositi odluke, koje je htio, odnosno onako, kako mu je sugerirao London. Te su odluke nailazile gotovo uvijek na reakciju De Gaullea i njegovih sljedbenika u New Yorku. U Washingtonu je tada boravio i bivši predsjednik francuske vlade, Camille Chautemps, koji je nesumnjivo uz Louis Legera imao svakako najveći utjecaj u Državnom uredu, i kojeg su američki diplomati i ponajviše slušali. Tek najbjedniju impresiju na Europljane činila je francuska emigracija, koja se nije mogla ni u čemu složiti, nego je naprosto svaki Francuz ogovarao svakog Francuza. Ni francuski intelektualci, ni francuski političari nisu narod za izbjeglički eksport. Živeći u New Yorku, ja sam i opet bio jedini Hrvat, koji je imao veze s Francuzima, i uglavnom sam surađivao o našim pitanjima u pro-degaullovskom listu «France-Amerique», ali i jedan dva puta i u listu «Pour la Victoire», kad bi me Geneviève Tabouis pozvala, da nešto napišem. Nisam spomenuo ni Pertinaxa (Andrè Giraud), ni R. De Kyrilisa, koji su se isticali svojim odvajanjem od ostalih Francuza.

Talijanska emigracija bila mi je svakako najbliža, ali i ona je bila duboko podvojena. S jedne strane, bio je grof Carlo Sforza, koji je imao velikog ugleda u visokom američkom društvu i koji je imao na svojoj strani svakako najistaknutije talijanske intelektualce, među kojima bijahu veliki i najpopularniji Talijan, Arturo Toscanini, zatim akademici A. G. Borghese, Lionello Venturi, pa A. Tarchiani, A. Cianca, poznati talijanski publicisti. Stranku za sebe činio je, kao i uvijek, poznati slavofil i povjesničar Gaetano Salvemini, na čijoj je strani bio i tadašnji revolucionarac Randolfo Pacciardi, koji se je bio proslavio u španjolskom građanskom ratu, i djelovao kod svih američkih publicista, koji su također sudjelovali, bilo perom, bilo djelom u borbi protiv generala Franca. Glavna podvojenost te dvije grupe talijanskih emigranata sastojala se u pitanju održavanja monarhije ili njene likvidacije. Sforza, koji je u svojoj intimnosti bio protivu monarhije, javno se nije na tome pitanju zadržao, uglavnom što se bojao, da će američka diplomacija na insistiranje Winston Churchilla otkazati suradnju bilo kojem talijanskom političaru, koji se bude odupro daljnjem opstanku monarhije u Italiji. Pod utjecajem Vatikana i konzervativnih krugova, američki stručnjaci za pitanje stanja u Italiji smatrali su, upravo, kako su ih uvjeravali Englezi, da će Italija poslije sloma fašizma pasti u vakuum, koji bi mogao dovesti zemlju u anarhiju ili čak i u komunizam, i da je zato potrebno održati na snazi monarhiju. Sforzu su u tome pravcu podupirali mahom i talijanski industrijski i financijski krugovi, iako su i oni znali ili naslućivali, da Sforza nije sasvim iskren u odnosu na sudbinu monarhije u Italiji. Sforza u svakom slučaju nije trpio ni talijanskog Kralja, ni njegova sina Umberta.

Opoziciju protivu Sforze u pitanju monarhije vodio je žučljivi i strastveni republikanac, povjesničar Gaetano Salvemini, koji je sa svojim sljedbenicima i javno ustao protivu Sforze, kad je ovaj, da bi se vratio u Italiju, pristao na Churchillov poznati zahtjev, da se ne dira u monarhiju. Tada je uistinu došlo do ogromnog sukoba u talijanskoj emigraciji, koji se nije izgladio pa čak ni onda, kad je bilo već jasno, da se monarhija u Italiji ne će moći održati zato, što je bila i suviše kompromitirana svojom suradnjom s Mussolinijem i s fašizmom. Kako se je zatim ispostavilo, Sforza je netom je sišao na talijansko tlo, zauzeo odlučno negativan stav prema monarhiji.

U našoj emigraciji, osim Srba, koji su bili naklonjeni Sforzi, nitko od Hrvata nije se upuštao s njim u razgovore, iako je on bio sasvim odan politici vječnog prijateljstva s Jugoslavijom. Najviše su zazirali od Sforze Slovenci, koji su u svakoj izjavi ili u svakom potezu Sforze vidjeli tešku opasnost za stvaranje velike Slovenije. Glavni predstavnik slovenskih klerikalaca u New Yorku bio je Franc Snoj, primitivan i ograničen čovjek, koji je na jedan nemoguć način tražio ne samo Trst, nego veliku Sloveniju sve do pred vrata Venecije. Vještiji u postavljanju slovenskih zahtjeva bili su Dr. Čok i posebno Prof. Boris Furlan, liberalac, koji su znali

kako da suzbijaju talijanski nacionalizam, kojega uopće nije bilo, jer se talijanska emigracija, u biti antifašistička, čuvala od toga da bude prikazana agresivno nacionalističkom.

Tek na mene je pala zadaća, da organiziram nekoliko sastanaka između naših prvaka i talijanskih emigranata, koje sam vrlo dobro poznavao još iz mojih đačkih godina u Italiji. Salvemini je, između ostaloga, bio i moj profesor iz suvremene europske povijesti na sveučilištu u Firenzi, zatim sam s njim bio u stalnim vezama u Parizu, konačno i kad god je dolazio u Ženevu u posjete Ferrerovima, imao sam prilike vidjeti ga i s njim razgovarati; a pokraj toga, bio sam s njim u trajnoj vezi kroz pisma. Kad god je u svojim djelima ili u svojim člancima raspravljao o našim pitanjima, Salvemini je uvijek od mene tražio podrobnija obavještenja i provjeravao autentičnost svojih sudova. Na američkom tlu često smo se sretali, posebno kad je Salvemini, što se često dešavalo, posjećivao New York.

Za vrijeme jednog takvog njegova posjeta New Yorku, neki su od naših javnih radnika htjeli upoznati Salveminija, koji je već i u samoj Americi bio stekao ogromnu popularnost. Tako je došlo do jedne večere u mojoj kući, na 86-stoj ulici, na kojoj su uz Salveminija, Pacciardija i Istranina Bolafia, uzeli učešća Luj Adamič, Sava Kosanović i Boris Furlan. Razgovori te večeri išli su uzduž i poprijeko. Salvemini je, što se tiče razgraničenja između nas i Talijana, tražio, da se ide putem stare Wilsonove linije, nastojeći pod svaku cijenu sačuvati za Italiju Trst, izazvavši buru negodovanja, napose kod Adamiča. Dok su Furlan i Kosanović, poznavajući problem, bili daleko fleksibilniji, Adamič, koji nije imao nikakvog smisla za jednu čisto europsku problematiku, vidio je u Salveminiju goreg nacionalistu, kako je on govorio, bez poznavanja stvari, od nacionaliste Sforze. Kosanović i Furlan uvjeravali su Salveminija, da do sporazuma može doći. Salvemini je, međutim, ostajao na tome, da Trst treba biti talijanski, eventualno slobodna luka za svoju cjelokupnu pozadinu, i to zato, što je Salvemini u talijanskom Trstu vidio simbol rušenja Habsburške Monarhije i oslobođenje Italije od austrijskog jarma, što se smatralo glavnom pobjedom njegove generacije. Kod toga se je pribojavao, da gubitkom svih tih krajeva, nacionalističko-fašistička Italija ne bi i opet kazala, da kad god se pitanje Italije rješava demokratskim putem, Italija gubi svoje pozicije na Sredozemlju; i da je ipak

Italija najjača, kad je u rukama nacional-fašističke vlasti.

I u odnosima između nas i Grka imao sam udjela, uslijed svojih prijašnjih veza s grčkim venizelistima i bivšim republikancima, koje sam vrlo dobro poznavao još iz mojeg boravka u Grčkoj. U New Yorku je često boravio i jedan od Venizelosovih sinova, Sofokles Venizelos, koji je bio član vlade u izgnanstvu, ali vrlo aktivan bio je i Basil Vlavianos, koji je iako brodovlasnik naginjao više grčkoj protu-monarhističkoj gerili i Elasu, na čijem je političkom čelu stajao jedan moj stari atenski prijatelj, profesor Svolos. Grci su bili duboko međusobno podvojeni na pitanju opredjeljivanja između dvije «oslobodilačke» borbe u samoj Grčkoj. Ali glavnina je ipak stajala na principu, da se komunističkim snagama ne smije dati nikakvo priznanje, što je uvelike ometalo našu suradnju s Grcima, posebno kasnije, krajem 1942. godine, kad smo se nekoliko nas već odpočeli opredjeljivati na stranu Tita. U svakom slučaju, nekolicina nas, Kosanović i Mirković, mi smo se odlučno protivili potpisivanju pakta između Jugoslavije i Grčke, koji su forsirali u Londonu svi Srbi, kao neku vrstu obrane i srpskih interesa na ono, što su Ninčić i Jovanović zvali «bijelim morem». Taj pakt tumačio se sa strane mnogih krugova u New Yorku kao velikosrpsko napuštanje Jugoslavije, odnosno Hrvatske njenoj sudbini. Savez Srbije i Grčke trebao je, tako se mislilo, u osnovama Ninčića i Jovanovića, ostvariti veliku Srbiju, koja bi bila uzela pod svoje ne samo Kotor i Dubrovnik, nego se prostirala sve do Zadra, uklopivši tu i Bosnu i Hercegovinu s velikim dijelovima Like i Korduna, i tako svela Hrvatsku na prostor do Kupe. Ovi planovi, čije su nam vijesti stizale iz Londona, ali za koje sam ja isto tako čuo iz nekoliko razgovora sa Sofokles Venizelosom i drugim grčkim političarima i diplomatima, i priopćavao ih bilo banu Šubašiću, bilo Savi Kosanoviću, jako su nas uznemiravali.

Poznata je, naime, činjenica, da su Grci, iako nisu voljeli Srbe, vidjeli ipak u Srbima svoje najsigurnije saveznike. Saveznici u Balkanskim ratovima, zatim u dva svjetska rata, oni su sebe i Srbe smatrali vodećim narodima Balkana, i zato su usko surađivali u pravcu stvaranja jednog posljeratnog Balkana, u kome bi položaj Bugarske i Albanije bio sveden na najminimalniji teritorijalni opstanak. Grci su, međutim, imali stanovite simpatije za Hrvate, koje su smatrali svakako naprednijima i kulturnijima od Srba, ali, kako s Hrvatima

nisu nikada imali nikakvih državnih ili političkih odnosa, to ih je hrvatski sukob sa Srbima malo ili ništa zanimao. Grcima su trebali Srbi, da ih brane od Bugara i od Albanaca, a i zato, da držeći u svojim rukama Makedoniju, odnosno Južnu Srbiju, održavaju na isti način i *status quo* u neposrednoj okolini Soluna, kakav se on utvrdio poslije Balkanskih ratova. Londonska grčko-jugoslavenska ili, točnije, grčko-srpska deklaracija značila je za Grke u biti osiguranje tog postojećeg stanja. Međutim, poslije rastućeg partizanskog pokreta, kad je sve više postojalo jasnim, da će u Jugoslaviji prevladati snage Narodno-oslobodilačkog pokreta i Komunističke Partije, kod Grka je nastajalo jedno naglo ohlađivanje. Jako su se pribojavali, tako su mi govorili, da će nestanak srpske dinastije, s kojom je grčka dinastija bila čak i krvno povezana, oslabiti pozicije grčkog vladajućeg sloja. Ono što je pak ponajviše zabrinjavalo grčke političare, koji su bili u vezi s jako razgranatim snagama grčkog brodovlasničkog svijeta, koji je u New Yorku igrao ne samo veliku financijsku, nego i političku ulogu, bila je svakako sve to bjelodanija mogućnost, da će u Jugoslaviji doći do uspostave komunističkog režima. Svi Grci, pa čak i bivši republikanci i venizeliste, na čelu s Venizelosovim sinom, govorili su mi:

—Ako dođe do uspostave komunističkog režima kod vas, to znači, da će doći do uspostave sličnog režima u Bugarskoj, i da će jedna komunistička Jugoslavija s komunističkom Bugarskom pod ruskom hegemonijom sasvim ugušiti Grčku, eventualno pokušati uspostaviti također komunistički režim u Ateni, što će značiti posvemašnju eklipsu nas Grka.

Međutim, Grci su već dobijali jake garancije iz Londona, posebno od Churchilla, koji je stajao na stanovištu, da je obrana Grčke vitalna za britanske interese na Sredozemnom moru, i da sve ono, što se može nemila srca prepustiti Rusiji u Bugarskoj pa čak i u Jugoslaviji, isključeno je, da bi se moglo prepustiti i Rusiji i komunistima u Grčkoj. Ali u tome razvoju ja sam se rjeđe viđao sa službenim grčkim predstavnicima, a kada sam koncem 1943. i javno pristupio Titu, i posebno, kad su se moji članci počeli pojavljivati u «The New Republic» i u «The Nation», ne samo da su moje veze sa službenom Grčkom sasvim pale, nego sam čak bio i napadan u newyorškom grčkom desničarskom i monarhističkom tisku. Jedini Grk, s kojim sam ostao u vezi, bio je liberalni brodovlasnik Basil Vlavianos, koji je također prekinuo veze sa

službenom Grčkom i prišao našoj novoj grupaciji, u pravcu obrane najnovijih demokratskih, progresivnih i ljevičarskih, kako smo ih zvali, snaga u našem dijelu svijeta.

U Jugoslavenskom Informacionom Centru, kako se formalno zvao na 812 Fifth Avenije u New Yorku, nalazilo se je i sjedište Ureda za obnovu i ekonomska pitanja Vlade Jugoslavije (Office of Reconstruction and Economic Affairs, Government of Yugoslavia). Taj je ured bio zapravo ustanovljen od Save Kosanovića, koji je u njemu bio i politički najaktivniji. Kako Kosanović nije imao nikakvog ni sociološkog, ni napose ekonomskog znanja, iako je o tome mnogo govorio, stručnjak u tome uredu i na tome poslu bio je ekonomist i sociolog Nikola Mirković.

U toku porasta partizanskih djelatnosti kod nas, Mirković je bio jedini vrlo dobro obaviješten o pojedinim, posebno beogradskim istaknutim komunistima, koje je poznavao s beogradskog sveučilišta. Mirković je bio, dakle, u biti stručni organizator spomenute organizacije. On je bio i urednik publikacije «Jugoslav Postwar Reconstruction Papers», i uslijed toga, što je odlično vladao engleskim jezikom. Mirković je u prvome svesku te publikacije objavio pod naslovom «Osnovne postavke posljeratne obnove» čitav plan tog rada. U tome radu, pokraj Kosanovića, sudjelovali su uglavnom Furlan, iz Londona se javljao Dr. R. Bićanić, i Dr. Branko Čubrilović, koji se je razočaran kaosom u jugoslavenskoj vladi u Londonu, preselio u New York. Najaktivniji svakako bio je sâm Mirković, koji je redovno izdavao referate o svima privrednim i poljoprivrednim pitanjima zemlje, organizirao seminare i simpozijume, prevodio na engleski i uglavnom dotjerivao rukopise naših nepismenih ministara, koji su ljepše pričali, nego li pisali. Mirković je još u toku rata htio stići do Jugoslavije i pridružiti se partizanima. Mogao je to učiniti samo posredstvom neke američke vojne službe, i kao činovnik OSS-a stigao je negdje do dalmatinskih obala, gdje je u blizini otoka Visa bio i ubijen, kako je službeno bilo javljeno, od njemačkih bombi. Međutim, kad sam ja boravio u Beogradu, govorilo se, da je bio likvidiran po nalogu Vladimira Dedijera, koji je u njemu vidio pogibeljnog američkog agenta.

Ured za obnovu i ekonomska pitanja bio je u vezi sa sličnim uredima iz jugoistočne Europe, čije su države bile saveznice velikih sila. Među tima najaktivniji su bili svakako

Poljaci, na čelu s profesorom Felix Grossom, od strane Čeha Dr. Papanek, a od strane Grka tek samo povremeno A. Michalopoulos, koji su svi ostali u izbjeglištvu, i nisu se vraćali kući. Čeho-slovačkom scenom prevladavali su Benešovi i Masarykovi ljudi, koji su uglavnom slijedili njihovu politiku sporazuma između Amerike i Rusije, dok je među Poljacima bilo, kao i kod nas, neprestano nesuglasica i sukoba. Poljska socijalistička ljevica, koja je imala iskustva iz sovjetskog komunizma, bila je radikalno oprečna svakom sporazumijevanju s Rusijom, u čemu se nimalo nije razlikovala od desnice i od reakcije. U našem pitanju, svi su oni bili na strani Mihajlovića protiv Tita; i kad se postepeno Titov pokret pojačavao i konačno bio prešutno priznat od Londona najprije i zatim Washingtona, a Mihajlović bio napušten, i ovaj Ured i suradnja između predstavnika srednje Europe u izgnanstvu počeo se naglo raspadati. Bilo je, naime, jasno, da jedne konfederacije srednjo-europskih zemalja ne će biti moguće uspostaviti ili provesti u djelo, kad je cio taj kraj svijeta ideološki podvojen. Ispravno je govorio rumunjski izbjegli predstavnik, koji je predstavljao Maniua, Charles Daville, da se neka centralno-europska ili balkanska federacija slobodnih naroda ne može stvoriti, ukoliko sav taj pojas nije slobodan u svojem samoopredjeljivanju. To je bilo i mišljenje svih konzervativnih predstavnika, u prvome redu Otta Habsburga i njegova madžarskog suradnika, dra T. Eckarta, koji je ravno iz Ženeve stigao u New York. Mladi Otto Habsburg stekao je stanoviti ugled kod međunarodnih krugova u New Yorku, posebno kod predsjednika Roosevelta, kome se dinastija Habsburg nekako usjekla u pamet iz njegova površnog i ograničenog poznavanja europske povijesti. Uglavnom, što je imao spremne odgovore na sva pitanja, osobina, koju jako cijene neupućeni američki političari i publiciste. Zatim, imao je stanovitu privlačivost kao društven čovjek. Bio je i briljantan predavač. Predviđanja su mu bila ispravna. On je govorio, uglavnom, o tome, kako će svi srednjo-europski narodi, negdašnji objekti njegova Carstva, podpasti pod utjecaj sovjetskog komunizma, koji oni ne samo ne vole, nego i ne će. Uz to, poznavao je odlično duboke povijesne razlike, recimo, između Srba i Hrvata, i ne vrijeđajući te narode, on je isticao, da se oni ne će nikada snaći u zajedničkoj državi. Slično je gledište zauzimao i u pitanju odnosa između Čeha i Slovaka, Poljaka i Rusa, Madžara i Rumunja. Ono što ga je činilo privlačivim u

konzervativnim krugovima, bila je njegova protu-komunistička teza i traženje jedne široke federacije slobodnih srednjo-europskih naroda, među kojima bi Austrija i Madžarska bile nezavisne. Središte ne bi bilo ni u Beču ni u Pešti, nego u prijestolnicama svakog pojedinog naroda. On sebe sasvim taktički nije kandidirao za austrijsko prijestolje. Lošu su mu uslugu nanosili madžarski magnati, posebno Tibor Eckart, koga su sumnjičili Srbi, da je sudjelovao u pripremanju atentata na kralja Aleksandra, što je bilo netočno, a nisu ga voljeli ni Česi, zbog njegovih stavova protiv Male Antante u Društvu Naroda u Ženevi.

Puna kriza oko Otta Habsburga pojavila se, kad je u javnost prodrla vijest o osnivanju «Austrijske Legije». Ta vijest doprla je do javnosti uglavnom krivicom samog Otta, koji je na jednom banketu u jednom newyorškom hotelu, prilikom svojeg rođendana, objavio izmjenu pisama između njega i američkog tajnika narodne obrane, Henry L. Stimsona. Ovaj je pismeno izjavio, da «zahvalno primamo na znanje Vaše (tj. Ottovo) pismo od 10. studenoga 1942.» dodavši: «Ovaj department usvaja ponudu Vojnog Odbora za oslobođenje Austrije. Pomoć vašeg odbora u rekrutiranju dobrovoljaca za Austrijski Bataljon stvarno pomaže uspjeh ove jedinice». G. Stimson je na kraju izrazio svoje uvjerenje, «da će austrijski pripadnici u Sjedinjenim Državama iskoristiti ovu priliku, da posluže našoj zajedničkoj stvari». Osokoljen ovakvim stavom američkog vojnog ministra, Otto je čak izjavio, da u Sjedinjenim Državama ima 10 milijuna Amerikanaca austrijskog porijekla, podrazumijevajući tu ne samo Austrijance, nego i sve ostale narode iz bivše Dvojne Monarhije, što je izazvalo ogromnu uzbunu kod službenih Čeha i Slovaka, Hrvata, Srba i Slovenaca, Rumunja, pa čak i Talijana. Značajno je, da je Otto sebe u tome aktu potpisao s «Otto od Austrije». Taj isti službeni naslov upotrijebio je i Stimson u adresi svojeg pristanka. Uz gore spomenute izbjeglice, pojavila se i «Austrijska Akcija» na čelu s Ferdinandom Czerninom, njenim predsjednikom, koja je predstavljala austrijske liberalce, dok je isto tako ustao protivu Otta i prof. Rustem Vambery, predstavnik demokratskih Madžara, koji je isto tako osudio i Otta i Eckarta. Czernin je u odgovoru kazao, da, uostalom, nema deset milijuna Amerikanaca austrijskog porijekla; ukoliko ih ima, ne može ih biti prema cenzusu više od jednog milijuna.

Ova vijest izazvala je i polemiku u američkoj štampi, posebno u onoj liberalnoj, koja je osudila Stimsona i ponovno, kao što je bio slučaj sa člancima Dorothy Thomson, upozorila javnost, da se američka vanjska politika nalazi u punom kaosu, i da, uglavnom, američka diplomacija ide za tim, da uspostavi poslije rata u srednoj Europi predratne reakcionarne režime, među kojima bi oživljavanje Habsburgovaca bilo najgore. Uz veliki odpor liberalnih krugova protiv Otta i svih političara i javnih radnika iz našeg dijela svijeta, State Department osjetio se ponukanim, da izjavi, da je Stimsonova odluka isključivo vojničkog značaja, i da američka diplomacija nema ništa zajedničkog s tim korakom ministarstva vojske. Konačno, uslijed ogromne opozicije, koja se pojavila u štampi, morao je i državni tajnik Cordell Hull na novinskoj konferenciji izjaviti, da Ottov status kao izbjeglice ostaje nepromijenjen kod State Departmenta. I time je Ottov slučaj bio službeno stvarno zakopan, iako su i on i njegova majka Zita bili ipak uvijek središtem pažnje u newyorškim salonima, gdje se sastajala konzervativna desnica s Europom kraljeva.

Tim povodom, ja sam u obavještenjima štampi Jugoslavenskog Informacionog Centra, kojeg sam bio urednik, napisao pod naslovom: «Aveti» uvodnik, koji je bio jako zapažen, a u kome sam, između ostaloga, kazao i ovo:

«Demokratska javnost ove velike i slobodne zemlje i međusavezničkih krugova u Sjedinjenim Državama ustala je odlučno protiv pojavljivanja izvjesnih zastarjelih i preživjelih političkih faktora. Riječ je o Ottu Habsburškom i o njegovoj nelegalnoj akciji. Prije tri dana, tako zvani komitet Austrijske Legije, kome stoji na čelu Otto Habsburški, dao je izjavu, u kojoj je kazano, da je Sekretar Stimson usvojio stvaranje Austrijske Legije, koja bi trebala da sa savezničkim vojskama uđe preko Balkana u Austriju i uzme aktivno učešće u oslobađanju centralno-europskog dijela od nacističko-fašističkog jarma».

I opisavši zatim banket Ottova rođendana riječima: «Za vrijeme banketa, na kome su uzeli učešća izumrli predstavnici jednog starog i preživjelog svijeta, svirala se dva puta stara austrijska himna, dok su austrijske zastave: simbol jednog uponorenog carstva i mračne prošlosti — htjele u ovoj mladoj demokraciji da dočaraju onima, koji ne poznaju prošlost, ili su je zaboravili, izvjesne tako zvane ideale slobode, koje bi ovaj pokret trebao da predstavlja», zaključivao sam:

«U pojmovima Hrvata, Srba i Slovenaca Otto Habsburški

je besposličar, koji se kao avet pojavljuje u trenutku, kad naš narod u staroj domovini daje odpor, koji zadivljuje cio slobodan svijet... U revolucionarnom i ideološkom ratu, kao što je ovaj, nema povratka na staro, nazadno i umrlo. Stari je svijet Habsburgovaca, Hohenzollerna i Abdul Hamida davno umro još prilikom Prvog svjetskog rata. Ideje Amerike i Wilsona bile su prirodna emanacija raspoloženja svih malih i velikih demokratskih europskih naroda. Samoopredjeljenje naroda posljedica je povijesnog razvoja, koji se u Europi razvijao pravilno od Francuske revolucije do 1914. godine. Ako te ideje nisu pobijedile između dva rata, nije bila krivnja malih naroda, već talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma, koji su svim paklenskim sredstvima, nastavljajući tradiciju Habsburgovaca i Hohenzollerna, išli za tim, da sruše male narode, da ih ekonomski, moralno i politički unište. Demokratska Europa ne može živjeti bez malih naroda, njihova punog nacionalnog, moralnog i političkog razvoja u jednom slobodnom svijetu. To je načelo nove Europe i novog svijeta, koji se neminovno rađa iz ovoga rata, u kome mali europski narodi, u prvom redu krvlju natopljena Jugoslavija, čine velike i neizmjerne žrtve za opće oslobođenje cijelog čovječanstva. Ovi narodi čine te žrtve u ime izvjesnih načela. Ta načela su samo demokratska načela. Ta načela ne smiju biti demantirana od demokracija. Demokracije mogu samo s tim načelima da se pojave na obalama porobljene Europe.

«Zastava Amerike, koja će uskoro zaiepršati na obalama našeg Jadrana, mora biti jasna, svijetla i čista. Ista kakva je bila 1918. godine, kad su Wilsonovi vojnici donijeli Južnim Slavenima dugo očekivanu slobodu iz Habsburškog jarma. Za tom zastavom prostrujat će i poletjeti milijuni Hrvata, Srba i Slovenaca, uvjereni da je došao čas osvete. U oslobodilačkoj vojsci Amerike nema mjesta zastarjelosti, avetima i vampirima uponorenih političkih kombinacija, koje su davno dotrajale i preživjele svoje vjekove ropstva i mistificiranja narodne volje. Samo izraziti i jasni ideali slobode i demokracije mogu stvoriti novi svijet».

Da tako nije bilo, svi to sada znamo, ali te kombinacije konzervativnih krugova u Washingtonu i u New Yorku s Ottom Habsburgom postajale su iz dana u dan bespomoćnije. Ali Otto je i nadalje znao impresionirati i Roosevelta i ostale državnike svojim inteligentnim i briljantnim političkim razgovorima. Posebno je to postojalo očevidno poslije posjeta kralja Petra Washingtonu i New Yorku. Kralj Petar je nastupao sasvim neozbiljno, kao razulareni dječak; i kod toga nije pokazao nikakve posebne inteligencije. To je bilo jasno

ne samo Rooseveltu, nego i svima, koji su s njim došli u dodir. Kad sam poslije Petrova odlaska iz USA, sastao u Cambridgeu na Harvardu starog Salveminija, koji je uvijek bio vrlo dobro obaviješten, reče mi ovo:

—Doznajem od svojih prijatelja iz Bijele Kuće, da je Roosevelt bio jako, ali jako razočaran s Petrom. Morali ste ga bolje pripremiti za te susrete. Tim više, što je u Washingtonu kod Roosevelta imao jakog konkurenta, ti znaš koga, onoga Otta Habsburga. Čujem, da je Roosevelt kazao Petru: *«Peter, would you prefer to be the beloved king of Serbia rather then the hated king of Yugoslavia?»* (Petre, bi li ti radije htio biti voljeni kralj Srbije, nego li omraženi kralj Jugoslavije?). I zatim Salvemini je ovako nastavio:

—Potpuno sam uvjeren, da je Roosevelt s Churchillom već predao vas Hrvate i Slovence Ottu Habsburškom, a Srbiju kralju Petru i Mihajloviću. Englezi i Amerikanci će sada surađivati s partizanima. Poslije rata, kazat će, da su partizani komunisti, i da je zato u korist Zapada, da Hrvati i Slovenci pođu pod Otta Habsburškog. Rusija će uzeti pod svoju kontrolu Bugarsku i Rumunjsku, a ostaviti Srbiju i Grčku Velikoj Britaniji. Jugoslaveni bi trebali nastojati da uvjere i Engleze i Amerikance, da je među partizanima većina srpska.

Salvemini, koga su inače talijanski nacionalisti pogrdno zvali «Slavemini», više od svega mrzio je Habsburgovce, vidio je u eventualnoj njihovoj obnovi veću pogibelj od svega, što bi se moglo pojaviti poslije rata na našem terenu. Svjestan svih teških sukoba, koji su postojali između Hrvata i Srba, on je ipak vjerovao, da je svaka zajednica između nas i Srba bolja, jer se pribojavao «povampirenih aveta», koje su se pod firmom Habsburgovaca pojavljivale u američkom svijetu. I u polemici, koja je nastala poslije Ottova istupa s Austrijskom Legijom, Salvemini je vodio glavnu i prvu riječ, optužujući ne samo Stimsona, nego i State Department, iako nenaklonjen komunizmu i čak strepeći, da bi taj novi totalitarizam mogao dokrajčati svake mogućnosti uspostave demokracije, ipak je pristajao uz partizane kod nas, kao mogućnost očuvanja Jugoslavije. Salvemini je bio svjestan činjenice, da su Hrvati napredniji od Srba, da su oni po civilizaciji upravo ono, što su u Italiji bili Pijemont i Lombardija; osjećao je, da su Srbi nazadni isto toliko, koliko i sav talijanski jug od Rima pa dolje do i sa Sicilijom. Kad smo se sastajali, bilo na Harvardu,

bilo kod nas u New Yorku, Salvemini mi je ovako izlagao svoja gledišta na naš problem:

—Vaša je povijest ponavljanje naše povijesti, ali samo s tom razlikom, što su kod nas centralisti bili bolje pripremljeni za svoje djelo od 1860., zatim, dok su se federalisti trebali osloniti na seljačke klase Juga, koje su bile nesposobne, da pruže bilo kakav oslon. U Jugoslaviji su centralisti surovi silom u rukama, dok se federalisti oslanjaju na naprednije i civiliziranije krajeve zemlje, kao što je Hrvatska. Ali, nažalost, vaš je hrvatski federalistički pokret zamračen sa svim agentima Habsburgovaca. I to je ono, što ga slabi i obezhrabruje.

I uz moje duboko iznenađenje o tome, kako čak ni Salvemini ne poznaje prilike kod nas, on je ipak nastavio ovako:

—Ja sam uvijek bio uvjeren, da je Stjepan Radić radio za račun Habsburgovaca i da je uvijek sanjao o povratku na jednu socijalističku Austriju. Kad sam ga vidio najesen 1923. u Londonu i kad smo na dugo, odnosno bolje reći, kad je on na dugo i na široko govorio, a da mi nikada nije dopustio, da i ja kažem neku riječ, bilo mi je jasno, da je on mrzio Srbe, više nego što je mrzio Madžare i Talijane. Njegova se mržnja gradirala ovako: 1) Srbi, 2) Talijani, 3) Madžari, s kojima je smatrao mogućim kompromis.

—Salvemini, stotinjak sam Vam puta kazao, da se u ocjeni Radića potpuno varate. Nije on bio austrijakant. On je tražio ravnopravan položaj Hrvatske u zajedničkoj državi, federalni savez država!

—Po mojem mišljenju, to je bio za mene ni više ni manje stari habsburgovski mentalitet, i taj mentalitet djeluje neprestano u hrvatskom federalizmu. Ja za Vašu zemlju ne vidim, nego samo jedno jedino spasenje: federalna Jugoslavija. Ali, hoće li jugoslavenski federalisti rodoljubi uspjeti, da nadvladaju brutalnosti srpskih militarista, i zavjere habsburških agenata u Hrvatskoj?

Isto tako, jedamput, ali prije u Ženevi, 1938., Salvemini mi je ovako tumačio duboke razlike, koje postoje između dvije talijanske politike u odnosu na Dunavski bazen i na nas, a što mi se čini važnim ovdje zabilježiti.

—Koliko zasjeca u odnose između Italije, Dunavskog bazena i Balkanskog poluotoka —razlagao je— postoje, bez svake sumnje, dvije struje misli, koje su u neprestanom sukobu i koje se stalno naizmjenično pojavljuju. Jedna struja ide čak

sve do Mazzini-a. Druga se penje do Cesara Balba. Mazzini je već 1832. imao vrlo jasnu misao, da se problem talijanskog narodnog ujedinjenja nije mogao riješiti, a da se prije toga ne razbije Austriju. Kad bi se Austro-Ugarska monarhija bila razbila u svojim nacionalnim elementima, Nijemci bi sasvim normalno išli Njemačkoj, austrijski Poljaci, ujedinivši se s Poljacima iz Pruske i iz Rusije, bili bi obnovili poljsku državu. Rumunji iz Transilvanije ujedinili bi se s Moldavskom i s Vlaškom, ostvarivši rumunjsku narodnu državu, dok bi Hrvatska, Dalmacija, Bosna-Hercegovina i Slovenija ostvarila sa Srbijom svoju nacionalnu jugoslavensku državu. Madžarska i Češka sa Slovačkom ostvarile bi autonomne države, dok bi Lombardija, Veneto, Trentin, Trst i Istra pripali Italiji. Mazzini je nastavio raditi na tim idejama. On je na tome radio mnogo godina, dok je ove misli konačno obradio 1852. u svojim «Slavenskim Pismima», koja sadržavaju tu Mazzinijevu misao u njenom konačnom obliku.

—Što se tiče «druge struje» talijanske političke misli —nastavio je Salvemini—, ista je predstavljena u djelu Cesare Balbo-a, koje se zove «Nade Italije», objavljenom 1843. Cesare Balbo pripada diplomatskoj tradiciji Pijemonta. On je pravi primjerak «praktičnog čovjeka», koji ima pravo danas, ali koji je osuđen, da nikada ne predviđa sutrašnjost. Balbo smatra jedinstvo Italije kao san đaka i političara trećorazredne vrijednosti. Balbo nije nikako mogao sebi predstaviti cijepanje Austrije u njenim nacionalnim dijelovima. Za njega, talijanski problem ne bijaše pitanje političkog ujedinjenja Poluotoka, već pitanje nezavisnosti Poluotoka od austrijske kontrole. Po njegovu mišljenju, sjeverna Italija bila je određena, da se s vremenom sjedini pod žezlom Savojske kuće. Austrija je morala da se prelije u Crno more i da pođe u pravcu Egejskog mora. Ni Francuska, ni Pruska, ni Rusija nisu mogle dozvoliti pretjerano širenje Austrije. One bi zato sasvim dosljedno bile prisilile bečku vladu, da pusti talijanski teritorij Savojskoj kući. Na taj način bi se sačuvala europska ravnoteža. To su dvije osnovne doktrine, koje su se neprestano borile o prevlast u suvremenoj Italiji, od Risorgimenta pa sve do Svjetskog rata.

—Uslijed čega se Mazzinijeva doktrina i rušenja Austrije i stvaranja jednog sporazuma s Južnim Slavenima nije mogla ostvariti?

—Poslije rata od 1866. Mazzinijeva doktrina izgubila je

svaki oslonac. Ona je živjela samo u iredentističkim grupacijama s republikanskim tendencijama. Međutim, u vanjskoj politici Italije prevagnula je Balbova doktrina, koja je išla za ostvarenjem Trojnog Saveza. Kad je Italija uspjela ostvariti Trojni Savez, doktrina Balbo-a doživjela je svoj snažan uspjeh. Član 7. Trojnog Saveza, ostvaren 1887., određuje upravo, da bečka vlada ne će moći pristupiti daljnjem proširenju u balkanskoj politici, a da predhodno ne ustupi odgovarajuće teritorijalne kompenzacije Italiji. Na osnovu stalne i neizmijenjene misli talijanskih političkih ljudi, Austrija je morala dati Italiji ove naknade na austrijskom teritoriju, naseljenom talijanskim pučanstvom. Objava rata, koju je Italija učinila prema Austriji, nastala je upravo uslijed bečko-rimskog nesporazuma u primjeni ovog člana. Sonnino, nastavljajući uvijek put utrt od Cesara Balbo-a, nije nikada predpostavljao, da bi Austrija mogla da se rastepe i sruši. On je uvijek tražio kompromis s Bečom, ili ono, što je on u svojem jeziku mešetara nazvao poslom. Bio je spreman pustiti sasvim slobodne ruke Austriji u pitanju Srbije, zadovoljan da dobije Trentin, Trst kao slobodan grad, i šest otoka na srednjem Jadranu. Bečka je vlada odbila, prisilivši ga na rat. Za vrijeme rata Sonninovu sistemu ideja i planova usprotivio se sistem ideja i planova Battisti-a i Bissolati-a, koji su prihvatili Mazzinijevu ideju «Delenda Austria». Sonnino nije nikada shvatio, da, objavivši rat Austriji s jednim programom teritorijalnih potraživanja, koji je prelazio i preko Mazzinijeva programa za Dalmaciju, on osuđuje na smrt Austriju, ali postavlja u isto vrijeme i Italiju u stanje vrlo blisko porazu. I Sonnino je bio «praktičan čovjek», kao i Balbo: nije imao smisla za široke mogućnosti, niti je imao imaginacije!

—Ne čini li Vam se ipak, da je cijepanje Austrije moralo neminovno dovesti do Anschlussa?

—Nema sumnje o tome, da je i Mazzini morao smatrati ujedinjenje Austrije s Njemačkom kao neminovnost. Pa čak i Bissolati je predviđao, da će do Anschlussa morati svakako doći. Nacionalno pravo moralo je važiti jednako i za austrijske Nijemce, kao i za sve narode. Bissolati je vrlo ispravno shvatio, da bi sedam i pol milijuna austrijskih Nijemaca, sjedinjenih s Njemačkom, pojačali teret Njemačke. Trebalo je birati. I to: ili da se pripusti Njemačkoj svih pedeset i jedan milijun Austro-Ugarske monarhije, kontroliranih njemačko-madžarskom oligarhijom, ili da se sjedine s Njemačkom samo Nijem-

ci iz Austrije. Ali za to je Bissolati predvidao, da je trebalo sagraditi između Italije i država-nasljednica Austrije, tj. Čeho-Slovačke, Jugoslavije, Rumunjske i Poljske, savez, koji bi bio u stanju spriječiti svako daljnje germansko prodiranje, i prema Istoku i prema Jugu. Dati Njemačkoj ono, što joj je pripadalo po pravu samoodređenja naroda, ali u isti mah oduzeti joj svaku mogućnost, da i nadalje traži izvan svojeg prava. U tome leži sva duboka razlika između politike Bissolati-a i Mussolini-a u pitanju Anschlussa. Mussolini ne samo da je pristao na Anschluss, nego je on čak i pristao i na to, da se sruši Mala Antanta i Čeho-Slovačka. Prepustivši Čeho-Slovačku njenoj sadašnjoj tragičnoj sudbini, Mussolini je pustio i omogućio, da se poruše sve osnove, koje su u danom trenutku mogle da se suprotstave Njemačkoj, koja danas broji osamdeset milijuna stanovnika, koji tište Brenner i Trst.

U našim ratnim razgovorima, Salvemini je neprestano isticao, da je u interesu Hrvata, kao i svih ostalih naroda Jugoslavije, jedna široka federacija, čak i konfederacija, jer bi jedino na taj način svi ti narodi mogli ostati na okupu na svojim zemljama. Salvemini je znao, da je i to skopčano s poteškoćama. Znajući i bivajući sasvim svjestan činjenice, da su Hrvati i Slovenci isto tako napredni, kao što su u Italiji bili oni sa sjevera, posebno iz Pijemonta i iz Lombardije, dok su Srbi sličili Talijanima na jugu, ispod Rima i Napulja i Sicilijancima, on je isticao, da Hrvati u svojem vlastitom interesu moraju ustrajati u strpljenju i u očekivanju, da će prije ili poslije Srbi morati pristati na kompromis. Kad smo nekoliko nas bili razdragani i oduševljeni federalističkim programom, osobito poslije Bihaća, koji je objavio svijetu Narodnooslobodilački pokret, odnosno Komunistička Partija, Salvemini nije bio vrlo jako oduševljen a ni siguran. On je bio mišljenja, da Komunistička Partija, po svojem monolitskom programu, ne će biti u stanju uvesti u zemlju jedan stvaran federalan program, koji može dati samo i isključivo demokracija.

Prvi ozbiljan javni sukob između naše emigracije i talijanske uslijedio je u mjesecu srpnju 1941. godine, i to povodom izjava generala Simovića. U svojem govoru od 27. lipnja 1941., predsjednik vlade Simović kazao je između ostaloga slijedeće: «Pobedom velikih demokracija biće pripojeni majci otadžbini svi krajevi gde žive Jugosloveni: Istra, Trst, Gorica, Zadar i sve druge jugoslavenske nacionalne teritorije». Na

to je odmah reagirao u «New York Timesu», od 10. srpnja, grof Sforza, nazvavši Simovićev govor «nesretnim» i podsjetivši svoje čitatelje, da su »drugi jugoslavenski državnici shvatili bolje vrhovne potrebe svojeg naroda, kad sam ja od njih primio slobodno i spontano priznanje, da je Trst talijanski». Sforzina mišljenja bila je sva talijanska antifašistička emigracija, iako je većina njih znala, da će biti sretna, ako izvuku Trst, jer je bilo jasno, da je sve ostalo izgubljeno. Iz pisama, koja sam tada primao, bilo od Sforze, bilo od Salveminija, pa čak i od Luigia Sturza, bivšeg glavnog tajnika talijanske Pučke stranke, osjetio sam dubok žalac. Od naše strane, reagirao je Nikola Mirković, isto tako u Times-u; zatim Mirko Dominis, i dr. Stojan Pribićević, čiji je odgovor bio svakako najpomirljiviji, što se jako svidjelo Talijanima. U međuvremenu, talijanska «Mazzini Society», koja je okupljala oko sebe sve talijanske istaknute anti-fašiste, objavila je saopćenje, iz koga je proizlazilo, da je britanski ambasador u Washingtonu Viscount Halifax izjavio, da Simovićeve izjave obavezuju njega samoga, nikako britansku vladu. Time je pitanje Trsta ostalo u zraku, na veliko nezadovoljstvo slovenskih prvaka u jugoslavenskoj vladi, i Krnjevića,koji je također neprestano insistirao, da Trst mora biti u okviru Jugoslavije.

Posljedica ovoga incidenta bila je velika izmjena pisama između talijanskih emigranata i mene; u tome su sudjelovali i Sava Kosanović i Mirković, koji su sasvim ispravno smatrali, da se ne smiju prekinuti svi mostovi s talijanskim antifašistima. Kroz ta pisma, gdje je postepeno prevladavao razum, nastojalo se postignuti kompromis, do koga, međutim, nije došlo, jer je posljeratni upad partizanskih snaga u taj naš kraj odlučio njegovom sudbinom. Tek u svojem pismu od 19. srpnja 1941. Salvemini mi piše slijedeće: «Moj je san, da bi u toku ovih nastajućih mjeseci mi Talijani i Jugoslaveni u ovoj zemlji trebali stvoriti jedan zajednički odbor, čiji bi cilj bio zagovaranje potrebe jedne Jadransko-Balkanske Konfederacije, koji bi se sastojao od Italije i Balkanskih zemalja. Mi bismo trebali za to zadobiti pokroviteljstvo Roosevelta i proglasiti našu federaciju u Philadelphiji u Independence Hall (zgradi, u kojoj je bila proglašena američka nezavisnost), i to na godišnjicu značajnu u povijesti demokracije». Bio je uvjeren, da bi se s talijanske strane mogli naći pristaše, među koje je on ubrajao čak i Toscaninija. Nije bio uvjeren,

da bi, osim Stojana Pribićevića, možda Kosanovića i mene, itko drugi pristupio. I sav očajan, pitao se, da li bi se moglo ostvariti «zajednički protest protiv obojice, Mussolinija i Simovića?», koga je on smatrao sličnim talijanskom diktatoru.

Ali godinu dana kasnije, kad je došlo do Ottove akcije, u jednom pismu od 29. prosinca 1942., Salvemini, sav uplašen, da bi ipak moglo doći do «restauracije» habsburškog carstva, i to Austrije, Madžarske, Slovenije i Hrvatske, kaže, da je to bio plan Quai d'Orsaya i Foreign Officea, i «da ga sada želi Foreign Office i Bijela Kuća». — «Pitanje Otta od Austrije» —kaže— «bilo je osobno traženo od Roosevelta protiv jednodušnog mišljenja svih visokih činovnika State Departmenta. A iza cijelog plana stoji Papa».

«Očekivati neku inteligentnu inicijativu od strane sadašnje jugoslavenske vlade u izgnanstvu» —nastavlja u istom pismu— «bilo bi sanjati. Onaj svijet ništa ne shvaća, ili, bolje, ne će nikada shvatiti jugoslavensku federaciju, shvatit će samo Veliku Srbiju, i čak je u stanju napustiti svojoj sudbini Hrvatsku i Sloveniju, samo da se obogati na račun Bugara i Albanaca. Takav je njihov mentalitet i ništa ga ne će izmijeniti. Samo jedna viša izvanjska snaga mogla bi ih spriječiti, da ostanu na terenu zdrava razuma».

Salvemini je nadalje zamišljao, da bi Italija i Jugoslavija «trebale ostvariti jedan carinski savez», i da bi se trebale «obavezati da sva svoje pitanja rješavaju postupkom arbitraže». Dok je prepuštao Zadar s cijelom Dalmacijom nama, dotle se još uvijek nećkao oko Rijeke i posebno Trsta. Tražio je, da se Italija povuče iz Albanije, i da se zagarantira potpuna nezavisnost te zemlje, kako bi se ona vratila na granice od 1939. Svjestan sukoba između Srba i Hrvata, koji su sve to snažnije izlazili na površinu, tako da ih se nije moglo više skrivati, Salvemini je pristajao i na to, ako već ne može biti sloge između Srba i Hrvata, da se Hrvatska i Slovenija mogu ipak smjestiti u nekom savezu s Italijom na Jadranu, samo zato, da se spriječi restauracija Habsburške monarhije. Jadransku pak konfederaciju smatrao je, da bi se mogla ostvariti, tako da bi svi narodi, koji leže na Mediteranu, mogli uspostaviti neku širu zajednicu nezavisnih naroda, sjedinjenih u savezu ekonomskog karaktera.

On je tada predlagao, da bi se mi izbjeglice, koji smo sve to više pokazivali, da se ne slažemo ni s našim vladama,

ni s našim ambasadama, za koje smo svi smatrali, da predstavljaju zastarjele sisteme, koji se ne će moći obnavljati, svrstamo u neku zajednicu, koja bi njegov plan za stvaranje jedne balkansko-jadranske ili uopće sredozemne konfederacije objavila svijetu, tražila od Roosevelta, da se on za to angažira i konačno nametnula Saveznicima takvu novu i revolucionarnu stvarno protu-nacionalističku politiku, koja bi konačno smirila sve male, namučene i zapostavljene narode u našem dijelu svijeta. Ali na kraju je ipak uskliknuo, da nije svjestan, koliko je sve to realno, i koliko to nije poput one Erazmove «Pohvale ludosti», ali, iako je, neka je, jer «svatko od nas mora raditi ono, što može, zadovoljavajući se, da spasi dušu, ako nije u stanju težiti za ničim višim».

DOVODE KRALJA...
NINČIĆ OPTUŽUJE HRVATE

DOK se u međusavezničkim krugovima neprestano razgovaralo i raspravljalo o federalizmu: o federalizaciji Srednje Europe, Balkana, pa čak i o Sredozemnoj federaciji, ne samo slavenskih, nego i latinskih i svih ostalih naroda, naseljenih uz obale i u unutrašnjosti tog mora i kopna, i to, kao o jednom, odnosno jedinom mogućem konstruktivnom ishodištu iz ovoga rata, dotle se u odnosima između Hrvata i Srba i nadalje ne samo zastajalo na starim postavkama-svađama, nego i žestoko klalo na pitanjima sukoba između centralizma i federalizma. Dok se, naime, sanjalo o tome, kako bi kroz federalizam mogla uistinu da se sjedini sva Europa i tako zavlada Kantov «vječni mir», u odnosima između Srba i Hrvata vodio se, naprotiv, uistinu težak i krvavi rat riječi, otprilike u isto vrijeme, kad se kod kuće taj rat vodio puškom, nožem i kamom.

Već koncem 1941. godine «Amerikanski Srbobran», glasilo Srpskog Narodnog Saveza, za kojim je sada stajala srbijanska diplomacija, odpočeo je žestoku kampanju protiv cjelokupna hrvatskog naroda, najprije objavivši crnim florom materijal o pokolju Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), a zatim tiskanjem čitave serije napadaja i najprostačkijih uvreda protiv hrvatskog naroda, njegove prošlosti i sadašnjosti, i osporavanjem prava hrvatskom narodu, da se uopće zove narodom, da ima svoj jezik i svoju povijest, a koju ima svaki narod. Taj niz polemičkih napadaja, koje je «Srbobran» objavljivao pod naslovom: «Radi pravilnije orijentacije», pisao je, iako nije podpisivao, nitko drugi nego Jovan Dučić, koji je, u to vrijeme, bio još uvijek državni činovnik u položaju još uvijek neumirovljena poklisara. Za tom sistematskom propagandom nije tek stajala samo Srpska Narodna Odbrana u Americi, sa sjedištem u Chicagu, i Srpski

Narodni Savez, nego i Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu, čiji je šef Konstantin Fotić ne samo odobravao, nego i poticao i Dučića i vladiku Dionizija na jednu od najogavnijih protu-hrvatskih kampanja. Da su u tome hrabrili Dučića i velikosrbi iz Londona, posebno Jovanović i Ninčić, o tome nije bilo sumnje.

U jednom od svojih pamfleta, raspravljajući o «Jugoslovenskoj ideologiji» («Srbobran» 1942.), Dučić, koji se povukao u Gary, Indiana, gdje je i umro, stoji na gledištu, da Hrvati, zato što su katolici, ne mogu biti ni Slaveni ni Jugoslaveni. «Katolički Sloven predstavlja jednu deformaciju, koja dolazi iz sukoba njegove mlade slovenske krvi, zdrave i optimistične, sa katoličkom mistikom, proizišlom iz drukče krvi i drukče ideje o životu. Slovenstvo i katolicizam su međusobno protivrečni». O Hrvatima kaže: «Najzad je Hrvatska izdala Srbe, predavši se neprijatelju na frontu već prvog dana, a zatim poklavši nejač svojih sugrađana Srba, na način kakav ne pamti evropska istorija od svog postojanja». U svojim lažima protiv Hrvata, Dučić otkriva, da Hrvati nemaju ni svoje povijesti ni svojeg jezika: ...«Da ne bude nikakve zabune, potrebno je reći da Hrvati nisu bez velikih duhovnih razloga izvršili ovaj moralni preobraćaj, uzimajući tuđi književni jezik (tj. srpski) za svoj sopstveni (što je nesumnjivo bezprimeran slučaj među narodima). Na kajkavskom govoru... nisu Hrvati bili ništa važno napisali. Na čakavskom govoru, koji se jedini u filologiji smatra neosporno i isključivo hrvatskim, nisu mogli otići daleko, jer on nije pokazivao mogućnost da se dalje razvija...» Jovan Dučić, koji me je uvjeravao, da su Srpstvo upropastili cincari i «lišili ga istorije», dalje piše: «Nikad se Hrvati nisu mogli da naviknu na ideju da su oni u Evropi jedan mali narodić, jedva istorijski... Hrvati nikad nisu imali svojih narodnih pesama. Srbi su narod guslarski, a Hrvati narod tamburaški; i dok su Srbi izgrađivali svoje slavne epose, Hrvati su izgrađivali poskočice... Hrvat je tip izoliranog ostrvljanina i tipičnog malograđanina, sa *malom istorijom,* sitnom idejom o životu, sa strahom od krupnih ideala i velikih pothvata; uvek kavgadžija kafanski više nego megandžija na bojištu; koji se uvek provlačio kroz život pogureno; uvek birajući između poniznosti prema Austriji da izbegne Madžarsku, ili servilnosti prema Madžarskoj pred terorizmom Austrije...» Konačno, Dučić sumnja u Jugoslavenstvo Gaja, Strossmayera, Trumbića, Su-

pila i Šubašića i tvrdi, da su Srbi «uzaludno lili svoju krv za Hrvate i za Jugoslaviju». Na ovo sam mu ja odgovorio, posluživši se riječima, koje je ministar dr. Krajač doviknuo u Skupštini: *«Recite nam, koliko košta ta krv, koju ste prolili za Hrvatsku, da vam je platimo...»*

Zrak je, prema tome, u zajedničkom suživljavanju između Hrvata i Srba bio sasvim zatrovan. S jedne strane, stajala je sva službena velikosrpska struja na čelu s Fotićem, kojega iako ni srpski članovi kraljevske delegacije nisu osobito voljeli, ipak su se osnovno s njim slagali. S druge strane, stajali smo mi ne samo Hrvati jugoslavenske orijentacije, nego i oni Srbi, koji su stajali na istoj liniji.

Posjet Kralja predsjedniku Rooseveltu odgađao se nekoliko puta, i to uglavnom, što se neprestano ponavljalo, da odnosi u vladi nisu nikako dobri. Razumije se, odnosi između Hrvata i Srba. Glasovi iz Londona postajali su iz dana u dan zabrinjavajući, ne samo uslijed endemične srpsko-hrvatske krize, nego i radi sukoba između Srba samih, i njihovih političkih ljudi. Uoči Kraljeva dolaska, stigao je iz Londona i jedan od agenata generala Simovića, Nikola Vilfan, koga sam poznavao iz Berna. On je, po svoj prilici, trebao ispitati teren, kakve su sve mjere predustrožnosti bile uzete, da se Kralju ne bi šta nezgodna zbilo. Velikosrpski krugovi bili su, između ostaloga, proširili i vijesti, da bi se na Kralja mogao pokušati atentat, i to sa strane Hrvata. Stvar je, međutim, bila isključena, jer odkako je Amerika ušla u rat, hrvatski ekstremistički krugovi, čiji su vođe u početku samog rata bili uhićeni, uglavnom su bili povučeni i tihi. Jedini koji se nije ustručavao kritizirati djelatnosti Poslanstva i vlade u izbjeglištvu, bio je Ivan Krešić, koji je kroz «Danicu Hrvatsku i Hrvatski List» nastavljao svoje žučne polemike protiv Srba. Prof. Dinko Tomašić, iako često upozoravan od bana Šubašića, da to ne čini, javljao se mnogo u Krešićevu listu vitriolnim polemičkim sastavcima, koje je podpisivao pod raznim starčevićanskim pseudonimima, kao Stekliš, Argus i sl. Ja sam, naprotiv, odgovarao na Dučićeve napadaje u chikaškom «Jugoslavenskom Glasniku» i u «Hrvatskom Glasu» pod raznim pseudonimima. Moji se odgovori Dučiću i Poslanstvu nisu uvijek dopadali ni Šubašiću, a posebno ne Kosanoviću, koji su ih smatrali i suviše protu-srpskima, iako su bili pisani s jugoslavenskih pozicija, optužujući Fotića i Poslanstvo, da oni svojim lažnim predstavljanjem Hrvata stvarno idu za tim,

da sruše Jugoslaviju i ostvare Veliku Srbiju, što oni nisu ni pokušali zanijekati. Ta teza bila je jedina moguća za Hrvate, naime, da srpsku diplomaciju označe odgovornom na razbijanju Jugoslavije. Odnosno, da njihovo traženje obnove Jugoslavije, koja bi trebala biti isključivo upravljana po Srbima, nameće Hrvatima nemogućnost, da se angažiraju u bilo kakav savez sa Srbima. Kosanoviću i nekolicini pro-jugoslavenskih Srba to nije nikako išlo po volji. Kosanović je bio jednom riječju mišljenja, da je za Hrvate, s obzirom na njihov težak položaj, najbolje da ih brane Srbi, i to hrvatski Srbi, koji ih i najbolje poznaju.

Sličnog mišljenja bili su u Londonu i Jovo Banjanin i Srđan Budisavljević, i, razumije se, Većeslav Vilder, koji me je neprekidno sa svojim telegramima u svojstvu šefa Presbiroa, opominjao, da suviše skrećem na isključivo hrvatsku liniju. To mi je isto opetovano dokazivao i Simovićev izaslanik Vilfan, koji mi je čak isticao, kako su Simović, Slobodan Jovanović, Jovo Banjanin i Budisavljević skupa s Vilderom jako iznenađeni mojim isključivo pro-hrvatskim stavom.

—Fotić je, govorio je on, uspio da Vas prikaže nosiocem protu-srpstva i hrvatskog ekstremizma. On smatra, da nema Vas ovdje u Informacionom Centru, da bi njegova politika bila uspješnija. Pisanje hrvatske štampe o djelatnosti Poslanstva i Fotića izazivlje reakciju u Londonu do tolike mjere, da se često i ne može raditi. Sve se to pripisuje isključivo Vama, pa Vas i general Simović moli, da s time prestanete.

I Simovićevu agentu, kao i svima ostalima, odgovarao sam jedno te isto:

—Konstantin Fotić sa svojim suradnicima Jovanom Dučićem, Rastkom Petrovićem, Radojem Nikolićem, Spasojem Jefremovićem i svima ostalima odlučili su, da sve Hrvate, cjelokupan hrvatski narod, stave pred svjetski sud, kao narod zlikovaca, fašista i nacista; da ga, kako oni neprestano vele «ujdurišu jedamputa za uvek». Sve Hrvate i cio narod trpaju u ustaštvo, u nacizam. Ja nisam nikada bio nikakav hrvatski nacionalist, ali radi se o mojem narodu, i ja to ne smijem dozvoliti. Ja ne napadam ni Srbe, ni srpski narod; ja napadam nekolicinu velikosrpskih elemenata, koji su se domogli jugoslavenskih pozicija, i koji, trošeći sve svoje energije u širenju laži o Hrvatima i u njihovu ocrnjivanju, ruše i Jugoslaviju, jer su Hrvati sastavni narod te države.

Takav moj stav, nažalost, nije bio po volji ni banu Šuba-

šiću, koji bi me vrlo često znao ukoriti, da sam u svojim člancima, koji tada nisu bili potpisani, suviše ispao antisrpski. Da budemo na čistu, Ban bi se najprije oduševio mojim člankom, ali poslije razgovora s Kosanovićem promijenio bi mišljenje. Kosanović bi, naime, uvijek ponavljao istu stvar: da je bolje da Srbi odgovaraju Srbima, a da mi Hrvati šutimo, jer da smo mi inkriminirani. Gledište, koje ja nisam nikako mogao primiti. Ja sam i nadalje nastavljao razgolićavanjem Fotića, Dučića, Rastka Petrovića i cjelokupnog diplomatskog osoblja, među kojim nije ni bilo Hrvata.

—Molim Vas —reče mi tako jednog dana Šubašić— da prestanete s pisanjem u hrvatskoj štampi. Nemojte nikako misliti, da se ja s Vama ne slažem. Naprotiv, sve što napišete, vrijedi zlata. Ja mnogo na Vas mislim. Što će biti sutra, kad i na mene padne prilika da imam vlast u svojim rukama? Tada ću Vas ponajviše trebati, jer ste Vi najbolje hrvatsko pero u emigraciji. Srbi će me smjesta zbog Vas napasti, pa Vas ne ću moći nigdje imati kraj sebe. Vi znate, koliko su mi Vaše veze s međunarodnim novinarima potrebne.

I kad sam ja isticao, da je nemoguće ostajati indiferentan na sve napadaje srpske štampe protiv Hrvata, na sve ono, što piše Dučić i «Srbobran», i da bi na nas nekoliko Hrvata u emigraciji pala ogromna odgovornost, da nismo hrvatsku stvar umjeli obraniti, Šubašić me je neprestano molio, da prestanem s pisanjem. On je u međuvremenu povjerio svojem tajniku Josipu Mohorovičiću, da piše i njegove govore i povremeno odgovore na napadaje, koje su srpski diplomati protiv njega pisali u srpskom tisku.

Uoči Kraljeva dolaska ponovno me je upozoravao, da se prestane s polemičkim odgovorima srpskim napadajima u hrvatskom tisku.

—Kralj dolazi, i mi Hrvati moramo ipak prema njemu pokazati poštovanje, koje on kao šef države očekuje.

Na moju primjedbu, da je Kraljev dolazak ovamo uopće nepotreban, i da je to mišljenje velikog dijela diplomatskih i međunarodnih krugova, i da je, u jednu riječ, Kraljev dolazak uglavnom uspjeh velikosrpske Fotićeve linije, iako se on s tim slagao, ipak je, i opet po savjetu Kosanovića, držao, da je bolje da Kralj osjeti, da je i opozicija Fotiću, napose hrvatska, za njega i za Jugoslaviju, nego da osjeti, da je opozicija općenito protiv Kralja i protiv Jugoslavije.

—Ne treba padati na ljepak Fotiću i velikosrbima, i

postaviti se i protivu Kralja i protiv monarhije i protiv Jugoslavije kao cjeline. — Što je najbitnije, Šubašić to nije govorio iz neke političke špekulacije, nego iz čistog i kristalnog jugoslavenskog uvjerenja. Ništa nije moglo da ga poljulja u njegovu jugoslavenskom uvjerenju.

Sve to nije uvjeravalo Srbe, koji su neprestano govorili jedno te isto:

—Hrvati su podijelili uloge: Ante Pavelić s ustašama je u Zagrebu pod zaštitom Osovine. Maček čeka da preuzme vlast, kad se bude vidjelo tko će pobijediti. U Londonu ga zastupa kod saveznika Krnjević. U Americi, imaju bana Šubašića, koji isto tako stoji na strani Saveznika. U šumi, imaju Tita, koji predstavlja interese Rusije. Tako su se Hrvati osigurali na sve strane. Pametni su Hrvati! — Ali to nije samo tako pisao «Srbobran». Takvo mišljenje mi je često ponavljao i radikalski prvak Miloš Trifunović.

Ni svi Srbi nisu bili sasvim oduševljeni s Kraljevim dolaskom. Miloš Trifunović, stari radikalski prvak, koga su Srbi zvali Miša-Konj, kad bi, iako rijetko, zašao u moju radnu sobu, reče mi:

—Ovo je kao i za vreme prvog rata, kad se Pašićev Rade trebao ženiti s Grkinjom na Krfu. I ovaj naš Petar hoće da se ženi s Grkinjom. On je zato i pobegao iz Londona ovamo. Ja znam, da vas Hrvate to ne zanima, koga će srpski Kralj ženiti. Vaš Ban na sednicama delegacije o tome nikada ništa ne kaže. A što će srpski narod da kaže, da, dok se on bori i mrcvari, Kralj mu se ženi, i to s Grkinjom!?

U isto to vrijeme uoči Kraljeva dolaska, nitko nije bio toliko prepun s prijedlozima, koliko ministar dr. Branko Čubrilović. Jednog dana bane u moju sobu i ovako mi izloži svoj plan:

—Stanje je kod nas hrđavo. Ovi ministri, pa ni tvoj Ban, ni onaj njegov «Nietzsche» (mislio je na Banova tajnika Mohorovičića) ne shvaćaju stvari. Čitao sam one tvoje povjerljive izvještaje iz Bosne. To ti je sve komuna. Ja ti znam te ljude. Oni ne će pustiti vlast iz ruku, kad se domognu vlasti. Draža ti nije ništa. To je sve komunistička partizanija. Da barem ipak nešto spasimo, moje je mišljenje, da bi najbolje bilo, da se ovaj Petar oženi sa Staljinovom kćerkom. Čujem, da u Kraljevoj sviti ne dolazi Krnjević, nego na njegovo mjesto dolazi Ilija Jukić, diplomat. Ja ću mu predložiti, da on Rusima predloži u Londonu, da tako i bude, da Staljin dâ svoju

kćer Petru. A on može biti i kralj ili predsjednik republike. Šta će nam Grkinja? Srbi ne vole da im Grkinja bude kraljica. Zbog toga su mrzili i Pavla. Čuo si, da i Miša ide od ministra do ministra i da samo govori protivu tog braka. Ja ću Iliji dati taj plan, da ga provede. Ionako će Jugoslavija pasti pod ruski utjecaj. Car u Moskvi Staljin, a Petar kralj u Beogradu. To bi bila najbolja solucija našeg pitanja.

—A Vi držite, da bi naši komunisti to prihvatili?

—Kad im naredi gosudar iz Kremlja, moraju!

I uistinu, jedno od pitanja, koje je zatezalo Kraljev dolazak u USA, bilo je pitanje, tko će predstavljati Hrvate. Srbi u vladi, posebno ministar vanjskih poslova dr. M. Ninčić, nije nikako htio Krnjevića, tako je na njegovo mjesto bio određen Ilija Jukić, pomoćnik ministra vanjskih poslova. U Washingtonu se je posebno ljutio Fotić. Svima je govorio posprdno o Jukiću:

—Šalju mi Jukića — govorio je. Šta će mi Jukić? Ko je Jukić? Pisar, koga smo izbacili iz službe, što je bio nelojalan ministarstvu. — Posebno su bili ljubomorni Jukićevi kolege u diplomaciji, koji su još uvijek bili u činu tajnika, dok se Jukić iz njihove generacije bio popeo već na položaj ministra. To mu nikako nisu mogli oprostiti, pa su od Jukića pravili kojekakve šale, posebno, kad se u New Yorku pojavio u bijelom ljetnjem odijelu, kao da je, govorili su oni, konobar u nekom ljetnom kupalištu.

Međutim, o Iliji Jukiću je tada «Amerikanski Srbobran (9. marta 1942.) objavio uvodnik, u kome je Jukića nazvao «Ćelavim Alijom», kazavši, da je Jukić za Mačeka bio ono isto, što je Ćelavi Alija bio za Hadži Loju u Bosni. «Mali Bosanac, Ilija Jukić», tamo je rečeno, «kratkih ruku i nogu, liči na onog Aliju u hordiji dojučerašnje Mačekove ratne operacije... više usmen nego pismen». «Njega je Hadži Loja», kaže se u tom članku, misleći na odnos Mačeka prema Jukiću, «voleo skoro sa izvesnim sujeverjem, i pitao za razna mišljenja kao kakvog vrača, govoreći da je 'ćelavi Alija' jedini u vojsci ćelav, što znači Božjom voljom odvojen i obeležen da bude ili viši ili bar drugčiji od ostalih ljudi».

Jako zamršeno pitanje bilo je, tko će Hrvate predstavljati u Bijeloj Kući na večeri, kao i u drugim službenim prilikama. Fotić je morao ipak pristati na to, da to bude ban Šubašić. Međutim, isključio je sve srpske ministre, pa čak i bivše predsjednike vlade, Bogoljuba Jevtića i generala Petra Živkovića. Srbi su, uostalom, nekako skrivali Živkovića, da se ne bi oživljavale uspomene na diktaturu. A i sâm Živković izbjegavao je da se čini suviše zapaženim. Članovi kraljevske delegacije ipak su prisustvovali službenom dočeku u Washingtonu i kasnije u New Yorku. Iako šef Presbiroa u New Yorku, ja sam bio spriječen biti u Washingtonu, i to zato, što je Fotić to kategorički tražio. On je ministru Jevtiću, koji je to od njega tražio, da me se pusti kao izvjestitelja, odlučno odbio, čak dodavši, da sam ja ljevičar i republikanac, neprijatelj Kralja, i da mi tamo nema mjesta.

Kralj je konačno stigao, i njegov boravak u Washingtonu nije bio nikakav poseban uspjeh. Bio je to svakako uspjeh za Fotića, koji je taj posjet htio, i koji je nesumnjivo, uz senilnog Momčila Ninčića, pametnog Radoja Kneževića, ali ne posebno prikladna za diplomatske razgovore, više Kraljeva tutora, nego li njegova državnog predstavnika, uglavnom vodio glavnu riječ u razgovorima sa službenim američkim ličnostima, u prvome redu s predsjednikom Rooseveltom, državnim tajnikom Hullom i podtajnikom Sumner Wellesom. Opće je poznata uzrečica, da je predsjednik Roosevelt izjavio svojim najbližima poslije susreta s Kraljem, da ovaj mali ne će nikada biti kralj, i da kad već ionako ide u posjet Fordovim tvornicama u Detroitu, da bi najbolje bilo, da izuči neki zanat. Među ostalim posjetima, koje je kralj Petar učinio, bio je i posjet Fordovim tvornicama, gdje je, u pratnji Fordova sina Edsela, tjerao borna kola. Protiv Petrove reputacije igrala je i neobično važna i ozbiljna ličnost Otta Habsburga, koji ga je svakako nadjačavao i u načitanosti i u svjetskom raspravljanju velikih pitanja. Roosevelt je, naime, bio uvijek pod Ottovim utjecajem. O Kralju nije, kako se saznalo, imao najbolje mišljenje ni Winston Churchill, koji je upravo u to vrijeme boravio u Bijeloj Kući.

Posjet Kralja gradu New Yorku bio je, međutim, živopisan, jer je Kralj bio mlad čovjek, kako se govorilo, najmlađi čovjek, koji je ikada govorio pred američkim Kongresom. Zatim štampa i radio službe nastojale su tom posjetu dati jače značenje. Kralj je stigao u New York, pokraj ostalih, u pratnji dva majora, Vohoske i Rodžalovskoga, koji samo što nisu grizli sve one, koji su nastojali vidjeti Kralja. Posjet gradonačelniku Fiorellu La Guardiji, koji je sâm bio vrlo privlačna ličnost, i svakako najpopularniji čovjek poslije Roosevelta, imao je i svoj politički značaj. U svojem pozdravnom

govoru, koji je La Guardia pročitao na hrvatskom, jer je za svojeg dugogodišnjeg boravka na Rijeci bio naučio hrvatski, on je aludirajući na rastrgane prilike kod nas, kazao za našu zemlju, između ostaloga, slijedeće: «Zemlja naroda, koji hoće živjeti u miru, ali je zavađen umjetno kovanim razmiricama, koje su stvorile strane dinastije i političari... Ta mi ovdje u New Yorku, Pennsylvaniji, Michiganu, pokazali smo, da narodi Hrvatski, Slovenski, Srpski, mogu živjeti skupa u miru i zadovoljstvu, kao dobri susjedi...» I zatim ovo: «Draža Mihajlović i Vladimir Maček, oni su izraz jugoslavenskog duha otpora — od Triglava do Vardara. Oni će ostati u historiji. Pavelić i Nedić propašće kao Quisling i Laval. Mi moramo očekivati — ne veću Srbiju, ne veću Hrvatsku, ne odijeljenu Dalmaciju, nego veću Jugoslaviju, slobodnu i neodvisnu!» Ovaj govor, koji je za La Guardiu napisao Sava Kosanović, a koji je izražavao duboka raspoloženja borbe, koja se vodila u emigraciji između velikosrba i jugoslavenski orijentiranih elemenata, i koji je bio jedini otvoren i jasan, nimalo diplomatski, izazvao je ogromnu buru u našim odnosima.

Kako mi je saopćio jedan od najuglednijih američkih publicista, Edgar Answel Mowrer, koji je u to vrijeme radio u War Information, jednoj od najvažnijih državnih ustanova, Fotić je po Washingtonu bjesnio protivu La Guardijina govora, i nazivao ga je najordinarnijim i uličarskim skandalom. U isto sam vrijeme saznao, da je Fotić uložio protest kod Državnog ureda, na koji je dobio uobičajeni odgovor, da je La Guardia slobodan čovjek u slobodnoj zemlji. Dok sam o tome razgovarao s Mowrerom, on mi je isto tako kazao, da Kraljev posjet nije izazvao onaj dojam, koji se očekivao, i to radi Fotićeva službenog i formalističkog programa. Oni su iz Officea Facts and Figures, koji se malo zatim pretvorio u Office of War Informations, bili mišljenja, da Kralj u Americi nastupi sasvim drugčije, nego što je nastupio. Oni su Fotiću i Poslanstvu predlagali, da se od Kraljeva dolaska i boravka u Americi ne pravi «social event» (društveni događaj), nego da se Kralj predstavi kao mladi čovjek, koji je došao u Ameriku, da nešto nauči od američke demokracije, kako ona živi i razvija se, da svakako proboravi nekoliko tjedana na nekom velikom američkom sveučilištu, da u društvu svojih vršnjaka osjeti pulzaciju američke slobode. Kraljev govor u Kongresu htjelo se da bude napisan više u smislu,

kako jedan mlad čovjek dolazi da nastupi pred Kongres demokracije s namjerom, da nešto nauči, nego li onako kako je nastupio, pročitavši jedan retorički službeni govor, za koji su svi osjetili, da ga on nije napisao, nego da su mu ga napisali diplomati. Fotić je sve to odbio, ostajući pri svojem mišljenju, da Kralj mora biti primljen kao svaki kralj, neovisno od njegovih godina. Nije isto tako htio ni Rastko Petrović, koji je napisao Kraljev govor i bio mišljenja, da se od Kraljeva posjeta mora učiniti teatralni događaj.

Za vrijeme Kraljeva boravka u Americi, radilo se i o tome, tko će od američkih Hrvata pozdraviti Kralja. Šubašić je bio mišljenja, da to mora biti Hrvatska Bratska Zajednica, kao najstarija i najvažnija organizacija hrvatskog iseljeništva. Kosanović i Franc Snoj bili su isto tako mišljenja, da i američki Srbi i Slovenci uzmu učešća na takvom jednom primanju. Ali po Fotićevu planu, da američke Srbe nikako ne spaja s Hrvatima, predstavnici Srpskog Narodnog Saveza i Srpskog Eparhijskog Savjeta, na čelu s vladikom Dionizijem, bili su primljeni u Washingtonu u Poslanstvu. Tim povodom, na opće zaprepaštenje, «Amerikanski Srbobran» objavio je poslije tog primanja, da je «Uprava Srpskog Narodnog Saveza darovala kralju zlatno pero i divno ukoričen Srbobran, i to brojeve od 7 marta 1941. pa do ovogodišnjeg Vidovdana» i dodaje: «Kralj je otvorio i pregledao broj od 7 marta pa je sa zadovoljstvom rekao: «To je vrlo lepo! Ja čitam Srbobran». To je bio onaj broj, koji je objavio pokolj Srba po Hrvatima. Ovo Kraljevo zadovoljstvo svi smo mi s odvratnošću interpretirali, kao da se Kralj sasvim slaže sa svime, što «Srbobran» piše i protiv Jugoslavije i protiv Hrvata. Ban Šubašić je na to kazao, da će on to primijetiti Kralju, i to ovim riječima: «I ja sam dao povezati cijelo ovo godište Srbobrana s namjerom, da ga ponesem kući i pokažem svojem hrvatskom narodu, kako ga se blatilo!» Za Srbima, Kralj je primio i dva američka Slovenca, koja je predveo ministar Franc Snoj, inače jedan staromodni klerikalac.

Banu Šubašiću, dakle, nije preostalo, nego da pozove američke Hrvate, da oni pozdrave Kralja u New Yorku, kad on tamo stigne. Jugoslavenska kraljevska delegacija organizirala je primanje za Kralja u prostorijama Jugoslavenskog Informacionog Centra. Uoči dolaska Kralja u sjedište Delegacije, pročula se gradom kod našeg svijeta tračava vijest, da Hrvati hoće ubiti Kralja. Odmah je o tome bila obaviještena new-

yorška policija. Sjedište zgrade bilo je pregledano. Čuvar je zgrade bio jedan stari Crnogorac, oženjen s Hrvaticom, koji nije nikako volio Srbijance pa ni Karađorđeviće, jer je smatrao, da su ga oni lišili nezavisnosti crnogorske kraljevine. On je davao sve garancije, da se Kralju ne će ništa dogoditi. Odmah zatim saznalo se, da su te laži širili Fotićevi ljudi, koji su htjeli omesti Kraljev sastanak s Hrvatima, tako da velikosrbi mogu kazati Kralju, da Hrvati ne će zajednicu sa Srbima pod Karađorđevićima!

Iako je bilo ogromnih teškoća, iako su Banovi razgovori s Pittsburghom nailazili na ogromne prepreke, ipak je predsjednik Hrvatske Bratske Zajednice, Ivan D. Butković, poznat kao ekstremni Hrvat, pristao na to, da s glavnim odborom dođe u New York. U isto je vrijeme došlo mnogo uglednih hrvatskih iseljenika iz Chicaga i čak i iz San Francisca. Butkovića s odborom Hrvatske Bratske Zajednice predstavio je Kralju ban Šubašić. Butković je kazao slijedeće:

"U ime Hrvatske Bratske Zajednice i ostalih organizacija Američkih Hrvata, pozdravljam Vaše Veličanstvo Kralja Jugoslavije i Kralja svih Srba, Hrvata i Slovenaca, čiji se predstavnici nalaze ovdje pred Vašim Veličanstvom.

"Američki Hrvati pratili su sa ljubavlju i sa najvećim interesom izjave Vašega Veličanstva u Američkom Senatu i pred ostalim institucijama ove velike Republike i sa osobitim zadovoljstvom pozdravili Vaše riječi o potrebi sloge svih Srba, Hrvata i Slovenaca u stvaranju bolje i sretnije Jugoslavije. Vaše značajne riječi o demokraciji i slobodi, kao osnovi svega javnog i državnoga života u budućnosti, sigurna su jamstva za napredak države i za sretnu vladavinu Vašeg Veličanstva.

"Mi danas istupamo pred Vaše Veličanstvo spremni do kraja da složno surađujemo sa Srbima i Slovencima na trnovitom putu sadašnjice i sutrašnjice. Mi smatramo da je sve lako i moguće kad za svoje uzore imamo naš zajednički ponos Dražu Mihajlovića sa junačkim četnicima i Dra Vlatka Mačeka sa njegovim zbijenim redovima u zajedničkoj borbi protiv najvećeg neprijatelja čovječanstva".

U daljnjem dijelu svojeg govora, koji je po uputama Šubašića bio napisao Josip Mohorovičić, Butković je izričito istakao načela «sloge Srba i Hrvata», kao i zajedničku djelatnost Mihajlovića i Mačeka, što je bila Šubašićeva formula sve do njegova susreta s Titom na Visu 1944. Butkovićeva izjava bila je toliko iznenađenje, da je i sâm ministar Ninčić

prišao k njemu i čestitao mu na izjavi. Na ono nekoliko velikosrpskih eksponenata izjave svih hrvatskih predstavnika u pravcu sloge Hrvata i Srba djelovale su upravo porazno. Oni, naime, nisu nikako očekivali, da je Banov autoritet toliko jak kod Hrvata, da bi čak i Zajednica na čelu s Butkovićem išla na poklonstvo srpskom Kralju. Koliko je sve to utjecalo na samog Kralja, teško je reći. On se više bio zanimao za najnovije američke avione, automobile i «walking-talking», kao i za ostale gadgete, nego li za pozadinske sukobe između Hrvata i Srba. I kad god je imao malo vremena, on je volio izmaknuti iz službenih obaveza.

Na tom istom primanju u jugoslavenskoj delegaciji bili su progresivni i liberalni Slovenci, a Srbe su predstavljali komunisti oko pittsburške «Slobodne Reči» i pravoslavni pop Voja Gaćinović, inače naklonjen Hrvatima. U ime srpskih komunista predao je Kralju ček od $1000.— poznati crnogorski komunist Mirko Marković, i to na ime borbe Draže Mihajlovića i srpskih četnika! Ta gesta u to vrijeme najbolje pokazuje, kako naši komunisti nisu još ništa znali, da je kod kuće partizanski pokret sasvim obračunao s «legendarnim» Dražom, i da će vrlo malo vremena proći, dok oni kroz svoj list ne odpočnu paljbu protiv Mihajlovića.

Tako primanje u Kraljevskoj delegaciji u New Yorku bilo je konačno jugoslavenski susret, gdje su mladi Srbi, Hrvati i Slovenci u svojim narodnim nošnjama, pa čak i pod vodstvom newyorških sokolaša, primili Kralja Jugoslavije s neograničenim nadama, kličući njemu i predsjedniku Rooseveltu, Jugoslaviji i Sjedinjenim Državama. Sve ono, što se zbivalo u Washingtonu, bilo je isključivo velikosrpsko, po poznatoj Fotićevoj formuli, da Hrvati nisu dio Jugoslavije, da oni ne mogu ni da slave, ni da slijede ni Mihajlovića, a ni Petra. Takvo tumačenje dala je sva srpska štampa, naglasivši, da su Srbi pozdravljali Kralja Srbije, a ne Jugoslavije, dok je hrvatska i slovenska štampa isticala, da samo u Jugoslaviji, ukoliko tamo bude bilo demokracije, Hrvati mogu računati na svoju sreću i na svoje blagostanje. Najznačajnije je, da je čak i «Zajedničar», koji je tada uređivao pravaški i protujugoslavenski orijentirani M. Petrak, postajao sve naklonjeniji pro-jugoslavenskoj struji Ivana Šubašića. Što se pak tiče komunističke štampe, ista je prihvaćala sve, pa čak i monarhiju, samo da bi se postigla sloga u ratu protivu fašizma. Razumljivo je za Američke Hrvate, s obzirom na položaj NDH,

potreba suradnje sa Šubašićem bila je više nego nasušna. Oni su se, na taj način, sve to više približavali i Americi i njenim naporima u ratu. Tu im je prisustvo Šubašića i njegova položaja u sklopu jugoslavenske vlade bilo od koristi.

Međutim, sve to nije nimalo djelovalo na velikosrbe, koji su i nadalje vodili svoju isključivu politiku protiv Hrvata. U toku Kraljeva boravka u New Yorku, i ja sam imao svoje opipljivo iskustvo. Na sâm dan dolaska otišao sam u Waldorf Astoria, da predam jednom od njegovih ađutanata, majoru Vohoski, biltene s ostalim izvještajima štampe. Kad me je major Vohoska ugledao, prostrijeljao me je strašnim krvavim očima zavikavši:

—A Vi ste Radica! Da znate, Vama nema mesta u našoj državi! Kad mi sa Dražom dođemo na vlast, ne će svima vama Hrvatima biti mesta u našoj državi! Mi znamo što Vi radite u Informacionom centru. Sve je to upereno i protiv Kralja i protiv Draže i protiv Četnika i protiv Srpstva! Objavili ste red Kraljeva kretanja po New Yorku... i to pre vremena... Samo zato, da pružite neprijatelju podatke, gde ga se može sresti i ubiti!

Na moj protest, da mi nismo objavili nikakav red kretanja, razjareni Vohoska nastavi:

—Pa ko je tamo šef, zar Vi niste tamo šef i sve i sva?...

—Ne, ja nisam šef, odgovorih. — Ja vodim isključivo poslove Presbiroa. Članovi kraljevske vlade su šefovi, na čelu s ministrom Jevtićem... Na to će Vohoska: —«Ostavite Vi to. Ako je Jevtić ubio jednog kralja, mi ne ćemo dopustiti, da se to desi i drugome!»

—Ali, dobro, o čemu je riječ? — insistirao sam.

—Čuvajte se vi svi tamo —bio je odgovor— «Svi ćete vi da odete u pičku majčinu, ako se Kralju nešto desi... i to u hrvatsku p.m., pa vas ni sâm Sveti Otac Papa... onaj rimski... ne će spasiti... Sve ćemo vas sasjeći... kad dođemo na vlast!».

Napustih sobu. Zalupim vratima. Kako nikakva povoda nisam bio dao takvom postupku, potužim se Banu. Ovaj me je savjetovao, da sve to napišem, i da će on to predati ministru Dvora, Radoju Kneževiću, koji je zanijekao, da se išta sličnoga desilo. Na kraju puta u Ottawi na primanju kod kanadskog vice-kralja, ministar Knežević mi je prišao, kazavši nekako cinički: —«Pročitao sam Vaš izveštaj, pošljite ga Ćurčinu, neka ga štampa u Novoj Evropi». — Na to sam mu

ja kazao: «Da li znate, gdje je Ćurčin, i što se s njim desilo?» Na to će sasvim cinički Knežević: «I on je skupa sa židovima bio odnešen na Rab, pa je na putu negdje zaglavio!» Međutim, kao što svi znaju, Ćurčin je ostao nedirnut i živ kod Meštrovića u Splitu, i ja sam ga tamo sreo 1945. godine, kad sam boravio nešto malo vremena. O Vohoski nije Knežević htio uopće govoriti, jer su svi ti majori bili dio Kraljeve svite,i s njim svake večeri pili po newyorškim barovima. Na njih profesor Knežević nije sigurno imao nikakva utjecaja! Za svakom drugom riječju čula se poznata uzrečica, za koju je klasičar Miloš Đurić govorio, da je toliko urođena Srbima, da se može samo protumačiti uslijed prevelike ljubavi Srba prema majci. Kralj je, međutim, te majore neobično volio. Noću uopće nije mogao bez njih. Oni su pak iskorišćavali Kraljeve slabosti, posebno su ga trovali alkoholom i bludom, umjesto da ga od tih poroka čuvaju i brane.

Za vrijeme Kraljeva boravka u New Yorku došlo je do stanovitih sastanaka, koji su se držali u dubokoj tajnosti. Najzagonetniji bio je sastanak ministra Ninčića s grofom Sforzom. Da je do tog sastanka došlo, bio sam jedini ja, koji je to znao. I to uslijed toga, što me je o tome obavijestio sâm Sforza, zatraživši od mene, da predam ministru Ninčiću jedno njegovo pismo. Kad sam stupio u Sforzin stan, on odpočne ovako:

—Prije dva dana pozvao me je stari Ninčić na sastanak. Sastanak se održao kod gđe Frontigham na Park Avenue. (Gđa Frontingham bijaše Srpkinja, udata za jednog bogatog Kanađanina, koji je umro, i ostavio joj oveće imanje). Ninčić je —nastavio je Sforza, pomalo ironično, a pomalo ozbiljno, kao što je on to uvijek običavao— jako ostario, sasvim je gluh; i imam osjećaj, da je sasvim izvan vremena. Cijelo mi je vrijeme govorio protiv Hrvata tako, da me je to duboko ražalostilo, a i iznenadilo, jer nisam nikako predpostavljao, da su odnosi između Srba i Hrvata tako loši. Izgledalo mi je biti na Krfu za vrijeme Prvog rata, kad su se Srbi uvijek žalili na Hrvate, napose na Trumbića. A kad se nisu svađali s Hrvatima, i na njih žalili, onda su se svađali između sebe.

—Je li to moguće? Ninčić mi reče —nastavi Sforza— da su Hrvati poubijali preko 700.000 Srba u Hrvatskoj, Dalmaciji i posebno u Bosni i Hercegovini. Zatim je nastavio kazivanjem, kako bi bilo bolje, da nije nikada došlo do stvaranja Jugoslavije, jer da su Srbi više stradali u toj državi,

nego li od nje dobili. Ninčić je posebno isticao, kako je Srbija izgubila svoju demokratsku vladavinu samo uslijed toga, što se morala boriti za održanje države protiv nastojanja Hrvata, da je razbiju i da se od nje odvoje. Osuđivao je posebno «austrijski mentalitet» Hrvata. U uništavanju Srba, Hrvati su gori od Turaka i od Austrijanaca i od Bugara! — govorio je Ninčić.

Sforza mu je na to kazao:

—Sve su te stvari shvatljive. Građanski je rat uvijek strašniji i okrutniji od rata između naroda. To se zbivalo u Španjolskoj i u Italiji, ali treba tražiti uzroke. Kad se Italija ujedinjavala, onda je Pijemont ratovao s južnom Italijom čitave decenije. Kad je Savojska kuća došla u Rim i uspostavila svoju vlast, onda su u redovnu talijansku vojsku Kraljevine Italije bili odmah inkorporirani oficiri i generali iz Južne Italije, burbonski oficiri, koji su ratovali protiv Italije. Kod vas se to nije nikada dogodilo, jer Srbi ne bi nikada dopustili, da im Hrvati i Slovenci «Austrijanci» vode vojsku. Kad sam, kazao je Sforza, to za vrijeme rata rekao Pašiću, on je bržebolje uzeo olovku i zapisao to, ali mi je odmah i kazao: «Nikada srpska vojska ne će dozvoliti, da joj na čelu budu oficiri Hrvati i Slovenci —Austrijanci— koji su pripadali austrijskoj vojsci».

—Tako se —dodao je meni Sforza—, ne ujedinjava jedan narod!

Sforza nije nikako mogao da se dovoljno načudi Ninčićevu žučljivom optuživanju Hrvata; i to svih Hrvata, ne samo Pavelićevih Ustaša nego i HSS-ovaca. Ninčić je neprestano isticao, kako Srbi ne mogu više imati nikakvog povjerenja u Hrvate, i to isto tako ni u one, koji sjede s njima u vladi. Izričito je optuživao, govorio mi je Sforza, nekog podpredsjednika! I kad ja dodah: Dra Krnjevića, predstavnika Hrvata u vladi, Sforza odgovori: —Jeste, toga. Ninčić veli za njega, da on isto toliko mrzi Srbe i protivan je Srbima, koliko Pavelić u Zagrebu!

Ninčić je nadalje govorio Sforzi, kako bi oni Srbi, ako ne dođe do obnove Jugoslavije, pristali na to, da Italiji ustupe svu dalmatinsku obalu, osim Dubrovnika i Boke Kotorske, što je Sforzu duboko iznenadilo. *Non me l'aspettavo* —nisam to očekivao— govorio mi je.

Sforza mi na to reče, da je on Ninčiću kazao:

—Nemojte tako, g. Ninčiću! Rušenje Jugoslavije izazvalo

bi teške posljedice i za nas Talijane! I mi bismo trebali reći, da smo se prevarili. Sve rivendikacije naših nacionalista i fašista pogodile bi nas ispred talijanskog naroda tako strašno, da bi Mussolini mogao kazati, da je imao pravo! Svi bi nas oni optuživali, da smo mi, uistinu, izdali talijanska prisizanja na Dalmaciju i izvrgli bi nas ruglu, predbacivali bi nam, da smo slabići. — Sforza mi još reče, kako je on Ninčiću razložio kakva je njegova politika u odnosu na Jugoslaviju:

—Nas, demokratski orijentirane Talijane, ne zanima ni velika, ni mala Srbija, u jednu riječ ni Hrvatska ni Srbija. Ono što nas zanima, to je u prvom redu i samo Jugoslavija, jer za buduću Europu ni velika, ni mala Srbija nisu važne, pa, prema tome, demokratska Italija sutrašnjice smatra, da joj je Jugoslavija potrebna. Ja držim, da je potrebno stvoriti jednu balkansku federaciju, u kojoj bi trebala uzeti učešća i Bugarska.

Sforza drži, da bi u takvu federaciju mogla ući i Italija. — Nije važno —kazao je Sforza Ninčiću— tko će voditi takvu balkansku federaciju. Parlamenat bi mogao da svake godine zasjeda u jednom ili drugom gradu pojedinih zemalja; npr. jedne godine u Ljubljani, druge u Zagrebu, zatim u Beogradu, u Ateni, u Sofiji, pa tako i jedne godine i u Rimu. Ono što je glavno, to su široke jedinice federativne...

—Ninčić se tome usprotivio —dodao je Sforza— rekavši, da s Bugarskom nema suradnje. Poslije tri rata s Bugarima i svega što Bugari danas rade po Srbiji, Srbi ne će Bugare u zajednicu. A što se tiče Jugoslavije, po kazivanju Sforze, Ninčić je ipak kazao, da ona ne može više biti centralistička, ali poziciju Hrvata u njoj, odnosno granice autonomne Hrvatske imaju odrediti Srbi, kako bi zaštitili svoje nacionalne interese.

Sforza mi na to reče:

—Ja sam mislio, polazeći na sastanak s Ninčićem, da će mi on tražiti svu Julsku Veneciju s Trstom. Međutim, on je napuštao sve pozicije na Jadranu, tražeći samo Dubrovnik i Kotor s crnogorskim primorjem. Čak mi je i govorio, kako bi trebalo podijeliti Albaniju između Srbije i Italije. On se je jako žalio, što je došlo do polemike između Talijana i Jugoslavena. Govorio je, da su za sve to bili krivi «onaj» general Simović i Fotić. Posebno se žalio na Simovića, za koga je kazao, da se s njime nije nikako moglo raditi, jer da je bio megaloman i jako uobražen. Nekoliko mi je puta ope-

tovao, da je on poslao Fotiću izričita uputstva, da odmah obustavi polemiku o pitanju odnosa s Italijom, naglasivši mu, da se ne miješa u tu stvar, za koju da je on sâm odgovaran. Sve ove svađe su nepotrebne, jer one mogu zauvijek pokvariti odnose između dva naroda, koja moraju biti prijateljska.

Vraćajući se na Simovićevo odstranjenje iz vlade, Ninčić je tumačio, kako je to izazvalo negodovanje u vojsci na Bliskom Istoku. Izložio je —nastavljao je Sforza— s velikim negodovanjem stanje u vojsci u izgnanstvu i kazao je, da je oko 250 oficira, generala i vojnih lica uhićeno pod najgorim okolnostima, da je dolazilo do osobnih sukoba, da su ovi vojnici otkazali vladi poslušnost, tako da je vlada bila prisiljena premjestiti vojnu komandu kod Draže Mihajlovića u zemlju. Ali stanje na Bliskom Istoku kod naše vojske, nastavljao je Ninčić, još uvijek je vrlo teško, jer je vojsci naklonjen jedan dio Engleza, posebno Intelligence Service, koji potpomaže uhićene generale i vojnike, što da vladi otešćava položaj i rad.

Sforza je na to kazao Ninčiću, da on za taj slučaj sukoba vlade i vojske nije znao, ali da ga to nimalo ne iznenađuje, jer da se to zbivalo i za vrijeme Prvog rata. — Srbi su —dodao je Sforza— veliki u ratu, na frontu i u borbi, ali su, u isti mah, negativni u običnom i normalnom političkom životu.

—Zatim se —nastavljao je Sforza— Ninčić žalio na Kralja, da je neozbiljan, i neprestano se vraćao da napada Hrvate, dok o Slovencima se nije nikako izražavao, kao da ga se ne tiču: neka idu kamo hoće, pa i s Austrijom i sa Hrvatima, ako im je to po volji. Za Srbiju je govorio, da ona treba da se održi sa svima svojim granicama, podrazumijevajući tu i Bosnu i Hercegovinu i Južnu Dalmaciju. Ponovno je zamolio Sforzu, da to nikome ne govori, ali neka on zna, kao prijatelj Srbije, da Srbima nije više stalo do Jugoslavije. Glavno im je, da definitivno obračunaju sa Hrvatima, što će Srbi i učiniti, kad se rat završi.

Za Dražu Mihajlovića je govorio, da je u vrlo teškom položaju, jer da ga Saveznici ne pomažu, ali da će ga vlada čuvati do svršetka rata. Tražio je od Sforze, da bi, ukoliko može, utjecao preko talijanske vojske, da ne napadaju Mihajlovića, nego da ga pomažu, kako bi se mogao održati, i da bi im Srbi bili za to zahvalni. Tim povodom je posebno

isticao, da ako Talijani žele okupirati Hrvatsku, da oni, Srbi, ne bi imali ništa protivu toga.

Sforza se strašno zgražao nad svime, što mu je Ninčić govorio, tako da mu je on preporučivao strpljenje i uviđavnost, posebno u odnosu na Hrvate. Isto mu je tako preporučivao, da se ne odriče Jugoslavije, jer bi to bila strašna pogreška, koju historija ne bi nikada mogla opravdati.

Kazavši mi sve to iz svojeg razgovora s Ninčićem, Sforza mi predkraj reče, da nije ipak nikako očekivao, da su odnosi između Hrvata i Srba toliko teški, i da mu poslije ovog sastanka ništa više nije jasno.

—Kako izgleda, kod vas je sve u kaosu. Ninčić je bio iskren, ili je toliko ostario pa se zaboravio. On vidi samo Srbiju i ništa drugo! Nepovjerenje između Srba i Hrvata vrlo je jako. Slovenci odsutni, kao da ne postoje. Dakle, ista situacija, kao i za vrijeme Pašića, Supila i Trumbića, ali danas mi se čini još težom. Kralj je malo dijete. Ostaje samo mitos Draže Mihajlovića, koji izgleda sve znači, ali za koga se ništa ne zna.

Sforza, koji se od Prvog svjetskog rata nije sastajao sa srpskim političarima, bio je jako iznenađen činjenicom, da i nadalje Srbi vode sve državne poslove isključivo sami; da Hrvati nemaju nikakve riječi u vođenju tih poslova, što je po njegovu mišljenju bila vrlo negativna pojava. Ali naglasio je, da treba imati strpljivosti, čuvati živce i ostati na povijesnoj osnovi, tj. na ideji Jugoslavije, jer samo ona zanima Saveznike, a sve ostalo, da je prolazno.

Prešavši na opće stanje, kazao je, da je to isto tako vrlo teško, jer da Amerika nije još shvatila svoju pravu ulogu u ovom ratu, tako da ona računa čak i na Otta Habsburškoga. Za Otta je kazao, da je zadovoljan, jer da je Fotić uspio najprije zavaditi talijanske antifašište s Jugoslavenima, zatim Srbe sa Hrvatima, i da je on to saopćio Ninčiću.

Na koncu ovog razgovora, Sforza mi je predao pismo za Ninčića, kazavši mi, da mu se zahvaljuje na sastanku i na iskrenosti izlaganja. Iako je pismo bilo otvoreno, ja ga nisam pročitao, na veliko iznenađenje Šubašića, koji mi je zamjerio, što ga nisam fotografirao. Kad sam to pismo predao Ninčiću u Waldorf Astoria, on se je duboko iznenadio, i nekako mi smeteno reče:

—Nisam znao, da grof Sforza ima toliko povjerenja u Vas. Neka Vam to služi na čast. — Odmah je pismo pročitao,

pa mu je nekako laknulo, kad je, po svoj prilici, vidio, da nema spomena o razgovoru sa Sforzom, što bi ga moglo inkriminirati.

Ja sam odmah izvijestio Bana o sastanku Ninčića sa Sforzom. On mi preporuči, da napišem izvještaj i da će ga on poslati Krnjeviću. Isto tako, dao sam isto obavještenje i Snoju, koji ga je proslijedio Kreku u London. Kako sam saznao, u Londonu je došlo do strašne gužve. I Krnjević i Krek tražili su, da se Ninčića izbaci iz vlade!

U nizu razgovora, koje je Ninčić vodio u New Yorku, bio je i jedan sa mnom. Ja sam, naime, bio pozvan da ga posjetim 7. srpnja te iste (1942.) godine u Waldorf Astoria. Bio je vrlo srdačan i laskao mi je, koliko on i Slobodan (Jovanović) cijene moje međunarodne veze, posebno one s Talijanima, dodao je, koje nam jednog dana mogu jako trebati! Osobito mi je isticao, kako su talijansko-jugoslavenski odnosi vrlo potrebni, jer da Njemačka ostaje i ostat će glavnim neprijateljem Jugoslavije i Italije, i da zato on misli, da Italija i Jugoslavija trebaju ostati prijatelji. Prelazeći na stanje u talijanskoj anti-fašističkoj emigraciji, govorio mi je, kako on jako cijeni Guglielma Ferrera, koga je uvijek čitao; isto tako osjeća se sretnim, što će se moći sastati s grofom Sforzom, starim prijateljem Srbije, ali i Jugoslavije. Rekao sam mu, da mi je Sforza često s poštovanjem govorio o Pašiću i o njemu, Ninčiću, što mu je jako polaskalo. Na to reče:

—Cijenim samo tri državnika, Sforzu, Beneša i Pribićevića, i to zato, što sam ih uvijek smatrao iskrenim i poštenim. Žao mi je, što Pribićević nije danas živ, jer bi nam jako trebao.

Na moje pitanje, kako on zamišlja buduće uređenje Jugoslavije, on odgovori, da buduća posljeratna Jugoslavija mora biti sastavljena od autonomnih jedinica, Hrvatske, Srbije i Slovenije, ali tako, da i Srbija bude autonomna jedinica. «Kad smo prvi put stvarali Jugoslaviju, išlo se rđavim putem, jer smo polazili od centralizma; bilo bi mnogo bolje, da se išlo autonomnim putem triju jedinica!»

Govorio mi je mnogo o ubojstvima Srba u «Nezavisnoj», ali je mišljenja, da sami Hrvati moraju kazniti one Hrvate, koji su ta ubojstva počinjali, jer da je to najbolji put. Ali osuđuje Krnjevića zbog toga, što nije ništa učinio, da osudi jasno i kategorički ustaške pokolje i masovna ubojstva Srba.

Na moju primjedbu, da je to izričito učinio u svojim govorima preko londonskog radija, Ninčić reče, da jeste, ali upola, tako da nikoga od Srba to ne uvjerava! Ljuti se na Krnjevića i zato, što se on sastaje u Londonu sa strancima, a nikada o tome ne izvještava ni njega, ni Jovanovića, a ni vladu. Zatim doda:

—To isto ovdje radi Jukić, moj pomoćnik, samo skače od jednog do drugog savezničkog ureda i savezničkih obaveštavača, a o tome meni ništa ne kaže, nego tek veli, da će on o tome obavestiti ministarski odbor za spoljne poslove. Ja sam bio protiv toga, da u delegaciju s Kraljem na ovaj put dođe Krnjević, jer sam se plašio, da bi on ovde, na svoju ruku, poveo neke razgovore, koji bi mogli biti nezgodni za vladu, dok mene o tome ne bi izveštavao. Doveo sam zato Jukića, ali sada vidim, da i on radi to isto. Krnjević nije dolazio i zato, što se u početku bilo odlučilo, da bi došao i Jovanović pa i Krnjević. Kad je odpao Jovanović, onda nije bilo mesta Krnjeviću. Zato je došao Jukić, od koga nemam nikakve vajde!

Prelazeći na Fotića, na moj sukob s njim, kazao je, da je on svjestan činjenice, da je Fotić protiv Jugoslavije, i da je i suviše negativan prema Hrvatima, da su ga on i Slobodan Jovanović često zbog toga ukorili, ali je istaknuo, da se Fotića ne može mijenjati s položaja, jer da Fotića traži i želi Amerika i da je gdje god je bio, slušao kako svi američki službeni krugovi hvale Fotića. I cinički je primijetio:

—Vi Hrvati morate da se s time pomirite, imat ćete Fotića dugo na leđima!

Tu sam osjetio ono, što sam znao, da Fotić u svoj svojoj protu-hrvatskoj i protu-jugoslavenskoj politici ima pun oslonac i Slobodana Jovanovića i Ninčića i Kralja i svih srbijanskih ministara, osim dra Bože Markovića, i možda Bogoljuba Jevtića, koji se uvijek izražavao negativno o Fotiću. Na moju primjedbu, da nismo samo mi Hrvati, koji ne trpe Fotića, nego i Srbi:— Eto, Sava Kosanović pa i Boža Marković! On će na to: —Kosanović je nevaljalac. Nije nikada smeo kazati, da je Nedić isto što i Pavelić. Nedić isto što i Pavelić!? Nedić je sve nas iznenadio. On se može smatrati i izdajnikom. O tome nema sumnje, ali on će svoje dobiti... Svakako, on nije isto što i Pavelić, jer se zna, da Pavelić ima sasvim drugčiju koncepciju...

Kakvu koncepciju? I tu nije završio svoju frazu, kao i

uvijek. Na kraju mi je preporučio nešto, što me je duboko iznenadilo, i to ovako:

—Vi imate vrlo jakih veza, kako čujem, s liberalnom štampom u ovoj zemlji i s levicom. Bio bih Vam neobično zahvalan, kad biste toj štampi skretali pažnju, da ne napada Dražu Mihajlovića, jer on treba podporu, a njegov je položaj vrlo težak.

Kako je mene ova primjedba jako iznenadila, ja sam mu odgovorio:

—Kako to? Vi ste netočno obaviješteni. U američkoj liberalnoj štampi nitko ne napada Mihajlovića. Čak i naši komunisti, i srpski i hrvatski, hvale ga i podupiru. Naprotiv, za njega postoje ogromne simpatije u javnosti!

Ninčić nije nikako bio uvjeren. On je svakako znao nešto, što mi tada u New Yorku nismo znali. Sukob između partizana i Mihajlovića već se razvijao na terenu. Ninčić i Jovanović su ne samo to znali, nego i već pregovarali sa Sovjetima, da se tome stane na kraj. Mi smo pak to saznali iz vijesti, koje je u ranu jesen 1942. pustila u javnost novinska agencija Inter-continent News. Za tu se agenciju znalo, da je, iako se izjavljivala nezavisnom, bila subvencionirana i vrlo vješto politički upravljana od sovjetske propagande. Njene vijesti i njena obavještenja sasvim su potkopavala ne samo našu službenu propagandu, nego i ostalu američko-englesku, kad se radilo o pitanjima jugo-istočne Europe.

Kralj s Ninčićem je zatim prije povratka u London posjetio Kanadu. Kako tamo nije bilo dopisništva, ja sam bio pozvan, da prisustvujem tom posjetu. U Ottawi je tada bio poklisar Slovenac dr. Izidor Cankar, moj stari profesor s ljubljanskog sveučilišta. Iako novajlija u diplomaciji, on je ipak djelovao mnogo prirodnije od naduvenih srbijanskih diplomata. U Montrealu je za Kralja bila data večera u najstarijem engleskom klubu, gdje sam po prvi put osjetio kakva duboka razlika postoji između anglosaskih i francuskih Kanađana. U pratnju kanadsko je ministarstvo poslalo i dva francuska činovnika, s kojima sam govorio svo vrijeme francuski, jer su bili inteligentniji i zanimljiviji od anglosaskih činovnika, koji su cijelo vrijeme bili pijani. Ono što me je iznenadilo, to je stalan i uistinu dubok prezir, koji su engleski kanadski činovnici imali prema francuskima u istom ministarstvu. Nisu uopće između sebe govorili. I kad sam

to primijetio kanadskim Francuzima, oni su mi na jedan uvjerljiv način saopćili, kako između njih i Engleza ne postoji nego samo službeni odnos. Jedan je čak primijetio: —U jednu riječ, mi smo dva svijeta! — Upravo kao i mi Hrvati i Srbi — dodao sam.

U lijepom vlaku, koji su kanadske vlasti stavile na raspolaganje Kralju i njegovoj sviti, od Montreala do Ottawe, bilo je prilično živo. Najblagoglagovljiji bio je Miša Trifunović. Obraćajući se svojim kolegama ministrima i gledajući mala mjestanca, kroz koja smo prolazili, s bijelim drvenim kućama, govorio je:

—Šta bi nam bilo falilo da smo se smestili negde ovde u ovim varošicama. Vidite li, kakve samo lepe kuće imaju? Milina ih je gledati. Onako u New Yorku po onim hotelima, u onim tamnim sobičcima, neprestano se svađamo, umesto da ovde lepo i mirno živimo. Ionako od nas nikome vajde! Oni nas u Londonu ne će, zato su nas i oterali ovamo! Onaj u Washingtonu Koka (Fotić) nas je odagnao sve u New York, jer nas ne mari pokraj sebe, da mu ne kvarimo visoke diplomatske poslove!? Tako nismo nikome ni od kakve koristi!

Najveći dio tih ministara nije jedan s drugim razgovarao. Nego su šutjeli, buljeći u prazninu oko sebe. Radikali nisu marili svoje mlade «jugoslavenske» odpadnike kao Jevtića. Trifunović je upravo strastveno mrzio Kosanovića, nazivajući ga «izdajnikom». Za Ninčića mi je govorio: —Jako je omatorio. Sav je gluv. Trebali ste ga videti za vreme onog prvog rata. Doktor Čubrilović je govorio, kako je Ninčić, bježeći iz Beograda do Atene, uvijek u rukama nosio jednu oveću torbu, u kojoj je bilo zlato i novac, i nikako je od sebe nije puštao nikome, pa ni svojem tajniku. Kosanović je zatim pričao i ovo: —Sjećate li se onog Jukićevog sekretara, koji je nosio preko svojih ruku neke štofove za Jukićeva odijela! Jedini, koji nije nikoga ogovarao i koji je svo vrijeme šutio ili ukoliko bi nešto kazao, bilo je uvijek neutralno, bio je ban Šubašić. Izgledao je uvijek što bi Srbi rekli «zvanično», zato su ga Dučić-Petrović-Jefremović i zvali čak i kroz Srbobran «paradni Ban». Kralj je bio neprestano u pratnji svojih majora.

U samoj Ottawi, kao i u Washingtonu, Kraljev put, osim društvenog izgleda, nije imao nikakvog dubljeg efekta. Što je najteže, nije nimalo pridonio ni srpsko-hrvatskom izmirenju. Naprotiv, uslijed otvorena protu-hrvatskog stava i Fo-

tića i Ninčića, i Amerikanci su saznali, da je sukob između Hrvata i Srba toliko dubok, da onemogućava svaki rad vlade i Saveznika. Američki publicisti kao Edgar Answel Mowrer, bili su u tome na čistu, da ni Fotić, ni cjelokupno Poslanstvo, koje je bilo ispunjeno samim Srbima, ni sâm Ninčić nisu samo protivni Hrvatima, nego su i protiv Jugoslavije, u kojoj bi Hrvati igrali bilo kakvu ulogu!

—Odkuda znate, da je i Ninčić mišljenja, da ne će biti Jugoslavije?

—S Ninčićem je razgovarao jedan naš čovjek —odgovorio je Mowrer— tj. čovjek iz War Informations Officea, kome je Ninčić u najstrožem povjerenju kazao, da ne može više biti suradnje između Srba i Hrvata, jer da su Hrvati poubijali ogromne mase Srba, i da, prema tome, ne može više biti Jugoslavije. Kod njega kao i kod Fotića, kao i kod cijelog vašeg Poslanstva, prevladava the old Serbian line. Ninčić je svugdje u Washingtonu govorio, kako su Hrvati poklali toliko Srba, da su čitava srpska sela poharana i uništena, i da tamo više nema Srba. Osim toga, Ninčić kao i Fotić su mišljenja, da je Maček sasvim na strani Njemačke i da vodi Osovinsku politiku. Ne samo Bijela Kuća, nego i svi naši uredi, čija je briga vođenje politike sa Saveznicima, jako su zabrinuti rđavim odnosima Srba i Hrvata, i nemaju jasnu sliku o Hrvatima.

Mowrer me je zatim zamolio, da bih ja sa svojim prijateljima sastavio jedan aid-memoir, koji bi trebao zahvatiti slijedeća pitanja: 1) Kako su se Hrvati držali uoči 25. ožujka (1941.); 2) Kakav je odnos Hrvata prema 27. ožujku; 3) Kakav je odnos Mačeka prema ratu s Njemačkom, da li je točno, da je Maček bio protiv rata s Njemačkom i zašto?; 4) Zatim, kratki pregled odpora Hrvata od dana dolaska Pavelića u Zagreb pa do sada (tj. srpnja 1942.), s posebnim pogledom na to, kako se Maček držao prvih dana Pavelićeva režima i da li je faktički podržavao Pavelićev režim? Na sva ova pitanja pripremili smo odgovor dr. Ante Smith Pavelić i ja na temelju onoga, što smo čuli od Šubašića i Kosanovića. Naš je odgovor toliko utjecao na Mowrera, da je on čak izradio neke vrsti deklaraciju, koju bi Hrvati i Srbi trebali podpisati, i to u prisustvu Roosevelta, kako da cijela stvar dobije i američki blagoslov. Nacrt takve hrvatsko-srpske deklaracije glasio je:

«Sjedinjenim Američkim Državama potreban je sporazum

između Hrvata i Srba i pojačanje jugoslavenske solidarnosti i zbog Amerike i zbog borbe u Jugoslaviji. Uslijed toga, predpostavimo da predsjednik Roosevelt pozove poslanika Fotića i bana Šubašića i da im predloži, da podpišu slijedeći sporazum (agreement):

1) Shvaćajući, da je dvadeset godina života u Jugoslaviji izazvalo kod Hrvata nezadovoljstvo prema Jugoslaviji, i da je Hrvate otuđilo od Jugoslavije, ali s obzirom na današnje stanje u zemlji pod neprijateljskom okupacijom, Hrvati se obavezuju, da će zajedno sa Srbima i Slovencima nastaviti borbu;

2) Priznavajući, da su u toku rata u Jugoslaviji izvršeni pokolji nad Srbima, i obavezujući se, da će krivci biti kažnjeni poslije rata, od samih Hrvata;

3) Uvjereni, da se Jugoslavija ima uskrsnuti kao zajednička država Hrvata, Srba i Slovenaca, na način i na osnovama, o kojima će donijeti odluku narod u Jugoslaviji poslije rata, a na osnovu principa izloženih u Atlantskoj Povelji.»

Poslije nekoliko dana Mowrer je opet iz Washingtona došao u New York saopćivši mu, da je Fotić odbio, da bi on potpisivao takvu izjavu.

—Vi ne poznajete Hrvate— kazao je Fotić Mowreru. — Sa Hrvatima se ne može. Nikada ja ne bih potpisao takav sporazum s Hrvatima, jer ja sumnjam, da bi ikada više moglo biti zajednice između nas i njih.

Na pitanje Mowrera, što će biti s Jugoslavijom, Fotić je odgovorio:

—Jugoslavije biti ne će. Bit će Velika Srbija, oko koje će se grupirati Slovenci i oni od Hrvata, koji to budu htjeli, ionako Hrvatske i ne može biti! Hrvati su nas izdali na frontu u ratu, zatim su poubijali stotine tisuća Srba, što čini da je nemoguće svako supostojanje Srba s Hrvatima.

Na ponovno inzistiranje Mowrera, da bi poslije takvog sporazuma Roosevelt dao svaku potporu Mihajloviću, Fotić je ponovno odbio. Mowrer je bio mišljenja, da je i Ninčić bio istog mišljenja, kao i Fotić. Ja sam mu samo primijetio, da ban Šubašić ne bi s Fotićem takve izjave potpisivao, jer da je Fotić činovnik, dok bi srpski partner trebao biti srpski političar. Ali mi je bilo milo, da je Mowrer konačno kroz intrazigentan Fotićev stav shvatio, da moje mišljenje o Fotiću kao neprijatelju Hrvata nije bilo van stvarnosti. Pomalo su američki krugovi ipak odpočeli shvaćati srpsku intrazigentnost i srpsku nesnošljivost.

U to isto vrijeme, odmah poslije Kraljeva posjeta, grof Sforza me je ponovno pozvao, da me stavi *au courant* sa svojim dopisivanjem s Wickham Steed-om u Londonu, i to uglavnom u pitanju talijansko-jugoslavenskih odnosa. Tim povodom, kazao mi je, da je on prijepis svojih pisama sa Steedom isto tako stavio na uvid ministru Ninčiću, za koga mi Sforza reče, da bi se Ninčić bio složio. Dva osnovna pitanja u ovome jesu: 1) talijansko-jugoslavenski odnosi; i 2) specifično položaj talijanske anti-fašističke emigracije u savezničkom svijetu. Na pitanje talijansko-jugoslavenskih odnosa, Steed stavlja do znanja Sforzi, da je imao prilike da se posavjetuje s nekim članovima Jugoslavenske vlade u Londonu, ne navodi imena, i s Foreign Officeom, i da je u tim razgovorima došao do slijedeća tri zaključka, na kojima bi se mogla odpočeti diskusija s Jugoslavenima:

1) Jugoslavija ostaje isključivo na načelu «Balkan Balkanskim narodima». Balkan slobodan od svih vanjskih utjecaja velikih sila. U tom pravcu načela «Balkan Balkanskim narodima» treba ići k ostvarenju Balkanske konfederacije. U tu Balkansku konfederaciju, treba pod svaku cijenu uklopiti i Albaniju, koja ostaje isključivo balkanska zemlja, na koju nitko izvan Balkana ne može imati aspiracija; 2) Jugoslavensko-talijanski odnosi mogu odpočeti na osnovu talijansko-jugoslavenskog prijateljstva, koje treba ostvariti novu branu —bulwark— protiv Germanstva, koja će i poslije rata ostati vrlo jaka, i pokušati i kasnije da se ojača. Uslijed jedne nove mogućnosti pangermanske najezde, potrebno je jako talijansko-jugoslavensko prijateljstvo na Jadranu; 3) Da se to ostvari, bile bi potrebne izvjesne nove promjene, tako da je potrebno, da se na zadovoljstvo Jugoslavena i Talijana riješi problem Trsta i Rijeke. To se može riješiti tako, da Trst i Rijeka postanu slobodni gradovi, pod protektoratom Italije i Jugoslavije ili putem carinskih unija.

Na ovako postavljenu Steedovu tezu, za koju Steed kaže, da ju je mogao iskristalizirati na osnovu razgovora sa stanovitim članovima jugoslavenske vlade i s odgovornim krugovima Foreign Officea, Sforza je odgovorio Steed-u, da on usvaja prvu i drugu točku, jer je takvo stanovište kod njega uvijek nailazilo na opće ne-odobravanje. Sforza čak smatra, da je potrebno ići u pravcu ostvarenja jedne Balkanske konfederacije širih razmjera, u koju bi i Italija, kao jadranska, dakle i balkanska zemlja, mogla ući. Treću pak točku Sforza

odbija, i to pod predpostavkom, da on ne može usvojiti, da se u pitanju Jadrana diskriminira Italija. Ako se u budućem uređenju europskih pitanja budu rješavala sva takva pitanja, kao što su, recimo, Solun, Danzig, poljski koridor, na jednoj generalnoj osnovi, Sforza pristaje, da se rješava i pitanje Rijeke i Trsta u takvom širem okviru, ali nikako ne pristaje, da se pitanje Jadrana odsiječe od općeg preuređenja, i na taj način diskriminira Italija. Sforza smatra, da on nije u stanju prihvatiti takvo stanovište, jer da za to nije ovlašten od talijanskog naroda.

Na isključivo talijansko pitanje, a na traženje Foreign Officea, radi čega se ne formira jedna emigrantska talijanska vlada ili Odbor Slobodne Italije, Sforza je odgovorio Steedu, da on smatra, da bi to bilo nepotrebno i neoportuno sve dotle, dok u Italiji ne dođe do jednog prevrata većeg razmjera, koji bi opravdao i nametnuo stvaranje takve vlade ili sličnog odbora. U svojem pismu Steedu, Sforza ga moli, da o tome obavijesti Foreign Office, dok će on, sa svoje strane, izvijestiti State Department.

Značajno je, da je i ovog puta, dostavljajući Steedova obavještenja, Sforza skrenuo pažnju Ninčiću, da je, međutim, za svaki uspjeh ovog plana apsolutno potrebna sloga Hrvata i Srba u Jugoslavenskoj vladi, jer samo tako Jugoslavija može odigrati na Balkanu i na Jadranu onu ulogu, koja joj je namijenjena.

Ali Sforza mi je i tada kazao, da Kraljev posjet nije imao nikakvog rezultata, niti je ostavio dubljeg utiska u Washingtonu. I to uglavnom zato, što Fotić i nadalje vodi izrazitu protu-hrvatsku pa, prema tome, i protu-jugoslavensku politiku. To isto kazao mi je malo dana nakon toga i ugledni francuski publicist Pertinax (Andrè Giraud), koji mi je saopćio, da je od Fotića dobio jedan memorandum, iz koga se vidi, da su Hrvati poubijali preko pola milijuna Srba, da je Maček surađivao s Nijemcima od prvog dana njihova ulaska u Jugoslaviju; i da je sve to objavljeno u jednom američkom srpskom listu, čije ime on nije znao, ali odnosi se na «Srbobran», i da je sav taj materijal objavio jedan ugledni srpski pisac, bivši jugoslavenski poslanik u Rimu. Mislio je na Jovana Dučića, čije ime nije znao.

Odnosi između Sforze i Ninčića nastavili su se i poslije ispada Ninčićeva iz vlade. Jedan od razloga Ninčićeva ispadanja iz vlade bilo je upravo i to, što se je on vezivao uz

Sforzu. To mu se jako zamjeravalo i sa strane Slovenaca, koji su jako zazirali od te veze između Ninčića i Sforze, jer su Sforzu smatrali svojim velikim neprijateljem. Sličnog mišljenja bio je i dr. Juraj Krnjević. Tek odmah poslije ispadanja iz vlade, Ninčić je pisao Sforzi jedno oveće pismo, u kome je, kako mi je Sforza govorio, osuđivao hrvatske i slovenske ministre, i dobar dio srpskih ministara, i, konačno, žalio se na neozbiljnost Kralja, na koga se ne može računati. I opet je opetovao Sforzi, kako je u interesu Srba, da se više nikako ne ostvari Jugoslavija, nego Velika Srbija, koja bi s Italijom mogla uspostaviti prijateljske odnose.

U sklopu ovih pitanja, sredinom rujna 1942. sastao sam se s Carlom A Pratom, jednim od istaknutijih talijanskih novinara, koga sam poznavao iz Ženeve. A Prato je u Ženevi uređivao poznati «Journal des Nations», glasilo izdržavano mahom novcem francuskih i osobito dispozicionim fondovima Male Antante. Uslijed toga, A Prato je bio u dobrim odnosima s Fotićem, jer je za vrijeme Fotićeva službovanja u Ženevi, na položaju šefa jugoslavenske delegacije pri Društvu Naroda, morao biti u uskim odnosima i zbog novčanih interesa. A Prato je bio neobično inteligentan i vrlo dobro upućen novinar i za vrijeme svojeg boravka u Washingtonu i u New Yorku, gdje je radio u američkoj službenoj ratnoj propagandi.

—Prije nekoliko dana, imao sam prilike razgovarati s Fotićem —reče mi A Prato—. Fotić mi je jasno i glasno kazao, da ne može biti zajednice između Srba i Hrvata u jednoj zajedničkoj jugoslavenskoj državi, jer da su Hrvati počinili takva nezapamćena zvjerstva nad Srbima, da Srbi to ne će, niti mogu zaboraviti i oprostiti... Hrvati su se od početka rata ponijeli mnogo gore i teže i strašnije protiv Srba, nego što su to učinili Talijani. Imamo jasnih dokaza, nastavio je Fotić u razgovoru s A Pratom, da su talijanski vojnici i fašisti u Jugoslaviji podupirali Dražu Mihajlovića i četnike, surađivali s njima i kooperirali svakom prilikom, dok su Hrvati bili uvijek u neprijateljskom stavu prema Mihajloviću i četnicima. Hrvati su danas podvojeni na ustaše i partizane — komuniste, tako da se sva njihova djelatnost u Jugoslaviji sastoji u suzbijanju četnika i Draže Mihajlovića.

A Prato mi je zatim dodao, kako su na povjerljivim sjednicama War Informations agencije raspravljali o stanju

kod nas, i tamo je bilo saopćeno, da je ne samo Fotić, nego i Ninčić, kad je boravio u Washingtonu i u New Yorku, govorio, da su talijanske okupatorske vlasti, pa čak i talijanski fašisti bili prijateljskije raspoloženi prema Draži Mihajloviću, nego li Hrvati. Za Hrvate je i Ninčić kazao, da su podvojeni na ustaše-nacionaliste i na partizane-komuniste. A Prato mi je sa zgražanjem govorio, da ne samo službeni Washington, nego i dobro upućeni novinarski krugovi znaju za sve unutrašnje sukobe između Srba i Hrvata u jugoslavenskoj vladi; i da kod svih vlada ogromna neodređenost, kako da se u američkoj propagandi zauzme takva objektivna linija, koja bi zadovoljila ne samo i jedne i druge, i Hrvate i Srbe, nego i dala osjećaj jedinstva Jugoslavije. Zatim mi je saopćio, da neki talijanski krugovi u emigraciji, napose oni oko «Mazzini Society», već iskorišćuju izjave Fotića i Ninčića o tome, kako su talijanske okupatorske trupe, koje se nalaze na teritoriju Jugoslavije, mnogo ljudskije i humanije, nego što su hrvatski ustaše.

Sukob između Srba i Hrvata, koji se do sada vodio iza zatvorenih vratiju diplomatskih ureda i među nama, postao je sada, poslije Kraljeva puta, za koga se držalo, da će dati dojam sloge, opće poznat ne samo u američkim diplomatskim krugovima, nego i u redovima američkih i savezničkih novinara i upućene javnosti, i to do tolike mjere, da su mogućnosti za obnovu Jugoslavije postajale sve ograničenije, ako ne i nemoguće. Vijesti o dubokim krizama u izbjegličkoj vladi u Londonu, gdje su vlade padale jedna za drugom, još su jače djelovale u uvjerenju, da će se morati pojaviti neko čudo u samoj zemlji pa da Jugoslaviju načini jednom novom mogućnošću.

Konačno i Elmer Davis, direktor Office of War Information, istupio je javno u pismu Samuel Werlinichu, predsjedniku Srpskog Narodnog Saveza, protiv pisanja «Srbobrana», istaknuvši, da «već od nekoliko vremena, nekoliko odjeljaka Američke vlade, uključivši Ured za ratna obavještenja, Ministarstvo pravde i Ministarstvo vanjskih poslova, sa zabrinutošću gledaju na politiku «Američkog Srbobrana». Njegovi violentni napadaji na sve slojeve naroda hrvatskog porijekla i njihova svećenstva, njegovi teški protu-katolički članci i njegovi prikriveni napori u obrani Kvislinga Nedića, koji podupire nacistički režim u Srbiji, često stvaraju utisak, da podupiru nacističku kampanju nesnošljivosti i rasne mržnje,

i štete američki ratni napor...» Američka vlada kroz izjave Elmer Davisa apelira na slogu Hrvata, Srba i Slovenaca, koji pokazuju slogu i suradnju u svojstvu američkih građana i na unutrašnjem i vanjskom frontu. U interesu je američkog ratnog napora, da se obustavi ovakvim sredstvima mržnje i razdora. To isto gledište izrazio je i podsekretar Državnog ureda, dr. Adolf Berle, u svojem pismu upućenom episkopu Doniziju, tražeći od njega, da obustavi protu-katoličku kampanju, jer da je ista u sukobu s američkim ustavom. Trebalo je ogromna napora, da se konačno američke vladine organe uputi u ovo stanje razdora, koje se je širilo sa srpske strane, prema uputama iz washingtonskog Poslanstva. Kod toga je pridonio Luj Adamič, a i nekoliko nas, koji smo posjetili i Davisa i Berlea, upozorivši ih na negativno djelovanje velikosrpskih organa. U to vrijeme bila je objavljena i jedna brošura na engleskom jeziku, *«The Truth About Croatia»* (Istina o Hrvatskoj), na kojoj smo radili Smith-Pavelić i ja. Da bi brošura dobila na vjerodostojnosti, ja sam je uputio svojim potpisom na službenim papirima Jugocentra na sve one američke ličnosti, koje se bave našim pitanjima, tako da je tekst imao oznaku službena saopćenja. Utisak je bio pozitivan.

Toliko pozitivan, da je Fotić, u svojem službenom pismu, od 8. prosinca 1942. upućenom Ninčiću u London, ovako prikazao naš rad u Jugocentru:

"Sa onom istom energijom sa kojom Informacioni Centar, a naročito njegovi pojedini činovnici vode ovakvu propagandu, oni sprovode kampanju za veštačko prikazivanje hrvatskog udela u ovome ratu. Mojim telegramom ja sam vas izvestio o jednom sastavu koji je izrađen u Informacionom Centru pod naslovom «The Truth About the Croats» («Istina o Hrvatima»). Taj sastav nije štampan na službenoj hartiji Informacionog Centra, ali je razašiljen uglednim američkim ličnostima i listovima sa sprovodnim pismom —na službenoj hartiji— potpisanim od strane Bogdana Radice, a katkada i od dra A. Pavelića, koji ga je sastavio. Tendencija je ovog sastava da prikaže Pavelićev režim u Hrvatskoj kao potpuno protivnarodni, dok je ogromna većina hrvatskog naroda na strani dr. Mačeka i daje energičan otpor silama Osovine. Uz taj sastav bio je priložen jedan memorandum o generalu Nediću i njegovom režimu, čime se jasno išlo da se američkoj publici prikaže razlika između ta dva režima, jedan, Pavelićev, protiv narodni, a drugi, Nedićev, koji se oslanja na dobar deo narodnih snaga u zemlji.

«Svojim naporima, da prikaže učešće Hrvatske na strani Saveznika Ban Šubašić energično nastojava na saziv kongresa američkih Hrvata na kome pored ostalog —prema jednom članku objavljenom u čikaškom Jugoslavenskom Glasniku a inspirisanom od samoga Bana— ima da se utvrdi pravo Hrvata na nacionalnu i državnu individualnost. Ali najvažniji cilj ovog kongresa je da se skine optužba sa Hrvata zbog nečuvenih pokolja Srba u nezavisnoj hrvatskoj državi». Na kraju ovog istog izvještaja, Fotić u vezi s brošurom «The Truth About Croatia» dodaje: «Kada je Pavelić nedavno razašiljao brošuru 'Truth About Croats' sa popratnim pismom Radice na službenoj hartiji Information Center, ja sam s nekoliko strana dobio pitanja, da li ta brošura ima zvaničan karakter». I zatim i slijedeće: «Radičin bilten se uglavnom ...koncentrirao na veličanje otpora hrvatskog naroda i njegovog doprinosa u ovome ratu. Međutim, pojedini činovnici iz Informacionog Centra (Radica, A. Pavelić, N. Mirković i Ministar Kosanović) u razgovorima s američkim novinarima i činovnicima američkog War Information Officea nastavili su kampanju protiv generala Mihajlovića, ističući u tim razgovorima da je njegova akcija potpuno zastala i da danas jedino se bore Partizani i «Zeleni kadar», koji se stvara u Hrvatskoj. ...Veštačkim prikazivanjem hrvatskog učešća na strani Saveznika, stalnim isticanjem hrvatskog otpora kao nečeg potpuno nezavisnog od neke zajedničke akcije u Jugoslaviji, ide se za tim da Hrvatska kao takva ima da bude smatrana kao jedan od članova Ujedinjenih naroda i to jedan od najzaslužnijih za savezničku stvar. Nastojava se da se pitanje Hrvatske izvuče iz kompleksa opštih pitanja Jugoslavije i da se hrvatski interesi zaštite ma kakvo bilo rešenje buduće zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca; a da bi se ovoj propagandi dao «konstruktivan karakter», ona se zaklanja za beskompromisnu jugoslovensku ideologiju». Da bi se sve obustavilo, Fotić traži rekonstrukciju Centra, iz koga treba izbaciti Kosanovića, Radicu, Mirkovića i Pavelića. «G. Radicu», piše Fotić, treba premestiti ako ne u Južnu Ameriku onda bar u Ottawu odakle njegov rad ne bi mogao biti ni izbliza toliko štetan kao u New Yorku."

Međutim, naročito u izvještajima srpskih diplomata s Bliskog Istoka, javlja se i nadalje, da je «u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj do sada pobijeno 340.000 Srba», zato poslanik J. Đonović javlja Londonu: «Ja vidim kao ozbiljnu mogućnost samo bombardovanje najpre Zagreba, pa onda drugih gradova Hrvatske sa obaveštenjem, da će se bombardovanje produžiti do uništenja, ako ne prestanu svirepa uništenja Srba... Saveti i slično neće pomoći. Molim za dejstvo što pre. Naši avijatičari sa engleskim avionima sa Malte noću mogu

to sigurno učiniti...» Iz Carigrada pukovnik Knežević traži to isto: «Prema mnogobrojnim obaveštenjima iz zemlje, narod sad (listopada 1942.) počinje da zamera vladi u Londonu i naročito velikim saveznicima, što se ne bombarduju prestonice i varoši Madžarske i Bugarske, kao i ustaški Zagreb... U zemlji se smatra, da bi jedina stvarna pomoć bila bombardovanje Sofije, Pešte i Zagreba. To bi nesumnjivo zadalo strah, i sigurno bi uticalo na držanje okupacionih trupa bugarskih i madjarskih, kao i na držanje ustaša».

Fotić i nadalje nastavlja u svojim izvještajima optužbama «protiv Radice, kojeg optužuje, da utječe na američke novinare u njihovu pisanju protiv velikosrpske politike i generala Draže Mihajlovića, dajući im podatke o otporu Hrvata u zemlji protiv Osovinskih okupatora». Tako se Fotić posebno osvrće na članak Blair Bollesa, «Radičinog prijatelja», u washingtonskom Evening Star-u. «U spomenutom članku se skreće pažnja američkoj javnosti, da postoji «opasnost ako se s američke zvanične strane podržava rad na dominaciji Srba». U članku se nadalje kaže, da su «jugoslovenski ministri u Nju-Jorku tražili Fotićevu smenu i da se zaboravlja da otpor nije u Srbiji već u Hrvatskoj i da je simbol ovoga otpora Maček. Iz ovog se primera vidi sa kakvom bezočnošću Radica pokušava da Srbe diskvalifikuje i izobliči na međunarodnom terenu, i to u momentu kada ima da se rešava o sudbini Jugoslavije; on to čini na način što celo pitanje iznosi pred američku javnost, želeći da u to pitanje uplete i najodgovornije američke faktore». I sada Fotić donosi slijedeću pikanteriju, koju ne mogu a da ne unesem u ovaj sklop nizanja doživljenih trenutaka»: 19 septembra 1942. godine, Radica je saopštio sledeće: «U vezi sa porukom Pretsednika Ruzvelta Medjunarodnom kongresu omladine, u kojoj je pomenuo samo otpor Srbije, njujorška štampa donosi izveštaje Agencije ASSOCIATED PRESS iz Vašingtona, u kojima se kaže: «Pretsednik Ruzvelt objasnio je danas da je u svom govoru od 3 septembra hvalio otpor Srbije a ne Jugoslavije, zato što je u svojoj mladosti sakupljao poštanske marke Srbije. U izvesnim krugovima ovo se smatra kao dokaz da on ne priznaje više Jugoslaviju, koja uključuje bivšu Srbiju. Ovu omašku učinio je Pretsednik, kako je sâm rekao, zato što je toliko mnogo puta video ime Srbije na markama koje je sakupljao».

«Ova izjava Pretsednika Ruzvelta», nastavlja Fotić u svojoj optužbi protiv mene, «izazvala je pravu uzbunu u našem

Informativnom Centru, odakle su u toku iste noći tražena obaveštenja iz Vašingtona, a dopisnik malog njujorškog lista «Daily News» (naprotiv jednog od masovnih listova, op. moja) bio umoljen da na konferenciji štampe uputi pitanje Pretsedniku. Na postavljeno pitanje, Ruzvelt je kroz osmejak odgovorio da je razlog u skupljanju maraka. Ta je replika toliko u duhu Ruzveltovih šala kada želi da izbegne odgovor, da ju nijedan od prisutnih novinara nije ni upotrebio, sem dopisnika «Daily News-a». Međutim, ovo je Radici ipak bilo dovoljno da u svojem telegramu izvesti da je gornju Pretsednikovu izjavu donela njujorška štampa i da komentar beznačajnog (a ustvari milijunskog op. moja) «Daily News-a» amplificira do te mere da ga saopštava kao komentar «izvesnih krugova».

Da je ovakvo tumačenje Fotićevih ljubomora i intriga, da sam ja ipak utjecao dobrim dijelom na američke novinare netočno, dokazuje i činjenica, da ne samo da su tu primjedbu Rooseveltovu o poznavanju Srbije kroz sakupljanje maraka donijele mnoge novine, nego i činjenica, da se i kasnije, u zajedljivim komentarima američkih novinara isticalo, kako je Roosevelt toliko neupućen u političku geografiju, da ne zna za Jugoslaviju, nego za Srbiju, i, na taj način, pokazuje svoje međunarodno neznanje. Činjenica, što sam ja na svakom koraku pobijao Fotićevo isticanje Srbije kao jedine snage, koja se na Balkanu bori protiv Osovine i isticao i borbe, koje su se vodile u hrvatskim zemljama, stvorila je kod Fotića uvjerenje, da sam mu ja glavna zapreka u njegovu radu!

Čitavu senzaciju izazvalo je nastupanje Ante Smith Pavelića preko radio emisije March of Time, koju je emitirao magazin «Time», kad je u prosincu 1942. izjavio, da se u Jugoslaviji bori još jedna druga snaga, koja ima sasvim pučki značaj, i koja je u sukobu sa službenom politikom Draže Mihajlovića. Bio je to prvi put, da se najavilo, kako u šumama postoje partizani, i to javno preko najpopularnijeg američkoga medija. Ambasada u Washingtonu na usta Fotića demantira Pavelićevo obavještenje, označujući ga neodgovornim i neobaviještenim. Reakcija u Centru više nego konvulzivna. Jevtić me smatra odgovornim i osuđuje. I Šubašić, smatrajući da je to učinjeno sporazumno sa mnom, oštro me prekorio, što to nisam spriječio, iako je smatrao, da je prije ili poslije trebalo izići u javnost s tom viješću. I opet, Hrvati ruše velikosrpske planove...

Ta Fotićeva protu-hrvatska psihoza protiv našeg rada u New Yorku, ovako je obilježena i označena u Fotićevu pismu Ninčiću, od 8. prosinca 1942.:

"Mojim telegramima držao sam Vas stalno u toku o radu našeg Informacionog Centra u New Yorku i akciji Bogdana Radice, Ministra Kosanovića i pojedinih članova te naše famozne institucije. Danas mi se dala prilika da Vam ovim putem dostavim jedan opšti pregled njihovog rada i naše situacije ovde.

"Još pre osnivanja ovog biroa ja sam predvidjao da će njegov rad biti uglavnom koncentrisan u dva pravca:

"*a)* Umanjiti značaj srpskog doprinosa i srpske akcije u ovom ratu i rušiti i kompromitovati sve srpske vrednosti;

"*b)* Iznositi veštački činjenice i izmišljene izveštaje o stavu Hrvatske u ovom ratu kako bi se u Americi steklo uverenje da je hrvatski doprinos sav na strani saveznika i da su hrvatske žrtve i napor barem onoliko iste koliko i srpske.

"U mojim predviđanjima nisam se prevario. Informacioni Centar sprovodi ovu politiku sistematski i sa jednom istrajnošću kojoj se mora odati priznanje. Njihova akcija postala je naročito bezobzirna i agresivna posle odlaska Nj. V. Kralja iz Amerike, a posle moga postavljanja za Ambasadora uzela je takvog maha da sam najozbiljnije prinudjen da tražim Vašu intervenciju da se tome stane na put.

"Normalno je bilo očekivati da će Informacioni Centar i članovi vlade učiniti sve da suzbiju kampanju protiv generala Mihajlovića i da američkoj javnosti objasne razloge koji su doveli do sukoba izmedju Draže Mihajlovića i Partizana...

"Usled zamerke koje su stizale sa svih strana, bilten je promenuo pisanje u pitanju generala Mihajlovića, čak je i izdao jedan pregled o značaju akcije generala Mihajlovića (koji je nametnut od ambasade Centru preko Jevtića, op. moja) i koncentrisao se uglavnom na veličanje otpora hrvatskog naroda i njegovog doprinosa u ovome ratu. Medjutim, pojedini činovnici iz Informacionog Centra (Radica, Pavelić, N. Mirković i Ministar Kosanović) u razgovorima sa američkim novinarima i činovnicima američkog War Information Office-a nastavili su kampanju protiv generala Mihajlovića ističući u tim razgovorima, da je njegova akcija potpuno zastala i da danas jedino se bore partizani i «zeleni kadar» koji se stvara u Hrvatskoj."

I u nekoj zastrašenoj zabrinutosti, Fotić ovako završava svoju i svih velikosrpskih organa optužbu vladi u Londonu protiv nekoliko nas Hrvata, koji smo se branili od njegovih i velikosrpskih osvada protiv Hrvata i njihova prisustva u Jugoslaviji:

«Mi se ovde nalazimo», piše on, «pri jednom smišljenom i pripremljenom akcijom, koja se sistematski i istrajno izvodi. Sa hrvatske strane (Radica) nastojava sa svim sredstvima da se stvori što povoljnija atmosfera za Hrvatsku za slučaj pobede saveznika. Veštačkim prikazivanjem hrvatskog učešća na strani Saveznika, stalnim isticanjem hrvatskog otpora kao nečeg potpuno nezavisnog od neke zajedničke akcije u Jugoslaviji ide se za tim da Hrvatska kao takva ima da bude smatrana kao jedan od članova Ujedinjenih Naroda i to jedan od najzaslužnijih za savezničku stvar. Nastojava se da se pitanje Hrvatske izvuče iz kompleksa opštih pitanja Jugoslavije i da se hrvatski interesi zaštite ma kakvo bilo rešenje buduće zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca; a da bi se ovoj propagandi dao «konstruktivan karakter», ona se zaklanja za beskompromisnu jugoslavensku ideologiju. I dok Hrvati stalno ističu hrvatsku individualnost i hrvatsko ime, dotle svako ko pomene Srbe i srpskog imena odmah se optužuje kao reakcijono i šovinističko «Veliko Srpstvo» i da se odmah time pomažu ciljevi neprijatelja. Otpor i žrtve srpskoga naroda na sve moguće načine umanjuju se, a samo pominjanje samog pokolja Srba u Hrvatskoj pretstavlja se kao aksistička propaganda. Na ovome polju hrvatska i komunistička propaganda potpuno se slažu. Istina, svaka od njih ima svoje zasebne ciljeve ali za momenat i jedni i drugi nalaze u toj saradnji koristi za sebe."

Kad se je Fotić nalazio, u travnju 1943. u Londonu, kamo je otišao, da bi parirao svaku akciju Šubašića, koji se tamo nalazio, on je isto tako ne samo radio na tome, da se Centar zatvori, nego i da se mene izagna iz Amerike. Fotić je, tom prilikom, izradio i čitav jedan elaborat o mojoj djelatnosti pod naslovom «Bogdan Radica», za koju je uvijek govorio, da je pod krinkom jugoslavenstva, uperena protiv srpskog naroda. Taj elaborat on je podijelio isključivo «srbijanskim ministrima», i dao ga je čak prevesti na engleski i razaslao savezničkim predstavnicima u Londonu. Ja sam elaborat s tim informacijama dobio od Dra M. Martinovića. Posebno je zanimljiv početak u tome referatu, koji slijedi:

«Još pod kraj 1941 godine, palo je u oči da Bogdan Radica ne pokazuje više volju da povereni mu posao obavlja u duhu primljenih instrukcija i svoju delatnost saobrazi i uskladi sa pravim smernicama i interesima naše opšte nacionalne politike. Pokušaji da u tom pogledu dodje do nekog poboljšanja, praktično su ostali bez rezultata: rad Radičin je svakim danom i sve više izlazio iz okvira spomenute politike, tako da postoji opravdana bojazan da naša propagandna služba u

Sjedinjenim Američkim Državama neće imati željenog uspeha ako se tome štetnom radu u najkraćem roku ne stane na put.»

Donoseći gornji podatak iz Fotićeve ili bolje Rastka Petrovića analize o meni, mogu samo istaknuti jedan momenat, da ja nisam mogao dopustiti, da se u okviru jugoslavenske propagande optužuje čitav jedan narod, hrvatski narod, sastavni narod Jugoslavije, i da sam morao uložiti sve svoje snage, da se stane na put toj velikosrpskoj propagandi, koju je vodila sva srbijanska diplomacija u Washingtonu. Jedini način, da se američke krugove, koji su bili pod utjecajem naše službene politike, uvjeri, da je velikosrpsko blaćenje hrvatskog naroda stvarno prilog razaranju svake mogućnosti obnove Jugoslavije, bilo je, da se hrvatski narod izvuče iz «aksističke pozicije», i da ga se prikaže u njegovu pravom svjetlu, da se bori za svoju slobodu i nezavisnost, što sam ja i zdušno vršio. U tom pogledu, Fotić ima pravo, kad kaže, da ja nisam od kraja 1941. bio u okviru službene politike, jer ista nije bila ni jugoslavenska, nego isključivo velikosrpska, dakle protiv bilo kakvog pa i najelementarnijeg hrvatskog nacionalnog i životnog interesa. Sve ono, što Fotić iznosi kao prilog svojoj optužbi protiv mojeg rada, bila je samo obrana interesa naroda, kojemu sam pripadao. Ja sam, uostalom, i to jasno istakao u jednom od svojih, kako Fotić kaže, službenih izvještaja, Br. 314, od 4. oktobra 1941., koji glasi:

"...Tko poznaje n. pr. raspoloženje najveće većine Hrvata i Slovenaca na ovoj hemisferi, a koji predstavljaju najveći dio jugoslavenskog iseljeništva, smatra da bi bilo oportuno redovno isticati, da su Hrvati i Slovenci pretrpjeli *iste patnje* koliko i Srbi, kao i to, da se danas u Hrvatskoj i Sloveniji narod odupire isto toliko, koliko u Srbiji. U isti mah, trebalo bi postaviti stvari na jednako mjesto u pitanju, da u Zagrebu postoji jedna vlada najamnika, kao što danas postoji u Beogradu, postaviti Pavelića i Nedića u isti rang. To, uostalom, žele i dobronamjerni srpski listovi, kao što je i «Amerikanski Srbobran», koji je počeo u tom pravcu pisati. Međutim, u vezi s određenim instrukcijama Poslanstva, kako mi je bilo izričito rečeno u Pittsburghu, «Srbobran» je izmijenio svoju politiku, na izričito traženje Fotića, da se objavljuju samo oni članci, koji su im dostavljani od Poslanstva. Prema istim instrukcijama Poslanstva, u bilten se može objavljivati sve ono što se događa u Zagrebu, u Ljubljani, ali u prvome redu u Zagrebu, dok je isključivo zabranjeno, da i u Srbiji postoje slučajevi kompromisa, kapitulacije i suradnje

s neprijateljem. Jasno je, da sve ovo izazivlje reakciju iseljeničke štampe, koja još iz ranije ne odobrava takvu politiku, pošto smatra da se skrivaju po određenom planu vijesti o Nedićevoj «vladi», dok pušta samo one vijesti, koje mogu da idu za tim da pokažu, kako su Hrvati jedini suradnici Osovine. Iz sasvim razumljivih razloga, potpisani nastoji da uravnoteži, koliko može to pitanje. U interesu je, naime, sloge Hrvata, Slovenaca i Srba u ovoj zemlji da bude podjednako označena udeoba u obavezama i dužnostima..."

Tu istinu ni Fotić, ni sva srbijanska diplomacija nije ni shvatila, niti primila. Tu leži i razlog, radi čega sam i ja posumnjao u svako Jugoslavenstvo kod Srba.

PREMA SLOMU JEDNE VELIKOSRPSKE POLITIKE

– AMERIČKO-HRVATSKI KONGRES: AFIRMACIJA HRVATA

KONCEM 1942. godine sve se više saznavalo, da se u zemlji nalazi jedan Narodno-oslobodilački pokret, vođen od partizana, i, dosljedno tome, sve više se rušio mit «legendarnog Robin Hood-a» Draže Mihajlovića. Ne samo novinski izvori, koji su preko stanovitih, uglavnom ljevičarskih kanala, stizali u savezničke krugove New Yorka, nego i Inter-Continent News agencije, koja je očigledno stajala pod sovjetskom kontrolom, bila je i prva, koja je pronijela u svijet ime Tita, prenoseći vijesti «Slobodne Jugoslavije». Još 10. kolovoza 1942., ista je agencija objavila izjavu Tita, u kojoj optužuje Dražu Mihajlovića. Ali toj vijesti službeni saveznički krugovi nisu pridavali posebne važnosti, nego su je čak prikrivali. Komunistički dnevnik «Daily Worker» bio je, uz komunističke listove «Slobodnu Reč» i «Narodni Glasnik», prvi, koji su prenosili te vijesti, koje će uskoro penetrirati i ostali nezavisan tisak.

Taj razvoj zbivanja i rastuće velikosrpsko-diplomatsko napadanje Hrvata sve je više nukalo nas nekoliko Hrvata, da se odpočne jednom življom akcijom na američko-hrvatskom planu. Ideja se vrlo brzo razvila u odluku, da se u Chicago sazove jedan Američko-Hrvatski Kongres, koji bi ispred američke javnosti uistinu predstavio položaj Hrvata u ratu. Kao i uvijek, Šubašić se skanjivao, ali vodeći krugovi Hrvatske Bratske Zajednice, koja je trebala povesti akciju oko saziva, i nekoliko nas, uvjerilo ga je, da se ipak odluči za saziv Kongresa. Značajno je, da su iz krugova Državnog ureda poručivali, da bi jedan kongres isključivo Hrvata bio nepoželjan, jer bi daleko više koristilo, da se sazove Kongres Hrvata, Srba i Slovenaca. Mi smo se protiv toga opirali, jer smo smatrali, da je od vitalne važnosti bila misao sazivanja jednog

isključivo hrvatskog kongresa, uz prisustvo nekoliko američkih Srba i Slovenaca kao počasnih gostiju. Fotić je bjesnio od pomisli, i alarmirao svojim brzojavima londonsku vladu, ali bez uspjeha. Po prvi put za održavanje ovog Kongresa pojavili su se i hrvatski komunisti na čelu sa Stjepanom Lojenom, za kojim su, razumije se, kao za hrvatskim komunistima, stajali srpski komunisti, na čelu sa Srgjanom Pricom, Stevanom Dedijerom, Mirkom Markovićem, ustvari jedini marksistički-komunistički mozak, jer kod Hrvata nije bilo toliko indoktriniranih pojedinaca. Oni su tražili, da se Kongres definitivno izjasni za partizane i za Tita, odbijajući u početku, da se uopće spominje Maček. Pregovore je s Banom vodio Lojen, dok se srpski komunisti nisu pojavljivali, nego stajali u pozadini. Konačno je ipak prihvaćena Šubašićeva formula: partizani borci, Maček politički vođa. Kongres se održao 20. i 21. veljače 1943. u Hotel Shermanu u Chicagu. Bilo je ogromne poteškoće, da se nađe svećenika, koji bi blagoslovio Kongres. Svi hercegovački franjevci bojkotirali su Kongres, odbijajući čak da i po dužnosti blagoslove Kongres. Kongresu je prisustvovalo 927 delegata iz cijele Amerike, dok je na sastancima bilo i po tisuću i pet stotina prisutnih, a na zaključnoj svečanoj skupštini u ogromnoj dvorani Ashland preko četiri tisuće sudionika. I na samom Kongresu, Lojen je nastojao, da ipak Ban unese Titovo ime, na što mu je Šubašić pročitao slijedeći Krnjevićev brzojav: *«Kongres američkih Hrvata ne smije pozdraviti Tita, niti dati podršku Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja... i u koliko pak Kongres ne će pozdraviti Dražu Mihajlovića, ne smije ga ni napasti»*.

To je bila linija, koja je službeno prihvaćena, iako je najveća većina prisutnih, kad je saznala, da je Tito Hrvat i da se partizani bore u hrvatskim krajevima, bila odlučno protiv svakog isticanja Mihajlovića. Kod Hrvata glavni je cilj bio, da se američka javnost upozna s istinskim željama hrvatskog naroda, da ostaju odani u ratu Sjedinjenim Američkim Državama, Velikoj Britaniji i Rusiji. Zato su svi govornici osuđivali poglavnika Pavelića i Nezavisnu Državu Hrvatsku, ističući, da s njom hrvatski narod nema nikakve veze. Hrvatski narod ostaje odan demokraciji, čijim su ga duhom zadojila Braća Ante i Stjepan Radić. U tome smislu održani su svi govori i sve izjave, i na hrvatskom i na engleskom jeziku. Otvaranju Kongresa prisustvovao je gradonačelnik Chicaga Edward J. Kelly, dok je senator Floride,

Claude E. Pepper, odao elokventno priznanje američkim Hrvatima, kako je to uobičajeno kod američkih predstavnika višeg i nižeg Doma.

Govori su bili retorički, a oni su izražavali ne samo iskrenu odanost Americi, nego i nostalgičnu ljubav za dalekim, ocrnjenim Starim krajem. Bilo je zanimljivo vidjeti, kako su i oni američki Hrvati, koji nisu nikada aktivnije sudjelovali u hrvatskom političkom iseljeničkom životu, kao, recimo, Martin J. Bogdanović, vlasnik velike tvornice konzervi iz San Pedra, bili zaneseni ovim Kongresom. I on mi, sav ganut, reče: «Gledajući ovaj divan Sabor, smatram se sretnim i ponosnim, što sam i ja sin slavnog hrvatskog naroda... Kad pomislim, da ovdje u ovome času predstavljamo milijun Hrvata, pitam se: koja je to vrhunaravna sila, što nas je okupila pod ovaj krov? Imam samo jedan odgovor: to je ljubav prema ovoj silnoj demokraciji, koja nam je dala kruha i zaštite; ljubav prema našim junacima, koji tamo u šumama i planinama, gladni i goloruki, u krvi i znoju, pišu najljepše stranice u povijesti borbe za svoj narodni opstanak, demokraciju i slobodu...» Starac je bio ganut i ponosan. Ne manje ponosan bio je Frano Petrinović, koji je isto tako od jugoslavenski orijentiranog Hrvata, isticao svoje hrvatstvo, i osuđivao velikosrpski sistem korupcije predratnog Beograda. Protivan je Mihajloviću, jer bi on i poslije rata sačuvao taj isti sistem. Razumije se, cijelom nizu govornika dao je ton Ban, kazavši:

«Ja sam neobično sretan, da sam u ovim tamnim vremenima mogao u izgnanstvu doživjeti, da moja braća, koja nose jednu lijepu i veliku tradiciju svog malog, siromašnog i danas gaženog naroda, da tu braću i sestre kao slobodne građane velike Amerike na ovome Kongresu u ime koliko svoje, toliko u ime siromašnog hrvatskog i srpskog naroda sa teritorija Banovine Hrvatske i stare domovine mogu ovdje srdačno pozdraviti»... U sličnom pravcu govorili su i svi ostali govornici. Na isti način, kao što je Ban osudio nacizam, fašizam i ustaštvo, svi su ostali govornici osuđivali Pavelićev režim i žalili ubojstva Srba u hrvatskim zemljama. Butković, predsjednik Hrvatske Bratske Zajednice, osuđuje «ubojstva ustaša nad bratskim srpskim narodom». Svečani su pozdravi upućeni predsjedniku Rooseveltu, Winstonu Churchillu, Staljinu, dok dolazi do gužve, kad je pao prijedlog, da se pošalje pozdrav kralju Petru. Konačno pada prijedlog, da mu se

pozdrav pošalje, ali tako, da se osudi protu-hrvatska propaganda, koju vode organi Poslanstva u Washingtonu, u prvome redu Fotić i Jovan Dučić. I kad se Zlatko Baloković pojavi s namjerom, da pročita taj pozdrav, biva izviždan. Rezultat Kongresa bio je, da je na zaključnoj skupštini otkupljeno pola milijuna američkih ratnih bondova, i to sve samim novcem hrvatskog naroda i radnika. Hrvatska Bratska Zajednica kupila je od svoje strane 100.000 dolara ratnih bondova. Predstavnici washingtonske vlade pozdravili su ovaj veliki doprinos američkih Hrvata pobjedi Amerike. U svojim su govorima izjavili, da su State i War Departement, dakle, ministarstva vanjskih poslova i rata, odlučili odlikovati Hrvatski kongres za njegov konstruktivni rad time, što će jedan ratni bombarder nositi ime American Croatian Congress. U jednom od svojih izvještaja Londonu i u svojem govoru preko Columbia Broadcasting Systema istaknuo sam, da je ovo jedna od vrlo rijetkih manifestacija, na koju bi svaka nacionalna grupa bila ponosna, da ju je mogla izvesti. Hrvati su izravno izazivani i napadani, napušteni od svojih službenih predstavnika naše diplomacije u ovoj zemlji i od vodećeg dijela vlade u Londonu, u prisustvu Bana Banovine Hrvatske, manifestirali slozi i pobjedi Amerike, kao i borbi, koju narodi hrvatski, srpski i slovenski vode u domovini.

Hrvatski komunisti, poduprti savjetima svojih srpskih mentora, do zadnjega su časa radili na tome, da se u rezoluciju, umjesto imena Mačeka, unese ime Tita, ali bez uspjeha. Tako i Lojen, u svojoj knjizi, *«Uspomene jednog iseljenika»* (Zagreb, 1963.), ističući mene za to odgovornim, upravo kao i velikosrbi, kaže: «Da je to bila svjesna linija desnice na Kongresu, vidjelo se i iz govora, što ga je Bogdan Radica održao odmah nakon Kongresa, preko najveće američke radiomreže Columbia Broadcasting System. Istaknuvši da je Kongres najveći događaj u historiji naših iseljenika, on je u centar pažnje američke javnosti stavio govor Šubašića na Kongresu, govor u kojem je vodeću ulogu oslobodilačke borbe hrvatskog naroda u staroj domovini pripisao «velikom mučeniku dru Vlatku Mačeku». I u glavnoj rezoluciji, koja je inače bila vrlo dobra, na zahtjev Šubašića, «pozdravlja se Maček, zajedno sa svim borcima u staroj domovini, koji čame u neprijateljskim tamnicama i koncentracionim logorima». A, razumije se, ne kaže koliko nas nismo prospavali čitave noći, da se te rezolucije pokažu na visini, koju je tragedija Hrvatske

u to vrijeme iziskivala, imajući protiv sebe neobaviještenu američku javnost i predstavnike jugoslavenske vlade. Da nije bilo Šubašića i nekoliko nas, uz suradnju tisuća i tisuća Hrvata, mi bismo tada prošli gore od bilo kojeg kolaboracionističkog naroda u zatočenoj Europi. Ne kažem to iz bilo kakve osobne taštine, što sam i ja kod toga sudjelovao, nego što se vrlo često ne samo od neupućenih, nego od zlobnika smatra to pogrešnom politikom. Niti jedna od tri velike sile saveznice u tome ratu ne bi bile opravdale opstanak NDH, da se u hrvatskim zemljama nisu pojavile oružane partizanske grupacije, većinom Hrvata, kroz koje se moglo uvjeravati vanjski svijet, da iako Hrvati imaju pravo na državu, oni takvu državu u sklopu Osovinske politike nisu prihvaćali! U vođenju politike, dok treba voditi računa o konstanti jednog naroda u njegovoj povijesti, mora se ipak voditi računa i o vremenu, u kome se stanovita politika vodi. To je ono, što Srbijanci osjećaju, dok Hrvati vrlo često prelaze preko toga. Beograd je svoj 27. ožujka 1941. prodao svijetu kao revolt protivu Osovine, a ne kao pobunu protiv i ono malo autonomije, što je Hrvatska poslije tri desetljeća bila dobila u Banovini Hrvatskoj. I tom prilikom optužio Hrvate kao suradnike nacifašističke koalicije. Tu je laž trebalo ne samo raskrinkati, nego i zbrisati. To je i učinio Kongres američkih Hrvata 1943! To je i bio naš cilj!

Kad smo se vraćali iz Chicaga s Banom, rijetko sam kada vidio Šubašića tako zadovoljna ali i zabrinuta. Kao da je osjetio, da ispred njega stoji ogroman zadatak, za koji se, kako je uvijek govorio, nije osjećao spremnim. Apelirao je na nas, da mu budemo u blizini i da ga ne napuštamo. Na povratku prema New Yorku, Ban, koji je bio težak dijabetičar i morao uzimati injekcije, uslijed zatvorena wagon-restauranta nije mogao dobiti komadić šećera, pa je svo vrijeme bio u grozničavu stanju, dok se i to nije riješilo. Ali na povratku u New York, kriza koju je Ban otvorio, prekinuvši s Kraljevskom vladom, naglo se razvijala. Ona je postala poznatom i međusavezničkim krugovima u Washingtonu, Londonu i Moskvi. Kad je odmah poslije Ninčićeva povratka s Kraljem u London, jugoslavensko Poslanstvo bilo uzdignuto na položaj ambasade i, prema tome, i poslanik Fotić na položaj ambasadora, Ban je to shvatio teškim udarcem njegovoj politici u Americi, svima Hrvatima i potpunim prisvajanjem

Fotićeve protu-hrvatske i ustvari protu-jugoslavenske politike. Tome se može, između ostaloga, pripisati i razlog, koji je Šubašića sklonio, da se ubrza sazivanje Kongresa u Chicagu, kao i da se nastavi skupštinama Hrvata po čitavoj Americi i Kanadi, na kojima se osuđivala velikosrpska politika i vlade i diplomacije. Kad je u međuvremenu i naglo došlo i do Purićeve vlade, ova je odbila budžet Banovine Hrvatske, koji je bio samostalan i s kojim je raspolagao Ban, i ponudila Banu mjesečnu plaću od tisuću dolara, koju je Šubašić odbio. U jednom izvještaju Fotiću, Purić ovako tumači svoju odluku: «Kako ...Banovina Hrvatska nema sada svojih prihoda, traženo mi je naknadno, da se ovaj budžet pokrije iz državnih sredstava. Pošto je ovo pitanje prvenstveno političko i pošto se protiv njegovog rešavanja, dok smo van zemlje, izjasnila većina političkih stranaka, koje su na tom pitanju dovodile bivše vlade do krize, nisam mogao kao Pretsednik radne vlade prihvatiti ovaj zahtev, već sam ga skinuo s dnevnog reda do povratka u zemlju. Kraljevska vlada stavljaće i dalje Banu, prema rešenjima ranijih vlada, na raspoloženje prinadležnosti u iznosu od 1.000 dolara mesečno, koliko iznose i prinadležnosti Pretsednika vlade...» (Str. pov. 242, 16. oktobra 1943.). Odmah zatim Fotić je tražio sastanak s Banom, koji je odbio da ga primi; i kad je poslao savjetnika I. Frangeša, da Banu preda novac, ovaj je to odbio, kazavši, da je Purićeva odluka «gaženje Ustava, Sporazuma i Kraljevog potpisa». Rekao mu je, da «će on preko svojih prijatelja osigurati sretstva za život i da je ovo najbolji dokaz da se sa naše strane ne želi kompromis i saradnja» (Fotić Puriću, Str. pov. 39. 26. oktobra 1943.).

U sličnom sam se stanju našao i ja. U instrukcijama, kako mi je Ban saopćio, koje je Fotić poslao i Puriću kao i ranije i Ninčiću, stajalo je: «Između prvih stvari koje vlada mora učiniti, to je da ukloni iz Amerike Bogdana Radicu, koji šteti rad srpskog dela vlade». Saopćivši mi to, Ban je dodao: «Vi znate, da Vi odavde nikuda ne idete, i znajte, da Vam sve to služi na čast». Pozvan od new-yorškog konzula Stanojevića, koji mi je pročitao ukaz, saopćivši mi, da me Purić «prijateljski» moli, da prihvatim premještaj u Argentinu, ja sam, razumije se, odbio, što je značilo biti lišen službenih prihoda, na koje sam imao pravo. I ostati sa ženom i s dvoje djece bez sredstava. To me je prisililo, da se bacim na surad-

nju u američkom tisku. Poznavajući intimne odnose između Anthony Edena i Purića još iz Ženeve, kad su zajedno, da bi se rastresli od preteških međunarodnih obaveza, obilazili u obližnjem Annemasse-u poznate «maisons de passe», nije bilo lako zaključiti, da je Purić morao dobiti britanski pristanak, da postane predsjednikom vlade i da se prebaci iz Londona u Kairo, u očekivanju, kako je govorio, sretnog i pobjedonosnog povratka u zemlju! Do toga nije nikada došlo, jer je i on umro u izgnanstvu, u Chicagu, u kojem je i odpočeo svoju konzularnu karijeru, ostavivši vrlo negativan dojam kod starih hrvatskih iseljenika.

Sav ovaj Purić-Fotićev nezakoniti i agresivni postupak s Banom i legalnim položajem Banovine Hrvatske u Ustavu, imao je i međunarodnog odjeka. O svojem prekidu s vladom, Šubašić je najprije obavijestio Krnjevića, kazavši, da «će prekinuti sve veze s Jugoslavenskom vladom i s Vama u svojstvu člana te vlade», iako je Krnjević sa četiri ostala člana glasao protiv Fotićeva podizanja na rang ambasadora. U isti mah uputio je brzojav i kralju Petru, u kojemu je među ostalim istakao, da je «sva Fotićeva djelatnost prije (Kraljevog posjeta Americi) i poslije toga bila definitivno protujugoslavenska... Ja smatram imenovanje Konstantina Fotića kao prvog ambasadora Vašeg veličanstva kod Predsjednika Sjedinjenih Država ne samo političkom pogrješkom, nego i pogibeljnim izazovom svih Srba, Hrvata i Slovenaca, koji smatraju esencijalnim sporazumijevanje i međusobnu bratsku suradnju za osnovu sadašnje i buduće zajednice Jugoslavije». Ali to nije bilo sve! Ban je u svojem protestu Kralju istakao, da je ipak većina vlade glasala protiv Fotićeva unapređenja, ubrojivši tu ministre, koji su boravili u New Yorku, koji su se isto tako izjasnili u neoportunost ovog imenovanja. «I usprkos da je većina Kraljevske vlade bila uvjerena u Fotićev štetan i destruktivan rad a protiv Jugoslavije, vladina je manjina nametnula njegovo unapređenje i dosljedno sankcionirala njegov rad protiv naroda i države». Prema tome, Šubašić zaključuje: «Ja ne ću niti želim imati nikakve veze ili suradnje s kraljevskom vladom sve doklegod vlada ne da jasnu izjavu s obzirom na njenu vanjsku i unutrašnju politiku... Ja smatram njegovo (Fotićevo) nastavljanje na položaju ambasadora za sankcioniranje politike uperene protiv hrvatskog naroda i dosljedno tome protiv cjeline Jugoslavije».

U daljnjoj dokumentaciji Fotićeva «štetnog i destruktivnog rada protiv Jugoslavije», Ban razotkriva sav neprijateljski rad Jovana Dučića, «Amerikanskog Srbobrana» i svih ostalih organa velikosrpske diplomacije, i zaključuje: «S obzirom na moju odgovornost prema mojoj zemlji Jugoslaviji i naročito prema hrvatskom narodu i njegovu vođi Dr. Vladimiru Mačeku, ja sam donio sve ove odluke, koje Vam stavljam do znanja». Sav ovaj tekst na engleskom jeziku Ban je dostavio predsjedniku Franklin D. Rooseveltu, zatim Lord Halifaxu, ambasadoru Velike Britanije u Washingtonu, s molbom, da njegov protest dostavi britanskoj vladi i M. Litvinovu, ambasadoru Sovjetskog Saveza u Washingtonu, s time, da ih dostavi sovjetskoj vladi u Moskvi.

U uvjeravanju Bana, da javno istupi i da se odijeli od vlade, sudjelovali smo Ante Smith Pavelić i ja, dok je Pavelić izradio sve engleske tekstove. Senzacija je bila više nego ogromna. Bio je to prvi javni prekid jednog službenog predstavnika s velikosrpskom politikom, ne više jugoslavenske, nego isključivo velikosrpske vlade, jer je ista bila u rukama diplomacije, za koju se znalo, da je bila isključivo veliko-srpska i protu-hrvatska. Mnogi će se hrvatski čitatelji, možda, i iznenaditi i primijetiti, radi čega Ban i svi mi ističemo odanost ili privrženost Jugoslaviji. Stvar je vrlo jednostavna. Tražiti u ono vrijeme opstanak nezavisne hrvatske države značilo bi poistovjetovati čitav hrvatski narod s NDH, koju su Saveznici smatrali osovinskom tvorevinom, i, prema tome, neprijateljskom ciljevima Saveznika velike trojice, V. Britanije, Amerike i Sovjetskog Saveza. Velikosrpstvo i protuhrvatstvo moglo se suprotstavljati samo s jugoslavenskih pozicija; i to je linija, koja je bila i najlogičnija i najpragmatičnija.

Banov je prosvjed imao značajnog odjeka u međusavezničkim krugovima po New Yorku i u samom Washingtonu. Kako su vijesti, koje su stizavale u tijeku 1943. godine, izrazito najavljivale pobjede Tita i partizana, velikosrpske pozicije s onima Draže Mihajlovića naglo su opadale. S obzirom na ogroman porast partizanskih snaga u zemlji, o kojima je sada javljao i nezavisni, čak i desničarski tisak, ne više isključivo komunistički i ljevičarski kod Srba, bilo u ambasadi, bilo u Jugocentru vladala je zabrinutost i, konačno, depresija. Kad sam po običaju, svakog jutra, prije mojeg definitivnog napuštanja službe i zatvaranja Jugocentra, donosio

vijesti, uglavnom prije objavljivane isključivo po Inter-Continent News, donio i vijest (26. studenoga 1942.) o formiranju Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja, u Bihaću, gdje se objavilo i Ribarevo i Titovo ime, i pročitao bilten grupi ministara, u kojoj su se nalazili Bogoljub Jevtić, Dr. Branko Čubrilović, Franc Snoj i ostali, došlo je do teškog komešanja, zabrinutih komentara i omalovažavanja komunističkih prvaka. Jevtić je kriknuo: —To ne može da bude! Da ti ljudi, za koje niko ne zna, stvarno niko i ništa, mogu voditi državu i uopšte doći na vlast! — I kad se umiješao i Čubrilović: — Pa ipak, predsjedniče, Ribar nije niko i ništa! — Jevtić nastavi: —Ta znam ga kako izgleda i spreda i straga! Nemojte, molim Vas, da bi to moglo voditi Srbiju. To Srbi ne će nikada prihvatiti! — Netom sam izišao iz ureda, svi su se zanimali za ishod tog sastanka. Za mnom je u moj ured pojurio Čubrilović, koji je obično dolazio da mu čitam vijesti, koje je preko Inter-Continent News slala kroz Moskvu u svijet «Slobodna Jugoslavija». Ovog puta mi reče:

—Radica, to ti je tako! Znam sva ta imena. Sve su to komunisti. I vjeruj mi, poznavajući ih sve, oni će zauzeti vlast! Jevtić ništa ne zna, niti išta razumije! — Od tada pojavljivale su se slične scene duboka razočaranja. Osobito, kad se u tijeku 1943. godine počelo preorijentirati javno mnijenje u pravcu partizana i simpatija za Tita. Pojavila se tada struja da je sasvim logično, da se ostvaruju i organizacije, koje su imale za cilj populariziranje novog razvoja situacije kod kuće. Hrvatski kongres već je uspio proširiti se i na jedan širi Slavenski kongres, kojemu su pristupile sve slavenske narodnosti u Americi. Već na prvim koracima formiranja slavensko-američkih organizacija glavnu aktivističku ulogu igrali su komunisti. Glavna slavensko-američka organizacija zvala se American Slav Congress, kojoj je na čelu stajao Leo Krzycki, za kojega nije bilo sumnje, da je bio član Partije. Na čelu Ujedinjenog odbora Južno-slavenskih Amerikanaca, kao i svih raznih južno-slavenskih dobrotvornih, bio je, sasvim je bilo shvatljivo, Luj Adamič, o kojemu se je sve više šaputalo, da je član američke komunističke partije, ali to nije bilo nikad dokazano. Uslijed svoje reputacije ljevičarskog pisca, koji je u svojim knjigama isticao ljevičarsku liniju, i posebno, kad se je kroz Odbor za Slobodnu Jugoslaviju angažirao za Tita, i da nije bio formalno komunist, takvim je bio smatran i od službenih vlasti i od stanovite javnosti. Uz Adamiča, najistaknutiji je bio i Zlatko Baloković, koji je od redovnog posjetioca predratnih jugoslavenskih poslanstava i konzulata postao najgorljivijim pristalicom Tita i Narodno-oslobodilačkog pokreta. Kako se u slučaju Balokovića radilo o sasvim politički ograničenom, ali neobično taštom umjetniku, njega su ljevičari iskorišćavali u najvećoj mjeri. Isto tako i njegovu gospođu, vrlo bogatu Amerikanku iz mljekarske obitelji Bordens. Kod hrvatskih iseljenika bilo je više komunistički orijentiranih pojedinaca, nego se je to dalo zamisliti. Kad god sam im primjećivao, kako u to vjeruju, kad imaju Rooseveltov «New Deal», oni su odgovarali, da je Roosevelt s američkim kapitalizmom morao popustiti radništvu, jer bi inače štrajkovi poslije depresije bili i u Americi doveli do komunizma, što nije, razumije se, odgovaralo stvarnosti. Tek uslijed činjenice, što se rat od strane Nijemaca i Talijana vodio protiv Slavena, hrabrio je i Amerikance slavenskog porijekla, da ne nanose teškoća ratnoj produkciji. Kod toga, američke se vlasti nisu mnogo obraćale na komunističku infiltraciju u radničke sindikate, iako se poslije rata vidjelo, da su bile sasvim dobro upućene u prokomunističko i prosovjetsko stanje. Roosevelt sâm često je isticao, da je «ponosan s Amerikancima slavenskog porijekla» i slao je desno i lijevo pozdrave svim kongresima američkih Slavena. Usprkos svemu tome, nama Hrvatima nije preostalo nego suradnja sa svima Slavenima, kroz koje smo se jedino mogli braniti od velikosrpskih osvada i laži. Tako se u to vrijeme pojavila i Ruth Mitchell, sestra generala Bill Mitchella, poznatog američkog heroja iz Prvog svjetskog rata, koju je velikosrpska ambasada angažirala ne samo da povede kampanju u obranu Mihajlovića, nego čak i četnika, i da se, razumije se, obori na Hrvate. Njena knjiga, *The Serbs Choose War* (Srbi su izabrali rat), a ne Hrvati, u kojoj su najgore laži izrečene protiv nas, protiv Mačeka, širila se po Srbima. Ja, koji sam tada pisao u vodećem američkom tisku, osudio sam tu knjigu punu laži, u «The New Republic», pod naslovom «Serbia's femme fatale», izloživši njenog heroja Kostu Pećanca, s kojim je ona «surađivala» sa četnicima. Iako je i jedna druga žena, Rebecca West, u isto vrijeme objavila svoje veliko djelo o Jugoslaviji, *«Black Lamb and Grey Falcon»*, u kojoj je sav politički dio naginjao prema Srbima, ipak je poslužilo, uslijed stila spisateljice, privući simpatije čitatelja za ljepote čitave naše zemlje. Kako je u toj knjizi glavno

lice bio njen Ciceron kroz zemlju, Stanislav Vinaver-Constantine, kojeg sam ja jedini poznavao, mogao sam u svojem prikazu iznijeti, radi čega je njen prosrpski politički stav pristran. Luj Adamič i Stojan Pribićević napali su isto tako politički stav knjige, dokazavši, kako je bila pod utjecajem službene beogradske propagande. Uslijed nepoznavanja američke čitateljske javnosti, Adamič se odlučio napisati knjigu, koja je, u isto vrijeme, i bila objavljena pod naslovom «*My Native Land*» (Urođenikova zemlja). Na izrađivanju te knjige bili smo mnogi od nas suradnici, jer je Adamič oskudijevao na poznavanju i naše povijesti i ljudi i događaja. Imam pri ruci opširan upitni arak, koji nam je Adamič uputio i na koji smo nekoliko nas ispisali u najelementarnijem obliku odgovore, kako bi iz tog materijala mogao ipak dati jedan potpuniji prikaz postanka i opstanka Jugoslavije od početka do Drugog svjetskog rata. Bio je to, kao i niz mojih članaka bilo u «The New Republic», bilo u «The Nation», udarac na banalne prikaze o Jugoslaviji, u kojima se isticalo samo Beograd i velikosrpsko vodstvo. Takvim pisanjem prisiljavalo se i američke političke pisce, da o našim prilikama pišu s više opreza i objektivnosti. Potrebno je istaknuti, da je jedini Reuben Markham, od «Christian Science Monitor», bio najbolje upoznat našim predratnim prilikama i u svojim člancima posebno isticao vrijednost hrvatskog seljačkog pokreta, kao i svih seljačkih pokreta na Balkanu. Markham je bio i među prvima, koji je predosjetio zauzimanje vlasti po komunistima i ograđivao se od toga, polazeći sa stanovišta, da bi se Washington trebao u svojoj vanjskoj politici opredijeliti za seljačke pokrete. Taj pošteni američki pisac je imao isto tako istinskog shvaćanja i za Hrvate, i na vrlo objektivan način tumačio njihovo držanje uoči i za vrijeme samog rata. Jednom riječju, Hrvati su reagirali, kao što su morali, jer su od 1918. do 1939. uglavnom bili zaspostavljani od velikosrpske beogradske vlasti. Sve to nije uvjeravalo velikosrpsku diplomaciju u Washingtonu, nego je i opet gurnula Ruth Mitchell, da u jednom opširnom pismu «The New York Herald Tribune» (29. nov. 1943.) optuži, ali sav hrvatski narod, zbog navodne izdaje u ratu, zbog suradnje s komunizmom i s nacizmom i, konačno, i radi neuspjeha Draže Mihajlovića u ratu. Na sve to odgovaralo se svim sredstvima javne diskusije. Adamič je i opet u jednom pamfletu «Inside Yugoslavia», na kojemu smo mnogi od nas radili, obrazložio

duboku unutrašnju krizu Jugoslavije, koja je imala pozitivna odjeka, i u diplomatskim i u američkim vladinim krugovima.

U jednoj mojoj analizi iz toga vremena, ja sam ovako pokušao postaviti i protumačiti položaj Jugoslavije, kako se on tada vidio:

"Borba u Jugoslaviji je borba, koja zasjeca vitalno u opću borbu Ujedinjenih Naroda, u prvome redu u odnose između, s jedne strane, Amerike i Engleske i, s druge, Rusije. Vodstvo Ujedinjenih Naroda ima riješiti prije invazije Europe tu borbu. General Mihajlović je predstavnik starog svijeta, isključivo srpskog, on sa svojim četnicima želi samo obnovu Srbije, pod žezlom dinastije. Preuskog je političkog i socijalnog horizonta. Nije u stanju pronaći načina, kako da se izmiri srpsko-hrvatski spor. Partizani su nosioci Jugoslavije, federativne i demokratske, oslanjaju se na Rusiju, na Slavenstvo; komunisti su, ali ih ima i koji nisu komunisti. Otpor je, uglavnom, u rukama partizana, a ne Mihajlovićevih ljudi. Ruski izvori tvrde, da Mihajlović surađuje s Talijanima i s Nedićem. Otpor nije više u Srbiji, nego u Hrvatskoj, koja se probudila i vodi borbu i protiv Osovine i svojih kvizlinga. Problem je Jugoslavije i problem cijele Europe. To je drugi španjolski rat, koji iz Jugoslavije polako prelazi na cijelu Europu. Političke divergencije, nastale u Sjevernoj Africi uslijed tzv. Darlanizma i sukoba između Degaulizma i Giraudizma, uloga State Departmenta u takvome stanju u vanjskoj politici, nameću američkim publicistima, da u sve to unose i problem Jugoslavije. Jugoslavija ulazi u taj laboratorijum za raspravljanje i analiziranje cjelokupna europskog problema u njegovoj neposrednoj budućnosti. Amerika mora prije ili poslije precizirati svoje gledište prema jugoslavenskoj vladi u izgnanstvu i prema Mihajloviću. Amerika je suočena preispitivanjem svoje politike u odnosu na Jugoslaviju. Postavljaju se pitanja: da li se Amerika mora opredijeliti za Mihajlovića ili za Tita, za četnike ili za partizane? Da li Amerika ima interesa, da se svađa s Rusijom zbog Jugoslavije? Jugoslavenska vlada u izgnanstvu ne predstavlja više narode u zemlji. To je vlada staraca, koji su kompromitirali i na srpskom terenu akciju Mihajlovića, omogućili građanski rat u zemlji. U Jugoslaviji vlada građanski rat, gdje se ubijaju ne samo Srbi i Hrvati, nego i Srbi između sebe, Hrvati između sebe i Slovenci između sebe. Unesrećena zemlja, koju još i dublje ubija i unesrećuje podvojenost političkih elemenata u vladi, neodređena i protuslovna politika vlade, kao i kaos u odnosima između Ujedinjenih Naroda".

Iz ove konstatacije ide se u zaključku za poslijeratnu obnovu, i zaključuje se između ostaloga i ovo:

"Jugoslavija je dvadeset godina živjela u potencijalnom i stvarnom naizmjeničnom građanskom ratu između Srba i Hrvata. Srbi kao nosioci hegemonije tlačili su Hrvate i nisu im davali mogućnosti dostojnog opstanka. Odmah poslije sloma Jugoslavije došlo je do međusobnih klanja. Jugoslavija bi se mogla obnoviti samo na federalističkim osnovama ili savezu država, s novim glavnim gradom u sredini zemlje, ali vlada, sastavljena od veliko-srba, odbija svaki federalistički program. Najstvarnije bi bilo, kad bi Ujedinjeni Narodi nametnuli jugoslavenskoj vladi federalistički program. Ovaj duboki ustavno-politički i organski rascijep jedne zemlje i njene države mogao bi se riješiti samo, ukoliko bi se našao i program, koji odgovara potrebama zemlje i naroda. «Current History», u svesku za veljaču 1943., govori o tome otvoreno i kaže, da se ustavni problem Jugoslavije ima predhodno riješiti. U jednu riječ: Četnici su nosioci veliko-srpskog reakcionarnog hegemonizma, među partizanima ima i onih, koji bi prihvatili američke utjecaje, naročito one koji se zasnivaju na načelima podpredsjednika Wallacea".

U gornjim mojim bilješkama, kad ih danas čitam, imam čvrsto uvjerenje, da se je u tim pozicijama kretala velika diskusija, koja se u američkom tisku i u američkoj javnosti popela do prvih redova. Bilo je to od konca 1942. pa do samog konca rata. Američka se javnost podvojila na pristalice Mihajlovića i Tita, četnika i partizana, Srba i Hrvata, jer se podrazumijevalo, da su s obzirom na Titovo hrvatsko podrijetlo i s obzirom na to, što su se borbe vodile po Dalmaciji, isto tako odlučni Hrvati. Američka se javnost podijelila također na pristalice službene vanjske politike State Departmenta, koji je još uvijek bio pod utjecajem Fotića, i na pristalice podpredsjednika Wallacea, dakle na dvije teze, koje su tada vladale američkom službenom politikom: konzervativno-reakcionarna solucija, Darlanizma, dakle generala Darlana, kojeg je podržavao Washington protiv nezavisnoga De Gaullea; i demokratsko-liberalno rješenje, za rat i mir malog čovjeka (peoples war and peoples peace), koji je zagovarao Wallace, s punim oslonom na Rusiju, na način, da se budući mir ima stvoriti u punoj suradnji svih naroda članova Ujedinjenih Naroda. Izričito se, našim naglašavanjem, isticalo, da bi bilo pogibeljno preuraniti invazijom Jugoslavije, prije nego se ti osnovni problemi, naročito odnosa između Hrvata i Srba u načelima i u stvarnim primjenama ne utvrde. Mi smo se Hrvati najviše

pribojavali srpskih osveta, o kojima se sa srpske strane i nadalje javno govorilo. Američka vojska mora ući u Jugoslaviju politički pripremljena u pravcu, da se na terenu ne favorizira samo Srbija protiv Hrvatske i ostalih naroda jedne duboko ranjene zemlje. Trebalo bi, govorili smo, prisiliti vladu, da što prije objavi jedan širok demokratski i federalistički program. Kako je srpski elemenat odbijao svaki takav sporazum s hrvatskim elementom u vladi i isto tako sa hrvatskim Srbima, kao što su bili Banjanin, Budisavljević i Kosanović, to se je stara hegemonistička politika nastavljala na čelu s Fotićem, dok je uslijed takve nepomične i reakcionarne politike prestiž Titov rastao. Ideja o šest nezavisnih republika, čak i s pravom na odcjepljenje, privlačila je ne samo američke Hrvate, nego i sav napredan američki svijet. Na to, da li će to biti komunistički sustav, nije se mnogo važnosti pridavalo. Kod mnogih od nas, zaprepaštenih nepopustljivom politikom velikosrba, svako je rješenje bilo bolje: —Bolje i Tito, nego li Mihajlović! Bolje i partizani, nego li četnici! I što će nam onaj idiot od Kralja! Oblikovanje nezavisne hrvatske države bilo je izvan pitanja. Jedino, što je i opet dolazilo u obzir, bilo je dati Srbima, da oni odrežu, kako oni hoće svoju veliku Srbiju, razumije se, obuhvativši Bosnu i Hercegovinu i najveći dio Jadrana. I takva je opasnost prijetila. Kad se je ban Šubašić vratio iz Londona, opisujući, teškim riječima, stanovišta srbijanskih prvaka Jovanovića, Ninčića, čak i tako zvanog zemljoradnika Milana Gavrilovića, reče mi, da je između njega i Milana Gavrilovića došlo do ovog dijaloga:

«Gde god je pala srpska krv, to mora biti srpska zemlja!» — reče Gavrilović Banu.

Na Banov odgovor: «Zar i u Zagrebu?!»

Gavrilović: —«Da, i u Zagrebu. I to je srpska zemlja!»

Šubašić je posebno Slobodana Jovanovića nazivao «grobarom Jugoslavije», kao i sve ostale velikosrpske hegemoniste. Kad je Šubašić dobio mandat, da sastavi vladu, on je otvoreno dobacio Slobodanu Jovanoviću: —«U moju vladu može svatko ući, samo ne Vi. Vi ste grobar Jugoslavije!»

U cilju, da onaj čitatelj, koji nije u to vrijeme boravio u Americi, dobije pravu sliku o ciljevima američke vanjske politike i kako se ista razvijala, donosim i ovdje analizu, koju sam u to vrijeme napisao:

"Dvije su teze, koje se očigledno nameću u američkoj vanjskoj politici: 1) Wallace-Wilkijeva teza o ratu i miru; i 2) Teza State Departmenta i konzervativne administracije.

"1) Wallace-Wilkijeva teza o ratu i miru može se rezimirati uglavnom, kako slijede: Potrebno je, da se odmah odrede ciljevi mira. Ovo je rat naroda. Prema tome, i mir mora biti mir naroda, i to najširih slojeva naroda. U tu je svrhu potrebno, da već sada dođe do pune suglasnosti između Amerike i Britanije, s jedne, a Rusije, s druge strane. Jedna vojna komanda i jedno političko vodstvo. Nema toga mira, u kome pokraj Amerike, Britanije ne bi sudjelovale i Rusija i Kina, kao i svi mali narodi iz Ujedinjenih Naroda. Između Rusije i zapadnih demokracija mora se pronaći mogućnost pune i precizne suradnje. Wendell Wilkie sa svojeg puta po svima savezničkim glavnim gradovima donosi izravan apel na predsjednika Roosevelta, u kojem traži, da se odrede ciljevi mira u pravcu jedne široke, čak i federativne zajednice naroda, u kojoj Rusija također mora sudjelovati punopravno i aktivno, sa svima ostalim narodima s Amerikom i Britanijom. Wallace u svima svojim govorima, posebno u onome o Slobodnom svijetu, svibnja 1942., postavlja načelo malog čovjeka, kako ga on zove *Common man*. Sadašnji je rat upravo rat tog malog čovjeka. Mir mora donijeti pobjedu malog čovjeka. Svi narodi svijeta su jednakopravni u ratu. Oni moraju biti jednakopravni u miru. Uz Wallacea, okuplja se danas sve, što je napredno i demokratsko u Americi. U Wallaceovu programu «Economic Warfare» (gospodarsko blagostanje) sažete su sve demokratske i slobodarske snage Amerike. Wallace je nova Amerika i njena demokracija sutrašnjosti. Wallace je za to, da se sutrašnjica gradi u suradnji s Rusijom, s Kinom i s Ujedinjenim narodima». [Wallace nema poput Roosevelta određene poglede na sutrašnju Jugoslaviju, nema jasnog gledanja na aspiracije ni hrvatskog, ni ostalih naših naroda. Ipak je žrtvovao cijelo jedno poslije podne da me sasluša, tako da sam mu mogao razjasniti srž sukoba između Hrvata i Srba]. Šubašić je bio sasvim oduševljen tezama Wallacea i Willkija, pročitao je njihove knjige, koje su se vodile oko problema «Jednog Svijeta»: sutrašnjost svijeta mora biti položena na bazi načela «One World» — čime smo svi bili više emocionalno nego li racionalno oduševljeni.

"2) State Department, koji ima protiv sebe svu liberalno-demokratsku američku javnost, nosilac je reakcije u administraciji. Konzervativan je i gleda s nepovjerenjem u Rusiju. Smatra, da je Europa pred općim krahom i da se u cijeloj Europi kroči k punoj boljševizaciji. Potrebno je prekinuti epohom revolucije i uspostaviti šire mnogonarodne kombinacije, čak ako je moguće i u obliku monarhija, ali starih iskusnih monarhija, ne novih i

mladih. Otuda podupiranje Otta Habsburga. U toj politici State Department nailazi na potporu War Departmenta (Ministarstva rata). Ali ipak značajno je, da ni State Departmen, kao ni gornji proroci «Jednog svijeta», nema određene linije u svojoj političkoj doktrini. Stvarno ne postoji jedna jedinstvena i cjelovita politika State Departmenta. Ista je vrlo nejasna i neodređena. Ratna politika State Departmenta je mješavina između politike Foreign Officea i Quai d'Orsaya u početku rata. U posljednje vrijeme, otkako su se pojavile Ferrerove knjige o aventurama Francuske revolucije kroz Napoleona, i posebno Bečkom kongresu, gdje svaki vodeći faktor u vođenju vanjske politike voli da se pravi Metternichom, Talleyrandom i Castelreaghom, i glasno ističe, kako se Europa ne može organizirati, niti osloboditi anarhije, ako se ne uspostavi staro načelo legitimiteta, što je mistifikacija Ferrerove doktrine, koji je tražio, da se uspostavi legitimitet narodne vlasti. State Department saslušava razna mišljenja, vodi računa o suprotnim mišljenjima, ali bitno radi i surađuje s diplomatskim predstavnicima pojedinih vlada u izgnanstvu, smatrajući ih legitimnim predstavnicima vlada i naroda. Kao i uvijek za vrijeme rata, kad su vlade u izgnanstvu, diplomatski predstavnici, koji se smatraju nezamjenjivima i nepromjenljivima, postupaju arbitrarno i apsolutistički, iskorišćavajući svoj službeni položaj u vođenju jedne nenarodne politike. State Department je odlučno protiv Wallacea i sa sumnjičenjem gleda na Willkie-a. Ministar vanjskih poslova Cordell Hull ne shvaća uopće ni svjetsku, ni europsku politiku. Glavni čovjek u ministarstvu, Sumner Welles, u svojim izjavama ističe, da je potrebno sačuvati svijet konzervativne demokracije, koju bi trebalo nametnuti i malim narodima. Hull zasniva svu svoju politiku na suradnji naroda, i to isključivo na bazi trgovačkih ugovora. Po njemu se moglo i Hitlera prije kupiti, ukopčavši ga u sistem trgovačkih ugovora!? Velika je reakcija protiv američke diplomatske birokracije. Ista je neprestano kritizirana, čak i napadana od naprednog tiska. U pitanju Darlana, kao i u pitanju Mihajlovića, američka je vanjska politika teško ugrožena napadajima.

"To su, dakle, dvije konponente američkog ratnog organizma. Predsjednik Roosevelt surađuje s jednom i s drugom tezom, kako mu konvenira, ne opredjeljuje se isključivo ni za jednu, ni za drugu tezu, nego u svojim govorima posreduje između dvije. Nekada je bliži Wallaceu, ali konkretno prihvaća službenu politiku diplomacije. Između jednog mira, koji bi bio zasnivan isključivo na interesima malog čovjeka ili srednjeg staleža, Roosevelt izbjegava svako opredjeljivanje. Preporučuje i malom čovjeku i srednjem staležu, da se snabdijevaju vlastitim sredstvima za izdržavanje i osiguravaju posjedima kuće i sličnoga.

U preteškoj je borbi s Kongresom, koji je još uvijek uglavnom izolacionistički, i odbija Rooseveltovu težnju, da Amerika uzme aktivnog udjela u rekonstrukciji svijeta, iznemoglog ratom. Roosevelt tempira i nastoji voditi računa o raznim alternativama. Ono što ga ponajviše zabrinjuje, to je, ne će li se Amerika, kao i poslije prvog rata, ponovno povući, ili će ostati u svijetu. Dilema Wilsonove aveti o tome pitanju muči ga, kao, uostalom, i svakog Amerikanca i Europljanina, koji se bavi pitanjem sutrašnjice. To pitanje ostajanja u svijetu, ili vraćanja na izolacionizam, zagonetka je. Zato se ostavštini Wilsona posvećuje ogromna pažnja, i o tome se mnogo piše. Kad sam napisao analizu Wilsonova načela u primjeni na Jugoslaviju kao neuspjehu, jer samo-opredjeljenje u slučaju Hrvatske nije provedeno, pošto je i nadalje nad njom i nad ostalim narodima vladao ipak i isključivo jedan, tj. srpski narod, naišao sam na reakciju mnogih Wilsonovaca. Oni nisu okrivljivali Wilsona, nego nas Srbe i Hrvate, kao i Čehe i Slovake, koji nisu bili u stanju izgraditi takve odnose, koji bi obuhvatili za svaki narod punu primjenu načela samoodređenja. Ali ipak za ostajanje u svijetu najveća je većina pristaša i prve i druge teze. Međutim, za takvu politiku nije još uvijek najveća većina Kongresa. Kongres je stvarno najveća zagonetka američke vanjske politike, ne u ratu, u kojemu sudjeluje s Predsjednikom, nego u miru. Osjećaju se sa svih strana američke slaboće u vođenju politike sutrašnjosti. Sukobi između iluzija i stvarnosti su očigledni".

Pod takvim okolnostima radili su predstavnici svih naroda. Približavalo se sada vrijeme iskrcavanja savezničkih trupa na europski kontinent i pitanje oslobođenja. Koliko Washington, toliko i London bacili su svoj pogled i na Šubašića, čiji je prestiž rastao, uslijed vrlo jednostavne činjenice, što je London bio duboko razočaran u cjelokupnu vladu u izgnanstvu. General William Donovan tražio je sastanak s Banom. Kod svega toga Banu je jako pomagao Ante Smith Pavelić, koji je imao veze sa OSS, posebnom američkom ratnom organizacijom, u kojoj se nalazila elita američkih političkih poznavatelja prilika u vanjskom svijetu, koja se, uostalom, između dva rata okupljala i oko Council on Foreign Relations, jednog privatnog vijeća nezavisnih ljudi, zainteresirana u međunarodne prilike. Posebno, čestoput i nezavisno od službene diplomacije iz State Departmenta, s tima se ljudima dalo daleko uspješnije raditi, nego li sa službenom birokracijom, koja je usko surađivala sa savezničkom diplomacijom. Neposrednu priliku ovoj suradnji, koja je kasnije imala pozitivnih posljedica više za međunarodni uspon Šubašićeve karijere, nego li za hrvatsku stvar, dala je činjenica, da je Krnjević obavijestio Šubašića, da jedna vodeća grupa hrvatskih časnika u domobranstvu traži kontakte s predstavnicima Hrvata u emigraciji. Tražili su, da ih se obavijesti, kako bi se ti časnici znali ravnati u slučaju iskrcavanja Saveznika na Jadranu. Mladi Hugh Seton-Watson, koji se nalazio u engleskoj obavještajnoj službi u Carigradu, uslijed poznavanja naših pitanja i kroz svojeg oca, Sir Robert Seton-Watsona, bio je već stupio u vezu s Ing. A. Košutićem, koji se nalazio na po partizanima oslobođenom teritoriju, kako o tome piše i Evelyn Waugh, dobio je od Košutića sličan upit. Seton-Watson je taj upit uputio OSSu, i to u Washington, tako da je Šubašić bio kontaktiran i od Amerikanaca o istome pitanju. Kontakt između OSSa i Šubašića išao je, kao i u početku, preko Pavelića, tako da je Pavelić vješto uspostavio i stvarno otvorio razgovore o tome pitanju između OSSa i Bana, iako do Banova kontakta s Donovanom nije još bilo došlo, nego su se razgovori vodili preko Pavelića. Iz tih razgovora bilo je zaključeno, da Šubašić ode u Italiju, i to u Bari, i stupi u vezu i s domobrancima i s Titovim partizanima u cilju izmirivanja ta dva pokreta. Bilo je čak i odlučeno: *«da bi Bana na taj put pratio Bogdan Radica i Banov tajnik Josip Mohorovičić»*. Kad je bilo odlučeno, da Ban ode u Italiju, bilo je dogovoreno, da se Ban, kao što je i normalno, sastane s Donovanom. General Donovan, uslijed svojih neuspjelih razgovora s Mačekom u Beogradu 1941., nije imao posebnih simpatija za Hrvate. To je, možda, i utjecalo na Bana, da je na taj sastanak gledao s nepovjerenjem. Kad je došlo vrijeme, da Donovan, koji je imao svoje sjedište u Hotelu Waldorf Astoria, 26. kolovoza 1943. primi Šubašića i bio je utanačen sat sastanka, na kojemu je Donovan trebao službeno saopćiti Banu odobrenje američke vlade za njegov odlazak, Ban se odjedamput uzvrpoljio, nazvavši Pavelića, koji ga je trebao pratiti, pa izjavio, da ne će ići na određeni sastanak. Pavelić ga je molio, da to ne čini, jer da bi to upropastilo cijelu stvar! Pavelić ga je gurnuo na ulicu i, zatim, sve do Waldorfa, kad ga je isto tako gurnuo u Donovanovu sobu, da ne bi cijela stvar propala. Ni Paveliću, ni meni nije bilo jasno, radi čega je Šubašić, inače hamletovske naravi, u zadnji čas od toga sastanka nastojao odustati. Je li bojazan, da ga Krnjević ne bi ukorio, što se je on pustio u tu akciju?

Ili strah od preuzimanja ogromnih odgovornosti, za koje se nije osjećao na visini?

Tek do sastanka s Donovanom ipak je došlo. Na tome je sastanku Donovan saopćio Šubašiću, da je njegova misija odobrena i da će on otići u Italiju. Rečeno mu je i to, da će ga Roosevelt primiti u služben posjet, do kojega je Šubašiću uvijek bilo mnogo stalo, ali do tog sastanka s Rooseveltom nije nikada došlo, jer je protiv toga intrigirao Fotić, iako je bilo istinskog raspoloženja upravo u Bijeloj Kući, da se Šubašića u svojstvu Bana Hrvatske primi. Diplomatski suradnik washingtonskog «Evening Star»-a, Blair Bolles, kojeg sam zamolio, da se o tome priupita u Bijeloj Kući, i koji je to učinio nekoliko puta, znao mi je uvijek odgovoriti, da to sprječava zadrta diplomacija State Departmenta, kod koje je Fotić protestirao, iznoseći kao glavnu prepreku čisto protokolarnu, da Ban Banovine Hrvatske nije nadležan da vodi svoju vanjsku politiku. Za to su nadležni ministar za vanjske poslove i njegovo diplomatsko predstavništvo! Iako je to za jednu široku i pučku demokraciju, kao što je američka, bilo neprirodno, ipak je takva praksa bila u američkoj diplomaciji zastarjela usvojena stvar!

Ali kad je Šubašić očekivao, da će na put i da će uoči puta biti primljen od Roosevelta, bilo mu je javljeno, da ga Roosevelt ne može primiti, jer da je otišao na liječenje u Hot Springs, gdje je on često išao zbog svojih atritskih boljetica. Bilo mu je savjetovano, neka napiše Rooseveltu pismo. Pavelić mu je savjetovao, kao i svi mi, da iskoristi tu priliku, i u svojem pismu izloži ne samo smisao svoje misije, nego i cjelokupno hrvatsko pitanje u Jugoslaviji. Ban je i tu stvar izveo na svoj način. Međutim, u razgovoru s Donovanom, on je ipak ocrtao objektivno i stanje kod kuće i svoju ulogu. Pisma Rooseveltu i Donovanu bila su sasvim u Šubašićevu stilu. Kako ih objavljuje Ante Pavelić (Ante Smith Pavelić: «Dvije akcije Bana Šubašića», «Hrvatska revija», God. X., Sv. 4. Buenos Aires, Prosinac, 1960. Str. 631-640.), i to u cjelini sa svima ostalim pismima, ja donosim tek one momente, koje ilustriraju Šubašićev karakter. U pismu Rooseveltu, on piše:

"U času, kad mi se pruža prilika, da u redovima vaše pobjedničke vojske ispunim dužnost prema mojem narodu, slobodan sam da Vam, gospodine Predsjedniče, uputim ovo pismo.

Ja sam Ban Hrvatske, ali se ne želim predstaviti kao takav. Počeo sam život kao pastir, i po osjećajima ostao sam povezan uz moju zemlju i moje ljude. Hrvatima Ban je institucija kao suveren u kraljevini. Suveren može biti zao, ali ne institucija, koja predstavlja zemlju i narod. Ja smatram svojom dužnošću, da kao Ban budem ne samo čuvar, nego i prvi službenik moga naroda... Vi, gospodine Predsjedniče, i vaša vojska pružate priliku, da radim za dobro hrvatskog naroda, a u isto vrijeme na jednaku korist naših bratskih naroda Srba i Slovenaca i za spas Jugoslavije, one moje zemlje, koja je uskrsla u posljednjem ratu nakon herojskih podviga slavne srpske vojske, koju sam imao čast služiti... Nova i sretnija Jugoslavija mora biti Commonwealth potpuno slobodnih, istinski demokratski organiziranih i uz isključenje svake hegemonije i dominacije jednopravnih slavenskih naroda, koju će pomagati i jamčiti Veliki Saveznici" (19. listopada 1943.).

Razgovori su se između Šubašića i Donovana nastavljali, iako u toj fazi nisu donijeli nikakvih rezultata, jer ne samo da Šubašić nije bio primljen od Roosevelta, nego ni njegova misija u vezi s polaskom u Italiju, u to vrijeme, nije uspjela. Ali, koliko i razgovori s Donovanom, toliko i pisma, koja su sadržavala sadržaj i smisao tih razgovora, ipak su služila, da se konačno neupućeni američki eksperti upoznaju i upute s posebnim političkim položajem Hrvata i s našim težnjama. Šubašić nije nikada prestajao isticati svoje neprestano ponavljano načelo, da: *«Hrvatski narod mora biti slobodan u slobodnoj Hrvatskoj i u moćnoj državnoj zajednici Južnih Slavena»*. Isto tako, neprestano je osuđivao predratne i ratne vlade. Tako u pismu od 16. rujna 1943. kaže:

"Sadašnja Jugoslavenska vlada (dr. Božidara Purića), zbog svog sastava (prijašnjeg diktatora i politički beznačajnih ličnosti), i nesretno naslijeđe prijašnjih Vlada, doveli su, da više nema autoriteta, koji bi narodima Jugoslavije pružio dovoljno jamstva, da će saveznički ratni ciljevi nakon oslobođenja Jugoslavije biti izvršeni. To osobito vrijedi u slučaju Hrvata. Kako će hrvatske pokrajine po svoj prilici biti prve invadirane, postaje imperativno, da Saveznici hitno politički spreme Hrvate. Ban Hrvatske, čiji je autoritet među Hrvatima ostao nepokoleban, u želji da posluži stvari svoga naroda u Jugoslaviji i Saveznika, nudi se za takav podhvat. Ipak on smatra, da prije toga treba riješiti slijedeća pitanja: Status Bana prema savezničkim vlastima u suradnji s takvim političkim radom; Postići sporazum za takav rad s jugoslavenskim kraljem Petrom; ...Govoreći o statusu Bana

Hrvatske, govorim o instituciji, koja je stara kao hrvatski narod, gotovo 1.200 godina. Do 1848. Ban je bio suveren i vojnički vođa zemlje, i od tog vremena do danas uspomena na tu ulogu sačuvala se u narodu. Stoga je dužnost bana Šubašića, da sačuva autoritet institucije, bez obzira na njegovu osobu. Saveznici bi trebali razmotriti važnost tradicionalne uloge Bana Hrvatske. Jedna od dužnosti Bana Hrvatske je i čuvanje jugoslavenske cjeline. Radi toga, on mora čuvati legitimitet Krune, jer je samo s njom povezan".

U tome svojem memorandumu, što se procedure ulaska u zemlju tiče, Šubašić savjetuje ovo:

"Potrebno je još prije invazije pokušati sjediniti sve borbene elemente u Hrvatskoj pod jedno zapovjedništvo. Sadašnje prilike ukazuju na to, da će to biti Titov štab. Budu li Saveznici nastavljali priznavati tu vlast na terenu, kao što su je priznavali do sada, Ban Hrvatske bi imao malo teškoća, da ukloni eventualne nesuglasice među borbenim elementima. U Hrvatskoj postoji tobož neutralna vojska, hrvatsko domobranstvo. Moje je mišljenje, da bi u času invazije Ban Hrvatske mogao uspjeti dobiti potporu te vojske. Postoji mogućnost, da prije invazije Ban uspije staviti ove snage pod zapovjedništvo, koje priznaju Saveznici. Što se tiče gerila pod političkim vodstvom, osobito onih Hrvatske Seljačke Stranke, Ban je uvjeren, da će one slijediti njegovo vodstvo."

Da bi konačno Šubašićevo stanovište o Hrvatskoj zahvatilo i javnost, uspio sam nagovoriti Johannes Steel-a, suradnika ugledne novinske agencije Overseas News Agency, da donese jednu od njegovih izjava. Tim povodom, Šubašić mi je ovako razložio svoje gledanje na hrvatsku problematiku, zamolivši me da je razjasnim američkim novinarima. U njegovu originalnom rukopisu to glasi ovako:

"Ja sam Hrvat. Hrvatski nacionalni osjećaj postoji u hrvatskom narodu. Hrvatski narod ne može i ne će dozvoliti negaciju svoje narodne individualnosti, dok u državnom okviru Jugoslavije postoje voljom ostalih jugoslavenskih naroda i drugi narodni individualiteti —u sadanjoj Jugoslaviji— srpski i slovenski.

"Ja sam Jugoslaven u državnom pogledu, jer Jugoslaviju smatram životnom nuždom i Srpskog i Hrvatskog i Slovenskog naroda, i svaku drugu soluciju smatram katastrofalnom po svaki pojedini narod Jugoslavije. Moja je borba ista, koja i cijelog hrvatskog naroda, ostvarenje pune i istinske demokracije u Jugoslaviji. Ostvarenjem istinske demokracije nestaje svaka mogućnost predominacije bilo kojeg naroda nad drugim i omogućava i osigurava pojedincima, društvu, narodima Jugoslavije i Jugoslaviji kao državnoj cjelini slobodan razvoj svih životnih snaga do najvišeg potencijala. To je zahtjev moga hrvatskog naroda i svih naroda sadašnje i buduće Jugoslavije. To je imperativ meni diktiran, a jer je to diktat svih Južnih Slavena u stvaranju njihove buduće zajednice, ja nepokolebljivo vjerujem, koliko u život moga naroda, toliko u moju i našu zajedničku veliku Jugoslaviju... Borba za oslobođenje Jugoslavije i za ostvarenje istinske demokracije (izražena u političkom katekizmu hrvatskog seljaka: čovječnost, sloboda i jednakost) je jedini i nedjeljivi zadatak sadašnje naše narodne borbe u ovom ratu... Tko razumije, razumijet će moj nekompromisni stav protiv sadašnje vlade Jugoslavije, i njezine dosadašnje politike, koja ne samo tolerira i podržava, nego i ide za ostvarenjem neke srpske predominacije, koja nije svojina ni srpskog naroda, ni slavenskih uopće, a jugoslavenskih napose — osjećaja."

Stanje se Hrvata počelo naglo mijenjati. Napori, koje smo ulagali kod američkih službenih organa i publicista, pridonijelo je postepenom mijenjanju javnosti prema Hrvatima. Jedno pozitivno postoji u američkom karakteru: da kad postepeno i polagano uoče, da je nepravda počinjena prema jednom narodu i da ima i druga strana, oni se okreću i idu za tim, da shvate i eventualno prihvate i drugu stranu medalje. Ono što francuska diplomacija nije nikada prakticirala, a i britanska samo djelomično, i to, ukoliko je kombiniralo s engleskim interesima. U izvještajima i Šubašiću i Krnjeviću, to sam u nekoliko mahova istakao, kao, uostalom, i u izvještajima vladi u Londonu. Ali izvještaji Direkciji za informativnu službu, koju je vodio Većeslav Vilder, naginjali su velikosrpskim izvještajima diplomacije, što ustvari nije ipak mijenjalo stvarnost. Otkako je konačno i službeni američki Ured za ratna obavještenja osudio «Srbobran» i njegovo pisanje, uzevši u obzir položaj hrvatskog naroda, naš je slučaj postajao pozitivniji. Kod toga nas je mnogo pomogao Reuben Markham, koji je sada postao jednim od glavnih činovnika spomenutog ureda, i pridonio je mnogo osudi «Srbobrana». Američka je javnost sada postajala i bolje obaviještena, jer su izvještaji Ureda za ratna obavještenja i posebno novinske Agencije Overseas News iz Europe, napose Švicarske, Švedske i iz Londona, u pitanju hrvatskog otpora postajali sve pozitivniji. Držanje Mačekovo izmijenilo je sasvim sliku o njemu, i postajalo popularno i

kod javnosti. I u diplomatskim krugovima mišljenje o Mačeku se sasvim mijenja. Podsekretar Adolf Berle nema riječi, da se nahvali držanjem Mačeka. Talijanski antifašist i glavni tajnik talijanske Pučke Stranke, za koju se smatra, da ima velikog izgleda u preuzimanju vlasti u Italiji, Don Luigi Sturzo, primio je vrlo zanimljiv izvještaj iz Vatikana o držanju Mačeka. Taj izvještaj je stigao u New York, i to usmenim putem. Mačeka je posjetila jedna ugledna vatikanska ličnost, koja je donijela poruke o njegovu hrabrom držanju. Maček je poručio Sturzu, da on računa, da u sutrašnjoj demokratskoj Europi surađuje s talijanskom demokracijom u interesu hrvatskog i talijanskog naroda i mira na Jadranu.

Kod Srba nastupaju značajni preokreti. Ninčić je pisao opširno pismo Sforzi, u kojem mu saopćava, da ga je kralj Petar prevario, i pustio, da ga politički protivnici izbace iz vlade. Ninčić i nadalje ističe, kako Srbijanci ne će Jugoslaviju, nego Veliku Srbiju. Po Americi pukovnik Savić, koji vrši dužnost vojnog izaslanika, paradira s Ruth Mitchell, na zborovima Srpske Narodne Odbrane. Na kongresu te velikosrpske organizacije, 27. lipnja 1943. u Chicagu, donesena je rezolucija, koja traži, da se Kralj proglasi «kraljem Srbije», da se izbace Hrvati iz vlade, i da se vlada proglasi srpskom. Isto tako traži se formiranje Velike Srbije i jedne Balkanske konfederacije s Grčkom. U vezi s takvom, isključivo velikosrpskom reorijentacijom Srba po Americi, posebno u Washingtonu, pojačanom opadanjem odpora Draže Mihajlovića u Srbiji, srbijanska komponenta gubi na vrijednosti. Kako se srpska diplomacija kompromitira, služi i činjenica, da je Purić poništio Kraljevu zakonsku odluku, da prizna specijalni budžet Banovine Hrvatske, što je od osnovne važnosti priznavanja ustavne pozicije Banovine i Bana, koji isključivo i izravno odgovara Kralju. Kako je Šubašić morao odmah prekinuti s vladom i o tome obavijestio savezničke diplomatske predstavnike, to je još i jače kompromitiralo poznati velikosrpski hegemonizam. Ban Šubašić od tada i osvaja međunarodnu poziciju, i postaje kandidat za nove vanjsko-političke kombinacije Saveznika, odnosno Velike Trojice, uoči iskrcavanja angloameričkih trupa na Jadranu.

Jedan teži incidenat, koji je doveo do pada i Jovanovićeve i Trifunovićeve vlade, bio je svakako jalovi napor, da se sastavi takozvana vladina deklaracija, koja, prema prijedlogu Jovanovića, nije stvarno davala nikakve mogućnosti, da Hrvati u sutrašnjoj Jugoslaviji mogu imati federalizmom zagarantiranu ravnopravnost sa Srbijom, čak je i ignorirala Banovinu Hrvatsku, koja je za Hrvate, poslije trideset godina velikosrpske hegemonije, značila ipak jedan korak naprijed. U toj se izjavi, što je bilo sasvim nepolitički i izazovno, isticalo, kako su dva člana vlade, podpredsjednik Krnjević i ministar financija, Šutej, «zauzeli protivan stav», i kako je «ova akcija otvorila današnju krizu jugoslavenske vlade», što je značilo i opet izložiti Hrvate, kao da oni odbijaju svaku Jugoslaviju, dok je Krnjević u svima svojim govorima neprestano naglašavao, da Hrvati ostaju *«vjerni i Jugoslaviji i Kralju»!* Sve što deklaracija predviđa, to bi bilo ovo neodređeno i maglovito rješenje: «Sledeća formula bila je jednom upotrebljena od jednog Srbina: Moćna Srbija u moćnoj Jugoslaviji, što znači, da ne može biti moćne Srbije, bez moćne Jugoslavije. Ista ova formula mogla bi se isto tako upotrebiti i u odnosu na Hrvatsku i Slovenačku». Iako deklaracija prihvaća, da je «era centralizma prošla i da budućnost naginje bilo Srbima, Hrvatima i Slovencima, da sarađuju jedni s drugima na ostvarenju njihovih zajedničkih političkih ciljeva, ne odričući se, međutim, svoje etničke individualnosti». Razumije se, u deklaraciji se do dosade ponavljaju misli o slobodi, demokraciji i ravnopravnosti, ali, iako je Jovanović ustavni stručnjak, svugdje je izbjegnuto konkretno rješenje federacije, kako bi se i opet Srbiji ostavilo isključivo vodstvo nad državom. U diskusijama o toj deklaraciji, kako je dopiralo do nas u New Yorku, koje su bile bez kraja i bez zaključka, Jovanović, Trifunović, Gavrilović, Grol, svi srbijanski političari, osim hrvatskih Srba, Banjanina i Budisavljevića, izražavali su sumnje u lojalnost Hrvata prema Jugoslaviji. Po onoj Trifunovićevoj: «Hrvati imaju pet politika: Tita s Rusima, Krnjevića s Englezima, Bana s Amerikancima, Mačeka s Amerikancima i Englezima, kad siđu na Jadran, Pavelića s Talijanima i Nemcima». Hrvatima ne treba vjerovati. Oni hoće svoju državu!

Protiv Jovanovićeve deklaracije, Krnjević se borio s amandmanima. Među istima treba svakako navesti slijedeći:

«1. Oslobođenje Jugoslavije u njenom državnom integritetu, bazirano na stvarnoj ravnopravnosti i suradnji sviju triju naroda Jugoslavije: Srba, Hrvata i Slovenaca. 2. Služeći jugoslavenskoj državnoj ideji, mi najbolje služimo dobro shvaćenim interesima Srba, Hrvata i Slovenaca. 3. Jugoslavija računa

na punu potporu Saveznika, i zato će surađivati s njima na izgradnji tog novog poretka. Radi toga će, kao i ostali ujedinjeni narodi, morati podvrgnuti svoje ustanove temeljnoj reviziji... Pri toj reviziji ustanova sam narod imaće da kaže presudnu riječ». To nam najbolje pokazuje srpsko-hrvatski sporazum iz godine 1939., koji je jedan od temelja državne politike kraljevine Jugoslavije. 4. Uspostavljenje jedne Jugoslavije, veće i jače nego što je bila, i uređenje u demokratskom duhu, a na načelu stvarne jednakopravnosti i suradnje sviju triju naroda Jugoslavije. 5. Najodlučnije osuđujući sve one, koji rade protiv uspostave Jugoslavije, kao i ove, koji šire razdor između Srba, Hrvata i Slovenaca, ili koji direktno ili indirektno surađuju s neprijateljem i njegovim kvislinzima, kraljevska jugoslavenska vlada pozdravlja mučenički narod u Jugoslaviji».

Značajno je, da ova deklaracija nije stigla na Jugocentar, nego na ambasadu u Washingtonu, koja ju je dala u javnost, čak i na engleskom, kao definitivnu, ignorirajući sasvim Krnjevićevu opoziciju. Ban Šubašić, koji me je na povratku iz Londona obavijestio o borbama u vladi oko te deklaracije, bio je zainteresiran za tekst, davši mi uputstva, kako da američkom i našem tisku damo do znanja, da tu deklaraciju ne prihvaćaju Hrvati u vladi. Međutim, iz Washingtona i iz Centra deklaracija je bila predana u javnost. U Centru je tada bio imenovan šefom Dr. Stojan Gavrilović, savjetnik Ministarstva vanjskih poslova, poznat kao «engleski čovjek». Toliko engleski, da kad je zatim, poslije izbacivanja Purića s vlasti, Šubašić postao predsjednikom vlade, i bio savjetovan od Engleza, da Gavrilovića imenuje ministrom vanjskih poslova, to odbio, kazavši im: «Izgledalo bi čudnovato, da na položaj svojeg ministra vanjskih poslova imenujem čovjeka, za koga svi znaju, da je vaš!» I pokraj toga, za cijelo vrijeme a i nakon što je Šubašić ispao iz vlade, Gavrilović je igrao posrednika između nas i Britanaca. Partizanskom izaslaniku V. Velebitu bio je, zbog svojeg poznavanja engleskog jezika i diplomatskog mekanizma, od pozitivne koristi. Nije bio manje od koristi ni Anglo-Amerikancima. Duboko je prezirao beogradsku čaršiju, društvo, iz kojeg se rekrutirala beogradska diplomacija. Gavrilović je i objavio tu deklaraciju. Ja sam brže-bolje sasvim oslabio njen utjecaj i u našem i u američkom tisku. Moj je argumenat bio: kako se moglo izlaziti pred javnost takvim, skroz na skroz izmišljenim izjavama

poslije Bihaća i poslije drugih izjava iz zemlje, posebno onih Narodno-oslobodilačkog pokreta, čije je vodstvo bilo već najavilo, da će u Jugoslaviji svaki narod biti priznat kao takav i svaki uživati svoju jednakopravnu samostalnost u svojoj republici, koja će imati čak i pravo na odcjepljenje!? Svaka pa i najnormalnija usporedba između te velikosrpske deklaracije i novih širih izjava s terena, sve nas je dublje uvjeravala, da smo se morali pridružiti «progresivnim» elementima, koji su bez svake sumnje pružali osnove za jedno šire i ravnapravnije rješenje nacionalnih sukoba, koji su godinama, a napose u ratu, koji se vodio, izlagali narode beskrajnjem krvoproliću i bratoubilačkom ratu. Nije trebalo čekati ni godinu dana da se doživi, da su i ti takozvani «progresivni» elementi, tj. komunisti, primijenili doslovce u vođenju svoje politike sasvim velikosrpske hegemonističke ciljeve!!!

Moja suradnja u vodećim liberalnim političkim časopisima «The Nation» i «The New Republic» i «The Free World» dala mi je mogućnost širih djelatnosti, u pravcu preciziranja hrvatskih traženja u Jugoslaviji, ali protiv svake obnove velikosrpskog hegemonizma. Toga su mišljenja, uostalom, bili i predstavnici Hrvatskog Seljačkog Pokreta, uz dra J. Krnjevića, Šubašića, Šuteja, jer nitko drugi i nije imao demokratskog oslonca, ni u zemlji, ni u emigraciji, da govori bilo kakvim drugim jezikom u ime hrvatskog naroda! Ne ću nikada zaboraviti, kako me je iznenadilo, kad je jednog dana dr. Grga Anđelinović došao u Centar, da se najprije, kako mi je rekao, pozdravi s Banom Hrvatske, jer on je i moj Ban. Poznata je, naime, stvar, da je stari Grga Anđelinović bio uvijek u Jugoslaviji isključivo centralist i unitarist, i doživjeti takav njegov, možda i protokolarni postupak, bilo je iznenađujuće!

Približavajući se kraju 1943., bilo je jasno, da se u međusavezničkim krugovima ubrzano radi na sazivu sastanka Velike Trojice. Upravo i radi toga zaustavljene su i u Washingtonu, kao i u New Yorku, sve pripreme oko toga, da se stanovite izbjegle ličnosti šalju u Europu, kako bi pomogle i svoje narode i Saveznike, prilikom iskrcavanja posebno na Balkan. Tu leži glavni razlog, radi čega ni Šubašić nije dobio «green light», kako se govorilo, da se prebaci u Italiju. Upravo tada i u to vrijeme američki su službeni krugovi oko OSS-a bili jako rezervirani. Ja sam imao stanovite veze s DeWitt

Poole-om, američkim intelektualcem, dobro upućenim u naše prilike, s kojim sam se često viđao, uglavnom razgovarajući o sukobima između Srba i Hrvata na izbjegličkoj i na iseljeničkoj liniji. I s te strane i u to vrijeme zavladao je stanoviti «black out», što se tumačilo time, da se priprema važan sastanak na vrhu, koji bi trebao uputiti savezničke stvari u jedan nov i određeni pravac. Kako sam već bio odpočeo suradnjom u «The Nation», čiju je neobično značajnu rubriku «Politički rat» uređivao J. Alvarez Del Vayo, bivši ministar vanjskih poslova španjolske republikanske vlade, kojeg sam poznavao još iz Ženeve, to sam se spremao, da u dogovoru s njim iziđem javno jednom dokumentiranom optužbom, ne samo velikosrpske diplomacije, nego i velikosrpskih članova vlade u izgnanstvu, u jednu riječ, cjelokupnog stanja u izgnanstvu, koje je bilo u potpunom sukobu sa stanjem u zemlji. Del Vayo, koji je bio neobično dobro obaviješten o kretanjima u međusavezničkom vodećem svijetu, reče mi, da nije još vrijeme, ali da se vrijeme približava, kad će biti potrebno osuditi politiku jugoslavenske vlade. U međuvremenu, ja sam u «The Nation» objavio nekoliko političkih analiza o gerilskim akcijama i pokretima na Balkanu. Bio sam među nekoliko prvih političkih pisaca, koji su pisali o Titovim partizanima, kao u «The Nation» od 2. oktobra 1943., članak, koji je bio jako zapažen i prenošen preko vodećih komentatora na radio službama. Uvijek u očekivanju sastanka Velike Trojice, Roosevelta, Churchilla i Staljina, na kojem se trebalo rješavati i naše pitanje, došao sam do zaključka, da bi bilo potrebno organizirati oko okrugla stola jednu diskusiju o Balkanu. Najpogodniji zato bio je «Free World Magazine», koji je vodio Louis Dolivet. U taj okrugli stol, koji je časopis «Free World» objavio u svojem broju od studenoga 1943. pod naslovom «The Battle for the Balkans» (Borba za Balkan), uzeli su učešća Luj Adamič, Louis Dolivet, Joseph Hanc, Sava N. Kosanović, Bogdan Radica, Gaetano Salvemini, Victor Sharenkoff, Rustem Vambery, Basil Vlavianos i J. Alvarez del Vayo. Karakter diskusije bio je široko priznavanje ljevičarskih snaga na terenu, koje bi jedine bile u stanju, da iz predratnog hegemonističkog stanja stanovitih reakcionarnih snaga i krugova osiguraju svima narodima nezavisnost i demokraciju. U vanjskoj politici zagovaralo se iskreniju i snažniju suradnju između Sjedinjenih Država, Britanije i Sovjetskog Saveza. Pretiskavanje u brošuru ove diskusije izvršio

je The United Committee of South Slavic Committee, kojemu je stajao na čelu Adamič i koji je izdavao i uređivao neobično važan bilten na engleskom jeziku, bogat sadržajem o kretanju odpora pod vodstvom Tita i partizana u Jugoslaviji. Sva ova djelatnost je postepeno suzbila i sasvim onemogućila službenu jugoslavensku propagandu za Dražu Mihajlovića i staru Jugoslaviju. Govorilo se ne samo o oblikovanju samostalnih republika, nego i o stvaranju jednog administrativnog glavnog grada, svakako ne Beograda ni Zagreba, nego eventualno Sarajeva, kako bi se sasvim zbrisalo simbolični značaj Beograda, kao predstavnika velikosrpskog vodstva jedne mnogonarodne države. Adamič je o tome i pisao, po mojim sugestijama, što je srdilo ne samo velikosrbe, nego čak i Kosanovića, iako mu se je tumačilo, da se samo tako može dati svakom narodu sličan i jednakopravan položaj. Nije ga se moglo uvjeriti, kad mu se govorilo, da je to učinjeno i u Turskoj, kad je Kemal prenio glavni grad iz Carigrada u Ankaru, i zatim slučaj Washingtona i Canberre. Do žestoke prepirke došlo je posebno onda, kad smo u vlaku od New Yorka do Baltimorea putovali, da prisustvujemo spuštanju u more Victory broda, koji je pod imenom Nikole Tesle trebao prenositi vojsku i ostalo između Bliskog Istoka i Dalmacije. Uspjeli smo, da gospođa Vlasta Šubašić krsti brod i pusti ga u plovidbu. Posjet američkim brodogradilištima, na kojima se dnevno stavljalo u pogon na stotine takvih jedinica, oduševljavao nas je neviđenom američkom ratnom proizvodnjom. Kad se čovjek samo prisjetio prije dvije godine, kad svega toga ne samo da nije bilo, nego se čak jaukalo, napose s europske strane, kako je nemoguće, da se Amerika uopće pripremi za vojne akcije, kad je Hitler već bio zauzeo svu Europu osim Britanskih otoka, pada pod ono isto iznenađenje, pod koje su padali i Churchill i Eden, kad su se u bezgraničnom oduševljenju divili nikada viđenoj američkoj tehničkoj i industrijskoj snazi. Nije više bilo sumnje, da bi ni Japan, ni Osovina mogli dobiti rat.

Ali stvar nije bila u tehničkoj pobjedi. Radilo se o političkim alternativama, jer je bilo jasno, da za posljeratnu podjelu svijeta nije moglo biti suglasnosti između angloameričkih pogleda na svijet i rusko-sovjetskih. Alternative i opcije bile su i nagađanja i naslućivanja. Dok su Amerikanci bili sasvim široki i otvoreni, Englezi manje, svakako Rusi su bili najnepovjerljiviji. Kad se konačno i saznalo, da se

sastanak održava u Teheranu, i to zato, što je to tražio uglavnom Staljin, kako bi mogao biti bliže kući, poplava kombinacija, predpostavki i naslućivanja postajala je iz dana u dan bezgranična. U našem slučaju bilo je pitanje, da li ostaje Draža i prema tome dosadašnji velikosrpski kurs, ili se priznaje Tito i nova Jugoslavija sa šest nezavisnih republika? Iz Washingtona je naša diplomacija bacila u javnost vijest, da je Fotić bio prisutan sastanku svih savezničkih ambasadora, na kojemu je Roosevelt najavio, da ide u Teheran na sastanak Velike Trojice; i da se na kraju rukovao s Fotićem, kazavši mu, da će se poslije tog sastanka američka vojska iskrcati na Balkan, gdje će se sastati «s vašim Dražom». Koliko je to točno, nije teško ni povjerovati. Takvo je i bilo raspoloženje ne toliko kod Roosevelta, koliko kod Sumner Wellesa, Fotićeva prijatelja! Mi smo svakako bili pod takvim dojmom. Jedini, koji me je uvjeravao, da toga ne može biti, bio je Alvarez Del Vayo. Kako mi je iz dana u dan postajalo jasnije, on je bio u vrlo bliskim vezama sa sovjetskom diplomacijom. I pred sâm Teheran tješio me je, da do toga ne će doći, da će Draža morati ustupiti svoj položaj Titu. Što se tiče španjolske situacije, nije nikako bio optimist. Smatrao je, da Englezi i Amerikanci ne će napuštati generala Franca, upravo iz bojazni, da taj dio Mediterana ne potpadne pod utjecaj Sovjetskog Saveza. Ja sam u očekivanju Teheranskih odluka ipak pripremao svoj «J'Accuse», ne govoreći o tome ništa Šubašiću. Sâm Šubašić imao je svoje «up and down» (gore i dolje), tako da ga je bilo vrlo teško tješiti. Po dugačkim poslijepodnevnim šetnjama po Central parku gubili smo se u nagađanjima. Tješio sam ga, da njegovo vrijeme dolazi! U tim razgovorima ono, što je bilo najbolje kod njega, bila je njegova nostalgija za njegovom Vukovom Goricom, za pastirskim životom, i za Mačekom, koji je za njega bio najveći uzor čovjeka i političara. Poslije završetka vrhuške u Teheranu, polako, ali stalno procurivale su vijesti o odlukama. Nikakvih posebnih vijesti iz Washingtona, što nam je davalo naslućivati, da uspjeha na Dražinoj strani nije bilo. Držali smo, naime, da bi se oni u Washingtonu isprsili i pokazivali se u svojem trijumfu. Naprotiv, tajac ili ograničeni oprez.

Kad, evo ga, Del Vayo! — Stvari idu, kako smo predviđali, ili priželjkivali. Draža je na putu, da bude konačno odstranjen. Tito je na putu priznanja.

—Kao što sam Vam savjetovao, sada je trenutak, da se iziđe s Vašim prilogom. Potrebno je sve iznijeti, tako da javnost sazna svu istinu.

Tu sam, po prvi put, osjetio, da je Del Vayo morao biti u najbližim odnosima sa sovjetskim krugovima, jer mi je u detalje opisivao, kako je u Teheranu došlo do priznanja Tita i njegovih snaga u zemlji. I kako je inicijativa stvarno bila Churchillova, odnosno engleska. Englezi su, naime, bili prezamoreni velikosrpskim intrigama, i na terenu i u izgnanstvu, lomovima u vladi između Srba i Hrvata, i kako su došli do očevidnih zaključaka, da se na terenu tuku samo partizani, dok svi ostali kolaboriraju, u jednoj ili u drugoj formi, i s Nijemcima i s Talijanima, mislili su prisiliti Kralja, da prizna Tita i da predhodno dođe do jedne vlade, koja bi mogla da se sretne s Titom. Dok mi je Del Vayo sve to govorio, dotle sam saznao, da u washingtonskoj ambasadi vlada konsternacija, što Roosevelt nije, kako mu je obećao pred rastanak za Teheran, pozvao Fotića, da mu saopći odluke. I na Fotićevo traženje, do toga nije nikako dolazilo, što je također potvrđivalo vijesti o tome, da je velikosrpska politika naišla na zatvoreni prolaz. Tako, razmišljao sam, neka i naši nepobjedivi diplomate osjete, što znači «politika velikih sila», koju mi Hrvati plaćamo već stoljećima!

I uistinu, 29. siječnja 1944. izišao je u «The Nation» moj konačan obračun s vladom, noseći na omotu preko cijele naslovne stranice slijedeći natpis: *The Plot Against Yugoslavia, The Inside Story of a Government's Intrigue against Its Own People, By Bogdan Raditsa, Former Chief of the Press Service of the Royal Yugoslav Government.* (Urota protiv Jugoslavije. Tajni prikaz intriga jedne vlade protiv svojeg vlastitog naroda. Od B. R., bivšeg šefa novinske službe Kraljevske jugoslavenske vlade). Članak je obuhvatio gotovo čitav broj. Glavni urednik «The Nation», Freda Kirchway, popratila je članak uvodnikom, tražeći od Fotića, da odmah dâ ostavku na položaju vodećeg diplomatskog predstavnika Jugoslavije u Washingtonu. Do toga je ipak došlo kasnije, kad ga je Šubašić, pošto je sastavio vladu, bacio u mirovinu. Aluzija na narod, kojeg vlada izdaje, bila je izričito na hrvatski narod, protiv kojega je aktivno radila sva diplomacija i najveći dio vlade. Prikaz je sadržavao sve ono, što sam i do sada kazao, posebno način, na koji se aktivno djelovalo protiv hrvatskog naroda, dakle na jedan od sastavnih naroda,

bez čijeg udjela nije moglo, niti može biti Jugoslavije. Svaljivati svu odgovornost za nagli pad Jugoslavije u ratu isključivo i samo na Hrvate, na činjenicu, da Jugoslavija nije dala onog odpora, koji se od nje tražio i koji su velikosrpski diplomati najavljivali, bilo je ne samo netočno, nego i nepravedno. I što je najgore, dovodilo je do razdora između naroda. «Blame the Croats» istaknuto je u nizu podnaslova kao glavno, što je velikosrpska diplomacija iznosila u svojem naporu, da prekrije sramotu nagle propasti države, u kojoj su Srbijanci isključivo kontrolirali vojsku, državnu vlast i sve ostalo, i to svih godina od osnutka države do rata. Konačno neprestane prijetnje raspadom države, ako se Hrvati ne pokore velikosrpskoj hegemoniji, položaj Mihajlovića i četnika, karakterizaciju vodećih ličnosti u vladi, negativni utjecaji washingtonskog Poslanstva na stanovite čimbenike u američkom Ministarstvu vanjskih poslova, i zatim razdor u iseljeništvu, uloga «Srbobrana» i episkopa Dionizija, sve je to obuhvatio moj članak, koji je, moram priznati, izazvao težak dojam u onom dijelu američke javnosti, koja je politički sudjelovala u ratu. Ogroman broj pisama, koje je redakcija primala, a i ja osobno, imali su kao oznaku uspjeh objavljivanja našeg slučaja, ne samo hrvatskog, nego i općenito jugoslavenskog. Luj Adamič bio je oduševljen člankom i čitavim brojem «The Nation», i odmah je naručio nekoliko stotina primjeraka za United Committee of South-Slavic Americans (Odbor Američkih Južnih Slavena), da bi ih razdao na razne adrese. I kad sam ja otišao na put kroz Ameriku u cilju održavanja u našem iseljeništvu i kod Amerikanaca niza predavanja o stanju u zemlji i u emigraciji, javi mi se Adamič, strašno zabrinut i ožalošćen. Cilj tog razgovora bio je, da mi saopći, kako st. Mirko Marković i srpski komunisti osudili moj sastav u «The Nation», označivši ga isključivo hrvatskim, čak i ekstremno nacionalističkim, i da se oni protive, da se taj broj časopisa «The Nation» razašilje u javnost. Iako u toj grupi komunista nije bilo Srbijanaca, nego Srba iz Hrvatske i Crnogoraca, njihova reakcija na moj sastav, koja je bila isključivo u liniji velikosrpske diplomacije i velikosrba iz londonske vlade, da za sve neuspjehe u ratu smatraju odgovornim Hrvate, zabrinula je ne samo mene, nego i samog Adamiča. On mi primijeti:

—Kako ja o tim stvarima vrlo malo znam, ipak me iznenađuje, da oni postupaju sasvim slično Fotiću. I oni vide svo zlo u Hrvatima. — I što je najznačajnije, i Adamič reče:

—Ta Vi ste se ipak ogradili od ustaša, i čak ste i zaplakali nad ubijenim Srbima po Hrvatskoj i osudili sve to otvoreno i iskreno, bez ikakva zaobilaženja. — Samo što mu ne reknem: —I mene je to iznenadilo. Nisam računao, da su i Srbi marksisti toliko velikosrpski nastrojeni! — Iako se širenje «The Nation» po Odboru Američkih Južnih Slavena obustavilo, ipak je članak prodro do svih odlučujućih faktora, jer se «The Nation», uz «The New Republic», u vrijeme rata smatralo vodećim liberalnim političkim časopisom. Na kraju krajeva, moj sastav nije bio pisan za našeg iseljenika, koliko za američku vodeću inteligenciju; i s te strane polučio je svoj znatan uspjeh. Ja sam već tada bio tražen u američkoj publicistici više no što sam očekivao. U «The Nation» objavljivao sam gotovo redovno analitičke priloge, u prvome redu o razvoju političke situacije na Balkanu, i zatim o općem razvoju političkog stanja u Europi, ili kakva bi ona trebala biti poslije rata, koji se približavao kraju. Analiza Titovih partizana i njihova pokreta bila je izlagana na najširi način. Zagovarao sam politiku suradnje demokratskih stranaka s komunistima, kao jedino rješenje široke demokratske zajednice južno-slavenskih naroda i općenito Balkana. U mnogim sam člancima posebno naglašavao, da «duga, tamna noć na Balkanu prilazi kraju», i da se na svima obzorjima pojavljuju nove snage, o kojima Amerika mora voditi računa i u svojem interesu.

Kod takvog prikazivanja sutrašnjice, trebalo je pokazivati mnogo opreza i zato, što se u Americi, kako se rat približavao kraju, pojavljivala stara američka tendencija, da se Amerika mora nakon rata vratiti svojim interesima, u jednu riječ, nije prestao da se pomalja kronični američki izolacionizam, kojega se gotovo sva napredna i liberalna američka inteligencija isto tako pribojavala. Utrošiti ogromne energije, izgubiti ljudske živote i zatim ne uzeti glavni udjel u stvaranju novog, poslijeratnog svijeta, mnogima je izgledalo ne samo čudnovatim, nego i neozbiljnim. Usprkos takvom raspoloženju, koje nije bilo sasvim usamljeno, ipak je i kod vodećih državnika i javnih djelatnika, politologa i publicista prevladavalo uvjerenje, da se Amerika mora zaustaviti u svijetu, na svima kontinentima, napose u Europi, gdje je najveća opasnost, poslije sloma nacional-fašizma, prijetila od novog totalitarizma, sovjetskog komunizma. Zato je u našem slučaju bilo i najteže zagovarati dolazak na vlast Tita, za kojeg se već znalo, da je komunist,

čak i sovjetskog tipa. Kako su liberalniji marksisti zazirali od Staljina i od staljinizma, posebno, kad je kroz New York projurila vijest o ubojstvu Trockoga, koje se odigralo u Mexico City, bilo je prilično složeno braniti i Sovjetski Savez i Staljina, s kojim su američko-engleski čimbenici bili primorani surađivati na planu reorganizacije sutrašnjeg svijeta. Američka je sredina, posebno u New Yorku, bila zaražena sukobima između staromodne reakcije, koja je računala isključivo na obnovu predratnih vlada i njihovih ciljeva, i novih krugova, koji su isticali potrebu suradnje s Moskvom. U tom pogledu najotvoreniji su bili Česi Beneš i Jan Masaryk. Kad je «The Nation» objavila moj napadaj na politiku vlade u izgnanstvu, na jednom skupu prišao mi je sâm Masaryk, da mi čestita na tome članku i posebno na jednom drugom članku o tome, kako treba shvatiti položaj Rusije na Balkanu. Masaryk me je uvjeravao, da nama ne preostaje ništa drugo, nego jedna otvorena i široka suradnja sa Sovjetskim Savezom, popraćena sa suradnjom demokratskih snaga kod kuće s komunistima. I Masaryk i Beneš, dobijalo se dojam, imaju puno povjerenje u Staljina, za kojeg su govorili, da je državnik širokih vidika, i da sovjetski komunizam napušta suhi dogmatizam prijašnjih godina. Svi protivni glasovi toj struji, koji su dolazili iz konzervativnih krugova, napose najvećeg dijela razočaranih komunista i marksista, koji su se okupljali oko bivših ruskih menševika i demokratskih socijalista i općenito socijalista, iako su budili stanovit oprez i bojazan, nisu ipak bili u stanju poremetiti najnoviju struju susreta i eventualnog sporazuma s Rusima!

U našem slučaju, alternativa je bila svakako najteža, jer svako odbijanje sporazuma s Titom značilo je povratak na velikosrpsku vlast, predstavljenu po Draži gotovo najvećom većinom srbijanskih političara, koji su najavljivali puno iskorjenuće svega hrvatskog i uspostavu isključive velikosrpske hegemonije. To je ono, što je ponajviše mučilo sve nas, i posebno Šubašića. Povratak na takozvano staro, značilo je omogućiti velikosrbima izvršenje «svete osvete», kako su oni govorili, nad Hrvatima. Nitko, naime, nije mogao ne samo predpostaviti, nego ni zamisliti, da bi jedna alternativa, kojoj su stajali na čelu marksisti, mogla biti isto tako krvava, kao što bi bila ona četnika i svih mogućih velikosrpskih frakcija, koje su otvoreno govorile, kako su i koliko su žedne hrvatske krvi, uspostave fizičke ravnoteže između Srba i Hrvata, i

lišavanja Hrvata od svake mogućnosti, da pod njihovom hegemonijom imaju udjela u bilo kakvoj vlasti. To je ono, što je sve nas mučilo. Tu leži i razlog, radi kojega smo na sve strane lansirali Šubašića, kao jedinog političkog čovjeka, koji bi bio u stanju uspostaviti suradnju s Titom. Kad je i Churchillu i Rooseveltu bilo jasno, da se s nijednim političkim čovjekom u emigraciji ne da ništa učiniti, na terenu je ostao kao jedina mogućnost Ivan Šubašić, ban Hrvatske. Taj čudni Vice-roy, pod-kralj, kako se često u šali govorilo, još uvijek zanesen za Sveslavenstvom i za Južnoslavenstvom, blaga izgleda i prijateljskog posmijeha, čekao je po New Yorku, usavršavajući svoj engleski, čitajući utopijske knjige Wallacea i Willkiea o stvaranju jednog novog svijeta, ipak čvrsto uvjeren, da dolazi njegovo vrijeme.

Kad je konačno sudbina na njega pala, i on trebao krenuti u London, i to na poziv Winston Churchilla, da spasi ono, što se još spasiti dalo, Šubašić je bio pozvan na nekoliko večera od vodećih američkih ličnosti. Na jednoj večeri našao se za stolom nitko drugi nego Kerenski. Već sutradan poslije te večeri, pročulo se po New Yorku, kako je Aleksandar Kerenski uvjeravao Šubašića, kako se s komunistima ne dâ uspostaviti nikakva suradnja, i kako je on u tome procesu stradao, jer, u jednu riječ, komunisti nikada ne dijele vlast ni s kim. Nije potrebno posebno istaknuti, da Šubašić u sve to ne samo da nije vjerovao, nego nije uopće pridavao tome nikakvu važnost. Kad sam poslije nekoliko godina od toga i ja stigao u New York, noseći u sebi svoje razočarano iskustvo, i ne samo upoznao Kerenskog, nego i vrlo često s njim šetao, jer je živio u Manhattanu, u mojem susjedstvu, Kerenski se vrlo često sjećao Šubašića, i govorio, kako je ne samo znao, nego i bio svjestan, da će Šubašić završiti još i brže i gore od njega —Kerenskoga! Bilo mu ga je žao, jer ga je smatrao dobrim čovjekom, dobrom slavenskom dušom, kako je govorio, koje komunisti gaze nemilosrdno i s neograničenim zadovoljstvom! I kad je Šubašić i njemu, Kerenskom, govorio, da je on pastir, i da on sve to čini, da konačno dovede seljaka u jedan sistem, u kojem bi seljak konačno mogao biti sretan na svojoj zemlji, i osjećati državu kao svoje vlasništvo, Kerenski ga je uvjeravao, da je upravo to, protiv čega komunisti rade, u cilju da seljaka uvuku u novo ropstvo, daleko nehumanije od onoga, u kojem se prije nalazio. Kolektivizacija s kolhozima je najgori oblik materijalističkog

ropstva, u kojem seljaštvo nema, niti može imati bilo kakve ljudske veze, veze između čovjeka i čovjeka. Šubašić se je zaboravio da mi saopći taj svoj susret i razgovor s Kerenskim, ili ga je skrivao, iako je taj razgovor i taj susret bio posebno namješten od Amerikanaca, da bi se Šubašić uputio u svoje sutrašnje razgovore s našim komunistima. Osim toga, kako sam kasnije saznao, taj je razgovor ostavio dubok utisak na sve prisutne. I kod Šubašića, kao i kod ovećeg broja inteligencije, izbjegle iz našeg dijela svijeta, u želji za povratkom, odigravao se dramatski sukob dilema, kad se mora odlučiti za ono, što je bilo, ili za onim što će biti. Kako je ono što je bilo, upravo kod nas, bilo gore kako gore nije moglo biti, čovjek se opredjeljivao za novo, u predpostavci, da ne može biti gore od gorega! Iako smo barem neki od nas čitali i Arthur Koestlera, i Andrè Gidea, pa i našeg Ciligu, koji je kod new-yorške marksističke i ljevičarske inteligencije, kao, recimo, Max Eastmana, razočaranog u rusko-sovjetski eksperimenat, pošto je dugo boravio u Rusiji bio poznat, odlučili smo, da lupnemo vratima u prošlost i da zaronimo u nepoznato i uzvitlano more sutrašnjice, pa makar se i udavili. To nije baš bio slučaj Šubašića, koji je računao sa činjenicom, da će on, vještiji i lukaviji, nadmudriti sve srpske i hrvatske političare, i da je to za njega bila prilika, da zaigra na velikom planu naše povijesti!

Za sve ovo vrijeme, po cijeloj Americi raslo je raspoloženje za Rusiju više kao za maticu Slavenstva, nego li zemlju svjetske revolucije i komunizma! Američki su Hrvati u tome građenju slavenske zajednice bili najaktivniji. Na čelu s Luj Adamičem, kojemu se pridružio i Zlatko Baloković, pa i Zinka Kunc-Milanov, zatim cjelokupan Ujedinjeni odbor Južno-slavenskih Amerikanaca, u kojem su glavnu ulogu igrali srpski i hrvatski komunisti, prvi više komunističkom strategijom, drugi sakupljajući materijalna sredstva, kod iseljenih Srba nije bilo toliko pristaša, koliko kod Hrvata. Ti su konačno uspjeli i ući u Hrvatsku Bratsku Zajednicu, zbacivši Starčevićanca M. Petraka s uredništva i postavivši Filipa Vukelića za urednika «Zajedničara», u kojem smo svi surađivali. Vukelić je posebno volio moju suradnju pa je nekoliko puta isticao, kako se nitko od hrvatske inteligencije nije odužio iseljenoj Hrvatskoj, koliko ja svojim člancima. Moji članci o Vladimiru Nazoru, zatim o dalmatinskim borbama i napose o hrvatskom revolucionarnom Splitu, s opisima Paške Kaliterne, imali su ogroman odjek kod hrvatskih čitatelja. Nema sumnje, da se takvom suradnjom i podigao, kako je govorio Niko Gršković, i ugled i kvalitet tog lista, kao i «Hrvatskog Svijeta», u kojemu je u toku Prvog rata surađivao Milan Marjanović. Gršković, kao i ostali, isticali su i javno i pismeno, da sam ih ja podsjećao na Marjanovića; i uistinu, bilo je tjedana, kad su kanadski «Hrvatski Glas» i spomenuta dva lista donosili moje priloge, koji su isticali, u prvome redu, kako od suradnje Amerike i Rusije zavisi budući mir svijeta, i kako nova Jugoslavija mora dati Hrvatima položaj samostalne državnosti. Bili smo u toku najživljih djelatnosti. Često su se održavale i posebne društvene večeri, na kojima su nastupali Baloković i Zinka u umjetničkom programu, dok sam ja uglavnom čitao sastavak o domovinskim problemima i naporima. S nama su nastupali i Kosanović i Mirković.

Hrvatski i slavenski kongresi postajali su sve ljevičarskiji i sve više pro-sovjetski orijentirani. Jedan od najznačajnijih kongresa bio je Drugi Kongres američkih Slavena s preko 2500 delegata, na čelu s Leom Krzyckim, koji je s ostalim vođama tog Kongresa bio naklonjen komunistima. Na tome je Kongresu zaključeno, da 15 milijuna američkih Slavena mora glasati za Roosevelta, čiji četvrti izbor nije sasvim završio, jer je na putu istoga i umro. Kongresu je prisustvovao kao Rooseveltov izaslanik popularni i progresivni ministar unutrašnjih poslova, Harold L. Ickes, koji je oduševio sučesnike, sve same pristaše Rooseveltove Demokratske stranke. Na ovome su Kongresu prisustvovali i istaknuti sovjetski gosti, među kojima Dimitrije Šoštakovič, kojeg smo moja žena i ja osobno sreli kod talijanskog maestra Artura Toscaninija, sovjetski general Aleksandar Gundurov, predsjednik Slavenskog odbora, Aleksej Tolstoj, sovjetski akademik, Zdenek Nejedly, češki intelektualac, i Vanda Wasilevska, poljska književnica. Što se tiče vrlo aktivnog učešća američkih Hrvata u sveslavensko-američkoj suradnji, trebalo bi istaknuti, da je ista proizlazila iz sasvim iskrena idealizma. Zapostavljeni i vrijeđani godinama od srpskih diplomatskih organa i posebno za vrijeme rata, kad su bili prokazivani kao pro-naciste, Hrvati su sasvim logično prilazili manifestacijama Slavenstva u borbi protiv Nijemaca pod okriljem Amerike s neograničenim oduševljenjem. Konačno, i politički program Narodno-oslobodilačkog pokreta pod vodstvom Hrvata Josipa Broza Tita oduševljavao ih je. Nitko nije mogao predpostaviti, da će i kod

tog pokreta prevladati velikosrpsko vodstvo, i da će se Hrvati naći u težem slučaju, nego li u staroj Jugoslaviji. Konačno stanoviti ljudi, poput Balokovića, bili su politički sasvim infantilni, i išli su za tim, da igraju važniju političku ulogu, kako bi se između Amerikanaca pokazali, da i oni imaju svoje sljedbenike u Americi. U zemlji, zasnovanoj na etničkim grupama, ili, kako je Adamič neprestano isticao, na načelu «nacija nacijâ», posebno u vrijeme rata, bilo je privlačivo biti leader, pa makar i najmanje etničke grupe. Iako o tome nisu uvijek vodili računa visoki slojevi američkog društva, vodili su senatori i kongresmeni, kojima su ta mnoštva trebala na izborima. Preko njih se moglo uvijek utjecati i na vladu i njene organe u Washingtonu. Iako je Adamič bio najpoznatiji u američko-južnoslavenskom kretanju, značajno je, da su u tim organizacijama najmanje aktivni bili Slovenci. Tradicionalno, Slovenci su živjeli odvojeno i od Hrvata i od Srba, posebno. Prevladavajuće grupe kod Sloveneca bile su za vrijeme rata katoličke, koje su se držale udaljeno od slavenskih udruživanja, nešto slična kao i Srbi, koji su svi, osim komunista, bili negativni prema Narodno-oslobodilačkom pokretu. Ali kod Slovenaca bilo je i onih, kao Etbin Kristan, socijalist, koji su surađivali s pro-titovskim pokretom, na kojemu su najaktivniji bili Hrvati. Demokratski socijalisti, na čelu s Ivanom Molekom, bili su odlučno protivni svakoj suradnji s bilo kakvim pokretom, u kojemu su vodeću ulogu igrali komunisti. Molek i njegova grupa zazirali su i od Adamiča, kad je bilo jasno, da je Adamič od socijalnog ljevičara sve više prilazio komunističkom marksizmu. Vrlo malo se o tome znalo ili govorilo na širem južnoslavenskom planu, ali kad sam se ja sreo s Molekom, i u dugačkom razgovoru s njim on nije skrivao svoje nepovjerenje prema Adamiču, smatrajući, da će njegovo radikalno spajanje sa slavenskim i posebno južno-slavenskim komunistima, izložiti naše ljude i čitav naš narod u Americi opasnim neprilikama. Ne smije se, naime, smetnuti s uma, da je u toku rata i u razvoju tih djelatnosti američka politička federalna policija FBI vodila računa o svakom pojedinom pokretu, kao i o svakom pojedincu, koji je aktivno sudjelovao u tom pokretu. Ja sam to tek saznao poslije rata, kad sam morao čekati na državljanstvo čitavih sedam godina, iako to nisam nikada zapažao, dok sam aktivno radio i pisao, zagovarajući, da Jugoslaviji odgovara samo jedan pokret: suradnja širokih, naprednih i demokratskih snaga s komunistima. Ono, što je u Londonu moglo i biti shvatljivo i popularno, kako sam kasnije osjetio, to nije bilo u Americi, gdje je komunistička grupacija bila jedna sitna manjina, za koju se znalo, da nije nikako i nikada mogla zauzeti jaču ili značajniju poziciju, bilo na političkom, bilo čak i na intelektualnom planu. Uostalom, i sâm Staljin, kako sam slušao od sovjetskih agenata, nije pridavao nikakvu važnost američkom komunizmu, jer ga je smatrao beznačajnim. Moskvi je tada bilo najbitnije, da se ne zaustavlja američka vojna produkcija, da nema štrajkova, što je ta komunistička manjina i uspijevala postići i kod Slavena i ne-Slavena industrijskih radnika. To je, uostalom, i pogodovalo i američkoj industriji, koja nije samo odgovarala svima ratnim potrebama, nego i obogaćivala se do ogromnih razmjera. Tako je, govorilo se je, komunizam surađivao s kapitalizmom na obostrano zadovoljstvo. To je mnoge američke kapitaliste i tješilo, da će Rusija prestati svojim besmislenim idejama besklasnog društva i likvidacije kapitalizma, i da se ulazi u eru suradnje između dva sasvim oprečna sistema. Tek poslije rata, kad se je Moskva vraćala svojim prvotnim težnjama, i kad su komunizmi zahvaćali srednju Europu, i prvi bjegunci iz Titova «raja», i poslije katastrofe Beneš-Masarykove politike stizali na američko tle, američkoj je javnosti postalo jasno, da se komunistička laž nije rasvijetlila, ni razgalila, nego da je ostala i nadalje slična Staljinu u Moskvi.

Pred svoj povratak kući, koji se upravo sada pripremao u zadnjim mjesecima 1944. godine, imao sam prilike često razgovarati s Lujom Adamičem, bilo na njegovu imanju u Milfordu, u New Jerseyu, bilo u hotelima, u kojima je on odsjedao, u St. Regisu na Fifth Avenue ili u Sheltonu na Lexington Avenue. Govorili smo engleski, jer je Adamičevo poznavanje slovenskog jezika bilo vrlo elementarno, da ne kažem primitivno. Tu leži i razlog, radi kojega on nije zalazio mnogo među naš svijet, niti javno govorio slovenskim jezikom, nego samo na engleskom. Adamič je radio na svojoj farmi, ali u ratu bio je gotovo svakog tjedna po jedan dva dana u New Yorku. U našim razgovorima bili smo otvoreni i iskreni. Po svojem mentalitetu, Adamič je kao Slovenac bio bliži Hrvatima, nego li Srbijancima, iako je bio u dobrim

odnosima sa Stojanom Pribićevićem, s Vasom Trivanovićem, s Kosanovićem i s Mirkovićem, posebno, kad su oni izdavali povremeni časopis «Yugoslavia», koji je dopunjavao Adamičev bilten Južnoslavenskog odbora. Otišavši mlad u Ameriku, on se je bacio na proučavanje američkih socijalnih pitanja, posebno radništva, i to iz najnižih slojeva, gdje je stanje u vremena depresije prije dolaska Rooseveltova New Deale-a bilo teško i bijedno. Tu se je kod njega, kao i kod Jack Londona i Dos Passosa, pojavila težnja, da produbljuje za američkog čitatelja problem slavenskog radnika. Bez pretjerivanja, Adamič nije bio na književnoj visini ni Londona, ni Dos Passosa, kako se to moglo vidjeti u biografiji-romanu Maksa Vanke, objavljenom pod naslovom *«Cradle of Life»* (Kolijevka života). Adamič nije bio pisac višeg stila i zamaha, tako da nije nikada ušao u ono, što se u Americi označuje za višu američku književnost. Adamič ulazi u red američkih socijalnih, mahom ljevičarskih pisaca, koji su se u američkoj književnosti zvali *«muckrakers»*-i, to jest razotkrivateljima i izlagateljima društvenih zala. Najveći, svakako, u to vrijeme, kad su izlazile Adamičeve knjige, kritičar Lewis Gannett kazao je za Adamiča: «Adamic has a magnificent authenticity which makes his writing very moving. He is a literate Bohunk who is still a Bohunk; an American proletarian who tells a story with the directness of a hobo beside u camp fire». (U slobodnom prijevodu znači: «Adamič posjeduje veličanstvenu autentičnost, što čini njegovo pisanje vrlo dirljivim. On je književni *Bohunk* [pogrdna riječ za iseljenika slavenskog porijekla, kao, recimo, Polok-Poljak], koji je uvijek Bohunk; američki proleter, koji priča svoju priču s neposrednošću *hobo* skitalice kod vatre na polju»). Drugim riječima, ni stil, ni jezik ni književni potencijal kod Adamiča nije bio toliko visok, da bi ga bio uveo u američku književnost. Ali ono, što je Adamiča činilo uistinu značajnim u američkoj publicistici, bilo je njegovo iskreno prilaženje problemima američkog proleterskog života, koji je u njegovoj mladosti bio i za njega težak. Bila je njegova stvaralačka snaga, što se je njegov talenat ipak uspio istaknuti i plasirati u američkoj socijalnoj kulturi. Kod njegova pisanja pomagala mu je u dotjerivanju njegovih sastavaka i njegova žena Stella, koja je imala književnog talenta. Knjiga, koja je uistinu naišla na oveći interes javnosti, bila je njegov *«The Natives Return»* (Povratak Urođenika), napisana poslije povratka iz

Jugoslavije. Adamič je, naime, poslije devetnaest godina odsustva iz Kranjske, 1932., u svojim tridesetim godinama, posjetio ne samo Sloveniju, nego i čitavu Jugoslaviju. On je to mogao učiniti, dobivši nagradu Guggenheimove fundacije, koja se obično daje mladim piscima, koji su već objavili nešto knjiga. Kako je knjiga izišla 1934., samih nekoliko mjeseci od Aleksandrova ubojstva u Marseillesu, a u kojoj je naslućeno, da bi Aleksandar prije ili poslije mogao biti ubijen, izdanje je dobilo na popularnosti i ogromnoj prodaji. Poznata ustanova Book of the Month Club, koja bira knjige i širi ih među svoje članove, izabrala je Adamičevu knjigu, što je moglo značiti, da se je knjiga raspačala u stotinjak tisuća primjeraka. U toj svojoj najraširenijoj knjizi, po kojoj ga je poznavala sva Amerika, Adamič je opisao teška društvena, kulturna i političko-nacionalna pitanja svih krajeva zemlje, nad kojima vlada beogradska velikosrpska hegemonija. Bio je to prvi svjetski udarac na beogradsku politiku, na Aleksandrovu diktaturu i na izrabljivanje seljaka, radništva i srednjeg staleža sa strane jednog primitivnog i nasilnog režima. Međutim, opisi zemlje i naroda, napose seljaka u svima krajevima, bili su ispunjeni divljenjem i dirljivom ljubavlju za jednu zemlju, koju je urođenik-povratnik tek tada upoznao. Ogromnu su važnost imali njegovi susreti s vođama opozicije u svima krajevima zemlje, posebno s Mačekom, popraćeni toplim riječima o Stjepanu Radiću i o ogromnom utjecaju, koji je Radić ostavio u širokim seljačkim slojevima. Kod Adamiča su velik dojam izazvali naši marksisti ili socijalni ljevičari, kao Doktor Andrija Štampar, koji ga je s objektivnim podatcima obavijestio o teškom životu i seljaka i radnika. Adamič je posvetio nekoliko dirljivih stranica i Meštroviću, iznijevši i svoje razgovore s njim. Susret i razgovor s Aleksandrom bili su najkontrovezniji, kao i što se moglo očekivati, jer obojica nisu prišli jedan drugome s međusobnim raspoloženjem shvaćanja, nego hladnom formalnošću, sa strane Kralja, a s nepovjerenjem, od strane Adamiča. Adamič duhovito primjećuje, kako nitko nije volio taj sastanak, kojeg se posebno dvorska birokracija pribojavala, ali kako su mu ljudi ipak savjetovali, da ga posjeti, jer da ste u Italiji —rekli su mu—, isto bi tako posjetili i Mussolinija i u svakoj drugoj zemlji diktatora. Knjiga je, u jednu riječ, bila senzacija, i ne samo u Americi, nego i kod inteligencije u zemlji, jer je opozicija očekivala, da će konačno Adamič kazati istinu o

korupciji, teroru, samovladi beogradske čaršije nad cijelom zemljom.

Dok su se naši razgovori vodili i o tome, naime o njegovim otkrićima Jugoslavije, oni su prelazili u suvremeni razvoj zemlje. Adamič je bio jako razočaran u Mačeku, osobito, kao i u svim predstavnicima demokratskih snaga, koji nisu dali dovoljno otpora u ožujku 1941. i koji su odbili suradnju s komunističkim snagama u toku samog rata. On je već bio sazreo u uvjerenju, da su glavna snaga u zemlji komunisti, i da ih ne treba sprječavati, da preuzmu vlast u svoje ruke. Tom prilikom mi je isticao, da u svojem začetku režim ne će biti ni umjeren, ni podnošljiv, savjetujući mi, da dobro razmislim, prije nego što se odlučim na povratak!

Jednog mi dana reče:

—Vi morate računati s jednom realnom činjenicom, da komunisti nemaju ni u koga povjerenja. Iako ste Vi učinili mnogo više, no što se moglo od Vas očekivati kao čovjeka, koji nije nikada pripadao komunističkom pokretu, ipak činjenica, da dolazite iz Amerike, ne će djelovati za Vas osobno pozitivno. Mnogi će Vas sumnjičiti, napose oni, koji su bili u ratu a i prije po tamnicama. Potrebno je voditi računa o osnovnoj činjenici, da komunisti nikome ne vjeruju, nego svojima. To Vas ne bi trebalo nikako iznenaditi. Čuvajte se od kompleksa razočaranja, jer nema sumnje, da će Vas takvi kompleksi često zahvatiti. Morate u sebi zatajiti sve ono, što je do sada bilo u Vama, i odpočeti život sasvim iznova. Preuzimanje vlasti po komunistima ne će biti ni lako, ni ružičasto. Mnoge će se nepravde morati počiniti, da bi se nova pravda postavila na solidne temelje. Uvjeren sam, da će prijelaz iz jučerašnjeg i sadašnjeg stanja u hvatanje vlasti po komunistima biti strašan, gorak i krvav. Sve Vas to ne smije iznenaditi. Morate biti hladan i prihvaćati bez ikakva moraliziranja novu vlast! Ja se pribojavam za Vaš odlazak. Volio bih, da sačekate, dok se nova vlast postavi na solidne noge i obračuna s prošlošću, koja, kako znate, kod nas nije bila ni svijetla, ni plemenita.

Mene je ovaj razgovor, kao i ostali, koje sam vodio s Adamičem, duboko zamislio. Nisam nikako predpostavljao, da je on bio svjestan svega onoga, što sam ja uistinu kasnije doživio u najtežem trenutku svoje vlastite drame i svojeg naroda. Više nego racionalizacija, bilo je kod Adamiča i poznavanje komunizma i komunista u goloj stvarnosti! Nema

sumnje, da je Adamič za vrijeme svojeg boravka u Jugoslaviji, 1932. došao u kontakt sa slovenskim i hrvatskim komunistima. Ali, kako su već stizali stanoviti izaslanici iz Titova tabora, bilo mi je jasno, da su ga morali na sve to upozoriti. Možda se tu radilo i o iskustvima i američkih komunista i ljevičara iz Rusije. Ne treba zaboraviti, da je bilo stotine Amerikanaca, koji su za vrijeme NEP-a i američke depresije napustili Ameriku i preselili su u Rusiju, odakle su se vraćali isto tako razočarani, kao i naši povratnici iz 1945/46. godine. Adamič je sasvim opravdavao i slagao se s tim i takvim mjerama uništenja i iskorjenjivanja stvarnih i potencijalnih neprijatelja. Radi čega bi komunisti, smatrao je on, morali biti humaniji od kapitalista, za koje je mislio, da se isto tako ni u Americi nisu žacali iskorišćavanja čovjeka. Živio je kao dječak u najbjednijim krajevima američkog radništva, kad radnički sindikati nisu postojali, ili su tek bili u povoju, kad je život bio isto tako nesiguran, kao u džungli, i smatrao je sasvim normalnim, da isto to vrše i komunisti u začetku svoje vlasti, dok se ne učvrste. I on je, pomalo primitivan, vjerovao, da je sve to put, označen po Marxu, koji vodi u konačan besklasan raj. Uživao je u tome, kad je vidio i slušao, da Tito živi kao milijuner i da s vanjskim i američkim izaslanicama postupa kao car-diktator. Vidio je u tome pobjedu ne samo radničke klase i svih stradalaca i siromaha, koji su se popeli do najvećih stepena vlasti. Obraćajući se meni, neprestano je opetovao samo jedno:

—Oslobodite se svih predrasuda, posebno moralističkih, i prihvaćajte sve kao normalno!

Sve me je to više puta tjeralo da pomislim, da je Adamič bio ne samo marksist, nego i čak i tajni partijac s ogromnim aspiracijama, da se popne na vlast. Nisam to nikada tvrdio, pa čak ni onda, kad me je senatski investigator 1946., poslije mojeg povratka u New York, o tome ispitivao, postavljajući mi to pitanje nekoliko puta. Kazao sam, da mi to nije poznato i da sumnjam, da bi Adamič bio aktivan komunist. Razmišljajući o tome često, imao sam dojam, da je vjerovao u marksizam do tolike mjere, da ne bi bio ništa učinio, da spasi bilo koje društvo, zasnovano na građanskim i pučkim narodnim slobodama, demokratskim i liberalnim.

II.

MOJA ODISEJADA: IZ AMERIKE KROZ ZAKRVAVLJENU I IZGUBLJENU DOMOVINU KONAČAN POVRATAK U AMERIKU

NAPOMENA. — Čitatelji, koji budu čitali ovaj dio mojih uspomena, a koji se odnose na moj povratak preko Londona u domovinu i, zatim, tešku viziju tragičnih vremena u Hrvatskoj 1945., kao i očekivanje povratka u Ameriku u Rimu, neka se ne iznenade, što je ovaj dio, uglavnom, objavljen u knjizi «HRVATSKA 1945.», Knjižnica Hrvatske revije, «München-Barcelona, 1974., i to *Dnevnik 1944-1945.*, str. 133., i *Izgnanički dnevnik*, str. 245. Razgovori su, kao što je i shvatljivo, *tekstualno preneseni; razmišljanja i opisi su mjestimično prikazani drugčijom stilizacijom. PISAC.*

ČEKAJUĆI NA POVRATAK U DOMOVINU U LONDONU

ZADNJE dane ljeta i jeseni 1944. čekao sam na povratak u domovinu. Pošto je Šubašić napustio New York i putovao između Londona, Moskve i Visa, ja sam čekao na poziv, kako bih krenuo u London, gdje se je još uvijek rješavala sudbina tko će sve preuzeti, da li stara vlada u izgnanstvu, ili nova pod Šubašićem, koja će, po traženju Londona, uspostaviti kontakt s Titom, i konačno predati vlast komunistima u zemlji. Iskao se neki vajni legitimitet, kad je već bilo jasno, da su komunisti kod kuće preuzeli vlast u svoje ruke. Očajavao sam, što nisam mogao krenuti, da bih se što prije našao ne toliko u Londonu, koliko u samoj zemlji. Amerika me više i nije zanimala nego samo utoliko, ukoliko su u njoj još uvijek morali ostati i moja žena s naše dvoje djece, koji nisu mogli putovati, dok se još uvijek rat vodio. Sjedili smo pokraj mora u Saint Jamesu na Long Islandsu, očekujući, da me svakog časa pozovu da krenem. Međutim, otpravnik poslova dr. Ivan Frangeš, možda i po sugestijama bivšeg ambasadora Fotića, kojeg je Šubašić prvih dana svoje vlade penzionirao, nije se nimalo žurio. Nema ničega gorega od hrvatskog činovnika u službi srpske vlade! Lojalniji je od samih srpskih gospodara.

Sve me je to ponukalo, da se izravno pobrinem za svoj put u London. Bila su tada dva puta, avioni ili dva putnička broda, dvije Queen, kako su ih zvali, Mary i Elisabeth. Jedan od vrlo obaviještenih novinara, Andrè Visson, uputi me na Mr. Halperna, jednog od utjecajnih predstavnika britanskog Intelligencea, koji mi u roku od nekoliko dana pronađe mjesto. Bila je to Queen Elisabeth. Kad sam saopćio Frangešu, da mi je već i službeno data rezervacija, nije mu bilo drago. Iako je rezervacija bila vezana za određeni datum, ipak se nije znalo za točni datum napuštanja new-yorške luke. Moja me je žena ispratila na brod, ali joj nisu dali na brod, nego samo u pristanište. Plakali smo i vjerovali, da ćemo se ubrzo ponovno sastati, razumije se u Europi. To putovanje

u ratno vrijeme bilo je skopčano uz ogromne pogibelji. Na brodu je bilo do 12 tisuća mladih američkih avijatičara, koji su bili poredani u ogromne prostore kao sardine. Među njima bilo je mladih ljudi, koji su s ogromnim optimizmom gledali na svoj odlazak, da oslobode Europu od najstrašnije tiranije! Mnogi su bili ponosni na tu svoju misiju oslobađanja Europe. Jedan mi je mladi avijatičar govorio, da ako i pogine, zna barem zašto je poginuo!

Na brodu je bilo i nešto diplomacije i službena savezničkog svijeta, u najvećem broju Rusa i Brazilijanaca. Bili smo sasvim odijeljeni od vojnika u posebnom odjeljenju za službeno osoblje. Kad odjedamput tu sretnem i Walter Lippmanna, koji me pozove u svoju kabinu. Samo pod uvjetom, reče, da ne pušim. Prije toga ostali smo tek kratko vrijeme na komičnoj zabavi, namijenjenoj mladim avijatičarima, na kojoj je nastupao kao suveren zanosne atrakcije Micky Rooney. Prešavši u Lippmannovu kabinu, razvezao se je dulji razgovor no što sam očekivao. Lippmann je bio uvjeren, da je njegova politika podupiranja saveza Velike Trojice sasvim uspjela, i da je to bio jedini put osiguranja mira u svijetu. Podjela svijeta na one zapadnog i istočnog utjecaja, tj. između, s jedne strane, dviju anglosaskih sila, SAD i Britanije, i, s druge, Rusije, uvjeravala ga je, da će na taj način biti izbjegnut niz sukoba. Kao najistaknutiji američki politički pisac iz vanjskog i unutrašnjeg područja, smatrao je, da će Jalta biti svakako pozitivna, i radovao se, da će uskoro u Londonu doći do konkretnih saznanja, koje je i razvio u nizu svojih «column». Iako inteligentan i pronicav, Lippmann nije vjerovao, da bi interesi velikih sila mogle pomutiti ideologije. Ideologije su za njega bile manje važne od interesa velikih sila. Ta manjkavost, uostalom, bila je i osnovna slabost američke vanjske politike. Najveći dio anglosaskih politologa nije pripisivao osobitu važnost ideologijama, iako je jasno, da su pod njihovim utjecajem milijuni ljudi išli čak i s oduševljenjem u rat. Ali taj snažan opijum, s kojim su se služili i naci-fašisti i komunisti, nije nikako ulazio u odlučujuću sferu američko-britanskih vodećih faktora. Ono, što je i njega ponajviše zabrinjavalo, bila je činjenica, da jedna sovjetska agresivna politika ne bi postepeno ohladnjavala Ameriku za daljnje ostajanje u svijetu i guralo je ponovno u izolacionizam, čega su se ponajviše bojali ne samo Roosevelt, nego i svi američki globalisti.

Što se tiče stanja u našem dijelu svijeta, Lippmann je imao osjećaj, da je Fotićeva politika, s kojom se on slagao, pretrpjela ogroman poraz. To kao da nije očekivao. Ne poznavajući naše nacionalne i socijalne strukture, i on je, poput najvećeg dijela visokih američkih internacionalista, polazio s gledišta, da su u Jugoslaviji Srbi isključivi nosioci vlasti, i da će oni i nadalje biti u toj zemlji nosioci vlasti. Ukoliko bi pak Jugoslavija otišla sasvim sovjetskim putem, što ga je i najviše zabrinjavalo, bilo je, da bi takva činjenica mogla isto tako samo gurati Ameriku u izolacionizam. Nikakav širokogrudan osjećaj nije vladao kod Lippmanna u odnosu na male narode: gdje će oni biti, na kojoj strani i u kakvoj utjecajnoj sferi, nije ga brigalo. On je samo vjerovao u jedno: mir se može sačuvati i održati samo, ukoliko dvije super-velesile, Amerika i Rusija, budu složne u osnovnim načelima vođenja politike. Malima kao, uostalom, i maloj djeci može uvijek da se pruže uspavanke, kako ne bi uznemirivali mir velikih!

Uspoređujući, sasvim naravno, takav visoki ton «realpolitik», koji je vladao u mozgovima vodećih američkih arhitekata vođenja vanjske politike, s upravo beskrajnim idealizmom mladih američkih avijatičara sa svih krajeva Amerike, od Brooklyna preko Illinoisa i Arizone do Kalifornije, nisam mogao a da se dovoljno i narugam, ali i da zaplačem. Bio sam, naime, uvjeren, da cinizam, koji je odlikovao europske politologe i državnike, ne će biti u stanju zahvatiti i osjećaje ove velike, mlade i idealističke demokracije.

Pošto nas je komandant broda obavijestio, da smo morali izmijeniti smjer plovidbe, s juga na sjever, pošto je naslućeno žarište njemačkih podmornica, mi smo kasno u noć, poslije tri noći i dva dana, bili već u Glasgowu. U vlaku do Londona, prisutni se iznenađuju, kako to, da ja jedem naranče i južno voće, što me sili da s njim dijelim sve ono, što mi je žena pripremila u ručnoj košari. Južno voće običan Englez nije vidio već četiri godine. U Londonu zbrka. Pobijeđeni velikosrbi računaju, da Šubašić ne može nikako ostati na vodstvu, i da će vlast ponovno pasti u njihove ruke. Smještaju me u hotel. Netom posjetim vladinu zgradu, srećem stare prijatelje, poznanike, u jednu riječ figure izbjeglištva. Stojan Gavrilović utučen, što ga Šubašić nije postavio za ministra vanjskih poslova. Mato Vučetić sretan, što ga je Šubašić imenovao za šefa Presbiroa, i tako postigao ono, za čim je dugo sanjao. Tu su i Grga Zlatoper, koji me razuvjerava, da se vra-

ćam u Beograd, jer da tamo svakoga bacaju u zatvor. Naidoh i na Miloša Crnjanskog, koji mi čestita, što sam se na vrijeme opredijelio za novo stanje u zemlji. Veli, da mi je tu pomagao Ferrero, za kojeg tvrdi, da je bio marksist!? Kao i uvijek, s Crnjanskim nastane nikada nedovršena diskusija. Ja mu uzvraćam, da Ferrero nije bio marksist. Naprotiv, tri su me Talijana izliječili od svakog fašizma, Gaetano Mosca, Benedetto Croce i Guglielmo Ferrero, kad su me uvjerili, kako su oni govorili, da je marksizam *«la mezza verità»* (polovica istine). Analiza, možda, i točna primjena za pojam novog tipa vlasti i društva utopistička, svakako totalitarna. Pod utjecajem spomenutih, ja nisam više nikada ni povjerovao u marksizam, a sâm Krleža ispadao mi je sve to više nezanimljiv. Crnjanski, ne puštajući me nikako, pitao je, radi čega je Ferrero branio španjolsku republikansku vladu, na što sam mu odgovorio, da je Ferrero u toj vladi vidio legitimnu vladu, koju je fašizam silom oborio! Nikako da ga uvjerim. Osjetio sam, da je bio nesretan, što je pogriješio, i umjesto komunizmu, prilazio fašizmu! Na to mi tih dana Slobodan Jovanović reče: «Ne brinite, Crnjanski će i s crvenim totalitarcima pronaći način da se ukopča, kao što je učinio i s crnima i s plavima!» Tako je i bilo! Nije prošlo mnogo vremena, kad je Ivo Andrić, dobivši, razumije se, dozvolu odozgor, došao u London i poveo Crnjanskoga kući u Beograd, pošto je Crnjanski napisao odu Beogradu, koja je ražalila čaršiju do tolike mjere, da se sa svih strana tražio njegov povratak. Kad bi se to isto moglo desiti s hrvatskim piscem, umjetnikom i intelektualcem? Što se sve nije pronalazilo Meštrovića, samo da mu se onemogući povratak kući? To su ta dva kriterija, koja vladaju, kad je riječ o vraćanju intelektualaca!

Kad sam se konačno oslobodio Crnjanskoga, kojeg više i ne ću vidjeti, bio sam izložen nizu sukobljavajućih susreta. Prvog prosinca održavala se proslava jugoslavenskog jedinstva. Milan Grol me žestoko napadne ne samo zato, što sam prišao Titu, nego i, što sam zauzeo sasvim hrvatsko stanovište. Svjestan je činjenice, da mi pozicija nije mogla biti najlakša i najugodnija pokraj Dučića i Fotića, ali ipak smatra, da sam morao ostati na jugoslavenskoj poziciji! Slično je i Vilderovo stanovište, u odnosu na moj rad u New Yorku. Ja mu otvoreno zamjeravam njegovo protu-hrvatsko stanovište. Rekoh mu, da je sramota, da se on nije ograđivao od velikosrpske propagande, koja je cio hrvatski narod optuživala za ustaško nasilje! Kako se s Vilderom našao i Banjanin, koji me je isto tako napao, osjetio sam, da sam stekao nepovjerenje svih starih režimlija. U tom sam društvu sreo i dra Juru Šuteja, koji me ljudski upita, nisam li pridigao svoja neisplaćena beriva?! Kako nisam ništa o tome znao, on mi rekne, da odmah pođem Milanu, tj. dru Martinoviću, njegovu pomoćniku, da mi isplati sve zaostale prinadležnosti od više od godine dana, koje nam Fotić nije isplaćivao, jer da smo prišli Titu i radili protiv njegove i Purićeve vlade! Novac sam odmah dostavio ženi i djeci u New York, kojima je to trebalo! Inače, Šutej mi reče, da se on vraća kući, jer je svaki politički čovjek u emigraciji sredstvo u rukama činovnika velikih sila. — Kao onaj Jukić! —nadoda u smijehu—. Ne želim, nikako, biti Jukić!

Najavivši se dru Krnjeviću, on mi zakaza sastanak u Athenèe Clubu, čiji je bio član, ali zato, što je bio član izbjegličke vlade. Englezi, kao i uvijek susretljivi prema gostima, stavili su na raspolaganje članovima savezničkih vlada pristup u njihove klubove. U tome jednom od najotmjenijih londonskih klubova sreo sam i starog R. Seton-Watsona, Scotus Viatora, kojeg sam poznavao iz susreta kod Meštrovića i Milana Ćurčina u Zagrebu. Dr. Krnjević mi je u dugačkom i žučljivom monologu opisao svu svoju tešku i mukotrpnu borbu sa Srbima u vladi, priznavši mi, da je najgori bio Slobodan Jovanović, tim više, što je bio intelektualac. [Sjetio sam se Božidara Markovića, koji me je uvjeravao, kako su na bijegu iz Beograda preko Atene i Kaira pa do Londona, Krnjević i Jovanović bili neprestano zajedno, postavivši solidne temelje za jedno iskreno prijateljstvo, koje će nesumnjivo produbsti pozitivan sporazum između Hrvata i Srba!?]. Krnjević mi je isticao, da se je smisao njegove opozicije sastojao uglavnom u tome, da se obustave protu-hrvatski napadaji, da se poštivaju obaveze, koje su postignute sporazumom između Mačeka i Cvetkovića, odnosno Mačeka i kneza Pavla. Krnjević je bio, kako me je uvjeravao, vrlo zadovoljan, što je Šubašić stekao toliko povjerenje Winston Churchilla, i upravo zato, što je bio Hrvat i postigao taj položaj, ali, posebno je istakao, dr Šubašić je izgubio svako moje povjerenje, kad je za vrijeme boravka na Visu u pregovorima s Titom i zatim u Beogradu odbio stupiti u vezu s ing. Košutićem, koji se nalazio na «oslobođenom teritoriju»; i da ga zatim odmah dovede na mjesto pregovora, posebno što se i Košutić nalazio

na «oslobođenom teritoriju». Isto tako trebao je tražiti, da se dovede i predsjednik Maček. Tu je u takvim postupcima Šubašić izgubio svako Krnjevićevo povjerenje, jer je izdao Stranku i narod. Svojim uobičajenim piskutivim glasom, sav gorko razočaran dodaje: «Zato sam i zatvorio telefon, kad me je Šubašić zadnji put nazvao, kazavši mu, da je on izgubio povjerenje HSSa, i da sve što radi, radi u svoje ime, nikako u naše!» Krnjević mi je zatim saopćio, da je on uputio kralju Petru pismo, u kome je od njega tražio, da nikako ne predaje vlast u ruke Titovim i Šubašićevim namjesnicima. On je to učinio «isključivo iz principijelnosti»: Kralj ne smije predati vlast revolucionarcima. Tako se i kod Krnjevića instinktivno pojavio staro-hrvatski legitimizam, nikakve simpatije za srpskog Kralja, naprotiv, čak i namjera da, na taj način, izvrgne ruglu srbijanske političare, koji su svojeg vlastitog Kralja pustili, da se izgubi u labirintu politike Velikih Sila, ne suzdržavši ga, da ne padne! Tako se i ovdje zbilo, da je jedan hrvatski političar bio veći ustavobranitelj od veliko-srpskog autoriteta za ustavno pravo — Slobodana Jovanovića! Značajno je, da to nije nitko tako snažno osjetio, koliko Tito, koji je više napadao Krnjevića, nego li srbijanske političare, izgubljene u svojim svađama i ne misleći, da im je bila dužnost da sačuvaju Kralja! Do povratka iz zemlje ponovno u Ameriku ja više nisam sreo Krnjevića.

U očekivanju povratka Šubašića iz Moskve, kao zatim i iz Beograda, ja sam viđao ne samo naše ljude, nego i Engleze. Kao što se moglo očekivati, Seton Watson se najviše zanimao za Ćurčina i Meštrovića. Što se tiče stanja u zemlji i u emigraciji, bio je tek površno upućen. Krnjević je bio sasvim točnog mišljenja, kad mi je govorio, da Seton Watson ne znači u Foreign Officeu ono, što je značio za vrijeme Prvog rata. Znao je ipak, da su i nadalje i ovog rata prevladavale nesuglasice između Srba i Hrvata, ali je stajao na stanovištu, da se, pa čak i pod komunizmom, Jugoslavija mora održati. Sjećao se mojih priloga u «Novoj Evropi», koji su se odnosili na odnose između Ferrerovih i Supila. U toku razgovora došao je na sastanak i mladi Hugh Seton-Watson, koji se poslije rata istakao kao historičar Rusije i našeg dijela svijeta.

Teško je bilo vidjeti Wickham Steed-a koji je već bio u godinama, ali me je ipak pozvao na čaj. Tamo više kod njega nije bilo Madame Rose, nego jedna mlada Engleskinja, inteligentna i privlačna. Ona se sva raspričala o tome, kako je sva Engleska oduševljena Churchillovim dinamizmom, i kako je sušta istina ono, što je Churchill kazao u svojem govoru, da bi Englezi, da su se Nijemci iskrcali, branili svoju zemlju, svaki pedalj svoje zemlje, svaki prag ispred svoje kuće. I uistinu, ja nisam nikada i nigdje osjetio toliku svijest slobode i odpora protiv nacizma, kao ovdje u Londonu, gdje mi se čini, da je svaki Englez, od najsitnijeg do najobraženijeg, bio svjestan, da su njegova otočja zadnja brana zatiračima slobode. Razgovor sa Steedom doveo nas je i do Supila. Za Steeda je taj naš gorostas bio impresivniji od bilo kojeg našeg diplomate ili političara. Posebno je Steed uživao uspoređivati Matiju Boškovića, poslanika Srbije, kojeg je označio pigmejcem, s velikim političkim gorostasom Supilom. Kad ga je on, Steed, predstavio Lordu Greyu, ovaj je bio toliko zanesen sa Supilom, da se više nije obraćao na bilo kakva obavještenja, koja je primao od službene srpske strane. Ono što je Steeda posebno iznenađivalo kod Supila, bio je Supilov iskonski politički instinkt, koji je ne samo umio osjetiti važnost jednog političkog trenutka, nego i odmjeriti važnost istoga i pronaći stav, koji je trebalo zauzeti u tome trenutku. Steed je neprestano isticao, kako je Supilo uvjerio ne samo njega, nego i Lorda Greya, da se Dvojna Monarhija ne će moći održati, jer da njena politička klasa nije uspjela shvatiti važnost pojave i razvoja južno-slavenskih naroda. Slično kao i Ferrero, Steed mi je ponavljao, da mu je Supilo razotkrio neminovnost sloma Habsburške Austrije. Kao i Watson, i Steed je vrlo malo znao o srpsko-hrvatskim sukobima u jugoslavenskim vladama, ali je ipak naslućivao, da sukobi i nadalje postoje, i to zato, što Srbi niti znaju, niti hoće dijeliti vlast s bilo kime, napose ne s Hrvatima!

Ne znajući što me čeka, u Londonu kao i u domovini, vraćao sam se s akreditivima američkog dopisnika, i to istaknutog političkog časopisa «The Nation», u kojem sam aktivno surađivao zadnje godine. Nisam znao, da mi je to otvaralo vrata svugdje u Londonu. Kingsley Martin u redakciji «The Nation and Statesman», s kojim je «The Nation» bio povezan, priredio mi je ručak, na kojemu sam upoznao zanimljiv broj engleskih publicista. Za razliku od američkih stručnjaka o našim pitanjima, engleski su politolozi bili oprezniji. Oni bi bili žrtvovali sve vodeće službene krugove predratnih vlada u jugoistočnoj Europi, kao Mihajlovića, kralja Petra, ali nisu

bili na čisto, što će donijeti oni, koji dolaze poslije njih. Ljudi tipa jednog Tita i sličnih. U vezi s takvim razgovorima, dvije nezapamćene večeri proveo sam u stanu prof. H. Laskia i u kući člana Donjeg doma MP Straussa. Laski je briljantan dijalektičar, kakvih nije bilo u New Yorku. Churchill je znao reći za Laskia: «Honny soi qui Laski pense!» (Bio proklet onaj, koji kao Laski misli). Bio je jako zabrinut za naš dio svijeta, jer je smatrao, da će zasigurno komunizam zavladati kod nas. Socijalist i odlučno protivan komunizmu, smatrao je, da su Roosevelt i Churchill trebali biti kategoričniji u svojim traženjima ispred Staljina. Za Balkan i za Srednju Europu držao je, da će, ako se ovako nastavi u popuštanjima, pasti sasvim pod kontrolu sovjetske komunističke satrapije. Laski pontificira, Amerikanci slušaju, nisu na visini. Svjestan toga, Laski ne daje nikome do riječi. [I ovdje isti slučaj: jedini, bilo od Hrvata ili od Srba, koji je ovdje poznat, je Dr. R. Bićanić. Nije čudnovato, što svi Srbi mrze Bićanića]. Najživlje veče proveo sam u kući zastupnika Straussa, gdje me je iznenadio Aneurin Bevan, *enfant terrible* Laburističke stranke. Govorio je cijele večeri, i predbacivao je nama, Poljacima i Česima, da ćemo poslije rata ići za tim, da uspostavimo težak teror nad Nijemcima. Smatra, da tu pogibelj u interesu Europe treba već u toku rata odkloniti, ali se boji, da ni Churchill, ni Roosevelt ne će biti u stanju to spriječiti. Za Slavene kaže, da su upravo fanatički zagrijani, da fizički i politički obračunaju s Nijemcima. Mene je ovaj izljev nepovjerenja u Slavene od strane jednog laburističkog prvaka iznenadio. [Međutim, poslije rata ni Bevana, ni njegovu grupu ljevičarskih laburista nije smetalo, da neprestano posjećuju Tita i uživaju na Brijunima, na novcu jednog siromašnog naroda, koji je, u to vrijeme, izvlačio jedva jedvice kraj s krajem]. Susrećući tako englesko društvo, osjetio sam duboku razliku, koja posebno u intelektualnim razinama postoji između američkog i engleskog društva. Nije bilo nikakve sumnje, da je engleska inteligencija daleko dublja, suptilnija i stilskija u intelektualnim i političkim razgovorima od američke, koja je tek u toku rata počela ulaziti, u većem broju, u problematiku svijeta, i zauzimati stanovišta o istima. Ono što posebno iskače iz razgovora s britanskim intelektualcem, za razliku od američkoga, to je duboko poznavanje predmeta, o kojem se raspravlja.

To se isto tako osjeća u Parlamentu, House of Commons,

koji sam često posjećivao, i gdje sam osjetio uistinu snagu engleskog parlamentarizma, jedinog možda u svijetu. Ne mogu nikako zaboraviti ono veče, kad je Churchill istupio pred Parlamenat, i najavio, da iste noći putuje u Atenu, da bi zaustavio naglo prodiranje komunista, koji su prijetili, da uspostave u Grčkoj isti sistem, koji je već bio uspostavljen u Jugoslaviji, Bugarskoj i Albaniji. Takva debata, na takvoj visini odgovornosti tumačila mi je dublje demokratsku svijest jednog uistinu politički visoko odgojena naroda, nego li sve knjige o načelima, na kojima je sazidana britanska demokracija. Ili, recimo, kad sam slušao, kako jedan zastupnik iz Škotske traži, da se vojnicima u Siciliji pošalju deke, koje su im potrebne, da se u hladnim noćima pokrivaju toplijim pokrivačima. Iako se je u Londonu osjećao rat i nad njim su upravo tada padale VT, takvo zauzimanje za člana jednog izbornog okruga od strane zastupnika izražavalo je svo značenje demokratske odgovornosti. Boraveći nekoliko tjedana poslije toga u Beogradu, i prisustvujući sastancima u beogradskoj Skupštini, gdje su se komunistički prvaci derali nemogućim frazama protiv Grola i nekomunističkih poslanika, nisam mogao a da se ne sjetim londonskog parlamentarizma, s uvjerenjem, da se mi nikada ne ćemo popeti do takvog stupnja ljudskog i političkog ponašanja.

Ali pokraj toga značajnog poglavlja života u Londonu, ono, što me je isto tako duboko osvajalo, bilo je držanje gotovo svakog pojedinog engleskog ili škotskog građanina po Londonu i ostalim gradovima Britanije. Beskrajne kolone građana, koje čekaju, da bi izbjegli takozvani «black market» i pažljivo i strpljivo nabavljale sve živežne namirnice u zakonitim prodavaonicama. Stariji ljudi, čekajući čitave sate, da bi mogli kupiti deset cigareta. Takvi prizori ispunjali bi me poštovanjem za taj narod. Često sam znao kazati: Tko nije vidio Engleza za vrijeme rata, taj ne zna, što to znači biti odgovoran narod! — Loše odjeveni, ali ipak čisti, i sve ostalo odlikovalo ih je do uistinu zamjerne visine. Bilo je upravo tada, kad je u Londonu bio jako razvijen «black market», to tako zvano «crno tržište». Našao sam se u Parlamentu, kad je na bezbrojne interpelacije odgovarao ministar unutrašnjih djela, kazavši: «Mi Englezi o tome ništa ne znamo. Ali da on postoji, o tome nema sumnje. Tek klijenti su tog tržišta stranci, naši gosti». Misleći tu na američke vojnike, savezničke diplomate i predstavnike.

Događaj, koji mi se duboko zarezao u pameti, bio je slijedeći. Božić 1944. proveo sam u Aberdeenu u Škotskoj kod englesko-američkih prijatelja moje žene. U dvorcu, u kojemu se živjeli, vladala je strašna vlaga. Nije se grijalo, jer ogrijeva nije bilo. Međutim, protokol je bio uvijek isti. Ujutro posluga je donosila topao čaj. Na sâm Božić išli smo zbog mene u katoličku crkvu. Crkva je bila dupkom puna ljudi, koji nisu izgledali Englezi. I uistinu, za vrijeme propovijedi, svećenik Englez, koji je tepao na englesko-talijanskom, upućivao je svoje riječi talijanskim zarobljenicima. Iz tih riječi saznao sam, da su talijanski zarobljenici predstavljali za pučanstvo prilično teške probleme. Svećenik je pokušavao, da im protumači, da, iako oni nisu pravo govoreći engleski gosti, nego ono što jesu, ne označivši riječ zarobljenici, trebali bi se ipak vladati otmjenije. Napose ne bi smjeli toliko smetati žensko građanstvo, čiji se muževi nalaze u ratu. Način, na koji je stari svećenik to izgovarao, izazvalo je kod prisutnih Talijana bučan smijeh, što je zbunilo i samog svećenika. —«Sjetite se, govorio je, da ste vi kršćani kao i mi, da su vam obitelji u sličnim položajima, u kojima su i naše, upravo ove, koje vi ovdje posjećujete, i kad treba i kad ne treba!» — Moji domaćini, ne znajući talijanski, nisu znali o čemu se radi, i kad sam im protumačio, osjetio sam, da su oni bili sasvim upućeni u teško stanje engleskih domaćina, iako su priznavali, da talijanski zarobljenici marljivo rade, i po zapuštenim poljima i po zanatskim radnjama kao i po gradnjama. Razgovarajući sa zarobljenicima, kako se radilo o ogromnom broju neženjenih mladih ljudi, bilo mi je jasno, poznavajući Talijana, da je i u tim dalekim krajevima gorske Škotske stari puritanizam prilazio kraju svakako naglije, nego bi se to bilo zbilo, da i talijanski zarobljenik nije sa sobom donio svoj erotski instinkt, koji je zasigurno za Škotljanku morao značiti čitavo otkriće. To nisu, uostalom, ni pokušali zanijekati moji domaćini, koji su čak smatrali, da su zarobljenici unijeli u otužna i dosadna raspoloženja, koje ništa teže ne može izazvati koliko rat!

Jedan drugi neobično važan doživljaj svakako za mene bilo je otkriće milozvučnosti engleskog jezika. Ja sam, naime, naučio engleski u Americi, i kad sam prvih večeri prisustvovao prikazivanju Bernard Shawovih i Shakespearovih djelâ u londonskim kazalištima, odjedamput sam osjetio, čak i otkrio, da engleski jezik ide u red najslađih i najmelodioznijih jezika

na kazališnim daskama. U sjeveroameričkom izražavanju, engleski mi je jezik zvučio surovo, teško i suviše nazalno. Prosječan se Amerikanac u izgovaranju jezika više služi nosom nego li ustima. Slušajući kazališne komade u Old Vicu pa i u manjim londonskim kazalištima, ostao sam iz večeri za večerom zadivljen muzikalnošću engleskog jezika. Bilo mi je uvijek krivo, pa i danas to isto, što kao mlad čovjek nisam najprije boravio negdje u Oxfordu ili u Cambridgeu, i tamo naučio engleski kroz engleska usta. Iako su u Londonu još uvijek padale VT, čak i u središtu grada, ja sam gotovo svaku večer iskoristio u posjećivanju kazališta. Prikazivanja Rikarda III. u režiji Lawrence Olivera, i sada mi ne može izbljediti iz pameti, ne samo kao najsavršenija gluma, nego i kao trijumf tonalne lingvistike. Razumije se, prikazivanje te Shakespeareove drame doimalo se dirljivo i zato, što je spajalo prošlost s jednom i suviše tragičnom sadašnjošću, koju su, međutim, Englezi nosili dostojanstveno i bez bilo kakve nervoze. Kad je jedne večeri jedna njemačka VT pala i na Cumberland hotel, u kojem sam živio, i srušila prednji dio zgrade, mi smo stranci bježali, dok su engleski poslužnici stajali hladno na svojim mjestima, ne uzrujavajući se, kazavši samo ovo: —Ne bježite. Ostajte gdje jeste. Evo ih ponovno! Ne će da nas puste na miru! — Misleći na njemačke ViTu, kako su ih zvali, koji su padali ravno na London, upućeni s nizozemskih obala!

Još uvijek u očekivanju odlaska u zemlju, do kojeg nije moglo doći a da se predhodno ne vrati Šubašić, bio sam pozvan od Ujedinjenog Odbora Južnih Slavena, da u Kensington Court Gardens održim predavanje o političkom položaju u Sjedinjenim Državama. U to se vrijeme vratio iz Amerike dr. R. Bićanić, i ja sam osjetio, da njegovo predavanje nije dalo ni potpunu, ni jasnu sliku o Americi u ratu. I to je bio jedan od razloga, da i ja održim svoju riječ o svojim iskustvima u Americi. Glavnu sam pažnju posvetio svima onim koncepcijama, koje prevladavaju i sukobljavaju se u vođenju američke vanjske politike. Svakako vrlo ljevičarska bila je koncepcija Henry Wallacea, koji je stajao na stanovištu, da se Amerika nalazi u vijeku «običnog čovjeka» («common man»), kome treba, kako je govorio, osigurati i rad i, u jednu riječ, život dostojan čovjeka, i to slikovito u obliku, da svakog dana ima pravo na čašu mlijeka i na

šolju riže. Tu potrebu Wallace je osjetio u Kini, i svugdje je zagovarao u svima svojim evangelističkim propovijedima. Protiv takvog shvaćanja pojavljivala se i teza H. Luce-a, magnata i vlasnika «Time» i «Life» novinskog poduzeća, koje je vladalo američkim glavama. Luce je stajao na stanovištu, da je ovo stoljeće —američko stoljeće— što je u ljevičarskoj opoziciji značilo promicanje američkog ekspanzionističkog imperijalizma. Wendell Willkie, nesuđeni republikanski predsjednik, vratio se je iz Kine i iz Rusije oduševljen idejom «Jednog svijeta». Roosevelt je išao za tim, da sjedini sve te oprečne američke teze. Označio sam već tada, da će Amerika kroz Lend Lease —pozajmi unajmi— i posebno preko UNRRA-e, dviju vrlo jakih ekonomskih organizacija, koje su trebale iz ruševina i bijede podignuti svijet, napose onaj nastradao od rata, ipak preplaviti svijet svojom širokom idejom humanitarnosti. Upozoravao sam na pogrešne poglede Luja Adamiča, da bi američka politika išla za tim, da se odrekne kapitalizma, odnosno «slobodna podhvata», koji za nju znači bazu slobode i demokracije. Naprotiv, isticao sam, da je cilj američke politike osigurati što moguće više širenje načela slobode i demokracije. Iako Amerika ne ide za tim, da bi ona i poslije ovog rata osvojila bilo koje teritorije, ona se ipak ne odriče, da ovog puta ostane prisutna u svijetu, smatrajući izolacijonizam preživjelim. I to samo zato, da bi spriječila bilo kakve nove ekspanzionističke i imperijalističke pokušaje s bilo koje strane. Na pitanje, da bih dao kratak pogled na političko stanje emigracije, kazao sam, da je naporima Šubašića i svih nas, hrvatsko iseljeništvo, uglavnom, prihvatilo novo stanje u zemlji, uvjereno, da to ne će biti komunizam, nego široka socijalistička demokracija, zasnovana na idealima Braće Radića. Što se tiče srpske emigracije, ona je mahom crnogorsko-lička, vrlo malo srpska iz stare Srbije, ali, za razliku od Crnogoraca, ista je odana Kralju i Mihajloviću, općenito ideji vođenja Jugoslavije isključivo po Srbiji. Preporučio sam, da je hrvatsko iseljeništvo spremno, da se djelomično i vraća kući, s namjerom, da uzme aktivnog udjela u izgradnji zemlje i da svojim novcem podupre obnovu Hrvatske.

Nikako mi nije bilo jasno, da bi moje predavanje bilo sasvim u stilu Titove misije, koja se tada već nalazila u Londonu. Na čelu te misije bio je general, inače odvjetnik V. Velebit, koji je radi činjenice, što ga je Churchill pozdravio u Parlamentu, stekao ugled u međunarodnim krugovima. Naš ga svijet nije posebno volio, ne mislim tek velikosrbi, nego ni oni, koji su bili naklonjeni Titovu pokretu. Velebit je bio jako nepovjerljiv i zatvoren čovjek, s kojim se nije nikako moglo uspostaviti neposredan i spontan kontakt. To me je jako iznenađivalo, jer mi smo u Americi sanjali o tome, kako će Titovi ljudi biti uistinu novi ljudi, široki i otvoreni. Velebit je dozivao u pamet tipičnog zagrebačkog beamtera tipa Frangeša. Kod toga nije imao nikakvog intelektualnog volumena, što me je još više zbunjivalo. Zanimljiviji su svakako bili partijci Dušan-Šane Petrović i Voja Serzentić, brat Gluvoga iz predratne «Politike». Tajnik Velebita bio je Bata Nešić, sin bivšeg poslanika Ljube Nešića, koji me je iznenadio, jer je uglavnom svo svoje vrijeme posvećivao sakupljanju političkih podataka o svakom pojedincu u londonskoj jugoslavenskoj koloniji. Izvodio je tu svoju, svakako podlu službu prilično rogobatno i vulgarno. Sve mi je postajalo jasnije, kad je taj Nešić dolazio gotovo svako drugo veče u moj hotel, da me ispituje i preispituje ne samo o političkim pitanjima u Washingtonu, nego čak i o mojim političkim uvjerenjima. U nekoliko mahova nije krio, da od mene dobije odgovor, da li bih pristupio Partiji. Odbijajući da dajem na takva pitanja bilo kakve odgovore, imam osjećaj, da sam još u Londonu kod njega i kod Velebita stvorio mišljenje, da sam neupotrebljiv za tehniku njihova rada. Nadao sam se ipak, da ću kod kuće u domovini naići na nov svijet, o kojemu sam sanjao, kad smo se u New Yorku borili za Tita. Ono što je ponajviše teško pogađalo cio moj ponovno probuđeni idealizam, da bi Jugoslavija iz ovog rata mogla doživjeti jedan istinski preporod, bila su sva ta odurna i neintelektualna, upravo ordinarno špijunska ispitivanja Velebita i Nešića, koja su mi vraćala u pamet sve ono, što sam čitao o staljinističkim komunističkim policijama i njihovim metodama. Kako sam upravo tada čitao u Londonu Koestlerov politički roman «Mrak u podne», nisam mogao nikako da se oslobodim od onoga, što će kasnije postati i moje uvjerenje, da je inteligencija u komunističkoj Partiji najgori i najpokvareniji segment jednog pokreta, koji se iz najidealističkijih postavki pretvorio u najhipokritskiji i najlažniji aparat ubijanja ljudstva. Tek poslije bilo mi je jasno, kako je Šubašić postao žrtvom tog aparata, kojemu je iz naivnosti i neupućenosti predao sudbinu svoje zemlje. I što je najgore, imao sam prilike kasnije i čuti,

da se je Velebit posebno ponosio, kako je ne samo Churchilla, nego i Šubašića preveo žedne preko vode.

O svemu tome znalo se već tada u Londonu. Grga Zlatoper me je neprestano upozoravao na taj ogroman policijski sistem, koji da je zarobio cijelu zemlju. Ono što me je u samom Londonu jako iznenađivalo, bila je činjenica, da je gotovo sva *jeunesse dorée,* djeca beogradskih ministara, bila već duboko u službi Titove misije. Uz Batu Nešića, tu su se našli i mladi Gjura Ninčić, sin ministra Ninčića, i kći Milana Gavrilovića, kao i sin poznatog dra Koena i mnogi drugi. Za sve njih govorilo se, da su već prije rata bili komunisti, i da su u toku rata u samoj izbjegloj vladi bili već povezani kroz ćelije s partijskim rukovodstvom na terenu. Postajalo je, naime, jasno, da je beogradska čaršija imala već pripremljenu i drugu velikosrpsku hegemonističku ekipu za novo stanje. S hrvatske strane, najaktivniji organizator protitovske akcije bio je Bićanić, uz nekoliko novinara i javnih radnika, među kojima se nalazio i ing. Franjo Gaži i dr. T. Jančiković, koji su došli s Bliskog Istoka u London, da bi se sa Šubašićem, kao i ja, vratili u zemlju. Oni su bili mišljenja, da je Šubašićevo rješenje bila jedina mogućnost, da se i Hrvatsku izvuče iz zatvorena ćoška, u koji ju je bacio Pavelić, kao i fatalni sukob srpskih i hrvatskih političkih stranaka. Ali, dok su na srpskoj pro-titovskoj strani bile već zauzete sve pozicije, dotle su se hrvatski pro-titovski elementi, na čelu sa samim Šubašićem, vraćali u zemlju iz čistog idealizma. I tu se mogla osjetiti tipična hrvatska naivnost, i velikosrpska drastična bizantinska stvarnost. Jedini, koji je, u to vrijeme, od Hrvata na sav glas osuđivao Šubašića i njegov sporazum s Titom, bio je mladi Splićanin dr. Mladen Giunio. On je i mene, posebno u društvu Jančikovića, salijetao, da se ne vraćam u zemlju; opisivao mi je strašne slike komunističke vlasti, optužujući Šubašića, da vodi zemlju u provaliju. Poznavajući mladog Giunia, koji će nešto malo vremena zatim povesti i u Kanadi i u Americi propagandu protiv Tita i komunističkog stanja kod nas, odnosno poznavajući njegova oca, starog odvjetnika dra. Silvestra Giunia, još iz Splita, nisam mogao, da se otmem njegovim opisima. Ali povratak u domovinu zanosio me je do tolike mjere, da se nisam osvrćao ni na takva upozorenja, do kojih sam i ja kasnije, na temelju živa iskustva, došao!

ŠUBAŠIĆEV POVRATAK U LONDON

KONAČNO, koncem godine (1944.) stigao je u London i ban Šubašić. Njegov dolazak izazvao je značajnu, i krupnu uzbunu. I u londonskim međunarodnim krugovima i posebno u političkoj emigraciji. Opozicija protiv njegova sporazuma s Titom, koji su prihvatile i engleska i američka vlada, digla je glavu i računala, da će doći do Šubašićeve ostavke, jer da ni Kralj, pa čak ni Englezi ne će prihvatiti Šubašićevu formulu. Bile su to zadnje nade jedne grupe političara, koja je izgubila sve nade, jer nije umjela u toku rata riješiti osnovna pitanja zemlje. Za sve srpske političare, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, glavni su neprijatelji bili Hrvati, kojima posljeratni srpski političari ne bi bili dali ni Banovinu. Glavna ih je misao vodila, da se u posljeratnoj Jugoslaviji zavede najteži režim, koji bi Hrvate bio lišio najelementarnijih državnih prava i političke ravnopravnosti sa Srbijancima. Uz to, javno se govorilo, da Hrvati trebaju biti kažnjeni i zbog ustaških pokolja srpskog pučanstva, s kojima je svakog Hrvata ucjenjivao svaki srpski političar, osobito diplomat. Radilo se, naime, kao o nekoj hipoteci, koju se moralo postaviti nad Hrvatima za nekoliko generacija! Tako je, uostalom, i pisao i Jovan Dučić u svojim protuhrvatskim harangama, poznatim pod naslovom: «Radi pravilnije orijentacije»!

Netom je Šubašić stigao, glavni mi je zadatak bio, da se s njim sastanem. Kako je Šubašić volio šetati kroz parkove, to mi je poručio i savjetovao, da ga sačekam poslije ureda i pratim do Hotel Claridgesa, u kojem je odsjeo, preko Hyde Parka. To me je podsjećalo na duge šetnje, koje smo u toku rata Ante Smith Pavelić i ja vodili s Banom kroz Central Park u New Yorku, kad bi nam na dugo i široko pričao svoje osobne i političke doživljaje. Kao po običaju, tako je i ovog puta, bio sav idealist, gotovo romantik, ali i lukav.

Bilo je kod Šubašića mnogo od našeg poluinteligenta, koji, osim položenih pravnih ispita, ništa drugo nije znao, ni od politike, ni od povijesti, ni od književnosti. Kod njega je vladalo sveslavensko romantičko raspoloženje. Tako mi je odmah s oduševljenjem opisivao Moskvu, Kremlj i veličanstvenu širinu i humanost ruskog naroda, za koji je govorio, da nam je bliži i od američkog i posebno od svakog zapadno-europskog naroda. Ostao je oduševljen Staljinom, koji je na njega proizveo dojam velikog slavenskog državnika, u koga bi se, isticao je, mnogi naši komunisti trebali ugledati. Vjerovao je, da je on iskreni prijatelj naših naroda; i da će on, Šubašić, naći kod Staljina jaču podporu, kad god mu to bude trebalo u odnosu s našim komunistima. Bio je, jednom riječju, čvrsto uvjeren, da je njegova misija uspjela i da se ide ka konačnom izvršenju sporazuma, odnosno prijenosu kraljevske i izgnaničke vlasti na vlast u zemlji.

U daljnjem razgovoru, govorio mi je potanje o svojim razgovorima sa Churchillom i ostalim engleskim političarima.

— Bio sam kod gospodina Churchilla — Ban je ne znam iz kojih obzira isticao riječ *gospodin,* kad je govorio o istaknutim ličnostima... — Tamo su bili, nizao je, i g. Eden i g. Stevenson (britanski ambasador kod jugoslavenske vlade). Bilo je to u Chequeresu uz vatru. Ovi zapadnjaci znaju razgovarati uz vatru lijepo i intimno. Govorio sam im o partizanima, o Titovim generalima, govorio sam im na isti način, kao što bih govorio o našim pastirima. Rekao sam im: «I ja sam pastir. I vi trebate shvatiti dušu pastira». — Ban je imao tako divno mišljenje o pastirima, da je čestoput izgledalo izmišljeno i vještački.

Tada mi je saopćio, da mu je te večeri Churchill, koji se vraćao iz Atene, teško zabrinut prodorom komunista u Grčkoj, i zaprepašten, što će se sve odigrati u Europi, ako komunisti svugdje preuzmu maha, ponovno kazao, da on još uvijek stoji na stanovištu, da bi, možda, ipak bilo potrebno prebaciti nešto engleske vojske —dvije brigade— u zapadnu Jugoslaviju, i tako barem nešto od Jugoslavije spasiti od komunizma.

—Odklonio sam to kategorički —Šubašić nastavi— i kazao: to bi bio građanski rat između Hrvata i Srba. Dosta su se ti narodi međusobno klali. Dosta su oni krvi lijevali za Zapad. Nikako! To bi za uvijek slomilo Jugoslaviju. Ja nisam poput ovih naših hrvatskih i srpskih političara, što se odriču

Jugoslavije — dodao je kao svoju primjedbu meni. Da li sam dobro učinio ili ne —ne znam— i tu se zamislio. — Ali znam, da sam ostao dosljedan sebi i svojem idealu, da Srbi i Hrvati ostanu zajedno, da se Jugoslavija ne siječe na zapadnu i istočnu.

O situaciji u zemlji rekao mi je, da je sav narod uz Tita. Zatim je dodao ovo:

—U Beogradu sam vidio jednu djevojku iz Vukove Gorice, koja me je uvjerila, da je sav narod uz partizane. Upitao sam je, što narod misli o Mačeku. Ona mi je rekla: Svi samo govore o Titu, svi hvale Tita, a Mačeka žale! To Vam je situacija! — Za mene je to bilo veliko iznenađenje, jer nikada nitko od svih Mačekovih suradnika nije s tolikim neograničenim poštovanjem govorio o Mačeku, kao Šubašić u toku rata i prije svojih vezivanja s Titom. Iz te izjave osjetio sam, da je Šubašić sasvim raskrstio, ne samo s Krnjevićem, kojeg ionako nije nikada posebno cijenio, nego i s Mačekom! Za njega i Hrvatski Seljački Pokret nije više bila jedna od vodećih političkih snaga hrvatskog naroda.

Razgovor se poveo i na stanje u Londonu. Značajno je bilo, da Šubašić nije nimalo bio uznemiren držanjem srpskih i hrvatskih političara iz bivših vlada. Isto ga tako nije uznemirivalo ni negativno držanje Krnjevića, koji bi mu, uostalom, i smetao u ovoj novoj kombinaciji s Titom. Svečano mi je izjavljivao:

—Razlika između mene i Krnjevića, kao i razlika između mene i srbijanskih političara, je u tome, da sam ja Jugoslaven, a da oni to nisu! Tu leži i razlog, da ni Krnjević, ni Jovanović nisu mogli biti članovi moje vlade. Uostalom, Jovanoviću sam jasno i glasno kazao: «Treba da znate, da svatko može biti članom moje vlade, osim Vas! Vi ste jedini javni radnik, koji ne može biti članom jugoslavenske vlade!» — Da tu Šubašić nije bio daleko od istine, dokazuje i ova uzrečica Antony Edena, o kojoj je pričao čitav saveznički London. U jednom razgovoru s Benešom, Eden je kazao: «U Londonu ima dva Jugoslavena. To smo ja i vi! To jest Englez Eden i Čeh Beneš».

Konačno, u jednom je od svojih razgovora izražavao svoje puno uvjerenje ne samo u sretan ishod svoje politike, nego i u sretnu budućnost hrvatskog naroda u Jugoslaviji. Kad god bi pala riječ o Kralju, da li će se spasiti ili ne, on bi samo odgovarao, da to nije važno. Ali osjećalo se, da mu nije bilo

stalo. Bio je svakako svjestan, da do restauracije monarhije ne će doći. Dodavao je samo: —Važno je, da se spasi narod. — To je bila njegova uobičajena fraza. Glavno je spasiti narod. Nije nikako vjerovao, niti išta držao do političara, za koje je izjavljivao, da su sve upropastili, i da su se za vlast prodavali Englezima i Amerikancima. Uostalom, kako ni srpski ni hrvatski političari nisu mnogo držali do Šubašića, čega je on bio svjestan, bilo je jasno, da ni on nije njima opraštao. Kod Titovih ljudi nisu mu nikakve poteškoće nanosili ni Tito, ni komunisti. Iznimku je pravio stari Smodlaka, koji je svoj stari jal protiv HSSa prenosio na Šubašića. Govorio mi je, da mu je Smodlaka bacao samo klipove pod noge. On je uvijek tražio više od onoga, što bi sâm Tito tražio. Bilo je to na Visu. Šubašić je priznavao, da je Tito uvijek stavljao Smodlaku na pravo mjesto. Kod svih pregovora, kaže mi Šubašić, Smodlaka je uvijek bio najsitničaviji, tražeći čak i položaje u diplomaciji za svoje sinove; i od toga je pravio čitava pitanja! Šubašić nije nalazio riječi, kako bi se pohvalno izražavao o Titu. Neprestano je isticao, da kod Tita nije nailazio ni na kakve prepreke. U Titu je gledao realistu i pragmatičara, s kojim su i Saveznici lako radili!

Značajno je, da za cijelo vrijeme u Londonu, kad su se razvijale najopasnije intrige protiv njegova sporazuma s Titom, da kod Šubašića nije bilo nikakve sumnje, da će stvari poći putem, koji je on pripremio, tako da je bilo smiješno slušati sve ono, što je opozicija najavljivala i kombinirala, među ostalim i skori neminovan pad Šubašićev i oblikovanje neke nove vlade, koja bi izmijenila Tito-Šubašićev sporazum, i sve to pod parolom, da se spasi Kralj i demokracija. Neodređenost oko Šubašića trajala je svo vrijeme do Jalte, ali značajno je, da kad god bih upitao Šubašića, da li je posve siguran, da se njegov položaj ne će izmijeniti, i da eventualno Churchill ne će pasti pod utjecaj velike većine srpskih političara, Šubašić je mirno i hladno odgovarao, da je uspjeh na njegovoj strani. To je opravdavao time, da na tom gledištu ostaju, kako ih je on zvao, «naši veliki Saveznici»! Šubašiću je mnogo pomogla izmijenjena situacija u zemlji, na terenu, zatim teška zamorenost i prezasićenost engleskih službenih krugova s ljudsko-političkim materijalom i srpskog i hrvatskog političkog svijeta. Svi oni koji misle, da bi engleski državnici trošili svoje energije, da spase principe, koji kod njih vladaju, i u drugim savezničkim zemljama, varaju

se. Mahom zaljubljeni u Tita i u partizanstvo, svi su britanski tzv. eksperti, na čelu s pukovnikom MacLeanom, zaboravili svoje odanosti monarhiji i demokraciji, i pustili ne samo nas, nego i svu srednju i južnu Europu Sovjetskoj Rusiji, žrtvovaši ne samo nas, nego čak i Beneša i Masaryka i sve ostale balkanske kraljeve i prvake. Da su barem za uzvrat nešto dobili? Naprotiv, oni su i sebe izložili pogibelji, da više u povijesti ne igraju ni vodeću, ni glavnu ulogu. To nitko snažnije nije osjetio, koliko general De Gaulle, koji kao instinktivan Gal nije nikada vjerovao «perfidnom Albionu».

KONAC JEDNE DINASTIJE — KONAC JEDNOG POLITIČKOG SVIJETA

ZADNJI, upravo beznadni napori, da se spasi dinastija i stari politički svijet i Srba i Hrvata, nastavljaju se grčevito. Ljudi sa svojim zastarjelim strukturama i političkim formulama, koje kao da nestaju kroz maglu starog Londona, napinju se istrošenim i zahrđalim sredstvima. Razumije se, bez uspjeha. Stojan Pribićević, poznati dopisnik Time magazina-tjednika, koji se odjedamput s fronta našao u Londonu, uvjerava, da svi napori Slobodana Jovanovića, Milana Gavrilovića i Radoja Kneževića sa svom simbolikom dinastije Karađorđevića ne će uspjeti. Šubašić ostaje. Velika trojica, Roosevelt, Churchill i Staljin, prihvatili su formulu Tito-Šubašić. Sve ostalo rješava se u zemlji na terenu. Krnjević predaje Kralju pismo u ime HSSa, u kome povlači povjerenje Šubašiću, i traži od Kralja, da nikako ne prihvati sporazum. Petar pristupa konzultacijama šefova stranaka, ali u odsustvu predsjednika vlade Šubašića, kojeg odbija da viđa i da s njim razgovora. Šubašić, što je u njegovoj naravi, drži se sasvim hladno i kao da ga se Kraljeve operacije uopće ne tiču. Ne daje ostavke. Šubašić mi povjerava, da on nije htio odmah u početku iznuditi Kraljev potpis, jer da je to moglo značiti kao da ga prisiljava. Vjeruje, da će Kralj potpisati. Šubašić smatra, da je princip monarhije spašen; i što je najbitnije, da je stvorena veza s realnim stanjem u zemlji. Da li je ili nije Šubašić svjestan, da sama činjenica, da se Kralj ne vraća u zemlju prije referenduma, ne bi mogla značiti, da će komunisti učiniti sve, da spriječe Kraljev povratak. On tvrdi, da je Staljin u njegovu prisustvu upozorio Kardelja, da ne prave lažne izbore, da izbori moraju biti istiniti, i da puste Kralja u zemlju, odnosno da zatvore jedno oko, kad se on bude vraćao! Kako je izgledalo *post festum*, i tu se Šubašić pustio izigrati. Razumije se, ukoliko je računao na Kraljevu kartu.

Ja, međutim, sumnjam, da mu je bilo stalo do Kraljevih mogućnosti. On je gledao sebe!

Da bi komedija bila savršenija, Kralj ili, kako su ga zvali, Peter, sazivlje konferenciju za štampu. Mato Vučetić, šef Presbiroa, ništa o tome ne zna. Novinare pozivlje Kraljev engleski adjutant, Pawson. Kralj se, međutim, ne pojavljuje. Nagađanja: Foreign office zabranio je Kralju, da održava konferenciju. Predvečer se ipak izdaje saopćenje, u kome se ističe, da nije potpisan sporazum s Titom. Sve to bez znanja svoje i engleske vlade. Vele, da je predao službenu obavijest nekoliko trenutaka prije, no što će ići na sastanak s Edenom. Opći je dojam u javnosti i u štampi, da je Kraljev čin neuračunljiv. Da bi spasio situaciju, javlja se Kosanović, koji, naprotiv, tvrdi, da se pregovori i nadalje nastavljaju, da Kralj u načelu nije odbio sporazum, da je samo postavio stanovite prigovore, tj. objekcije, koje, međutim, ostavljaju otvorena vrata razgovorima i pregovorima. Šubašić, svakako po savjetu Engleza, kaže mi, da je on uputio pismo Kralju, gdje mu saopćava, da je on saznao za njegove objekcije; i da je spreman nastaviti pregovore. Primjećujem, da kako on gleda na Krnjevićevo bezgranično podupiranje Kralja, na to će on:

—Pustite Krnjevića, on već desetljećima nije bio u zemlji, ne poznaje stanje u zemlji, niti uopće ima smisla za politiku kod nas! — Šubašić je i nadalje optimist. Kaže mi: Uskoro u Zagrebu!

Ali stanje kod nas u Londonu ne prestaje i nadalje da bude u znaku podpuna kaosa. Svakog se jutra puštaju vijesti, da je Kralj zatražio od Šubašića, da mora dati ostavku, što nije bilo točno. Jedno je ipak bilo točno: da je Kralj odbijao da se sastaje i da razgovora sa Šubašićem. Opozicija, koju su uglavnom vodili srpski diplomati i birokracija, uz dvorjanike Jovanovića, Gavrilovića, Kneževića, služila se svim sredstvima, da uvjeri Kralja, da se povuče i da kroz engleski tisak kompromitira, omalovaži i obesnaži sporazum. Izgledalo je uistinu neshvatljivo, da Kralj, potpisujući sporazum, potpisuje ustvari vlastitu i svoje dinastije abdikaciju. Taj momenat nitko nije bolje uočio od Krnjevića. Srbijanski političari nisu bili suptilni poznavaoci legitimizma, kao Krnjević. Ban je bio svjestan, da potpis sporazuma znači za Kralja kapitulaciju, što je on ustvari i prihvaćao, uvjeren, da je monarhija, osim kod Srba, izgubila svoju vrijednost kod ostalih naroda. Kako u političkim zbrkama i komedijama mora uvijek biti

jedan branilac propalih kombinacija, taj je u ovome slučaju bio Većeslav Vilder, koji je stajao na stanovištu, da je sporazum s komunistima nedostojan svakog demokratski orijentiranog političkog čovjeka. Jednog me dana sretne u Kingstonhouse, sjedištu vlade, i sasu na mene mnoštvo riječi. Među ostalim i ovo: —Vi kao zet Guglielma Ferrera ne biste smjeli surađivati s jednom vladom, koju vode komunisti! — Primijetih mu: —Značajno je, da su svi Vaši politički suradnici i istomišljenici, Sava Kosanović i Srdjan Budisavljević u novoj situaciji! — Kao da će prsnuti od gnjeva, ništa ne uzvrati! Ali Vilder mi je zatim u duljim razgovorima priznao, da Jugoslavije ne bi bilo, da nije došlo do sporazuma između Tita i Šubašića; srdio se na nemoguću politiku srbijanskih političara, koje je smatrao odgovornim, što nije nikada dolazilo do sporazuma. Razumije se, smatrao je isto tako odgovornim i Krnjevića.

Dok je tako trajalo to vrzino kolo, dolazilo je do preokreta u intrazigentnom držanju demokratske opozicije. Zamoreni od dugog izbjegništva, ljudi su ipak htjeli da se vrate u zemlju. To se je moglo posebno zapaziti kod Milana Grola i Miloša Trifunovića. Jednog mi dana reče Grol:

—Odlučio sam se vratiti. Mislim, da je moje mesto kod kuće. — Čeznuo je posebno za tim, da vidi sina; držao je, da je to jedini način, da ga spasi od partizana, da ga ne bi strijeljali, zbog suradnje s Mihajlovićem. Slično je raspoloženje vladalo kod Trifunovića, koga se nije ticalo, da li će Kralj pristati ili ne će, nego samo povratak. Trifunović je bio kupio u New Yorku krzno za svoju ženu, i često mi je govorio, kako je sav sretan, što joj ga nosi. Trifunovića nije strašilo, što je Tito komunist i što će nametnuti komunizam, nego što su i Tito i Šubašić bili Hrvati. Toga nikada nije bilo!

Da bi se krenulo kući, čekalo se na Jaltu. Nagađalo se je po Londonu po onoj Churchillovoj: od Malte do Jalte, na Malti dugački razgovori s već bolesnim Rooseveltom, koji se je, što no je riječ, gađao u padežima, kad se je govorilo o Hrvatima i Srbima, Slovacima i Česima, Rusima i Ukrajincima, Bugarima i Makedoncima... Jalta je konačno stigla, i prošla. Churchill na povratku s Jalte vratio se je sasvim odlučan, da provede Tito-Šubašićev sporazum, pa makar to bilo i protiv Kraljeve volje, kako je to izjavio u Parlamentu. Moram ponovno istaknuti, da se ovakav postupak jednog načelnog monarhiste i k tome konzervativca protiv monarhije rijetko kada zabilježio u analima parlamentarizma i demokracije. Te sam večeri, izlazeći iz House of Commons, razmišljao, kako se ruše stare ustanove, kako se srozavaju načela, na kojima se zasnivaju monarhije, demokracije i sve ono, radi čega se vodio rat — rat protivu totalitarizma. Gledao sam oko sebe: nigdje u jugoslavenskoj vladi nije bilo srbijanskog političara, da se digne javno u obranu načela monarhijskog legitimiteta. Bili bi, možda, nešto učinili u ime velikosrpstva ili radi nastavljanja velikosrpske hegemonije, ali nitko s gledišta monarhijskog načela legitimiteta. Jedini, koji je to učinio, bio je jedan hrvatski političar, Juraj Krnjević, ne zbog toga, što bi on bio volio Kralja, nego zato, što je kao stari legitimist vidio i osjetio, da se u Churchillovoj odluci ruši osnovno načelo legitimiteta. Ali tko je to vidio i osjetio? Gotovo nitko! Hrvati su to osjetili i protumačili, kao da Krnjević brani srpskog Kralja, dok su Srbijanci Krnjevićev potez tumačili, kao da bi Hrvati mogli da se tako povežu uz monarhiju, i u slučaju pozitivna rješenja za Kralja, zavladaju kroz srpsku monarhiju nad zemljom! Ali tko je u ovoj igri pao na ispitu, bio je ustavobranitelj Slobodan Jovanović, «savjest srpstva», kako ga se zvalo, pustivši da sve pođe nizbrdo u konačnu provaliju. Neki su to tumačili, kao da «čika Slobodan nije ionako nikada voleo» Karađorđeviće!

Poslije konačnog Churchillova veredikta, bilo je jasno, da se vraćamo kući. U Kingston house nastala je gužva i navala, tko će prvi kući. Jednog dana, u to vrijeme, ponovno sretnem Miloša-Mišu Trifunovića, kojega su Srbijanci zvali Miša Konj, ponovno ističem. Srbijanci su, naime, najveći dio svojih političara nazivali nadimcima iz životinjskog svijeta. Ljuba Davidović Ljuba-Patak, Jovana Jovanovića Pižon od engleskog Pidgeon, jer je Jovanović, odgojen u Londonu, imao engleske manire. Sasvim mirno Miša Trifunović mi izvali ovu:

—Dobro ste i mudro vi Hrvati to udesili! — Što opet? —upitah—. Eto, molim vas, ovaj vaš Ban, pa Tito i Maček u Zagrebu, svi ste skupa. Lepo vi vodite stvari. Ja nisam nikada mislio, da su Hrvati tako vešti i pametni. Ovaj vaš Ban dobro s Churchillom, a Tito sa Staljinom, pa zar to ne znači voditi pametnu politiku!? A vidite, molim vas, nas! Čika Slobodan, profesor, znam, ustavnog prava, ali slab poli-

tičar. Onaj Ninčić, sav ogluveo, jedva se kreće. A ovaj naš Petar, izgubismo svo vreme, da ga ženimo, pa šta od svega toga?

—Dakle, Vi se vraćate, a mislite li se posvetiti politici?

—Kako, molim Vas, kakva politika?! Ja sam za to star. Idem kući, da zibam unuče. I što bismo mi više u politici? Treba ostaviti politiku ovim mlađima, komuncima. Zar niste videli kako vešto rade. U Beogradu je već sve proradilo. Voz Beograd-Niš već proradio. Da je to bila naša vlada, mi bismo još većali i svađali se, da li će pre proraditi Zagreb-Beograd, Zagreb-Split, pa tek onda Beograd-Niš!

Pred odlazak u Beograd, odlučih se posjetiti Slobodana. Nisam ga vidio još od 1940. u Beogradu. Bio je, kao i uvijek lucidan, svjež, duhovit i nasmijan. Govorio mi je najprije, kako je učio staro-grčki, i kako sada uviđa, da je vrlo teško shvatiti Platona i Aristotela, ako ih se ne čita u originalu. Nije mi nimalo zamjerio, poput ostalih, što sam prišao Titu. Bio je, kao i uvijek, u razgovorima diskretan. Žalio se na političare-profesionalce. Veli, da su svi primadone, i da se s njima ne da ni surađivati, ni raditi. Ali nije nikoga spominjao poimence. Uto prođe gospođa Ninčić, i on joj priđe, zatim, oprostivši se od nje, reče mi: —Strašno je zabrinjuje zdravlje Ninčića. Međutim, nema ničega ozbiljnog, uobrazio je, da ima neke duboke bolove u stomaku. Znate Vi Ninčića, on je uvek bolestan. Molièrov «Uobraženi bolesnik»!

Razgovaramo o Milanu Ćurčinu. Zamislio se pa reče: —Ko zna, da li će mu dopustiti izdavanje «Nove Evrope»? Šta će on bez nje?

Na moje primjedbe, da se Milan Grol vraća, nije ništa kazao, tek ovo: —Grol je uvek bio čovek narodne fronte! — Za Trifunovića reče: —Nije me nipošto iznenadilo. Trifunović ne može bez svojih beogradskih prijatelja i kavanskih razgovora.

Pri polasku, dok se rastavljamo, pogledavši me, reče:

—Vrlo je dobro, što ste se rešili da idete u zemlju. Vi ćete sve to videti, zapaziti i proučiti, pa ćete nam sve to umeti da saopštite, kad se vratite.

[Koliko su te riječi Jovanovića bile proročanske ili intuitivne, to sam tek osjetio, kad sam se 1946. vratio iz zemlje. Jovanović je znao, da ja ne ću moći prihvatiti komunizam; i da ću, kad napustim bilo kako zemlju, objaviti sva svoja

iskustva pod komunizmom. Značajno je, da mu ja to u razgovoru nisam nikako dao naslutiti, ali Jovanović je u sebi posjedovao ogromno mnogo ženske malicijoznosti, pa je to mogao naslutiti].

I prije no što smo se rastali ispred njegova hotela, opet mi reče:

—Dobro gledajte i slušajte sve oko Vas, tako da Vam ništa ne izmakne! Nemojte ništa propustiti!

Tu sam se sjetio Slobodana, kad sam se od njega opraštao na polasku iz Beograda u Ameriku 1940., kad mi je preporučivao:

—Nemojte se vraćati iz Amerike s jednom «Agonijom Amerike».

[Aluzija je bila na moju «Agoniju Evrope», koja je upravo te godine bila objavljena u Beogradu].

Bio je to kao zadnji moj oproštaj s Londonom, jer je postepeno red pao i na mene, da mogu krenuti kući. Kako se u Londonu nalazio američki ambasador, koji se isto tako spremao na svoju novu dužnost u Beograd, imao sam prilike, da se s njim upoznam. Bilo je to na jednom cocktailu kod V. Rybarža, koji je došao do novca, oženivši se bogatom Amerikankom. Patterson je bio u društvu Bernard Yarrowa, od američkog strateškog ureda (OSS-a), koji će se uskoro pretvoriti u CIA, inače stručnjak za sovjetska pitanja, porijeklom Rus, koji me odmah upita:

—Jeste li zaboravili Fotića? Čestitam, Vi ste pobijedili! Mora da se osjećate zadovoljnim, što se vraćate kući? Sve je svršeno. Fotić je izgubio bitku.

—Kako to Vi —dodah— njegov prijatelj!?

—Ta, to Vam je politika! Tako je svijet oduvijek išao! — Predstavlja mi ambasadora Pattersona. Tipičan američki businessman, koji nema nikakvog smisla za politiku, tako da komunisti ne će s njim imati nikakvih poteškoća. Najteže je kod američke vanjske politike, da na najviša mjesta imenuju ljude bez bilo kakvih kvalifikacija, samo zato, što su pridonijeli predsjedničkim izborima, ili zadužili jednu ili drugu stranku, demokratsku ili republikansku, svojim doprinosima.

Dogovorismo se za sastanak. Kako je Bernard Yarrow jedan od američkih promatrača, dodijeljen po major-generalu William J. Donovanu, inače poznatom po imenu Wild Bill (Divlji), da prati i izvješćuje o pregovorima između Chur-

chilla, Edena, kralja Petra i Šubašića, o pitanju sporazuma između Šubašićeve vlade i Titova odbora, smatrao sam, da ću od njega saznati cijelu stvar. On mi otvoreno reče, da je Petar izgubljen; i da nema govora, da bi mogao sačuvati prijestolje. Kako je bez novca, Englezi su mu obećali svu materijalnu potporu, ukoliko prihvati njihov prijedlog, da pusti vlast Titu. Jedini je to izlazak iz jugoslavenske krize. Englezi i, prema njihovu mišljenju, Amerikanci, bili su mišljenja, da su Kralja i njegov autoritet upropastili srpski političari; i da je jedino rješenje, da se sačuva Jugoslavija, predavanje vlasti Titu i partizanima, pošto je i Draža Mihajlović pokazao, da nije bio na visini. Yarrow mi kaže, da je Churchill, kad se je radilo o imenovanju Kraljevskih namjesnika, kazao Kralju: «Vi ih sâm ne možete birati. Kao ustavni monarh, Vi morate uvijek uzimati savjet Vaših ministara». Konačno, i Yarrow, razočaran ne samo s Petrom i velikosrpskim ministrima, nego i Englezima, reče mi, da je Churchil čak i upozorio Kralja slijedećom opomenom: «Tri velike sile (tj. Britanija, Rusija i USA) ne će dignuti ni jedan prst, niti žrtvovati jednog čovjeka, da bi vratili ponovno na prijesto u Europi niti jednog kralja». Eden, sa svoje strane, savjetuje i Petru i ministrima, da se vrate kući; i da tamo nastave svoje raznovrsne politike. Konačno se umiješala i kraljica Marija, tražeći od nesretnog Petra, da se odrekne prijestolja i preda nasljedstvo Tomislavu. Jako utučen, Yarrow mi kaže, da je zapomagao Donovana, da se zauzme za Kralja kod Roosevelta, ali o tome nije moglo biti govora. Yarrow, koji se je kao izbjeglica iz Rusije sjećao pada Romanovih, doživljavao je i u ovoj tragediji još jedno novo iskustvo, da je Zapad, bilo da je ciničan, bilo bez ikakvog uvjerenja puštao, da se još jedna zemlja preda boljševicima-komunistima! — Jadan Petar, reče mi, doživio je ne samo da bude napušten od engleskih saveznika, nego i od svoje matere. Prešavši na Šubašića, reče mi, da ni «pastir» ne će dugo trajati. Kad izrekne riječ pastir, nasmije se. — Znaš, doda, on je uvijek po stoti put sebe nazvao pastirom. Zato smo ovu operaciju u raščišćavanju zadnje jugo-krize i nazvali «Operation Shepherd», misleći i na Šubašića i na Petra.

Kao što rekoh, konačno je stigao i moj, držao sam: sretan dan, da se vratim kući. Svakog dana sve je to više nestajalo našeg izbjegličkog svijeta iz Londona. Sve što je bilo dinamičnije, inteligentnije, ali i oportunističkije, vraćalo se kući. Bilo je i onih, isto tako inteligentnih, dinamičnih i oportunističkih, koji su vjerovali, da će vrijeme uskoro pregaziti i Tita i komuniste. Šubašić je krenuo sa svojim «istarskim» kabinetom: Dragovanom Šepićem, Vjekom Primužom, svi osim Josipa Mohorovičića-Mohora, kome se nije dalo da se vraća u komunističku Jugoslaviju. Iako nije bio nikakav reakcionar ni kapitalist, sasvim ispravno je vjerovao, da nema slobodnije zemlje od Amerike. Mohor, Grga Zlatoper i Mato Vučetić i mene su mučili i zapomagali, da se nikako ne vraćam kući, jer da ću sigurno nastradati. U Londonu se već na sva usta govorilo, kako u Beogradu, kao i po cijeloj zemlji, ljudi nestaju kao muhe. Ja sam, međutim, ostajao pri svome gledištu, da se moram vratiti. Ništa me nije moglo uvjeriti u suprotno. Nisam nikako htio ostati izbjeglicom, pa ni u Americi, gdje sam imao velikih mogućnosti. Ali ljudi mi nisu vjerovali. Govorilo se, da se vraćam iz oportunizma. Tako se i pisalo. Slično su mišljenje mnogi Hrvati imali i o dru. Tomici Jančikoviću, vodećem članu haesesovskih organizacija. Jančiković me je istinski osvajao. Bio je jako povezan s Bićanićem i, razumije se, sa Šubašićem, ali nije prekidao ni svoje redovne veze s Krnjevićem, iako se nije nikako slagao s vođenjem Krnjevićeve legitimističke politike. Poznavao je u intimnosti političare iz Hrvatskog Seljačkog Pokreta, sve njihove odlike i slabosti; stajao je na stanovištu, da je potrebno ići do kraja u ovoj najnovijoj politici, kako bi se spasila Hrvatska, toliko omražena u slobodnom svijetu zbog ustaštva! Jančiković je vjerovao, da je Šubašićeva politika bila jedina mogućnost, da se Hrvatska spasi, i zato mu je pružao svu podporu.

Prije polaska, i on je otišao, da se oprosti od Krnjevića, i bio je teško pogođen, kad mu je Krnjević kazao, da je za njega najbolje, da se vrati kući, jer, dodao je: —Vi ionako niste za emigraciju i za vanjski svijet! Vi ste uvijek radili na terenu, i zato je najbolje, da i tamo ostanete! — Ovakav hladan oproštaj duboko je pogodio Jančikovića, tako da se je na taj Krnjevićev neukusan izljev često žalio. Nije bio svjestan činjenice, da je Krnjević u svojem egocentrizmu vjerovao, da je on jedini Hrvat, koji mora ostati u inozemstvu i predstavljati Hrvatsku, jer nitko drugi, pa kasnije ni Maček, nije bio na visini! Za razliku od hrvatske inteligencije, koju sam upoznao u emigraciji, Jančiković je lutao između mark-

sističke ljevice i radićevskog seljaštva. I to ga je strašno mučilo. Komunisti su prema njemu bili nemilosrdni. Nestao je u jednom od komunističkih logora, ni kriv ni dužan, u torturama ponižavanja i mučenja. Takva je bila sudbina najpoštenijeg dijela hrvatske inteligencije, i na desnici i na ljevici!

U Swingdonu sam, gdje čekam na avion, koji treba da me prebaci u Napulj, odakle preko Baria u Beograd. Ratni avion nema dna u sredini, tako se sve vidjelo ispod nas. Prešli smo Francusku. Već smo ugledali kupolu Svetog Petra u Rimu. Dirljiv trenutak. Duh Europe je već u nama. Četiri godine Amerike, kao da nikada nisu postojale u našem životu. Iz Londona u Napulj stigli smo za šest sati i 45 minuta. Tada je to bila senzacija! U Napulju se osjeća strašna, upravo crna bijeda. Grad je jako oštećen. Napose luka i sredina grada. Reče mi jedan momak u hotelu: —Italiji treba šezdeset godina, da se pridigne. [Nije joj trebalo ni dvadeset!]. Talijani se svađaju, poplava stranaka i trka za vlašću. Jedan mi intelektualac reče: —Netom rat svrši, bit će revolucija. Neizbježno! Sve to dugujemo Mussoliniju — «al nostro Duce», koji je svirao violinu i gledao svoje interese. Zašto smo mi morali napadati Grčku i Jugoslaviju? Sve to nije trebalo! — Jedan drugi Talijan, poput Buridanova magarca, dodaje: —Sve bi bilo dobro, da Mussolini nije ušao u rat! Nije trebao slušati ludog Hitlera! Ali zašto je Mussolini zagazio u rat? — Talijani se ne pitaju. Ne istražuju ni razloge, ni uzroke. Ne pitaju se, zašto su dvadeset i nešto godina slušali Mussolinija i divili se njegovoj genijalnosti, prezirali nekoliko svojih ozbiljnih ljudi, koji su ih na sve to upozoravali. Za njih je samo jedna pogreška, što je zagazio u rat, i što se nije na vrijeme izvukao iz Hitlerovih računa!

Trinaesti je travnja. Na uzletištu u Pomigliano jedan engleski avijatičar saopćava, da je jučer umro predsjednik Franklin Delano Roosevelt. Pokazuje novine američke vojske, *Stars and Stripes,* koje preko cijele naslovne stranice objavljuju tešku vijest. Saopćio sam je svojem suputniku, ruskom podpukovniku, koji je upravo, kao i ja, duboko dirnut. Reče: —To je bio veliki Staljinov tovariš. U Rusiji će to biti velika žalost! — Jedan engleski oficir prilazi američkim časnicima, i saopćavajući im vijest, reče, da je umro veliki prijatelj Winstona Churchilla; dodaje, kako je to ogroman gubitak za sve. Preko američkih vojnika upućuje saučešće američkom narodu.

Rooseveltova smrt uistinu je strašan gubitak za sve Ujedinjene Narode. I to upravo u trenutku, kad se mora pristupiti izgrađivanju mira. Arhitekt mira, on je bio i jedan od glavnih vođa u ratu, konačno i djelotvorac pobjede. Roosevelt ostaje još uvijek i sada, poslije svih ozbiljnih kritika protiv njega, uglavnom sa strane konzervativaca, jednim od najvećih predsjednika Sjedinjenih Država, isto toliko značajan, koliko George Washington i Abraham Lincoln, svakako realniji od Woodrow Wilsona. Mržen od plutokracije, što je izdao svoju klasu, on je u sukobu radnika s poslodavcem davao uvijek pravo radniku. Volio je siromahe i crnce. Shvatio je, što bi bilo od svijeta, kad bi bili pobijedili Hitler, Mussolini i Hirohito. Za to je vrlo vješto i lukavo pripremao i konačno uveo Ameriku u rat. Da ga Japan nije napao, ulazak u rat bio bi mu gotovo nemoguć. Vjerovao je, da se svijet može smiriti i izgraditi samo, ukoliko bude sjedinjen. Zato je i osjećao, da svijet ne može živjeti u punom miru, upola slobodan, i upola zarobljen. Mir je trebao biti nerazdruživ i univerzalan. Bio je protiv utjecajnih zona, nametnutih od ideologija; tražio je opći mir, za koji je smatrao, da je ostvarljiv samo u ostvarenju političke i ekonomske slobode.

Dok smo tako razgovarali s američkim i engleskim časnicima, čekajući na vezu Bari-Beograd, netko upozori na snimak podpredsjednika Trumana, koji sada ex officio postaje Predsjednik. Američki vojnici, zaneseni Rooseveltom, ne znaju ništa o Trumanu. Jedan časnik reče: —Nitko i ništa! Drugi doda: —Poslije Roosevelta, nitko ne može biti na njegovoj visini. Međutim, sva su ta predskazivanja bila netočna. Truman bijaše veliki predsjednik. Realniji i pragmatičniji od Roosevelta, vrlo je brzo osjetio pogibelj od Moskve; i u Potsdamu je shvatio Staljina, dublje od Roosevelta i od Churchilla. U intimnim razgovorima s prijateljima, Truman se samo iznenađivao, da su Roosevelt, Churchill i svi ostali mogli tako vjerovati Staljinu i popuštati mu gotovo u svemu, što je tražio. Pozitivno je ipak bilo, da Roosevelt nije izabrao Wallacea, da mu bude podpredsjednik, jer bi Sovjetski Savez bio prekrio čitavu Europu i najveći dio Azije. Iz Baria u Beograd put je kratak. Sovjetski avioni, koji preuzimaju letove od Engleza i Amerikanaca, daju mi utisak, da smo u sovjetskoj zoni. Stari su naši Slavjani govorili: «Od Japana do Jadrana».

VELIKI STRAH, KRV I BIJEDA U DOMOVINI

NIKADA strašnijeg i krvavijeg povratka u bilo kakvoj zemlji, od ovoga u vlastitu domovinu. Iako moja domovina nije bio Beograd, ipak poznavajući ga od prije, nisam mogao a da ne ostanem osupnut izgledom grada i njegovih stanovnika, koji su na mene ostavljali utisak, kao da to nisu stari, odnosno vječni Beograđani. Stari, ne bih rekao, humor, ali onaj tipičan beogradski izraz izrugivanja svakoga, za koji je Jovanović znao kazati, da ga je samo sreo u Splitu, kao da je sasvim iščezao. Vremena su, znači, bila teška. To je, naime, zaključak, koji me je spopadao. Znajući za beogradski realizam, zaključivao sam, da se još nisu snašli u susretu s novim ljudima, koji su iz dana u dan zauzimali vlast. Ako to nije danas, naslućivao sam, bit će sutra. Jer, kako bi čaršija bez vlasti. Nije to pasivni Zagreb! Smještaju nas, koji stižemo iz Londona, u Hotel Moskvu, ali hranimo se u Hotelu Majestic, gdje stanuje i hrani se najveći dio povratnika sa Zapada, zatim poneki članovi vlade, partizanski generali, istaknuti rukovodioci, diplomate, u jednu riječ: nova klasa. Prvog koga ugledah, bi nitko drugi nego Vasa Gluvi Serzentić, brat Voje Serzentića, kojeg sam sreo u Velebitovoj misiji u Londonu, inače bivši ekonomski suradnik «Politike». Odmah mi reče, da je razočaran, da to nije ono, što bi trebalo biti. Stari marksist, veli mi, da je ovo što i kako vlada, sve samo ne marksizam. Čuo je, da sam u USA vrlo rano prišao Titovu pokretu. Čudi se, što sam se vraćao. Taj izraz čuđenja sreo sam po cijeloj zemlji, kod svih onih, koji su me poznavali! Vasa Gluvi mi savjetuje: —Ako želiš čuti svu istinu, razgovaraj s Hebrangom! To je najpošteniji komunist. On će ti dati najtačniju analizu situacije!

Na večeri u Majesticu prvoga, koga ugledah bijaše dr. Juraj Šutej. On mi namigne, da poslije večere pođemo u šetnju

do Kalimegdana. Veliki je pesimist, uvjeren je, da smo se prevarili. Kad smo izišli iz Majestica u šetnju, najprije me upozori, da se po hotelima ne može razgovarati, jer da se sve sluša i hvata. —Kao i u starom Dvoru kralja Agamemnona —rekoh— gdje i zidovi slušaju! Šutej ovako raščlanjuje:

—Ovdje se ne da više ništa učiniti! Mi smo pod gvozdenom kontrolom dviju komunističkih partija i vlasti, naše i sovjetske! Englezi su nas sasvim prepustili vlasti Komunističke partije i Sovjetima. Isto tako i Amerikanci. Sada mi je jasno, da se nema smisla odupirati. Kad padne Zagreb, ja se povlačim, bilo u Zagreb, bilo u Sarajevo. S politikom se nema smisla, niti može uopće baviti. Šuba(šić) je sve upropastio. On je trebao sve raščistiti i precizirati, crno na bijelom, prije nego što je dao svoj pristanak i potpis na sporazum. Ovako nas je sve prepustio sili i nasilju Partije i Sovjetima.

I on, kao i svi ostali ne-komunisti, zamjerava teško Šubašiću, što nije nikada u Beogradu, nego se cijelo vrijeme šetka po Europi i po Americi. Trebao bi ovdje biti, posebno, kad će uskoro pasti Zagreb, i dovesti Mačeka u Beograd. Ponavlja mi, da svakog dana traži, kako da stupi u vezu s Mačekom, ali nikako ne uspijeva. Zli jezici primjećuju, da uglavnom traži gospođu Savu, svoju ženu.

Javio sam se gospođi Vlasti Šubašić. Poziva me na ručak. Ban je na putu. Pariz i San Francisco, gdje sjedi na konferencijama mira i Ujedinjenih Naroda, dok Kardelj govori onako, kako to traži Moskva. Ručamo u jednoj vili na Dedinju. Vila i pokućstvo pripadali su nekom predratnom beogradskom novo-pečenom bogatašu. Svi su takvi skupocjeni prostori rekvirirani od nove klase. Čovjek se osjeća nevoljko. Ne, Banica. Ručku prisustvuje dragi prijatelj Tomica Jančiković, lojalan Šubašiću. Posluga u livreji. Za vrijeme ručka nitko ne govori. Uostalom, gđa Šubašić nije nikada govorila, posebno ne o politici. Vrag mi ne da mira. Raspitkujem se, što će i kako će biti? Ističem, da je svijet dolje u Beogradu na ulicama jako nezadovoljan, da svi protestiraju, zbog nestašice hrane i što nema — slobode! Odvode ljude danju i noću. Tamnice su prepune uglednih građana, za koje vele, da nisu ništa skrivili. Osjećam, da je takav razgovor neugodan, pa me oboje, i Banica i Tomica, gledaju raskolačenim očima, namiguju, dok me Jančiković ne gurne nogom. Shvatih, u čemu je stvar. Poslije ručka siđoh s Jančikovićem, koji mi reče, da je posluga sva kontrolirana po OZNI, i da nije

isključeno, da su naši razgovori bili hvatani, jer da je to sistem danas u oslobođenom Beogradu!

U Majesticu, ogromno mnogo Dalmatinaca. Sve sami jugointegralisti još iz vremena Orjune i Pribićevićeva jugoslavizma. Tu su dr. Ljubo Leontić koji čeka na diplomatski položaj, zatim dr. Miloš Žanko, za kojeg vele, da treba odigrati višu karijeru u zemlji. Leontić na sva usta i glasno viče:

—Ovog puta treba konačno integrirati Hrvate u Jugoslaviju. Hrvati moraju osjetiti i shvatiti, da ne mogu biti ništa drugo nego Jugoslaveni! Zato treba likvidirati svaki pa i najmanji trag hrvatstva. Ono što nismo uspjeli za vrijeme Orjune i prvog Pribićevića, moramo učiniti sada. Kao prvi korak mora se ubiti jednog biskupa, tako da narod izgubi svaki strah od Boga i od Crkve! — Predlaže, da se ubije splitskog nadbiskupa Kvirina Bonefačića. I to ispred crkve ili u samoj crkvi za vrijeme službe! — Žanko pozdravlja takav prijedlog! — Odjedamput mi sine: povratak na eru Čerininova «Vihora», zatim Orjune, kad su Splitom batinali Anđelinovići, Bulati, Nanne, na čelu s istim Leontićem. Fanatizam nacionalizma, s kojim marksizam ne bi smio imati nikakve veze. Rekoše mi, da me traži dr. Josip Smodlaka. I on isto tako živi u vili rekviriranoj od partizana za visoke članove vlasti, u kojoj živi i obitelj njegove kćeri. Vrlo me lijepo primi. Reče mi:

—Vi ste jedan od onih mladih Splićana, koji su prodičili našu Dalmaciju. Ja sam bio uvijek Vaš poštivatelj, i nisam se slagao s onima u Splitu, koji su Vas napadali! — Žalio sam se, da je Beograd jako nesretan, da se ljude progoni i trpa u tamnice, iako nisu ništa skrivili. Po selima se ubijaju pošteni seljaci. Na to će Smodlaka:

—Ne vjerujte! To su sve laži reakcije. Ne slušajte ih. Ne vjerujte ni Grolu, jer sve to nije točno. Upravo smo jučer razgovarali s Maršalom; i on reče, da nema smisla zaustaviti revoluciju. Revolucija mora ići nesmiljeno svojim tokom. Poginut će i po koji nevin, ali je sigurno, da će nestati svi negativni elementi. U Beogradu moraju naučiti, da se ne će vladati, kao što se to radilo između dva rata. — Pred odlazak mi reče: —Javite se drugu Kardelju. Ja sam mu o Vama govorio. On za Vas zna i želi Vas vidjeti. Skrećem Vam pažnju, da se ne družite s reakcijom! — Smodlaka kao da ne zna, da je cio Beograd reakcija! Jer i sami komunisti od jučer nisu zadovoljni s ovima od danas!

Posjećujem stare prijatelje. Ribnikara u «Politici». Prvo

što me upita: —Šta je s Rastkom (Petrovićem)? Zašto ne će da se vrati? Objašnjavam mu, da je Rastko bio konzekventno na liniji Draže i Fotića. On sumnja, pa dodaje: —Kad Rastko vidi, da smo svi mi, Marko Ristić, Dedinac, bili na liniji druga Tita, on će se vratiti u Beograd. Nije moguće, da bi Rastko bio ozbiljno na strani Draže! — Slično mi reče i Dedinac. Ribnikar me zamoli, da napišem niz članaka za «Politiku» o tome, kako je Titov pokret protumačen, odnosno prihvaćen ili nije u Americi, i o djelatnosti reakcije protiv Titova pokreta. Napisao sam dva članka. Ta dva članka, objavljena u «Politici», izazvala su slijedeći dojam: oni dijelovi članka, u kojem sam isticao, kako je u Washingtonu reakcija vrlo jaka i kako u toj, međunarodnoj reakciji, Fotić ima ogroman utjecaj, ulili su neprijateljima režima ogromne nade. Mnogi su mi Beograđani, koji su me od prije znali, a koji su očekivali svakog dana pad režima, primjećivali: —Ako Koka Fotić ima takvih veza, onda se moramo nadati oslobođenju! Dakle, kontra-producent! Tako reagira mentalitet političke javnosti u svakom totalitarnom režimu!

Još mi nije bio dodijeljen nikakav zadatak. Šetam Beogradom i viđam stare poznanike. Svi izgledaju napaćeni, zabrinuti, često slomljeni. Ono što ih ponajviše zabrinjava, to je neizvjesna sutrašnjica. Bijedno su odjeveni. To nije onaj stari Beograd: siguran u sebe. Tako na ulici sretoh Branka Lazarevića, bivšeg poslanika i briljantnog esejistu. Partizani su mu ubili sinove, koji su bili u Mihajlovićevim redovima. To je slučaj najveće većine beogradske djece, koja nije bila u partizanima. Veli mi, da su mu partizani uzeli vilu na Dedinju i uništili biblioteku. Jako je oronuo. Kako dugo nije bio izvan Beograda, zastao je u čitanju, pa se odmah raspitkuje, što je nova i europskoj i u američkoj književnosti. Govorio sam o Edmundu Wilsonu, za koga je tek bio načuo. Na prvi susret usklikne:

—Šta ste se vraćali? Pa zar niste lud? Vratiti se u ovaj haos! — Viđamo se često, uglavnom kod prijatelja dra Milice i Slavka Stojkovića. Tamo nadođe Ivo Andrić i drugi beogradski intelektualci. Andrić je jako zabrinut, tmuran, i ne zna, što će s njim biti? Ali odjedamput, pozvaše ga na Dedinje na neki ručak kod Maršala u čast sovjetskih pisaca na čelu sa Šolohovom. Vratio se sasvim izmijenjen, kao da će sve dobro biti! Pojavljuje se kod Stojkovićevih rjeđe, zatim uopće ne. Mene traži i rado se sastaje. Kad god me vidi,

pita me: —Da li ću van zemlje ili ne? — kao da mora da zna za moje kretanje. To me čudi. Ne znam, za koga se raspitkuje. Što ga toliko zanima? Jednog dana, kad je već sredio svoje odnose s režimom, reče mi slijedeće:

—Bio sam u Sarajevu. U razgovoru s ovim našim komunistima i partizanima, osjetio sam, da su oni upravo kao što smo bili i mi u «Mladoj Bosni»; isti osjećaj nacionalnog vitalizma, vole zemlju, i dat će sve od sebe, da izvedu sve, što najavljuju. Ne treba imati nikakve iluzije, ovaj će režim dugo trajati. Ja bih Vam savjetovao, da ne idete van zemlje, nego da se povučete u Split, i bacite se na pisanje romana. Dalmacija već dugo vremena, kao ni Split, nisu imali romana iz suvremena života.

Sve to saopćavam Lazareviću, on mahne rukom i reče:

—Pustite Andrića. Fra Ivo je uvek video večnost u svakom režimu. Njemu loše ne će biti ni pod ovima. [Kad je riječ o Andriću, potrebno je možda već sada kazati i ovo: —Kad je 1968. Milovan Đilas boravio u New Yorku, u čestim razgovorima, pala je riječ i na slučaj Andrića. Đilas tvrdi, da je on tražio, da se rehabilitira Andrića. Prilika se dala, kad su prvi sovjetski književnici stigli u Beograd u služben posjet. Iako je bilo mnogo materijala protiv Andrića kao vrhovnog diplomatskog predstavnika u Berlinu kod Hitlera, iz kojeg se jasno vidjelo, da je on isključivao svaku mogućnost, da bi protu-osovinska koalicija mogla dobiti rat, objašnjavajući to s neminovnom pobjedom Hitlera. Đilas je tvrdio, da Andrić nije nikakav politički čovjek nego književnik, i da je kao takav prvi u zemlji. Uslijed toga, trebalo je Andrića izvesti iz karantene. Za ilustraciju Andrićeva karaktera treba dodati i ovo: Đilas tvrdi, kad je on pao u nemilost, da kad god bi ga Andrić sreo u šetnji po Kalemegdanu, da bi mu okrenuo leđa i prešao na drugi put, da se ne bi suočio s Đilasom! U tome je Đilas vidio sav Andrićev karakter. Čovjek bez čojstva!]

Sretanja po Beogradu bila su sada i suviše česta. Konačno sretnem i Stanislava Vinavera. Nema odijela, pa još uvijek hoda u uniformi njemačkog zarobljenika. Dugo je bio u zarobljeništvu. I tako se i spasio, ali o tome ne govori. Tek mi kaže:

—Vi ste dobro učinili, što ste se smesta priključili ovom režimu. Nego ne mogu nikako razumeti, da to isto nisu shvatili Koka Fotić i Rastko Petrović! Trebali su znati, da

su ovi ono isto, što su bili četnici za vreme Balkanskih ratova. Dinamika srpstva prešla je sada metode marksista i partizana. A Vi biste se sada trebali baciti na pisanje razgovora s glavnim ličnostima sadašnjeg vodstva, s Kardeljem, Mošom Pijadom, Titom i ostalima. — To mi i mnogi drugi predlažu. Naiđem i u ured Ministarstva za informacije, gdje se nalazi, nitko drugi, nego moj stari Splićanin Ante Cettineo. Sav je oronuo, bijedan i otrcan, nema gotovo ničesa na sebi. Traži mi sve od košulja pa do odijela. Dijelim s njim sve što imam. Strašno me je rastužilo njegovo stanje. Na pitanje, kako su njegovi, veli:

—Moja žena i ja čekamo, da se što prije vratimo u Split. Ja ti ovdje ne mogu izdržati. Ona je isto tako ovdje nesretna. Ide svakog dana u katoličku crkvu i moli se Sv. Anti. [Gospođa Cettineo bila je inače Beograđanka pravoslavka]. Split je na nju toliko utjecao, nastavlja Cettineo, da ona ne želi nego jedno, da se što prije vrati u Split.

Na ulicama sretam čitavu galeriju poznanika, prijatelja i bivših vodećih ličnosti. Svi su obezumljeni, preplašeni, nesigurni. Tako u jednom uglu na Terazijama sretnem dra R. Vorkapića, tek što je izišao iz tamnice. I on ne može dovoljno da se načudi mojem povratku kući. Posebno su ga se negativno dojmili moji članci u «Politici». Veli mi, da su politički komesari po tamnicama veliku važnost davali tim člancima, ističući, kako su takva mišljenja za komuniste važna, jer su pisana od ne-komuniste! Meni, međutim, odgovorni rukovodioci nisu priznavali nikakve zasluge, ni za ono, što sam za njihov pokret učinio još od 1943. u Americi, pa ni sada ovdje u zemlji! Naprotiv, mnogi su me gledali s nepovjerenjem. Vorkapiću nisam krio, da sam već stvorio čvrstu odluku, da se što prije izvučem iz zemlje. On je učinio to isto. Isto tako na ulici sretnem dra Prvislava Grisogona, koga sam jedva prepoznao. Postarao se i omršavio. Nisam znao, da se u ovo vrijeme nalazi u Beogradu. Prizna mi, da se sprema da što prije stigne do Splita, gdje su svi njegovi. Srdi se na sina, što je pristao biti član Purićeve vlade. Ja mu primijetih: —Pa to je vama Grisogonima u krvi. Vi morate biti ministri! — On se kiselo nasmiješi. Prelazeći na raspravljanje o situaciji, ja mu rekoh, da je sav Beograd protiv ovog stanja. — Nisam još našao jednog, tko bi bio za ovo. Veli mi, da se očekuje, da će se Pavelić oduprijeti ispred Zagreba, i tako spasiti situaciju svih nezadovoljnika. — Jeste, znam, veli on zabri-

nut, ispod glasa, i to čujem. Jeste, neki čak tvrde, da bi sve trebalo oprostiti Paveliću, kad bi ove izbacio iz zemlje! Velim mu, da ne vjerujem, da bi Srbi našli u Paveliću saveznika! — Sve je moguće, veli on, treba biti jako oprezan. Ljudi žive u strahu, i u groznici. Danas kažu jedno, sutra drugo. Treba provjeriti sve one protuslovne vijesti, koje kolaju kroz Beograd.

Rastali smo se na Terazijama, gdje se sreta cio bivši Beograd, sva jučerašnja čaršija. U nizu još uvijek živih, koji sliče na mrtve figure ili aveti, sretoh generala Žarka Majstorovića, kojeg sam poznavao kao vojnog atašea pri Poslanstvu u Ateni. Nosi sa sobom stari cilindar s frakom; želi ga prodati novoj klasi: —Trebat će im za nove pozicije! — K tome samo ponavlja: —Zamislite, ja izdajnik. — Izgubio se u nekoj podzemnoj prčvarnici, gdje bivši visokodostojanstvenici već prije podne piju rakiju. Tu u blizini, u nekoj sporednoj ulici, sretoh Miću Antića, bivšeg ministra Dvora, kako s tržišta nosi nešto hrane i povrća kući. Pozdravljamo se očima; on i ja izbjegavamo svaki razgovor. Ponavljaju se slike i prizori iz vremena pariškog Terora. Kad to primijetim u Majesticu za ručkom, netko ipak zapazi: —Gore! — Kako gore?, rekoh. — Ostavite, oni su barem govorili francuski. Ovi naši čobani, netom otvore usta, graknu i uliju ti strah! U dugačkom razgovoru s Momirom Nikolićem, jednim od najbriljantnijih sljedbenika Charles Maurrasa i zastarjelih konzervativaca na Zapadu. Hladno i umjereno razglaba:

—Mihajlović nije mogao pobediti. Nije bio na visini ni zadatka, ni položaja. Komunisti su dinamičniji revolucionarci od Mihajlovića! Dvadeset i sedmi marta bio je čin samoubojstva, koji je samo išao na ruku komunistima. Takvo nešto mogao je učiniti samo Slobodan Jovanović s Radojem Kneževićem, s našim liberalnim diletantima, koji su verovali, da će ih zapadne demokratije nagraditi i dati im vlast! — U daljnjem dijalektiziranju, Nikolić priznaje, da su komunisti bili daleko spremniji u vođenju samog odpora, kad su se stavili na široko jugoslavensko stanovište, a ne usko srpsko. Za Dragišu Vasića veli, da je bio destruktivan u samom ratu, bilo u Beogradu, bilo kod Draže: —Kad sam video, reče, da je i on sa Slobodanom stvarao Srpski klub, bilo mi je jasno, da će sve to svršiti u katastrofu. — Rekoh mu, da komunisti traže Vasića, da bi ga doveli u Beograd, i to ne da mu sude, nego da ga nagovore,

da on u jednoj knjizi razgoliči Dražu i tako uvjeri Srbe, da je Draža bio magla. — Jeste —odgovori— u tome su jako aktivni Đilas i Dedijer, koji misle, da bi kroz Dragišinu knjigu protiv Draže srušili Dražin mit kod Srba. — Za Ruse Nikolić veli: —Kad se braća, koja su živela u ogromnim daljinama jedni od drugih, konačno sretnu, shvatljivo, da na prvom susretu dođe i do razočaranja i do nesporazuma, konačno i do svađa!

Jedna grupa novinara zamoli me, da održim predavanje u Novinarskom domu, i to o Americi danas, o pro-titovskom pokretu, o američkoj službenoj politici prema Jugoslaviji, o iseljeništvu, o glavnim strujanjima u američkoj javnosti, o ljudima, koji vode Ameriku. Uglavnom, da ponovim ono isto predavanje, koje sam održao u Londonu. Dvorana Novinarskog doma bila je dupkom puna. Ljudi su postavljali mnoga pitanja. Raspoloženje živo i slobodno. Iznenadilo me, što je sve publika tražila od Amerike, praveći aluzije na stanje kod nas i na obećanja Rooseveltove politike «četiri slobode». V. Korač od Ministarstva za informacije, odredio je, da se u jednoj tvornici održi skup «Usmenih novina». Kad je došao red na mene, ja sam dao ružičastu sliku društvena i materijalnog stanja u Americi; stavio se na stanovište, da naš iseljenik, kao i ostali američki radnici, živi na višem standardu života, i da ga je rat podigao na još veći stepen. Konačno sam naglasio, da Amerika ide za stvaranjem jednog svijeta, osnovanog na političkoj i ekonomskoj ravnopravnosti. Osjetih, da «komesarima» to nije bilo drago; i više me nisu pozivali. Poslije predavanja prišlo mi je mnogo radnika, raspitkivalo se, kako će stvari ići pod novom vlašću, i da li će nas Amerika podupirati. Jedan mi radnik reče: —Ne možemo mi, druže, bez Amerike. Rusija nije toliko jaka, da i nas zbrine. Bliža je nama Amerika od Rusije! — Jedna ogromna, krupna i debeljkasta žena-radnik prilazi mi, stišće mi ruku, pa dobaci: —Dobro ste to Vi, druže, kazali. Mi toga trebamo ovde! Mislila je na radništvo poput američkoga.

Konačno smještam se u Ministarstvu za informacije, gdje radim u svojstvu pomoćnika ministra Save Kosanovića. Posao mi nije ni najzanimljiviji, ni najlakši. Kosanović ne vidi više nikoga i ništa, nego Tita. Mrzi Šubašića zato, što drži, da bi on, Kosanović, trebao biti ministar vanjskih poslova. Jednog dana upadam u njegov kabinet, dok radio prenosi Titov govor.

To je prvi put, što čujem Titov glas. Nikako me ne uvjerava, da je to glas našeg čovjeka. Kako Kosanović predosjeća, da ću to i glasno izraziti, savjetuje me, ali na talijanskom! — «Non la dižé niente, stia zitto!» (Nemojte ništa reći. Šutite!) Bilo mi je jasno, radi čega cio Beograd i cijela zemlja drži, da Tito nije naš čovjek, nego Ukrajinac, Rus, ukrajinski židov, itd. Nikako ne mogu da se složim s Koračem, koji me uzaludno nùka, da se upišem u Partiju, na što ja odgovaram, da nisam ideološki ni spremljen, niti zreo. Ali Korač osjeća ipak da sam, kako on veli, i suviše prerastao za situaciju! Međutim, i njega davi neki Vuksan, čobanin, tek izbio iz šume, na koga bi se mogla primijeniti ona Vinaverova: —Da ne zna srpski, blejao bi! Kad čovjekova sudbina padne u ruke takvih Vuksana, onda je bolje nestati! Takvih je ovih dana na svakom uglu i na svakom koraku!

Naš klasični primitivizam: ulazi u moju kancelariju djevojka-partizanka i upita s visoka:

—Je li, druže, ovde imamo talijansku, francusku i englesku štampu. Da li ti znaš talijanski, francuski i engleski, da se to prevede? I to dobro prevede! Odgovorih: Nešto malo! Ona me pogleda i raskolači oči. Malo zatim uđe neki partizan, Crnogorac, i veli mi: —Je li, druže šefe, meni rekoše u šumi, da ću kad dobijem službu u Beogradu, u ovome ministarstvu imati na raspolaganju i svoja kola! Moraš to da mi izradiš! — Na moju primjedbu, da ja s time nemam nikakve veze, on se razljuti, pa se samo dere: —Jesam li se ja za to borio u šumi? Da nemam ni stana ni automobila, ni odijela ni obuće!

Zamislim se, pa rekoh sâm sebi: svatko shvaća revoluciju na svoj način. Za ove je gorštake revolucija predstavljala «fasovanje» automobila i vila. U Beogradu se na sva usta telalilo, da je Đilas «fasovao» nekoliko vila, prije nego se zaustavio na jednoj, za koju se govorilo, da je imala *swiming pool!* Slično za sve rukovodioce. Za Tita se govorilo, da naručuje iz Londona sva svoja odijela i svilene košulje. I, razumije se, da živi tako raskošnim životom, kao što nikada nije živio ni kralj Aleksandar, ni knez Pavle. Mogu da zamislim, tako je uvijek bilo s revolucionarima. Ipak, i najokorjeliji protivnici boljševika kod Rusa tvrde, da tako nikada nije živio Lenjin, dok svi ostali jesu! Posjetih Ministarstvo vanjskih poslova. Prvog sretnem Raku Petrovića, zvanog «Diplomata», inače rod Lazice Markovića, za koga vele,

da skapava u Glavnjači. Kao i uvijek, otmjeno odjeven, nacifran, nastojeći da prekrije svoju crvenu mrlju na lijevoj strani lica, tipičan predstavnik «žute kuće». Na moje pitanje, kako idu stvari, kao da želi kazati: što me pitate? Vi to bolje znate od mene! Ipak, doda samo ovoliko: —Dobro, živimo još uvek u permanentnoj privremenosti, ali jasno je, uvjerava me, da se stvari moraju srediti. To će svakako biti netom se vrati dr. Šubašić. — I kad ja izrazim sumnju, da će Šubašić, i kad bi mogao, išta učiniti, on odbija moj pesimizam, i dodaje: —Ne mogu nikako da se s Vama složim. Šubašić je ministar inostranih poslova; i on zna što mora raditi! — Upitah ga za Lazicu Markovića. Ne daje nikakva odgovora, kao da ne želi, da se s njim povezuje. Inače i u Ministarstvu vanjskih poslova komesar je Montenegrin Vučković, koji mrzi svu bivšu diplomaciju, odnosno svakoga, tko govori ikojim stranim jezikom. Inače na površini sve vodi general Velebit s Nešićem. Mene prima vrlo hladno, kao i sve Šubašićeve prijatelje i suradnike. Na Velebita se svi žale, ali pripisuju njegovu bojazan činjenici, što i on zavisi od Vučkovića. Uostalom, tako je i bilo, jer je Velebit vrlo brzo bio optuživan, da je engleski čovjek. Tako su ga optuživali i Sovjeti, kad su se svađali s Titom. Predajem mu jednu cedulju od strane dra Paje Gregorića, ministra za Hrvatsku, u kojoj traži, da se mene i Miru Rajkovića, bivšeg dopisnika «Obzora» i Centralnog presbiroa u Varšavi, pošalje u inozemstvo. On to odbija, podere papir pa primijeti: —Drug Paja treba znati, da nismo više u infantilnom stadiju revolucije! — Razumije se, primijetih, u stadiju smo, u kome vladaju Montenegrini, graditelji revolucije! Dakle, ostaje se u zemlji!

Sretam Smodlaku. On me opet kori, što se nisam javio Kardelju. I uistinu, netom se javih, Kardelj me vrlo ljubezno prima. Izgleda nesiguran u sebe. Da li sklop malovažnosti ili namještena umiljatost? Raspitkuje se u detalje za stanje u Americi. Hoće sve znati. Zanima ga u prvome redu Luj Adamič i njegova akcija. Zanimaju ga isto tako snage slovenskih klerikalaca, liberalaca i socijalista, za koje, kao i za ostale, posebno socijaliste, odmah kaže, da ih treba preodgojiti. Vidim da poznaje stanje u svijetu. Zatim mi održi jedno dugačko, pomalo dosadno predavanje o politici «nove Jugoslavije», u čiju budućnost vjeruje bez ikakve sumnje. Prelazeći na Ameriku, nastoji svim marksističkim dijalektikama oboriti njenu vrijednost, uvjeren, da će američki kapitalizam doživ-

jeti konačan slom. Ali ipak primjećuje, da Jugoslavija mora iskoristiti američki kapitalizam do najvećih mogućnosti, izvući od nje sve što se može, ali ne dati ništa za uzvrat Americi. Nimalo ga ne zabrinjuje moja primjedba, da Amerikanci ne će nikako, niti bilo kada prihvatiti ni socijalizam, nikako pak komunizam. Iznosim mu stanje radništva i zauzete pozicije u američkom društvu upravo od strane radništva, koje je dobilo maksimum onoga, što bi radništvo moglo dobiti u komunističko-socijalističkim zemljama. Na to on ima samo jedan, i to dogmatski odgovor: —Amerika će prihvatiti komunizam, kao i cijeli svijet, ako mi budemo ustrajali! — Osjećam, da ni on, kao ni svi komunisti ne vjeruju u snage Zapada. Svi su sigurni, da će oni izigrati Zapad, pa makar zato stradala i zemlja, jer u takvom stradanju, oni ionako ne stradaju. Jako se boje UNRRE, američke organizacije za ekonomsko podizanje stradalih europskih zemalja. Čine sve moguće, da uvjere seljake i općenito neupućeni narod, da je to uglavnom sovjetska ispostava, iako narod razaznaje po strojevima i vrsti hrane, da je američka. Boje se, naime, da Amerikanci kroz UNRRu ne bi ucjenjivali komunizam na popuštanje. Iz njegova razlaganja razabirem, da se boje Amerike, da im ometa račune američka ekonomska snaga, bez koje ne mogu dalje, pa sasvim ozbiljno rade na tome, da Ameriku tuku na planu političke igre. Nažalost, u tome i uspijevaju. Revolucija, kako je oni zamišljaju, stvar je na dugi rok! Kardelj se slaže s time, da bih se ja trebao vratiti u Ameriku, ali traži, da ipak prije toga posjetim zemlju. Imam osjećaj da ide za tim, da me preodgoji!

I uistinu, jedne večeri u Tanjugu, pod vodstvom dinamičkog Vojevode, razvije se debata o tome, kako bi trebalo plasirati što više službenih informacija u slobodnim zemljama. Vojevoda veli, da je vrhuška jako nezadovoljna kritičkim i negativnim pisanjem svjetske, posebno britanske i američke, štampe. Ja primjećujem, da je to radi toga, što naša štampa neprestano napada Ameriku; i što je, jednom riječju, naša politika prema Americi i Zapadu nepotrebno agresivna. Moramo izmijeniti taktiku —dodaje Miro Rajković—. Rata ionako nema, prema tome moramo biti umjereniji prema Zapadu. Na to se čuje ova primjedba: —Druže,nemojte Vi nas učiti, kako treba raditi sa Zapadom. Mi to vrlo dobro znamo i sami. Kad god smo oštri bili s vašim Amerikancima, oni su uvijek popuštali. Nema klanjanja pred Amerikom i Engleskom. Ta politika, koju ste vi prije vodili, nije dala nikakva ploda. Pustite vi nas, da mi vodimo politiku sa Zapadom. Nama to nije teško! — Zatim, pogledavši na Vojevodu, reče: —Ono što je nama teško, to je suradnja sa Sovjetskim Savezom! — Upitah, tko je taj koji govori. Rekoše mi Leo Mates. [Ove Matesove riječi postale su mi jasne tek pedesetih godina, poslije Staljinova prekida s Titom. Inače, Leo Mates bijaše poklisar u Washingtonu, i to vrlo uspješan u postizavanju američke potpore. Varao je dugo vremena neinteligentne snobove i glupake po Ford fundacijama, kao i po raznim američkim humanitarnim ustanovama!]

Dok se tako raspravlja po ministarstvima, proizvodi UNRRe gnjiju po beogradskim magazinima, čokolada se krabi usred ljeta i pretvara u tekućinu. Sve to, jer rukovodioci odbijaju da hranu dijele izravno narodu. Društvo je podijeljeno na rangove. Prvi su komunisti, zatim lojaliste vlasti, tek konačno sirotinja! Pristaše bivših režima ne dolaze u obzir. Po Beogradu još uvijek «reakcija» očekuje, da će se Pavelić oduprijeti partizanima, i da bi ih to moglo spasiti! Eventualno čak i osloboditi! Da je do toga došlo, Srbijanci bi sve oprostili Paveliću, čak i poubijane prečanske Srbe, do kojih oni ionako nisu mnogo držali. Jer, vele, svi su pošli u partizane! Ne samo jedan, nego mnogi stari Beograđani vele: —Sve će mu, tj. Paveliću, biti oprošteno, ako odbije Tita i partizane. — Međutim, jednog dana vode kroz Beograd domobrance, koje su negdje zarobili. Vode ih kroz centar grada. Izgledaju izmrcvareni, obliveni krvlju. Preko Terazija iskupljeni svijet pljuje na njih, netko se zaleti da ih udari, ali to su uglavnom skojevci. Stari beogradski svijet, kao da u tome ne uživa!

Posjetio sam Ministarstvo za Hrvatsku; i zamolio Paju Gregorića i Žanka, da mi omoguće posjetiti Split, zatim Zagreb i svu Hrvatsku. Oni mi dadoše sve potrebne legitimacije. U Split se ne može ići, nego sovjetskim zrakoplovom. Nabavili su mi potrebne karte. Moram najprije ići u Split vidjeti svoje, a i zato, što Zagreb nije još «oslobođen»! Odkako sam stigao u Beograd, primio sam nekoliko pisama od svojih. Čekaju me. Čitam jedno od Barba Bepa (Josipa Perića), u kome mi oduševljeno opisuje bezgranično oduševljenje Splićana za Tita, pa po splitsku zaključi: —Svi za jedan šćap. Živio naš Tito! — Kad to čitam partizanu sucu Arneriju, s kojim se viđam u «Moskvi», on mi potvrđuje, da je to istinsko raspoloženje naroda u Dalmaciji. Arneri mi opisuje zbivanja

u Splitu i u Dalmaciji za vrijeme Talijana, pa između ostaloga kaže, da je inteligencija pročitala svu talijansku književnost, jer da su Talijani bacili na dalmatinsko tržište mnoštvo knjiga, i prodavali ih u bescijenje. Inače, i on priznaje, da su najstrašniji bili naši dalmatinski Talijani «regnicoli», koji su se osvećivali hrvatskoj inteligenciji, i fašisti! Čekajući na polazak u Dalmaciju, sjedim mnogo s dalmatinskim partizanima. Sve je to inteligencija, koja sada traži da se uhljebi. Veliki dio bježi u diplomaciju, gdje se rekrutiraju novi kadrovi. Dobar dio ih je u državnoj administraciji. Inače, mnogi se žele vratiti kući. Svi očekuju «oslobođenje» Zagreba, da vide što će biti u Hrvatskoj. Jugoslavenski orijentirani Dalmatinci traže najteže kažnjavanje ne samo ustaša, nego i svih onih hrvatskih elemenata, koji su surađivali s ustašama, ili bilo kakve položaje zauzimali u NDH. Napadaji na klerikalizam su isto tako oštri. Konačno, osjećam, da se ide za tim, da se osudi i Mačeka i mačekovštinu, dakle sve političke struje među Hrvatima. Nitko živ ne će ostati! Leontić i Žanko nimalo to ne kriju.

—Treba udariti po svima tradicionalnim snagama u Hrvatskoj — tako neprestano govori Žanko. — Najviše me iznenađuje, da je istog mišljenja i kipar Augustinčić, koji ide za tim, da među Hrvatima on zauzme negdašnji položaj Meštrovića. Kod svakog razgovora napada Meštrovića, što me jako smeta. Posebno kad znam, što je sve Meštrović učinio za Augustinčića i svu tu generaciju. Na moju primjedbu Gregoriću, da bih želio posjetiti Hebranga, Žanko, koji je tu prisutan, primjećuje: —Što ćete? Nema smisla da gubite vrijeme! On ionako ništa ne znači!

Prije polaska u Split, ja ipak odoh k Hebrangu. Ostao sam malo. Bio je nepovjerljiv. Sigurno radi toga, što sam dolazio od Žanka. Usprkos svemu tomu, reče mi, da je jako uplašen, što će biti s Hrvatskom, kad uđu partizani.

—Ako drugovi učine ono, što govore, to će zauvijek otuđiti Hrvate od nas! Komunist! Ovdje se brblja o kolektivnoj odgovornosti hrvatskog naroda. Međutim, to je pogrešno, jer u Hrvatskoj nema ustaštva! Sva naša politika, kako se vodi prema Hrvatskoj, stubokom je pogrešna. Hrvatska će i opet biti kolonija Beograda. Međutim, danas bi se sve to dalo postaviti na solidnije i bolje temelje, jer Srbija je toliko dezorijentirana i slaba, da bi pristala na svako rješenje, u kome bi mogla spasiti svoje osnovno biće.

Imam osjećaj, da je Srbija konačno shvatila, da ne može biti apsolutan gospodar ni nad Hrvatskom, niti nad ostalim narodima zemlje. Ali, mi upravo sada sve to ne vidimo, nego činimo sve moguće, da antagoniziramo i Hrvate i Srbe. Ja sam uvjeren, da je sasvim pogrešan put, koji smo izabrali.

Još uvijek sam u Beogradu. Dan —7. svibnja 1945.— koji nitko ne bi smio zaboraviti. Pobjeda. Po Beogradu na Terazijama vesele se samo partizani! Igraju kolo «Kozara» do kasno u noć. Pijani od radosti i zadovoljstva. Pobjeda gerile i zauzimanje vlasti! Školski primjer gerilskog otpora, koji svršava zavođenjem totalne vlasti. Izgleda, nema više sumnje. Toga je svjestan pobjednik i pobijeđeni. Stari Beograd, čaršija i sve ono što čini Srpstvo — pokunjeno, nezadovoljno i prosto, da im suze ne frcaju iz očiju. Posjećujem svoje stare beogradske prijatelje. Po kućama teška tuga. Svugdje se žale:

—Naši se vratili nisu! Nit će se vratiti! Kralja nema! — Skamenjeni i ošamućeni! Novo Kosovo — kažu neki. Drugi primjećuju: —Srbija je izgubila rat. Nadaju se u Zagreb. Možda ipak Zagreb izmijeni sudbinu? Ako se Pavelić odupre, to bi moglo ipak promijeniti razvoj stanja. Ma Maček! Tà i on bi mogao nešto učiniti! Drugi opet: Man'te Mačeka. To je Tolstojevac i pacifist! Jedino Pavelić i njegovi. Oni će se sigurno oduprijeti! U svijetu zadovoljstvo. Kod nas zabrinutost, neizvjesnost!

«NIMA SPLITA DO SPLITA»

OČEKIVAO sam povratak u Hrvatsku, i to kroz Split, s tolikim osjećanjem duboke intenzivnosti, koja je prelazila svaki patriotizam, do kojeg mi i nije bilo stalo. Život, koji nisam doživio, smisao je sve moje drame u odnosu na grad, iz kojeg sam nikao, tek upola se razvio i zatim nestao. Spuštamo se na uzletište u Zadru. Sovjetski avion i sovjetski pilot. I ovaj se isto tako spušta naglo i ravno, kao da će udariti glavom o zemlju. Tako je bilo iz Baria u Beograd. Isto tako mnogo kasnije iz Beča u Moskvu. Krcaju nas u kamion. Isto tako kao i u zrakoplovu, nitko s nikim ne govori. U kamionu se rukujem s pukovnikom Tartagliom. Bio je u partizanima. Zna da dolazim iz Amerike, kamo će i on uskoro za vojnog izaslanika. Vrlo je kratak u razgovoru, kao da se boji! Zadar je jako oštećen. Vele, da su ga bombardirali Amerikanci. Sve što je srušeno kod nas, sve se to pripisuje Amerikancima. Politički: depopularizirati Ameriku, novčano: kako USA jedina ima sredstava, treba je što više musti! Ameriku treba istrošiti, baciti je na prosjački štap, stvoriti bazu za komunizam —tako bleje naši marksisti— primitivci! Bacih pogled na Sv. Donata i na Sv. Stošiju. Ukrcavamo se na brod, koji nas vozi u Split. Zaustavljamo se u Šibeniku. Ulazak u luku legendaran. Ručamo u sjedištu gradskog odbora, jer nema otvorenih restauracija. Bacim pogled na Sv. Jakova. Stižem u Split. Duboko potresen. Prvo što zapazih, nema više stare carinarnice, gdje su prije rata otvarali kufere, da traže komunističku i ustašku pamfleteriju. Da su barem srušili i zgradu bivše Banovine, ne bi bilo loše, jer bi se Dioklecijanova palača pojavljivala u cijeloj svojoj veličanstvenosti! Kako nisam najavljivao dolazak, nitko me od mojih ne dočeka. Pronalazim ipak nekog nosača, koji mi nosi teške kovčege. U gradu kao da nema stanovnika. Sve je opustjelo. Dovučem se do kuće. Kad ugledah majku i oca, zahvati me težak grč, plač. Isto

tako i oni zaridaše u plač. Traume, koje prodrmaju čovjeka. I otac i majka jako su propatili. Lica iznurena: smršavili i izgladnjeli. Prvo što mi kažu, da nemaju nikakvih vijesti od sestara, od Ine i Daroslave, od Inina muža i njihove djece. Isto tako, ništa od brata Ratka. Za njega sam znao, da je u Torinu, dok su sestre s djecom sa zbjegom negdje u Egiptu. Tamo je i rođak dr. Branislav Radica sa svojima. Ne znaju, da li će se vratiti. Ili će i oni, kao i mnogi drugi, u Ameriku?

—A ti, ča si se vraća? — reče mi otac. Biti u Americi i vratiti se u ovaj pakao. Nisi li poludija! Ja sam mislija da si pametniji!

—Nemoj mi ovde ostat —viče mati—. Nije ova zemlja za te. Vrati se tvojoj ženi i dici, jer ovde nemaš budućnosti!

—S ovim razbojnicima!? — viče stari meštar Lovre, moj otac, splitski puntar. — Ubili su pola Splita! Odveli su ih jedne noći na Sustipan, ni krive ni dužne, i tu su sve poklali.

—Ma koga? — pitam ja.

—Ča nisi vidija plakate? Advokata Vukušića i Carića, ona dva sveca, ništa nisu učinili. Ni crva nisu zgazili! Pa advokata Ljubića! Ubili su ti i tvog prijatelja Niku Bartulovića. Niko ne zna di je! Sutra ćeš vidit Tartaju, pa će ti on sve kazat. Nisi moj sin, ako budeš ovdi osta i š njima surađiva!

Prilazimo stolu. Nemaju što da mi ponude, nego malo trešanja. Nisu ništa mogli nabaviti. Na moje pitanje, što je s prehranom građanstva, otac odgovara: —Došlo je svega iz Amerike, ali daju samo svojin. Nas ostavljaju, da umiremo od glada. — Vice Buljan viče: —Ne dajte reakciji, pustite ih, neka crknu od glada! — Ali UNRRA je namijenjena isključivo narodu i to svima. To je obaveza, koju su dali Americi. Da nije tih obaveza, Amerika im ne bi bila dala toliku hranu.

—Ča je triba govorit! Vi ne znate komuniste. Oni će sve podpisat i obećat. I jopet ne će nikom dat nego svojin! Jer oni viču, da smo mi reakcija; i da to nije dala samo Amerika, nego i Rusija, još više od Amerike. Narod zna, da je Rusija gladež; i da je sve to američka hrana.

Sutradan pođoh u posjete Vici Buljanu. Poznavao sam ga kao kelnera iz pariških barova. Sjedi u kabinetu, gdje su nekada sjedili Banovi. Viče i dere se. Prvo što me je upitao, bilo je za jednog njegova pajdaša, nekog playboya Jurića, s kojim se skitao po pariškim noćnim lokalima pa pita: —Jesi

li ga igdje sreo? Da ga ufatim, dao bi da se strijelja. Bio je nacistički agent! — Zatim se upusti u monolog, da ga i drugi prisutni čuju. Radi se o teoriji budućeg Titova raja:

—Za par godina, bit ćemo jači od Amerike. Sa Sovjetskim Savezom osvojit ćemo najprije Europu i onda Ameriku. Past će kao zrela kruška! [Kardeljeva teza, primjećujem.] Dalmacija će za par godina postati druga Kalifornija. Zamisli se: veća i jača od Kalifornije. — Na moje pitanje, što je s podjelom hrane, koja je već stigla i kvari se po barakama i magazinima na obali, Vice odgovara: —Ne može to tako! Mora se najprije dijeliti hrana onima, koji su stradali u ratu, zatim svima onima, koji vjeruju u ovaj sistem. Nikako neprijateljima naroda! — A tko su neprijatelji naroda? — odgovor je uvijek isti: —Reakcija, stara buržoazija, ustaše, četnici, klerikalci, svi koji su protiv nas!

Kad je čuo, da ni moja majka, ni moj otac nisu dobili, niti mogu dobiti hrane, odmah daje naređenje, da im se pošalje. Iste večeri, večerao sam u Pučkoj banci, gdje se na zadnjem katu nalazila menza, u kojoj su se hranili rukovodioci i partijci. Bilo je svega u izobilju! Sistem elite je već proveden! Rukovodioci su u svemu prvi! Za večerom razgovaram s mladim Kukočem, za koga mi poslije rekoše, da je jako moćan u Partiji, i da je jedan od glavnih ljudi u OZNi, koji šalje u velikom broju ljude na stratišta! Izgleda skroman, i na dugačko mi tumači «politiku», za koju kaže, da ju je Partija morala zavesti i primijeniti u Splitu i u Dalmaciji. Po njegovu mišljenju, Partija je morala u prvome redu odstraniti sve one, koji su surađivali s Talijanima i s ustaškim režimom, zatim i sve istaknutije predstavnike predratnih režima. Partija mora svoditi utjecaj Crkve na isključivo privatni sektor. Konačno, Partija mora postepeno odstraniti i utjecaj HSS-a, jer su se mnogi od njihovih prvaka i nižih članova kompromitirali u suradnji s predratnim Beogradom, zatim s Talijanima i ustašama!

—Čuli smo, Kukoč nastavlja, da se Vi zanimate, radi čega nismo dali nikakav položaj dru Ivi Tartagli, za koga se zna, da je bio zaslužan za ekonomski razvoj Splita? Kad bismo mi to učinili, narod bi osjetio, da se ništa nije dogodilo, niti promijenilo, i da ovo nije nikakva revolucija. Mi znamo, da je Tartaglia sposoban, i mi ćemo ga upotrijebiti, ali nikako ne na položaju, s koga bi se njegov politički utjecaj mogao opet osjetiti. To nikako! — A što o drugim ljudima? — primijetih. Radi čega je nestao Niko Bartulović? Zašto su ubili Vukušića, Carića i ostale? — Ovo je revolucija, kako rekoh, i mi nismo mogli spriječiti mnoge pogreške, koje su pojedinci učinili! — Otkako sam ovamo stigao, kad god se spomene likvidacija ili ubojstvo nekog uistinu pozitivnog i dobrog čovjeka, odgovor je svakog rukovodioca, da su to individualne pogreške, koje se nije moglo izbjeći, jer se to uvijek zbiva u revoluciji. — Vi spomenuste Bartulovića! — nastavi —. On je surađivao s Birčaninom, vođom četnika, i s velikosrbima u Splitu za cijelo vrijeme rata. Sve to najprije pod zaštitom Talijana, i zatim i ustaša. Mi ga nismo sudili, on je negdje nestao na putu, kad su ga odveli iz Splita, gdje nije smio ostati. Vukušić je bio u uskoj suradnji s klero-ustaškim elementom. — [Meni je dr. Ivo Tartaglia kazao, da su Bartulovića partizani, netom su stigli u Split, odveli i na putu ga ubili].

Protestiram i kod Kukoča i svugdje i dodajem, da cio Split tvrdi, da su Vukušić i Carić bili sasvim pošteni i nevini ljudi. Ali postaje mi sve jasnije, da su instrukcije Partije bile, da u svakom gradu demonstrativno odsjeku glave svima onima, koji nisu nikako mogli postati nikakvi lojalni elemenat Partiji; osim toga, dali su prilike fanaticima, da se osvete ispred svjetine predstavnicima gornjih društvenih slojeva. Kod izvođenja toga, najaktivnija je bila komunistička poluinteligencija, koja, osim staljinističkih pamfleta, nije ništa ni čitala, niti znala i koja je iskoristila revoluciju, da se domogne strukturalnih položaja u novoj državi. Rekoše mi u Splitu, da su najnemilosrdniji i najfanatičniji u eksterminaciji buržoazije bili mali bankovni činovnici, pisari i računovođe, koji su teglili u raznim poduzećima. Taj Kukoč najtipičniji je primjer, kako ga je partijski sistem iz jednog od najnižih položaja, čak iz pukog siromaštva, podigao do vrhunaca u državno-partijskoj administraciji.

Problem komunizma posebno me je zanimao. U splitskom se kazalištu održavao svečani skup, na koji sam bio pozvan. Kazalište je bilo dupkom puno. Na programu su bili sve samo splitski rukovodioci, koji su i uzimali riječ. Za vrijeme govora odjedamput iz galerije ruknuše glasovi: —Di je Jelaska? Di je Ivanko Marić? Pustite ih na slobodu! — Slušateljstvo se skamenilo. OZNA je odmah skočila na galeriju. Poslije svršetka te svečanosti, jedan mi ne-partijac prilazi i

kaže, u čemu je stvar. Starija generacija splitskih komunista jako je nezadovoljna, što je Tito otjerao iz Partije i Marića i Jelasku, i što ih Vicko Krstulović, po naređenju partijske vrhuške, nije pozvao u partizane, kad je počeo odpor. Za splitsku «Malu Moskvu» u Velom Varošu, Jelaske i Marići bili su stari komunisti; i stari su splitski obalni radnici smatrali, da je velika nepravda učinjena splitskoj ćeliji, što su Jelaske i Marići odstranjeni iz Partije; i što ih se sada naziva izdajnicima. Ja sam poznavao Ivanka Marića još iz splitske Varoške pučke škole. Taj kraj Varoša, gdje su bile Marićeve kuće, bilo je žarište komunističkih i općenito subverzivnih pokreta. Govorilo se, da je tamo dolazio i krio se i neki Josip Broz Valter; isto tako govorilo se je, da ih je posjećivao i Krleža. «Mala Moskva» bila je tipično varoška i rebelska; i sasvim mi je jasno, da nije mogla da se ukopča u jedan sistem, koji je Tito presadio iz velike Moskve. Tito je, kako smo poslije saznali, smatrao sve te poštene idealiste «frakcionašima», i izbacio ih iz Partije, čak i likvidirao, optužujući ih, da su bili policijski agenti. Tito je smatrao i zvao tu grupu dalmatinskih komunista «rak-ranom» Partije u Hrvatskoj. Tako su i Marići i Jelaske i ostali idealiste doživljeli sudbinu Andrije Hebranga. I zato, što su bili Hrvati! Sve je to teško djelovalo na crveni Split i na «Malu Moskvu». Smatrali su se izdanima i prevarenima, kako su oni govorili, od hohštaplera Tita! — Zašto hohštaplera? — zapitao sam. — Pa zar ne vidiš kako se oblači, kako se kiti, kako se ponaša?! Pa to nije čovjek iz naroda! To i nije radnik! To je potentat, koga je Moskva poslala, da s nama vlada!

U Splitu vlada ogroman strah. Ljudi se sastaju kradomice. Kad god netko naiđe, razgovori zamuknu. Prisustvujem takvim sastancima kod Tartaglie, gdje se nađu moj otac i Jakov Čulić. Kad naiđe Jerko Čulić, razgovor završi. Tartaglia ne može da pregori grozan način, na koji je zaklan popularni liječnik dr. Jakša Račić. Isto tako plače za Bartulovićem. Rekoše mi, da je Don Herkulan Luger bolestan u Račićevoj klinici. Ostario je. Ali nije ga napustila njegova bonvivanska narav. Kaže mi, da će ipak sve dobro biti. Napada ustaše. Veli, da su bili strašni. Pitanje koje ga najviše muči, je penzija. — Jeruzalima ti, ja sam uvik bio za Jugoslaviju. 'Oće li nam davati penziju? — Žali, što nije bio na mojem predavanju. Na poziv kulturne sekcije nekog odbora, održao sam predavanje u bivšem Kinu Karaman. Iako predavanje nije bilo oglašeno, došlo je mnogo slušatelja. Dvorana je bila puna. Govorio sam, uglavnom, o istom predmetu, koji sam razvio i u Beogradu. O Americi danas, o najnovijim smjerovima američke vanjske politike, o položaju našeg iseljeništva i o svim onim pitanjima, koja mogu zanimati dalmatinsku javnost. Bio sam dirnut, kad mi je poslije predavanja posebno čestitao naš stari iseljenik i stručnjak za iseljenička pitanja, Lupis. Prišao mi je i dr. M. Ćurčin, koji mi je, kako on već to zna, iznio neke primjedbe. — Odlično je! Jako zanimljivo, ali trebali ste dati više podataka o ljudima, koje ste spominjali. Tako, recimo, Wallace, Wilkie itd., da svijet shvati. Inače, vrlo dobro! — Sutradan sestra Ivanka Marića reče mi: —Znaš, onima u Pučkoj banki (sjedište partijskog rukovodstva) nije bilo drago ča si mnogo falio američku demokraciju. Odlučili su, da ti ne dadu više javno nastupati! — Bila je dobro obaviještena. Tako je i bilo. I u Šibeniku i u Zadru i zatim u Zagrebu, do čega sam najviše i držao, agitpropi su se «izvinjavali», da nisu u stanju prirediti moja predavanja, jer da su jako zauzeti, ili da nemaju prikladne dvorane i slično! Kako sam bio saznao, M. Ćurčin nije nikada bio zatvoren od ustaša u Zagrebu, nego je sve vrijeme živio u Splitu, na Mejama u Meštrovićevim dvorima, koju je čuvao kao oko u glavi. Dok sam bio u Splitu, posjetio sam ga nekoliko puta. Rekoh mu, da sam ga smatrao mrtvim. I ispričah mu «priču» Radoja Kneževića o tome, kako je i on, Ćurčin, bio prebačen sa židovima na Rab. Rekoh mu, da sam napisao čak i nekrolog za naš bilten; i da ga je najviše žalio Boža Marković. Tek u Londonu sam saznao, da je živ. Kazao mi je to Seton-Watson. Kao i uvijek, Ćurčin traži i u komunizmu ono, što bi objektivno moglo biti pozitivno. Komunizam za njega u suštini nije zlo, ako se pravilno pretvori u stvarnost. Trebalo bi, razumije se, prestati s progonima, slanjem ljudi u logore i s ubijanjem. Smatra, da je neophodno potrebno otvoriti vrata zemlje zapadnim demokracijama. Zato smatra, da bi Meštrović trebao da se što prije vrati u zemlju, jer bi njegovo prisustvo moglo poboljšati mnoge stvari. Kad ja u to sumnjam i kao dokaz tome dodajem sve ono, što mi je Augustinčić govorio protiv Meštrovića, on se iznenađuje; i kao da pada s neba. Sumnja, da će se moći pokrenuti «Nova Evropa», iako kaže, da je ista najviše i najobjektivnije pisala o Ruskoj revoluciji, Lenjinu pa čak i o Staljinu!

Dok je osamljeni Ćurčin gledao oko sebe; pomalo izne-

nađen, ali ne zabrinut, očekujući povratak Meštrovića, gospođa Dara, sva rasplakana, samo što ne viče: —Ta mi ne možemo sve ovo primiti, što se piše. Tà, ni đeneral Mića (Nedić), ni čika Koka (Fotić) nisu mogli biti izdajnici! Kako to? bili su rodoljubi! — Pokušavam joj rastumačiti, ali ona, stara Beograđanka, nikako ne prima. Engleski objektivan Čurčin stoji na stanovištu, da je sve to moguće; i što je za njega uistinu vrijedno svake pohvale, ne osuđuje Hrvate. To je svakako jedini Srbin, koga sam vidio, a koji ne govori o klanjima ustaša. Posjetio sam ga nekoliko puta u Meštrovićevoj vili. Iznenadilo me je: nije me nikada zadržao na ručku, što bi bilo nemoguće prije rata. Znači, sigurno je u oskudici.

Kod moje kuće je uzbuna. Moj otac je nekako čuo u gradu, da sam obećao dati svu svoju biblioteku od četiri tisuće knjiga Gradskoj biblioteci, koju su sada preuzeli mladi intelektualci-partizani.

—Točno je, rekoh ocu. Oni su mi rekli, da žele imati uz Trumbićevu i Petravićevu biblioteku i moju, i da bi je držali u jednoj sobi, koja bi nosila moje ime. Uostalom, bolje tako, nego da sve te knjige leže u podrumu!

—Ne ću ja ništa dat tim razbojnicima! Kupi ću dvi ramine petroja pa ću sve užgat, pri vengo dojdu vazet! Neka stoji u podrumu, ali ne dan in gušta! Ubili su najpošteniji svit, digli su svakome sve, i sad očedu tvoje knjige! Ja ne dan! Nije ti mater rekla. Tia sam in vratit svu onu 'ranu, ča su poslali. Više volin umrit od glada, nego li jist ča mi oni daju! Ubili su i izgorili pola svita, i sad oćedu skupjat knjige i otvarat biblioteke. Razbojnici! — Sve se svršava istim tonom. I otac i mater:

—Pojdi mi ća: nemoj ovdi ostat, vrati se u Ameriku! Ča ćeš ovdi? Zar ne vidiš, da je oko nas sve sama nesrića!

Na obali sretnem starog Studu, kojemu smo prije rata išli na ribu. I na njegovu je restauraciju bila pala bomba i jako je oštetila. Izgleda mi, da je oglušio. Gotovo ništa ili vrlo malo čuje. Mnogi su ljudi u toku rata i posebno nakon dolaska partizana obezglavili. Ne mogu da se snađu. Jedva me je prepoznao.

—Ma, ča si ti Bojdan, sin Lovre? Asti Isusa. Ma jesi li ti onaj, ča si u Nova Jorku? Asti Gospu! Pa si ovod doša! A ne vidiš, kakva je ovo nesrića! Ne znaš koliko su poštenoga svita zaklali! Pa si se ovamo vratija... Ja sam mislija,

da si ti pametan čovik! A ča govori Lovre? Bí će mu pamet stala. Asti Boga! Ma ja ne mogu to razumit, da si doša ovod! — Gorko se nasmija i nestane. Kavanari Muljačići isto su tako iznenađeni, kad su me vidjeli; isto tako i ono malo posjetitelja u kavani. Svi se čude, što sam se vratio. Mojoj materi stare Splićanke govore:

—Ge gavem šentito ché el Bogdan že rentrato? Ma che el resterà qua a Spalatro? Non že matto mia signora? (Čuli smo, da se Bogdan vratio? Zar će ostati ovdje u Splitu? Zar nije lud, moja gospođo?). Moja majka odgovara: —Ma si vedrà cosa el farà! (Vidjet će se, što će učiniti). Barba Jakov (Čulić) mi reče: —To se cili Split čudi, da si se vratija! — Isto čujem od mnogih drugih. Na ulici sretnem poznatog veletrgovca Franu Aljinovića. Sav zabrinut, pita me: —Ča će ovo biti, Bogdane? Oće li ovo ovako ostat? Ili će se vratit, kako je prin bilo? Reci mi, poludit ću, ča će biti s nama? Tješim, da će dobro biti, iako i sâm u to sumnjam. U crkvi Sv. Franje na obali, ne znam, radi čega je Meštrović izradio nadgrobni spomenik Trumbićev, smjestivši ga ispružena poput Madame Recamier? Trumbić je bio dostojanstven samo u stanju govornika. Svraćam pred oltar Gospe od Sedam žalosti. Prilazi mi jedna postarija gospođa. Bila je nekada ljepotica iz roda Sinovčića, u čijem smo susjedstvu živjeli na Širini ispred Sv. Križa. Obrati se k meni tiho, ali odrješito:

—Čula sam, Bogdane, da si i ti priša ovima. Nemoj, sinko moj! Ni to društvo za te! To su bezvirci! Ubili su Boga i čovika! Ti si uvik virova u Boga! Ti ne možeš š njima! Nemoj ovdi ostati! Ovo je uvik bila prokleta zemlja, i takva će i ostat!

I poslije ovog rata, nostalgije za Austrijom i Franjom Josipom rastu! Kod barba Bepa (Josip Perić) popularnog Splićanina. Tu naiđu stari Splićani pa se žale do kasno u večer. Žale se za Austrijom: —Austrija naša mila majka! — kaže jedan. Drugi opet dodaje: —Otkako je umro Vrane Josip, česar, svaka je nesrića pala na ovaj grad! — Ja prigovorih: —A gladovali ste pod Austrijom! — Starci odgovaraju. —Ča je triba govorit! Ča misliš, da će nam biti boje pod ovom mularijom, pod Vicom Buljanom, Vickom Krstulovićem, Bajima i Piplovićima, ča bi izili Svete Ane dotu i ubili Boga! — Jedne večeri kod Barba Bepa i tete Vinke večera. Sva je rodbina na okupu, naime sva, koja je preživjela. Manjkaju nam oni, koji se još nisu vratili iz El Shatta, odnosno

iz zbjegova po Egiptu ili iz partizana. Razvio se razgovor o onome što je bilo, i što će još biti. Fašisti, ustaše, skupa sa četnicima i partizanima poubijali su ogroman broj naroda. Mnogo je poznatih ličnosti nestalo, i nitko ne zna gdje su. Moj otac i barba Bepo ne vjeruju, da bi ičega dobroga moglo iz svega ovoga nastati. Ponovno me spopadaju, da ja moram napustiti, i to što prije zemlju. Razlozi: ti nisi bio nikada komunist pa ne bi bilo lijepo od tebe, da s njima radiš. To je mišljenje —vele oni i ističu— cijelog Splita.

U pitanju procesa prilaženja mladosti partizanima postoje karakteristični slučajevi. Za večerom tetka Vinka razlaže, kako su njena djeca, poput ostale djece, išla u šumu. Jedno dijete, sin Veljko, bio je neodlučan. Borio se je mišlju, da li poći ili ne! Dođe mu prijatelj Željko pa ga nagovara, da je potrebno da nestanu u šumu! Majka viče: —Nemoj, Željko, odlaziti! A Željko odgovori: —Vi ćete majke biti odgovorne za našu sudbinu! — Majka vidi kako i ostale majke puštaju djecu, pa i ona popusti i pušta Veljka. Psihoza. Narodni val. Ima roditelja, koji su izgubili po troje djece. U jednom stanovitom trenutku nitko se nije mogao izvući iz opće psihoze bježanja u šumu. Dok se tako za večerom sumjalo, kroz primjedbe radije osobne, da će komunizam donijeti bilo kakve sreće, upadne u sobu drugi sin Tomo. Odjeven u partizanskoj uniformi, sav je iskićen oružjem oko pasa. Dok se približuje stolu, za kojim svi sjedimo, osjetim da odjedamput zavlada nespokojnost i zatim potpun tajac. Nisam nikako u stanju shvatiti razlog takvoj nagloj promjeni, pa pokušam nastaviti razgovorom. Raspitujem se za neke stvari, ali nitko ne odgovara, svi me čudnovato gledaju, neki namiguju i guraju nogama ispod stola. Moj se otac odjedamput digne i izgubi negdje u stanu. Za njim svi ostali ustaju i društvo se razilazi. Polazeći kući, otac mi tumači, da je Tomo «fetivi», tj. organizirani komunist, da su ga «sasvim nakrivili na njihovu viru», i da «on više ne viruje ni u Boga ni u Isusa, ni svojoj braći ni sestrama». — Muči pred njim, nemoj ništa govorit, jer on mora sve njima kazat, a onda ne znaš, di si. Nestat ćeš ka ča su i drugi nestali!

Tako se razišla rodbina. Osjetio sam, što to znači komunizam u stvarnosti, i to u samom svojem začetku. Naglo se razbija i obiteljska ćelija, da bi mogla preuzeti vlast ćelija Partije. Sinovske obaveze prema roditeljima nestaju. Tetka Vinka strašno od toga trpi, neprestano je u crkvi, plače i moli

se. To je sada općenita pojava velikog dijela splitskih građanskih obitelji, čija su djeca pobjegla u šumu i postala komunisti. Tomo je Skojevac, vozi me svojim džipom po Splitu. Malo govori. Ne znam, da li je neprestano uz mene zbog toga, da me čuva od čakula reakcije, ili što je to zadatak njegove službe. Izgleda mi, da je nemoguće, da Partija može do tolike mjere preobraziti djecu, čiji je odgoj bio konzervativan i katolički. Tomo je bio težak dječak, nije mario ni za što, ni za školu. Zato su ga roditelji poslali na Široki Brijeg kod franjevaca, koji ga nisu uspjeli disciplinirati. Ono što nisu učinili ni obitelj ni franjevci, učinila je partijska pedagogija već u samoj šumi. Iznenađuje me ta nova pojava!

Često zalazim u uredništvo *Slobodne Dalmacije,* kao i u Gradsku biblioteku, gdje sretam čitav niz mlađih partizanskih pjesnika, među njima su najistaknutiji Šime Vučetić i Živko Jeličić, jedna nova generacija partizana-komunista, iz kojih izbija ogroman polet, mnogo nada i novih perspektiva. Stradanja su kod njih ostavila dubok trag. Oni o istima govore, pišu stihove i prozu. «Slobodna Dalmacija» objavljuje niz zapisnika iz dnevnika fratara iz šibenskog Svetog Lovre, u kojima se franjevci zgražaju nad današnjim vremenima. Na dan, kad su partizani ulazili u Šibenik, jedan od tih fratara zapisuje: —Nastaju apokaliptička vremena. Pojava komunizma za čitav jedan dio svijeta znači kraj svijeta! Za ove mlade komuniste-intelektualce, naprotiv, rađa se novo vrijeme, ispunjeno nadama i vjerom. Za starije generacije, ovo su, bez svake sumnje, dani velikih strepnja i straha. Za mlađe, naprotiv, dani težnja za novim poretkom, kome komunizam mora dati oblik jedne nove sigurnosti! Urednici «Slobodne Dalmacije» pozivaju me, da im nešto napišem, što bi oni rado tiskali. Ja im dam prerađeni članak, koji sam u toku rata bio objavio u new-yorškom «Hrvatskom svijetu». Radilo se o jednoj usporedbi između Vladimira Nazora i Jovana Dučića. Dva mentaliteta. Hrvat Nazor u svojoj «Majci Pravoslavnoj» izražava svoju bol nad ustaškim ubojstvima srpskog naroda, dok Jovan Dučić, iako zna, da su i srpski četnici ubijali hrvatski narod, napada najgrubljim izrazima čitav hrvatski narod, falsificira i izruguje i hrvatsku povijest i kulturu, smatrajući hrvatski narod kolektivno odgovornim za ubojstva Srba. U članku sam posebno istakao razliku između dva pogleda na genocid. Članak je bio zadržan u redakciji nekoliko dana, kad mi je bilo saopćeno, da se ne može obja-

viti, jer da bi povrijedio srpske osjećaje. — Jovan Dučić — kazao je jedan od tih mladih urednika — srpska je kulturna tekovina, u koju se ne smije dirati! — Zatim se, kao što je i razumljivo, razvila cijela diskusija, u kojoj sam osjetio, da se kod tih mladih intelektualaca, kad je riječ o Srbima i o Srbiji, pojavljuje pretjerani oprez i bojazan. Linija je Partije nesumnjivo morala biti, da se ne smije dirati u bilo šta, što je srpsko, dok se sve, što je hrvatsko, a moglo bi graničiti s ustaštvom, mora suzbijati i žigosati. Ono što me je kod mladih ljudi svakako duboko iznenadilo, bila je njihova rezerviranost prema Krleži. Izbjegavali su, da o njemu daju bilo kakvo mišljenje. Osjećali su, da Krležina sudbina u novom sistemu nije još bila službeno odlučena. Još teže desilo mi se u Beogradu s hrvatskim komunistima, kad sam tražio, da se obnovi u Zagrebu «Obzor», i naišao kod svih na teško protivljenje. Moj je argumenat bio: ako se u Beogradu obnovila «Politika», treba u Zagrebu obnoviti «Obzor», za koji se znalo, da je bio najstariji hrvatski dnevnik, s odličnim hrvatskim i čak i južnoslavenskim recordom, radi čega je, uostalom, u NDH i bio obustavljen od klero-fašista. I tada su mi hrvatski rukovodioci odgovorili: —«Politika» je tekovina srpskog naroda, dok je «Obzor» za naše hrvatske komuniste bio glasilo predratne hrvatske buržoazije. Ni Bakariću, ni Gregoriću, ni ikome drugome to nije uopće padalo na pamet, pa su se čak iznenađivali, kad sam im to predlagao! A mi smo u Americi trubili, da će pod federalizmom Srbi i Hrvati biti ravnopravni ù svojim pravima! Sve me je to duboko zabrinjavalo. Osjećao sam, da velikosrpstvo raste s daleko većim tempom, i da su naši komunisti zaplašeni, boje se Beograda, izbjegavaju kazati i naglasiti, da su Hrvati, dok puštaju, da se Srbi na sav glas deru, i da sve grabe i odnose u Beograd. Legende o tome, kako je Srpstvo ne samo stvorilo Jugoslaviju, nego ju je i sada spasilo, kao i to, da su Hrvati separatiste, naglo rastu. Predosjećam, da sve to nije najzdravije, i da će se sve to morati prije ili poslije ozdraviti, ili će se sve slabo svršiti! Odgovor je jednog od tih mladih urednika «Slobodne Dalmacije» bio: —Ustaše su klali Srbe; i mi Hrvati ne smijemo to nikada zaboraviti! Hrvatstvo će biti jače kao nosilac Jugoslavenstva, nego li kao eksponent isključivog Hrvatstva! —Vi se varate— rekoh — Srbi vam to ne će nikada honorirati! Uostalom, ja sam proputovao svu srednju Dalmaciju, i svugdje mi je narod govorio, kako je bio

proganjan, zlostavljan i ubijan od srpskih četnika; i sve to u ime srpskog kralja Petra II. I vi morate na sve to reagirati. Naprotiv, kod tog svijeta osjećalo se tek traženje kako zatajiti Hrvatstvo i zamijeniti ga s jugoslavenstvom. Glavnu krivnju za hrvatski nacionalni ekstremizam bacali su na franjevce. Njih su optuživali, da su moralno odgovorni za klanja. Spominjali su fratre Litru i Krstu Kržanića, koga su smatrali glavnim ideologom ustaštva. U toku rata širili su po Splitu pamflete «Veritasa» (1942.), u kojima su najavljivali, da se stvara podunavska konfederacija, i to pod vodstvom Otta Habsburškoga, za koga su govorili, da je oženio nećakinju predsjednika Roosevelta. Hrvatska bi trebala biti uključena u tu konfederaciju u obliku samostalne države. Po njihovu mišljenju, sve je to bilo fratarsko klupko spletaka. Stari orjunaški duh i nadalje gmiže po dalmatinskim poluinteligentnim sredinama. Srdim se: kako su Hrvati ne samo naivni, nego u konfrontaciji s rastućim veliko-srpskim hegemonizmom gube svako tlo pod nogama!

Slušam Misu u crkvi Gospe od Zdravlja. Jedan mladi franjevac govori o današnjem vremenu, pa posebno naglašava, kako rat i nadalje traje i kako nema slobode, bez koje se ne dâ živjeti. Neprestano mi se ponavlja misao, da su za vrijeme rata glavni podržavatelji Pavelića bili franjevci. Koliko kaosa i kolike li neodređenosti u mozgovima! Sve me to podsjeća Orwellove Katalunje i građanskog rata u Španjolskoj. Svugdje mi je i Unamuno prisutan. Agonija kršćanstva. Komunisti, koji se takvima vole nazivati, nisu svjesni komunizma, niti mogu da ga zamisle u stvarnosti. Gdje im je Marx? Čitali su ga kroz pučkoškolska izdanja Staljina. A mnogi franjevci žale za vremenima ustaške države. Kad su baš neki Hrvati i naumili da stvaraju državu, trebali su predvidjeti, da ni Hitler ni Mussolini ne mogu nikako pobijediti u jednom ratu protiv cijelog svijeta, posebno onda, kad je nastupila i Amerika. Da li je imalo smisla čekati tisuću godina i stvarati državu pod odkriljem liktorskog znaka i kukastog križa? Uostalom, ako su to učinili Hrvati u čežnji za državom i da se oslobode šumadijskog kopita, zar to isto nisu učinili i slavni francuski generali na čelu s maršalom Petainom? A ipak, Francuska je stoljećima imala i državu i ratovala za svoju samostalnost! Tragična li je naša sudbina! Međutim, ni Srbi se ne osjećaju sretnima! Ako komunisti ne uspiju u ovome svojem naporu stvaranja nove Jugoslavije, te više ne će biti, a njeni će

narodi morati tražiti nova rješenja! Oko mene samo ljudi jauču: Mi smo nesretna zemlja! Tragika našeg egzistencijalizma! — rekao bi Unamuno. Svi su anti-komunisti zadovoljni, što su Jugoslaveni morali napustiti Trst. Talijani pozdravljaju Italiju, i nose na leđima anglo-američke saveznike. U Trstu smo izgubili 8.000 ljudi, a možda i više, neki vele čak 20.000. Tko da vjeruje statistikama, koje se svakog dana mijenjaju, dižu i spuštaju — prema tome, kako je tko politički opredijeljen! Čujem, da smo u Trstu sve izgubili radi živinskog postupka s građanstvom. Trst je trebao biti nacionalna, i više nego to, ljudska i pravedna rekompenzacija za sve naše patnje i za sva naša stradanja! Međutim, mi smo se tamo iskazali u svom svojem živinskom nastupu, kao narod koji igra nedostojnu a ne humanu ulogu u svijetu! Po Trstu i po Istri, gdje je bilo Talijana, govori se samo o *foibama*, jamama, o nasilju, kakvog se nije vidjelo iz turskih vremena! Imena Montenegrini, Serbi izazivaju veći strah, nego su to bili Croati za vrijeme Radetzkoga u Lombardiji! Ako komunisti ne uspiju uliti više humanosti svojoj teoriji i napose praksi, mi ćemo se kao narodi izgubiti u povijesti kao najniži narodi! Bojim se za našu sudbinu, pa ma što govorili Tito, Đilas i Kardelj! Njihova me retorika nikako ne zadovoljava.

U Splitu se pojavljuju već prvi povratnici iz egipatskih zbjegova. Mnogi se od njih vraćaju na zgarišta i u opustošene domove. Posebno po otocima i po Zagorju. Izraz je na njihovim licima više nego težak, neopisivo bolan i napaćen. Zastaju, ponovno hodaju, ogledaju se, i nikako da racionaliziraju ono, što se zbilo! Izgleda im, kao da je cio svijet jučerašnjice nestao u provaliji jučerašnje Apokalipse. Odlažu svoje vreće i torbe i otpočinju život iznova. Ispred njih postoje i predstoje nemoguće i neopisive poteškoće. Kako je teško izgrađivati nov život na ruševinama! Ali, ipak ljudi pronalaze vjere, volje i odlučnosti, i bacaju se na obnovu sa svim elanom ponovljenih nada jedne mlade rase. Mladost pjeva: «cijela zemlja bit će partizanska». Mladost je, možda po prvi put, osjetila, da se ispred nje otvara cio jedan život, i da ona u tome životu nosi sve mogućnosti. Međutim, ima i sentimentalnih i zamišljenih mladića, koji nisu baš tako sigurni ni pred svojom sadašnjicom, ni pred svojom sutrašnjicom. Partijska ih propaganda ne opaja, niti uvjerava! Raspitkuju se za Ameriku, kako bi se do nje moglo doći i da li je sve onako, kako se

govori? Zemlja ogromnih i gotovo bezgraničnih mogućnosti. I oni se čude, kako to da sam se ja vratio!

Rastanak sa Splitom nije ni lak, ni veseo! Osjećam da se uskoro moram rastati od svojih. Uostalom, i oni traže, da se maknem iz Splita i da napustim zemlju. Svakog dana mi samo kažu: —Pođi što prije. Nemoj se više vraćati. Nije ova zemlja za tebe. — A ja sve više s težinom u srcu racionaliziram, da se uistinu ne ću više vratiti. U meni se rasplinjavaju sanje o tome, da bih zadnje godine mogao provesti u Splitu i razviti svoja književna stvaranja. Kao neko zloguko predosjećanje pojavljuje se u meni pomisao, da se ipak ne ću više nikada vratiti Zato posjećujem sve one sentimentalne predjele, gdje sam se igrao kao dijete, šetao kao mladić-sanjar, posjećivao grobove svojih. Sustjepan poviše mora, koji me je uvijek podsjećao Valéryeva «Cimitière Marin» (Primorskog groblja). Osnažuje me šetnja po Marjanu. I to u sutonu, prije no što će se sunce spustiti nad Kaštelima i nad Trogirom. U sutonskoj magli ističe se zvonik Svetog Ivana. Zaustavljao sam se na Banbinoj glavici, i zatim silazio u Kavanjinov kaštelet, gdje je ispjevano «Bogatstvo i Uboštvo». Taj smo kraj moja žena i ja htjeli kupiti, ali nas je pretekao Meštrović. Svratio bih i do Svetog Jere, sjećajući se «Marčevih petaka». U samom Velom Varošu obilazio sam «Tomićeve Stine», zaustavljao se u Svetom Križu, gdje sam kao puškoškolac otpivao Misu. Ali zadnja mi je intenzivna radost bila, kad sam mogao posjećivati male splitske crkvice, Svetu Mandu i Svetog Mikulu na Stagnji, gdje se nekada vijao štandarac, pa još gore do «vile Riduli», odnosno do jednokatnih kuća Ridulinovih. Na Širini sjećao sam se Bilanovih i puntara Demera, koji se bunio protiv svake nepravde, gledao tužno opustjele štale Sinovčićevih, odakle su nas vozile karoce i konji na Malu Gospu u Solin. Zadržavao bih se na Peristilu i vrtio se oko Sv. Duje, sabirao se trenutno u crkvici Dušica i Svetog Filipa, sjećao se starog kanonika Don Raimonda, koji je umirao, proklinjući Slavene, uvjeren, da će uništiti jedinstvo Splita i Dalmacije. Nije mi se nikako žurilo, iako sam trebao što prije natrag u Beograd. Nisam se žurio, jer sam predosjećao, da su to moji zadnji susreti, da više Splita vidjeti ne ću. Najviše sam se volio prošetati pred večer do Sustjepana i šetati se kroz aleje grobova poznatih mrtvaca. Najteže mi je bilo zaustaviti se ispred groba Miljenka Buka-

rice, pjesnika—samoubojice, koji je tako rano nestao, a u sebi nosio nikad neotkrito zlato talenta, izmučen nesretnim ljubavima i neizraženim težnjama.

Ostavio sam Split razočaran, razboljen i zaplakan: znao sam, da će mi biti uskraćeno u njemu provesti zadnje dane mojeg života. Bilo mi je kao i Ovidiu, kad je na put za Ekspont napuštao Rim, sričući njegove stihove: *Cum subit illius tristissima noctis imago-labitur ex oculis numquanquem guta meis.* Nisam volio ni ponovni povratak u Ameriku, ni grob u emigraciji. Gledao sam emigrante u toku rata. Umirali su od ljubavi i od nostalgije za svojom zemljom. Vole je svakako više od onih, koji u njoj žive. Ali postajalo mi je sve jasnije, da mi ne će biti moguće ni živjeti, ni stvarati u mojoj zemlji! Sav je moj organizam izgarao od ljubavi za Splitom! A ipak, ljudi oko mene nisu to shvaćali. *«Nima Splita do Splita»* — neprestano sam ponavljao, napuštajući ga. Mnogo sam puta kasnije, ispraćujući na pogreb vodeće ličnosti iz Hrvatske, recimo Mačeka, Meštrovića i ostale, razmišljao, da li je moguće, da u današnja vremena, poslije svih patnja i stradanja, revolucija i tiranija, postoje i takve revolucionarne tiranije, koje zabranjuju ljudima, da ne mogu ni proživjeti zadnji dio svojeg života i biti pokopani na svojoj grudi!? Je li moguće, da kroz sva mnoštva ljudskih prava nema i takvih, koja sprečavaju takva barbarstva! I dok sam to govorio Tijardovićevom Bepu Peguli, on mi je govorio: —Nemoj to govorit! Ne daj im gušta! Ne vidiš da uživaju, da se ne možeš više vratit! I u ovoj primjedbi vrijedi ona: Nima Splita do Splita! Ne daj im gušta!

VELIKI STRAH U ZAGREBU 1945.

ZAUSTAVLJAM se u Šibeniku. Rukovodioci nezadovoljni gubitkom Trsta. Napadaju Anglo-Amerikance. Boje se, da im poslije gubitka Trsta ne bi vratili Kralja, Mihajlovića i Mačeka. Na putu za Zagreb putujem kroz sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu, Kordun, jedan dio Banije pa u samu Hrvatsku. Scenario: sve je podpuno uništeno, popaljeno i sravnjeno sa zemljom. Stanovništvo je tih krajeva pretrpjelo neopisive patnje. Bilo je klano, ubijano, protjerivano, spaljivano u vatri popaljenih domova; konačno, bilo je primorano bježati u partizane, s kojima je to pučanstvo, i srpsko i hrvatsko, dijelilo svu svoju tešku, katkada i epsku sudbinu. Prolazimo mimo tisuća popaljenih kuća, uništenih obitavališta, prah i pepeo, ispred svega se vide djeca s majkama, bez obuće i bez hrane. U nekim se pojatama, na brzinu podignutim, spremaju živjeti iduće zime. Kako? Na koji način? Nitko ne zna! Niti im itko daje odgovora na njihova pitanja! I ovdje, kao u svakom građanskom ratu, ideološka i nacionalna problematika. Srpsko općinstvo optužuje Hrvate, ustaše i bilo koga, čeka na odmazdu. Hrvati, koji su u partizanima, svaljuju svu odgovornost na ustaše i na Talijane, za koje vele, da su branili Srbe protiv Hrvata, i obratno! Sve se više uvjeravam, da je današnja revolucija u Jugoslaviji vertikalna pobuna periferije: Crne Gore, Dalmacije, Like, Korduna, Krajine, Banije, jednog dijela Slovenije, nasuprot statičkom i konzervativnom držanju uže Hrvatske i Srbije. Pobune narodâ, koji su do jučer bili zapostavljeni, lišeni svakog ekonomskog, kulturnog i socijalnog razvoja u bivšoj Jugoslaviji; i koji su sada u toku rata uspjeli da se probude, da ustanu u obliku jednog kolektivnog preokreta, kad se isti budu organizirali kroz marksističko-sovjetski monolit, mogli bi se ipak formirati u značajan unutrašnji i vanjski faktor. Vertikalna pobuna periferije, o kojoj je pisao Ortega y Gasset, to je ono, što se sada odigrava u

Jugoslaviji. Posred toga, u vertikalnoj pobuni periferije, osjećam, kako polu-inteligencija dinarskog tipa, borbena i dinamična, zauzimlje položaj vodstva. U provođenju onoga, što ona zove marksizam-lenjinizam-staljinizam, osjećam da nema razlike između komunizma i fašizma. Ta poluinteligencija daje onome, što ona zove komunizmom, sav vehementni, agresivan i violentan revolucionarni karakter, koji je u ustaštvo unosio isto tako periferijski poluinteligent. Mnogi me od tih podsjećaju isto tako na posljeratne orjunaše. Elementi nacionalističkog i marksističkog totalitarizma u našem rasnom slučaju, korelativni su. Fanatizam, mistika, prekomjerni ultra-nacionalizam, slijepo i neracionalno slijeđenje vodstva, sve su to oznake, koje sam kao mlad čovjek u Italiji sretao kod fašista. Za razliku od četnika i ustaša, koji izgledaju kao zastarjele i uske pojave u suvremenom gerilskom ratu, partizani se odlikuju modernom revolucionarnom koncepcijom, koju treba tražiti u lenjinističko-staljinističkim knjigama.

Poslije petnaest sati teškog i zamornog puta, stižemo u Zagreb. Stigavši iz ruševina, Zagreb pravi dojam, kao da uopće nije osjetio rata. Prošetavši jutrom kroz grad, osjeća se opća zabrinutost kod građana. Neizvjesnost izbija iz pogleda uplašenih očiju. Sasvim slučajno sretnem na ulici Tona Smerdela, koji mi se žali na svoj težak položaj. Nema namještenja, što znači da nema ni on, ni obitelj od česa živjeti. Volio bi se vratiti u Skoplje, gdje je prije rata bio profesor klasika na sveučilištu. Veli mi, da je jako volio makedonsku sredinu. Izbjegava da išta kaže o stanju, ali osjećam, da je zastrašen i zabrinut. Pitam ga za Matu Ujevića; kaže mi, da ga mogu vidjeti u Enciklopediji. Nije siguran, da će se i Ujević izvući, ali ipak misli da hoće, jer da je veliki vještak! Istog jutra, šetajući po Zagrebu sretnem Mladinea, mojeg druga iz dalekih gimnazijskih godina. On je jedan od sudaca na procesu uhvaćenih članova ustaške vlade. Svojim ravnodušnim, da ne kažem ciničkim glasom, kaže, da se na raspravi najsramotnije i najkukavičkije držao Mile Budak. Neprestano je plakao, izjavljujući, da on nije ni za što kriv. — Hrvatskom je vladalo nekoliko rasova! Ne mi! — Mislim da je to moguće. Od Andrè Chenier-a pa do ne znam koga: pjesnici i književnici drhću, plaču i zapomažu ispred giljotine! Jedne večeri sjedim s Harrisonom od Reutera u Gradskoj kavani, na terasi. Kavana je prazna, zadnji gost, koji ju napušta je

dr. Ljubo Karaman, koga dugo vremena nisam vidio. Uto bane Tin Ujević, sasvim pijan. I odpočne:

—Evo ih, izaslanici predsjednika Roosevelta i Churchilla. Poslani su, da primjenjuju politiku Jalte. Ali su zakasnili... prije njih stigli su partizani i šumari, predstavnici velike majke Rusije. *Les jeux sont faits!* Kocka je pala. *Rien ne va plus!* — Mene je oblio znoj. Pokušavam smiriti Tina, ali njega se ne tiče. Tin nadalje nastavlja svoju teoriju o raspadanju Zapada i zapadne civilizacije. Harrison se ne uzrujava. Reagira: —Mi i Amerikanci nismo zakasnili. Naprotiv, mi smo stigli prije vremena! Mi smo postupali, kako smo htjeli i trebali! — Dijalektika se zatim prenosi na književnost. Tin razvija svoju teoriju, kako Britanija nije europska zemlja, kako Shakespeare nije dorastao ni Danteu, ni Racineu. I tu neobično živahnom dijalektičkom vještinom i ogromnim znanjem, koje frca iz njega kao niz iskrica, citirajući stihove spomenutih pisaca, Tin tjera u škripac Harrisona. Konačno, Tin razvija tezu o tome, kako engleski jezik nije jezik, u kojem se mogu izražavati najrafiniranije i najdublje emocije. To je jezik poslovna svijeta, prikladan za pisanje brzojava ili novinskih izvještaja. Harrison se više ne brani. Osjeća se uvrijeđenim. Nastojim primiriti Tina. On se ne da. Napada Engleze, služeći se poznatim izrazom o «perfidnom Albionu», koji svakome i svima obećaje slobodu, kad treba braniti interese Britanije. Netom je posao završen, prepušta te iste narode ropstvu! U biti, Tin je izbacio iz svojih ustiju sve ono, o čemu govori i beogradska i zagrebačka a i splitska čaršija. Izdaja Engleza. Kad nas Harrison ostavi, Tin i ja pođosmo u pravcu Zrinjevca, gdje sretnemo Stanka Šimića, koga sam prije rata sreo isto tako u Zagrebu. Izgleda mi nekako zgužvaniji i sitniji. Jako je propatio. Ispratimo Tina do njegova stana. Odmah mi zatim Šimić razvija svoju tezu o onome, što se kod nas zbilo, pa kaže:

—Komunisti su jedini iskoristili sukob između Hrvata i Srba. Oni su ga mjestimično i podgrijavali, kako bi mogli nastupiti kao izmiritelji i ujedinitelji. Pojavljivali su se kao konstruktivni elementi, koji idu za tim, da stave stvari na svoje mjesto, da uspostave bratske odnose između Srba i Hrvata i da stvore «novu Jugoslaviju». Oni su to izveli podporom Mačekovih glasača, a glavni izvoditelji bili su inteligencija i seljak, a ne radnik, koji je u tome poslu totalno podbacio. Seljak i građanin imali su glavnu riječ u izvođenju

ovog posla. Mit je govoriti o radničkoj klasi. Radnička je klasa bila sva u službi okupatora, radeći po njemačkim tvornicama, ili se krila po gradovima.

—Englezi su u Hrvatskoj preko svojih agenata — puštam Šimića, da nastavi svoju tezu, jer je to najdublji presijek zbivanja, koji sam čuo iz ustiju našeg inteligenta — huckali ustaše, da ubijaju partizane. To sam slušao i od građana i od seljaka po gradovima i po selima. Da se je «27. marta» odigrao poslije napadaja Njemačke na Rusiju, pokolja i međusobnoga srpsko-hrvatskog klanja ne bi bilo; i stvar bi bila pošla daleko bolje za Jugoslaviju i za hrvatsko-srpske odnose! Rat bi tada i Srbima i Hrvatima bio jasniji. Pokolja ne bi bilo. Pokolji će zauvijek ostaviti dubok trag u mržnji Hrvata i Srba. Posebno u miješanim krajevima.

Na moje pitanje, kako on tumači pokolje Hrvata i Srba? — odgovara:

—Jednostavno. Srbi su dva decenija psovali majku majčinu Hrvatima po Bosni i Hercegovini i po Hrvatskoj i Dalmaciji, gdje žive jedni do drugih. Ponašali se kao gazde u hrvatskoj kući. Vlast sa žandarima bila je srpska. Kod Hrvata se sve to kupilo, u njima je vrèlo; i netom je došlo do prilike, da se osvete, to su i učinili.Ali ne zaboravi, da su ipak bili Srbi prvi, koji su počeli ubijanjem Hrvata u hercegovačkim selima.

Za Srbe Šimić kaže, da su u svojim postupcima prema Hrvatima nemogući i da nemaju mjere:

—Prođi kroz Ilicu pa ćeš vidjeti, da Srbi izvlače ćirilske natpise i vješaju ih na svojim trgovinama. I to čine tako izazovno, da im nije dosta, da je Beograd srpski, nego žele pokazati, da je i Zagreb dobrim dijelom srpski. — Šimić me uvjerava, da Gorana Kovačića, pjesnika «Jame», nisu ubili ni ustaše ni četnici, nego komunisti, jer da su osjetili, da bi im mogao smetati u provođenju partijske linije. Ne vjeruje, da se to isto može dogoditi s Krležom, jer je i suviše dobro poznat, ali Krleža će morati proći kroz sitno rešeto, dok ga prihvate. Protiv njega su napose Đilas i Zogović, inkvizitori kulture. Oni ne mogu nikako oprostiti Krleži, što ih nikada nije ozbiljno uzimao, što ih je smatrao primitivcima — «ovnovima»!

Šimić ovako rekonstruira zadnje događaje u Zagrebu:

—Ustaše su poslali memorandum uoči pada Zagreba po ministru Vrančiću i zrakoplovcu Vrkljanu Englezima, po sporazumu s Vatikanom, s nakanom, da bi pregovarali s Englezima, da se predaju njima, a ne partizanima. Memorandum je napisao Ivo Bogdan. Englezi su odbili. Papinski legat Marcone igrao je važnu ulogu kod toga. Pavelić je ponudio Mačeku, da preuzme vlast, koju je on odbio. Odmah zatim ponudio je nadbiskupu Stepincu, koji je također odbio. Stepinac je upitao Mačeka, što on namjerava učiniti. Maček je odgovorio, da će ostati. Stepinac je isto tako odlučio ostati. Kako je Maček u zadnji čas izmijenio mišljenje? To nitko ne zna! Drži se, da je sklonjen i poveden od svoje okoline. Možda je i zastrašen, jednostavno pobjegao. — Ovo Šimićevo mišljenje dijelio je najveći dio hrvatskih dobro upućenih ličnosti, s kojima sam razgovarao.

Iako nema smisla razgovarati sa službenim svijetom, a kako živim u Palace Hotelu, za ručkom i za večerom razgovoram s novom političkom klasom. Tako i s Vickom Krstulovićem. Ja sam u Beogradu i u Splitu slušao, da je Krstulović običan splitski batal. Međutim, iz njegova ponašanja i iz razgovora to ne izgleda. Iz njegova se držanja uopće i ne osjeća, da je bio manualni radnik. Prvo, što mi je rekao, bilo je, da je prije rata uvijek čitao članke Guglielma Ferrera o građanskom ratu u Španjolskoj.

—To je za nas bilo neobično važno, da jedan konzervativac i historičar brani republiku i osuđuje politiku velikih sila u pitanju ne-intervencije, dok su Mussolini i Hitler podupirali Franca i fašiste! — Zatim je prelazio i na neke od mojih članaka o Unamunu i o demokratskoj Španjolskoj, za koje kaže, da ih je čitao u «Novoj Evropi». Prelazeći na naše stanje, bilo mu je drago, što sam se vratio; znao je za moj rad u Americi, pa me osigurava, da ću moći razvijati svoje djelatnosti i u Zagrebu, ako ne ću u Splitu!

—Neka Vas ne uznemiruje kaos, zbrka i nasrtljivost mlađih; u revoluciji smo! — Razgovarajući s Krstulovićem, došao sam do ovih neuobičajenih zaključaka: ako komunizam uspije, da od najobičnijeg radnika izdigne i preobrazi čovjeka i usavrši ono, što je u njemu postojalo, kao stanovit potencijal boljega, onda komunizam kroz svoju propedeutiku postaje, nesumnjivo, pojava, od koje čovječanstvo može samo imati koristi. Uzaludno je što buržoazija i naša desničarska inteligencija misle o njima. Oni će kroz decenije uspjeti, da se izgrade u novu političku klasu! Ista će u mnogim pitanjima biti sposobnija od naše stare primitivne političke klase, koja

je zastajala, da se prilagodi novijem tehnološkom i industrijskom razvoju društva. Naprotiv, agresivnost i muškobanjsko isprsavanje Anke Berus djeluje očajno! Ja sam Berusicu bio prvi put vidio u Ljubljani, u jednom seminaru na sveučilištu, kad sam tamo bio na prvoj godini sveučilišta. Kao žena, bila je neprivlačna. Izmijenili smo par riječi; i nikada se zatim nismo vidjeli. Poznavao sam njena oca, kad je vodio Leonovu knjižaru u Biskupskoj palači, na trgu ispred Dušica. Uvijek me je upozoravao na najnovija izdanja knjiga i časopisa. Imala je i brata katoličke orijentacije, ali među njima nije bilo nikakvih duhovnih odnosa. U vrlo kratkom razgovoru, smatrajući i mene nekada katoličkim đakom, osjetio sam jak klasni antagonizam. Umalo što mi nije kazala: —Pa što ste ovamo dolazili? Ovaj sistem nije za Vas! Mi razvijamo klasnu borbu, i zato su nam zreli marksisti, ili, ako već razvijamo industriju, zato su nam potrebni tehnolozi! — Konačno, kod nje se pojavljivao i onaj osjećaj svih naših marksista, koji su se uspjeli domoći vlasti, a koje ga bi se moglo nanizati kroz slijedeće misli: —Vi građanska ili liberalna inteligencija niste uočili smisao i dinamiku povijesti, kad niste nama pristupili. Govorili smo vam, da se ukopčate u naša kola. Što vam mi sada možemo? Vi ste za nas balast!

Da se uoči karakter inteligenta-komuniste, iznosim i ovaj jezovit slučaj, koji mi je Berusica sasvim glasno ispričala, a koji se odigrao u drugoj ofenzivi na Petrovoj Gori:

—Tamo se nalazilo 10.000 ljudi u prostoru od tri pojasa bunkera. Uspjeli smo pobiti neprijatelja, ali se zato moralo reducirati broj naroda. Tako su majke morale ubijati vlastitu djecu, da ih ne bi pustile u ruke njemačkih vojnika i ustaša! — I u pričanju tog očajnog slučaja, Anka Berus je govorila hladno, bez imalo emocije. To je, uostalom, slučaj sa svim rukovodiocima, kad iznose doživljaje iz rata. To i takvo izlaganje više puta mi je izazivalo misli: —Kako to, da se vi sami niste ubijali? — Ali odgovor na to gotovo uvijek bio je isti:

—Mi smo morali sebe štedjeti, jer mi smo rukovodstvo, elita, koja poslije pobjede mora ostati na životu, da izgradi novo društvo, zasnovano na komunističkoj vlasti! — To nije bila samo moja dedukcija, odnosno izvođenje zaključaka iz ovih razgovora. To je bilo mišljenje svakog istaknutijeg rukovodioca i, razumije se, nekomunističke inteligencije, koja se zgražala nad takvom ideologijom, koja formira takvog čovjeka.

U takvom društvu sresti monsignora Rittiga, bila je čitava senzacija. Prilazim mu. Sav dekorativan i širok u komplimentima, izazivlje dojam renesansnog mecene i kozmopolitskog prelata, kakvih se još može sresti u Srednjoj Europi. Raspitkuje se za sve i svakoga. Najviše ga zanima, da li sam vidio Meštrovića? Razjašnjavam mu, da sam stigao iz New Yorka preko Londona ravno u Beograd. Jako je zadovoljan, što je Zlatko Baloković vodio Američke Hrvate u sklopu djelatnosti za Tita i za partizane.

—Partizani su, ti znaš, sveslavenska djeca. Vraćamo se u eru velikog slavenskog i južnoslavenskog bratstva. Sve ono, o čemu su govorili, pisali i borili se Strossmayer i Rački. — Pozivlje me na večeru. Tuži mi se na nadbiskupa Stepinca:

—Najveća je poteškoća u tome, da Nadbiskup ne shvaća revolucionarni značaj velikih promjena, koje su nastale u svijetu. Za sve je krivac Marcone, papinski legat, koji je uvjeravao nadbiskupa Stepinca i onog nesretnog Pavelića, da će Englezi i Amerikanci doći, preuzeti vlast u Hrvatskoj, i da će, uz neke male osobne promjene, ustaške vlasti moći i nadalje nastaviti svoj rad. Poveli su se čak i neki pregovori. Marcone ih je uvjeravao, da na toj politici stoji i Vatikan. Međutim, moja su obavještenja, da Vatikan mijenja politiku i prema Sovjetskom Savezu i prema komunizmu; i to sve pod utjecajem i Amerike i Engleske. — Kao primjer toga, navodi mi činjenicu, da u zadnjem govoru od 2. lipnja Papa nije osudio komunizam. Predlaže mi, da svakako pođem u posjet Nadbiskupu i da mu izložim međunarodno stanje. On će urediti sastanak. Međutim, do sastanka s Nadbiskupom nije nikada došlo. Kao, uostalom, ni s Nazorom. Sigurno je, da su drugovi naredili Rittigu, da ne ide dalje s tim prijedlogom. Rittig mi i opet ističe, da je on prišao Narodno-oslobodilačkom pokretu, jer je u istome vidio obnavljanje sveslavenskih misli, kojima je uvijek bio odan. Rittigovi nećaci pričaju jezovite stvari o režimu NDH-a, o mučenju, ubijanju Srba. Kažu, da su sve to radili Ličani i Hercegovci, ni Zagrebčana, ni Zagoraca nije uopće bilo. To je mišljenje svih i svakoga. Glavni podstrekači svih masakra bili su Pavelić, Luburić, Boban i ostali. Konačno, Rittig smatra, da bi Katolička Crkva u Hrvatskoj bila neobično mnogo dobila, da je glavnina svećenstva, napose hijerarhija, išla novim putem, ili se barem negativno držala prema ustaškom režimu! Iznosi mi slučajeve stanovitih vjerskih redova, posebno pojedinih franjevaca sa Širokog Brijega,

za koje kaže, da su aktivno sudjelovali čak i u likvidaciji srpskog življa. — Grjehota je, kaže mi, da ondje nije bilo dra Dominika Mandića i dra Karla Balića: oni bi svojim autoritetom bili spriječili mnoge teške zločine, neprikladne za Crkvu. Reče mi, da on želi, da se svakako oni što prije vrate, zatim mi preporuča, da netom dođem u vezu s Meštrovićem i Kljakovićem, da ih uvjerim, da je potrebno, da se što prije vrate kući. Oni svojim prisustvom mogu spriječiti mnogo toga! Misli, da je Maček pogriješio, što je napustio zemlju! Trebao je ostati! Kad je već ostao u NDH, morao je nastaviti i pod sadašnjim režimom. Toga su mišljenja mnogi. Ali daljnji razvoj monolitskog zauzimanja vlasti pokazao je, da su svi ti ljudi tipa Rittiga bili nerealni! Za Tita Rittig kaže, da je dobar čovjek?!

Konačno, potražih Matu Ujevića u uredu Enciklopedije, gdje je i nadalje radio. Bio je za sebe nesiguran. Na jednoj su skupštini Gradskog odbora i njega optuživali, da je bio suradnik ustaškog režima. Upravo, dok sam s njim razgovarao, čulo se to preko radija, jer su takve skupštine bile prenošene preko radia. To je izazivalo ogroman teror i strah nad potencijalnim žrtvama. Takvih je bilo mnogo u Zagrebu. Prije polaska k Ujeviću, zaustavio sam se kod Šime Balena, koji je bio postavljen za glavnog rukovodioca Enciklopedije. Balen mi je negativno govorio o Ujeviću, naglasivši, da čini sve moguće, da ga spasi, ali nailazi na velike teškoće. Ja Mati nisam to kazao, da ga još više ne uzrujam. Mate mi je, međutim, na dugo i na široko pričao o velikom kulturnom radu za vrijeme rata. Intelektualac se je uvlačio u sebe, govorio mi je, i smatrao je, da je jedini način, da se odgovori na niskosti vođenja politike u NDH, i na njene strašne zločine, da se sva djelatnost na kulturnom polju pojača i razvije, da suzbije sve ono negativno, što su ustaše načinili! Za tri tjedna prodalo se osam tisuća primjeraka Dostojevskoga «Zločin i Kazna», a Victor Hugoa prvo izdanje «Bijednika», koje se tiskalo u tri tisuće primjeraka, rasprodalo se za tjedan dana. Pojava Enciklopedije, koja je počela za vrijeme Banovine, išla je za tim, da javnosti pokaže kulturnu zrelost hrvatskog naroda. Rekoh mu, da sam vidio Smerdela. On kaže, da ne može ništa za njega učiniti. Za Ljubu Marakovića mi dodaje, da ne zna, gdje je, ali drži, da je u tamnici ili nekud odveden. Kako sam kasnije saznao, Maraković je na sudu optužen, da je kolaborirao. Odgovorio je: —Da nije bilo u cijeloj našoj

povijesti kolaboracije s okupatorom, ništa od nas ne bi bilo, niti bismo bili izgradili ni ono malo kulture, što smo imali! — Ta je izjava odjeknula Zagrebom. Kao i ona Tina Ujevića, kad je bio osuđen zbog kolaboracije. Tin je upitao: —Što će biti s mojom imovinom? — Zagreb se nasmijao u općoj tuzi!

Najteži bio mi je sastanak s Krležom. Stanuje u novom stanu, gdje ga nije bilo pred moj polazak za Ameriku 1940. Izgleda kao ruina. Nema uopće niti jednog zuba. Glava mu izgleda kao neka grčka maska. Maska fauna ili možda i Sokrata uoči atenskog suđenja. Bela pokraj njega, jako ostarjela, upravo izlinjala. Osjećam, da je sasvim bespomoćan. Sve to shvaćam, jer ga nigdje nema upravo u ovome trenutku, koji bi se trebao smatrati njegovim trenutkom. Zagreb je iznenađen, da nigdje nema Krleže. Govori se, da ga Tito nije primio, zatim, da mu je Nazor jedva dao ruku, kad je primio hrvatske književnike, ostavivši ga zadnjega, gotovo ne oslovivši ga. Nitko ne zna, što će biti s Krležom. Ostajemo dulje. Pokazuje mi fotografije iz doba ustaškog režima. Komentira svaku sliku. Bavi se mišlju, da ih objavi sa svojim komentarima, po svoj prilici, da napiše i roman o toj tragikomičnoj hrvatskoj kavalkadi! Rat je Krleža teško propatio, ali se ipak spasio. U Zagrebu svi znaju, da ga je spasio Mile Budak, rekavši, da najvećem hrvatskom književniku ne smije vlas s glave pasti. Upitam ga, da li je to točno? One se samo osmijehne u znaku odobravanja. Vodi me u neki kutić, da mi se povjeri. Sav zabrinut kaže, da je njegov položaj jako težak, jer da je 1941. bio izbačen iz Partije i da je ostao u sukobu s Centralnim komitetom. Zatim doda: —Čujem da ste se Vi vidjeli u Beogradu s rukovodiocima. Molim Vas, da se raspitate kod Kardelja, što misle sa mnom? — Način, na koji je Krleža to kazao, osjetio sam, da se nalazi u teškoj dilemi. Kao da me zapomaže, da ga spasim. Obećah, da ću za koji dan biti u Beogradu, gdje moram svakako vidjeti Kardelja, i da ću mu iznijeti njegov slučaj. Tako je i bilo! Nisam nikada mislio, da bih ja, nikada marksist ni komunist, mogao spasavati oca marksizma kod nas od sve samih marksista i komunista! Vremena su uistinu više nego luda! Dok tako razgovaramo, stupi u stan gđa Kunc. Sva zaplakana javlja, da se Zinka i Predrag Milanov vraćaju kući. — Zar su ludi? — Odgovorih: —Zašto? I ja sam se vratio! — Odmah zatim rupi u stan mlada supruga Milana Begovića, koja samo što

ne klekne ispred Krleže i sva zaplakana moli, da se spasi Begovića, da se ne dozvoli, da u odmaklim godinama završi u zatvor ili u neki logor. Begović je, naime, u toku rata igrao sasvim upadljivo njemačko-talijansku kartu, braneći europsku civilizaciju od američko-sovjetskih barbara! Ja sam mu u Splitu preporučio, da to ne čini, jer da ni Amerika ni Rusija nisu još nikada izgubile rat, dok Njemačka i Italija jesu! Ali sve one ne osjećaju, da Krleža ništa ne može, da je sasvim bespomoćan. Njima nikako ne ulazi u glavu, da je «papa» komunizma i marksizma u Hrvatskoj izvan komunističke vlasti. Krleža to osjeća, ali ne zna, kako bi se iz svega toga izvukao! Imam dojam, da on sve to gleda iz perspektive romana, koji još treba napisati. Ali ovo je teže i složenije od «Hrvatskog boga Marsa». Govoreći, kako su ljudi izgubili glavu, reče mi, da je Haler poginuo, pavši s jednog kamiona. Da je sjedio u svojoj kući i nije bježao, ne bi mu se ništa bilo dogodilo! [Poslije se potvrdilo, da to nije bilo točno: umro je 1954. kraj Maribora]. Pitam Krležu, kako on objašnjava pokolje? Odgovara:

—Dvadeset i pet godina Srbi su psovali majku majčinu Hrvatima. Kad se ovima pružila prilika, da im vrate milo za drago, učinili su! Takva su braća u onim krajevima zemlje, gdje žive jedni do drugih! — Bavi se mišlju, da pokrene novi časopis. Moli me, da mu nešto napišem. Sjedim u Palaceu i svako veče pišem, i to *Oluja na Potomaku,* sukob između Srba i Hrvata za vrijeme rata u Washingtonu. Predao sam mu rukopis. Esej nije nikada ugledao svjetla, jer sam poslije toga, napustivši zemlju, objavio i na engleskom i na hrvatskom svoja opažanja o komunističkoj Jugoslaviji.

Rečeno mi je, da je potrebno da posjetim dra. Vladimira Bakarića. Prima me vrlo hladno i gotovo službeno. Bakarić je tip čovjeka, s kojim je teško uspostaviti neposredan kontakt. Govorimo o općim prilikama. Ja ga upozoravam na velikosrpski kurs po beogradskim ministarstvima. Rekoh, da postaje gori, nego je bio prije rata. Mržnja na Hrvate masovno raste. U svakom Hrvatu gleda se ustašu. Skrećem mu pažnju, da je potrebno uspostaviti ključ u diplomaciji. Rekoh mu, da je, kad se pokrenula «Politika», trebalo bi pokrenuti i »Obzor». Srbi valoriziraju sve svoje vrednote, dok mi prelazimo preko naših. Osjećam, da ga sve to ostavlja indiferentnim. Gleda u prazan prostor! Zastaje. Prelazi na Trst.

—U Trstu, i u krajevima —kaže— koje su Englezi uzeli

u svoje ruke, saveznička vlast svugdje postavlja bivše fašističke organe, što izazivlje ogromno negodovanje kod svijeta. Naši su narodni odbori bili sastavljeni od narodnih ljudi, talijanskih radnika i seljaka, dok su pod fašističkom upravom bili sastavljeni od Talijana, dovedenih iz Italije, i to od fašista, što je bilo vrlo nepopularno kod domaćeg talijanskog i slovenskog stanovništva. Međutim, naši su postavljali domaće narodne ljude. U samom Trstu demonstracije protiv nas vrše isključivo fašisti, dok su radnici i seljaci, naši i talijanski, za nas i za Tita. Buržoazija se drži pasivno. I naši i Talijani svugdje su demonstrirali, da hoće Tita i Titovu Jugoslaviju. Naše su se žene u Istri bacale ispred naših kamiona i tražile od naše vojske, da se ne povlači, da ih ne napušta. Naši su odbori privukli velike simpatije za nas. U Pulju, gdje se nisu očekivale simpatije za nas, i tamo su pri dolasku Engleza bile priređene velike demonstracije u naš prilog!

Radi čega je Bakarić gubio toliko vremena, da me uvjeri u stanje u Trstu? Nije li možda računao, da sam ja američki novinar, kojeg se može varati; i zato, što je to bilo u trenutku, kad su Saveznici tražili povlačenje partizanskih odreda. Teška izjava maršala Alexandera protiv postupaka Titovih trupa u Trstu djelovala je toliko na «reakciju», odnosno na većinu protu-titovske javnosti, da se je otvarala neka mogućnost sukoba između Tita i Saveznika, što bi naša desnica bila prihvatila kao mogućnost likvidacije komunizma. Linija je vrhuške bila protu-britanska i protu-američka. Tek kasnije se saznalo, da je i Staljin tražio od Tita, da se povuče iz Trsta. To su svakako komunisti krili! O nekoj popularnoj politici partizanskih trupa u Trstu i u Istri nije bilo ni govora. Kad sam kasnije stigao u Italiju, tamo se samo govorilo o «jamama» —*le foibe*— po Julijskoj Veneciji! I kad sam još kasnije, 1953., posjetio Trst, naši su mi ljudi otvoreno govorili, da smo Trst izgubili onog trenutka, kad su partizani ušli u grad i počeli robiti, krasti, ubijati i progoniti sve i svakoga! Ali za vrijeme ulaska anglo-američkih trupa u Trst, desnica i buržoazija kod nas bila je digla toliko glavu, da se javno govorilo: —Ovdje tiranija, u Trstu demokracija! Osjećalo se, kako je sve to tuklo u mozak ne samo Bakarića, nego i svu vrhušku, jer kad god se dolazilo u doticaj s glavnim predstavnicima režima, poanta je bila protu-anglo-američka. Zato i primijetih Bakariću:

—Anglo-Amerikanci imaju protiv sebe vas i «reakciju». Sve se pribojavam, da će od sada unaprijed Anglo-Amerikanci postajati sve to više nepopularni, i kod jednih i kod drugih. Nije mi toliko žao za Engleze, jer su oni oduvijek vodili sadašnju politiku, a i zato, što su oni pri kraju svoje ere. Žao mi je za Ameriku i za američki narod, koji je uistinu ušao i u ovaj rat, da se prestane europsko-internacionalnim spletkama. Američki narod voli otvorenu politiku, s otvorenim kartama!

Osjetio sam, da me je Bakarić već osudio kao američkog čovjeka, možda i agenta. Na moja daljnja pitanja o tome, kakva će biti njegova politika u Hrvatskoj, i da li će Hrvatska u sadašnjoj Jugoslaviji biti ravnopravna sa Srbijom, čuvao se, da mi dâ jasan odgovor. — I da, i ne! — I on s onim nesretnim, politički naivnim opterećenjem ponavlja:

—Hrvati imaju veliko opterećenje u odnosu na Srbe. Ustaše su ubijali srpski narod. Mi moramo praviti koncesije... Rekoh mu, da se sa svih strana čuje, da Srbi već vladaju po Zagrebu i po Hrvatskoj, da preuzimaju u svoje ruke i ono, što im ne bi pripadalo, da se svugdje isprsavaju ćirilski nadpisi, i da je OZNa sva u srpskim rukama. Rekoh mu, da su predstavnici predratnog ministarstva vanjskih poslova iz Beograda na čelu s Jovanovićem-Marambom već u Zagrebu, i da odnose arhiv ustaškog ministarstva vanjskih poslova u Beograd, što znači, da će se sve to iskorišćavati protiv Hrvata, da i nadalje dokazuju, kako je većina hrvatskog naroda bila s ustašama. [Primjedba: poslije četrdeset godina po prvi puta se pojavljuju povijesni dokazi, koji dokazuju suprotno od velikosrpske propagande; i to zahvaljujući Tuđmanu, Bušiću i Krizmanu]. Bakarić i nadalje ne misli, da je srpska propaganda protiv Hrvata opasna. Jednom riječju, imam dojam, da je Bakarić u odnosu na Srbe prestrašen i spreman na svaku koncesiju, bacajući hrvatska prava na ravnopravnost i autonomiju u koš! Pitam ga, što će učiniti s Krležom a što sa Štamparom, koji se nalaze u vrlo teškom položaju i očekuju, što će s njima biti? — Apsurd je — dodao sam — da takva dva značajna čovjeka moraju stajati u položaju neizvjesnosti. On samo mahne glavom, i odgovori:

—Što se Štampara tiče, to je stvar laka! Drug Paja (Gregorić) o tome vodi računa. Slučaj Krleže je malo teži. To je pitanje vodstva Partije. Za to nismo nadležni samo mi u

Hrvatskoj. Za to su nadležni i drugovi u Beogradu, Kardelj posebno, i zatim Đilas i ostali!

Imao sam dubok utisak, da je Bakarić slab i neotporan ali, u isti mah, i lukav, oprezan i kunktarski operator. Kod njega nije nikako bilo glavno pitanje učiniti sve što je moguće, da Hrvatska dobije svoje mjesto pod suncem. On je osjećao, da suviše isticati poseban položaj Hrvatske, znači pasti u poziciju, u kojoj se nalazio Hebrang. U buržoaskom političkom saobraćaju njegova bi se politika zvala furtimaškom. Međutim, u staljinističko-titovskom vođenju politike, to se zove politika posvemašnjeg pokoravanja vrhuški i njenom vodećem aparatu. Iz Bakarića se ništa nije dalo, niti može izvući, što bi pokazivalo stanoviti kriterij političke samostalnosti. Da li je on i nadalje ostao konspirator, poput većine vodećih ljudi na vrhuški hrvatskog aparata? Ili je to duh Partije, koji, uostalom, u svakoj ustanovi i u svakom društvu ostaje uvijek na vlasti zato, što nije ni suviše inteligentan, ni suviše principijelan? Tek, ako Tito u svima situacijama ima takvih ljudi, kao što je Bakarić, on će se dulje zadržati na vlasti, nego što se to danas vjeruje! Sastanak i razgovor s Bakarićem uvjerio me je, da u ovoj zemlji, gdje vlada jedan nov tip «tiranije manjine», ali daleko složenije i znanstvenije, nego što su bile one prijašnje, nema smisla ni ostajati, ni stvarati nikakve kombinacije! Ono što me ponajviše zabrinjuje poslije razgovora s Bakarićem, to je da, ne vidim u čitavom sklopu hrvatskih komunista nikoga, tko bi bio na visini srpskih pa i slovenskih komunista, u obrani najelementarnijih hrvatskih interesa. Jedini Hebrang, ali osjećam, da su mu dani odbrojeni! Taj Hebrangov stav zasigurno straši Bakarića i ostale hrvatske rukovodioce. Tito ih ne brani, jer on igra ulogu Jugoslavena, što znači dozvoljava Srbima, da drže u svojim rukama osnove države. Srbi ustvari s Beogradom na čelu ostaju i nadalje faktičnim gospodarima države!

Dra Andriju Štampara srećem na ulici. Utučen je, zabrinut i uznemiren. Iznenadio se je, što me je vidio. — Pa niste li lud, što ste dolazili? — Nije htio govoriti na ulici. I on, kao i svi ostali, kad smo cijelo jedno poslije podne sjedili u njegovu stanu, ispriča mi svoju odisejadu iz rata i nakon rata. On je, naime, bio napustio Ženevu, gdje je boravio u Higijenskoj sekciji Društva Naroda. Uvijek isti Štampar, usamljen, razočaran i zabrinut. Za vrijeme rata boravio je u Grazu, tako da je izbjegao ustašku «strahovladu». Veli mi,

da su Nijemci i Austrijanci dobro s njim postupali. Isto to kaže i za Ruse. Naprotiv, netom se vratio u Zagreb i pao u ruke partizana, nije zadovoljan. Očekivao je, da će ga komunisti, s kojima je prije radio, napose dr. Paja Gregorić, odmah rehabilitirati i integrirati. — To je, dodajem, očekivao Luj Adamič. — Stvari se, međutim,nikako ne miču! I kod Štampara obiteljski problemi. Jedan je od sinova bio u ustaškoj političkoj policiji, dok mu je kći stigla iz šume, gdje je bila s partizanima, dok je sada u Ozni. Kći mu je s drugom uselila u vilu, i bila je, dok smo razgovarali, na katu poviše nas. I uistinu, to me je iznenadilo, kad me je Štampar neprestano opominjao: —Govorite tiše. — Zatim bi digao glavu i gledao u strop, kao da me upozori, da me gore netko sluša, ili može čuti! Poslije mi je razjasnio, u čemu je stvar. Radilo se o njegovoj kćeri i njenom drugu, koji se nisu ustručavali, da i njega kontroliraju. Uobičajena slika u svima obiteljima, gdje je jedan član bio skojevac ili slično! Želio je znati, kakvo je stanje u Beogradu. Upozoravao sam ga na rastuće velikosrpstvo i protuhrvatstvo. Sumnjao je, da bi Anglo-Amerikanci mogli prepustiti ovaj dio svijeta komunistima! Ja sam ga, naprotiv, uvjeravao, da je stvar već riješena. Zanimalo ga je stanje u Americi, koju je odlično poznavao. Dao mi je naslutiti, da on ne će dugo čekati i stajati u nekom zatvoru, k tome kontroliran od svoje kćeri i njena druga, nego da će se maknuti iz Zagreba, iako žali za svojom «vilom», u kojoj su sačuvane sve njegove «stvari, koje on tako voli, a koje su vezane s njegovim životom»! «Uvijek ista pjesma», kako kaže moja žena — «robovi smo vila i biblioteka!» — Ako i Vi maknete prije mene, molim Vas, posjetite moje prijatelje u Rockefellerovoj fundaciji, i skrenite im pažnju, da su dužni da me izvuku iz ovog stanja! — Štampar je posumnjao, da bi ga bilo tko od komunista mogao izvući. Kad je čuo, da se vraćam u Beograd, zamoli me i on, kao i Krleža, ukoliko budem vidio Kardelja, da spomenem i njegov slučaj. Obećah, da ću to učiniti! Vraćajući se u razgovoru na Ameriku, iznenađivao se je neprestano, da sam je napustio. I opet: —Šta ste dolazili iz Amerike u ovaj pakao? Ta zar niste ludi! — Ja mu rekoh: —Ljubav za zemljom. Želja za novim. Osjetio sam, da se ne bih nikako snašao u Americi, s kojom nemam nikakve unutrašnje intelektualne veze. Nije isključeno —dodah— da ću ovdje ostati i dovesti i ženu i djecu! — Rekoh to, da osjetim reakciju. —

Tà, manite —skoči—. Ta Vi ste lud! Nemojte to nikako učiniti! — Pita me za naše Rockefellorovce. Zanima se posebno za dra. Jozu Tomaševića i za dra. Dinka Tomašića. Ja mu rekoh, da je prvi pristupio Adamiču, i da je sada u UNRRI. Za drugog mu rekoh, da je povezan s hrvatskim nacionalističkim krugovima, da je odlučno protiv Titova pokreta, i da je i Šubašić morao radi svega toga s njim prekinuti! — Tà, Dinko je lud! On je uvijek bio na lijevo! Radi čega je sada promijenio! Kad mu rekoh, da Tomašić surađuje s franjevcima na pitanju stvaranja nezavisne hrvatske države, htio je da svisne od srdžbe! — Inače zavidi obojici, što su tamo ostali i što su Amerikanci. Mene i nadalje progoni s njegovim: —Ja bih Vas tukao! — To je Štamparova omiljela fraza, kad nekoga voli ili žali. — Ja ću Vas tući. Ostaviti onu krasnu ženu i djecu! — On ih je poznavao iz Ženeve. Izvinjava se, što me ne ostavlja na večeri: —Da Vam pravo kažem, teško je koga pozivati, jer još uvijek oskudijevamo u živežnim namirnicama. Imao sam više hrane u Grazu, kad su me hranili ruski vojnici, nego li ovdje kod svojih. — Stari Doktor Štampar, za koga je Luj Adamič predviđao i čak pisao, da će u socijalističkoj Jugoslaviji igrati jednu od glavnih uloga, sasvim je izvan komunističke stvarnosti, s kojom je cijelog života očijukao!

Na ulici srećem poznanike. Među ostalima i Pešu Meštrovića, koji me obavještava, da mu se brat Ivan Meštrović nalazi u Švicarskoj i da je obaviješten, da se za sada ne vraća. Inače, i on je zabrinut što Srbi preuzimaju sve pozicije, kao i poslije Prvog rata. Srbi svi i svuda! Meni savjetuje:

—Pazi, što govoriš! Gledaj sve, ali ništa ne kazuj! Ljudi nestaju kao muhe! Čuvaj se! Ovdje operiraju i naša Ozna i Staljinova NKVD! — Da bih ga malo osnažio, rekoh mu: —Ne brini, i angloamerički Intelligence! — On se gorko nasmije. Svi sumnjaju u Anglo-Amerikance i u njihovu političku snagu.

Mladi pukovnik Šime Balen odlučio je, da mene i Milana Marjanovića vodi u Istru. Bilo je to jedno od nezaboravnih putovanja. Iako puštam čitatelja, da čitav taj opis pročita u mojem «Dnevniku po Hrvatskoj 1945.», ipak moram i ovdje zapisati, da me je prohod po Grobničkom Polju, gdje su ubijene 152 osobe, jako potresao, kao, uostalom, i sva Istra. Dok je Balen bio zanimljiv kao hrvatski nacionalist, koji se pretvorio u komunistu, ali i nadalje ostao Hrvat, dotle je

Marjanović bio isto tako razdragan, što je posjetio Istru, zadržao se kod Viktor Car Emina, isto tako oduševljena, što je Istra dio Hrvatske. Marjanović uvijek u magli iznosi razna mišljenja o Kranjčeviću, Nazoru, o bogumilima, u kojima, razumije se, Marjanović vidi prve slavenske komuniste! Na mostu u Karlovcu rekoh:

—Svijet traži jednog gospodara. Danas postoje dva: Amerika i Rusija. Rusija, s obzirom na ideologiju, koju nosi u sebi i sa sobom, neka vrsta mesijanizma pravde, bratstva i ravnopravnosti naroda i klasa, ima velik izgled na uspjeh, napose kod zaostalih naroda, a koji se sad dižu iz magle, predrasuda i neimaštine. Ne vjerujem, da će Rusija moći tako lako i tako brzo postati gospodar! Ona je jako mnogo pretrpjela u ovome ratu! Osim toga, veliko je pitanje, da li će ljudi, koji je vode, uspjeti dati sistemu nov pravac. Svijet očekuje mir, ljubav i ostvarivanje blagostanja i sreće. Toga ima u najvećoj mjeri u Americi!

—Rijeka i Trst —nastavio sam— moraju izdržati glavnu borbu. Na tome bi terenu Hrvati, Slovenci i Talijani mogli pod današnjim rukovodstvom izgraditi zajednicu naroda! Ono, o čemu su sanjali Supilo, Salvemini i Ferrero. Na ruševinama fašizma dalo bi se izgraditi novi svijet! Kad Europa bude prihvatila tu formulu, problem nacionalizma bit će riješen, odnosi između naroda postat će humaniji. Sve ono, što nije bilo moguće ostvariti po građanskoj liniji i za vrijeme fašizma, pokušava se sada. Tko bi mogao da u jednoj te istoj zemlji postavi Talijane i Slavene, da zajedno dijele vlast, da predsjednik narodnog odbora bude Talijan, a podpredsjednik Hrvat? To se ovdje već usvaja. To sada rade komunisti! Ako uspiju, povijest će biti na njihovoj strani! U međuvremenu, Srbi i Hrvati se vole manje od Talijana i Hrvata! Slaveni pod znakom crvene zvijezde i pod Marxom-Lenjinom-Staljinom otvaraju novu eru bratstva između naroda! U jednom pismu Nini: —Nina moja, mislim na tebe i na našu djecu. Kad budem došao k tebi, imam dojam, da ću ti moći kazati, da se nismo prevarili, i da se velike perspektive otvaraju ispred nas; i da sva stradanja i naša i naših nisu bila uzaludna! Na ruševinama civilizacije, koju je fašizam duboko iskrvavio i lomio, rađa se nov svijet — bolji i plemenitiji možda od onoga, koji je do sada postojao. Naša će djeca biti sretnija i imat će ispred sebe nove puteve, koje će prevaljivati bez straha, i s vjerom, koje mi nismo imali, jer nas je ubijala

bolesna i protuslovna Europa između dva rata, i jer su nas davila opterećenja prošlog vijeka. Osjećam, da se rađa nov humanizam, za koji su žrtve ovih novih mučenika bile veličanstvene, koliko i žrtve prvih mučenika iz prvobitnih kršćanskih vremena. Nitko ne zna zašto? Krv još uvijek, i to nevina krv, teče po našoj raskrvavljenoj zemlji! — Ubijaju se i kolju i Srbi i Hrvati —reče mi jedan talijanski intelektualac na Rijeci— kao da je najobičnija stvar!

I taj se moj vizionarski idealizam rasplinjava u svakidašnjici života. I opet me Štampar muči, što se preko Trsta nisam prebacio natrag u Ameriku. I, razumije se, skreće mi pažnju, da uvjerim njegove kolege iz Rockefellera, da ga što prije pozovu u New York, na rad u fundaciji. Obećajem, da ću to neizostavno učiniti, ali kažem mu, da mi se čini, da će on prije mene stići u New York, kao što je i bilo.

Na ulici stara i nova lica. J. Bužančić, splitski novinar, iz Šegvićeve «Hrvatske Riječi» i iz Centralnog presbiroa, dobro obaviješten. Na moje raspitkivanje, kako je Šubašić bio primljen u Zagrebu, daje mi ovu sliku:

—Vijesti o njegovu dolasku i boravku u Zagrebu «Vjesnik» nije uopće objavio. On je bio jako utučen. Održao se ipak sastanak narodnih zastupnika HSS-a u Hotelu Esplanadi, na kome su svi prisutni napali Bana. Narodni zastupnik Papo, koji je bio neprestano hapšen od komunista, došao je s dekom na sastanak i kazao: —Ja ću kazati istinu, jer sam naviknut da spavam po tamnicama, ustaškim, kao i komunističkim. — Vi ste, gospon Ban, izdajnik! — kazao mu je Papo. Isto su mu kazali i svi ostali. Svi su od njega tražili, da se vrati Maček, kako bi Hrvatska mogla doći do svojih prava! Samo Maček i nitko drugi ima pravo govoriti u ime hrvatskog naroda! — Šubašić je bio jako pogođen. To nije očekivao. Pokušali su ga nekako braniti dr. T. Jančiković i drugi, ali bez uspjeha. Nema sumnje, da je to bio glas hrvatskog naroda, jer su svi ti zastupnici dolazili iz svih hrvatskih krajeva, noseći sa sobom istinska raspoloženja naroda. I sam mi je Jančiković poslije priznao, da to nije bilo namješteno, nego da je to istinsko osjećanje naroda.

Svaki mi je dan sve to teži. «Vjesnik», 30. srpnja, donosi popis ubijenih. Među strijeljanima ime je i Kerubina Šegvića. Jadan don Kerubin! Zadnji sam ga put vidio 1940. uoči mojeg polaska u Ameriku. Radovao se mojem odlasku:

—Biži, Bojdane —reče mi— iz ove proklete zemlje. Ovdje se sprema prava Apokalipsa s najstrašnijim sudnjim danom, kakvog nikada nismo još vidjeli! Osveta će biti strašna! Hrvati nisu zadovoljni s Mačekovom Banovinom. Traže državu. Ante je već sve utanačio s Mussolinijem. Pa što bude!

—Imao je 76 godina. Bio je rodom Lučanin iz Splita. Sve mi se u glavi okreće. Don Kerubin, zadnji Starčevićanac, pravaš, biograf Tome Arciđakona, razvijao je teoriju, da su Hrvati podrijetlom Goti. Rittig mi kaže, da je o tome pisao i u talijanskoj štampi; i da je često putovao u Rim u razne misije, koje mu je povjeravao Poglavnik. Rittig me uvjerava, da se nije ništa dalo učiniti, da je on uložio velike napore, ali bez rezultata! Osjećam se bijednim! Don Kerubin, živa enciklopedija iz hrvatske povijesti. Posjećivao sam ga često, i na Šolti i u Zagrebu, surađivao sam i ja u njegovoj «Hrvatskoj Riječi». Veslali smo čamcem do Marulićeva Nečujna, za cijelo je vrijeme iz pameti citirao stihove Marulića, Hektorovića i Lucića. Upadoh u najbližu crkvu i upalih svijeću! Spremam se napustiti Zagreb i Hrvatsku i zatim preko Beograda u slobodu! Prije polaska opraštam se naglo od Krleže, Štampara, Mate Ujevića i ostalih prijatelja. Sumnjam, da ću ih ikada više vidjeti. Naglo uoči odlaska obilazim stari Zagreb, koji me je uvijek privlačio. Zaustavljam se u crkvi Sv. Marka, da bacim zadnji pogled na Kljakovićeve freske i Meštrovićeve kipove. Zadržim se ispod Kamenitih vrata, svijet zastaje, plače, uzdiše, moli se. Neki pale i svijeće. Koga to srećem? Kompozitora Ivu Tijardovića. Znao sam, da je i on kao i Maestro Hatze, bio s partizanima, i u zbijegu kod Bari-a. Odmah se sav oduševi i kuje mi u zvijezde Tita i partizanski pokret. Daje mi ovu sliku:

—Vi ne znate, što su ovi ljudi kadri učiniti. Bili smo negdje u zbijegu s našima. Četnici su nas i kraljevci optuživali, da smo komunisti i, prema tome, bezbožci. Partijsko je vodstvo zaključilo, da je potrebno ispred Engleza i Saveznika razbiti te sve laži. Jedne smo nedjelje izjutra dobili naređenje, da se svi pričestimo u crkvi na Misi. Pričestili su se i rukovodioci, svi komunisti, koji, kao što znate, ne vjeruju u Boga. Englezi su odmah promijenili mišljenje o pokretu. Prihvatili su nas sasvim normalno, kao narod, koji vjeruje u Boga. To je za sve nas bilo od ogromne važnosti.

Iznosim ovaj primjer komunističke dijalektike, da bih možda otvorio oči slijepcima na Zapadu!

Nikada kraja susretima. Naiđem na dra. Branka Čubrilovića, kojeg nisam vidio od New Yorka. Strašno je razočaran, što ga Šubašić nije primio u vladu sporazuma s Titom. Napada Kosanovića, jer da ga je on ocrnio kod komunista.

—Ti znaš —kaže mi— da sam ja uvijek bio za komuniste. Nisam li uvijek govorio, da će komunisti pobijediti; i da moramo što prije priznati Tita i partizane? I to još onda, kad je Kosanović vodio propagandu za Dražu. Nisam li dolazio u tvoj ured i tumačio ti, da će pobijediti komunisti, kad su preuzeli vodstvo otpora? — Sve to govori glasno, tako da ga čuju rukovodioci! Ali izgleda, da mu to ništa ne pomaže. Kaže mi, da je i on ostavio svoje u Americi. Na pitanje: —Kako je u Bosni? — odgovara: —Zlo! Narod ovo nikako ne će. Svi su za Mačeka, ali komunci ne daju, niti će dati!

Iako mi odmiče vrijeme, ipak se zaustavljam i posjetim Mariju Radić. Ona je već postala vrlo aktivna. Pokrenula je i novine *«Narodni glas»*, ali, kao i slučaju Grolove *«Demokratije»*, nije mogla dobiti papira!? Papira ima za svaki komunistički pamflet! Obilaze je neprestano predstavnici savezničke štampe. Nema dlake na jeziku. Napada diktaturu i daje vrlo kritičke poglede na razvoj stanja u zemlji. Strašno je ljuta na Šubašića, da joj nikako ne izlazi ususret. Smatra, da Maček nije smio napuštati zemlju. Sumnja, da bi komunizam mogao dulje trajati. Uvijek ista utopija: —Narod ga ne će! Shvatljivo, i ona vjeruje, da će Zapad morati suzbiti sovjetsko-komunističko nadiranje kroz Srednju Europu.

Na ulici srećem Iliju Jakovljevića. On me odmah upozorava, da se iste večeri održavaju «Usmene novine». Jakovljević je jako oronuo. Bio je u šumi, i sasvim je razočaran s komunistima, jer da vode zemlju u najtotalitarniji komunizam. Na kraju programa «Usmenih novina» u Novinarskom domu javio se za riječ neki vulgaran tip, za koga mi rekoše, da je politički komesar. Otvorio je neku knjižurinu i počeo čitati napadaje na vodstvo HSS-a, na Vladka Mačeka, nazvavši ih sve redom «izdajicama», «kvislinzima», «kolaboratorima Nijemaca, Talijana i ustaša». Govor ostavlja vrlo mučan dojam na prisutne. Mnogi mi ljudi prilaze i kažu, da je sve to netočno, da je sve to laž. Radi se o održavanju linije Partije, koja osjeća, da joj je HSS težak i opasan neprijatelj. Poslije sastanka pođem kroz grad s Jakovljevićem. On me isto tako uvjerava, da je sve to laž, što je komesar izvalio.

Veli, da Maček nije s nikim kolaborirao, ni s ustašama, niti s Nijemcima. Zatim prijeđe na svoj odnos s Mačekom, pa mi kaže, da je morao pisati u partizanskim listovima ono, što je pisao, jer da su mu to naredili, napose u ono vrijeme, kad su partizani znali, da su na putu k pobjedi. Komunističko vodstvo —nastavi— trebalo je u početku Mačeka. Ali kad Maček nije pristupao, dok su ga trebali, onda im više i nije bio potreban, i zato ga više i nisu tražili. — Na moje pitanje, nije li bilo bolje da Maček nije dolazio, Jakovljević kaže, da mu se, poslije njegova iskustva s komunistima, čini, da je bolje da nije dolazio. — Jer oni bi ga bili iskoristili, kao i sve ostale, prebacili ga na sporedni kolosijek i konačno bacili kao sažeti limun. Tako će učiniti i sa Šubašićem, ako već nisu i učinili. — Ne znam, da li si opazio —dodaje— da «Vjesnik» nije ni riječi kazao o Šubašićevu boravku u Zagrebu? Bivši Ban, bivši predsjednik pro-savezničke vlade, ministar vanjskih poslova, vraća se u Zagreb prvi put poslije rata, i ne posvećuje mu se nikakva pažnja, nego ga se sasvim ignorira. Nije li to najbolji znak, da će ga uskoro odbaciti? U daljnjem razgovoru Jakovljević pokazuje, da ga jako grize savjest, što je pod pritiskom partizana napadao u partizanskoj štampi Mačeka, pa kao da predosjeća, da ću sresti Mačeka, reče mi: —Ako ikad naiđeš na Staroga, molim te, kaži mu, da sam to morao učiniti protiv svoje savjesti; [Kasnije, u Washingtonu, sve to ispričah Mačeku. Njegova je reakcija bila humana. Shvatio je i primio. Jako mi je hvalio Jakovljevića kao dobrog novinara. — Jakovljević je znao —govorio mi je Maček— da iz nekoliko mojih misli sasvim točno kroz svoje uvodnike predstavi moju misao!] Bilo mi je žao Jakovljevića. Teška je sudbina našeg književnika i intelektualca! Bit će od sada, sve se bojim, još i teža. Posebno za one, koji nisu u stanju iz načelnih razloga prihvatiti komunizam. To osjećam na Tinu Ujeviću, na Stanku Šimiću, ne toliko na Mati Ujeviću, za koga vjerujem, da će se prilagoditi. — Za tebe će —rekao sam Mati Ujeviću pred polazak— biti uvijek neki Leksikon ili Enciklopedija. I komunisti će kao i svaki totalitarni režim, morati pokrenuti Leksikone i Enciklopedije. A mi smo uvijek sanjali o tome, kako ćemo izdavati Enciklopedije. Zar se ne sjećaš, kad smo još bili u gimnaziji? Ti si učinio već do sada ono, što sam ja uvijek sanjao, da ću moći učiniti. Međutim, sumnjam da će mi biti moguće!

Konačno željeznička veza između Zagreba i Beograda je otvorena. Čubrilović i ja dobili smo dvije željezničke karte. Vlak je strašno prenatrpan svijetom. Ljudi loše odjeveni, razdrpani, neobrijani i neoprani. Vlakovi smrde ljudskim znojem i prljavošću. Neugodan osjećaj. Napose nakon Amerike, gdje se ljudi mnogo peru. Ulazimo u neko odjeljenje, gdje ima nešto mjesta. Svi glasno pozdravljaju Branka Čubrilovića. To su članovi HSS-a iz Bosne i Hercegovine. Oni su i članovi BH vlade, jer su sudjelovali u partizanima. Razgovaram s drom Jakovom Grgurićem, podpredsjednikom BH vlade. Daje mi neobično zastrašujuće podatke o stradanju naroda BH. Na 2.100.000 stanovnika, koliko je BH imala, izgubila je milijun i sto tisuća, i to Srba, Muslimana i Hrvata. Kažu, da su Hrvati najprije digli ustanak u Livnu 1941/42. Oko 450 Haesesovaca pristupilo je partizanima. Govore o proširivanju ustanaka u Banja Luci, Tuzli, Mostaru, Bihaću. Osuđuju ustaštvo; i ističu, kako bez partizana i bez Tita, ne bi bilo Jugoslavije. U povjerenju, zabrinuti za budućnost, raspitkuju se, da li će Amerika primiti ovo stanje, ili tražiti uspostavu demokracije? Mučna pitanja! Još mučniji odgovori! Po kolodvorima ljudi uskaču u vlakove, sjedaju po tlu hodnika. Gužva. Smrad. I ovdje me spopadaju iste misli: u daljini vidim čopore žena, kako naglo hodaju, odjevene u crnini, kose pokrivene teškim crnim maramama. S nekima sam razgovarao i na putu po Lici. Traže sinove i muževe, da ih ponesu sa sobom i pokopaju na grobljima svojih sela. Kod tih žena osjeća se potreba za čovjekom. Žena usamljena u ratu bez muža ili sina, daje osjećaj apokaliptičke pustoši! To me podsjeća na Goyu i njegove krvave fragmente iz građanskog rata! Izgleda mi, da je Hrvatska napuštena, razapeta na križ. S izuzetkom Tita, hrvatski su komunisti sve samo inteligenti trećeg reda. Ali Tito igra ulogu Jugoslavena, boji se Srba pa im čini sve koncesije, kako bi se ojačao. Isti osjećaj kao pred odlaskom iz Splita. Povratka za mene nema!

POSLJEDNJI BORAVAK U BEOGRADU

JAVLJAM se na dužnost u Ministarstvu. Osjećam da nema govora, da bih mogao krenuti u inozemstvo. Bilo u Ameriku ili da Nina s djecom dođe u Italiju? Međutim, ništa još nije formalno zaključeno. Sava Kosanović, sasvim pod utjecajem Partije, vodi opoziciju protiv Milana Grola. Pođoh vidjeti Grola. On se žali na Kosanovića, Šubašića i Šuteja, što ga nikako ne podupiru u vladi, nego rade ono što traže komunisti. On svakako reče: ne će da bude *«korisna budala»!* Izraz se je taj proširio po Beogradu. Izišao je iz rječnika Moše Pijade. Mi smo svi, koji surađujemo s komunistima, «korisne budale», za razliku od one uzrečice Trockoga «popučnici»! To jest, nosimo vodu za komuniste, ili ih slijedimo na dnu povorke. Grol se zanima za stanje u zemlji. Rekoh, da je sva zemlja protiv komunista! Hrvati traže HSS i Mačeka, Srbi svoje radikale i demokrate na čelu s Kraljem! Ali komunisti imaju oružje! I prije će potoci krvi teći, nego li će predati vlast bilo kome. Kažem mu, da sam iznenađen s kolikom savršenošću kontroliraju sve, svugdje pa i u najmanjem selu — svu vlast! Narod je prestrašen! Ono što je Pijade kazao: —Zublja straha mora plamsati visoko na žrtveniku vlasti! — provedeno je u svakom uglu zemlje. Nikakve druge snage nema, koja bi to mogla ugasnuti ili suzbiti! — Dugo razgovaram s Kosanovićem. On me nastoji uvjeriti, da bi ipak najbolje bilo za mene ostati u Beogradu, eventualno, da se kandidiram na idućim izborima. Ideja mi se nimalo ne dopada. On to osjeća. Divi se držanju Grola, prezire Šubašića i Šuteja. Veli, da ne pokazuju nikakve odvažnosti na ministarskim sjednicama. I on priznaje, da je najekstremniji i najžučljiviji na sjednicama Đilas. S njim se ne da uopće raspravljati. On stalno viče: —Vi ne-komunisti morate znati, da mi komunisti ne dijelimo s nikim vlast! — Po cijelom Beogradu, posebno kod pisaca, književnika i intelektualaca, strah i trepet su Đilas i Zogović. Međutim, kad god pogledam na Đilasa u Skupštini, imam dojam privlačivog intelektualca. Uvijek sebi kažem: takav je morao biti Saint-Just! Ili Robespierre! Kosanović nastavlja i samo me zadirkuje: —Eto vidite, Vi ste u New Yorku nagovarali Adamiča, da on predloži i javno, da se glavni grad Jugoslavije mora postaviti negdje u središte zemlje, recimo u Banja Luci! Sjećam se, govorili ste, da bude kao Washington D. C.

—Jest, odgovorih. — Nikako historička metropola. Ni Beograd ni Zagreb. Hrvati se ne će nikada pomiriti s idejom, da im prijestolnica bude središte Srbije! A Srbi ne bi nikada ni u snu dopustili, da im to bude Zagreb. Zato je najbolje rješenje administrativni glavni grad. Svi bismo bili zadovoljni! Na to će Kosanović: —Ali vidite, sinoć se o tome razgovaralo kod Tita. On odbija svaku pomisao o tome, da bi se prijestolnica premještala iz Beograda, bilo gdje u središte zemlje! Tito kaže, da je Beograd idealan za prijestolnicu, da sjajno leži i da ima izgled grada, koji vodi zemlju! Upravo je oduševljen s Beogradom! S njegovim duhom i s njegovim mentalitetom vodećeg grada. Osim toga, on drži, da je to i Moskva i za Sovjetski Savez i za veliko-rusku republiku. — Kasnije ću Titu ponovno kazati, da mora postupati onako, kako je postupio Kemal Ataturk, kad je glavni grad Turske prenio iz carskog Istambula u Ankaru, na golu anatolsku visoravan, da bi bio u sredini zemlje. Tito me je ukorio, da se ne miješam u stvari, koje na mene ne spadaju; i počeo mi je opisivati Beograd u balkanskim frazama! I tu istaknuh, da je Kemal bio jači državnik od Lenjina, jer je ukinuo arabicu i zaveo latinicu, dok Lenjin nije uspio zamijeniti ćirilicu s latinicom! Sve sâm materijal za daljnje sukobe između Hrvata i Srba! Tito samo ističe, da je on Jugoslaven! — Značajno je, da to ne osjećaju ni Hrvati komunisti. Nitko osim Hebranga! — Ali osjećam sve to više, da je Hebrang nemoćan.

Traži me Kardelj. Prima me, netom sam stigao. Diže se, kad me ugleda, prilazi k meni. Pomalo vuče jednu nogu. Izgleda strašno služben. Jedva da se nasmije. Pokušava govoriti srpski ili hrvatski, upravo kao i Korošec, s prilično teškim kranjskim naglaskom. Zna sve o meni. Čitao je «Agoniju Evrope». Odmah osjećam, da sam za njega zapadnjački liberalac intelektualac, odgojen u školi Crocea i Ferrera, što znači, da me smatra nesazrelim za revolucionarna vremena. Jednom

riječju, osjećam, da me smatra čovjekom, koga je pregazio kotač povijesti — kako kažu komunisti! Na široko i na dugačko priča naglaskom i intonacijom pučko-školskog uče o ciljevima američkog imperijalizma, ističući neprestano, kako Amerika nije toliko jaka, kao što mnogi drže. Refleksija na mene. I nastavlja, kako će Amerika uskoro ući u ogromnu ekonomsku krizu i neku vrst depresije, kao i 1929/30. Kad ja izražavam sumnju, on se pomalo uznemiri, zatim rasrdi, ne voli dijalog, nastavlja svojim monologom. Znam, gdje sam! Dosadan je i neuvjerljiv, možda i radi toga, što se mnogo ponavlja. Neprestano ponavlja jednu te istu stvar: svjetska revolucija se nastavlja i ona mora pobijediti na cijeloj zemlji. Mnogo se zatim zanima za stanje u USA, voli da sve zna za snage, koje potpomažu našu političku emigraciju. Ono isto, što me je već pitao na našem prvom sastanku, ali ovog puta konkretnije i s više poznavanja. Osjećam, da je čitao izvještaj o svemu tome, pa i moje pisanje. Pri kraju traži moje utiske s puta po zemlji. Dao sam mu objektivnu sliku svega onoga, što sam vidio. On mi reče, da je i u mojem interesu i u interesu stvari, da se ne mičem iz zemlje, da se ne vraćam u New York. Pred rastanak izlažem mu slučaj dra Štampara i Krleže. Za prvoga veli, da se potpuno slaže, da ga treba oživjeti i ukopčati u sistem; i to zbog njegove međunarodne reputacije, o kojoj sam mu govorio. Što se Krleže tiče, prilično je neodređen, ali ipak kaže, da je to partijska stvar, i da se taj slučaj mora riješiti u dogovoru s drugovima na Horvaškom! Pomislih, jadan Krleža! Poslije svega, što je izvršio na rušenju buržoaskog društva, još uvijek mora čekati u predsoblju, da ga marksistička hijerarhija prihvati! Kardelj, vrhovni Inkvizitor Svetog marksističkog ureda, misli polako, ali u okvirima dogme! *«L'esprit de parti»*, pisao je La Bruyère, *«abaisse les plus grands hommes jusqu'aux petitesses du peuple»*. (Partijski duh unizuje najveće ljude do niskog puka). Kad je kasnije Kardelj dolazio na Zapad pa i do New Yorka, osjetio sam od bivših marksista, s kojima je razgovarao, da je na sve ostavljao dojam plitkog dogmatičara, možda i zato, što nije imao načina, da se prilagodi raspoloženjima protivnika na Zapadu. Kod toga je Tito bio daleko fleksibilniji, iako u suštini ispod kože isto tako ekstreman, kao i Kardelj.

Jedne večeri sjedim s kiparom A. Augustinčićem, koji zna pozadinu. Ističe, kako, je on izveo plan, da se Vladimira

Nazora ukrade iz Zagreba u vrijeme najžešćeg ustaškog terora.

—Radi čega —zapitah ga— niste u isto vrijeme izvukli i Krležu?— On mi ispripovjedi, da se o tome dugo raspravljalo, ali da se zaključilo, da je najbolje odvesti u šumu nacionalistu i buržoaskog pjesnika, popularnog Nazora, jer svi znaju, da Nazor nije nije nikad bio, niti može biti komunist. Naprotiv, da je Krleža pobjegao k partizanima i komunistima u šumu, to ne bi nikoga iznenadilo! Svi bi držali, da je to sasvim normalna stvar. I uistinu, pojava Nazora u šumi bila je senzacija. Ja sam se sasvim složio, kazavši: —Za nas je u Americi bila to najveća senzacija. Ja sam o tome napisao nekoliko članaka u iseljeničkoj i u američkoj štampi. Najveći i najstariji hrvatski pjesnik s partizanima u šumi u Hrvatskoj! Augustinčić me uvjerava, da je Tito autentičan Hrvat iz Zagorja, iz Kumrovca; i da tamo ljudi govore sličnim naglaskom. Kaže, da je i on iz istog kraja, prema tome zna! Rekoh mu, da mi je i Krleža kazao, da je to onaj isti Tito, koga je i on poznavao iz prvih posljeratnih godina. Augustinčić mi tumači, kako je on morao, po nalogu Partije, praviti bistu poglavnika Pavelića, da bi mogao operirati u podzemlju. Kao i svi ostali, hvali Tita kao savršenog organizatora i ideologa, pa dodaje, kako mu je jedna stara žena u Klanjcu znala kazati: —On, Broz, to je Božji brat! — Dok tako razgovaramo, ispred nas sviraju balalajku «bijeli» Rusi, dok u istoj prostoriji piju vino i vesele se sovjetski oficiri! Augustinčić mi razvija svoje plitke teorije o historičkom materijalizmu pa me savjetuje:

—Najbolje je, da se već sada ukopčaš u ovaj sistem. Vidiš ove «bijele» Ruse, koji su napustili svoju zemlju poslije Oktobarske revolucije! Sada su ih dostigli sovjetski Crvenoarmijci čak i ovdje na Savi. Tako će za nekoliko godina svi oni biti u Rimu ili u Parizu, ako ti tamo budeš! A u New Yorku za desetak godina! — Ja mu odgovorih, da sumnjam, da će to tako biti, ali on je zapeo sasvim emocionalno uvjeren, da će i Amerika prije ili poslije «pasti u ruke partizana»! Tako se tada pjevalo. Jasno je, da je razgovor zahvatio i Meštrovića. Pitao me je i on, da li sam ga vidio. Morao sam neprestano razjašnjavati, da sam ja ravno iz New Yorka preko Londona stigao u Beograd. Augustinčić mi povjerava, kao da bih ja trebao obavijestiti Meštrovića, da se ne vraća, jer da se ne bi najbolje proveo. Imam dojam, da bi mu Meštrovićev povratak omeo plan, da i on igra ulogu prvog

dvorskog kipara, kao što je Meštrović igrao u bivšoj Jugoslaviji. Međutim, politička vrhuška na čelu s Titom traži Meštrovića. Tako mi je nekoliko nekoliko puta rečeno! Sâm Tito mi je kod prvog sastanka kazao: —Gdje je Meštrović? Što ga niste doveli?— Umjetnik «svjetskog glasa» kao Meštrović bio bi im potrebniji od nepoznatog Augustinčića. Uostalom, i Ivo Andrić već prisustvuje na službenim primanjima kod Tita, kad se pojavljuju svjetski gosti! I Augustinčić me uvjerava, da je potrebno da se upišem u Partiju. Pitanje upisivanja u Partiju postala je sada opsesija. Kosanović i posebno njegov pomoćnik «filozof» Veljko Korač ne prestaju da me uvjeravaju, da je potrebno, da se upišem u Partiju. Dajem neodređene odgovore. Kao da nisam još zreo u proučavanju marksizma. Primjenjujem savjet Machiavellija, koji je govorio, da se u političkim razgovorima mora uvijek govoriti tako oprezno, da se isti mogu protumačiti na više načina! Upisivanje u Partiju, što se mene tiče, bilo bi neozbiljno, jer ja ne vjerujem ni u jedan njen postulat. Moji su me stari učitelji na Zapadu naučili, da je marksizam «samo polovica istine».

Kosanović čini sve moguće, da se organizira akademija, na kojoj bi se komemorirala uspomena predsjednika Roosevelta. Stvar je konačno odobrena, ali ni on, ni ja ne ćemo biti govornici, nego Radovan Zogović. U Kolarčevu univerzitetu pojavljuje se na pozornici Zogović. Razumije se, u partizanskoj uniformi, oko pojasa oružje. Uzšetao se po pozornici. Ima krvav pogled, iz očiju mu sijeva bjesomučna mržnja. Kad mimogred spominje Ameriku, iz njega izbija mržnja, prezir i omalovažavanje. Amerika je sinonim gramzljivog imperijalizma, ugnjetavanja naroda, iskorišćavanja masa i klasa. Konačno zemlja, u kojoj slobode nema, nego za kapitaliste; nema kulture, nego isključivo za bogati sloj. Opće nepoznavanje stvari. Linija moskovskih agitpropa, da se u jugo-istočnoj Europi ruši ogroman američki prestiž. Tako Roosevelt iz svega ovoga izlazi onakav, kakav nije nikada bio, jer iako je vjerovao u daljnji sporazum sa Sovjetskim Savezom, on je ipak ostao ono što je: neprijatelj radnog naroda! Tako prikazuje Zogović. Kosanović drhće. Publika, u kojoj ima Amerikanaca, iz raznih američkih agencija i iz ambasade, preneražena, čak i povrijeđena. Pokušavam stvar ispraviti, ali ne dozvoljava mi se intervencija! Razmišljam: ako ovom zemljom uistinu zavladaju Zogovići, ja se uistinu

bojim za njenu sudbinu. Ne mislim, da se na tim i takvim ljudima može održati, ili razvijati bilo kakva zemlja. Ako ti Montenegrini zavladaju ovom zemljom, jao ti ga se ne samo Hrvatima, nego i Srbima! Pomanjkanje svake kulture osjeća se u govorenju neistina, primitivnih laži, demagoških frazetina, plitkih mozgova, koji se čak smatraju nosiocima marksizma-lenjinizma. Kad bi Marx sve to slušao, mislim da se ne bi nimalo kajao, što je taj element općenito smatrao najzaostalijim dijelom Europe. I Krleža je imao pravo, kad ih je nazvao «ovnovima». Nadam se ipak, da takav nije Đilas, iako me i njegove ode Staljinu iznenađuju. Ne bih kazao iz njegovih članaka. Međutim, Grol i nadalje tvrdi, da je Đilas najekstremniji na ministarskim sjednicama: Neprestano viče, da između komunista i Grolovaca postoje dva svijeta! I odbija svaku podjelu vlasti s buržoaskom demokracijom. Rekoh Kosanoviću: —Uvjeren sam, da Zogović nije ništa čitao o Americi, osim sovjetskih pamfleta. O Rooseveltu ništa ne zna. On je uzeo priliku, da sve nas ne-komuniste upozori, da ne smijemo gajiti nikakve iluzije o tome, da bi komunistička Jugoslavija prakticirala bilo kakav način američkog života. Iste večeri razgovaram s Brankom Lazarevićem i govorim mu o akademiji. Ne iznenađuje se. On drži, da će ti ljudi nositi sistem, i da će za svakog istinskog intelektualca biti vrlo teško izdržati i nadživjeti. Lazarević je još na crnoj listi, ali se nada, da će se izvući. Vinaver se već izvukao. Pijade mu pomaže. Prevodi neke stvari. Klasike i slično! Andrićeva djela već pomalo izlaze, što znači, da je skinut s indeksa! Isidora Sekulić jako je uplašena, jer ju je Đilas napao u vezi s njenim Njegošem, pojavljuje se po Beogradu kao sjenka. [Đilas se je ipak poslije požalio, što je to učinio!] Ja joj se zahvaljujem na prikazu, koji je prije rata napisala u «Politici» o mojoj «Agoniji Evrope». Ona bi voljela, da se toga nisam sjetio. Sva je kao travka, tanka, fragilna, jedva stoji na nogama, a mora se vratiti pješice kući, negdje sasvim izvan grada!

Ostajem kod kuće. Iako na ulici sve to manje reakcije, iako Beograd iz dana u dan gubi svoj klasični humor, iz opreznosti, da ne bi povrijedio Đilase, ipak je sigurnije ostajati nevidljiv. Kod kuće čitam sovjetsku književnost, posebno Šolohova. Dimenzije su romana o Donu ogromne, kao u Tolstoja, ali uvredljivo bi bilo kazati, da se može uspoređivati s Tolstojem. Tek, pripovjedački talent postoji. Rusi su majstori

proze, koja teče kao i njihove rijeke. Ali osjeća se «socijalistički realizam», koji upropaštava umjetničko stvaranje. S time se slaže i Andrić, s kojim često razgovaram. Svakako, Andrićevi su romani dublji i suptilniji, ali nemaju onih prostranih širina, koje se nalaze kod Šolohova. [Mnogo kasnije, Solženjicin je dokazivao, da je Šolohovljev «Don» plagijat]. Uživam u čitanju Andrićevih romana: «Na Drini ćuprija» i «Travnička kronika». Jednog mu dana to i kažem. On će na to: —Nadbiskup Šarić mi je prije više godina jedamput kazao: *Omnia bona de Travnik.* [Sve dobro iz Travnika]. Andrić je uvijek sladak, ženskast i bosanski dvoličan. Takvim ga smatraju u Beogradu. Lazarević ga zove «fra Ivo». — Gledajte kako hoda, kao bosanski fratar! — U zadnje vrijeme Andrić, kad šetamo uveče po Kalimegdanu, želi znati što ću raditi i da li ću napustiti zemlju? Savjetuje me, da to ne činim.

—Zašto se ne povučete u Split, i tamo ne pišete romane iz dalmatinskog života? Dalmacija poslije Vojnovića, Vodopića i Matavulja nije više dala romana! — Originalan savjet! Andrić odbija svaku pomisao, da bi ponovno išao u diplomatsku službu. Sit je toga. Veli mi, da je bio u Sofiji, i kad je opet bio na diplomatskim čajankama i večerama, sve mu se to pojavilo kao neka sablast, koju ne bi više želio živjeti! Uvečer posjećujem kinematografe. Sve sami sovjetski filmovi. Beograđani su prezasićeni. Mene, naprotiv, zanimaju. Neki su filmovi iz vremena Oktobarske revolucije: glavni junak Čapajev. Skojevci i partizani stalno plješću. Međutim, obična publika indiferentna, ili čak izmorena do dosade. Sovjetska propaganda ne odgovara nikako našem duhu, mislim duhu i raspoloženjima i Beograda i Zagreba. Netko u publici primjećuje:

—Ne verujem, da će nas celog veka hraniti ovom hranom! Pa to je da svisneš! Ostavite, molim vas, uvek taj Čapajev. Šta ne daju Tolstoja!? — Vrtim se, da pronađem nekog, tko se vratio iz Amerike. Govore, da se je Stanoje Simić vratio i da po Terazijama priča, da će i Amerika uskoro prihvatiti socijalizam-komunizam. To je moguće, jer je Simić bio poznat kao jedan od najglupljih beogradskih «diplomata». U «Borbi» posjećujem Vladimira Dedijera, koji mi saopćava, da je u New Yorku sreo moju ženu. I zatim sentimentalno digne glas: —E, Amerika, Amerika, Amerika! — U svojim člancima iz Amerike objektivan je, nigdje ne spominje, da

Amerika ide u lijevo! Oštro napada američku štampu, napose Sulzbergera, koga zove «gangsterom pera», iako ga je on lansirao kroz *New York Times!* To zahtjeva linija Partije! Ali tek vidi se tko je gazda u komunističkom sistemu. Dedijer može biti objektivan, Simić mora lagati! Ali Simić ne samo da laže, nego i glupo laže!

Politička se kriza produbljuje. Komentiramo s Jančikovićem nagli razvoj zadnjih događaja. On drži, da smo pri kraju. Grol mora van iz vlade. Za njim će i Šubašić morati napustiti vladu. Sumnja, da će Kosanović ispasti. Složismo se, da će Kosanović tražiti položaj ambasadora. Ja dodah: u Washingtonu. Sve to znači, da će sva vlast pasti u ruke komunista! U komunističkom sistemu ne može biti koalicije više stranaka. Komunisti se služe koalicijom samo, da se domognu vlasti. Zato je Staljin pred Šubašićem govorio Kardelju: pustite Kralja, da se vrati u zemlju, pa neka narod glasa, da li je za njega ili protiv njega. — I pripazite — zaprijetio se Staljin Kardelju —da izbori budu slobodni!— Sve se to svršilo tako, da su Grol, kao i svi ostali, Šubašić i Šutej, s izuzetkom, što se Kosanović zadovoljio ambasadorskim položajem, morali van iz vlade. Tako je tragikomično završila politika Jalte «Fifty-fifty» (pedeset od sto Sovjetija-komunisti, a pedeset od sto demokratija-angloamerička) potpunim izbacivanjem demokracije. Pobijedili su i Đilasi i Pijade, koji je govorio, da su komunisti za onaj sistem, u kojem oni plivaju kao ribe u vodi, ali tako da narod mora slušati i kasati za komunističkim vodstvom! Uostalom, ta Pijadina uzrečica nije njegova, nego Mao Ce-tunga. Ili, bolje, stara Machiavellijeva misao, da je narod promjenljive ćudi, da vrlo glatko mijenja mišljenja. Kao ono u slučaju Savonarole u Firenzi. Medici su pobijedili, jer su imali kapital, oružane snage i ideju. Savonarola je izgubio, jer je imao samo ideju! Ideja bez sile nije sigurna. U politici «pobjeđuju naoružani proroci», koji, pored ideje, imaju i lukavost i lavlju odvažnost i, svakako, sreću, *la virtú della fortuna,* krijepost sreće! Gube uvijek «nenaoružani proroci», koji pored ideje nemaju ni lukavost, ni lavlju odvažnost, ni oružanu snagu. Dakle, u dilemi između *«profeti armati»* i *«profeti disarmati»,* komunisti su još uvijek prvi! Komunisti su uz Machiavellija mnogo učili i politiku egipatskih faraona, zatim Bizant i orijentalnu despociju, posebno u izdanju Staljina, a od katoličkih redova svakako ponajviše prakticiraju regule Sv. Ignacija

Loyolskoga, ili možda, još točnije, domenikanskih inkvizitora tipa Torquemade. Kad su u Ženevi pitali Radeka, kojih se tekstova drži u postupanju s Kinezima, on je odgovorio, da su im glavni udžbenici i pratioci knjige Isusovaca o tome kako treba uvoditi kršćanstvo u Kini! I ne samo u Kini, nego i u svima njihovim praktičnim postupcima! Vraćamo se na Velikog Inkvizitora iz Dostojevskoga, na politiku njegovih «Bijesova» i na praksu Protureformacije, čak i Calvina! O svemu tome ne da se razgovarati s Andrićem, jer on ne voli ulaziti u takve analize. Lazarević je jedan od rijetkih zapadnjaka u beogradskoj intelektualnoj Bizantiji, koji to shvaća. Njemu ipak fali, što nismo mnogo čitali ni Lenjina a ni Staljina, napose ne ovog zadnjeg, na kojemu je odgojena sva komunistička vrhuška. Lenjin im je, kao i Marx, i suviše apstraktan. Staljin im konkretno odgovara, jer je isključivo pragmatičan. Složismo se u razgovoru, da je sva naša sredina napučena polu-inteligencijom, kojoj je dodir s marksizmom-lenjinizmom, ali isključivo kroz Staljina, dao onaj okvir mišljenja i prakse, kroz koji su bili u stanju, da se domognu vlasti i da kroz staljinističku formu vlasti vladaju zemljom! Kako kod nas nije bilo snage bilo koje tradicije, ni filozofske ni političke, sasvim je shvatljivo, da su ovi naši komunisti, kad su se domogli «barbarskog dijalektičkog materijalističkog procesa»: teza, antiteza, sinteza, i saznali za površni razvoj povijesti kroz nizanje klasa, feudalizam, kapitalizam, komunizam, išli u sve to dogmatski, fanatički i bezgranično! Razumije se, da ih je kod toga bodrilo sovjetsko rješenje, koje ih je privlačilo i zato, što se ono zbilo u jednoj slavenskoj zemlji, na koju je istočni dio zemlje i Balkana uvijek gledao kao u izvor svojeg oslobođenja! Pogledajte samo uokolo nas, govorili smo, što i kako pišu Đilasi, Zogovići, Kardelji, što sve stavljaju u usta Titu, pa zar sve to nije dokaz, da je toj inteligenciji marksizam-lenjinizam-staljinizam dao fanatičke potpore u njihovoj misli i akciji? — Nije li u tome —nastavio sam— i sâm Krleža poslužio istoj svrsi? Njegovo prevrtanje i rušenje vrednota, njegovo površno i kontroverzijalno persifliranje i izrugivanje svega zapadnjačkoga, buržoaskoga i kapitalističkoga, stvorilo je kod svih naših marksističkih polu-inteligenata uvjerenje, da je zapadna civilizacija završila svoj vijek, da je jedini izlazak krize u ekspanziji Oktobarske revolucije na čitav svijet. Krleža je sve to govorio patosom inteligenta, koga je poluinteligent mogao ne samo shvatiti, nego

i prihvatiti. Pogledajte njegove eseje, kad on u jednoj rečenici nareda stotinjak europskih imena, a da on sâm nije pročitao sva njihova djela, kako to djeluje na mozgove naših glava s daleke primitivne periferije! I kad ih kao u nekom fantastičnom otkriću proglasi za naivnjake, prazne i maglovite glave, koje kao da misle izvan vremena i izvan prostora! Krleža i ne zna, da su i Croce i Ferrero počeli studiranjem Marxa i da su otkrili njegove poluistine na način, na koji on i sva ta periferijska polu-inteligencija nisu nikada bili u stanju osjetiti ni zapaziti! Međutim, sada im i Krleža smeta, jer je u procesu produbljavanja svoje misli ipak mora izraziti stanovitu skepsu. I Krležu su razočarale Staljinove čistke, kao i dogma «socijalnog realizma», koje je on osudio u svojem «Dijalektičkom Antibarbarosu» — i to u ime neograničene slobode stvaranja. Nagoviještamo, da će Krleža imati ogromne muke sa Đilasima i Zogovićima, koji mu ne mogu oprostiti kritike protiv njih!

Opozicija se u Beogradu razvija. Pitamo se, da li do vrhunca ili do kraja! Zemljoradnik lijevog krila, dr. Dragoljub Jovanović, za koga se do sada nije čulo, sazivlje konferenciju za štampu. Ista se održava u Ministarstvu za informacije. Na konferenciju pozivljem svu vanjsku štampu. Posebno sam obavijestio američke novinare, koji sve to više stižu i do nas. Konferenciju je trebao otvoriti Kosanović, ministar za informacije i k tome nekomunist. U zadnji čas se ne pojavljuje. Jovanović govori i govori, profesorski ali i demagoški. Govori i na francuskom. U jednu riječ, pravi dobar utisak kod novinara. Posebno se zahvaljuje Americi na podpori, koju je za vrijeme rata dala Narodno-oslobodilačkom pokretu, i posebno sada u hrani preko UNRRA-e. Jovanović jako hvali američku vojsku; i kaže, da su njeni oficiri i generali ljudi iz naroda, kao i oni srpske vojske! Isto se tako zahvaljuje Sovjetskom Savezu i bratskom ruskom narodu na podpori. Ali to kaže s manje iskrenosti i topline. Poslije Jovanovićevih izjava, u kojima traži slobodne izbore i prihvaća Grolovu tezu, upao je u diskusiju neki sovjetski dopisnik. Nastupa provokatorski protiv Grola, tražeći neprekidno od Jovanovića, da se odrekne Grola, i to zato, što je Grol u službi međunarodne reakcije. Kad Jovanović to odbija vrlo lukavo, ovaj kaže:

—Morate ipak priznati, ako gospodin Grol nije *subjek-*

tivno vezan s međunarodnom reakcijom, on svejedno objektivno radi, da pozivlje intervenciju međunarodne reakcije u unutrašne odnose suverene države Jugoslavije. — Ovakvo inkvizitorsko insistiranje iznenađuje ne samo Jovanovića, nego i sve prisutne. Jovanović se zaustavi, ne znajući kako da usmjeri debatu. Međutim, spasavaju ga američki novinari, tražeći od Jovanovića, da im kaže, što bi sve trebalo učiniti, da se zemlja što prije politički i ekonomski postavi na solidne noge? Jovanović razvija svoj plan: 1) treba najprije povezati sve političke snage; i 2) seljaštvo, uz ideju demokratske socijalističke države. — Najvažnije je, da Jovanović nije demantirao Grola. Ali Grol sumnja, da bi komunisti popustili. Ima nešto malo vjere u Tita, za koga i on, kao i Kosanović, vjeruje, da je najumjereniji. Ne shvaćaju, da Tito taktizira, da ga ne bi zaskočili Anglo-Amerikanci, insistirajući na odlukama Jalte. Grolova *«Demokratija»* ipak izlazi, iako uvijek u ograničenom opsegu zato, što vlasti izjavljuju, da nemaju papira. Netom se pojavi na Terazijama, odmah se sva rasproda. Komunistička glasila «Borba» pa i «Politika» redovno izlaze. Đilasovi članci u «Borbi» zauzmu po dvije-tri stranice velikog formata. Opoziciji nema mjesta u komunističkom tisku.

U Skupštini je sve življe. Sjedim na galerijama. Komunisti harangiraju protiv Grola i Jovanovića. Kad se Grol digne da uzme riječ, osjeća se strašno dizanje krvi i gužve. Narodni zastupnici, od kojih je većina u uniformi, s parabelumima za pojasom i s tommy-gun-ima, samo što ne odapnu pucanjem! I kad Grol naglašava potrebu slobode — svi ustaju, lamataju puškama i viču: —Mi ćemo ove slobode, koje smo krvlju izvojevali, braniti krvlju! Grol sjedne. Na izlasku poslije sjednice, Crnogorci se i dalje deru protiv Grola. Grol se na to pojavljuje sâm. Obraća se meni tužno. Pomalo ga pratim do zadnjeg izlaza. Svi ga izazivaju, ili izbjegavaju. Ja sam u dubokoj dilemi. Kontakti s Ninom su gotovo nemogući. Imam proklete osjećaje, da se više ne ćemo sresti. Komunistički totalitarizam strašniji je od onoga, kakav je vladao po naci-fašizmom. Iz talijanskog iskustva pod fašizmom, dolazim do zaključka, da je komunistički totalitarizam uspio ostvariti savršeniju mehaniku zastrašivanja, nego li sve ostale balkanske forme vojničkih diktatura. Ljudi nestaju, više se ne pojavljuju, i nitko se za njih ni ne raspitkuje. Strah kod komunista ubija u čovjeku snagu duha, ljudsko dostojanstvo i osjećaj unutrašnje samostalnosti, na koje čovjek ima pravo od Boga.

I ja sada strepim od pomisli, da bih mogao nestati. Kad god u noći ili rano ujutro čovječji korak prilazi vratima mog stana, bilo tko, možda i vjetar lupi o prozore, ja odmah skačem iz sna, budim se i imam osjećaj, da je OZNA tu, da me negdje odvede u nepovrat. A svake večeri pred odlazak kući, uvijek me netko upozori, da me OZNA traži, što još više razbija moj san. Sve bih to htio objasniti Nini u pismu i poslati ga preko američkih novinara. Ali nikada čovjek ne zna, u čije će ruke pasti. I uistinu, ispišem čitavo jedno pismo, koje je ipak stiglo do Nine. Glavno je pitanje, da li slobodan čovjek, može i smije prihvatiti totalitarni sistem fašističkog ili komunističkog vjerovanja? Prihvatiti jedan diktatorski ili polu-diktatorski režim izvan ideologije, nije toliko krupno pitanje, koliko kad čovjek prihvati fašizam ili komunizam. Jednostavno zato, što je fašizam i posebno komunizam baziran na ideologijama, koje traže posvemašnje podvrgavanje čovjeka laži-dogmi, njegovo totalno preobraženje u nešto, što je udaljeno od istine! Pitam se, da li će Nina to shvatiti! Tek kasnije saznajem, da je sve shvatila. Ono što joj ipak najviše preporučam, to je, da nikako ne dolazi s djecom u Jugoslaviju, jer da sumnjam da njoj i djeci moram ipak dati ovakav način života bez slobode! Posebno nakon petgodišnjeg američkog iskustva. Sva ta pitanja lome moju unutrašnjost. Nije to što sam sanjao, kad sam napuštao Ameriku i vraćao se kući. U Ministarstvu me aparačiki na čelu s Koračima dave pitanjima, radi čega se ne upisujem u Partiju? Moji odgovori ne prikrivaju više moja negativna raspoloženja. Kad god me Jančiković sretne i upita, na čemu sam, on kao da osjeti, da se želim vratiti u Ameriku. Kod mene, međutim, ni to pitanje nije još uvijek riješeno! U Beogradu tko može, prilazi u sistem. Inače, oni izvan istoga slušaju BBC i drže, da sve nije još konačno riješeno. Vijesti o tome, da Maček surađuje s Kraljem šire nade. Nade idu toliko daleko, da se čak podržava i mišljenje, da bi Amerika mogla zagaziti u rat, da istjera Sovjete iz srednje Europe. Raspoloženje ulice ne dijele rukovodioci. Kad god uveče sjedim kod Majestica ili kod Moskve, gdje neprestano pridolaze rukovodioci, koji se spremaju u inozemstvo, oni donose glasove, kako je narod svugdje u unutrašnjosti prihvatio Tita i njegov sistem. Sve više se jugoslavenski komunizam i njegova vlast pripisuje isključivosti Tita. Među komunistima Hrvatima susrećem braću Ivekoviće, koji me osvajaju širim shvaćenjem

sistema, nego li hrvatski ili srpski komunisti iz Like, Bosne i Hercegovine, koji i nadalje traže krvave obračune s reakcijom.

Iako se Beograd sve to snažnije ukopčava sa sistemom, ipak se i nadalje vide povorke uhićenika, koje odvode negdje izvan Beograda. Na vijest, da će se uskoro održati proces protiv Dražinovaca, nastojim svakako prisustvovati, da bih shvatio mentalitet čaršije. Zanimanje je ogromno. Sistem suđenja odgovara staljinističkom tipu. Optuženik priznaje sve, pa i ono, što je i što nije počinio. Kako imam pred sobom Koestlerov «Mrak u Podne», dajem ga prijateljima, da ga čitaju. Svi su iznenađeni! — Pa to je ovo! — vele! Kao dar s neba, javio se u Beogradu stari prijatelj, američki publicist iz New Yorka, Leigh White. On je za sigurno došao i zbog suđenja. Bio je u građanskom ratu u Španjolskoj, ljevičar i jedno vrijeme ideološki komunist, razočarao se u Madridu, gdje je drugovao s Hemingweyom i s cijelom grupom američkih ljevičara, koji su se razočarali u komunizam, poslije Staljinovih čistki. Zato je i bio Dražinovac i surađivao je s Rastkom Petrovićem i s Fotićem. Sve nas, Adamiča, Pribićevića i mene, jako je napadao zbog toga, što smo pozitivno pisali o Titu i o partizanima i osuđivali Mihajlovića i četnike. On je naš rat uspoređivao s građanskim ratom u Španjolskoj, uvjeren, da će i kod nas komunisti, ako pobijede, zavesti komunizam! Nije volio Hrvate, ni on, kao, uostalom, ni Ray Brock, ni Cyrus Sulzberger, koji su isključivo računali na Srbe kao neprijatelje nacista! Sulzberger je bio prvi, koji se već 1943. opredijelio za Tita. Sve to razjašnjavam rukovodiocima, koji ništa ne znaju i, razumije se, a sve znaju! Netom me White ugleda, prijeđe mi i upita: —No, što je, Bogdane, čujem, da niste zadovoljni!?—Na moje iznenađenje: —Tko to govori? — Svi po Beogradu, a i Vaš šef, ministar Kosanović. — Je li moguće? — Jeste, reče mi, ne vjerujte ništa Radici, on je sasvim na strani reakcije! — To me je duboko iznenadilo! Nisam znao, da u Kosanoviću ima toliko nevjerice! *Graeca fides, nulla fides!* (Grčka vjera, nikakva vjera, tj. Grcima ne treba vjerovati). Sjetio sam se, da sam mu to jedamput rekao u New Yorku, kad mi je govorio, koliko je neiskren, nepošten i lažan Trifunović, a ja prosto navedoh gornju uzrečicu, koja mi je ostala u pameti iz gimnazijskih čitanja. Na to će Kosanović: —Kako se usuđujete to kazati, kad znate da sam i ja Srbin!? — Dalje u razgovoru s Whiteom, rekoh tek ovo: —Leigh, ti sigurno znaš za slijeđeću francusku izreku: —*La republique n'etait jamais si belle que sous l'ancien regime!* (Republika nije nikada bila tako lijepa, kao pod starim režimom). U daljnjem razgovoru i dolazećim danima, saznavao sam od njega mnoge stvari, koje je samo mogao saznati iz takozvanih velikosrpskih izvora! Vidi se, da su američki novinari imali kod Srbijanaca bolje veze, nego li kod Hrvata. Uvjeravao me, da će se Mihajlović ipak izvući iz zemlje, što bi moglo sasvim izmijeniti stanje. Mihajlović s Mačekom i s Kraljem u emigraciji bili bi težak udarac za komuniste. Ja mu rekoh, da u to ne vjerujem. Ovi su i suviše jaki, osim toga, odlučni da se posluže najgorim, općim građanskim ratom, dok je zemlja zamorena i ne bi išla s Kraljem. Kod toga, Engleska ih pomaže i sasvim je na njihovoj strani. Britanski su mladi agenti na strani komunista, protiv četnika! Za Hrvate ni jedne ni druge ne će da čuju! — Amerika je sasvim pasivna. Američki ambasador Patterson radi ono, što mu kaže engleski ambasador Stevenson. — White mi nadalje kaže, da je Dedijer negdje u blizini Dražinih odreda. Traži, da dovede Dragišu Vasića u Beograd, da razgoliči Dražu u očima beogradske čaršije, tako da dignu ruke od Draže, i od Kralja i svih ostalih anti-komunista! Ja ga obavijestih, da je Vasić ubijen od Dražinovaca, s kojima je bio u sukobu. U istih mah Ranković izjavljuje, da će jataci uhvatiti Dražu i predati ga njima — partizanima!

Suđenje Dražinovcima se otvara. Ulazim u sudnicu i, koga srećem na stepenicama, Marka Ristića u društvu dvije tri Beograđanke. Pravi dojam pubertetlije. Iz lica mu izbija izraz nezrela čovjeka. Pogledamo se, ali ne prilazimo jedan drugome. Kao da smo zaboravili jedan drugoga. Ulazimo u sudnicu. Kako ovih dana «Politika» donosi niz Ristićevih uspomena o tome, kako se čaršija držala za vrijeme rata, kolaborirajući s okupatorom i računajući na anglo-američku potporu, mnogi ga izbjegavaju, ili gledaju poprijeko. Optuženici izgledaju bijedno, ispaćeno, kao da su danima i noćima mlaćeni i izubijani. Volio bih, da nisam ovamo dolazio. Ali me je zanimalo vidjeti dra Đuru Đurovića, kojeg sam poznavao iz školskih godina u pariškoj Latinskoj četvrti. Bio je to sjajan mladi čovjek, pošten i intelektualno nadaren. Vrlo lojalno raspoložen prema Hrvatima. Jedan je od rijetkih, koji se drži dostojanstveno. Priznaje, da je prisustvovao sastanku Draže s Nijemcima, i da je istom sastanku prisustvovao i ame-

rički pukovnik Magruder. Analizira Mihajlovićev karakter pa veli,da je bio uglavnom vojnik; naređivao je svojim ljudima, da ne slušaju radio London. Đurović je imao radiostanicu u Čačku, koja je između ostaloga slala vijesti i Fotiću, obavještavajući ga o kretanju nacionalističkih snaga u Srbiji. Osjećam, da je kod Draže i kod četnika Fotić igrao ogromnu ulogu. Oni su uistinu u njemu vidjeli svojeg najglavnijeg predstavnika u Americi. Optuženik Keserović, koji inače daje utisak potpune bijede četnika, veli, da su oni bježali prema moru, gdje su ih, prema uputstvima Fotića, trebali preuzeti Saveznici. U svojim najbjednijim priznanjima, taj Keserović daje očajnu sliku raspadanja velikosrpskog četništva. Iako je i među partizanima na vrhuški, Tito, Đilas i ostali, dolazilo do sastanaka s Nijemcima, osuđeni četnici u svojim priznanjima ispadaju najobičnije sluge i njemačke i napose talijanske okupatorske vlasti. Takvi na procesima ne ispadaju ustaše. Istina je, da sudci i istražitelji i ovdje vode rasprave na način, da kompromitiraju, i moralno i vojnički, i četnike i ustaše. Veliki dio rasprave prenosi se zvučnicima na ulice. Ali Beograđani ne vjeruju i drže, da su ljudi toliko pretučeni i čak i drogirani, da govore samo ono, što im je naređeno. Mnogi tvrde, da to nisu isti ljudi. Sve što dalje promatram uvođenje komunističkog sistema, sve više osjećam, da nitko ne vjeruje, da je sve to istina! Kad je riječ o istini, to između onoga, što je istina, a što komunisti postavljaju ili prodaju za istinu, postoji duboka sumnja u istinitost. Uvjeren sam, da komunisti ne će nikada uvjeriti podvrgnute, da im vjeruju. I ja sâm sve to više padam pod utjecaj, da se komunistima ne smije ništa vjerovati. Dijalektika me ne osvaja. Komunisti su majstori suverene laži.

Na pomolu smo izbora. Na Kolarčevu univerzitetu ogroman zbor, na kome Tito daje izjavu, da će izbori biti slobodni, ali da je on sasvim siguran, da će narod glasati protiv Kralja. Anglo-američka diplomacija, koja je dala sva jamstva, da će izbori biti slobodni, tako da narodne mase odluče u slobodi, da li hoće Kralja, ostaje preneražena. Vele mi: —Tito nije smio prejudicirati odluke naroda. Kako on zna, da će narod glasati protiv Kralja? Otkuda njemu to prescientno postavljanje pitanja?! — Na Balkanu takve su fraze već desetljećima u praksi. One se potenciraju na komunističkom Balkanu. Komunistima nije ni do demokracije, ni do slobode,

nego do vlasti. Oni idu za tim, da tu vlast zadrže pod svaku cijenu, pa čak i pod cijenu općeg klanja. Real-politikeri po Beogradu tvrde, da će komunisti vladati sve do novog rata. Tko zgrabi vlast u ratu ili odmah nakon rata, taj je ne pušta do novog rata. A do novog rata, čaršija drži, mora svakako doći! Imam osjećaj, da se varaju. Komunizam ostaje. Uistinu, teško je zamisliti, da bi jedan nov režim mogao dulje trajati od ovoga. Po uredima, nitko ništa ne radi. Snabdijevanja po trgovima nema u zadovoljavajućoj mjeri. Nitko nije zadovoljan. Svatko se žali na sve i na svakoga. Bezvlađe i kaos, kao da su zahvatili svu zemlju. Ali nečega ipak ima! Najprije, postoji policija, milicija, svemoćna Ozna, koja ima agente i doušnike u svakoj avliji, da ne kažemo u svakom stanu. Svi se svakoga boje, nitko ni u koga nema povjerenja. Svi strahuju jedan od drugoga. Ljudi nestaju. I to je ono, što drži režim. Strah, sveobuhvatni strah. Stoglavi strah, s tisućama očiju i ušiju! Razgovaram s Lazarevićem o Ferrerovoj analizi totalitarnih sistema, kako ih je on opisao u slučaju, ili za vrijeme terora iz Francuske revolucije. Ferrerova bi se anatomija straha dala ovako prestaviti: Strah postoji i suvereno vlada u svakoj revolucionarnoj vlasti. Gdje nema legitimne vlasti, tu vlada arbitrarna vlast, koja se oslanja na stalnom strahu. Strahuju oni, nad kojima vlada revolucionarna vlast, ali i vlast strahuje od onih, nad kojima primjenjuje strah. Strah ide odozgo prema dolje, ali se automatski vraća od dna prema gore. Prokleti krug, iz koga nitko nije u stanju pobjeći. Samo kroz uspostavu legitimne vlasti u stanju je građanina, pa i čovječanstvo, osloboditi od permanentnog straha. — Taj strah osjeća svatko i na ovom zboru, gdje govori sâm Tito. Svaki prisutni rukovodilac nosi o pojasu oružje. Najpatetičnije je čuti Marka Vujačića. Taj primitivni Montenegrin digao se i počeo urlati, prijeteći oružjem, da će svakoga, tko se bude i pokušao ustati protiv narodne vlasti, uništiti! I uz to dodaje bezgraničnu odanost velikoj majci Rusiji. I tu mu je odjedamput pomanjkalo zraka u ustima pa je završio, buncajući neke nesuvisle riječi o majci Rusiji, majci svih Slavena i o Sveslavenstvu... Histerija, epilepsija, bolest! Živimo u primitivnoj iracionalnosti jednog primitivnog svijeta. Kod mene se pojavljuje samo jedno rješenje: pobjeći, otići, nestati. Mnogi vele, da nije teško pobjeći, jer da vlasti to čak i pomažu, da se oslobode protivnika.

Značajno je, da se za svo ovo vrijeme kod beogradske

čaršije ne čuje nikakve mržnje protiv Hrvata. Nitko ne govori protiv Hrvata, nitko čak ne psuje ni ustaštvo ni Pavelića. Međutim, službena propaganda, koju mahom vode Crnogorci i Srbi prečani, neprestano napada Hrvate, optužujućih ih zbog ratnih pokolja i umnožavajući ustaška klanja dotle, da ista izazivaju ne samo gađenje, nego i stvaraju kod Srbijanaca postepeno antagonizam protiv Hrvata. S jedne strane, ističu načelo «bratstva i jedinstva», za koje vele, da ga je iskovao narodno-oslobodilački rat. Ali, s druge, ipak ne kriju ustaška zvjerstva, nego ih uveličavaju do zla Boga. Tek povremeno i kao sporedno dodavaju i četnička zvjerstva, ali ne daju im onaj oblik, koji daju ustaškim. Tako u komunističkoj propagandi, svi Hrvati postaju ustaše. Ne samo oni, koji su to bili na čelu s Pavelićem, nego i Maček i Stepinac i cijelo vodstvo HSS-a, naime ono, koje nije pristupilo komunistima ili njihovoj fronti, u jednu riječ cjelokupan javni život Hrvatske. Postepeno se ali sistematski kod Hrvata stvara osjećaj teškog opterećenja, što, priznajem, zabrinjuje i neke dobronamjerne Srbijance. Imam utisak, da se ulazi u jednu dulju eru, u kojoj će biti Hrvat postajati sve teže i teže. U razgovoru s Jančikovićem, koji je istog mišljenja, dolazimo do zaključka, da nije isključeno, da ovakav postupak postepeno uvjeri Srbijance, da su oni i opet pozvani da vode zemlju, jer da su bili lojalni Jugoslaviji u samom ratu. Ceh će platiti Mihajlović, kad ga uhvate, i par četnika, ali većina starog vladajućeg sloja i inteligencije, u jednu riječ čaršija, i opet će se izvući i spasiti, i konačno zauzeti vodeći položaj kroz Beograd u cijeloj zemlji. Sasvim pogrešna politika, koja će ponovno i još dublje otuđiti Hrvatsku od Jugoslavije. Komunističko rukovodstvo, u prvome redu Ranković, Đilas pa i sâm Tito uz Kardelja, svjesno prakticira tu politiku, dajući vodeći položaj Srbiji, jer se boje, da ih Srbija ne bi poduprla! Tu leži i razlog, zašto mi Tito zamjerava, što sam lansirao ideju o stvaranju glavnog grada negdje u središtu zemlje, nikako u povijesnim prijestolnicama! Kod komunista federalizma i ravnopravnosti nema, niti ga pod tim uvjetima može biti. Tito, Staljinov šegrt, postavlja Beograd u položaj Moskve, što je u protuslovlju s najavljenim programom u Jajcu.

Svršen je rat Amerike s Japanom. Taj se dio rata u komunističkom tisku nije uopće pratio, i to zato, što Rusija nije u istome sudjelovala. Kako saznajem, Sovjeti su to tražili od

beogradskih organa, da se svi napori Amerike u ratu na Pacifiku moraju sasvim ignorirati. Tek onda, kad su sovjetske trupe, pošto su američka vojska i mornarica s avijacijom izvršila zadnju likvidaciju Japana, naša je štampa davala značenje ratu na Pacifiku, ali kroz sovjetske napore. I to zato, što je trebalo uvjeriti našu javnost, da je i rat protiv Japana dobila Crvena armija. I posljednji ljevičari u američkoj službi ostali su povrijeđeni i revoltirani takvim postupkom. Američko novinsko osoblje davalo je svakog dana i «Politici» i «Borbi», kao i zagrebačkoj i ljubljanskoj štampi, sva obavještenja, od kojih gotovo ništa nije ulazilo u tisak. Naprotiv, saznao sam, da je linija Partije, da se nikako ne veliča ni američka pobjeda na Tihom oceanu, ni američka vojna snaga. Mora se isticati, da rat bez žrtava ruskog naroda ne bi bio dobiven. Atomska bomba, čiji je efekt nad Hirošimom svakoga uzbudio, mora se prešućivati, ublažavati i smanjivati. Mora se učiniti sve moguće, da Amerikanci u vizijama masa ostanu ono isto, što su i prije bili: narod, koji nije prikladan za uspješno ratovanje. Ali ni u tome ne uspijevaju, jer svi osjećaju, da bez Amerike ni Rusija, ni bilo tko ne bi bio dobio rat! Na isti način, kao što narod ne vjeruje, da je UNRRA sovjetski doprinos prehrane Europe, nego isključivo Amerika, tako ne vjeruju ni u vojničko uzdizanje Rusije a snizavanje Amerike! Naš je narod toliko bistar, da ga nije u stanju prevariti nikakva dijalektika! Razgovaramo o problemima mira. Čitam Thibaudet-ovu «La Campagne avec Thucydide», koja je ispunjena refleksijama o posljedicama Peloponeskog rata na daljnji život grčkih gradova-država, s kojima bih se ja složio. «Veliki će rat», kaže on, «ostaviti europski svijet ne toliko različitim od grčkog svijeta, kako ga je ostavio Peloponeški rat... Igra će ljudskih strasti ponovno odpočeti, kao i sutradan po Peloponeškom ratu; i ne toliko različita. Za vrijeme cijelog IV. stoljeća po grčkim gradovima nacionalizam, individualizam i panhelenizam jednako se nadimlju u napete oblike, poput saobraćajnih baza, gdje se razina jednih moraju rješavati razinom drugih. XX. će stoljeće, po svoj prilici, živjeti po takvom tipu...» Drugim riječima, mrtvi će oblici nacionalizma, individualizma, internacionalizma ponovno iskrsavati, ali kroz nove strasti i kroz nove ideologije. Balkanizacija se Europe i svijeta nastavlja. «Politička se Europa srozala, ostavivši na ruševinama usamljene i neprijateljske nacije». Razgovaramo o Jalti, o kojoj

postoje najoprečnija mišljenja. U našem slučaju «fifty-fifty», koji je Winston Churchill prošle godine sugerirao Staljinu, mogao je ipak biti proveden, da su naši politički ljudi bili na visini zadatka. Međutim, svađajući se između sebe i lišavajući se svake zajedničke podloge u pitanju rješavanja naših nacionalnih odnosa, pustili su se izigrati od komunista. Kod našeg političkog svijeta, i srpskog i hrvatskog, nije bilo klasne lojalnosti. Kad komunisti govore o klasnoj svijesti; o tome, kako buržoaska klasa nema domovinskih ili nacionalnih granica, nego se drži povezana iz materijalnih i kapitalističkih razloga, oni ili ne vide stvarnost, ili i nadalje bacaju u zablude mase. Hrvatski i srpski političari u toku prošlog rata pokazali su, da nisu imali nikakve zajedničke svijesti o zajedničkim klasnim interesima, jer da su je imali, oni ne bi bili nikada dopustili, da se toliko pocijepaju, da su Tito i komunisti upravo radi takve pocjepkanosti i postali arbitri i zauzeli vlast! Jasno je, da su u tome najodgovorniji bili Srbijanci, zbog svoje nepustljivosti u koncentraciji hiper-centralističke vlasti! Da li i jedni i drugi to shvaćaju? Sumnjam. Grol mi neprestano govori, kako nije u stanju, da se složi ni sa Šubašićem, ni sa Šutejem, ali ni s Kosanovićem, koga smatra dušom prodanom komunistima! Napori, da se oblikuje jedan demokratski front, svakog dana padaju, odnosno postaju sve više nemogući! S komunistima se ulazi u front, dok su oni sami nemoćni, da ga uvedu na vlast. Netom je to izvršeno, oni lišavaju svakog utjecaja sve one, koji su ih poduprli, a koje oni smatraju «korisnim budalama». Demokratska politička klasa nije nikada do sada bila na visini, da se suprotstavi komunistima i njihovim frontovima. Izdajstvo vođa! Ako Grol nije bio na visini, još su niži bili Kosanović i Šubašić! Ne preostaje mi, nego se izvući iz ovog pakla. O tome sanjam i razmišljam i danju i noću. Kad odjedamput sretnem dra Štampara. Moja je intervencija uspjela. Bio je kod Tita i Kardelja. Veli, da su to sjajni ljudi. Sve shvaćaju. Tare ruke od zadovoljstva i veselja. Razumije se, za njega je sve ovo bolje. Šalju ga u misije u London i kasnije u New York. Mene se pribojava, jer mi savjetuje, da se čuvam čaršije! Uzveličava Tita. Veli, da je njega i dra. Belića Tito pitao, da mu objasne, zašto naš narod žeđa za krvlju! — Ja se nasmijem i dodam: —Tito bi trebao to znati iz iskustva! — Saopćava mi, da je Tito primio Krležu u prisustvu Đilasa, predbacivši mu, da je Đilas imao pravo, a Krleža krivo u vrijeme oko polemike

«Dijalektičkog anti-barbarusa»! Dakle, i Krleža kroz Kanosu u privilegiranu vrhušku! A kad je Štampar bio u New Yorku, nije se uopće javio mojoj ženi, koja ga je u Ženevi tješila i hranila. Dao mi je ipak vrlo koristan savjet: —Pođi ravno Titovu šefu kabineta, Mitru Bakiću. To ti je civiliziran i human Crnogorac. Razloži mu slučaj. Imam dojam, da će ti dopustiti, da pođeš u inozemstvo! — Zabrinuti smo oko pitanja Šubašića. Zaključujemo ne samo, da nije bio na visini, nego nije uopće znao iskoristiti povoljne prilike, koje je imao. On je trebao već u San Franciscu otvoriti pitanje demokratizacije u okviru odluka Jalte; i to kao službeni garant odluka na Jalti. — Imao je prilike, da se ukopča u Grolovu opoziciju, ili da je povede i organizira pod svojim vodstvom. — Odmah malo zatim, Jančiković mi saopćava, da je Šubašić na putu da dade ostavku i da se povuče u Zagreb. Kao i Šutej. On, Jančiković, će isto tako u Zagreb. Uostalom, mnogi se nepovoljni režimu povlače iz Beograda. Grisogona više nema. Otišao je natrag u Split. Ante Cettineo isto tako. — *Nima, Splita do Splita* — Srećem neke Splićane. Prilaze mi na Terazijama pa kažu:

—Šjor Bojdane, rekao nam je meštar Lovre (moj otac) da Vas obavijestimo, da se je vratila Ina (moja sestra) iz El Shatta, i da je tamo umro mali Lovre (njen mlađi sin). Velika tuga. Vaši misle, da ste Vi već na siguro izvan zemlje! A jel' te, oće li ovo još puno durat? Ma ča Amerikanci ne vide, da su nas prodali ovim razbojnicima? Ma zašto nas ne oslobode od ovog zuluma! — A kako je u Splitu?? — upitah — Ma ča, kako je! Ma na što smo spali, judi moji, da s nama upravljaju Baja, Buljan i Piplovići! Šjor Bojdane, spasite nas. Recite Amerikancima, da nas ne ostave u rukama ovih razbojnika. — Na što ću ja: —A ča je triba govorit! Ka da će mene poslušati Amerikanci! — Ono što najviše bije u mozak naš svijet, to je da ne vide, kako će se zemlja moći razvijati pod vodstvom novih ljudi, koji ne pokazuju nikakve volje, kako da uvjere narod da treba raditi, da bi ga se moglo hraniti! Ne vjeruju da komunističko rukovodstvo može organizirati bilo kakvu državu! Svjesni su činjenice, da komunisti znaju kako organizirati sveobuhvatajuću policiju, ali ne vide, kako mogu s jednim primitivnim aparatom organizirati modernu državu! To i meni u početku izgleda nemoguće. Međutim, sve više dolazim do zaključka, da u činjenici, što gradsko pučanstvo strada, postoji namjerna politika komunis-

tičkog vodstva. Oni, uostalom, to i ne kriju. Ako reakcija nema čime da se ishranjuje, to je i bolje! Mi ionako nemamo potrebe od reakcije! Neka ona samo izumre od gladi! Mi ne ćemo umrijeti od gladi; ne će ni oni slojevi, na kojima mi zasnivamo novu državu. — Međutim, to ne vjeruje takozvana reakcija, odnosno sva javnost!

Nalazim se pri kraju izdržanja! Konačno smogoh toliko snage da se javim za audijenciju kod Predsjedništva vlade. Dok sjedim u čekaonici, naiđe i dr. Dragovan Šepić, jedan od onih Istrana, koji su ostali vjerni Šubašiću. U ruci mu pismo. — Uvjeren sam, da je to Šubašićeva ostavka. Ali ga ne pitam. Blijed je i jako utučen. Samo što mi reče na talijanskom: —Volio bih, da se sada nada mnom sroči atomska bomba. Tako bi sve bilo gotovo! — Kad dođe red na mene, ulazim u kabinet. Mitar Bakić ustaje i prilazi mi. Razgovaramo. Kaže mi, da je dobar dio svojeg života proboravio u Zagrebu, da ne voli Beograd, i da bi se ponovno rado vratio u Zagreb. [Opaska: zanimljivo je, da i Bakić kao i Vlada Popović, obojica Crnogorci, odgojeni u Zagrebu, izgledaju civilizirani, za razliku od beogradskih Montenegrina. Znači, Zagreb ipak utječe na ljude s periferije civilizatorski, dok Beograd još jače pojačava u njima njihov grub instinkt!] Iznenađuje me, da zna sve o meni. Ja mu rekoh, da bih želio u Italiju, da sredim stvari moje žene, koju dugo nisam vidio, kao ni djecu, i da bih eventualno išao do New Yorka, i da samo tražim, da mi se izda putnica za to putovanje. Tražio sam od Velebita, ali on je odbio, da mi je dâ; on uopće ne vodi računa o mojem slučaju, nego sa mnom postupa, kao da ne zna tko sam! Isto to i svi oni u Ministarstvu za informacije.

—Znam sve —odgovara Bakić—. Nisu krivi ni Kosanović, ni Velebit. Ovo je revolucija, naši rukovodioci, napose mlađi, postupaju s ljudima, kao što ste Vi, kako ne bi smjeli! Mi znamo, koliko ste Vi za Narodno-oslobodilački pokret učinili u Americi. Vašim pisanjem i Vašim predavanjima. Učinili ste isto toliko, koliko jedna naša brigada,. Ali to naši ne znaju, niti mogu shvatiti. Živimo u revoluciji. Neprijatelji su svugdje uokolo nas. Dovoljno je, da bacite pogled ovdje u Beogradu. Sve čeka, da sve ovo padne. Mi to znamo! Ja nemam ništa protiv toga, da Vi pođete u inozemstvo, ali ja o tome ne odlučujem. To mora odlučiti Predsjedništvo vlade. Kad se to bude odlučilo, ja ću Vam javiti.

U očekivanju službenog odgovora, nastojim se potpuno

izolirati. Biti sâm. Ne zalazim više u kavane, gdje i nadalje sjedi «reakcija». Ali tko mi prilazi? Najviše, gotovo svake večeri Ivo Andrić. Neprestano se raspitkuje, da li sam dobio putnicu? I da li ću se vratiti? — U početku mu kažem: —Ne znam. Moram najprije da se dogovorim sa ženom. Čini mi se, da bi ona željela, da se konačno smjestimo u zemlji. Obrazlažem mu, da ne znam što bih radio u Americi, da ako već ostanem u inozemstvu, da bih najviše volio ostati u Italiji, na Ferrerovu imanju, u Toskani, pokraj Firenze. — Jedan me zajednički prijatelj upozorava, da budem oprezan, što sve govorim Ivi Andriću, jer da će on sve prenijeti, gdje treba. Odbijam takve predpostavke, ali činjenica, da Andrić neprestano ispitkuje, da li ću se ili ne ću vratiti, zabrinjuje me i stvara čak i uvjerenje, da bi i Andrić dobio zadatak, da o meni vodi računa, prije nego mi se izda dozvola za polazak. — Je li moguće, čak i Andrić? — Sve je u ovoj zemlji moguće — reče mi jedan stari prijatelj. — Sve! Ubili su u svakom čovjeku njegov ljudski osjećaj lojalnosti i povjerenja, bez koga društvo nije u stanju ni živjeti, ni razvijati se.

Konačno, dobijem poziv, da se javim u Predsjedništvo. Mitar Bakić mi saopćava, da je Maršal odredio, da mi se izda putnica, i da mi se zahvaljuje na svemu onome, što sam u Americi učinio u toku rata za naš narod; da će me možda i osobno primiti, da mi to kaže, ako bude bilo vremena. Što se mene tiče, odlučeno je, ako se budem vratio, da će mi biti povjeren ambasadorski položaj u nekoj zemlji u inozemstvu, ili neki važan položaj u zemlji. Ukoliko se ne vratim, Maršal se nada, da ću i nadalje raditi u interesu pokreta. Putnicu mogu kad god hoću pridignuti u Ministarstvu unutrašnjih poslova, kod Vlade Zečevića, koji je već o tome obaviješten. Odmah pođoh u Ministarstvo, gdje me je vrlo ljubezno primio ministar Zečević. Poslije duljeg razgovora, u kome se uglavnom govorilo o mojim iskustvima, i radi čega napuštam Beograd, Zečević mi preda putnicu. U Ministarstvu informacija u prisustvu Kosanovića i Korača napadne me neki Vuksan iz Ozne, upozorivši me, da će me Ozna već uhvatiti, ako budem govorio, pisao ili bilo što radio «protiv zemlje i naroda»! Poslije toga, Kosanović mi kaže: —

—Budite pametan. Vratite se. Znam pozitivno, da će Vam dati ambasadorsko mjesto u nekoj manjoj zemlji! Ja bih Vam savjetovao, da se kandidirate na idućim izborima za narodnog zastupnika. — Sve to slušam, iako znam, da je Kosanović

zabrinut povlačenjem Šubašića i da traži ambasadu u Washingtonu, kao svoj izlaz iz krize! Posjećujem Grola. Osjećam, da je svjestan, da mu je kraj. Kosanović kao ni Grol ne znaju ništa o Šubašiću. Imam osjećaj da su svjesni, da je i Šubašiću odzvonilo. Ono što me najviše pogađa, to je da Šubašić ne pokazuje nikakve reakcije na sve, što se s njim zbiva! Potpuna kapitulacija i neotporno predavanje sudbini. Tipičan Šubašić!

U engleskoj ambasadi dobijam vizu za Bari i za mjesto u avionu. Odmah polazim iz Beograda. Iste noći spavam kod Augustinčića, jer predosjećam, da bi me Ozna mogla zadržati. Na uzletištu mi pristupa oficir, koji mi zaželi sretan put u ime Mitra Bakića i Predsjednika vlade. Kad ga spazih, odmah osjetim, kao da me vraća natrag. Međutim, tako nije bilo. Sreća me je i ovog puta poslužila. U avionu zahvati me neki ludi histerični smijeh. Gledam oko sebe, sve je normalno, nitko niti plače, niti se smije. Obuzimaju me proklete misli: teške i sumorne, protuslovne i neobjašnjive. Imam neko duboko instinktivno uvjerenje, da se više ne ću vratiti u zemlju, da je više ne ću nikada vidjeti, iako je duboko volim i nosim u sebi, u svakom atomu svojeg bića. Ne volim izgnanstvo. Mrzim neprekidno objašnjavanje strancima, radi čega sam u inozemstvu, zbog čega izabirem slobodu, umjesto ideološkog ropstva! Muče me sumnje, kao da čovjek ne bi nikada morao napuštati vlastitu zemlju, nego ostajati u njoj i prilagođivati se njenom razvoju onakav kakav je. S druge strane, sa svih strana mi se govorilo: ne ostajte ovdje, Vi ste cio svoj život boravili u slobodnom svijetu, i potrebno je, da tome svijetu otvorite oči, da mu kažete, kakvo je zlo, koje nas je zahvatilo. Ostavljajući Beograd, bio sam na čistu samo s jednim: da u Beogradu i kroz Beograd Hrvati ne će nikada prihvatiti prevlast Srbijanaca; i da ni komunisti ne će biti u stanju riješiti mogućnost zajedničkog života ta dva sasvim različita i nezavisna naroda! Sve koncesije, koje će Tito i hrvatski komunisti ustupiti Srbijancima, ne će uvjeriti Srbijance, da zajednički podijele vlast s Hrvatima, nego će ih i nadalje uvjeravati, da su oni jedini u stanju voditi jednu mnogonacionalnu državu! Tito je u tom pogledu dao najkobniji primjer, koji je mogao dati. To je da popušta Srbijancima na svima linijama, kako bi sebe popularizirao u njihovim očima. Prodavao je hrvatsku samobitnost u bescijenje, a da za to od

Srbijanaca nije ništa dobio za uzvrat, nego stalnu i sistematsku srbijansku prevlast nad svima nacionalnim samostalnostima u zemlji. Tako se je od Zagorca pretvorio u orijentalnog pa i bizantinskog despota, pod kojim je uništeno više hrvatskih života, nego li pod srpskim kraljem Aleksandrom! Iako za Beogradom nisam uopće žalio, koliko za Splitom i Zagrebom, bilo mi je više nego jasno, da ga ne ću više vidjeti, niti od istoga zavisiti! Toliko je bilo dobiveno! Ne ostaje mi sada nego *građenje novog života u slobodi!*

SVI PUTEVI VODE U RIM

NE mislim samo u slučaju velikog dijela Hrvata kroz povijest, nego svakako u mojem slučaju svi putevi vode u Rim i neprekidno iz Rima u Rim! Ono što me je u prvome redu zanimalo, bila je činjenica, da ću se sastati s talijanskim anti-fašistima, s kojima sam tolike godine surađivao u inozemstvu, i zatim i sa hrvatskom emigracijom, za koju sam čuo, da u velikom broju poplavljuje Rim. Preletjeti zrakom, i to konačno engleskim avionom Jadran, iz jedne zemlje, iz moje zemlje, u drugu, koja mi je najbliža i u kojoj je sazrela moja intelektualna znatiželja, budilo je u meni duboke osjećaje euforije i sućuti. Preko mora je ostala moja zemlja, koju sam jučer ostavio u krvi, magli, okrvavljenoj pjegama krvi i očaja. Sedam mjeseci dubokog iskušenja, velikog previranja, unutrašnjeg sukobljavanja na nacionalnoj i klasnoj, više fikciji nego li stvarnosti, probilo je i izdublo krvave tragove. Odjedamput mi se rađala pomisao, da je ovo trenutak, kad sve to moram razjasniti Zapadu, posebno u Americi, gdje se moram vratiti. Ali već u Bariu poslao sam Nini brzojav: *Left Tito's paradise,* da je odmah i pripremim na moju konačnu odluku povratka. Iako sam znao, da će je to preneraziti, jer je bila čvrsto uvjerena, da samo u svojoj zemlji mogu pronaći smisao svojem životu, morao sam se i zbog djece odlučiti na tu odluku. Tito je, dakle, bio fikcija niza tragedija, kroz koje su Hrvati prolazili još od davnih vremena. Ja sam uistinu mislio, da ću morati izvršiti ono, što je ispred dolaska Turaka pred vratima Splita znao ispunjati i moj Marko Marulić, kad je, kroz Papu Hadrijana, skretao pažnju Zapadu, da zaustavi azijsku najezdu, koja se već približavala prvim europskim vratima ispred Beča. Sve je to vrelo u mojem mozgu, kad sam konačno bio i u samom Rimu, i otpočeo svoje razgovore s talijanskim političkim i intelektualnim svijetom. Bio sam, naime, pogođen mišlju, koja me neprekidno progonila, da napuštam zemlju, u kojoj nikada sreće nije ni bilo, i duga će vremena proći, a da je ikada možda i bude!

U Italiji, s jedne strane život buji ogromnom dinamikom. Iako je zemlja strašno uništena ratom, energija za izgrađivanjem je ogromna. I što je najglavnije, spontana je, i nije kontrolirana ni od kakve totalitarne stranke. U Italiji, rekao bih, anarhija, kao gotovo i u svima zemljama, gdje vladaju demokracije Zapada. U Jugoslaviji, gdje vladaju komunisti, podmukla težnja za anarhijom. U Italiji, gdje kradu i izrugavaju se s Amerikom, iako od nje žive, iako imaju posvemašnje nepovjerenje prema Rusiji, ipak široka mnoštva vjeruju u komunizam. Da nema Amerike, ne bi komunistima bilo teško zauzeti vlast. U Jugoslaviji nostalgija za Amerikom, posvemašnji prezir Rusije i njenih komunista-saveznika. Slobodan tisak, koji donosi na jednoj stranici više vijesti iz svijeta, nego li sva komunistička štampa, budi me iz sedmomjesečnog komunističkog mraka. Sva antifašistička imena poplavila su talijansko novinstvo, što me osvaja zadovoljstvom. Prvoga, kojeg sam vidio bio je, razumije se, Egidio Reale, poznati talijanski historičar i jedan od vođa Republikanske stranke, koji je živio u Švicarskoj i bio u bliskim vezama s Ferrerovima. On mi je u detaljima ispričao završetak i Guglielma Ferrera i gđe Ferrero, jer je cijelo vrijeme bio blizu njih. Zaplakao sam, suze nikako da prestanu. Posjetio sam stare prijatelje u redakciji «Il Mondo», i Alberto Cianca poviče: —Ovdje smo se rastali prije dvadeset godina! — Ne mislim da će nama biti dato ono isto, što je bilo dato antifašistima. Ručam kod R. Pacciardi-a. Stari, popularni borac u građanskom ratu u Španjolskoj, koji se već tada u gerili tukao i s komunistima, Pacciardi je ministar narodne obrane. Svi se nadaju, da će umiroviti sve fašističke generale, što on ipak ne čini. Osjećaj opasnosti komunizma. Pred povratak vidjeli su u New Yorku moju Ninu, Lea i Bosiljku, i vele mi, da su u mukama zbog moje odsutnosti. Pacciardi mi veli, da Saveznici nisu nikako na visini, da su Englezi sasvim naklonjeni Titu i partizanima, kojima bi predali i Trst, dok se dobro drže Amerikanci; i, začudo, vele i Rusi. Kako —upitah ga?— Staljin stoji na stanovištu, da Trst mora ostati talijanski; i što je bitno, zadržava Togliatti-a, da ne zalazi u revoluciju,

odnosno u nasilno zauzimanje vlasti, nego predlaže suradnju talijanske partije s kršćanskim demokratima. Ne će komunizam na Mediteranu, jer drži, da bi to bio početak građanskog rata, koji bi se rasplamsao u novi svjetski rat, za koji bi Rusija bila nemoćna! — To i takvo mišljenje slušam od vodećih političkih ljudi.

Sforzu sam posjetio u Montecitoriu, u sjedištu Ustavotvorne skupštine, koju on vodi. Čekajući da me Sforza primi, sretoh u čekaonici Benedetta Crocea, kojeg nisam davno vidio. On traži, da se svakako sastanemo na dulji razgovor. Nije me nikako zaboravio. Sa Sforzom odosmo na ručak. Iznio sam Sforzi u višesatnom razgovoru cijelu golu istinu o komunističkom zauzimanju vlasti. Ne može da shvati, ili ne će da vjeruje. Posebno ga je pogodilo, kad sam mu ispričao, kako su komunisti «likvidirali» Šubašića, u suradnji sa sovjetskim liječnicima, tako da više nije bio sposoban ni za šta! U daljnjem razgovoru Sforza mi kaže, da viđa mnoge Jugoslavene. Vidio je Spalajkovića, za koga kaže, da je jako ostario, da pobolijeva; i da traži veliku Srbiju. Napada Hrvate i neprestano ponavlja, da je velika pogreška bila stvarati Jugoslaviju. «B. Vošnjak, reče Sforza, radi na stvaranju male Slovenije». Sforza drži, da je to i Krekova politika. — Slovenski liberalci i klerikalci, ističe Sforza, rade na odcjepljenju od Jugoslavije. U zemlji, rekoh Sforzi, nije baš tako. Svi su slojevi u ovoj fazi sporazumni, da je glavni naprijatelj komunizam, i da je potrebno sve učiniti, da Anglo-Amerikanci oslobode zemlju od komunizma. Srbi se posebno boje, da bi raspadom Jugoslavije, oni sve izgubili. Sforza to prima sa simpatijom, jer, veli, Jugoslavija mora postojati. Što se tiče Saveznika, veli, da Englezi stoje na stanovištu, da Jugoslavija mora postojati, i sve svoje nade polažu za to u Tita. Inače, digli su sasvim ruke od jugoslavenskih izbjeglica, koje smatraju, da ne znače ništa u zemlji. Amerikancima je svejedno. Oni bi pristali na cijepanje Jugoslavije i povezivanje katoličke Hrvatske i Slovenije sa Zapadom. Meni Sforza posebno preporuča, da nikako ne kidam sa zemljom, i da ostanem u jugoslavenskoj službi!

U razgovoru s vodećim talijanskim intelektualcima, kao što su L. Salvatorelli, Guido de Ruggero i moj stari prijatelj M. Vinciguerra, osjećam ogromnu zabrinutost radi širenja komunizma u zemlji i u neposrednom susjedstvu Italije, što pripisuju neobično opasnoj ekspanzionističkoj politici Tita.

Pogibelj, koju je između dva rata za Jugoslaviju predstavljao Mussoliniji, sada za Italiju predstavlja Tito. — Bivša fašističko-nacionalistička buržoazija, neprestano veli: —Da barem mi imamo Tita, a ne ovog jezuitu Togliatti-a! — Ne vide, slijepci, rekoh, da bi trebali biti sretni, što imaju upravo njega, Togliatti-a, koji ide za tim, da izbjegne totalno zauzimanje vlasti po komunistima! — Sve zabrinjuje predsjedništvo Parri-a, bivšeg partizana. Sve se više očekuje dolazak A. De Gasperi-a, kao i kršćanskih demokrata, koji će uz komuniste postati vodeća politička snaga zemlje. Inače, poput Maria Missiroli-a, svi se slažu, da Italijom vlada *partitocrazia* — vlast partijâ. Dugogodišnji fašistički monolitizam bacio je Italiju u bezbroj stranaka. Zainteresirani su stanjem kod nas pod komunizmom. Svi mi predlažu, da napišem niz članaka o tome. Ja sam odlučio da to učinim, kad budem u Americi, pa da tek poslije toga plasiram i u talijanskom tisku.

Jedan od zanimljivih susreta bio je i s vođom talijanske socijalističke stranke, Pietrom Nenni-jem. Jako ga i ponajviše zanima stanje kod nas. Zatim pitanje Trsta: opsesija za sve Talijane. Svi su Talijani u pitanju Trsta ujedinjeni. Veli, da su komunisti sve izgubili, zbog Trsta. On ipak vjeruje, da će Tito morati popustiti u pitanju Trsta, jer Rusija traži, da Trst ostane u talijanskim granicama. Začudo, nimalo ga ne iznenađuje strašno stanje kod nas. Veli: —Poznajem *i Montegrini* (Crnogorce), vidio sam ih u građanskom ratu u Španjolskoj, i znam, što su kadri načiniti. — Nenni mi daje niz slika, iz kojih se vidi, da su i tamo radili ono isto, što i kod nas: mučenja i torture u policiji, kidnepiranja poštenih građana, masovna ubijanja, bacanja ljudi u jame, *foibe,* u Trstu. Shvaća, da sam morao napustiti zemlju. Žali, što je Ferrero umro. — On bi nam sada bio jako potreban! — Što se komunističke opasnosti tiče, ne vjeruje da je ona opasna, da sasvim preuzme vlast. On čak smatra, da ta tzv. komunistička opasnost koristi siromašnim klasama, jer će bogati slojevi morati praviti koncesije. Ne vjeruje, da bi Togliatti pokušao zauzeti vlast silom!

Konačno, leteći avionom Predsjedništva vlade iz Rima u Milan, upoznam u istome vođu kršćansko-demokratske stranke, A. De Gasperi-a. Ja sam ga poznavao još iz Rima, kad je bio u opoziciji i živio kao bibliotekar u Vatikanskoj biblioteci. On će uskoro preuzeti predsjedništvo vlade. I njega, kao i sve talijanske odgovorne ljude, zanima stanje u Jugoslaviji.

Talijani se boje agresivne Jugoslavije. Osjećam, da se u vanjskoj politici sasvim slaže sa Sforzom. Nepovjerenje u Englesku, povezivanje s Amerikom, i konačno uspostaviti nove veze s Grčkom i s Jugoslavijom, od čega zavisi i mediteranska sigurnost Italije.

Croce mi poručuje, da bi želio da ga posjetim. On u Rimu stanuje kod svojih prijatelja, gdje je običavao stanovati, kad je prije rata dolazio u Rim na sjednice Senata, u istoj sobi, s čijeg se prozora vidio rimski Panteon. Sjetili smo se, da smo se zadnji put vidjeli prije osam godina, 1938., u mjestancu Polone, u Pijemontu. Međutim, on reče, da smo se zadnji put vidjeli 1935. u Napulju, što je bilo netočno, iako mu nisam protuslovio. Osjećao sam starost. Rekoh mu, da dolazim iz Amerike, Engleske i Jugoslavije. Rado sluša moje iskustvo pod komunizmom kod nas. Zatim će, svojim uobičajenim monologom:

—Dà, Slaveni su prihvatili Marxa zato, jer su zaostali u razvoju civilizacije i u razvoju misli (filozofije). Mada je Marx nisko cijenio Slavene i mada nije nikada vjerovao, da će se komunizam moći ostvariti kod Slavena, već u civilizacijama razvijene buržoazije, komunizam se ostvario samo kod Slavena, gdje je na sebe poprimio faraonske oblike. Iz carizma prešlo se u faraonstvo. I u Rusiji je seljak bio protivan komunizmu, kao što vidim i kod Vas. Marxova filozofija —nastavlja— nije u biti, nego teza o tome, da će buržoazija dovesti do savršenstva superprodukciju, i na taj način omogućiti diktaturu proletarijata. U onim civilizacijama, gdje je buržoazija bila uistinu jaka, ta se predviđanja nisu ostvarila... —Strah od Rusije —nastavlja tiho, jedva ga je čuti— bio je vrlo jako razvijen poslije Napolenovih ruskih ratova, pobjedom Rusije u Europi. Tada se mislilo, da će Rusija zavladati Europom. Međutim, to se nije zbilo! Ne vjerujem, da će se to ni sada zbiti. Zapad ne će primiti komunizam. Komunizam nije nikakva filozofija. Komunizam je materijalizam. Time je sve rečeno. Svijet vodi i upravlja duh. Zapad ne će primiti takvu viziju života. U komunizmu čovjek nije ništa drugo, nego ono, što je kazao Leonardo da Vinci, fizička tvar.

Zatim se prebaci u sjećanje na staru Europu, pa nastavlja:

—Mnogi ljudi, kao Zweig, koji je tako nostalgički opisao taj stari svijet, nisu mogli izdržati, i počinjali su čak i samoubojstva. Teško je uistinu shvatiti ovaj današnji svijet, koji se ispred nas rađa, za koji nismo odgovorni. Sve što možemo

učiniti, to je da i nadalje stvaramo i mislimo za ovaj nov svijet, koji će se ipak morati roditi, ne za nas više, nego za naše mlađe... Ne vjerujem komunistima. Oni svi lažu. S Togliattijem više ne razgovaram ozbiljno, već u šali, jer osjećam da laže. Uloga komunista u Italiji je kontrola naše unutrašnje i vanjske politike za račun Rusije. Oni koče naš unutrašnji i vanjski razvoj po uputama Rusije. Togliatti ne sliči na Talijana. On je stranac u svojoj zemlji. Izgubio je čak i smisao za Italiju. Prije neki dan vidio sam Amendolu, sina onog jadnog Amendole, pa mi je bilo milo, kad mi je nostalgički govorio o starom Napulju. Vidim, da komunizam nije sve u njemu srušio. [Mladi G. Amendola poslije očeve smrti, prouzrokovane od fašističkih batina, uglavnom je živio kod Crocea, pa je čudnovato, da je mogao postati komunist! Op. moja]. — Vidio sam mnoge Ruse, nastavlja, koji su dolazili meni u posjete, političare i književnike. Bio sam iznenađen, kad sam morao osjetiti, da svi oni ne govore nego samo ono, što im je naređeno da kažu. U Sorrento je jednog dana došao i Višinski. Odveo sam njega i njegove na terasu, da se naužívaju u onoj božanskoj ljepoti Mediterana. Ubilo me je u pojam, kad sam osjetio, da nisu bili u stanju pronaći barem koju lijepu riječ o onom divnom kraju, koji svakoga uzbudi, kad na njega baci pogled! Che gente? Che uomini? Uomini-macchina! Kad god k meni dolaze naši komunisti, pa i onaj Paietta, i donose mi Staljinove knjige s njegovom posvetom, uvijek im samo jedno kažem: —Talijanski je narod i suviše mudar, a da bi mogao vjerovati ovakvim glupostima, koje piše vaš *maestro!* [Da je Croce živ, bio bi možda zadovoljan pročitati najnoviju knjigu Paiette, u kojoj, kao što je rečeno u naslovu: «Krize koje sam živio»: Budapešt, Prag, Varšava, iznosi, zapravo razgolićava svoja razočarenja iz susreta i razgovora sa sovjetskim rukovodiocima. Između ostaloga, Paietta tvrdi, da je Staljin prisilio liječnike, da pospiješe umiranje Maksima Gorkoga].

Kad primijetih Croceu, da mi se čini, da ipak u Italiji nije tako, jer, dok su kod nas mase razočarane s komunizmom, dotle talijanski narod u mijunima prilazi komunistima, on se namrgodi. I opet istakne:

—Jeste, vi Slaveni niste nikada imali, poput vodećih europskih naroda, filozofski sistem, logiku i sve ostalo, pa je sasvim jasno, da ste u marksizmu otkrili alfu i omegu filozofije. — Pozvavši me, da ga posjetim u Napulju, zanima se za

kraj Ferrerova života, s kojim Croce nije bio u dobrim odnosima. Neoidealizam versus pozitivizam. Ali ipak priznaje, da je Ferrero bio aktivan u borbi protiv fašizma, i da je umro u izgnanstvu za slobodu Italije. Zaključuje:

—Ja sam star. Bavit ću se politikom do izbora, iako me to zamara. Onda ću se povući svojim studijama, kojima sam uvijek pripadao. Vi ste mlad, imate cio život ispred sebe. Ostanite ovdje u Italiji. Što će Vam Amerika? — Dodaje, da bi volio, da se monarhija sačuva, ali sumnja, da će to biti moguće. Monarhist Croce glasao je za monarhiju, koja je izgubila na izborima, i ustupila mjesto republici. Ostavljam Crocea, koga ne ću, kao ni mnoge ovdje, više vidjeti, kad se budem ponovno navraćao u Rim. Uistinu, jako je ostario, i što je najteže, osjećam, da je i njegova misao u opadanju. S jedne strane, slabe je kršćanska demokracija kroz Maritaine-a, s druge strane, marksizam! U eseju, koji mi daje da ga pročitam, on razvija tezu, da raspadanje inteligencije uslijeđuje izazvano «mutnim senzualističkim delirijumima».

Silazim na ulicu. Osjećam, da je strašan, upravo patetičan strah zavladao Italijom. Strah od Rusije, od Titovih Skijava (Schiavi ili Ščavi), od komunizma uopće, posebno od Slavena. *I Slavi ante portas.* Ne vide, da tisuće i tisuće izbjeglica bježe iz Sveslavije upravo zbog komunizma!

Slučaj talijanske inteligencije razgaljuje mi se sav u slijedećem susretu. Sjedim kod Rosattija na Piazza del Popolo. Jutros je taj slavni trg bio prelijep. Kao najljepši stih. Tko mi prilazi i gleda me, kao da me prepoznaje? Bruno Barilli. — Jeste li to Vi? — pita me. — Jesam. — A otkuda? Možda i Vi bježite iz Jugoslavije? — Jest, tako nešto. Ne zna, da sam živio u New Yorku, gdje mu je stradala kći, koju sam dobro poznavao. On drži, da su je ubili gangsteri. Kažem, da nije, da je pala s konja. Ne vjeruje. Velim mu, da je imala velikog uspjeha kao slikarica. Kaže mi, da mu je žena u Srbiji, i da bi željela pobjeći od komunizma. I zatim će:

—Prišao sam komunistima, i odahnuo. Konačno odahnuo. Poslije tri godine, konačno sam dobio sobu, gdje mogu spavati. Razumijete li, toplu sobu. Uskoro ću početi pisanjem u «Unità», glasilu KPI. Od Moskve do Trsta —govori napamet kao da zna— diše se, *si respira.* — Odgovorih: —Ja sam zato došao u Rim, da bih mogao konačno disati, *finalmente respirare.* — Sasvim izvan sebe, Barilli dodaje: —Znači, čitav je svijet ludnica. Ne razumijem više ništa.

Malo zatim prilazi nam i Cardarelli, i on odjeven u prnje, kao i Barilli, dodaje: —Ja se divim komunizmu. Ali ne ću prilaziti komunistima. Anglo-Amerikanci su dotukli ovu zemlju. Mislili su, da je igračka, koju treba pocijepati. — I pocijepali su nešto, dodajem, što je vrjednije od igračke, zar ne? Kimaju glavom. I Barilli i Cardarelli, kao, uostalom, i Ungaretti i najveći dio talijanskih pjesnika, književnika i umjetnika, živjeli su za vrijeme fašizma kao stipendisti režima. Bezbrižno kao pjesnici, koje izdržava režim. Sasvim je shvatljivo, da su oni sada pribjegli komunizmu. Oni su, kao i literati Cinquecenta, i po talentu i po moralnom shvaćanju života, koji su služili mecene i tirane. Kako je to isto bilo i pod Mussolinijem, kao i pod Machiavellijevim knezovima, to se i sada nastavlja. Pjesnici su dvorjanici, svi osim Dantea, koji se svima osvetio u Paklu. Za razliku od Crocea, Ferrero je imao pravo, kad je govorio, da će trebati mnogo napora i mnogo žrtava, dok Italija shvati i zavoli slobodu.

U jednoj toskanskoj trattoriji susrećem Curzia Malaparte-a. I on je jako oronuo. Sjećam ga se iz tridesetih godina, kad je hodao po Rimu u čizmama i fašističkoj uniformi. Zaljubljenik Lenjina i Mussolinija.Tvrdi, da talijanski narod nije odgovoran za rat, nego samo jedan jedincati čovjek — Mussolini, koga je on upozoravao, da ne ide u rat, jer da će Njemačka rat izgubiti. Opredijelio se za komunizam. Smatra, da je to jedini pokret budućnosti. Kad je bio u Finskoj, osjetio je, da će Rusija dobiti rat. Kad je sreo Titove partizane, osjetio je svu njihovu snagu; napada ustaše i Pavelića, za koje veli, da su bili «razbojnici» i glupani. Pitam ga, što misli o Italiji. On mi reče ono, što je napisao u svojem «Kaputt»: *«È di gran' moda, oggi, far le puttane, in Italia. Tutti fanno la puttana. Il Papa, il Re, Mussolini, i nostri amati Principi, i cardinali, i generali, tutti fanno la puttana in Italia».* («Velika je moda danas u Italiji biti kurva. Svi su kurve. Papa, Kralj, Mussolini, naši ljubljeni Prinčevi, kardinali, generali, svi su u Italiji kurve»). Malaparte alias Suckert, koji se odjedamput vrlo dobro sjeti mene i teksta, koji sam napisao 1926. o njegovoj inteligentnoj analizi Lenjina i kako se izvodi državni udar, kao sredstvo nove revolucionarne strategije, uvjerava me, da je komunizam val budućnosti, i da sam pogriješio, što sam napustio zemlju. Trebao sam ostati s Titom i u Jugoslaviji, jer su to pozicije budućnosti. Italija i Zapad nisu više važni. Budućnost je u Rusiji i posebno u Kini, koja

će, prije ili poslije, dati zadnji udarac Zapadu. Osjećam, da je ipak nesretan, jer ga Togliatti ne prihvaća s posebnim povjerenjem.

Kad god se Sforza osjeća slobodnijim od posla, zove me na razgovor. Razgovaramo o problemima Balkana. Sforza je jako zabrinut stanjem i na Balkanu, kao i u cijeloj Europi, ali vjeruje, da će se rat izbjeći. On bi želio uspostaviti izravne veze s Jugoslavijom, jer smatra, da su odnosi između Italije i Jugoslavije ključ mira na Balkanu. Ali ne vidi, s kime bi mogao razgovarati. Dobiva dojam, da Smodlaka nema nikakve snage u Beogradu. Na drugom jednom sastanku kaže, da Rusija ima pravo tražiti kontrolu nad Perzijom i dijelove Turske. Za sve ovo, što se zbiva, kriv je Churchill. — Churchill mi je nudio —kaže— da vodim protiv-rusku politiku. Ali ja to nisam htio. Zato je bio protiv mene. — Putuje u Pariz, da radi na talijansko-francuskom zbližavanju, koje smatra kapitalnim problemom Italije. Vjeruje u stvaranje «Latinskog bloka». Prisustvujem sjednici Ustavotvorne skupštine. Zastupnici nisu u uniformama, niti nose oružje oko pojasa, kao naši u Skupštini, niti se prijete, da će usmrtiti sve one, koji ne budu bili na strani komunističkog pro-ruskog režima. Vidim Crocea, koji se jedva kreće. Tu je i Nitti, isto tako star. Jednako pojavljuju se i starci Orlando i Bonomi. Sva stara Italija, za koju se mislilo, da ju je Mussolini zauvijek pokopao. Još su živi. Sforza mi po stoti put kaže, da se ne samo on, nego i De Gasperi, ljute posebno na slovenske izbjeglice, koji na čelu s Krekom rade na stvaranju samostalne katoličke Slovenije. — Naprotiv, reče mi po stoti put Sforza, ja sam, kao što znate, za Jugoslaviju. Amerikanci hoće Jugoslaviju. Englezi isto tako. Rusi je također hoće. Mi Talijani načinili bismo najgoru glupost, kad bismo se upustili, da s emigracijom rušimo Jugoslaviju! — To isto izjavljuje mi i De Gasperi. Mi smo oduvijek bili mišljenja, da je Mussolinijeva politika protiv Jugoslavije bila ne samo loša, nego politički glupa. — De Gasperi niječe, da bi i službeni Vatikan bio protiv Jugoslavije. I on, kao i Sforza, zaključuje: —Jugoslaviju hoće tri glavna saveznika i pobjednika: Amerika, Engleska i Rusija. Radi čega bi demokratska Italija bila protiv Jugoslavije? I to sada, kad je rat izgubila!

Jedan od talijanskih prijatelja upoznaje me sa conte Luca Pietromarchi, koji je u talijanskom ministarstvu vanjskih

poslova vodio odjeljenje za vanjske poslove, pa je u toku rata surađivao i s ustaškim vlastima u NDH. I ovdje iznosim jedan primjer, kako su Talijani vodili politiku prema NDH, da bi možda poslužila onim našim mladim ljudima, da ne bi pravili slične pogreške onih, koji su računali na potporu fašizma, da će im dati državu. Pietromarchi kaže, da su vodeći krugovi u rimskom ministarstvu vanjskih poslova bili mišljenja, da je bilo potrebno spriječiti ustaška klanja Srba. Talijanskoj su vojsci bila davana precizna uputstva, da sprječava pokolje i da uzima u zaštitu srpsko pučanstvo. Talijanska je vojska u prvome redu kažnjavala i onemogućavala ustaše. Priznaje, da su organizirali otpor popa Đujića protiv Hrvata, Đurišića i Stanišića protiv partizana i, uglavnom, podupirali Dražu Mihajlovića. Veli, da je Pavelić na dan potpisa Rimskih ugovora u Rimu 1941. zatražio od Mussolinija, da povuče talijanske trupe s teritorija Hrvatske, što je Mussolini odmah i prihvatio, kazavši, da će odmah dati naređenje, da se trupe povuku. Međutim, Pavelić, zaplašen, reče, da je to suviše brzo, i zatražio, da mu se dade vremena, dok organizira svoju vojsku. Mussolini je zatim kazao, da će trupe promijeniti u neku vrst straža, što je i učinio. Kad je zatim došlo do pokolja, ministarstvo vanjskih poslova je zahtijevalo od Mussolinija, da ponovno talijanske trupe postanu aktivnije. Mussolini se je nećkao, nije htio primiti taj zahtjev. Ali je, konačno, pristao. Kad je Pavelić to saznao, bio je ljut, i tražio je, da se to odbije. Pietromarchi je tada bio u Zagrebu. Pavelić mu se je jako žalio na taj postupak. Obrazloženje je bilo: talijanske trupe ne mogu ostati na teritoriju Hrvatske samo isključivo kao promatrači ustaških postupaka, i da pri tome ne spasavaju, niti štite srpsko pučanstvo, koje od njih traži zaštitu. Bolje je da se povuku, ili da uzimaju u zaštitu pučanstvo. Pietromarchi mi kaže, da je i hrvatski poklisar u Rimu Perić bio istog mišljenja s Talijanima. Što se Mihajlovića tiče, Pietromarchi kaže, da se iz svih talijanskih izvještaja i dokumenata vidi, da je Tito bio sposobniji, jači i inteligentniji od zastarjelog operatora Mihajlovića. Po mišljenju talijanskih generala, Mihajlović je bio slab, nesposoban tehnički i neodlučan. Talijanska je diplomacija tražila od generala Roatte, da on stoji u vezi s Titom i njegovim ljudima, vjerujući, da je na njihovoj strani pobjeda. Oni su, kaže, to i učinili s nekim od Titovih ljudi. Plan je talijanske diplomacije bio, da se poslije kapitulacije Italije pošalje gen. Gam-

baru, da stupi u vezu s Titom i skupa s partizanima očisti Balkan od Nijemaca. Govorili smo mu, dodaje, da bude Garibaldi Balkana. Taj plan nije uspio. U daljnjem razgovoru, Pietromarchi ovako tumači talijansku politiku: —Mi smo bili na strani Srba, jer smo bili uvjereni, da će Englezi pobijediti; i da će oni favorizirati Srbe, nikako Hrvate, koji su bili u sklopu Osovine, tako da će naše pomaganje Srba nama koristiti kod Amerikanaca i Engleza. Tradicionalna je politika Rima bila surađivati najprijateljskije sa Srbima, nikako s Hrvatima i zato, što se od Srba može izvući više za zadovoljavanje naših interesa na Jadranu!

U sklopu tih problema, vidio sam se sa drom Jozom Smodlakom, kojeg sam zadnji put vidio u Beogradu. Moji u Splitu nisu bili pristaše Smodlake. Bili su, naime, naklonjeni Trumbiću. Splitska inteligencija smatrala je Smodlaku intelektualnijim i načitanijim. Govorili su: —Dovoljno je vidjeti Smodlakinu biblioteku i usporediti je s onom Trumbićevom, pa da se vidi intelektualna visina prvoga! Smodlaka je bio jako ljubomoran na Trumbićev uspon, posebno kad je bio ministrom vanjskih poslova, do kojeg položaja Smodlaka nije uspio. Zamjeravao je Trumbiću, što nije ništa učinio, da u diplomaciju uvuče dobar dio Hrvata. Smodlaka je nesumnjivo bio realniji od Trumbića. Smodlaka mi se najprije žali, da je bolestan, da je nervozan, i da su mu liječnici savjetovali brda. Ne misli se vraćati kući, jer, kaže, da je tamo sve razbijeno. Ne zna, što bi radio. Volio bi ostati gdje je, tj. u Rimu, na položaju jugoslavenskog zastupnika u savezničkoj komisiji. Ja mu se žalim na politiku, koju Tito vodi protiv Saveznika, napose protiv Amerike. Stvara se raspoloženje, kao da se ide u rat protiv Saveznika. Sve to jača položaj Italije, na koju sada Amerika polaže veće nade, da je oslobodi od komunizma. — To je upravo to — kaže Smodlaka. Komunisti to rade svjesno. Komunizam je religija, nastavio je, i fanatizam. Naši su komunisti tvrdo uvjereni, da oni moraju sprovesti pravi komunizam. Uzaludno ih je od toga odvraćati. Njima nije do naroda, niti do zemlje. Poput starih kršćana, kojima nije bilo stalo do Rimskog carstva, oni se uglavnom zanose za pobjedom komunizma, ostvarenjem raja na zemlji, koji treba, prema njihovu mišljenju, zavladati svijetom. To je ideja-vodilja, koju oni svi nose u sebi slijepo. Ja sam sve učinio i pokušao učiniti. Ali bilo je nemoguće!

Jedino, što sam uspio učiniti, to je, dok sam ona četiri mjeseca bio s Titom. Spasio sam mnogo toga. Mnogo ljudskih života. Ali više se nije dalo. Ključ našeg pitanja je u Moskvi. Tamo bi trebalo pokušati. — Saopćio sam mu, da to želi učiniti Harold Laski. — Između socijalista i komunista ne može biti suradnje. Ali neka Laski pođe vidjeti Staljina, pa će tamo moći saznati, što je. Ja mislim, da ne će uspjeti. Ja sam došao u Rim s Titovim odobrenjem, da popravim odnose između nas i Italije. Tito je bio mišljenja, da treba izravno razgovarati s Talijanima. Ja sam to započeo. Ali oni su tamo sve pokvarili. Napose, kad su došli u Julijsku Veneciju i u Trst. Čim sam na putu u Rim sišao u Zadar, vidio sam, što je. Sve talijansko pučanstvo odmah su otjerali, s 2.000 dinara novca i nešto prtljage, što su mogli ponijeti. U samom su Zadru strijeljali 140 ljudi. Grad je sav razrušen. Nikoga od Talijana nisu uzeli u narodne odbore. Pisao sam Titu. Tito se složio, da se nešto učini. Zatim sam posjetio Rijeku. Tamo su prve večeri poubijali sve autonomaše, s kojima smo trebali razgovarati, da čuvamo značaj talijansko-slavenske suradnje u gradu. U Poli su odvukli i poubijali oko 400 ljudi. Iz Istre su odvukli oko 4.000 ljudi. Bacali su ljude u logore i u jame. Time smo sve izgubili... Za sve je kriv Kardelj. Vele mi, da je Kardelj izgubio svojom neumjerenošću i agresijom u Londonu, dok je De Gasperi svojom umjerenošću spasio položaj Italije... Kardelj je sve upropastio — nastavlja. Zbog njega ćemo izgubiti Trst i ostalo. Ja sam to znao. Od početka, otkako je Kardelj uzeo u svoje ruke vanjsku politiku, bilo je sve izgubljeno. Zbog njega ćemo izgubiti i Trst i ostalo... —Dok sam bio u Beogradu -nastavlja— mislio sam, da će se nešto moći učiniti s Grolom i Savicom Kosanovićem. Ali, i tu je sve pokvario, odnosno razbio Kardelj, zajedno s onim energumenom Đilasom, primitivnim stvorom. Grol je dobro savjetovao komunistima, da se ne zatvaraju u zatvoreni krug i u gvozdeni obruč, ali to nije ništa pomoglo! Uslijed dugog podzemnog rada, komunisti nikome ne vjeruju. Primjer takvog nepovjerenja je Kardelj. On ne vjeruje nikome. Pa i sâm Tito, za koga moram reći, da je otvoren i privlačiv, morao je podleći tome duhu i sistemu komunističke partije. I Dragoljub Jovanović je pokušao nešto učiniti. Ali vidim, da je i on sada odgurnut. Neminovni ga je Đilas osudio. Ne znam, što radi Kosanović?... On bi se morao povući, kad vidi, da ništa ne znači i da ne može

ništa učiniti. S komunistima se ne može ništa učiniti. To je moje duboko uvjerenje, sada.

—To je bilo i moje uvjerenje. Zato sam i otišao. Zato se i ne mislim vraćati. Cijelog života bio sam u Jugoslaviji drugorazredni građanin zato, što sam Hrvat. Sad sam to isto, i gore, zato što ne mogu biti komunist. Biti komunist, nije nimalo laka stvar. Čovjek može teško primiti kršćanstvo. Zar nismo često put, kad se nalazimo u crkvi, suočeni čak i sa sumnjama ne samo u dogme, nego i u Boga. Zamislite tek komunizam, koji penetrira u unutrašnjost čovjeka. Nikako ne mogu primiti načelo, da netko ima pravo da se miješa i čeprka po mojoj unutrašnjosti!

—Tako je. Da, tako je! Znam da Vi ne možete primiti komunizam. Ali Vi imate sretnu okolnost, da živite u Italiji. To je najbolje, što možete učiniti. Ostanite na imanju u Italiji! — Naš se razgovor nastavlja, kako je zabilježen u mojoj knjizi *«Hrvatska 1945.»*, ali i ovdje moram zabilježiti ovo, što mi reče stari Smodlaka, razočarani Jugoslaven:

—Imao sam dva razočaranja u svojem životu. Prvo je bilo 1918. Srbija je bila na najvećoj moralnoj visini. Imali smo mogućnosti, da pomoću zajmova od USA i od Saveznika, uz njihovu političku podporu, izgradimo najnapredniju zemlju. Sve se je promašilo. Odmah 1920. izgubili smo svako povjerenje zapadnog svijeta. Kralj Aleksandar me je tada pitao: —Što mi savjetujete da radim? — Odgovorio sam: —Vežite se s Amerikom i sa Saveznicima, nastojte prihvatiti sve njihove savjete i podpore, pridobiti sve njihove simpatije. Izgradite zemlju. Sve ostalo će ići samo od sebe. Pustite ih, da uđu u zemlju. — Ninčić koji je bio prisutan, kazao je: —Nama oni ne trebaju. Znamo i mi, što su financije, što su porezi, monopol i tarifna politika. — Srbi su sve upropastili. Vi znate, kako je zatim išlo! Sada sam, evo, po drugi put razočaran. 1943. i 1944., kao što i Vi primjećujete, bili smo na najvišoj visini. Jugoslavija je mogla sve dobiti. Srbi i u ovoj etapi rade isto!... Dva razočaranja: 1918. i sada. Jugoslavija je sada sve izgubila. Izgleda da smo sposobni samo, kad se bijemo, dok u miru nismo sposobni ni za kakvu konstruktivnu politiku. Ja sam star. Ne bojim se smrti. Mogu me i ubiti...

—Mi se slažemo. Želim naglasiti, da se podpuno slažemo u cijeloj analizi našeg pitanja. Ali jedno znajte: Srbijanci će upropastiti i ovu, kao što su upropastili i prvu Jugoslaviju.

Oni imaju ekipe za svaku situaciju, dok smo mi Hrvati slabi. Oni imaju ekipe i u Moskvi, kao što su ih imali i u Parizu. A Srbi ne će nikada pustiti, da Hrvati dođu do ključnih pozicija u vođenju države!

Na kraju, ispraćujući me do vratiju, savjetuje mi, da obavijestim Adamiča, da on savjetuje Kardelja, da se prestane dosadašnjom politikom ubijanja ljudi po cijeloj zemlji! — Kao da predpostavlja, da ću u Ameriku!

Zanimljivo, Smodlaka se ne raspitkuje o mojim sastancima s hrvatskom emigracijom, iako pozitivno zna, preko svojih agenata, da se s istima viđam i sastajem. Hrvatska emigracija u Rimu raste iz dana u dan. Razbijena je u grupacijama. Ljudi od HSSa, na čelu s drom Pernarom i drom Torbarom, daju joj autoritet. S njima su i mlađi, Božidar Vučković i Dinko Šuljak. Međutim, kroz naš Hrvatski zavod Svetog Jeronima preko cijelog dana reda se sva emigracija, svih mogućih struja od ustašoida preko Haesesovaca do jugoslavenski orijentiranih. Uglavnom, svoje vrijeme prolazim s političkim ljudima iz HSSa, ali češće posjećujem Jozu Kljakovića, koji živi u Zavodu Sv. Jeronima. Od svih mlađih izbjeglica, koje srećem kod Kljakovića, svakako najzanimljiviji je pjesnik Viktor Vida. To je, uostalom, i prvi moj susret s jednom novom hrvatskom generacijom, koju nisam poznavao. Vida je jako načitan, posebno poznaje talijansku poeziju. Ono što me golica, osjećam da poznaje marksizam, i, što je glavno, našeg komunistu. Veli mi, da ima jedna Krležina novela, *«Na rubu pameti»*, u kojoj je glavno lice Nervčik. Tip našeg revolucionara između anarhije i komunizma. U zatvoru kao anarhist, Nervčik dolazi u doticaj s metalurgijskim radnikom, koji ga najprije snubi i zatim indoktrinira u komunizam. Nervčik *na rubu pameti* veli: «Vi ćete raditi ono isto, kad budete na vlasti, što ovi danas rade. Ja gledam mjesečinu. Mjesečina je vječna. *«The moon is not down, da odgovorimo Steinbecku, the moon is eternal!»* (Mjesec nije sišao, mjesec je vječan). Poslije toga, govori uvijek Vida, Krleža je došao u sukob s Centralnim komitetom, s «ovnovima» Đilasom i Zogovićem, bio isključen iz Partije, itd. Krleža je zatim napisao «Antibarbarus». Gledan danas, Krleža je imao pravo. Montenegrinski ovnovi, zaključuje Vida, sve su upropastili.

—Jeste, dodah, ti barbari Montenegrini; i Nenni mi kaže, da ih se sjeća iz Španjolske, zatim iz Ponze: podvale, uhi-

ćenja, nestajanje ljudi, itd. Sada mi postaje jasno, radi čega je Krleža u velikom strahu Zagreba, prošlog svibnja, bio toliko zastrašen. On je već tada naslućivao, da bi kroz komunizam tip Nervčika mogao zavladati, kad bi komunisti zauzeli vlast! Ali, kako saznajem, Krleža već ulazi u sistem. Povjerena mu je Enciklopedija. Partija ipak ne može baciti u smeće svojeg najistaknutijeg ideologa. Kljaković očekuje Meštrovića. U međuvremenu ja skočih do Firenze i zatim kod naših rođaka u Torinu, da bih se poslije vratio u Rim.

Pred polazak za Firenzu, posjetim Alda Palazzeschi-a, pjesnika, kojeg sam i prevodio na naš jezik. Živi u jednom neobično privlačivom kutiću starog Rima. Dvije sobe, koje me svojim interieurom podsjećaju na stan Ramón Gómez de la Serna-e u Madridu. Majolika, male Madone, iz čijih utroba ispadaju mala dječica, djetešce Isus, terra cotta, francuski pejsaži De Pisisa, poneki kutić Pariza. U sobi gdje radi, živi i stvara, cio vrt cvijeća i krizantema. U pozadini španjolski zid, islikan pticama i egzotičnim životinjama. Kroz prozor ispred pisaćeg stola strši u rimskom sumraku jedna kupola, barokna, s obližnje crkve. Sjećamo se: dvadesetak godina za nama. Daje mi svoje «Tre Imperi Mancati» (Tri nestala carstva), koje sam odmah i pročitao. Iako nepolitičan i jedini literat finih stihova, ne-fašist, u suštini nije trpio fašizma. Osuđuje Mussolinija, koga gleda kroz neizbježni balkon, na kome se običavao neprestano pojavljivati. Vjeruje, da Europa nije umrla, da će je podići Amerika. Vjeruje u Latinski blok. Vjeruje u Ameriku od onog trenutka, kad je, kaže mi, gledao, kako američki vojnici ulaze u Rim:

—Amerika će biti ono svjetlo, koje čekamo, jer svjetlost dolazi iz Amerike. — Mrzi komunizam, ali to ne kaže u knjizi. Ukoliko bi, nastavlja, neka nova diktatura trebala zavladati, onda je bolje iseliti u Ameriku. Tu leži njegova izričita aluzija na komunizam. Na jednom mjestu piše, da je apsolutno potrebno, da Italija napusti granice, koje joj je obilježio Šibenčanin Nikola Tommaseo, a da se vrati granicama, koje je obilježio Dante: *«...i confini dell'Italia non sono quelli segnati da Nicolò Tommaseo da Sebenico, ma quelli segnati da sei secoli e mezzo fà da Dante Alighieri fiorentino:*

«Sì com'a Pola presso del' Quarnaro,
che Italia chiude e suoi termini bagna.»

[«...granice Italije nisu one, koje je označio Nikola Tommaseo iz Šibenika, nego one, koje je od šest i pol vjekova na ovamo označio Fiorentinac Dante Alighieri:

«Kao što kod Pule blizu Kvarnera
Italija svoje granice zatvara i kupa.»]

Govoreći o Mussolinijevu karakteru, piše: «Treba se sjetiti da ljude ne pravi geometar s kompasom i mjerilom, nego ih prave žene, pomalo nehajno». Palazzeschi se žali, da je ostario. Napustio je Firenzu, gdje smo prijateljevali 1925., pošto su mu umrli roditelji. Ne usuđuje se posjetiti Firenzu, jer se boji da je vidi izranjenu. Nije ga zabrinjavalo moje izbjeglištvo, jer je smatrao, da mi je Toskana s Firenzom druga domovina.

Otvaranje Socijalističkog kongresa smatralo se neobično važnim. To me je ponukalo, da posjetim i Firenzu i čujem, što socijalisti mogu u ovome, tako kritičkom trenutku pružiti konsolidaciji Europe. Kako se na Kongresu nalazi i Harold Laski, držao sam, da ga moram izvijestiti o stanju kod nas. Na otvaranju kongresa govori Togliatti. Razlaže mirno, hladno, sređeno tezu komunista, koja je ustvari teza Staljina. Komunisti ne žele zauzimati vlast. Opovrgava teze o tome, da bi oni išli za tim, da daju savjete socijalistima, ili da zavladaju socijalističkom strankom. Traži samo i isključivo jedinstvo radničke klase za izvršenje demokratskog preporoda Italije. Smatra ipak, da se demokratska većina može izvesti u suradnji demokratskih stranaka s komunističkom. Fuzija komunista i socijalista svakako je najpotrebnija. Kad ističe, da su komunisti najprogresivniji dio socijalizma i radničke klase, biva izviždan. Zatim govori vođa socijalista Nenni, koji otvoreno brani svoju politiku suradnje s komunistima. Udara na reakciju, u koju uvlači Zapadni blok, Socijalističku internacionalu, za koje tvrdi, da zajednički rade na odvajanju Sovjetskog Saveza od Zapada. Osuđuje politiku Saveznika u Italiji, i traži, da Italija ne smije biti ni sovjetska, ni britanska, ni američka kolonija. Što se Jugoslavije tiče, da Tito mora imati više smisla i shvaćanja za talijansku demokraciju. Ta će Nennijeva teza poslije Staljinove smrti sasvim nestati, tako do suradnje socijalista i komunista ne će nikada doći. Harold Laski, predstavljajući i svoje laburiste i internacio-

nalni socijalizam, traži od Italije, da što prije pronađe svoj put k demokratskom socijalizmu.

Na posebnom sastanku, koji sam imao s Laskijem, shvatljivo je, da sam mu dao objektivnu sliku stanja kod nas, kako sam je vidio, od dana zauzimanja komunističke vlasti do listopada 1945. Bio je neobično dirnut. Zamolio me je, da mu napišem referat, što sam i učinio. Veli, da mu je to potrebno i zato, što namjerava o tome raspravljati na međunarodnoj socijalističkoj konferenciji. Na koncu razgovora, rekoh Laskiju, da je komunizam vjera bez Boga, na nitroglicerini. On će na to: —A Staljin je papa bez Duha Svetoga! — Laski mi najavljuje, da ide u Moskvu da se sastane sa Staljinom. Kaže, da će kazati Staljinu, da će laburistička vlada ostati na vlasti dvadeset godina sa socijalističkim vladama svagdje u Europi. Ako Staljin pristaje, laburisti i socijalisti spremni su surađivati s Rusima i s komunistima. Ukoliko Rusija na to pristaje, oni —laburisti i socijalisti— spremni su prepustiti inicijativu Kremlju. Jer to je sve, što se može učiniti. Rat treba izbjegavati pod svaku cijenu. Složismo se, da je komunizam ozbiljna pojava, koju treba promatrati i rješavati s drugih postavki. Samo jedan opće-ljudski pokret može suzbiti komunizam, koji se pojavljuje kao pokret protiv čovjeka. — Ubija sve, što se najplemenitijega nalazi u čovjeku — doda Laski. Ali i Laski, poput Nennija i nekih socijalista, i suviše insistira na suradnji s komunistima.

Na Socijalističkom kongresu ogroman broj srednjo-europskih socijalista, čije su zemlje već pod komunistima. Topalović gubi se u zastarjeloj argumentaciji, kao da su komunisti prenatrpani ustaškim elementima, koji su ubijali Srbe i dalje ih kolju!

Bilo je sasvim jasno, da ću se, kad sam već u Firenzi, morati sastati s Papinijem. Nazovem njegov telefon, ali mi telefonistkinja reče, da je taj broj obustavljen, jer da je njegov vlasnik *epurato,* što znači očišćen! Gorko me kosne taj odgovor. Svejedno, uzmem taksi i pođoh ravno do Papinijeve kuće. Našao sam njega i gđu Giacintu. Jako je oronuo. Bio je razdragan, što sam ga posjetio. Svi ga izbjegavaju. Sasvim je izoliran. Ispričao mi je svoje nezgode. Dok je bio u svojoj kući u gori, nastojeći da se dočepa Firenze, bio je napadan od komunista. Spasila ga je američka vojska, koja ga je dovela u Firenze Tužno je jecao za raspadanjem Italije i svijeta.

Žali se na Saveznike i na njihovu politiku, za koju veli, da samo pogoduje komunizmu. Kad se ruše i udaljuju svi oni elementi, koji predstavljaju kontinuitet i tradiciju, ne može se očuvati demokracija i sloboda. Fašizam nije sav bio negativan. Neke bi od njegovih tekovina trebalo održati, da se spasi tradicija. On smatra, da je fašizam više odgovarao karakteru talijanskog naroda, nego li komunizam. Bio je i on duboko uzbuđen, kad sam mu ispričao u glavnim crtama komunističko zauzimanje vlasti! Kaže, da je mnogo toga napisao, ali za sada ne misli ništa objavljivati. Ne izlazi iz kuće. I malo ga tko posjećuje. Raspitkivao se je za Prezzolinija, koji je bio u New Yorku, i za Meštrovića, za koje sam kazao, da će uskoro doći u Italiju. I poslije toga, kad god sam dolazio u Italiju, posjećivao sam Papinija. Ali to više nije bio onaj stari, živahan, borben i briljantan duh. Vrlo rano umrla je njegova mlađa kći, što ga je jako pogodilo. On je izgubio i sluh, dok mu vid već godinama nije valjao; konačno je izgubio i govor, što mu je sprječavalo diktiranje članaka, iako je mozak bio bistar. Zadnji sam ga put vidio: izgledao je kao biblijski Job. Jadan Papini! Reče mi pri odlasku, da su njegove kćeri sa zetovima isto tako izolirane i čak poprijeko gledane. Obećao sam mu, da ću ih posjetiti, što sam i učinio. On mi zatim reče, da u njegovo ime u vezi s time razgovaram s Nennijem, što sam i učinio. Nenni se, kako sam kasnije saznao, zauzeo za nje. Na povratku u Rim, večerao sam s Vinciguerrom i s gđom Tilgher. Jadan Tilgher, i on je prerano umro. Bez svake sumnje, jedan od mlađih najdubljih mislilaca, Croceov đak, koji se pobunio i rastao od Crocea, sav je blistao svojom inteligencijom. Zahvaljujući Tilgheru, Pirandello je produbio svoje kazališno stvarateljstvo. Na mene je Tilgher imao svakako dubok utjecaj. Vele mi, da sam mu jako manjkao. Često je znao zapitati: —Tko zna, što li Bogdan sada misli? — Bio je majstor u dijalektičkim analizama. U ocjeni Croceve analize «Povijesti Italije» kritički je utukao Crocea, kad je primijetio, da ako je predfašistička Italija bila tako rajski blažena, kao što ju je Croce opisao, i autentično demokratska, radi čega se iz tako široke slobode palo u fašistički totalitarizam? Adriano Tilgher je vjerovao, da je sve relativno, i da nema ničega trajnoga, vječnoga i stalnoga!

Pokraj ogromnih međunarodnih kretanja u Rimu, u kojima sam živio, ogroman dio mojeg vremena zahvatala je i

hrvatska emigracija. Kako to često biva, i hrvatska je emigracija bila duboko razdvojena. Rat je već od kuće podvojio hrvatski politički život. Sasvim je shvatljivo, da se je isti još dublje razbijao u slobodi. Ta će rak-rana osobne i principijelne razdvojenosti ostati i nadalje na svima kontinentima, ne samo isključivo hrvatskom odlikom, nego i svih emigracija. Kod Kljakovića očekujemo Ivana Meštrovića. Kljaković mi priča, kako su on i Meštrović jako stradali u ustaškoj tamnici. On drži, da su bili bačeni u tamnicu po izričitom nalogu samog Pavelića. Kaže mi, da je za vrijeme tamnovanja Meštrović neprestano padao u nesvijest, i ostajao onesviješćen po više od pola sata. U povjerenju mi kaže, da mu Meštrović piše, da bi trebalo raditi na sporazumu između Tita i Mačeka. Primjećujem, da je to sasvim fantastično i nema nikakve veze sa stvarnošću. Tek su se oslobodili Grola, Šubašića i Dragoljuba Jovanovića, pa bi opet pali u isto, za komuniste neshvatljivo stanje. Komunizam ostaje totalitaran, ovakav kakav jeste, ili ga ne će biti! Konačno, stigao je u Rim Meštrović. Otišli smo mu Kljaković i ja u posjete. Zadnji sam ga put vidio 1940., pred polazak za Ameriku. Nije mnogo ostario. Sav je obrastao u bradu, koja je mnogo posijedila. Vrlo je blag. Bole ga noge. Polagano hoda. Gđa Meštrović ga ne pušta od sebe. Meštrović je sit izbjegništva. On je čovjek svoje grude. Voli da je sa svojom zemljom, i kad ona strada, i kad trpi. Međutim, i kod njega pitanje njegova povratka u zemlju postaje uistinu zagonetno. I Meštrović se sada više osjeća zapadnjakom, Hrvatom, više nego li istočnjakom, Slavenom i Jugoslavenom. Prvo veče ostajemo zajedno. Raspitkuje se za sve: napose za stanje u Zagrebu i u Splitu. Rekoh mu, da sam posjetio i Otavice i njegovu vilu ispod Marjana, koju je Ćurčin čuvao kao oko u glavi. Sažimam bitno stanje: komunisti su nova politička klasa, koja će sačuvati svoju vlast ispred svih i protiv svakoga, tko bi se usudio da im je ugrabi! Monolitski totalitarizam, kakav se nikada kod nas nije pojavio. Sve naše dosadašnje diktature bile su generalsko-balkanske, često i krvave manipulacije, ali nisu imale ničega zajedničkoga s jednom sistematskom ideološkom tiranijom, kao što je ova. To je sinteza poluinteligencije, koja živi od fanatizma i od proganjanja svake slobode nasiljem balkanskih policajaca i ubojica. Glavno pitanje iskrsava: —da li Meštrović treba da se vraća? Kljaković stoji na stanovištu, da se ne vraća. To mu uvijek i naglašava. Ljuti se na Ćurčina, koji

neprestano traži, da se Meštar vrati. Ja sam mišljenja, da se ne vraća, jer bi imao protiv sebe sve mlađe kipare i slikare, osim Kršinića. Glavnu bi opoziciju protiv njega vodio, razumije se, Augustinčić, koji ima ambicije, da u komunističkom sistemu zauzme visoko mjesto Meštrovića. Meštrović se uvukao u se, i kao da ne želi viđati nikoga od hrvatskih izbjeglica. Dugo se nećka da primi Pernara i ostale Haesesovce. Kljaković ne prestaje da ga uvjerava, da je potrebno da ih primi, i mene muči, da nagovorim Meštrovića, da ih primi. Meštrović je donio odluku, da se ne vraća kući. Ostat će u Rimu. Uspio sam uvjeriti prof. Murraya, privremenog direktora Američke Akademije, da mu se ustupi jedan atelijer na Američkoj Akademiji na Gianicolu. Murray i njegova žena odmah su prihvatili ideju. Izjavljuju, da će biti jako počašćeni. Stari mi Murray reče: —To će nešto značiti u analima Američke Akademije. — Stvar je uspjela. Zadovoljan sam, jer Meštar to zaslužuje. Nije mi drago, da luta po rimskim atelijerima. U tome ambijentu bit će mu najbolje. Tim više, što je Akademija uglavnom prazna. U vrtu borovi i čempresi. Kao na splitskim Mejama, samo bez mora. Gđa Meštrović presretna, isto tako i Meštrović zadovoljan. To će biti i put za Meštrovićevo useljenje u Sjedinjene Države. Malvina Hoffman, poznata američka kiparica i Meštrovićev đak, koja živi u New Yorku, kad je čula, da je Meštrović u Akademiji, alarmirala je svu američku ambasadu, da za njega sve učine, i da ga svakako prebace u Ameriku, ako se ne bude vraćao kući.

Problematika Hrvatske obuzimlje svu pažnju. Mi, koji se ne deremo na sva usta, da smo Hrvati, tražimo načina kako da upozorimo i Talijane i Amerikance o problemu. Engleze nema smisla uvjeravati. Oni su *a priori* protiv Hrvata. Hrvatski izbjeglice nadolaze na desetine i desetine. Uglavnom, klasa niža od one, koja je izbjegla 1941. Ovi su ljudi sasvim iskorijenjeni. Ništa nisu shvatili. I uopće ne će da shvate. Nama ni ne vjeruju. Prave dojam, da ih je pregazilo vrijeme. Izgledaju nepotrebni u Rimu. Ako Tita ne sruši neizbježnost sukoba, koji se sve više razvija između dva sistema: demokratskog i komunističkog, on bi po ovim izbjeglicama mogao vječno trajati. Ponavlja se stari primjer s ruskom emigracijom poslije Prvog rata. Toga su svjesni u prvome redu Englezi, pa i Amerikanci, koji bi se poslužili sa četnicima i s ustašama

kao kanonfuterima u slučaju oružanog sukoba, ako ga uopće spremaju. Naši ljudi, međutim, samo kritiziraju i ismjehivaju Engleze i Amerikance i napose UNRRU. I poslije svega što su bili u ratu protiv njih, oni očekuju, da će ih Saveznici, koji su u formalnom savezu s Rusijom i s Jugoslavijom, nagraditi i dočekati s oduševljenjem. Takvu iluziju nosi sa sobom ne samo naša, nego i sve srednjo-europske političke emigracije. Hrvatska klerikalna inteligencija svu odgovornost za hrvatsku tragediju svaljuje na HSS. Vele, da je HSS rastrgana između dva totalitarizma: ustaško-fašističkog i komunističkog. Vida kaže, da je HSS bila smrvljena najezdom aktivista, dok im je suprotstavljala Pangeju paranoika Hercega. Nikako se ne mogu složiti. Kljaković, kao i ja, misli, da je HSS ipak uspjela obilježiti hrvatskom narodu pozitivno mjesto u svijetu i u Europi, davši hrvatskom narodu uvjerenje o njegovoj moralnoj snazi. Pavelić je klanjem Srba srozao Hrvate na najniži balkanski elemenat, koji svoje političke ideale rješava kamom, sjekirom i maljem. Radići su uspjeli izgraditi u hrvatskom narodu ne samo nacionalnu svijest, nego i osjećaj o vrijednosti ljudskog života. Svo svoje vrijeme trošim, da uvjerim talijanske, američke i francuske novinare u Rimu, po Hotel Plazi, gdje živim gostoljubljivošću francuskih prijatelja, o osnovnom hrvatskom etničkom i etičkom gledanju na život. Jedini, koji me shvaća, je Ignazio Silone, koji isto tako živi u tom hotelu. Silone mi je ispričao slijedeći događaj:

—U toku rata boravili su hrvatski izbjeglice po Italiji. U jednom mjestu, jedna stara Talijanka čuvala je jednog mladog Hrvata. Kad su upali Nijemci, uhitili su njega i jadnu zbunjenu staricu, ukorivši je strogo, što je čuvala tog Hrvata. Na to je ona odgovorila samo ovo: —Tà i on je sin jedne majke! — Ona nije znala ni to što znači biti Hrvat. Sve, što ju je ponukalo, da spasi tog mladog Hrvata, bilo je, da je i ona imala sina negdje u Rusiji ili na Balkanu, gdje će se zasigurno naći jedna majka, koja će ga zaštititi.

Pokraj svih protuslovnosti, koje srećem kod Hrvata u izbjeglištvu, ne ulazeći u raščlanjivanje Srba, koje rijetko i viđam, ono što me najdublje i najpozitivnije pogodi, to je da *u svakom Hrvatu živi jedna jedina ideja: —nezavisna država Hrvatska.* Nisam, naime, očekivao, da je ta ideja toliko snažna. Osjećam to i sada, kad poslije ovih godina bježanja iz Hrvatske, nadolaze i nove generacije za onima jučerašnjim, neke rođene i, svakako, odgojene u komunističkoj Jugoslaviji.

I one sve nose u sebi samo jedan ideal: boriti se za ostvarenje nezavisne države Hrvatske! Konačno, i ja sam došao do zaključka, da je uistinu to jedinstven sveobuhvatni osjećaj hrvatskog naroda, pred kojim hrvatski intelektualac ne može, niti smije ostati pasivan! Međutim, kako nema mogućnosti na našem terenu opstanka manjih država, osim Jugoslavije, koju podupiru i Sovjetski Savez, i USA i Velika Britanija, da ne kažemo sva zapadna i istočna Europa, predosjećam, da će to biti i snaga i slabost emigracije, dok se država Hrvatska uistinu i ne ostvari! Jedan mali narod, kome se desi ta nesreća, da se na njegovu tijelu odigraju sukobi i borbe ideologija, koje lome svijet, a koje se uglavnom vode između velikih naroda, sve to plaća strašnom cijenom u krvi svojeg biološkog, da ne kažemo duhovnog organizma. Hrvati, Srbi i Slovenci platili su opredjeljivanja svoje inteligencije i svojeg političkog vodstva, bilo za fašizam ili za komunizam, toliko skupo, da, ukoliko oni to budu i nadalje radili, oni bi mogli i biološki nestati. Vodstva tih naroda trebala bi i sada i jedamput zauvijek razmisliti i donijeti odluku: u kakvom pravcu će voditi politiku svojih naroda. Inteligencija je, međutim, uslijed svojih apstraktnih kombinacija i težnja za vlašću, izlagala naše narode strašnim žrtvama i skupnim stradanjima. Gledam ta naša politička vodstva: nitko ništa ne čita, nitko nema nikakvih planova u glavi. Sve sâm i nizak ljudski materijal. Možda su bili jaki kod kuće, ali sve se bojim, da će se u velikom svijetu izgubiti. Terenski ljudi. Uostalom, tako je i kod velikih naroda. Najbjednija je u vrijeme rata, uz male izuzetke, bila francuska emigracija u New Yorku. Kad sam ih posjećivao između dva rata u Parizu, bili su gorostasi. U emigraciji, sitni, slabi, zbrkani. Izbjeglištvo razgoliči čovjeka i svodi ga na golo stvorenje. Također, teško onom narodu, čije vodstvo dopusti, da na njegovu tijelu borbu vode ne samo ideologije, nego i interesi velikih sila. Veliki narodi, kao Njemačka i Rusija, mogu izgubiti milijune ljudi, a da to ni ne osjete. Mali narodi stradaju i nestaju, uslijed svega toga, i biološki. — Iako ne među emigrantima, nego sama na ulici sretoh Antuna Bonifačića. Sprema se preko Oceana. Reče mi:

—Tako i Vi bili u Beogradu, da upalite kandilo ispred Tita.

—Kao i Vi, odgovorih, ispred Pavelića. — Zadnji sam ga put vidio u Beogradu. Sjedili smo s Rakom Draincem kod

«Balkana». Iako boravi i on u izbjeglištvu u Chicagu, nismo se nikada više vidjeli!

Ali vratimo se zadnjim rimskim razgovorima s Meštrovićem. Bilo u Hotel Esperiji, bilo u Američkoj Akademiji, bilo i kod Sor Egista na Piazzi Navoni. U pitanju je politički sporazum u emigraciji. Kljaković napada i mene i Meštrovića, da ne radimo dovoljno na izmirenju HSS-ovaca i ustaša. Rekoh: stvar je beskorisna, osim toga i nepolitička. Meštrović se sa mnom slaže. On drži, da treba prihvatiti izvjesne pozitivne strane revolucije, koja se izvodi u zemlji. Hrvatska se imigracija mora pročistiti. Mi ne možemo biti na istoj barikadi, na kojoj se nalaze ustaše, koji su i ponajviše odgovorni za nemoguće stanje, u kojem se danas nalazi sav hrvatski narod, i onaj kod kuće, i onaj u slobodi! Ali i Kljaković napušta svoju poziciju, i hvata se s ustašama u koštac. Diskusije, koje su među nama vode o tome, da li komunizam treba suzbijati silom, ili demokratskom politikom, neprekidne su i bez rezultata. Moje je mišljenje, da jake demokracije, kao što su Amerika i zapadna Europa, mogu suzbijati komunizam demokratskim načelima, obranom ljudskih prava, jer se one ne će služiti nikakvom silom, da suzbiju komunizam, pa kad bismo to i mi predlagali! Meštrović se sa mnom slaže. Kljaković i Vida su mišljenja, da se samo silom može suzbijati komunizam. Iako Meštrović ne vjeruje u demokraciju, on ipak smatra, da je demokracija jedina brana protiv komunističkog totalitarizma. Kljaković je za rat odmah! Moj je jedini odgovor:

—Uzaludno je tako govoriti. Amerikanci, koji bi ga jedini mogli voditi, i to uspješno, ne će zagaziti u rat. — Lupamo u prazno kao i uvijek u ovakvim razgovorima. Nemamo ništa na svojoj strani, ni države, ni vojske, ni bilo kakve snage, i još tražimo, da se komunizam suzbije ratom i čak i atomskom bombom!

Meštrović prekida ovakve diskusije, dozivajući u pamet svoje pariške uspomene iz Prvog rata. Iznosi svoj razgovor s Izvoljskim, carskim ministrom vanjskih poslova. Kaže, da ga je poslije jedne audijencije Jugoslavenskog odbora Izvoljski pozvao na ručak, ali pošto ni na tom ručku nije mogao s njim razgovarati, pozvao ga je na čaj *tete à tete*. Čaj je služila Helena Izvoljski. Sadržaj razgovora bio je ovaj: Rusija izlazi pobjedonosna iz ovoga rata (Prvog svjetskog rata), i ona će

nastojati organizirati svoj svijet. Glavni njen napor bit će silazak na toplo more. Ona će nastojati zauzeti Carigrad. Rusija ne može dopustiti, da u Carigradu bude turska vlast, a grčki patrijarh. Ona ide za tim, da u Carigradu bude pravoslavni ruski patrijarh: duhovna glava cijelog slavenskog pravoslavlja. Uredit će zatim pitanje Poljske, i to tako, da od Poljske napravi kraljevinu, koja će zavisiti od Rusije. Jugoslavija će također biti u ruskoj zoni, s izlaskom na Trst. Hrvati se ne će izgubiti. Rusija ne će Hrvate predati Italiji. Rusija ide za tim, da postane prva i glavna sila na Mediteranu. Izvoljski je kazao Meštroviću, da o tome nikome ne govori, ali da će do toga doći i da Rusija nema nikakve namjere napustiti Hrvate, ni ostale Južne Slavene. Ruska je revolucija prebacila ovaj ruski plan za trideset godina. To se danas ostvaruje. Meštrović drži, da bi pod ruskim pravoslavnim patrijarhom u Carigradu nama Hrvatima bilo daleko teže, nego li pod komunističkom Rusijom. Mi bismo Hrvati spletkama Srba, pod Rusijom svetog pravoslavlja, bili potpuno uništeni. Čini se, da to Srbi danas uviđaju. Ja držim, kaže Meštar, da se to može reći za Srbe iz Hrvatske. Činjenica, što Kosanovićevi samostalci postaju sve isključiviji gospodari Hrvatske, izgleda mi, to potvrđuje. Ne bih to kazao za Srbijance, koji ne trpe sovjetski jaram. Nema pak sumnje, da će favoriziranje Srba u Hrvatskoj pojačati kod Hrvata težnju za odcjepljenjem. Meštrović primjećuje:

—Ako je Kosanoviću krivo, neka iseli iz Hrvatske, neka nas ostave na miru! — Kljaković kao da se s tim slaže. Pri odlasku od Meštrovića, Kljaković me ponovno muči, da nagovorim Meštrovića, da primi Pernara i Torbara. Rekoh mu, da sam mu već govorio, i da mi je odgovorio, da bi on rado razgovarao s Torbarom, ali ne vidi razloga razgovarati s Pernarom. Kljaković dodaje: —Sigurno se boji da mu Pernar ne bi tražio novaca; meni je Pernar obećao, da to ne će učiniti! Jasno je, Meštrović ne će nikako da ulazi u zapleteni ćor-sokak emigracije. Kako bih ja uskoro trebao krenuti, preporučam Meštrovićeve vrlo uglednom vođi Republikanske stranke, koji je bio intiman prijatelj Ferrerovih, Eigidiu Reale. U svakom slučaju, i kao odvjetnik i kao ugledan Talijan, on će ići naruku Meštroviću, kad mu zatreba.

Konačno, i moje se pitanje riješilo. Viza je stigla, i to ravno iz Washingtona. Na uporno traženje moje žene kod

naših američkih prijatelja, konačno mi je ipak izdana viza. Jedan od američkih konzularnih činovnika, koji mi je sličio da je njemačkog porijekla, reče mi:

—Ja nikome od vas Slavena ne bih dao vize za ulazak u USA, jer sam uvjeren, da ste svi vi komunisti! — Takvo je raspoloženje vladalo, rekao bih, kod većine američkog diplomatsko-konzularnog osoblja. Moja je žena u New Yorku jako bez mene trpjela. Najveći joj je udarac bio, kad je doktor Štampar nije ni posjetio, da je obavijesti o mojem stanju; isto tako ni Stojan Gavrilović, za koje smo toliko učinili u njihovim najtežim danima. Osjetila je, da se boje kompromitirati. U pitanju je karijera. Kao i uvijek. Pred sâm odlazak, Meštrović me ponovno savjetuje, da ne prekidam s jugoslavenskom vladom. Ja mu skrećem pažnju, da se ne vraća, da ću sve učiniti, da mu se izdaju potrebni papiri za ulazak u Ameriku. Pred odlazak ručamo s prijateljima Pelicarićem, Vidom, koji su mi pomogli zajedno s Maricom Meštrović kod zadnjeg pripremanja za put. Tu su i prijatelji, s kojima sam dijelio rimsku sudbinu, Pernar, Vučković i Dinko Šuljak. Upadne i nepozvani Raić, koji se buni što idem u USA. Nastaje debata. Raić drži, da sam potrebitiji emigraciji u Rimu, nego li u Americi. Tvrdi, da ja znam, da se u Italiji priprema komunistički udar i da će uhititi svu hrvatsku emigraciju; i da bih i zato trebao ostati! I taj raićevski incidenat prolazi. Sve se svršava bolje, nego sam mislio. Vida me prati Madonni del Divino Amore. Palim svijeću. Plačem i molim. Crkva je prepuna svijeta. Majke dižu djecu i prikazuju ih Gospi. Svi plaču i pjevaju. Po cijeloj Italiji komešanje. Pred odlazak iz Napulja, koji najvećom većinom glasa za monarhiju, izborni rezultati javljaju, da je ogromnom većinom izabrana Republika. Vraćam se k svojima u New York. Na brodu «Vulcania» najveća većina ratnih udavača, koje su se priljubile američkim vojnicima, bijelcima ali i crncima. Putovanje po Oceanu nimalo dosadno. Naprotiv, zanimljivo. Pojedinosti o tome mogu se naći u mojem Dnevniku: *«Hrvatska 1945.»*.

III.

U AMERICI I OPET HRVATSKA I SAMO HRVATSKA

U PONORU RAZOČARANJA: «JUGOSLAVIJA — DIKTATURA TERORA I SMRTI» — U ŠTO SU NAS STROVALILI?

KONAČNO, evo me natrag u New Yorku. Razmišljanja na brodu bila su teška, tužna i nemoćna. Još jedan razrušeni i slomljen ideal, da proživimo barem zadnji dio življenja, nisam doživio. Još jedna istina, u koju sam povjerovao, pokazala se najodvratnijom laži. Ali ipak, glavno je sada, pored toga što moram kazati istinu slobodnom svijetu, suočiti se sa ženom, mojom Ninom, i s djecom, Leom i Bosiljkom, i zajedno s njima na američkom tlu izgraditi naš život. Godine rata u Americi za mene i za moju obitelj nisu bile ni najlakše, ni najsretnije. Smatrao sam se privremenim u Americi. To je bila moja pogreška. I zato sam se još u toku rata vratio kući u uvjerenju, da ću konačno moći tamo izgraditi sebi i svojoj obitelji život dostojan čovjeka. Jedno, što mi je ostalo živo u mojim predodžbama, bila je neograničena vjera, da će hrvatskom narodu komunizam moći vratiti i konačno dati ljudsko dostojanstvo. Gotovo kroz nekoliko mjeseci ustanovio sam, da komunizam nije ništa drugo, nego najkrući totalitarizam. Ono, što me je kod tog organskog razočaranja ponajviše spasavalo i dizalo, bio je moj kršćanski odgoj, izgrađen u najmlađim godinama pod njegom majke i po jednom, dvojicom svećenika. Na tome sam mogao otpočeti novu i zadnju fazu moga života.

Sastavši se poslije dvije godine s Ninom na new-yorškoj obali i zatim s djecom kod kuće, s mojim sinom Leom i s kćerkom Bosiljkom, bio je svakako jedan od onih nezaboravnih trenutaka u životu. Izgledalo mi je, da sam i ja neki zalutali gusar ili vojnik, koji je sve napustio, i svoje najmilije, da bih ostvario svoju najdublju želju. Sada u krugu svoje žene i djece osjetio sam, da je to put mojeg ne samo življenja, nego i doživljavanja. Nina je dostojanstveno izvršila svoj zadatak,

uvijek slažući se s mojim kobnim preokretima. Ono, što ju je ponajviše mučilo, bila je bojazan, da li ću ja moći iz ponora razočaranja pronaći novu snagu za daljnji život. I kad je vidjela, da sam na ispravnom putu, ona je upotpunjavala i poneke od mojih praznina i punoće budućih viđenja. Moj sin Leo, koji je već sazrijevao živom inteligencijom, po američkim osnovnim akademijama, kao što su Exeter Academy i zatim Harvard, mučio me je iskanjem istine u mojim traženjima i iskustvima. Za svakog oca mučna su takva pitanja. Tada sam osjetio smisao onoga, što mi je Nina često pisala, kako Leu treba otac, jer majka nije u stanju dati sinu u ranijim godinama formacije odgovore na pitanja, na koja samo otac može ispuniti gotovo svakidašnje pukotine. Te tri godine, od osme do nepune jedanaeste, trebalo je ispuniti ne samo očinskom njegom, nego i odgovorima na bezbrojna pitanja, koja mi je Leo bez kraja postavljao. Moja Bosiljka, sa svoje strane, bila je sretna, što je njena majka u kući, u kojoj više nije bilo praznine, osjetila je vraćenu harmoniju obiteljske sreće. Dok je Leo s ogromnim naporima uspijevao sintetizirati europsko s američkim, dotle je Bosiljka rasla kao Amerikanka. Od moje djece, ja sam za tih godina poslije mojeg povratka više naučio, što znači dubok smisao američke demokracije, nego li iz svih štiva američkih priručnika o tim pitanjima. Ono što me je ponajviše znalo pogoditi, to je njihovo neprestano ponavljanje, da mi imamo sveto pravo na ljudska prava ne samo za sebe, nego i prema drugima. I kad bih im ja kazao, da toga nije bilo, niti može biti pod komunistima u mojoj domovini, oni su nekako sa mnom suosjećali, ali su, u isti mah, pokazivali svoju gordost, što će uskoro biti i formalno američki građani, iako su oni absorbirali ono, što je bitno u suštini američkog života. Kod toga ih je podupirala Nina, koja je znala, kako da ih, pokraj škole iz bolje četvrti, poveže i s djecom iz obitelji nazora sličnih našima. U Cornwalu, u Novoj Engleskoj, gdje je živjela stara američka buržoazija inteligencija, koja je svoj život oslanjala na američkim vrednotama, moja su djeca, za vrijeme moje odsutnosti, crpila najveći dio svojeg života: lojalnost, odgovornost, nezavisnost i dostojanstvo. Moj je sin naučio, kako treba raditi i rukama, kad god se pojavi neka potreba u kući. Taj stari pionirski duh nije nikada izdahnuo u malim varošicama. Zatim odnosi dobra susjedstva, ostavljanje kuće sasvim otvorene, zajedničko nedjeljno sastajanje, konačno i

gradski sastanak jedamput u mjesecu, gdje se okuplja svo građanstvo, od farmera preko zanatlije i radnika, slikara i pisca, do krupnog businessmena, sve ono, što je već kao čvrstu bazu američke demokracije zapazio i istakao Alexis de Tocqueville, pisac one divne dizertacije *«O Demokraciji u Americi»*, koju ja nikada ne prestajem preporučivati svima onima, koji se žele suživiti s Amerikom.

Ali, vratiti se u Ameriku poslije ovih obiteljskih otkrića i napora, značilo je za mene, da se moram domoći mogućnosti, kako da naš slučaj iznesem pred svjetsku javnost. Gdje god sam po zemlji putovao, svugdje mi se tiho šaputalo: mi smo uvjereni, da ne ćete propustiti da naš slučaj otkrijete svijetu. I ono naše sugestivno: treba im otvoriti sve unutrašnje i vanjske oči, rasvijetliti im mozak, da vide što sve ovo znači, da vide, u što su nas strovalili. Jer mi smo tu i njihovom krivnjom. I kad se čovjek sjeti, da to taj, tako zvani Zapad zna i pokadšto pati od prvih «korisnih budala», i ruskih i zapadnjačkih pa sve do Solženjicina, Gidea i Koestlera i stotina i tisuća poznatih i nepoznatih, ipak ne smije da se razočarava i zaustavlja, nego nastavi ispovijedanjem svojeg slučaja i tisuća sličnih slučajeva.

To je i mene ponukalo, da svoj prvi doticaj s američkom slobodom posvetim upravo razotkrivanju velike Titove laži, koja je postajala još složenijom, što ju je Titova osobna privlačivost još više dočaravala u daljinama svijeta. S izuzetkom bivših komunista, ili, kako su ih prije izraza «korisne budale» nazivali «popučnicima», «fellow travelers», i jednostavnog svijeta, koji je živio pod komunistima, inteligencija je i u Americi bila podijeljena na konzervativce, liberalce i ljevičare, koji su protukomistička razglabanja primali: svaka struja na svoj način i sa svojeg ugla promatranja ogromne svjetske krize, u kojoj smo se davili i još se uvijek davimo. Ja sam se zato obratio na uredništvo liberalnog časopisa *«The Nation»*, gdje sam uoči odlaska u domovinu bio objavio svoj opširan članak o našem osnovnom problemu, o sukobu između Hrvata i Srba. Ovi su odbili, motivirajući, da bi objavljivanje svakog teksta, uperena protiv Tita i komunista, samo ojačalo ionako prejaku reakciju u Sjedinjenim Državama, što me je ponukalo, da se obratim na *«The New Republic»*. Taj liberalan tjednik *«The New Republic»* je svojski prihvatilo moj tekst u dva opširna nastavka i zato, da naglasi svoje istinsko odvajanje od komunističkog i inog ljevičarstva, što

je, u svakom slučaju, škodilo *«The Nation»*, gdje je moj negdašnji prijatelj Alvarez del Vayo još uvijek imao odlučujuću snagu. Međutim, on me nije napadao zbog mojeg obraćenja, nego je zadržao jedno odmjereno gledište. Kako sam odmah poslije povratka ipak posjetio Luja Adamiča, da mu prenesem molbe Joze Smodlake, da se zauzme za progonjene u domovini i da uputi protestna pisma Titu i Kardelju, da se prestane s pokoljima, on se je jedino brinuo oko toga, gdje ću tiskati svoje dojmove iz Jugoslavije. Znao je, naime, da mi je *«The Nation»* odbila suradnju; nešto je bio načuo, da sam u pregovorima sa *«Reader's Digest»* i sa *«The New Republic»*, ali tu njegove intervencije nisu uspjele, jer su to bili protu-komunistički časopisi. Cinički je odbio sve moje poruke i rasrđen, što sam se vraćao i nisam ostao u Italiji, pripremao se je, da me s ostalim komunistima napada, vrijeđa i olajava. Širio je čak i ogromnu laž, da sam pobjegao iz Jugoslavije, noseći sa sobom dijamante svoje obitelji, i ne znajući, da kod mene u Velom Varošu nije moglo biti dijamanata. Svo Adamičevo zapomaganje, kao i nekih liberalaca, da ništa ne pišem o svojim iskustvima u Jugoslaviji, i svi njihovi pokušaji, da me obruže, nisu uspjeli. Moj svakako najveći uspjeh bilo je objavljivanje mojih dramatskih iskustava pod komunistima u jednom od najpopularnijih svjetskih časopisa, koji se već tada tiskao na stotine svjetskih jezika u Europi, Latinskoj Americi i u Aziji, u *«The Reader's Digest-u»*. To je svakako bio i prvi popularni izvještaj iz komunističke Europe. Način, na koji je Tito zauzeo vlast i nametnuo je jednom prevarenom i iznenađenom narodu, za koji se zna, da je očekivao slobodu!

Objavljivanje mojih tekstova o komunizmu i o Jugoslaviji imalo je za posljedicu, da me je velik broj sveučilišta, zatim radio i uskoro televizijskih stanica, kad god se je raspravljao komunizam u Jugoslaviji, pozivalo, da sudjelujem bilo osobno sâm na programu, ili u diskusijama s onima, koji su branili ili opravdavali Tita. Listovi kao *«N.Y. World Telegram»*, od 23. rujna 1946., u svojim su uvodnicima prihvaćali moje stanovište, da je «Jugoslavija diktatura terora i smrti». Ogroman broj popularnih radiokomentatora, kao Gabriel Heater pa i William Shirer, isticali su moje tekstove, kao najuvjerljiviji dokaz protiv svih propagandističkih laži, koje izdižu Titov komunizam kao «nov demokratski komunizam». Sva ova moja djelatnost izazivala je oštru i bjesomučnu reakciju u Beogradu

i u Zagrebu, kod službenih komunističkih vlasti. Tako je već 12. listopada 1946., *«The New York Times»* javljao, da me je «Borba» označila «plaćenim ratnim huškačem», ali je njegov izvjestitelj, koji me je poznavao, dodao «da sam napustio svoju zemlju po svoj prilici, da se združim sa svojom ženom i s dvoje djece, koji tamo žive». *«The Journal American»*, 8. lipnja 1947., javlja: «Bogdan Radica, bivši ministar informacija Jugoslavije, koji je po Titu osuđen na smrt, optužio je Dra Wilfana (državnog tužitelja), da je 'moralno odgovoran' za na smrt ili na doživotnu tamnicu osuđenih 500.000 Jugoslavena». Pogrešno označeno «ministar», iako sam radio u Informacijama, ja ministar nisam bio, nego S. Kosanović i njegov pomoćnik V. Korač, koji me je sa svojim aktivistima-žbirovima strašno mučio, tražeći od mene od jutra do mraka, da se upišem u Partiju, što sam ja odlagao, u nadi, da prije ili poslije napustim zemlju, neprestano odgovarajući: «da nisam još zreo, da prihvatim marksizam-lenjinizam i da se upišem u Partiju»! Fizičke prijetnje, napadaji i telefonski izazovi, da će me ubiti, ako nastavim pisanjem protiv Tita, ponukale su i F.B.I. (američka federalna politička policija), da me upozori, da noću nikako ne šećem po Water frontu (obali), ili zalazim u hrvatske gostionice, jer da bi me tamo mogli kidnepirati i strpati na neki naš brod i vratiti kući. Uskoro će me i Aleksandar Ranković unijeti u listu onih koji, u slučaju da se vrate kući, moraju biti suđeni od «narodnog suda». Među njima bili su Maček, poglavnik Pavelić, Krnjević i mnogi drugi.

Dok su o meni kolala obavještenja, uglavnom iz Adamičeva ureda, za difamaciju protu-komunista, među kojima je bila i ta o nekim pokradenim draguljima, osjećao sam se često usamljenim, jer su protiv mene bili ne samo velikosrbi, nego i velikohrvati, koji nisu i nadalje prestajali da me optužuju, da sam još uvijek komunist, i, po svoj prilici, ubačen, da potajno širim protitovsku liniju! Bio sam neobično osnažen, kad sam upravo tada dobio poziv Sam Levitasa, glavnog urednika časopisa «The New Leader». On je zajedno sa svojim suradnicima čitao moje priloge i u «Reader's Digestu» i u «The New Republic», i ponudio mi je suradnju u «The New Leaderu». Levitas i «The New Leader» pripadao je onoj grupi američke inteligencije, koja je napuštala Rusiju poslije zauzimanja vlasti po boljševicima. Smatrali su se menševicima, što su u suštini i bili. Najizgrađeniji među

njima bili su David J. Dallin i David Shub, od kojih sam i najviše naučio, što je moskovska boljševička škola, iz koje su potjecali Tito i naši vodeći komuniste. Iako ne menševik, u tome sam krugu upoznao i sretao i čuvenog Max Eastmana, koji je sa sobom iz Moskve uspio donijeti u slobodan svijet i objaviti čuvenu Lenjinovu oporuku, u kojoj je bilo posebno istaknuto, da Staljin ne bi smio zauzeti vodeći položaj ni u Partiji, ni na vrhuški sovjetske vlasti. Tu su bili isto tako i publicist Eugene Lyons, koji je u svojim spisima prikazao sve svoje duboko razočaranje u sovjetski sistem, s velikim brojem američkih i europskih bivših marksista i komunista. Sidney Hook, filozof i suradnik vodećeg američkog filozofa John Deweya, bio je vrlo aktivan i na stranicama «The New Leadera», kao i u aktivnim nastupima, koji su se već tada pojavljivali u američkoj javnosti, koja je osjećala, da je skrajnje vrijeme, da se zaustavi sovjetsko-komunistička ekspanzija u svijetu. Oko «The New Leader»-a i kasnije mjesečnika *«The Commentary»*-a pojavljivala se i grupa mlađe američke inteligencije, među kojima Eliot Cohen, Irwing Kristol, Daniel Bell, Arnold Beichman, Norman Podhoretz, Anatole Shub i mnogi drugi, koji danas zauzimaju vodeća mjesta na američkim sveučilištima i u američkim časopisima. Bila je to atmosfera velikih nada i iščekivanja, koje nam nije još mogla dati emigracija iz naše domovine i ostalih država i naroda, koji su sada pali pod sovjetsko-komunističko ropstvo, koje će uskoro prevareni Winston Churchill nazvati *«željeznim zastorom»*. Kako se redakcija «The New Leader»-a nalazila u zgradi američkog demokratskog Labora, slobodnih američkih sindikata, na Union squareu, imao sam priliku doći u doticaj i s vođama američkih demokratskih radničkih sindikata CIO i AFL, gdje je politički mozak bio poznati Jay Lovestone, koji nas je isto tako pomagao svojim iskustvom i svojim savjetima. Ne samo mi najnoviji izbjeglice iz posljeratne komunističke satrapije, koju će uskoro Karl Wittfogel nazvati «orijentalnim despotizmom», nego i američka javnost, koja nije ništa znala o onome, što se je zbilo u našem dijelu svijeta i poslije drugog rata i posebno poslije Teherana, Jalte i Potsdama, morali su biti zahvalni, što se je u srcu najodlučujućeg političkog i intelektualno slobodnog grada u svijetu nalazila i ovakva grupa mozgova, koja je iako teško ipak prodirala u svaki kutić američkog intelektualnog i političkog života. Njima se mora zahvaliti, što je svaki pokušaj, da se komunistička ekspanzija na Balkanu i u srednjoj i jugoistočnoj Europi zamaže, kamuflira i prikaže najnovijom demokratskom revolucijom, bio smjesta odbijen i prikazan u pravom svjetlu. Njihova je kritika razoružavala ne samo pisanje američkog tiska tipa «The New York Times»-a, nego i američke službene vanjske politike. Tako, kad se je proširio pokret Henry Wallacea s parolom sporazuma sa Sovjetskim Savezom i satelitima, ja sam u «The New Leader»-u objavio slučaj Dragoljuba Jovanovića, s kojim su, iako ljevičarskim intelektualcem i zemljoradnikom, komunisti ne samo odbili svaku suradnju, nego i bacili ga sasvim u nepokretnine političkog života.

U nizu posljeratnih pokušaja, da se komunizam kroz okvir mira i kulture infiltrira i kroz američku intelektualnu javnost, američke intelektualne «korisne budale» organizirali su, zajedno s ljevičarima svih struja, kao i s komunistima, «Konferenciju za mir i kulturu», koja se održala 25., 26. i 27. ožujka 1949. Glavnu pažnju na ovoj Konferenciji svratila je na sebe sovjetska delegacija, na čelu s Fadjejevom i kompozitorom D. Šoštakovičem, koji samo što nije plakao, toliko je bio potišten, kao da javno upozorava, da s tim svijetom on nema nikakve duhovne veze. Delegaciju iz Jugoslavije sačinjavali su Jovan Popović, Aleksandar Vučo, Petar Bogdanov i Krešimir Baranović. Protiv ove Konferencije demonstrirali su predstavnici svih potlačenih naroda: Ukrajinci, Rusi, Hrvati, Poljaci, Estonci, Letonci, Srbi i ostali. Naše su djevojke u narodnim nošnjama nosile hrvatsku zastavu sa slikom kardinala Stepinca i s natpisima: «Oslobodite Hrvatsku», «Oslobodite nadbiskupa Stepinca», «Tražimo hrvatsku nezavisnost i slobodu». Liberalna protu-komunistička intelektualna elita organizirala je protiv ove Konferencije posebnu organizaciju pod imenom «Amerikanci za intelektualnu slobodu», koja se odmah zatim oblikovala u «Kongres za slobodu kulture», sa sjedištem u Parizu. Inicijativu za ovu organizaciju dao je poznati američki filozof Sidney Hook, kome se pridružila elita američke inteligencije, na čelu s Dwight Macdonaldom, Max Eastmanom, Philip Rawhom i suradnicima vodećih časopisa «The Partisan Review», «The Politics» i «The New Leader», u kojima sam i ja surađivao, objavljujući svoje poglede na komunizam kod nas.

Tom prilikom održali smo i konferenciju za štampu u najvećem hotelu, Waldorf Astoria, gdje je došlo do suočenja

između nas i komunista iz naših zemalja. Kako je zabilježio «The New York Times», 26. ožujka 1949., «mali rusvaj» (rumpus), izazvao je Bogdan Radica, koji bijaše Titov «šef za vanjski tisak u Beogradu 1944/45.» «The Times» zatim piše, da sam se ja suočio s Jovanom Popovićem, u prisutnosti sovjetske delegacije. Dok su Sovjeti sjedili u prvome redu, Jugoslaveni su sjedili u trećem redu. Na moje prvo pitanje Popoviću: «Što se dogodilo s književnicima Bartulovićem i Sibom Miličićem i s nekim drugim borcima za slobodu? Zašto ste zaklali Budaka, koji vam je sačuvao živa i zdrava Krležu?» — Na to je pitanje Popović zbunjen šutio. Zatim sam mu postavio i drugo pitanje: —Čitao sam u novinama, da su sovjetski delegati kroz usta Fadjejeva nazvali Tita izdajicom, a da ste Vi zajedno s Vašim kolegama reagirali. Kakvo je Vaše gledište o tome: —Da li ste Vi za Tita ili za Staljina? — Popović je i opet šutio. Ali se zatim javljala američka štampa, koja je tražila od Popovića, da se izjasni, da li je za Tita ili za Staljina? — Popović je, sav iscrpljen, gotovo slomljen, upao u dubok tajac. Bilo mi ga je žao. Zatim se razvila živa debata, na kojoj su govorili Max Eastman i Sidney Hook. Ja sam pročitao popis svih strijeljanih i utamničenih književnika, kao i pozdrav Ivana Meštrovića iz Syracuse, u kojem je naglasio, da ne može biti slobodna stvaranja u totalitarnim državama.

U okviru protestnih demonstracija protiv komunističke konferencije, održali su protestnu konferenciju ruski izjeglice, organizirani u pokretu «Za slobodnu Rusiju», na kojoj su govorili A. Kerenski i mladi sovjetski zrakopolovac Pirogov, koji je bio jedan od prvih dezertera. Od Bugara je govorio Dr. Gj. Dimitrov-Gemeto, vođa zemljoradnika, Poljak Šumski, Čeh Amrož i Hrvat Bogdan Radica. Kako kaže «The New York Journal American», 28. ožujka 1949., B. Radica je kazao: «Jugoslaveni ne mogu biti slobodni, dok se ruski narod ne oslobodi. Nema razlike između Staljina i Tita».

Kongres za slobodu kulture doprinio je mnogo širenju slobode. Njegova dva kongresa u Zapadnom Berlinu (1950. i 1960.) imala su dublji odjek u komunističkim zemljama, kao i kod inteligencije u slobodnoj Europi i u Americi, Latinskoj Americi posebno. Španjolski intelektualci, na čelu s Julian Gorkinom, kroz svoj časopis «Los Quadernos» uzbudili su tamošnju inteligenciju daleko više, nego što je to mogla učiniti sjevero-američka inteligencija. Ima nečega u odnosima

R. NA JEDNOM OD MNOGOBROJNIH JAVNIH NASTUPA U U.S.A.

B. RADICA U DRUŠTVU DRA VLADKA MAČEKA (1947?).

B. R., DR. VLADKO MAČEK I GĐA ANKA PERNAR.

[GORNJA]: DR. JURAJ KRNJEVIĆ, GĐA ANKA PERNAR I BOGDAN RADICA (U RADIČINU STANU). —

KNEZ PAVLE KARAĐORĐEVIĆ I BOGDAN RADICA, U VILI KNEŽEVA DEMIDOV, U PRATOLINO, FIRENZE, ITALIJA, GODINE 1960. —

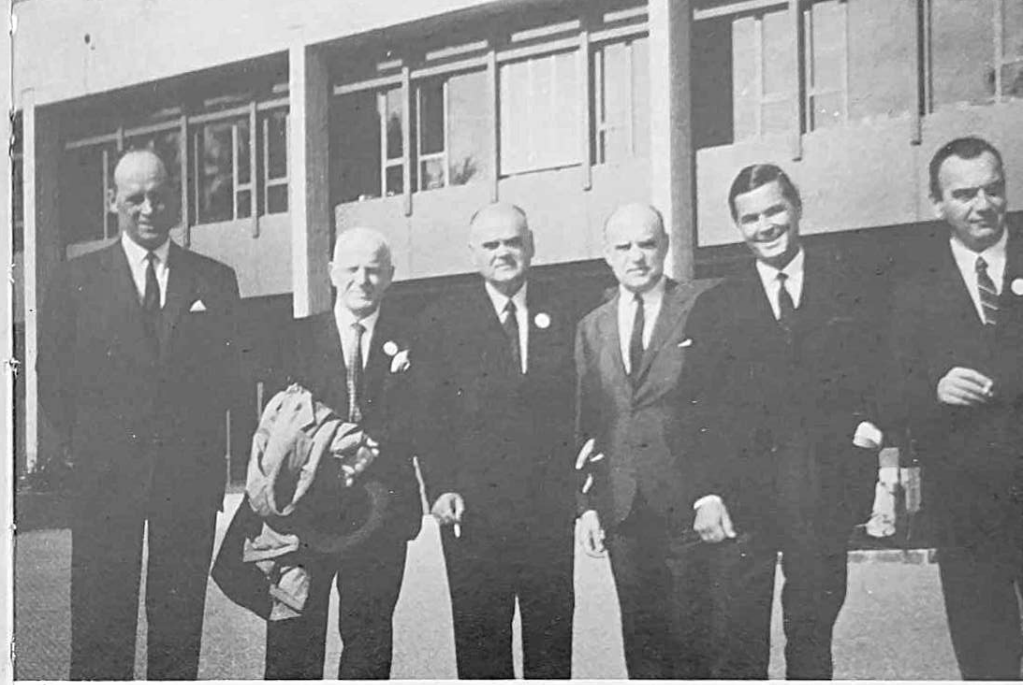

[GORNJA]: S KONGRESA LIBERALNE INTERNACIONALE, ODRŽANOG U ST. GALLENU, ŠVICARSKA, OD 2. DO 5. RUJNA 1963. NA SLICI HRVATSKI LIBERALCI (S LIJEVA NA DESNO): VJEKOSLAV PRIMUŽ, MATO VUČETIĆ, BOGDAN RADICA, ANTE SMITH PAVELIĆ, JANKO VRANICANI DOBRINOVIĆ I MILJENKO OBAJDIN. RADICA JE PREDSJEDNIK LIBERALNE GRUPE HRVATSKE. —

BOGDAN RADICA U DRUŠTVU ING. *BOŽIDARA VUČKOVIĆA* I DRA *DINKA ŠULJKA,* NEW YORK, GODINE 1970. —

[GORNJA]: HRVATSKI SUSRET U NEW YORKU, PRILIKOM POSJETA DRA JURJA KRNJEVIĆA, U POPULARNOJ TAVERNI ON THE GREEN (CENTRAL PARK). NA SLICI (S LIJEVA NA DESNOZ): DR. J. KRNJEVIĆ, B. RADICA, DR. MLADEN GIUNIO ZORKIN S GOSPOĐOM, DR. RATKO RADICA S GOSPOĐOM (STOJE), DR. M. MEŠTROVIĆ, GĐA DVORNIK, GĐA MEŠTROVIĆ, R. DVORNIK I GĐA NINA RADICA. —

U LOS ANGELESU, PRILIKOM JEDNE HRVATSKE SKUPŠTINE, NA SLICI (S LIJEVA NA DESNO): LUKA BIONDIĆ, GĐA MARIJA MILETIĆ-DAIL, B. RADICA, TOMISLAV GABRIĆ, GĐA DR. NIKICA VESELIĆ I MIKE GABRIĆ, JEDAN OD NAŠIH NAJSTARIJIH USELJENIKA I PREDSTAVNIKA HSS, SA SVOJOM GOSPOĐOM. —

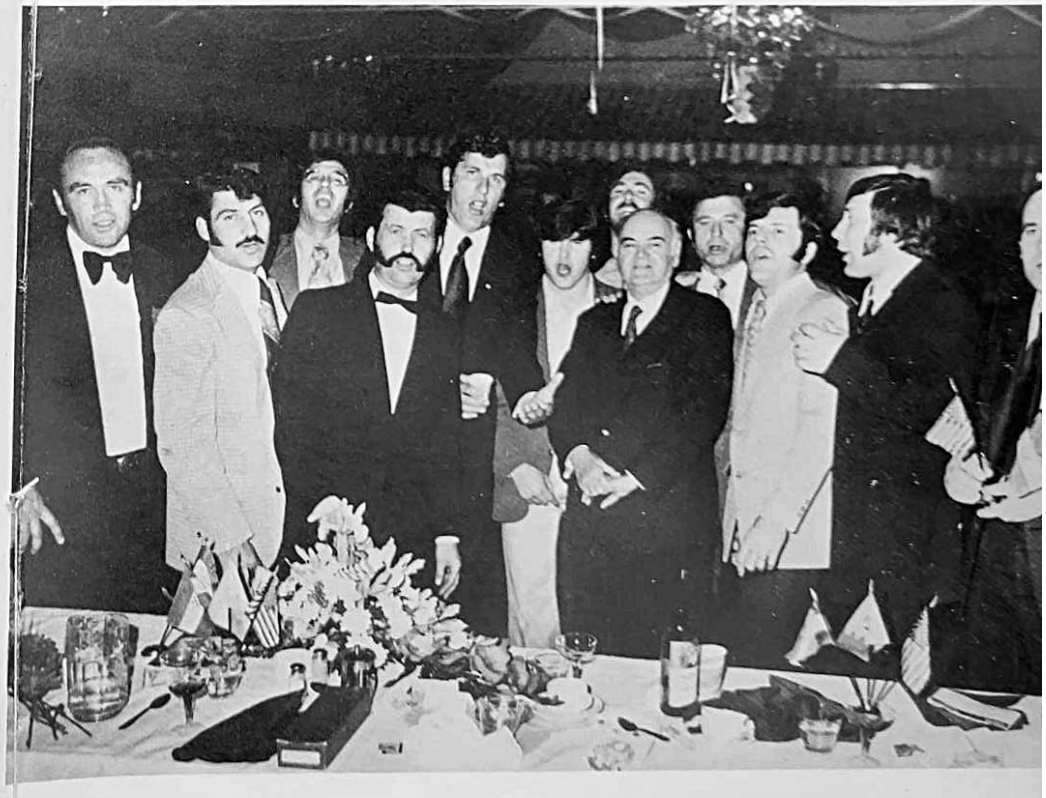

[GORNJA]: PROSLAVA 10. GODIŠNJICE ČASOPISA: *JOURNAL OF CROATIAN STUDIES* (1970.). S LIJEVA NA DESNO: RATKO RADICA, STANKO VUJICA, KARLO MIRTH, NADA KESTERČANEK-VUJICA, NEPOZNATA, BOGDAN RADICA, DIANA HAGGYA, BONO HAGGYA, JANE MEŠTROVIĆ, NEPOZNATA. —

BOGDAN RADICA U DRUŠTVU HRVATA U SAN PEDRU, LOS ANGELES, 17. OŽUJKA 1973. DA GA OBRADUJU, PJEVAJU MU NJEGOVU OMILJELU PJESMU: «MARJANE, MARJANE, ČA BARJAK NE VIJEŠ?» —

[GORNJA]: HRVATSKA CRKVA SV. ĆIRILA I METODA I SV. RAFAELA, NA TRGU KARDINALA STEPINCA U NEW YORKU: TAMO JE BOGDAN SVAKE NEDJELJE, SLIKA ZA VRIJEME MISE NA CVJETNICU. —

NA HRVATSKIM DEMONSTRACIJAMA PROTIV JUGOSLAVIJE. NA SLICI: NINA RADICA, B. RADICA, MSGR. KREŠIMIR ZORIĆ. —

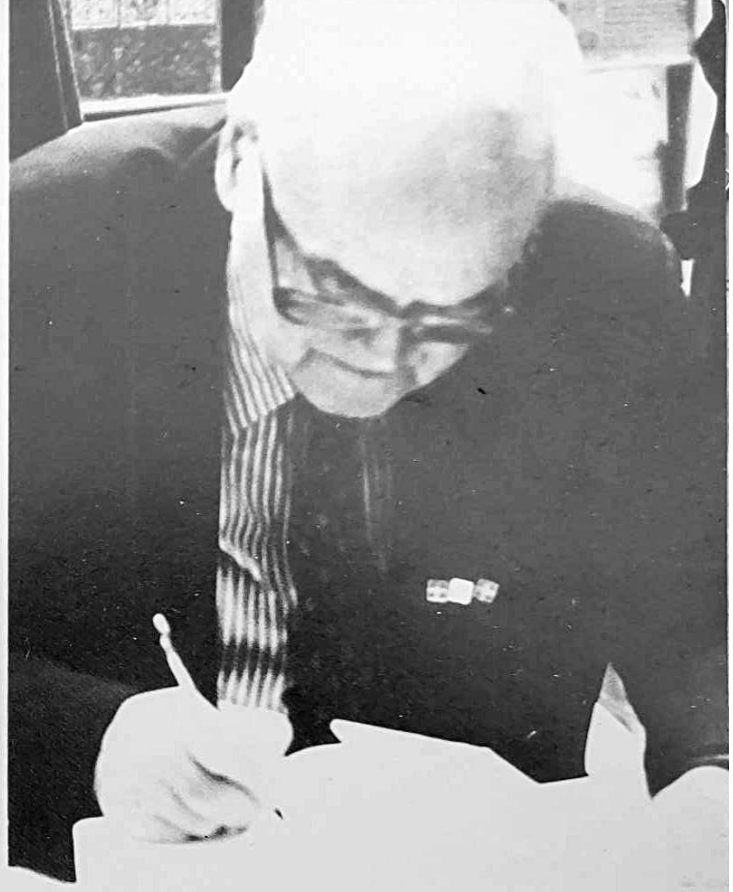

«HRVATSKA KNJIGA U SLOBODI», NA 34. MEĐUNARODNOJ IZLOŽBI KNJIGA, U FRANKFURTU, 6-11. LISTOPADA 1982. BOGDAN RADICA POTPISUJE PRIMJERKE SVOJE PRVE KNJIGE USPOMENA: *«ŽIVJETI — NEDOŽIVJETI»*, KOJA JE UPRAVO BILA IZIŠLA ZA OVU IZLOŽBU, KAO IZDANJE «KNJIŽNICE HRVATSKE REVIJE». —

NA DAN PROGLAŠENJA SVETIM HRVATA *BL. LEOPOLDA BOGDANA MANDIĆA,* U VATIKANU, RIMU, NEDJELJA, 16. LISTOPADA 1983. NAKON ZAVRŠENE SVEČANOSTI, BOGDAN RADICA U DRUŠTVU HRVATA (S LIJEVA NA DESNO): DR. PRVISLAV WEISSENBERGER, IVO ROJNICA, VINKO NIKOLIĆ I ING. PERE ŠIMIĆ S GOSPOĐOM. —

između Sjeverne i Latinske Amerike, što neprekidno iskače iz normalnih međunarodnih okvira i prelazi u sfere onoga, što zovemo psihopolitikom, ili još bolje patologijom u političkim nesporazumima i zavidnostima. Osjetio sam to kasnije, razgovarajući s intelektualcima u Mexicu i na Cubi. Kongres je u početku imao ogromnih mogućnosti i pozitivnih perspektiva. Kako je njegovo sjedište bilo u Parizu, razumno vodstvo u rukama Raymond Arona, koji nas je u to vrijeme sve osvojio svojom knjigom «Opijum intelektualaca», imalo je svoj blagotvorni utjecaj. Kasnije se i sve to birokratiziralo i uvelo. Međutim, putujući između New Yorka i Pariza pa i Madrida i Atene i Ankare, imao sam sjajne prilike doći u kontakt s velikim brojem intelektualaca. Manes Sperber, zaljubljen u Krležu, isto kao i u Zagreb, bio je također jedan od francuskih, stvarno srednjo-europskih intelektualaca, s kojim je vrijedilo duhovno dijalogizirati. Kad je intelektualac stigao u Ameriku u zrelim godinama, pošto se je formirao u Rimu ili u Parizu, čeznuo je uvijek za povratkom, pa i na kraće vrijeme, u Pariz, pa čak i u Madrid, samo da se dotakne starih intelektualnih izvora.

«HLADNI RAT» — SVJEDOK PRED U.S. SENATOM

KAKO se to vrijeme zvalo vrijeme «hladnog rata», i ja sam, poput mnogih europskih intelektualaca, koji su boravili pa i surađivali stanovito vrijeme s komunistima, ili bili komunisti, odnosno članovi Partije, bio pozvan na svjedočenje pred jedan od pod-odbora ili odbora U.S. Senata. Moj je pododbor bio dio sudskog Odbora za investigaciju emigracije i naturalizacije. Taj je odbor imao za svojeg predsjednika senatora Pat McCarran-a, jednog od vodećih senatora države Nebraske. Cilj tog odbora i njegovih pododbora sastojao se je u istraživanjima komunističkih i sovjetskih djelatnosti stranaca, useljenika, čija prava boravka i naturalizacije, kao što je bio slučaj i sa mnom, nisu još bila riješena u smislu dobivanja prava zakonskog boravka i, konačno, građanstva. Svjedočenja ispred spomenutih odbora u američkom Senatu ili Kongresu imala su ogromna i svečanija značenja. U mojem slučaju, ispitivanju je prisustvovalo vrhovno vodstvo ureda za useljevanje, koje je pažljivo slušalo i bilježilo sve moje izjave. Svjedočenja su slobodna i otvorena, pristupačna štampi i zainteresiranoj javnosti. Ispitivanja su naknadno tiskana i objavljivana u takozvanom Recordu US Kongresa. Ispitivanja su vrlo detaljna i osobna. Ispitivači su pravnici, koji ispituju svjedoka kao u bilo kojem sudskom procesu. Svjedok mora identificirati svaki detalj svojeg života, koji je u vezi s njegovom djelatnošću javnog radnika, i dati sva svjedočanstva, koja se od njega traže. U mojem slučaju, ispitivanja je otvorio sâm senator McCarran, preporučivši prisutnim predstavnicima američkog ureda za useljavanja, da pozorno i pažljivo saslušaju sva moja svjedočanstva, jer da je ovo za njih prilika, da nešto nauče o pitanjima komunističko-sovjetske opasnosti, koja prijeti Sjedinjenim Američkim Državama. Imao sam osjećaj, da visokoj washingtonskoj birokraciji to nije bilo po volji, ali su ipak pozorno slušali, bez bilo kakvog upadanja. U uvodnom dijelu ispitivanja, odgovarao sam na razloge mojeg prvog i drugog dolaska u Ameriku, što je značilo zahvatiti čitav moj život, od prvih godina rata pa do svršetka istoga. Morao sam napustiti Beograd 1940., jer su protiv mojeg imenovanja na vodstvu Centralnog presbiroa u Beogradu protestirali talijanska i njemačka vlada, zaprijetivši se, da će njihovi novinski predstavnici napustiti Beograd, ukoliko ja preuzmem vodstvo vanjske štampe, što je prisililo jugoslavensko ministarstvo vanjskih poslova, da me premjesti u Washington. I Rim i Berlin su me optužili, da sam antifašist i da sam u Ženevi intimno surađivao s neprijateljima naci-fašizma. Na traženje ispitivanja, radi čega sam u toku rata prišao Titu i vratio se u Jugoslaviju, razložio sam, da sam pripadao onoj grupi jugoslavenskih službenika, koji nisu mogli prihvatiti tezu vraćanja na stari velikosrpski centralizam, nego su tražili federativno uređenje države, koja bi vodećim narodima, kao što su Hrvati i Slovenci, dala ravnopravni položaj sa Srbima. Međutim, odmah sam ustanovio, da su Hrvati i opet bili izloženi položaju drugorazrednog naroda, da su se protiv Hrvata izvodili strašni progoni, i u jednu riječ, da komunizam ne će nikada biti u stanju sprovesti istinski federalizam, koji se može izvoditi samo u jednoj demokraciji, kao što je američka.

Produbljujući moje iskustvo pod komunistima, ispitivači su pokraj toga, što sam ja to već iznio u «Reader's Digestu», tražili i one neke podatke, koji tamo svi nisu bili izneseni. Tako sam kazao, kako me je najdublje iznenadilo, što sam u svima vodećim uredima sreo sovjetske agente, koji su, isto tako poput vodećih jugoslavenskih komunista, izjavljivali, da je rat s Amerikom neminovan, i da se Amerika mora zgaziti, da bi se mogla provesti do kraja svjetska revolucija. I kad sam ja na to reagirao negativno, kazavši, da je Rusija u Americi neobično popularna, upozorilo me se, da to ne govorim suviše glasno! Prešavši na komunističku diplomaciju, ja sam istakao, da je ista legalizirana špijunaža i subverzivan sistem rasprostranjen po cijelom svijetu. Svaki diplomatsko-konzularni činovnik, upućen u službu u slobodnom svijetu, ima za cilj pomaganje razvitka svjetske revolucije, sabotiranje i rušenje demokratskog poretka kroz pristaše Partije. U ovome dijelu mojeg svjedočanstva iznio sam kao dokumenat tekst Kardeljeva uputstva diplomatskim činovnicima, koji odlaze na službu u slobodne države. Kardelj je u to vrijeme bio mi-

nistar vanjskih poslova. Vrijedno je i ovdje nanizati nekoliko Kardeljevih fraza:

"Međunarodno pravo ne postoji u odnosu na vanjski svijet. Nove narodne i socijalističke demokracije radikalno su oprečne buržujskom značenju međunarodnog prava. Međunarodno pravo spada u prošlost... Anglo-američko shvaćanje međunarodnog prava ide za tim, da nam nametne anglo-američki imperijalizam... Novi članovi naše diplomacije moraju biti odgojeni u novome duhu... pod vodstvom naše slavne Komunističke Partije. ...Mi moramo širiti nezadovoljstvo i nemir u kapitalističkom i buržujskom svijetu, što znači plodnije tlo za komunizam... Naši diplomatski organi u Sjedinjenim državama i u Kanadi moraju što dublje uvjeriti iseljenike slavenskog porijekla, da se vraćaju u zemlju, jer depresija prijeti tim zemljama, i neka sa sobom nose kapital i mašineriju ...To treba biti naš glavni rad u spomenutim zemljama..."

Konačno, iznio sam i ova uputstva, izrađena po Kardelju, kojih se mora pridržavati svaki diplomatsko-konzularni činovnik: "Osnovno načelo diplomatsko-konzularne djelatnosti je ovo: 1. Istraživati i uvijek podbadati materijalne i vjerske nesuglasice između izbjeglica... Potrebno je poticati više i više sukob između Zapada i Istoka, između «starih» i «mladih». Da bi preokrenuli izbjeglice u sredstvo naše više politike, mi moramo zapaliti antagonizam između raznih političkih grupa u izbjeglištvu. Moramo u njihovu svakidanjem životu, u njihovoj štampi i u njihovim djelatnostima dovesti do puna neslaganja. Mase moraju biti odvučene u borbu... 2. Potrebno je stvarati skandale i sukobe kod izbjeglica, tako da bi se vanjski svijet uvjerio, da je kulturna vrijednost emigranata ravna nuli... 3. Produbljavati sukob između Rimske Katoličke i Istočne Pravoslavne Crkve, tako da se ostvari otvoren sukob između katolika i pravoslavnih, ne samo izvan, nego i unutar samih crkava... 4. Koliko se pak tiče emigrantskog tiska, mi moramo učiniti sve, što je u našoj vlasti, da politički sukobi budu što češći. Mi moramo srušiti svaki utjecaj emigrantskog tiska tako da sve što je objavljeno u izgnanstvu, mora izgubiti na svojoj važnosti... 5. U svima grupama mi moramo ubaciti ljude, koji su sposobni da izazivaju sukobe i suzbijaju svaku slogu... 6. Uništavaj sistematski svaki utjecaj izbjegličkih ustanova i naročito njihova vodstva. Moramo pronaći, da li su njihovi vođe kompromitirani, tako da možemo diskredirati svu organizaciju. Da to izvedemo, moramo pronaći one elemente, koji će biti u stanju da izvedu demoralizaciju."

Kad se sjetim i ponovno čitam ova uputstva komunističke tehnike u slobodnom svijetu, ne mogu a da se dovoljno na-

čudim: koliko je sve to bilo provođeno u raznim etapama, kad god je stizao nov val emigracije, i u našoj sredini na američkom kontinentu. Kroz taj val useljavanja, koje, uostalom, nikada ni ne prestaje, stizao je i agent mnogovrsnih aparata i aparačika, kako ih je odgajao Kardeljev sistem. Jedno se ipak nije ostvarilo iz svih Kardeljevih predviđanja, to je slom američkog kapitalizma i čitavog političkog i društvenog sustava, kako je to i meni Kardelj tumačio, uvjeravajući me, da je s Amerikom sve završeno. Tek iako ovo nije poslužilo našem useljenom svijetu, ono je ipak otpočelo Amerikancima otvarati oči. Kao što već rekoh, teško je prosječnom Amerikancu prihvatiti tezu, da ljudi u komunističkom svijetu mogu biti tako zaslijepljeni, da ne kažem glupi, da mogu vjerovati u sve kardeljevske, kako su ih oni smatrali, bajke i magle. Kako se je rasprava u Senatu razvila i u konkretne primjere komunističkih djelatnosti, ja sam iznio i nekoliko slučajeva, kroz koje se vidjelo, kako jugoslavenski agenti propagiraju i djeluju kod našeg svijeta. Nekoliko je takvih «delegata», čak i u Ujedinjenim Nacijama, držalo po Manhattanu i po Brooklynu, kao i po ostalim gradovima, gdje se nalaze naše naseobine, govore, u kojima su tražili od naših starijih i posljeratnih iseljenika, pa do Americi stvaraju takozvane «slobodne teritorije», kao što su oni —komunisti i partizani—, radili za vrijeme «oslobodilačkog rata». U tu svrhu našli su se uvijek na mjestu posebno pripremljeni pojedinci, koji su budili mase «protiv neznanja, predrasuda i nepoštenja». Iskorišćavajući diplomatski imunitet, koji im je davalo sudjelovanje u Ujedinjenim Nacijama, a koji inače ne bi bili mogli dobiti, najveći dio tih osoba radio je u emigrantskim sredinama, ostavljajući sudjelovanje u radu Ujedinjenih Naroda nekolicini ljudi. Tako je odjedamput poplavila svaka hrvatska sredina u Americi agentima, koji su od starijeg iseljeništva tražili, da se vraća u zemlju, noseći sa sobom novac, ušteđevinu, čak i automobile. Mnogi su čak i tražili, da po tvornicama naš radnik sabotira, napose vojnu produkciju. Kod toga su tada najaktivniji bili poznati Vlada Simić, koji je radio među američkim Srbima, Josip Đerđa među Hrvatima, Dr. J. Vilfan, Dimitar Vlahov, ortak Đorgja Dimitrova, među Makedoncima. Svi su oni najveći dio svojeg vremena trošili kod našeg iseljenika, vrlo malo u Ujedinjenim Narodima. Tu politiku jasno je i konkretno izložio Vlahov:

«Amerikanci slavenskog porijekla predstavljaju 50 od sto

radništva u američkoj visokoj i ratnoj industriji... Progresivna uloga Amerikanaca slavenskog porijekla poznata je činjenica. Oni vrše važan utjecaj između američkog naroda i slavenskih nacija». Na toj liniji vodila se sva neobično živa djelatnost, u kojoj su komunistički agenti donosili nove ideje i ideje, koje su omamljivale naš svijet, posebno onaj stariji, koji nije poznavao pravo stanje u zemlji. Stari su se komunisti, poput Price, Dedijera, Markovića, vraćali u zemlju. U ovoj etapi posebno se naglašavala slijedeća ideja: «Mi komunisti dugujemo našu lojalnost samo Sovjetskom Savezu, jedinoj domovini socijalizma u svijetu. Mi moramo uvijek djelovati na način, kako bi njegovi interesi napredovali i ojačali, jer je on jedina garancija konačnog trijumfa komunizma diljem svijeta. Što bi jugoslavenski interesi značili uspoređeni s onima Sovjetskog Saveza? Naša je jedina funkcija da budemo štit i oštrica Sovjetskog Saveza». Po prvi put, ovo moje svjedočanstvo, koje je trajalo nekoliko dana, izložilo je ne samo rad jugoslavenskih komunista u Americi, nego i čitavu sliku međunarodne organizacije jugoslavenskog komunizma. Bio sam prvi i jedini, koji se vratio svjež iz zemlje, tako da sam mogao dati stvarnu analizu osnovnih ciljeva Partije, napose u vanjskom svijetu. Nema sumnje, da je u nizu imena, povezanih s komunističkim djelatnostima, došlo do diskusije i o slučaju Luj Adamiča. Nije bilo nikakve sumnje, da je Adamič bio povezan s vodećim slavensko-američkim organizacijama i društvima, koja su aktivno djelovala u pravcu produbljivanja suradnje i sa Sovjetskim Savezom i sa svima komunističkim zemljama, kao što su bile Bugarska, Čeho-Slovačka i Ukrajina. Ali radilo se je o tome, da li je on isto tako i bio član Komunističke partije Amerike? Iako sam ja posvjedočio, da je Adamič čak i vidio u pojavi komunizma kod Slavena njihovo najviše buđenje i najznačajnije socijalno i političko ostvarenje, nisam bio u mogućnosti da se složim s onima, koji su ga smatrali članom Partije. Nisam, naime, za to imao dokaza. Tendencija je kod ispitivača bila, da ga se utvrdi partijcem, dok sam ja bio uvjeren, da on to nije bio. Uostalom, Adamič je i bez toga bio korisniji sovjetsko-titovskim ciljevima, nego da je bio partijac. Radilo se, dakle, više o formalnosti, nego li o ogromnom učinku njegova propagandističkog rada. Bez Adamičeva pisanja po američkim novinama i njegova sistematskog obrađivanja problema kroz njegove biltene, titovska pojava u Americi bila bi beznačajna.

Svi američki komunisti našeg porijekla nisu bili na onoj publicističkoj visini, na kojoj je bio Slovenac Adamič. Njemu treba ipak dodati i pisanje, odnosno novinsko obavještavanje Stojana Pribićevića, napose u vrijeme gerilskih operacija kod nas, krcz magazine (tjedne časopise) TIME i LIFE, čiji je on bio dopisnik na slobodnom teritoriju. Pribićević je sasvim okrenuo promihajlovićevski i velikosrpski uspon, unijevši u američku javnost Titovu ličnost. On je još uvijek i u ovoj etapi razvijao akciju podpore Tita. Međutim, odmah poslije agresivne protu-američke Titove politike, posebno poslije rušenja američkog zrakoplova (1946.), kad je vlasnik tog najsnažnijeg američkog koncerna, Henry Luce, izmijenio politiku prema Titu, Pribićević je došao u sukob. Kad je izišao moj napadaj na Tita u «The Reader's Digest», nazvavši me na telefon, dobacio mi je i on, da sam «izdajnik»! Konačno je i on slomio s Titom, kako se govorilo, razljućen, što ga nisu imenovali ambasadorom u Washingtonu, što je navodno bila njegova najveća ambicija, i zatim nestao, razočaran, fizički oronuo i slomljen, u nepovrat! Ganulo me je duboko, kad sam ga jednog dana sreo na Petoj aveniji, sasvim slomljena, i kad mi je samo kazao: «Bogdane, imao si pravo!» To je bilo sve!

«RATNI HUŠKAČ»

MOJE svjedočanstvo pred Senatom imalo je ogroman odjek u američkom tisku, dok me se i nadalje napadalo u jugo-štampi svakojakim riječima, uglavnom kao američkog agenta i «ratnog huškača»! Uvijek me je zadovoljno iznenađivalo, što je NY Times posvećivao posebnu pažnju mojim istupima, kao i donosio vrlo često moja pisma. Kad sam uskoro bio imenovan profesorom na Fairleigh Dickinson University, Times, što se u akademskim krugovima smatra izvanrednom čašću, donio je uz članak i moju sliku. Tako je došlo i do preokreta i u pisanju «The Saturday Evening Post», jednog od najpopularnijih američkih ilustriranih tjednika, u kojemu je prije u prilog Tita pisao Adamič, dok su sada za pune dvije godine izlazili moji kraći članci i uvodnici. Svi su, uglavnom, radili na rušenju Titova mitosa. Naročito, kad je poslije 1948., prekida Staljina s Titom, polagano odpočelo ulagivanje Titu i njegovo novo izdizanje na obzorju međunarodne politike, posebno odnosa između Sjedinjenih Država i Rusije. Ja sam, međutim, već u «The Annals», vodećem časopisu Američke Akademije političkih i društvenih znanosti, za mjesec rujan 1950., objavio svoj rad o sovjetizaciji satelita, i tvrdio, da je sovjetski tip države pod Titom u biti staljinistički, jer je Tito u suštini staljinist, i po karakteru i po političkoj formaciji i izgrađenosti. Bilo je također pozitivno, što sam u «The New Leader»-u objavio članak o tome, kako su velikosrpski komunisti osvojili vlast za Enver Hodžu u Albaniji. Činjenica, što je isti članak pretiskao i «Reader's Digest» godinu dana poslije onog «o tragičnoj lekciji Jugoslavije svijetu» (listopad 1947.), dala je slučaju Albanije veliko značenje. Nitko nije bio sretniji od samih Albanaca. Jednog podneva stigla je na Long Islands, gdje sam ljetovao u kući uglednog američkog publiciste i esejiste Jeffry Helmana,

cijela grupa američkih Albanaca, da mi se zahvali i da me pozove na banket u Bostonu, gdje se tada nalazila većina albanskog iseljeništva. Po Bostonu su Albanci bili poznati kao vanredni vrtlari na svima ovećim imanjima anglosasko-bostonske «aristokracije». Rekli su mi, kako su neobično zahvalni, jer je to bio prvi glas njihove ponižene i pokorene domovine! Na banketu, koji je bio vrlo svečan, bio sam glavnim govornikom. Iznenadilo ih je, kako sam među ostalim naglasio našeg Kačić-Miošića slavospjev Skender begu, što je bilo sasvim prirodno. Tu sam, ako se ne varam, po prvi put osjetio, kako Albanci gledaju s više simpatija prema Hrvatima, koje su smatrali, kao i sebe, potlačenim narodom — potlačenim po Srbima i, u njihovu slučaju, po Crnogorcima. Nisam, naime, bio svjestan činjenice, da su oni stradali mnogo pod Crnogorcima, koje su mrzili čak i više nego li Srbe iz Srbije i s Kosova i Metohije.

Međutim, sâm samcat, nastavljao sam svojim radom na polju razgolićavanja Tita i jugoslavenskog komunizma u svima pravcima i na svima forumima. Kako je u to vrijeme bio vrlo popularan televizijski program ON TRIAL —Na Sud— uspio sam da se jedno veče posveti i Titu, odnosno, da ga se stavi na optuženičku klupu. Tako se 1. studenoga 1949. održala rasprava protiv Tita, *Tito on Trial,* i to pod naslovom: «Da li zapadne demokracije trebaju podupirati Tita?» U prilog Tita bili su Philip Mosely, profesor povijesti na Columbia sveučilištu, i William S. Gaud. Protiv Tita bio je Ch. Tillingast i ja. Predsjedavao je pravi sudac, Ch. S. Golden. U to je vrijeme sva američka štampa pisala i donosila moje članke u vezi s mojim svjedočenjem pred Senatom, i to «The New York Times», «The New York Herald Tribune», ističući vrijednost mojeg svjedočenja, koje pogađa Titovu delegaciju u Ujedinjenim Narodima. Tako je pučki list «The Daily News», u velikom naslovu isticao, da je raskošna Peta Avenua, gdje se nalazi Jugoslavenska delegacija pri UNO, «mračno sjedište za špijunažu».

Kako je stanje s nadbiskupom Stepincem postajalo sve to teže, uzimao sam učešća na javnim sastancima, na kojima se prikazivalo poziciju hrvatske Katoličke Crkve u vezi s teškim progonima Nadbiskupa. Dana 24. svibnja 1949., jedan od najelitnijih lajičkih katoličkih klubova održao je posebno veče, posvećeno diskusiji o pitanjima progona Crkve u komu-

nističkoj Europi. Bili su predstavnici svih naroda, među kojima Msgr. Bela Varga, koji je govorio o kardinalu Mindszentyju, Franz Loevenstein, o stanju Crkve u istočnoj Njemačkoj, a ja sam govorio o Stepincu.

Godine 1948/49. posvetio sam se predavanjima o nadbiskupu Stepincu. Najbolje podatke o Stepincu dobijao sam od Meštrovića i Mačeka, bolje, humanije i istinskije od mnogih svećenika, koji su ga poznavali. Uvijek me boli, što nisam uspio da ga vidim ono kratko vrijeme, dok sam bio u Zagrebu 1945. Sve je bilo učinjeno, da me se u tome spriječi. Jednu od ogromnih akademija za kardinala Stepinca pripremili smo 15. ožujka 1949., u dostojanstvenoj Muzičkoj Akademiji Brooklyna. Prisustvovalo je ogromno mnogo Hrvata. Glavni je govornik bio irski publicist Anthony H. Count O'Brien. Među ostalima, govorio je Dr. S. Lacković, bivši Nadbiskupov tajnik, Joseph Krug, direktor Srednje škole «Nadbiskup Stepinac» u White Plains, zatim nekoliko ličnosti, isto tako i ja, koji je i radio na tome, da se od američkih katolika stvori Odbor za oslobođenje nadbiskupa Stepinca. Donešena je i rezolucija, predložena i sastavljena od kongresmena David Potts-a i Robert Tripp Ross-a, koja je bila predložena u ime Američkog Kongresa američkoj vladi, da ona zatraži od jugoslavenske vlade, da pusti na slobodu nadbiskupa Stepinca. Count O'Brien je osudio takozvanu anketu šestorice protestantskih svećenika, za koje je kazao, da nisu bili kvalificirani, da osude Nadbiskupa, jer da nisu ostali toliko vremena, koliko je bilo potrebno, da posjete sve zemlje, u kojima žive Hrvati katolici, da su, ne poznavajući jezika, ostali u rukama službenih organa, koji su ih banketirali i častili, tako da nisu mogli saznati i vidjeti pravo stanje stvari. «The Brooklyn Eagle» istakao je i moj govor, kazavši, da sam ja posebno naglasio, da se nadbiskup Stepinac nije bavio nikakvom svakidašnjom politikom. «On je ostao vjeran idealu svojeg naroda: načelu nezavisnosti. Ja sam to posebno osjetio, kad sam se 1945. vratio kući, da služim Tita. Poput mnogih liberalaca, ovdje i u mojoj zemlji, ja sam tada vjerovao, da je moja dužnost bila raditi zajedno s komunistima na postignuću jednog boljeg života. Rezultat svega toga bio je jednako u Jugoslaviji, kao i u čitavoj Jugoistočnoj Europi, više nego strašan. Bilo je to iskustvo žalosti, razočaranja i očajanja. Komunisti nisu išli za tim,

da pomognu narode u postizavanju veće ekonomske i političke slobode i ravnopravnosti. Njima je bilo više do toga, da pretvore narode u novu vrstu robova, nad kojima vlada materijalistička doktrina, koja postepeno pretvara ljudske duše u robote, kao i u najudaljenijim vremenima ropstva i sužanjstva».

Sličnih manifestacija u čast kardinala Stepinca održavano je po Americi i Kanadi, na kojima sam, uzimajući u obranu Nadbiskupa, davao i svoje konkretne utiske i dokaze o progonima svih slobodarskih tekovina u Hrvatskoj, koje su ostavljale pozitivan dojam kod slušateljstva i zadavale ogromnu brigu jugoslavenskim propagandistima, koji su me na svakom koraku napadali, omalovažavali, prijetili se i denuncirali — bez rezultata. Poplava anti-komunizma u Americi pretvarala je njihove dijalektičke tvrdnje na laži! Nažalost, u širokim masama, dok su službeni krugovi, napose u vođenju vanjske politike, sve to više obuhvaćali teze o davanju potpore Titu i njegovoj politici oponiranja Staljina!

POSLJERATNA EMIGRACIJA STIŽE: MAČEK U AMERICI

OVIH godina otpočela je stizavati u ogromnom broju hrvatska inteligencija, koja se uglavnom dijelila u dvije struje, u demokratsko-seljačku političku emigraciju i nacionalističko-ustašku, koja je, mislim ova zadnja, zauzimala političke, intelektualne i odgovorne pozicije u Nezavisnosj Državi Hrvatskoj (NDH). Bilo je i nešto inteligencije neopredijeljene, moglo bi se kazati liberalne, mahom bivše ili ranije jugoslavenske tendencije. Ali glavno političko razmimoilaženje od samih prvih početaka pojavljivalo se u odnosima između pristaša Hrvatskog Seljačkog Pokreta, iako nije bilo seljaka, zato točnije Mačekovaca advokata, i ustaško-nacionalističkih sljedbenika poglavnika Ante Pavelića. Maček je svakako bio u središtu sve naše pažnje, i biti u njegovoj sredini, slušati, kako niže veliki dio svojih političkih iskustava, bilo je veliko iskustvo, ali i istinsko zadovoljstvo. Nažalost, da bi se čavrljanje s Mačekom dalo prikazati izravnije i živopisnije, trebalo bi ga prenositi u njegovu originalnom izražavanju, što ja, nevičan hrvatskoj zagorskoj kajkavštini, nisam u stanju izvesti. Po dužnosti naše posljeratne izbjegličke kronike, Maček je dolazio u Ameriku u dva maha, prvi put, da se zaustavi vrlo kratko vrijeme —kakve li iluzije!?—, drugi pak definitivno do smrti u Washingtonu, gdje je proboravio najveći dio svojeg izgnanstva, i gdje je i umro (1964.).

Prvi put, Maček je dolazio u Chicago na poziv naših hercegovačkih Franjevaca, čije je središte u Chicagu. U tome je gradu održan, 2. rujna 1946., i prvi posljeratni Hrvatski sabor, koji su s velikim uspjehom organizirali hrvatski franjevci. Glavnu akciju oko toga vodio je vrlo vješto Fra Silvije Grubišić, koji je imao najrazgranatije veze i s nekim kongresmenima i senatorima, kao i s Bijelom Kućom u Washingtonu, pokazavši kod toga i diplomatsko-političke sposobnosti. Kako mi isti O. Grubišić reče, u Clevelandu je 17. ožujka 1946. održan sastanak Ujedinjenih Hrvata Amerike i Kanade, donijevši odluku, da se Mačeka pozove na Sabor, na kojemu bi se pretreslo svo posljeratno stanje Hrvata u domovini i u izgnanstvu. Mačeku je poslan brzojav u Pariz, na koji se on odazvao. Putni trošak za Mačeka i dra B. Pešelja iznosio je 2.200 američkih dolara, koja je svota isplaćena iz blagajne «Hrvatskog katoličkog glasnika». Raguščak, blagajnik Ujedinjenih Hrvata Amerike i Kanade, poslao je po novinaru Stanku Boriću novac O. Grubišiću. Sabor se održao 2. rujna 1946. Kod svih tih izmjena misli, glavnu je ulogu od strane Mačekova izaslanstva igrao, kako mi reče Silvije Grubišić, dr. Mladen Zorkin, koji se i smatrao glavnim izaslanikom HSSa. Iako se u USA nalazio dr. Dinko Tomašić, on nije igrao ulogu u dovođenju Mačeka. Održavanje Sabora izveli su vodeći elementi Ujedinjenih Hrvata, te najnovije organizacije američkih i kanadskih Hrvata, uz suradnju, tek ovog jedinog jedincatog puta, pristaša Hrvatskog Seljačkog Pokreta, kojih je glavnina bila u Kanadi, a ne u USA.

Poslije održavanja Sabora Ujedinjeni Hrvati bili su odlučni, da i nadalje svojim sredstvima izdržavaju Mačekove djelatnosti u emigraciji. Međutim, stvari nisu našle potpuna odaziva u posljeratnoj emigrantskoj javnosti, koja je stizala u ovećim grupama na američki kontinent. Maček se zadržao i u Washingtonu i u New Yorku nekoliko dana, došavši u kontakt sa službenim američkim krugovima, koji nisu ulijevali oveće nade u prekrojavanje Jugoslavije. O tome svojem boravku u franjevačkom samostanu, u kojemu se tada nalazio i franjevac Vasilj Vendelin, jedan od najužih suradnika poglavnika Pavelića, Maček je govorio s mnogo šaljive ironije. Dubok kršćanin, Maček nije volio, da s redovnicima i svećenicima dijeli bilo kakve političke djelatnosti. Nije ipak ni znao ni osjećao, da, iako u američkoj demokraciji vlada načelo rastave Crkve od države, Crkva ima snažan utjecaj na držanje američkih političkih ljudi i državnih organa. S posebnom ironijom spominjao je, kako je slušao jednog starog franjevca, koji je govorio, da bez mržnje neprijatelja nema ni borbe ni uspjeha. Kao istinski kršćanin, Maček je vjerovao u svemoć ljubavi!

Kako su mogućnosti jačeg i snažnijeg rada izbjeglica iz europskih zemalja postajale sve razgranatije i raznolike, to

se je i pitanje konačnog Mačekova smještanja u Americi riješilo. U Ameriku su već stizavali predstavnici seljačkih pokreta i stranaka, koji su došli do zaključka, da je potrebno formirati Seljačku Internacionalu. Glavnu akciju oko toga vodio je predstavnik bugarskog seljačkog pokreta, Dr. G. Dimitrov-Gemeto, a od poljske seljačke stranke već se je nalazio i Mikolajczyk, poslije svojeg teškog iskustva u Poljskoj, dok je madžarsko seljaštvo, odnosno malo-posjedništvo predstavljao F. Nagy, uz ogroman broj bivših diplomatskih činovnika iz država «željeznog zastora», kako smo ih i nadalje nazivali. Tako je Srpsku Seljačku Stranku predstavljao dr. Milan Gavrilović, koji sa seljaštvom i seljačkom ideologijom nije imao nikakve osnovne veze. Bivši četnik, zatim politički čovjek isključive velikosrpske orijentacije, kao glavni urednik beogradske «Politike» pripremao je, kroz svoje uvodnike, onu mutnu i tragičnu atmosferu, koja je i dovela do ubojstva Radića, kad je isticao, da se «država mora braniti od Radića», i da «država mora biti jača od Radića»! Svakako, u pomanjkanju jedne demokratske, socijalističke i liberalne internacionale, seljačka je internacionala ipak predstavljala stanovitu masovnu snagu, napose u vrijeme komunističkih progona seljaštva, kroz nasilnu «kolektivizaciju» i totalitarističko gonjenje seljaka u kolhoze i sovhoze. Mogućnost stvaranja ovakvih i sličnih organizacija omogućilo je stvaranje *«Slobodne Europe»* (Free Europe), koje je poteklo iz izbjegličkih krugova i američkih slobodnih pojedinaca, koji su se sve jače približavali ideji organiziranja političkih i intelektualnih izbjeglica iz komunističkih zemalja. Na tome djelu u samoj Americi ogromnu je ulogu odigrao rumunjski političar i pisac, Gregorije Gaffencu. Njegovom inicijativom i u njegovu stanu održavali su se sastanci, koji su predhodili organizaciji «Slobodne Europe». Tim sastancima bio sam prisutan jedini od Hrvata, Srbe je predstavljao dr. Slobodan Drašković, velikosrpske orijentacije i nepopravljivi hrvatofob. Jedne večeri takvom sastanku prisustvovao je i John Foster Dulles, sa svojim bratom Alen Dullesom, tako da je izgledalo, da se radi o stvarnoj mogućnosti formiranja «Slobodne Europe». Među prve voditelje te organizacije bijaše i moj stari prijatelj, De Witt Poole, koji je bio savršeno upućen u srpsko-hrvatski problem.

Ali neovisno od «Slobodne Europe», prilikom Mačekova dolaska ja sam organizirao konferenciju za tisak, na kojoj

je Maček iznio razloge svojeg dolaska u Ameriku. Trebalo je predstaviti Mačeka na način, koji bi bio prihvatljiv liberalnim krugovima Amerike. Zato sam učinio izvanredne napore, da uvjerim jednog od najpopularnijih američkih slobodarskih leadera, Norman Thomasa, da predsjedava konferenciji, pošto uvede Mačeka u američku javnost. Maček je umjereno, razborito i staloženo razložio svoja gledanja na komunizam, dokazavši, dobrim primjerima, totalno pomanjkanje slobode u svakoj komunističkoj državi. «The New York Times», od 29. kolovoza 1947., posvetio je čitav stupac Mačekovim izjavama, pod naslovom: «Vođa Hrvata osuđuje Titov režim». Bio je to svakako uspjeh, kad se uzme u obzir, da je «Times» za vrijeme ožujske krize 1941. djelovao negativno na ugled Mačeka zato, što se ovaj odupirao ulaženju Jugoslavije u rat. Mišljenje, koje je i nadalje vladalo u američkim krugovima, koji su se bavili međunarodnim pitanjima. Nažalost, i ovdje Maček je ostavljao slušatelje hladnima, čemu je pridonosila njegova neugledna pojava i njegov sitan glas. Dana 29. kolovoza 1947. održana je proslava nadbiskupa A. Stepinca, nazvana «Stepinčevim danom», i to u jednoj od ovećih new-yorških dvorana, u Manhattan Centru. Proslavu je organizirala Hrvatska katolička župa Sv. Ćirila i Metoda, čiji je župnik tada bio O. Zvonko Mandurić. Proslavi je prisustvovalo oko dvije tisuće Hrvata. Mačeka su izveli na pozornicu O. Mandurić s Drom Lackovićem, dok smo Pešelj i ja stajali do njega. Netom je Maček počeo govoriti, došlo je do graje. Nekoliko crnogorskih i dalmatinskih komunista počelo se je derati i protestirati. Maček je ipak uspio kazati slijedeće:

«Svaka ptica svojim glasom pjeva. Ljudi govore, a vukovi tule. Uostalom, ne ćete me smesti. Sastali smo se danas u čast našeg duhovnog nadpastira i mučenika Dra. Alojzija Stepinca. Nadbiskup Stepinac je prije svega čovjek, i pokazao se kao čovjek i pod diktaturom Aleksandrovom, i pod diktaturom Pavelićevom, pa i pod diktaturom Titovom».

Od toga vremena, iako je Maček za stalno mjesto svojeg boravka izabrao Washington, često je posjećivao New York. Tako je 15. listopada u društvu ostalih vođa Seljačke Internacionale, i to dra G. Dimitrova, Ferenc Nagya i Ch. Davile, došao u posjet glavnom tajniku Ujedinjenih Naroda, Trigve Leeu. Društvo Naroda tada se još uvijek nalazilo u privremenom sjedištu na Long Islandsu u Lake Successu, riječ,

koja je često izazivala smijeh, jer ta ustanova od svojeg početka do sada nije bilježila nego mnoštvo neuspjeha. Tek čekajući na primanje i na ostale delegate da se okupe, sjedio sam u jednoj od čekaonica s Mačekom, kad u to naiđe nitko drugi nego Sava Kosanović. Maček mi tiho šapne: «Nemojte ga gledati!» I odmah zatim, kad je Kosanović maknuo, Maček doda: «Nikada nisam zamišljao, da bi Kosanović mogao biti tako pokvaren i bezkarakteran!» Bila je, naime, poznata stvar, da je Kosanović obožavao Mačeka, i da Mačeku duguje veliki dio svoje političke karijere. Mačeka je takav Kosanovićev postupak duboko ujeo, jer nije očekivao, da bi upravo Kosanović bio taj, koj bi pokraj njega prolazio, štono je riječ, kao mimo turskog groblja. —«Takvi su vam ljudi!»— to je sve što je dodao!

Razgovarajući s Mačekom, bilo u New Yorku, bilo u Washingtonu, mogao sam ne samo stvoriti mišljenje o hrvatskom političkom čovjeku, koje prije nisam imao, nego i shvatiti duboku razliku između hrvatskog i srpskog političara. Bila je to za mene jedina škola, jer ja sam cijelog svojeg života živio izvan domovine, samo u formalnom doticaju s našim političkim svijetom. Ja sam uvijek išao za tim, da ustanovim, nije li moguće i kod nas formirati takvu «političku klasu», bez koje, kako je Gaetano Mosca znanstveno ustanovio, nije moguće ni uspješno, ni općenito politički djelovati. Kod Mačeka se osjećalo, da, iako nije znao za tu teoriju, on ju je istinktivno prakticirao. Ali ono, što ga je kod toga sprječavalo, bilo je, da je on smatrao stranku, kojoj je stajao na čelu, isključivo svojom «političkom formulom», pa nije dopuštao, da mu se u njeno vodstvo bilo tko miješa. Posebno je zazirao od intelektualaca, poput Meštrovića, kad se radilo na stvaranju jednog općeg hrvatskog predstavničkog tijela. Maček je bio ipak bitno čovjek stranke, koju nije napustio do kraja svojeg života. Imao je ogromna politička iskustva. Zatim, Maček je bio čovjek kompromisa. Vrlo često mi je znao govoriti u oduševljenju o ostvarenju sporazuma između Radića i Pribićevića. To je za njega bilo savršenstvo politike:

—Kad je Stipica —govorio mi je— doveo u skupštinski klub HSS-a Svetozara, trebalo je to doživjeti! I vidjeti. Oduševljenje i urnebes. Suze na očima narodnih zastupnika! To je bila politika! — Maček je išao za tim, da tu politiku ostvari i u izgnanstvu u Washingtonu, kad je ponovno uspo-

stavljao odnose sa srpskim, radije velikosrpskim političarima, s Fotićem, s drom Milanom Gavrilovićem i s kraljem Petrom. Kako se može vidjeti iz Mačekovih pisama, moje kritičko i negativno pisanje o Fotiću, Gavriloviću i Petru Karađorđeviću, nije mu nikako bilo po volji. Ja sam, naime, iz ratnog iskustva došao do neoboriva zaključka, da se sa Srbima u emigraciji ne mora tražiti nikakva sporazuma. I to sasvim stvarno, što su oni izgubili svaku vrijednost u vođenju srpske politike. Osim toga, za vrijeme rata, upravo ti velikosrbi, s kojima je Maček pregovarao, bili su oni isti, koji su i protiv hrvatskog naroda i protiv Mačeka vodili najstrašniju kampanju, koja je i pridonijela slomu Jugoslavije. Međutim, on je preko svega toga prelazio, kao da o svemu tome ništa ne zna. Nije ga se ticalo ni to, što je Krnjević s tim ljudima lomio sva koplja. —Pustite, govorio mi je, to je Krnjevićeva stvar!— Jednog dana, dok smo šetali po parku, koji se nalazio u blizini njegova stana, uhvati me pod ruku, da se osloni na mene, pa mi, kao što je on to znao, mirno ali toplo rekne:

—Molim Vas, nemojte napadati srpske političare, naročito ne Kralja. Vi ne znate, što se može dogoditi. Kralj može opet doći na vlast, ako se i kad se stvari promijene. Na Balkanu je uvijek sve moguće u politici! — Kad sam insistirao, da je nemoguće, da se Kralj može vratiti, on mi glasom starijeg i iskusnijeg političara reče:

—Vi to ne znate. U politici nije nikada ništa nemoguće. Na Balkanu naročito... A ja Vas trebam. Tko će pisati kao Vi? Niste kompromitiran s ustaštvom. Imate sjajno pero. Vi mi trebate. Ja ću kroz Vas tumačiti svoju politiku. — Nisam mogao, a da se tu ne sjetim Šubašića, koji mi je često, u prisustvu moje žene, znao reći: —Neka se Bogdan čuva, jer ću ga trebati! Nitko ne zna, što se u politici može zbiti! — Međutim, kad me je najviše mogao trebati, nije me uzeo k sebi, nego kad je sve bilo gotovo: kapitulacija pred Titom i komunistima.

Vraćajući se na Mačekove susrete sa srpskim političarima, navodim i ovo: Jednog dana na sastanku Seljačke Internacionale pojavi se i Fotić, s kojim davno nisam razgovarao, i to u društvu Mačeka. Stari je odmah nastojao da me izmiri s Fotićem, što nije lako ili nikako išlo. A Fotić trijumfalno uzvikne: —Vidite, Radica, moji su odnosi s Predsjednikom najbolji! — Meni je došlo da nestanem, da se izgubim. Nisam mogao, a da se ne sjetim, kako mi je prilikom ratnih sukoba

znao u lice dobaciti, ne jedamput nego stotinu puta: —I taj vaš Maček je izdajnik! — I mi zbog njega i zbog njegove Banovine prodajemo srpsku slobodu! — Pomislio sam: —To se, dakle, zove politika — na Balkanu! Bolje je da nisam izabrao politiku, kao svoj glavni životni cilj. Maček je smatrao, da je ostvarenje Banovine Hrvatske, sporazumom između njega i kneza Pavla, dakle Dvora, manje Dragiše Cvetkovića, postigao najveći uspjeh za Hrvate i za Hrvatsku. Razumije se, u onoj teškoj etapi rata. Meni je često isticao, da je to bio početak jednog razvoja, koji bi kroz etape bio ostvario Hrvatskoj ravnopravnu poziciju sa Srbijom, uz Hrvatsku bi i Slovenija bila stigla do takve pozicije. Maček je u suradnji Hrvata sa Slovencima vidio snaženje hrvatskih pozicija u odnosu na Srbiju, što nije uvjeravalo mnoge od nas, koji smo bili razočarani držanjem dra M. Kreka u toku cijelog rata. Međutim, Maček je vjerovao, da je on s Kulovcem bio pripremio platformu za jedno šire rješenje hrvatskih i slovenskih pozicija u odnosu na Beograd. Banovina ili država — kod Mačeka to nije imalo dubljeg značenja. Znao mi je govoriti:

—U politici vrijedi suština a ne oblik. Što će vam nezavisna država, kad u njoj vladaju i kolju ustaše s Nijemcima i s Talijanima, i kad ste izgubili svu jadransku obalu? — On je bio uvjeren, da nije došlo do 27. ožujka 1941. i, dosljedno tome, do rata, da bi Hrvatska i nacionalno i politički i ekonomski bila oslobođena! Maček, inače, nije bio za Jugoslaviju pod svaku cijenu. Uvijek mi je znao reći:

—U Jugoslaviji su svi Hrvati zajedno, dok izvan nje, ne znam, gdje bi nas sve sjekli i trpali! — To je za njega bilo vitalno. Toga je mišljenja bio i dr. D. Mandić, koji mi na nekoliko mjeseci prije svoje smrti reče: «Nemojte slušati ove naše luđake! [Aluzija na fratre, koji su poslije rata stizali u Chicago]. Treba dobro razmisliti, kad se govori o Državi Hrvatskoj. Tko zna, gdje bi nas velike sile razbacale i rasijale i kome dodijelile!» Inače, kod sličnih razgovora o tome, što će biti s Jugoslavijom i s Hrvatskom, Maček je uvijek znao ispričati ovo: «Znate, moji seljaci u Zagorju drže, da im je Hrvatska do Kupe dovoljna». I odmah bi se zatim nasmijao, uvijek motajući svoje cigarete, pa dodao: —«Znate, radi toga me frankovci i ustaše špotaju, da bih se ja zadovoljio s Hrvatskom do Kupe!» U sklopu tih ideja oko formiranja Banovine, koju, uostalom, srbijanski političari nisu htjeli priznati ni za vrijeme rata u izgnanstvu, a na moju primjedbu, da su oni izveli puč od 27. ožujka i strovalili zemlju u rat, ne toliko da «udare pesnicu u lice Hitlera», koliko da sruše sporazum i Banovinu, Maček me je stalno uvjeravao, da oni to sada uviđaju: —da je 27. ožujka bila pogreška! Da čak i Gavrilović i Fotić to smatraju katastrofom. I da su prihvatili njegovo mišljenje. Međutim, oni su i nadalje izjavljivali, da je Srbija s 27. martom ostala dosljedna svojoj tradiciji! Maček je bio ponosan, što je uspio preodgojiti Srbijance, u što ja i nadalje sumnjam. A možda je i sâm Maček sumnjao, ali nije htio priznati. Govorilo se, da je Maček «lisica». Tako ga je označavao Smodlaka. Ali, kako Machiavelli reče, u politici je stvarnije biti lisica, nego li lav! Sve pak nadmašuje imati sreće! Ni Maček, ni svi ostali nisu je imali!

IZ DNEVNIKA: 5. svibnja 1949. — Ručali smo s Mačekom, Krekom i Pešeljem. Maček je govorio o događajima između 25. i 27. ožujka 1941.

Tom prilikom kazao je Dr. Miha Krek: — «27. og marta bio sam pozvan da predam dužnost ministra prosvjete novom ministru prosvjete Miši Trifunoviću. On mi je tim povodom kazao: — 'Ovo što se dogodilo —naime puč— to nije učinjeno protiv vanjske politike, naime protiv Njemačke i Italije, ili protiv pakta, nego zato, da se razbije ovaj sporazum i da opet Srbi dođu na vlast'. — »

Krek veli, da je Kulovcu, koji je tada bio u ministarstvu građevina, kazao, da sve ovo znači rat, i da ne vjeruje, da se rat može izbjeći.

Maček je zatim kazao, da se je na ministarskoj sjednici uglavnom govorilo, kako da se uspostave odnosi povjerenja s Njemačkom i Italijom i tako izbjegne rat, da su svi, osim Simovića, bili za sporazum s Osovinom, dok je samo Simović gurao u rat.

Krek je tada kazao, da su u Ateni i dalje u Jeruzalimu Srbi uglavnom htjeli, da svu krivnju za slom bace na Hrvate i Slovence, i da su on, Krek, i Krnjević bili uvjerenja, da svakog časa mogu pasti u neki saveznički logor. Krnjević mu je tada govorio, da se je glavno dočepati Londona, i skrenuti pažnju Englezima o situaciji.

Jedno od najstrašnijih pitanja, koje je Mačeka najdublje i gotovo uvijek mučilo, bilo je, radi čega se travnja 1941. nije prihvatio njemačke ponude i on preuzeo vodstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Često mi je znao kazati:

—Bila je to najveća pogreška u mojem životu! Obrazloženje: —Bojao sam se, da ja ne bih bio mogao zadovoljiti Nijemce. Osim toga, Pavelić bi me s ustašama ucjenjivao. On bi davao i Nijemcima i Talijanima više, nego što bih ja bio mogao dati. A to bi bilo dovoljno, da ja ne bih bio u stanju spriječiti krvoproliće Srba. —Krvoproliće — Maček se toga najviše bojao. Mučilo ga je i to, da ni on ne bio u mogućnosti spriječiti građanski rat između Srba i Hrvata, za čim su posebno težili Talijani. Osim toga, imao je konkretna obavještenja još i prije, da je Pavelić pripremao ubojstva Srba. Maček je u politici mogao sve dopustiti osim —klanja!— Kame, noževe i sve ostalo! —To al' pak ne!— neprestano je isticao. Maček je bio istinski kršćanin, koji je duboko vjerovao u Boga. — Tko se mača laća, od mača i pogiba! — znao bi dodati, citirajući i Tolstoja, čija je «Vojna i Mir» uz Bibliju stajala neprestano otvorena ispred njegovih očiju. Kad god bi čovjek pristupio Mačeku i zapitao ga za zdravlje, on je znao odgovorit: —Kak dragi Bog hoće! — Bio je duboko protivan naci-fašističkoj i komunističkoj ideologiji, jer ih je smatrao neprijateljskima čovjeku, napose seljaštvu. O seoskom životu znao je vrlo često iz nostalgije sjećati se ptica, volova i ostalih domaćih životinja, kao i stabala i cvijeća, za koje je znao svako ime. Bio je čvrsto uvjeren, da suvremena industrijska civilizacija prebrzo ubija ljudsko u čovjeku. Kolikogod je cijenio američke industrijske vrijednosti, ipak je sumnjao, da su iste sretan odgovor na unutrašnje blagostanje čovjeka. Gandhija je smatrao značajnijim od Lenjina. Krležina novelistika ga nije osvajala.

Koliko je Maček bio human čovjek, neka posluži i ovaj tragičan slučaj. Na Bryn Mawr sveučilištu počinila je samoubojstvo, otrovavši se mišjim otrovom, Biserka Krnjević, kći dra Krnjevića. Moja žena i ja bili smo prvi obaviješteni. Biserka je često dolazila mojoj ženi u posjete iz Philadelphije u New York, i prenoćila bi kod nas. U agoniji, Biserka je tražila moju ženu, koja je odmah i dotrčala do nje, ostavši čitave noći blizu nje, dok nije stigla i gđa Maček. Nije bilo mogućnosti, da se spasi to sjajno, pametno, inteligentno stvorenje. Na pogrebu, bio je i Maček; i za stolom, poslije pogreba, jako se raplakao, upravo kao humano dijete. Suze su me tekle na oči za vrijeme cijelog pogreba. Reče mi tada:

—Vidite, zapamtite, ovo je istinska tragedija. Kad čovjek padne u političkoj borbi ili na ratištu, to nije tragedija. Ali

kad jedno mlado stvorenje, daleko od svoje domovine, kidiše sebi život, to je tragedija.

Maček je bio skroz na skroz negativan na suvremenu inteligenciju svugdje u svijetu, posebno hrvatsku. On je vjerovao, da je izvor snage, sreće i razvitka u seljaštvu, ne u gradskom srednjem staležu, ni u industrijskom radništvu. Što je bilo čudnovato, nije predviđao, da će po američkom uzoru i seljak neminovno postati ne samo važnim dijelom, nego čak i vodećim dijelom visoke industrije. Industrijalizacija agrarizma rušila je u njegovim predodžbama osnovni put slavenskog seljaštva. Prema tome, nije volio ni amerikanizaciju sela i agrarizma, gotovo ne toliko, koliko i nasilnu kolektivizaciju. Za njega se filozofija seljaka sastojala u odanosti Bogu i zemlji. Pojmovi, koje je od Amerikanaca, koji su radili u Slobodnoj Europi, jedino znao, poznavao i istinski shvaćao, Reuben Markham, poznati predratni dopisnik «The Christian Science Monitora», sa sjedištem u Bugarskoj. Kroz njega je Maček i mogao komunicirati s glavnijim predstavnicima «Slobodne Europe», za koje seljaštvo, i kao klasa i kao faktor, nije postojalo. Maček je u toj propagandi za seljaštvo i za seljačku Europu, kao jedinu branu protiv komunizma, mnogo polagao i na Markhama i napose Dimitrova. Poslije svakog Dimitrovljeva govora, znao je biti vrlo oduševljen, i uvijek mi je znao reći: —Vidite, kod nas nema nikoga, tko bi znao tako predstavljati seljačko pitanje. — Nama je neprestano preporučivao, da nikako ne pišemo, niti govorimo, da je komunizam slavenskog porijekla, i da se je isti razvio kod Slavena, jer i najviše ima podloga u slavenskom seljačkom primitivizmu. Tu se je uvijek znao žestoko obarati na Krležu, koji je i persiflirao u svojem pisanju misli i životne poglede Braće Radića, posebno Antuna.

«SLOBODNA EUROPA»: AMERIČKI POKUŠAJ SJEDINJAVANJA POLITIČKOG VODSTVA IZ KOMUNISTIČKE EUROPE

MAČEK se nije najbolje osjećao u okviru djelatnosti «Slobodne Europe», iako je prisustvovao najvećem dijelu sastanaka i primanja u New Yorku i u Washingtonu. Za sve one, koji nisu pobliže poznavali strukturu i organizaciju «Slobodne Evrope», potrebno je ovdje kazati, da je ona, uglavnom, nastala, kao i uvijek kod Amerikanaca, kao dobrotvorna organizacija, da se materijalno osiguraju politički vođe, intelektualci, pisci i, jednom riječju, inteligencija, koja je morala napustiti svoje zemlje poslije komunističkog zauzimanja vlasti. Toj inteligenciji trebalo je omogućiti materijalni opstanak i mogućnost političkog i kulturnog rada. Organizacija «Slobodne Europe» dijelila se, uglavnom, u tri odjeljenja. Prvo, političko i vrhovno, od kojeg je zavisila svaka djelatnost, kao i primanje novih članova; Drugo, Radio Slobodna Europa, i Treće, Centar za srednjo-europske studije (Mid European Studies Center). U prvome dijelu bilo, je i odjeljenje, koje se bavilo čitanjem i prevođenjem štampe iz našeg dijela svijeta. Vođe pojedine stranke bili su plaćeni s 1.000 dolara mjesečno, od kojih je 500 dol. bilo namijenjeno za osobno izdržavanje, a 500 dolara za propagandističku djelatnost. Kako je Mačekov tajnik Pešelj bio nagrađen mjesečno sa 300 dol., kao i svi ostali namještenici, to je Maček, uglavnom, iskorišćavao svu svotu od 1.000, koliko mu je trebalo i za izdržavanje obitelji. Govorkalo se, da je Free Europe uglavnom dio obavještajne aktivnosti CIA, iako je to pretjerano. Nema sumnje, da su se informacije, koje su izbjeglice imali iz svojih zemalja, upotpunjavale s onima, koje su imale i američke obavještajne organizacije. Ali, kako je ipak novac stizao i iz službenih, a ne samo privatnih izvora, američki je Državni ured mogao kočiti svaku nezavisniju djelatnost izbjeglica, što

je i sistematski činio. Izbjeglice, napose oni borbeniji, su sve to više osjećali, da su postali slabo plaćeni parasiti američke vanjske politike, do koje nitko nije držao! Svaki radikalniji pokušaj u otporu na komunizam nemilosrdno se zaustavljao. Za razliku od članova moskovskih organizacija, Kominterna i Kominforma, antikomunistički emigrant u New Yorku ili u Washingtonu osjećao se pomalo razočaran, što nije mogao poduzimati nikakve akcije, osim uobičajenih demonstracija. Što se tiče rada na znanstvenom polju u Mid European Studies Centru, u kojemu sam ja bio imenovan direktorom za studije o Jugoslaviji, uz mjesečnu plaću od 300 dol., moglo se nezavisno raditi. Sama po sebi za mene je dužnost bila i suviše opterećena. Odjedamput na mene je navaljivalo ogromno mnogo, vrlo malo hrvatske, a ponajviše srpske i slovenske inteligencije, koja je tražila, da joj se omogući pisanje knjiga, izrađivanje projekata povijesne, političke, ekonomske, nacionalne vrijednosti. Tako se odjedamput javio i baš nitko drugi, nego dr. B. Vošnjak, s projektom o stvaranju Jugoslavije. Meni je ipak bilo do toga, da namjestim što veći dio hrvatske emigrantske inteligencije, ali Maček me je neprestano od toga odvraćao, da se ne bismo kompromitirali. Kako je trebalo priložiti i *curriculum vitae,* najveći dio hrvatske inteligencije, koji je pokrivao službe u režimu NDH, nije se ni prijavljivao, nego je, pod najtežim uvjetima, tražio nezavisna zvanja. Ivan Meštrović, koji je već bio stigao u USA, odbijao je da u to ulazi, ali mi je preporučivao Pavla Ostovića, na koga je Maček dao vetum, smatrajući, da nije prikladan, da ga se uvlači u jednu emigrantsku organizaciju. Imao sam također teške muke, da uvjerim Mačeka, da mi dopusti da se zauzmem, da se namjesti Ing. Božidara Vučkovića u odjeljenju za komunistički tisak, s time da prati hrvatski tisak, i koji je, i pokraj svoje temperamentne naravi, bio od koristi. To odjeljenje vodili su Slovenci, Dr. M. Krek i Dr. A. Kuhar. Što se pak tiče Radio-odjeljenja, DeWitt Poole je imenovao Ivana Moderčina, bivšeg Solunskog dobrovoljca i prijatelja bana Šubašića, protiv napora da se imenuje Grgu Zlatopera, koji je lutao po New Yorku, vičući i protestirajući protiv svega i svakoga, da mu se pronađe jedan odgovarajući položaj, bilo u Radio Free Europe, bilo u Voice of America.

—Zar vi ne znate, tko sam ja? Zar vi ne znate, da sam ja najveći jugoslavenski novinar i najveći radio speaker za

vrijeme rata iz Londona, koga je slušala čitava Jugoslavija. — Krao mi je dane i noći, dok ipak s preporukom Mačeka nismo uspjeli, da ga namjestimo u Glasu Amerike. Za Zlatopera je i bolje, da nije bio imenovan u Radio Slobodna Europa, jer se taj glas za Jugoslaviju nije nikada ni ostvario Poslije 1948., posebno poslije 1950., i to na zahtjev Beograda, tražilo se, da se «Slobodna Europa» za Jugoslaviju ne uspostavi, da se ne bi kvario Titov otpor Staljinu i Moskvi!? Ono, što me je ponajviše smelo kod agresivna i naduvena Zlatopera, bilo je to, što je prevario Mačeka i mene —mene više, jer Maček ga je preporučio na moju molbu— pa je umjesto da govori ijekavskim, i on nastavio, kao i većina srpskih speakera, govoriti ekavski. Kad sam mu prigovorio, on se je izmotavao, kao da je on vičan godinama govoriti i pisati ekavski, i da mu je nemoguće prijeći na maternji ijekavski! Ustvari, u krilu Srba osjećao se, kao prije i u «Politici», Srbinom, ne Hrvatom! Kako sam ja, u to vrijeme, u jednoj diskusiji preko radia WEVD raspravljao o pitanju jezika, ustvrdivši, da nema srpsko-hrvatskog jezika, nego hrvatski, i da je potrebno, da se na službama Glasa Amerike za Jugoslaviju konačno uspostave emisije na hrvatskom posebno, a posebno na srpskom, izazvao sam u «Slobodnoj Europi» čitavu uzbunu. Učinio sam to namjerno, jer sam i kroz «Hrvatski Glas», uz potpuno odobrenje Krnjevića, ne toliko Mačeka, koji mi je predbacivao, da pustim sve to, da nema smisla stvarati utisak kod Amerikanaca, da se mi i Srbi nikako ne slažemo, odpočeo ogromnu kampanju za hrvatski jezik u Glasu Amerike! Tražio sam, da se uspostavi pravilan razmjer srpskih i hrvatskih snaga. Kod toga su me poduprili mnogi američki Hrvati, napose Haesesovačke organizacije, koje su pisale kongresmenima. Isto tako i «Ujedinjeni Hrvati». Sve me je to ponukalo, da se sukobim i s Grgom Zlatoperom, kojeg sam zadnji put vidio na Mačekovu pogrebu, ali nismo razgovarali. Smatrao se povrijeđenim! Moja daljnja kampanja i preko američkih radija prisilila me je, da predam ostavku «Slobodnoj Europi», uvjeren, da se u okviru te organizacije nije dalo ništa učiniti, i da je ona već na putu, da postane jedno penzionirsko osiguranje za bivše političare, od kojih je dobar dio ostavio u svojim zemljama između dva rata tragove negativne politike. Kad je «The New York Times», u broju od 6. studenoga 1949., objavio na svojoj uvodnoj stranici moje pismo «A Policy Toward Tito — Jedna politika za Tita — Postavljeni uvjeti, pod kojima treba dati Potporu Titu», došlo je do uzbuna ne samo na vrhovima «Slobodne Europe», nego i kod vodećih krugova jugoslavenskih članova spomenute ustanove. Tko se sve nije ljutio? Ljutio se je Maček, ljutili se Fotić, Gavrilović, Krek, razumije se i njegov doglavnik Kuhar, i onaj bijedni Vošnjak. — Kako ste se usudili da date Timesu takvo pismo? Jeste li za to pitali vodstvo u Slobodnoj Europi? Jesu li Vas oni ovlastili? Da li je za to znao Maček? —Nisam nikoga pitao!— —Znamo —odgovaraju drugi— trebali ste čekati, da se svi složimo? Pa da zajednički napišemo i pošaljemo takvo pismo, jer je ono pametno sastavljeno! —Znam, shvaćam, ali zašto se niste složili, zašto ga sami niste napisali i poslali? Vrlo brzo napustio sam «Slobodnu Europu» senzacionalnom ostavkom, u kojoj je naglašeno, da se kroz tu organizaciju ne može voditi aktivna borba protiv komunizma, iako treba zahvaliti američkoj velikodušnosti, što je osnovala takvu humanitarnu organizaciju, koja je velik dio zaslužnih ljudi ipak spasila od bijede. Ja idem u život. Između mnogih sveučilišta, bilo je sveučilište Fairleigh Dickinson University u neposrednoj blizini New Yorka, u državi New Jersey, koje me je imenovalo svojim redovnim profesorom, i koje mi je omogućilo ne samo normalan život, nego i mogućnost redovite suradnje u američkom tisku, sudjelovanje na televizijskim i radio-debatama, što je postalo vrlo složeno, ako ne i nemoguće, u okviru osušene poluslužbene «Slobodne Europe». S mojim primjerom napuštanja te inače za vrijeme posljeratne situacije neotporne mašine, kad se očekivalo, da bi svakog časa trebalo doći do znatnih promjena, poslužili su se mnogi i mnogi mlađi izbjeglice. Ostali su osnivali «Skupštinu zarobljenih naroda», koja, uostalom, nije nikada službeno bila prihvaćena od Ujedinjenih Naroda. Ali ni tu Jugoslavije nije bilo, jer ju je službeni Washington smatrao ne samo «slobodnom», nego i saveznicom u odporu na Moskvu.

U SUKOBU S AMERIČKOM POLITIKOM U ODNOSU NA JUGOSLAVIJU

SJETITI se suradnje između političke emigracije iz jugo-istočne Europe i američkih voditelja i činovnika «Slobodne Europe», čovjek i danas dolazi do zaključka, kako će dugi niz godina, da ne kažemo desetljeća, morati proći, dok se pronađu sredstva, s kojima bi se stvari u komunističkoj Europi mogle pomaći sa statičkih, da ne kažemo sklerotičnih pozicija komunističko-sovjetskih sistema. Da pod svaku cijenu odlože u nepovrat rat,a iako su neprekidno od komunističkih vlada bili optuživani, da vode svijet u strmoglavu provaliju rata, politika je «Slobodne Europe» bila zaustavljanje i suzdržavanje od svake ne samo dinamične, nego i normalne akcije na planu politike oslobođenja od komunističkog status-quoa. Kod toga je potpuno nepoznavanje našeg dijela svijeta. Kao ilustraciju tog nepoznavanja ne mogu a da se ne sjetim uvodnog predavanja, koje je bivši državni pod-tajnik u State Departementu, Adolf A. Berle, održao, da nas uvede u američko gledanje na naše zemlje. Pokazujući štapićem na geografsku kartu, dr. Berle je upozorio, da Amerikanac još može shvatiti probleme zapadne Europe, koju poznaje, ali netom uđe u jugo-istočnu Europu, to je za njega džungla s raznolikim življem i životinjama, o kojima ništa ne zna. «Da bi ga zainteresirali za vaša pitanja, vi ih morate svakako pojednostaviti, načiniti ih prihvatljivima. Ne smijete nikako ulaziti u vaše unutrašnje sukobe, između Bugara i Makedonaca, Hrvata i Srba, Čeha i Slovaka, jer ćete na tim unutrašnjim sukobima naići na potpuno iznenađenje i, zatim, razočaranje svakog američkog političkog čovjeka, koji bi se inače za vas mogao zauzeti»... Bacih poglede na prisutne, i kod svih osjetih sličnu reakciju! Razumije se, u jednom ili u drugom pravcu!

Kad je jednog dana jedan tipičan američki snob, po imenu Dean, direktor Jugo-istočnih europskih studija, najavio, da

je stigla vijest, da je naglo umro od srčane kapi, Reuben Markham, i mi svi bili duboko dirnuti, jer je bio svakako najbolji poznavalac prilika na Balkanu, on je ovako glosirao o toj teškoj smrti:

—Markham se jako žurio, nervirao se je pred svakim događajem, kad se ništa nije poduzelo, a on tražio, da se odmah intervenira; i kad bi se tražila najpovoljnija rješenja, on bi se nervirao, uzrujavao i mučio, kao da će sutra pasti svijet! Nije se, jadnik, štedio. Nije shvaćao, da će trebati, kako kažu naši vrhovi, čitave generacije, možda i pola stoljeća, da se vaš problem riješi». Opet se pogledasmo svakojakim izgledima i reakcijama, odavši duboko poštovanje Markhamu, što je vrhove pomalo i vrijeđalo. Ta potpuna razjedinjenost između nas izbjeglica iz komunističkog svijeta i službenog čimbenika američke vanjske politike ostala je permanentnom skalom u određivanju i u vođenju međunarodnih odnosa jedne istinske demokracije i komunističkog svijeta. Sve nas je to, barem neke od nas, opredjeljivalo, da se izvučemo iz takvih organizacija, i posvećujemo sve napore kod rušenja komunističkog mita u javnosti, napose u širokim masama malog svijeta, radnika i farmera, kao i po školama, posebno posvećivanju suradnji u novinama, diskusijama na radio i televizijskim panelima, i u upućivanju istaknutijih senatora i kongresmena. Mora se ipak priznati, da su stanovite emisije Radia «Slobodne Europe» i «Liberty» ipak koristile u obavještavanju masa u komunističkim zemljama. Ali od toga je bila isključena Jugoslavija, koncesija, koju je američki State Department učinio Titovoj Jugoslaviji, poslije njegova povlačenja iz Varšavskog pakta, odnosno poslije sukoba između Staljina i Tita. To je emigracijama iz te zemlje oduzelo jedno od rijetkih sredstava djelatnosti, koje je stara politička klasa mogla imati zadnjih godina svojeg života u slobodnom svijetu!

Napustivši «Slobodnu Europu», dao sam se na drugu fazu mojeg rada, na suzbijanje američke i zapadno-europske struje pomaganja i surađivanja sa službenom Jugoslavijom, koja je sve više postajala glavni cilj i, donekle, san američke diplomacije, da će s Titom i kroz Tita prevariti i Staljina i Moskvu. U State Departmentu nije se više moglo pristupiti. Samo su nam dobacivali: —Vaša kampanja protiv Tita, nas više ne zanima. Sve što vas izbjeglice iz Jugoslavije sjedinjuje, to je mržnja na Tita, a to nas nimalo ne zanima. — Zatim i

ovo iz ustiju jednog tipičnog američkog diplomate, kome ne vrijedi spominjati imena: —Kako da ne vidite, da Tito razbija Staljinovo carstvo?! Tito razbija Staljinov monolitizam. Tito je bakcil, koji kroz svoj Titoitis truje monolitski komunizam. Tito — Titoizam — Titoitis — bile su parole, koje su iz Državnog ureda poplavljivale sve redakcije velikih i malih američkih novina. Bilo je vrlo teško prodirati racionalnim analiziranjem Tita i njegove politike i kod konzervativnih američkih stručnjaka. Ali ono što je bilo svakako najteže, nije se moglo uvjeriti voditelje američke vanjske politike, «policy makers-e», da bi trebali povesti jednu realniju politiku, koja bi išla za tim, da Jugoslaviju oslobodi od komunizma, prevari Tita i uspostavi u zemlji demokratski poredak. —Samo ne to —odgovaralo se— nama je važniji titoistički, tj. heretički komunizam u Titovim rukama, nego li demokratska Jugoslavija, jer se samo tako može obesnaživati i slabiti komunističko, posebno sovjetsko monolitstvo! Takva politika, koja je ostavljala Titu potpuno slobodne ruke, da i nadalje provodi komunistički sistem i drži zemlju isključivo pod kontrolom Partije, dajući mu najširu ekonomsku i međunarodnu potporu, značila je, uglavnom, potpunu likvidaciju svake emigrantske akcije u smislu povratka u zemlju i vraćanja u domovinu. Maček je to, sa svima vođama političkih stranaka u izgnanstvu, teško prihvaćao. On se je branio uvjeravanjem onih, koji su ga posjećivali, a broj tih je bio sve manji i manji, da je sve to velika laž, da Tito nije prekinuo s Moskvom, da on i nadalje surađuje, jer da je cilj svakog komuniste totalno izvođenje svjetske revolucije. Ja sam od svoje strane, oslobođen od «Slobodne Europe» i njenih sitnih milodara, odpočeo oštrom kritikom američke vanjske politike, označujući je nestvarnom, iluzionističkom i, razumije se, za američke pojmove lišenom svakog ljudskog morala. Sjajnu priliku za to dali su mi H. F. Armstrong, jedan od vodećih ljudi u Council for Foreign Relations i urednik vodećeg časopisa za vanjsku politiku Foreign Affairs, i George Kennan, Barbara Ward i, do stanovite mjere, i sâm Walter Lippmann. U svojoj knjizi *«Tito and Goliath»* Armstrong je postavio tezu, ne kao ljevičar nego konzervativac, da Sjedinjene Države moraju pod svaku cijenu uspostaviti s Titom uske veze i ponovno uložiti sav svoj moralni, politički i ekonomski prestiž za potporu Titu. Hamilton Fish Armstrong, nekadašnji prijatelj kralja Aleksandra, poslije Staljinova prekida s Titom

posjetio je Tita, i na povratku otvorio jedno novo poglavlje američke vanjske politike, koje je prihvatila i jača konzervativna desnica i u Council for Foreign Relations, čak i u protukomunističkom Odboru za Slobodnu Europu, i u najpopularnoj ustanovi za vanjsku politiku, The Foreign Policy Association, itd. Za Armstronga, Titov «Titoizam» bila je najsnažnija karta, koju je američka vanjska politika mogla od sada unaprijed upotrebljavati u svojim potezima protiv Sovjeta. Kad je kasnije nastupilo pitanje Kine s Maovim oslobađenjem od sovjetskog hegemonizma, Titova je karta još više rasla, i postajala za Washington od krucijalne vrijednosti. Za velikosrbe u izgnanstvu, Armstrongovo hodočašćenje Titu, i to u Beogradu, bio je najteži udarac, koji su doživjeli u Americi poslije Jalte. I to zato, što su oni i nadalje računali, da preko Armstronga vode izrazitu politiku protiv Hrvata. K tome ipak činjenica, da je Tito bio Hrvat, još ih je više smetala, jer su i nadalje računali, da Tito mora voditi hrvatsku politiku, što je bio apsurd, ali to nije nikako išlo u glave Fotića i Gavrilovića. Ja sam o Armstrongovoj knjizi napisao objektivan, ali kritičan tekst, koji je «The New Leader» objavio, 29. siječnja 1950. pod naslovom «Tito i konzervativci», u kojem sam osudio pretjerani i čak naivni Armstrongov optimizam, napose u tvrdnji, da će Tito, prije ili poslije, napustiti komunistički dogmatizam i dovesti Jugoslaviju u demokraciju. U jednom od svojih pisama, Maček mi piše: «Članak je vrlo dobar i mislim da je g. Armstrongu rečeno sve, što je trebalo reći». Takva je bila reakcija i kod najvećeg broja vodećih izbjeglica.

Odmah za tom knjigom, pojavile su se slične teze u američkoj publicistici iz pera konzervativaca i liberalaca. To me je ponukalo, da u «Commentary»-u, vodećem američkom časopisu, napišem esej pod naslovom: «Beyond Containment to Liberation» (rujan, 1951.), za koji nije pretjerano ustvrditi, da je bio gorak udarac na američki liberalizam i konzervativizam, koji je sasvim izgubio glavu u vjerovanju, da bi Tito mogao, svojom herezom, sasvim slomiti Staljina. Protiv teze George Kennana, da umjesto borbe za oslobođenje, treba povesti politiku zaustavljanja komunizma, ili, točnije, sovjetskog nadiranja u slobodan svijet, ustao sam tezom pobijajući je ne samo kao nemoralnu i hipokritsku, u jednu riječ machiavellističku, nego i kao politički naivnom. «Machiavellistički liberalac, čiji su vodeći proroci Walter Lippmann i

Barbara Ward, nije nužno liberalac u bilo kakvom klasičnom smislu izraza. Stvarno, bilo da on izbija iz patricijskog, bilo iz plebejskog ili sitno-buržoaskog porijekla, on je gotovo isto tako često i Republikanac kao i Demokrat. Njegov tobožnji liberalizam ima jednu izrazitu odliku: jedno sumnjivo stanovište prema despotima i despotstvu. Osnovna postavka machiavellističkog liberalca sastoji se u uvjerenju, da boljševičko zauzimanje vlasti u Rusiji predstavlja povijesno progresivnu revoluciju u zaostaloj zemlji. Iako kao anti-komunist on zna, da nema demokracije u sovjetskom dijelu svijeta, on nije siguran, da bi narodi Istočne Europe mogli probaviti prebogatu dijetu zapadnjačke demokracije. Komunizam istočno od Trsta i Elbe predstavlja trijumf povijesne potrebe... Machiavellističkom liberalcu izbjeglica je nesretno stvorenje, koji može i biti osobno privlačiv, ali koji je i previše zanešenjak i predrasudan, kad je riječ o komunizmu, i u svakom je slučaju poražen». Konačno, obarajući se na Kennana, koji, iako liberalac, ima odvažnosti da tvrdi, da su «svake razlike između slobode i autoriteta relativne», i da «90 od sto tih sloboda ne spadaju u naš posao, kad se radi o jednoj vanjskoj zemlji», ja sam ovako postavio slučaj ili poziciju nas izbjeglica iz jugoistočne Europe: «Politički izbjeglica iz Istočne Europe iskreno poštiva Amerikance, s kojima ga je sudbina povezala, a da ništa ne kaže, koliko im je zahvalan. Ali ne prođe dulje vremena, a da njihovi odnosi ne postanu zasoljeni uzrujavanjem i neugodnošću. Odlučan razlog ovog antagonizma između izbjeglica i tolikih njihovih američkih prijatelja je razlika, s kojom oni prilaze problemu borbe protiv komunizma». U daljnjem nastavku moje teze, ja sam iznio i duboku razliku, koja je postojala u Teheranu, na Jalti i Potsdamu, između Staljina, s jedne, i Churchilla i Roosevelta, s druge strane. Državnici Zapada nisu shvatili ono, što su njihovi predšasnici uočili na Bečkom kongresu, kad su Tayllerand, Metternich i Aleksandar I. shvatili, da se mir u Europi može uspostaviti samo, ako se iščupaju korijeni revolucije, koja je bila uzrokom stalnih promjena i ratova. Najžalosnije je, da slijedeći to Ferrerovo otkriće, ni sâm Walter Lippmann nije to shvatio, kad je kazao: «Ja vjerujem u jednostavnu misao, da pogibelj rata u Europi ne leži u ideologiji komunizma, niti u unutrašnjem sistemu Sovjetskog Saveza, nego u činjenici, da moćna sovjetska vojska, daleko moćnija nego što okupacija Njemačke to iziskuje, stoji 500 milja

zapadno od sovjetske granice». Ovakve teze, kakve su se pojavljivale i, uostalom, i još uvijek pojavljuju u američkoj političkoj književnosti, jasno je da su ne samo iznenađivale, nego su i duboko razočaravale svakog europskog političkog čovjeka. Godinama je uistinu postojalo jasno i bjelodano, da pod takvim postavkama oslobođenje još uvijek zaostaje, ili se odlaže u nedogled.

Bio sam radosno iznenađen, kad sam vidio, da je ovaj moj tekst imao vrlo ogroman moralni uspjeh u javnosti. Bilo mi je i veliko zadovoljstvo, što je objavljivanje ovog članka bilo povezano i s mojom ostavkom u «Slobodnoj Europi», odnosno u Mid-European Studies Centeru, kao što se je, uostalom, i shvatilo. Međutim, Maček nije bio zadovoljan. U pismu, od 8. ožujka 1951., kaže: «Što se tiče našeg položaja u komitetu (tj. u Slobodnoj Europi), ne ima sumnje, da treba taj položaj pojačati. Samo što ja držim, da ne možemo taj položaj pojačati napadajima i svađom, nego polaganom infiltracijom. To moramo (u emigraciji) učiti od Slovenaca». Jadan Maček, on, kao i mnogi od naših ljudi, koji su se držali one naše stare pučke izreke: «Koga je moliti, nije ga srditi!», nije shvatio, da se kod Amerikanaca može češće uspjeti, ako im se saspe, ali javno, istina u lice, nego li ulagivanjem. I uistinu, ja sam tom svojom tezom u «Commentary-u» doživio vrlo velik uspjeh. U Kongresni Record, 11. listopada 1951., jedan od najinteligentnijih kongresmena, H. Judd, unio je moj spomenuti članak iz «Commentary-a», i to s ovim popratnim riječima:

"Mr. Speaker, kad jedna velika nacija padne u nezgode, obično se to dešava radi krivog mišljenja njenih vođa. Čitava filozofija New Deala i njegova nasljednika Fair Deala uvijek se je sastojala, da konac opravdava sredstva... [New i Fair Deal su politički programi Demokratske stranke, dok je Judd bio republikanac]... Najdublja analiza, koju sam ja vidio o zbrci tolikih naših modernih pogrešno zvanih liberalaca, sadržana je u slijedećem članku Bogdana Radice, iz sveska za septembar, Commentary-a... Radica je jedan od vodećih političkih izbjeglica iz Istočne Europe u ovoj zemlji. On bijaše šef odjeljenja za vanjsku štampu u Ministarstvu informacija u Jugoslavenskoj koalicionoj vladi sastavljenoj 1945. od strane Tita i demokratskih izbjeglica. On je prekinuo s Titom, kao što je raskinuo s izbjegličkom vladom kralja Petra, kad je Tito prešao u oštriju diktaturu, radije nego li u liberalnu demokraciju. On smiono iznosi pitanje, zašto Amerika i njeni zapadni Saveznici, izgleda, nemaju plana, da

oslobode domovine izbjeglica iz totalitarnog jarma, ili radi čega se ne posluže demokratskom vjerom i političkim poznavanjem i sposobnostima izbjeglica u ovakvoj borbi za oslobođenje."

Slijedi čitav članak u cjelini. U to vrijeme jako se mnogo pratio Congressional Record, jer je bio jedini, koji je prenosio iz američkih novina i časopisa najvažniji materijal o stanju u komunističkim zemljama i posebno o američkoj vanjskoj politici u odnosu na Sovjetski Savez i ostale komunističke zemlje.

Odmah zatim, počeo sam se baviti mišlju, kako i na koji način treba postaviti pitanje eventualne prekrivene Titove suradnje s Moskvom, osobito poslije Staljinove smrti. Za istu sam vjerovao, da mora postojati. Znao sam, da je o tome dr. Augustin Juretić bio najbolje obaviješten. Ali, dok sam prije mogao od njega primati izvještaje iz zemlje, otkako ga je Maček namjestio za dopisnika iz Fribourga, on mi se više nije javljao. Juretićevi su izvještaji umirali u arhivima «Slobodne Europe» i drugih američkih obavještajnih odjeljenja. Kako je općenito naređenje bilo iz Državnog ureda, da se slične vijesti i obavještenja o Titovoj eventualnoj i povjerljivoj suradnji s Moskvom ne puštaju u javnost, to je i to nestajalo u zaborav. Saznavši ipak nešto o tome, ja sam išao za tim, da bi za nas bilo od najveće važnosti, da se dođe do tih vijesti, i da ih se eventualno iznese u američku javnost. To sam mogao postići samo posjetom Europi. To u mojem slučaju nije bilo lako, jer ja od 1946., otkako sam stigao u New York, pa sve do 1953., nisam nikako mogao srediti svoje prve papire za postignuće američkog građanstva. Ljudi su na ulici držali, da sam ja, radi svoje protu-komunističke djelatnosti, *persona grata*, međutim, bilo je sve oprečno od toga. Iako u Americi postoji ogromna sloboda, koja omogućava čak i izbjeglici bez papira, da se bori protiv birokracije i intriga, koje s raznih strana dostižu do administrativnih činovnika, ipak sve to iziskuje ogroman napor. Napor, koji čovjeka često stavlja u dvoumicu, da li je uistinu u jednoj čak i pravno slobodnoj zemlji moguće izvojštiti pravedna rješenja. U mojem slučaju, bilo je jasno, da su intrige stizale s mnogih strana, rekao bih u prvome redu i od strane Titovih vlasti, koji su me raznim kanalima optuživali, da sam član Partije, zatim od strane svih velikosrba i hrvatskih nacionalista-ekstremista, čak i stanovitih franjevaca, koji su me optuživali, da sam komunist i Titov agent, ubačen u političku emigraciju. Sva moja svjedočenja pred Senatom i svi moji tekstovi, koji su svakako bili protiv Titovih interesa u njegovoj unutrašnjoj i vanjskoj politici, nisu uspijevali uvjeriti moje napadače, mislim srpske i hrvatske dostavljače, da se prestanu služiti s takvim sredstvima, ali isto tako i američke imigracijske organe. Sve me je to prisililo da uzmem i jednog odvjetnika, koji se bavio takvim slučajevima, i koji je, mojom potporom, postepeno uspio ipak suzbiti najogromniji dio nepoštenih dostava. Međutim, kroz sistematska ispitivanja činovnika u Imigracionom uredu, koja su se vodila pod prisegom, a sastojala su se, uglavnom, u tome, da odgovorim na pitanja, da li sam bio, ili sam čak još i uvijek član Komunističke Partije, ja sam katkada dolazio do zaključka, da bi lakše bilo, da sam bio član Partije, jer bi mi se to uzelo i pozitivno u korist. Ali, kako nisam bio, nisam mogao nego kazati istinu! Svi napadaji komunističkih listova i samog Tita na mene, nisu za dugi niz godina poslužili, da me se oslobodi lažnih ogovaranja. U tim teškim, često puta i mukama, bio sam jednog dana pozvan, da se osobno javim na Elis Island-u, što je značilo, da bih mogao biti i deportiran. Sumnjajući čak i tu mogućnost, spremao sam se, da odem noseći sa sobom nešto pribora za dulji boravak ili put. Međutim, kad sam, zabrinut, o toj neočekivanoj odluci obavijestio neke od svojih utjecajnih prijatelja, bilo mi je ipak obećano, da ne ću ni u kojem slučaju biti deportiran, ali da se ipak moram u određeno vrijeme naći na otoku u uredu, koji mi je označen u pozivnici. Stigavši na Elis Island, i mene je obuzela ona teška mòra, neizvjesnost i tuga, koja je desetljećima obuhvaćala tisuće i tisuće useljenika, koji su, poslije teških muka ploveći u utrobama brodova preko Atlantika, konačno stizali u luku spasa, pa da često puta budu zadržani, ili čak i vraćeni u zemlje, iz kojih su bježali, da bi se domogli slobode, rada i kruha. Kad sam stupio pred saslušača u osobi jedne starije činovnice, ona je, osjetivši moju napetost i očitu neizvjesnost, rekla:

—Nemojte se bojati; ništa Vam se ne će dogoditi. Jedino, što mi trebate kazati, to je, da Vi ne znate, kad će se Vaš slučaj riješiti, ali da je Vaša čvrsta namjera, da ostanete do tog roka u ovoj zemlji. — Kad sam to kazao i potpisao, ona me je ispratila do izlaza, kazavši mi, da se smirim, da se ne bojim i da mi se ništa lošega ne može dogoditi! Zaustavivši se na Elis Islandu, bacio sam pogled na neke od prostorija

tog inferna, koji je konačno ipak napušten od američkih vlasti, i pretvoren u neki muzej useljavanja, kad čujem, da jedan od ljudi govori mojim jezikom. Stražar mi nije dopustio da mu se obratim, nego mi reče, da se radi o jednom našem komunisti, koji treba svakog časa biti deportiran!

Tek početkom 1953. bio sam službeno obaviješten, da mi je dodijeljena viza za useljavanje, i da moram u određenom roku krenuti u Toronto, da je preuzmem u američkom konzulatu. Uoči toga, kandidat za useljenje mora se podvrći zadnjem ispitu. Na taj ispit bio sam praćen svojim odvjetnikom, koji je činovniku tumačio moj slučaj. U sobi, u kojoj se vodilo inače vrlo kratko ispitivanje, bio je i sav arhiv, koji je sadržavao materijal o mojem slučaju. Bio je neobično opsežan. Poslije izmjene nekoliko riječi između činovnika i odvjetnika, činovnik mi reče:

—Vi znate, da ja nemam vremena na raspolaganju da pregledam sav ovaj arhiv, jer to bi mi uzelo čitav jedan, a možda i dva dana. Ali ja vidim, da ste katolik. To mi je dovoljno, da vjerujem, da ne možete biti komunist! — I odmah zatim dade mi dozvolu za put u Toronto s time, da se mogu vratiti u New York, netom mi konzulat uruči vizu.

Odvjetnik mi reče, da je činovnik Irac.

Ali ni u Torontu nije sve bila formalnost. Politički i liječnički pregled ipak se pozitivno svršio. Mogao sam iste večeri s posebnom američkom vizom za useljenje vratiti se u New York. Na granici i opet činovnik za useljavanje zadržao je moju vizu, uvjeravajući, da se ne brinem, da je to formalnost. Iako sam poslije toga očekivao građanstvo, ipak ga nisam dobio nego tek 1957., dakle poslije jedanaest godina polulegalnog boravka u Americi. I građanstvo sam dobio izričitom intervencijom Senatskog odbora za useljavanje. Iseljenička se administracija ne bi bila usudila, da mi dâ građanstvo bez izričite senatske intervencije. Bilo je jasno, da je protiv izdavanja građanstva, kao i prije prava za useljavanje, bio i Državni ured, koji nije trpio moj ustrajan i radikalan stav protiv Tita i protiv američke vanjske politike. Moje pisanje i govorenje preko radia i u predavanjima po sveučilištima smetalo je američke simpatizere Titove politike. Kad sam ipak dobio, kako se to kaže, «prve papire», i mogao krenuti za Europu, s pravom povratka u New York, odlučio sam se na taj put. I kao i svaki Europljanin, koji je u zrelim godinama

uselio u Ameriku, ali se nije mogao amerikanizirati, bio sam duboko tronut, što ću ponovno moći u posjete Europi. Kako je upravo tih godina Max Ascoli pokrenuo jedan od najinteligentnijih časopisa, «The Reporter», saopćivši mu, da krećem u Europu, ponudio mi je, da mu napišem niz članaka o posljeratnom razvoju Turske i Grčke, što mi je dalo povoda, da poslije rata posjetim i Atenu i Ankaru. Ja sam u «Reporteru» bio već objavio jedan članak o položaju seljaka i seljaštva u komunističkoj Jugoslaviji, i to kao odgovor vrhovnom sudcu Douglasu, koji se, na povratku iz Jugoslavije, oduševio Titom i komunističkim reformama u agrarnim prilikama naše zemlje. Moj odgovor smatrao se davanjem lekcije svima onim zapadnjacima, napose Amerikancima, koji su u zadnje vrijeme posjećivali Jugoslaviju, i vraćali se oduševljeni lažnom propagandom Titovih perjanica, Dedijera, Beblera, čak i Đilasa, koji je, međutim, već snovao svoju pobunu protiv Tita.

Posjetivši Tursku, zatekao sam duboke promjene, koje je izveo Menderes, nastavljajući političke i ekonomske linije, koje je već bio zacrtao Ataturk, čijom su se baštinom turske demokratske regeneracije ponosile. Kako su Ismet paša i Tevfik Ruždi-beg bili još živi, proveo sam cijelo jedno poslije podne kod njih. Ismet je bio već sasvim star čovjek, koji nije izustio ni jedne riječi, nego se povremeno osmjehnuo. Ruždi-beg je i nadaje govorio, govorio i govorio do beskonačnosti, a da ustvari nije ništa kazao. Turci, naime, ne govore mnogo, ali kad se nađe pokoji poput Ruždija, onda su to slapovi riječi, koje je teško zgrabiti i shvatiti! Tek i on je isticao, da su podloge Kemalove reforme bile zdrave, i da je Turska kroz Kemalovu generaciju, uključivši tu i Ismeta i sebe, pronašla svoj put sadašnjosti i budućnosti. Isticao je za osnovnu reformu rastavu crkve od države. Za svu je, naime, Kemalovu generaciju Islam bio glavnim uzrokom najprije zaostalosti, zatim posvemašnje paralize Osmanskog carstva; i zato je trebalo zasnovati novu državu na lajičkim osnovama. Ono što me je tada, kao i uvijek, pozitivno dirnulo, to je potpuno pomanjkanje bilo kakvog marksističkog utjecaja kod turske inteligencije, koja se neobično snažno razvijala u pravcu protiv svakog totalitarizma, i fašističkog i komunističkog. Fašizam su odbijali zbog prijašnje bliskosti Mussolinijeve Italije, a komunizam zbog bliskosti Rusije. Na sve Lenjinove ponude i, kasnije, Staljinove za jednu užu suradnju, Turci su odlagali i zaboravljali ponude, kao i prije u slučaju Mussolinija i sada

Moskve, ne započinjući kavgu! Ono što me je duboko iznenadilo, to je nagla izgradnja Ankare, koja je od jedne siromašne, upravo bijedne maloazijske selendre, rasla u velegrad europskog tipa, sa širokim boulevarima i europskim hotelima i kavanama. Sve ono, što nitko ne bi bio prorokovao dvadesetih godina, kad je Kemal prenio glavni grad Turske iz slavnog Carigrada u srce Anatolije. Bila je to zamisao vrijedna povijesne odluke George Washingtona, kad je iz New Yorka prenio glavni grad Sjedinjenih Država u Washington, ostavivši New York u rukama bankara, trgovaca, magnata štampe, intelektualaca i visoke novopečene buržoazije, koja je ipak orijentirala čitav kontinent.

U Grčkoj je bilo isto tako u znaku odumiranja starih predrasuda. Venizelosa više nije bilo. Zadnji pokušaj atentata na njega ostavio je težak dojam i osjećaj nekog srama. Venezeliste su bili na vlasti. Moji stari prijatelji, Stavro Kostopulos, koji će uskoro biti i ministar vanjskih poslova, i George Papandreu, bili su i nadalje na vodstvu republikanske i demokratske stranke. Listovi «Elefterom Vima» za republikance i «Proia» za bivše monarhiste i nadalje su s konzervativnom «Estiom» davali ton grčkom bujnom političkom životu. Vojska uvijek u pripremi, kao i u latinskoameričkim zemljama, da preuzme vlast, što će uskoro i biti. Vratiti se u Atenu, bilo je kao vratiti se kući. Grci su čitali moj članak iz «Reader's Digest»-a, ali ipak im je bilo zagonetno, radi čega sam ja prekinuo s Jugoslavinom i s Titom. Kako je i u Ateni bio porastao Titov ugled, zbog njegove svađe s Moskvom, to im je moj slučaj postajao složeniji. Glagoljajući o svemu tome, jednog sam dana, sjedeći u Papandreovu stanu na Kifisiji, saznao za jednu tešku vijest. Papandreu, koji mi je prije s oduševljenjem govorio o svojem sinu Andrea Papandreu, današnjem vođi demokratsko-socijalističke ljevice, koji je tada podučavao na Kalifornijskom sveučilištu, i stekao, kako mi je otac Papandreu govorio, «ogroman ugled», skoči na telefon, da mi, poslije razgovora, saopći:

—Javiše mi, da je upravo sada umro Vaš i moj prijatelj, pjesnik Kostis Uranis. — Ostali smo obojica duboko dirnuti. Kako sam u poglavlju o Grčkoj u prvoj knjizi pisao o Uranisu, mogu samo reći, da bi čitatelj trebao pročitati taj odlomak, koji se odnosi na Uranisove utiske o strašnom stanju

kod nas prvih dana rata 1941., gdje se je Uranis nalazio u svojstvu dopisnika «Elefteron Vima», još uvijek vodećeg grčkog dnevnika. Ogroman porast komunizma, posebno po svima grčkim lukama, Solunu, Pireju, Patrasu i Kavali, koji sam zatekao 1953., i to pod utjecajem jugoslavenskog komunizma, strašio me je, da će i u Grčkoj zavladati komunizam, kao i po cijelom susjednom Balkanu. Stvarnost je, međutim, bila sasvim drugčija. Grčka je i nadalje ostala u tradiciji Aristotela: da je najsavršeniji oblik vlasti onaj, u kojoj pojedinac uspijeva živjeti što slobodniji od bilo kakvog nasilnog sprječavanja. Grci su se i nadalje igrali, zbacujući i uspostavljajući Kralja, i, konačno, upavši u najsloženiju, ali ipak tipično grčku tiraniju vojske, koja je raznijela staru venizelističku demokraciju! Ja se tamo više nisam vraćao!

Napustivši Balkan, gdje sam se naslušao mnogih najraznolikijih i najoprečnijih komentara o Titovu sukobu s Moskvom, koji su me već postepeno uvjeravali, da taj sukob nije ni prirodan, a ni stvaran, vraćao sam se iznenađen, koliko u Washingtonu vjeruju u autentičnost tog sukoba, dok se na Balkanu sve to gleda stvarnije i političkije. Posebno u Grčkoj, gdje je dijalektika kod naroda i kod inteligencije od starine razvijena; marksisti i protu-marksisti slagali su se u tome, da sukob nije ni potpun, ni iskren. Svi su vjerovali, da Tito i nadalje održava veze s Moskvom, i da nije sasvim isključeno, da će uskoro Staljinovi nasljednici učiniti sve što mogu, da se uspostave normalni odnosi između dvije komunističke zemlje. U svakom slučaju, svi smatraju Titovu politiku u odnosu na Staljina vještom, jer mu je omogućila pribavljanje materijalne pomoći, napose od Amerike.

—Ali ako, govore svi ti grčki krugovi, Amerikanci drže, da će Tito napustiti komunizam i unijeti u zemlju neke vrsti «demokratski socijalizam» bez «demokratskog centralizma», grdno se varaju! — Kao i uvijek, američka politika podupiranja Tita bez ikakve rezerve, ne iziskujući nikakve pa ni najmanje demokratizacije, škodi američkoj politici, odnosno i opet daje mogućnosti kritičarima i neprijateljima Amerike, da američku vanjsku politiku u cjelini smatraju naivnom, ili stvarno malo realističkom. Konzervativci vele:

—Proći će mnogo vremena, da će Amerikanci shvatiti, da se Moskvi ne smije vjerovati! — I uistinu, u Grčkoj sam se sve to više uvjeravao, da i ovakva titovska politika više

koristi Moskvi, nego li Americi, koja za istu troši ogroman novac. Marksisti su bili optimiste, gledajući na Tita, i kad sam im predbacivao, da bi trebali biti zadovoljni ogromnim ekonomskim razvojem Grčke, kakvog nikada ranije nije bilo, oni su mi cinički odgovarali: narod od toga nema nikakve koristi, iako su ipak priznavali, da je Marshalov plan i američka ekonomska intervencija u Grčkoj nesumnjivo izdigla Grčku iz predratnog balkanskog primitivizma, što se je i vidjelo na svakom koraku, putujući kroz Grčku od sjevera na jug.

JOŠ UVIJEK TITO I MOSKVA – SUSRET S MAJKOM U ITALIJI

ZAGOLICAN već u Grčkoj s mogućnošću, da Tito održava veze s Moskvom, razgovarajući, naime, s mnogim našim ljudima iz zemlje, koji svi kažu, da Tito vara Washington, zadržao sam se u Fribourgu kod dra A. Juretića, za kojeg sam oduvijek smatrao, da je najbolje obaviješten o političkom stanju kod nas, i koji mi je dao naslutiti, da se zadržim kod njega, kako bismo produbili najnovije stanje u odnosima između Moskve i Beograda. Juretić je bio toliko brižljiv, da mi pruži i najsnažnija uvjeravanja, stavivši me u kontakt i s nekim ljudima iz zemlje, čija, nažalost, imena ni sada nisam u stanju javno iznijeti. Po svoj prilici, ta imena i nisu bila autentična. Uzbuđen ovim otkrićem, ja sam se žurio, da se što prije vratim u New York, kako bih mogao iznijeti stvaran odnos između dva komunistička partnera. Znao sam, da će reakcija morati biti jača, jer je u Americi ekstaza naivnosti u odnosu na Tita postala toliko patetična, da se nešto moralo učiniti, da se ista razbije. Prije napuštanja Europe, koju sam zatekao neobično preporođenom, svakako neočekivano osnaženom u usporedbi, kakvu sam je ostavio 1946. u potpunoj ruševini, i to uglavnom potporom Amerike, Marshalovim planom i ostalim, zadržao sam se u Italiji, na našem posjedu u srcu Toskane, u Chiantiju, «L'Ulivellu», gdje me je očekivala moja majka. Zadnji put sam ostavio majku u Splitu 1945., kad me je preklinjala, da napustim zemlju, «koja nije za mene... i u kojoj su samo mrtvi sretni». Bio sam iznenađen, kako je dobila putnicu, da bi me s jednom od sestara mogla posjetiti. Kazala mi je, da su joj na policiji kazali, da oni znaju, da mi ide u posjet, ali da ipak popuštaju. Kako je prije dvije godine u Splitu bio umro moj otac, ona mi je ispričala, među ostalim našim stvarima, i njegovu smrt. Bilo mu je najteže,

što od dva sina, niti jedan nije mogao prisustvovati zadnjim danima njegova života. Vlasti ga nisu dirale zbog mojih napadaja, ali su ga pojedinci, dok je sjedio u kavani, znali grubo napasti riječima: —Tvoj je sin, meštre Lovre, izdajica! — Ili čak i ovo: —Piše tamo protiv našeg boga Tita! — S druge strane, odmah poslije takvih ispada, došao bi poneki stari prijatelj, da ga utješi, i da mu kaže: —Da nima tvojeg Bojdana u Nova Jorku, ne bi se ništa znalo o ovim našim razbojnicima! — To mu je godilo! Inače, slika, koju mi je dala o Splitu, bila je uvijek jedna te ista:

—Nemoj mi se vraćati. Ne žali, da si otiša... Ne tuguj za Splitom! To više nije naš stari Split! Svak je zgrnuo na pjacu, osim nas starih Splićana. Starih Splićana više i nima. —

I onda crna lista nestalih i umrlih, od kojih sam mnoge znao, a neke nisam uopće poznavao:

—Odnili su Tartaju... Ti znaš, onaj Kukoč! Barba Jakov, Don Erkulan (Luger), Barač profešur, nima ih više... Ostali su ti sve oni batali, Vice Buljan, Vicko Krstulović, Baja... Ne bi nikoga više pozna... Boje je da ne dolaziš...! — Moja je majka i kasnije, prije svoje smrti, često dolazila, da nas posjeti na ovome zaseoku, za kojim je Ferrero tugovao u svojem ženevskom izbjeglištvu... Tom prilikom, zadržao sam se i u Rimu, gdje sam bio zamoljen da održim jedno predavanje o američkoj politici, posebno o američkoj vanjskoj politici u odnosu na Jugoslaviju. Predavanju su prisustvovali i bivši ustaški ili ekstremno-nacionalistički elementi, koji su me tada proglasili američkim agentom, što sam istakao golu istinu, tj. da se, nažalost, američka vanjska politika ne mijenja, i da danas, posebno, radi sukoba Beograd-Moskva stoji na stanovištu potrebe očuvanja Jugoslavije, jer smatra opasnijim sovjetsko prisustvo na Mediteranu, nego li Titovu komunističku diktaturu! Tu sam se sastao i s Don Vinkom Brajevićem, kojeg već dugo nisam bio vidio. Najbolniji dojam ostavio je na mene sasvim oronuli i nemoćni Filip Lukas, koji je ležao teško bolestan u Zavodu Sv. Jeronima. Kad me je vidio, zaplakao je zakukavši:

—Eto, nadao sam se, da ćemo se sresti u oslobođenoj Hrvatskoj. Ali, izgleda, Bogdane, da to biti ne će! — Da ga utješim, rekoh: Ne ću ni ja! — I on nastavi gorkim plačem!

Razumije se, da je kod mene jak utisak izazvao Mgr. Dr. Đ. Kokša sa svojim književnim znanjem, i, posebno, stvarnim gledanjem na naše političko stanje. Bio je tu i vlč. Pavao

Jesih, koji je bio vrlo dobro obaviješten o stanju u Zagrebu, i meni isto tako pomagao svojim izvještajima. I tu sam upoznao i dra K. Draganovića, koji mi je predstavio i svojeg tajnika, M. Varoša. Bio sam iznenađen, kad me je Varoš pozvao k sebi kući, i, tim povodom izložio svoj plan, kako bi trebalo ubiti Tita. Pokazao mi je čitav jedan plan Briona, pokazujući mi prstom prostore, u kojima se Tito kreće. Kako ja, po svojoj prirodi, nemam nikakva ni osjećaja, ni smisla za konspirativni rad, upozorio sam ga, da me stvar nimalo ne zanima. On mi rekne:

—Uvjeren sam da zanima Vaše prijatelje Amerikance, pa sam smatrao potrebnim, da ih Vi na to upozorite. — Na to sam odgovorio:

—Ja s takvim odjeljenjima ni u američkoj administraciji, ni u američkim ispostavama vani, nemam nikakva dodira, niti razgovora. Nego, Vi to možete sâm učiniti! Međutim, jedino što Vam mogu saopćiti je, da ne vjerujem, da bi bilo kakva američka služba, sada i u ovim vremenima, kad je Tito postao ogroman problem za Moskvu, išla za tim, da kidiše na njegov život. U Washingtonu ga sada smatraju potrebnijim nego ikada ranije!

Poslije toga, nisam se nikada viđao s Varošem, nego slučajno, jer sam bio uvjeren, da je Ciliga od početka imao pravo, kad ga je utvrdio kao beogradskog agenta! Tu je i Draganović postao žrtvom beogradskih intriga, kao i najveći dio naših političkih primitivaca, koji svoj bezgranični hrvatski državotvorni nacionalizam upropašćavaju u naivne, takozvane revolucionarne operacije, s vrlo čestim štetnim i nesretnim rezultatima! Tu je Juretić bio daleko konkretniji.

U Parizu sam se sreo sa svojim starim prijateljem, Matom Vučetićem, koji je tada radio u katoličkoj organizaciji za useljevanje naših izbjeglica preko mora. Bila je to vrlo teška emigracija još uvijek raseljenih osoba, od kojih su mnoge ipak stigle i do New Yorka!

Na povratku u New York, prvi mi je zadatak bio, da razradim i proučim materijal o Titovoj suradnji s Moskvom, i da ga predam glavnom uredniku anti-komunističkog časopisa «The Freeman», Don Levin-u, starom stručnjaku u otkrivanju komunističkih unutrašnjih spletki. Isaac Don Levin boravio je u Rusiji niz godina još u vrijeme Lenjina i ustoličenja Staljina, i na povratku u New York, kao vrlo iskusan struč-

njak, on je raščlanio čitav materijal i uvjerio me je, da taj materijal treba pod svaku cijenu dati u javnost, da se razbiju sve sanje o tome, da bi Tito mogao uistinu prekinuti svaku vezu s Moskvom. Sporazumjeli smo se, da ovoj mojoj «Inside Story» damo senzacionalan naslov: «Titov tajni savez s Moskvom». Početak ovog mojeg teksta bio je uistinu više nego izazovan:

«26. kolovoza 1953. stigao sam u Trst, odlučan, da potvrdim, ili pobijem senzacionalan niz izvještaja: da li se maršal Tito vraća Kremlju? Da li komunistički diktator Jugoslavije, u kojeg je Zapad investirao 500,000,000 dolara, konspirira s Moskvom, da izda slobodan svijet? Ja sam po prvi put čuo za te glasine u Americi, i utrošio sam sada dva mjeseca uzduž dugačkih granica Jugoslavije, sakupljajući činjenice i dokumente, srećući stare prijatelje, pitajući diplomate i obavještajne stručnjake. Trst je bio moj zadnji 'stop' na dugačkom putu. Ovdje, dok sam ja čekao na dva čovjeka, koja su mi trebala donijeti ključeve zagonetki, raščlanjivao sam događaje, koji su me i doveli do ovog sastanka». Radilo se ukratko o ovome: poslije Staljinove smrti, Malenkov i ostali radili su na tome, da se Tita postepeno privuče u «majku crkvu», što nije bilo sasvim teško, jer Tito u biti nije nikada prestao sumnjati u pobjedu «svjetske revolucije» pod vodstvom «lenjinističkog vjerovanja». Stanje u Partiji i posebno stanje u vojsci, koje je trpjelo od toga, što je komunistička Jugoslavija sasvim odvojena od Moskve i njenog carstva u jugoistočnoj Europi, bilo je ne samo pokolebano, nego i poremećeno. Ogroman broj podataka i činjenica u tom pravcu izneseno je u ovome tekstu na osnovu osobnih razgovora i nepoznatih podataka. Ono što me je duboko iznenadilo, bilo je i to, da tko god je dolazio iz Jugoslavije, da me sretne, bilo na austrijskim, talijanskim i napose grčkim granicama, nije nimalo sumnjao u činjenicu, da su odnosi između Moskve i Beograda sve srdačniji i normalniji. Javni susreti Višinskoga s jugoslavenskom delegacijom u Ujedinjenim Nacijama, o kojima je posebno javljala jugo-štampa, uvjeravali su čak i šire slojeve u zemlji, da se odnosi između heretika i dogmatika ne samo uspostavljaju, nego da se isti i produbljuju na mnogim poljima, posebno u jednoj osnovnoj činjenici, da je Tito sistematski odbijao da ulazi u NATO, i da se čak i vezuje u bilo kakvoj američko-zapadno-europskoj izrazitoj akciji, koja bi mogla slabiti sovjetske djelatnosti u bilo kojem dijelu zemlje.

Kako je ovaj tekst objavljen 11. siječnja 1954., dakle samo nekoliko mjeseci od mojeg istraživanja uzduž naših granica, isti je izazvao ogromnu senzaciju u američkoj javnosti. Utisak je bio općeniti, tako da je i sâm Tito pozvao predstavnike međunarodnog tiska, i kako je javila Associated Press, nazvao moje pisanje ocrnjivačkim i lažnim («slanderous writing»). Međutim, i pokraj Titova demantija, interes se nije zaustavljao, nego je prenesen na istraživanja drugih američkih organizacija, posebno Kongresa. Pitalo se, ima li smisla sipati američki novac u Titovo nesigurno i labavo «savezništvo»? I kad su Bulganjin i Hruščov stigli u poklonstvenu deputaciju na Brione, ljudi su mi prilazili na primanjima i govorili: «Čestitamo, imali ste pravo»! Iste godine u travnju 1954. Kongres se zainteresirao za čitavo pitanje, i na traženje newyorške zastupnice u Kongresu, Edna F. Kelly, prenio čitav moj tekst s odobravanjem. Titove makinacije, niti njegove diplomacije u Washingtonu nisu uspjele. Štoviše, bio sam pozvan ponovno, da svjedočim pred Senatskim odborom o pitanju «Cilja sovjetske djelatnosti u Sjedinjenim Državama». Bilo je to 6. lipnja 1956. Istragu je vodio Robert Morris. Istraga je bila opsežna. Ali u nizu te istrage sudjelovali su i mnogi bivši komunisti, kao i izbjeglice iz jugo-istočne Europe. Među ostalima, na te istrage bio je pozvan i dr. Slobodan Drašković, s kojim sam imao prilike razgovarati. Na prvome susretu smatrao me je Srbinom, jer da je u njemačkom ropstvu čitao moju «Agoniju Evrope», za koju je kazao, da se mnogo čitala i raspravljala među zarobljenim srpskim intelektualcima. Slobodan Drašković je bio jedan od najuspjelijih đaka Slobodana Jovanovića, na fašističko-desničarskoj liniji, dok je dr. J. Đorđević bio isto tako jedan od njegovih đaka na ljevičarskoj liniji. Prvi je svršio u Chicagu, kao vođa velikosrpske i protuhrvatske desnice, dok je drugi jedan od vrhova komunističke ustavno-državno-administrativne hijerarhije. U razgovorima s Draškovićem došao sam do zaključka, da je njegov stav prema Hrvatima toliko negativan i ekstreman, da bi bilo uzaludno gubiti vrijeme u nekim pregovorima. Kad mi je Ivan Meštrović, koji mu je poznavao oca, radikalskog prvaka Milorada Draškovića, govorio, da je bio jedan od rijetkih radikala vrlo širok prema Hrvatima, i da bi se on rado sastao s dva Draškovićeva sina, Slobodanom i Miloradom, prvi je to odbio, mrko me pogledavši. Tolika je bila mržnja kod Slobodana Draškovića protiv Hrvata, čak i Meš-

trovića. Osnova mojeg svjedočanstva u Senatu bila je moja «inside story» iz Freemana. U jednu riječ, Tito ostaje komunist, i on ne će ne samo ni za dlaku odstupiti od tog svojeg životnog uvjerenja, nego ne će osnovno dirati ni vodstvo Moskve nad svjetskim komunizmom. «O tome pitanju», kazao sam, «mi se moramo složiti s Titom. On nije nikada kazao, da on nije komunist. On je stalno izjavljivao, da je komunist. Čak i prošle jeseni, kad je ministar vanjskih poslova Dulles bio na Brionima u posjetu Titu i dao onu čuvenu izjavu, u kojoj je kazao, da je Tito obećao osloboditi narod od komunističkog ropstva, Tito je odmah zanijekao tu izjavu, kazavši, da se on s istom ne slaže. Što Tito misli, kad on ističe načelo nezavisnosti i samoopredjeljenja, to je, da se Zapad ne miješa u one zemlje, koje su komunisti osvojili. Načelo samoodređenja i nemiješanja u komunističke zemlje, koje su bile osvojene i porobljene od komunista 1945., predstavlja za komuniste svršen čin. Oni se, naime, boje, kad bi Zapad posredstvom Ujedinjenih Naroda uspio ostvariti u tim zemljama slobodne izbore pod kontrolom Ujedinjenih Naroda, da bi oni te izbore izgubili, uključivši Jugoslaviju, gdje komunistička Partija nema više od 5 % naroda. Radi se o ideološkom nesporazumu. Kad Tito govori o samoodređenju, Amerika misli, da se tu radi o samo-obrani Jugoslavije. Tito je isključivo zainteresiran za samoodređenje komunističkih Partija, koje su zauzele vlast za «željeznim zastorom». Nastavio sam zatim kritiziranjem politike «Slobodne Europe» i njihovih radio-emisija, u kojima traže od komunista, da ne prestaju biti komunistima, da u tome imaju podporu američke vlade, nego da prestanu «podupiranje ruskog imperijalizma». — «Takva je politika», izjavio sam, «demoralizirala protu-komuniste ne samo u Jugoslaviji, nego u cijelom «željeznom zastoru» ...Moram kazati i to, da je ta i takva američka politika izazvala ogromnu zbrku i kod Amerikanaca srpskog, hrvatskog, slovenskog i makedonskog porijekla. Prije 1950... oni su vjerovali, da je Tito bio neprijatelj Amerike i neprijatelj njihove vlastite zemlje. Poslije 1950., otkako je uslijedila sva ova propaganda o tome, kako je Tito dobar komunist, pošten komunist, sve ih je neobično pobrkala... Stanje u Jugoslaviji nije se popravilo. Kardinal Stepinac još uvijek je u kućnom zatvoru. Kad svećenstvo primi novac, da se moli u crkvama za žive i mrtve mnogih američkih hrvatskih obitelji, oni moraju u Hrvatskoj predati taj novac državnim organima,

koji im nameću takse, koje jako smanjuju vrijednost poslanog novca. To je tek jedan vid progona Katoličke Crkve, da ne govorimo o ostalim sistematskim progonima Crkve i crkvena odgoja». Na pitanje senatora Eastlanda, koliko je američka potpora u novcu i u materijalu koristila Jugoslaviji, odgovorio sam:

—Ekonomski, zemlja se nalazi u sličnom siromaštvu, u kojem je bila prije, no što se je novac otpočeo slijevati u zemlju. I to radi toga, što Titu nije bilo do toga, da poboljša blagostanje naroda, da poboljša narodnu normalnu ekonomiju. Kod Tita je glavni cilj oduvijek bio, da unaprijedi ono, što komunisti zovu komunističkom ekonomijom, koja jača sistem: Partiju, birokraciju, vojsku, policiju i sve ostalo u uskoj vezi s ideologijom.

I zatim je uslijedio ovaj dijalog:

Predsjedavajući senator Eastland: —Ja Vas ne pitam, koliko je dobroga naša ekonomska potpora Jugoslaviji proizvela u Jugoslaviji, nego koliko je ista koristila ovoj zemlji?

Radica: —Zavisi od Vas, Senatore, da na to odgovorite.

Eastland: —Ali koji je, sir, Vaš sud o tome? Ja držim, da u ovoj zemlji ima pametne čeljadi. Ovo je ogromna zemlja, koja raspolaže inteligentnim stručnjacima, i oni trebaju sami suditi po svojem kriterijumu, što su tamo postigli...

Eastland: —Vi ste sada dobili 30 milijuna dolara u vojničkoj potpori, određenoj sada za Jugoslaviju. Kakve dobre koristi tih 30 milijuna dolara mogu pridonijeti Sjedinjenim Državama?

Radica: —Ja držim, da Jugoslavenima ne će pridonijeti nikakvo dobro. Zar nije maršal Tito jučer u Moskvi izjavio novinarima, kad ga je jedan Amerikanac upitao: «Izgleda, da Vi navodno ne ćete primiti ovih 30 milijuna!», on reče: —«Nas se ne tiče». Dakle, gosp. Tito je već primio 300 milijuna — mislim 300 milijuna na račun kredita, pruženog od Sovjetskog Saveza Titu. To znači, da Tita čak i ne zanima, da preuzme taj američki novac. Ja čak držim, da pošto je Tito odbio tih 30 milijuna, ja ne bih nikako išao za tim, da mu ih namećem. U jutrošnjem tisku čak i stoji, da je Tito izložio ruglu USA Senatore, koji izjavljuju, da Tito ne treba taj novac. Ako on taj novac ne treba, ne bi ga trebalo s istim snabdijevati.

U to isto vrijeme vodile su se diskusije po Radio-stanicama i Televiziji o tome, da li treba imati povjerenja u Tita,

i kakvu politiku treba voditi. Jedna od vodećih televizijskih stanica, ABC (American Broadcasting system), imala je na programu ciklus debata pod zajedničkim naslovom: *On Trial* (Na sud). U okviru tog programa dat je jedne večeri i program *«Tito On Trial»* (Tito pred sud). Formalno, bila je to uobičajena sudska rasprava. Obranu Tita vodio je Prof. Philip Mosely od Columbie, dok sam ja bio izabran za glavnog tužitelja. Dakle, za i protiv Tita? Diskusija je bila vrlo živa, jer je bilo i pitanja iz publike. Iako je beogradska služba bila prisutna, nisam se nimalo ustručavao, da najtežim ali i najprovjerenijim istinama napadnem Titov sistem, njegova krvava zlodjela, i da najsnažnije uzmem u obranu kardinala Stepinca, kao što sam to učinio i u liberalnom katoličkom časopisu, «The Commonwealeu» (Stepinac and Tito, 27. ožujka 1952.), što je ponajviše uzrujavalo velikosrpsku komunističku diplomaciju. Jedna sasvim značajna diskusija povela se je, na zahtjev vodstva stranog tiska, u Overseas Press Club of America (Klub prekomorske štampe Amerike), kojoj je učestvovala i štampa dopisnika akreditiranih kod Ujedinjenih Naroda. Tema je bila «Možemo li poslovati s Titom?». Pozitivno je mišljenje razvijao O. John Rogge, koji, iako nije bio ni komunist ni ljevičar, zalagao se je za privrednu i diplomatsku suradnju s Titom, ističući takvu politiku kao sasvim korisnom za američke interese u borbi protiv sovjetskog komunizma. Ja sam rušio takvu tezu, ističući, da će Jugoslavija ostati komunistička, i u svakom presudnom trenutku bit će na strani Sovjetskog Saveza. Bio sam pri tome usamljen.

UBOJSTVO ILI SAMOUBOJSTVO LUJA ADAMIČA?

JEDNA od najsenzacionalnijih dogodovština tih godina bila je neočekivana i nenadana smrt Luja Adamiča, koja je uzbunila svu new-yoršku, napose našu javnost. Dana 4. rujna 1951. sav tisak i sve radio-emisije javile su, da je pisac Luj Adamič umro. Kako nitko nije očekivao takvu vijest, pa ni Adamičeva supruga Stella, koja se nalazila u Kaliforniji, mislilo se odmah, da se radilo o ubojstvu. Službeno se odmah javilo s policijske strane, da je Adamič nađen mrtav s puškom, u jednom krilu studija svoje farme, koja je na mjestima gorjela. I pokraj službenih isticanja, da se radi o samoubojstvu, najveća većina poznanika i prijatelja držala je, da se radilo o ubojstvu. Takvo ubojstvo moglo je doći samo od četničkih velikosrpskih elemenata, koji su javno govorili, kako Adamiča treba ubiti, ili još mogućnije od srpsko-hrvatskih prosovjetski orijentiranih staljinista, a možda i po savjetu moskovskih organa? U zadnje vrijeme, komunistički listovi, i «Narodni Glasnik» i «Slobodna Reč», koji su ostali vjerni Staljinu, žestoko su napadali Tita i protu-staljinističku akciju jugoslavenskih komunista. U maloj grupi jugoslavenskih komunista većina je ostala vjerna Staljinu i obarala se na Tita najtežim uvredama, koje se nisu razlikovale od onih, koje je godinama protutitovska štampa upućivala na račun Tita i komunista. Kao što mi je bilo poznato iz prve ruke, Adamič je bio duboko ne samo iznenađen, nego i pogođen Staljin-Titovim sukobom. Nije ga samo smatrao slabljenjem mogućnosti ostvarivanja svjetske revolucije, nego i eventualnim svjetskim ratom. U tu svrhu on je odlučio posjetiti najprije Sovjetski Savez, zatim Beograd, i posredovati u pravcu smirivanja dva komunistička saveznika. U vezi s tim uputio je sovjetskom ambasadoru Panjuškinu molbu, da mu izda vizu, na koju nikada nije dobio odgovora. Odmah zatim posjetio

je sovjetsku ambasadu u Washingtonu, gdje su ga primili dva tajnika, koja su ga nadugačko ispitivala o ciljevima njegova putovanja i o njegovim vezama s Titom, osudivši, u njegovu prisustvu njegovo (Adamičevo) pisanje o sukobu Tito-Staljin, iako je to pisanje bilo vrlo oprezno. Adamič je, naime, sav sukob pripisivao intrigama američkog imperijalizma. I kad nije dobio nikakva pozitivna odgovora na njegovo traženje vize, i zamolio tajnike, da ga predvedu do ambasadora, ovi su to odbili, izjavivši, da je Panjuškin bolestan. Poslije neuspjeha da uspostavi veze sa Sovjetima, Adamič je krenuo u posjet Jugoslaviji. Bilo je to u veljači 1949., kad je s velikim počastima bio primljen na beogradskom uzletištu. «The New York Times» od 15. veljače 1949., javio je iz Beograda: «Beograd pozdravlja Adamiča... Iskazao se je piscu veći doček, nego je iskazan Višinskome», koji je kratko vrijeme prije toga dolazio na Dunavsku konferenciju. I uistinu, na dočeku su bili svi Kardeljevi ljudi, Kidrič, Bebler, i, razumije se, Ivo Andrić, neizbježivi paradni palafrenjer na svakom značajnijem dočeku svjetskih ličnosti. Adamičev je cilj bio, da napiše u prvome redu knjigu o Titu, zatim pet knjiga o komunističkoj Jugoslaviji. Trebala je to biti prva epika partizanske borbe, zauzimanja vlasti i pobjede Tita nad domaćom i svjetskom reakcijom. Adamič je u to vrijeme objavljivao jedan svoj bilten, *Trends and Tides,* u čijim je svescima, još dok se je nalazio u zemlji i napose po povratku na svoju farmu u Milfordu, u New Jerseyu, objavljivao sva svoja otkrića, sve svoje susrete i sve svoje razgovore s vodećim ličnostima novog režima, ali i s običnim svijetom, seljacima i radnicima. Materijal je trebao biti razrađen u knjigu, kojoj je već davao i tentativni naslov, *The Eagle and the Roots* (Orao i korijenje). Kroz ovaj bilten nije objavljivao svoje razgovore s Titom, nego je samo dao do znanja, da su isti toliko značajni, da će baciti pravo svjetlo na Titov odpor Staljinu. Taj momenat je i najviše zabrinjavao Staljina i Moskvu, jer se je očekivalo, da će Adamič zaći u objavljivanje svih onih crnih i negativnih strana iz Staljinova života. Zato se, i između ostalog, prilikom Adamičeve nagle smrti i govorilo, da je Adamičevo ubojstvo ponovljeni slučaj ubojstva Trockoga u Meksiku, koji je još uvijek bio vrlo žive uspomene kod američkih ljevičara. Adamič je, šaputalo se, pripremao novu istinu o Staljinu, koja će konačno pokopati ljudoždera i Kaligulu iz Kremlja.

Na povratku u New York, pa i u Kaliforniji, Adamič je nekoliko puta bio izazvan od anonimnih napadača. Prilikom Adamičeve smrti, Anton Smole, Tanjugov dopisnik, izjavio je:

"Prošlog lipnja Adamič je došao iz Kalifornije u New York... Govorili su za večerom o njegovoj knjizi. Glavna je misao bila protumačiti poziciju Jugoslavije danas u svijetu. Također protumačiti unutrašnji razvoj Jugoslavije i ulogu, koju ona igra protiv sovjetske agresije. Dok smo razgovarali, Adamič reče: «Meni se prijete stanoviti elementi! — Bio sam iznenađen. Ljeta 1949. Adamič kaže: jedan čovjek pojavio se na mojoj usamljenoj farmi blizu Milforda, N. J., dok je on bio sâm. Adamič reče, da je tek slabo poznavao čovjeka, da je isti bio povezan s agentima Kominforme u Sjedinjenim Državama i s američkom komunističkom Partijom ...Taj ga je čovjek upozorio, da prestane pisanjem povoljnih članaka o Jugoslaviji i posebno ga je opomenuo, da ne objavljuje knjigu. Listopada 1949. čovjek se ponovno vratio i podviknuo mu: «Ti si izdajnik radnog naroda. Ti ćeš loše završiti!» Sredinom 1950., dok je gđa Adamič bila u New Yorku... kola s oznakom države Michigan stigla su gore na farmu. Raspitikivali su se za knjigu i tražili su rukopis, ali dok se stvari nisu pogoršale, jedna kola noseći rubeninu stigla su na farmu, što je prisililo četvero napadača, da se hitno povuku i nestanu svojim kolima...! Uslijed toga, Adamič je odlučio, da se povuče u Kaliforniju i da tamo dovrši knjigu. Do ožujka 1951. nije ga nitko dirao. Jedne noći, dok je šetao, dvoje ga je ljudi napalo. Zaprijetili su, da će ga ubiti, ako im ne preda rukopis. On je odgovorio, da ga nema, da ga ima izdavač. Izudarali su ga do besvijesti." *(The New York Herald Tribune,* 6. rujna 1949.).

O sličnim prijetnjama čulo se je u razgovorima našeg svijeta. Uostalom, najbolje se je moglo zaključiti iz napadaja, kako rekoh, «naše» komunističke štampe. Ali značajno je, da poznanici i prijatelji Adamiča, kao poznati columnist-novinski člankopisac, Max Lerner, koji se je zadnji put sreo s Adamičem u Beogradu, nije isto tako vjerovao, da bi Adamič bio mogao počiniti samoubojstvo. Lerner je navodio u svojem tekstu, kako mu je Adamič čitave sate pričao, kako je bio oduševljen s Titom, s kojim je, navodno, proveo čitav jedan dan u Skoplju, na jednom zboru od stotine tisuća ljudi, na kojima je Tito bio prihvaćen takvim oduševljenjem, kakvo Adamič nije nikada doživio. Međutim, protiv svih nagađanja, kritičkih prosvjeda i traženja, da se kaže istina, da

li je Adamič ubijen ili je počinio samoubijstvo, nadležne vlasti zaključile su slučaj najobičnijom suhom tvrdnjom, da je Adamič počinio samoubojstvo, iako za to nije bilo uvjerljivih dokaza!

Adamičeva knjiga, koja se zatim pojavila u izdanjima Doubleday Doran nakladnika, a ne više kod Harpersa, koji je prekinuo s Adamičem zbog toga, što je morao isplatiti 20.000 dolara Winston Churchillu, uslijed laži navedenih u knjizi: *«Večera u Bijeloj Kući»*, nije naišla na veći interes, svakako nije značila nikakav književni uspjeh. Bilo u mojim prikazima, koji su se uglavnom ograničili utvrđivanjima Adamičevih propagandističkih laži, bilo u prikazima američkih kritičara, koji su isto tako knjizi osporavali važnost, uslijed očevidne propagande, ali su je i sasjekli zbog pomanjkanja veće književne vrijednosti. «Orao i korijenje» imala je ogroman neuspjeh. Nagomilana i stvarno pretjerana u opisivanju Titove Jugoslavije, kao sasvim preporođene Titovim magičnim štapićem, knjiga je značila i književnu smrt Luja Adamiča. Da je ostao i živ, on ne bi bio vršio snažnijeg utjecaja u američkoj javnosti, jer je od idealiste, koji je predviđao sudbinu čovječanstva u preobražaju Amerike kao «Nacije Nacijâ», podizanju etničkih grupa i napose crnaca na stepen ravnopravnosti s Anglosaksoncima, on se je toliko zanio za Titom i komunizmom u Jugoslaviji, da taj put nije nikako mogao donijeti nikakve pozitivne koristi razgranjivanju i ostvarivanju jedne nove Amerike. Jer taj nije mogao biti put Amerike, kako su je zamišljali ni stariji, ni noviji preporoditelji američke demokracije. Adamič, poslije ove knjige, nije mogao koristiti ni Jugoslaviji, jer Titov komunistički put nije mogao biti put posljeratne Amerike, koja je morala u prvome redu braniti svijet od sovjetsko-komunističke ekspanzije. Na hrvatsku pa i na slovensku emigraciju, Adamič nije više imao nikakva utjecaja. Adamičev glavni cilj u pisanju ove knjige, koju nije završio, nego su je dopunili i pripremili za tisak Stella Adamič i Timothy Seldes, bio je, da zauvijek utuče Rebeccu West i njenu knjigu «Crno Jagnje i Bijeli Sokol», koju i nadalje čita svaki Amerikanac, kada se sprema na put u naše krajeve.

MEŠTROVIĆEVI NAPORI ZA STVARANJE JEDNOG HRVATSKOG PREDSTAVNIŠTVA

SMRT Adamiča nije dublje uznemirila emigraciju. Glavnina se radovala, što je Tito izgubio glavnog propagandistu u Americi. Stanje u emigraciji se je i nadalje nastavilo u poznatom stilu: političari su se i nadalje svađali i razbijali u stranke, pokrete i frakcije, što više i nije zanimalo američku javnost, ukoliko ju je uopće u početku i znalo pokadšto zabrinuti. Inteligencija je, međutim, prelazila k solidnim naporima, među koje treba istaknuti svakako pojavu *«Hrvatske Revije»* (1951.), *Hrvatske Akademije u Americi* (Croatian Academy in America) s njenim *Journal of Croatian Studies*. Kako je u međuvremenu stigao u Ameriku Ivan Meštrović, smatralo se to svakako našim najvećim događajem. Prije nego prijeđem na djelatnosti inteligencije, red je, da se Meštroviću posveti pažnja. Dolazak Meštrovića u Ameriku bio je posve već utvrđen u Rimu, prije mojeg odlaska srpnja 1946. I u američkim krugovima vladalo je za njegovo useljenje iskreno dobronamjerno raspoloženje. Još u samom Rimu, američki kulturni ataše ponudio mu je čak i atelijer u Američkoj Akademiji, i pripremao njegov polazak. Kod svega toga, ja sam posredovao u samom Rimu, ali u New Yorku ogromnu je podporu dala Malvina Hoffman, koja se kao kipar smatrala Meštrovićevim ne samo prijateljem, nego i učenikom. S njom je isto tako radio i naš odvjetnik u New Yorku, Dubrovčanin Nikolorić. Gđica Hoffman uredila je, da prilikom prvog dolaska u Ameriku Meštrović održi svoju reprezentativnu izložbu. Ista je i bila održana, i to u jednom od najvećih svjetskih muzeja, u Metropolitain muzeju. Otvaranju izložbe prisustvovalo je mnogo starijeg svijeta, koji se sjećao Meštrovića iz godina poslije Prvog svjetskog rata, kad je Meštrović u New Yorku i u Chicagu osvojio umjetničku javnost svojim

Indijancima, a i po većem broju portreta uglednih i bogatih Amerikanaca. Međutim, ovog puta osjetilo se iz pisanja kritike, da se Meštrović, kako su ga zvali «sculpotor's sculptor», prosuđivao pomalo značajnim kiparom prošlosti, zaostajućim za sadašnjicom. Meštrović je u prvoj fazi svojeg boravka dobio položaj profesora kiparstva na Sveučilištu u Syracusi, ali mu je vrlo brzo bio ponuđen položaj glavnog profesora kiparstva na vodećem i najuglednijem katoličkom sveučilištu Notre Dame, u South Bend, u Indiani. Tu mu je bio sagrađen i poseban atelijer, gdje je odgajao u vjerskom kiparstvu ogroman broj katoličkih kipara i časnih sestara. Bila je to velika razlika od onog nedostojnog i bijednog atelijera u Syracusi, gdje me je hvatala muka, kad sam se sjetio Meštrovićevih atelijera u Zagrebu i u Splitu. Pomislio sam: —Nema toga iseljenika, za koga u jednoj ili drugoj etapi Amerika nije čemerika. — Bilo mi je čak i žao, što sam ga uvjeravao u Rimu, da se ne vraća kući, jer da će ga bravi i zavidnici, poput Augustinčića, kojima je nitko drugi nego Meštrović probudio talente, izlagati raznim ponižavanjima. Nisam tada toliko mislio na Krležu, jer i on se je još uvijek nalazio u čistilištu, čekajući da uđe u Titov raj, koliko na Meštrove nezahvalne učenike. U samom Splitu, isto bi tako njegovo boravljenje bilo izloženo čak i lokalnim intrigama, u vezi s teškom sudbinom njegova prijatelja Ive Tartaglie, bivšeg načelnika i bana, s kojim je Meštar bio prijateljski ali i poslovno vezan. Dolaskom preko mora, Meštrović je ipak uštedio sebi i svojima najgora stradanja, kojima je najveći dio njegovih prijatelja bio izložen.

Moglo se je očekivati, da bi Meštrović pristupio formiranju jednog šireg hrvatskog reprezentativnog tijela, ili, kako ga je on nazvao, Hrvatskog narodnog odbora. Bilo je, naime, jasno, da će Meštrović, imajući za sobom iskustvo stvaranja Jugoslavenskog odbora za vrijeme Prvog rata, doći do zaključka, da bi trebalo pristupiti ostvarivanju sličnog napora, ali sada isključivo hrvatskog, i poslije Drugog rata. Sasvim shvatljivo, on je bio mišljenja, da se na čelo takvog odbora postavi Vladko Maček, dok je u ime svećenstva smatrao najpogodnijim franjevca Dra D. Mandića, povjesničara. Sve ostalo predalo bi se mlađoj generaciji, da vodi i izvede tehničke poslove: kontaktiranja s iseljenim mnoštvima i s međunarodnim krugovima. Meni je povjerio glavni dio rada, organiziranje tajništva. Isto tako i Anti Smith Paveliću, kojeg je Meštrović šaljivo dirao, da se «suviše odmara» pa me je neprestano gurao, da svu stvar preuzmem u svoje ruke. Maček je svu stvar uzimao olako, i Antu Smith Pavelića prozvao Dr. Ante Pavelić treći. Prvi mu je bio Pavelićev otac, zubar Dr. Ante Pavelić, koji je predveo hrvatsku delegaciju u Beograd, predavši, kako je to Dr. Ivan Pernar, seljački tribun, naglašavao Hrvatsku Aleksandru; drugi Dr. Ante Pavelić Poglavnik. Pregovori između Meštrovića i Mačeka, kao i posebno hercegovačkih franjevaca, koji su uistinu predstavljali hrvatsku Crkvu u slobodi, nisu išli ni glatko, ni pozitivno. Za mene je sve to bilo prvo konkretno iskustvo s hrvatskom politikom i hrvatskim političarima. Znao sam iz ratnog iskustva, da je izbjeglištvo najteža nesreća, koja može zadesiti političkog čovjeka pa i intelektualca ne samo kod nas, nego i kod velikih naroda, kao što su bili izbjeglice Francuzi, Talijani pa i disciplinirani Česi. Ali što se nas tiče, radilo se o odnosima između Hrvata i Srba, dva uistinu različita naroda. Sada se, međutim, radilo u odnosima između Hrvata i Hrvata. U jednu riječ, o jednoj, isključivo našoj hrvatskoj stvarnosti. I što je bilo ponajviše iznenađujuće, nije mi bilo teško osjetiti, da je između Meštrovića i Mačeka, i to više Mačeka protiv Meštrovića nego li Meštrovića protiv Mačeka, tinjao dubok sukob. U suštini, radilo se o tome, da je Maček imao duboko nepovjerenje prema hrvatskoj inteligenciji, napose prema političkoj trojici Trumbić, Supilo, Meštrović. On je bio, u jednu riječ, nepovjerljiv prema hrvatskoj inteligenciji, koja nije bila ni odgojena, ni privržena Radićevom pokretu. On je bio mišljenja, da je ta inteligencija sistematski upropaštavala svaku političku djelatnost; i, u jednu riječ, nije htio dijeliti politiku bilo s kime! To je, uostalom, osjećao i znao iz iskustva sa Stjepanom Radićem i kasnije s Mačekom, da stvari ne će glatko ići. One, uostalom, i nisu glatko išle. U jednu riječ, do stvaranja jednog hrvatskog reprezentativnog odbora nije uopće došlo: a i nije moglo u punom pravcu ni doći, kad se Maček najprije skanjivao i, zatim, poslije formiranja Odbora za Slobodnu Europu, konačno odlučio, da se ne vezuje ni s kim u emigraciji.

Tek kroničarske dužnosti radi, moram ipak istaknuti, da sam često putovao između New Yorka, Washingtona, Syracuse, uvijek zapomažući i apelirajući na Meštrovića i Mačeka, da se nešto učini, ali bez uspjeha. U veljači 1948. ipak u

sporazumu i Mačeka i Meštrovića odazvao sam se pozivu hercegovačkih franjevaca, da posjetim Chicago i da održim jedno predavanje na sastanku Ujedinjenih Hrvata o svojim dojmovima najprije u domovini, i zatim o mogućnostima i o perspektivama našeg rada u borbi protiv stanja u domovini. Predavanje je bilo vrlo dobro posjećeno. U franjevačkom samostanu vodili su za mene brigu dr. fra David Zrno, jedan od naših starih franjevaca, koji su uložili ogromne napore za razvoj hrvatske nacionalne svijesti kod našeg iseljena naroda; i mladi franjevac intelektualac dr. fra I. Sivrić, pisac odlične monografije o Strossmayeru i jedno vrijeme urednik glasila Katoličke Zajednice, «Naša Nada», čiji je engleski dio uzdigao do odlične publicističke vrijednosti. Oni su na mene ostavili dubok utisak. Kad je riječ o hrvatskim franjevcima, mora se istaknuti, da su oni oduvijek išli za tim, da kod našeg iseljenika sačuvaju ne samo odanost Katoličkoj Crkvi, čiji su bili vjerski svjedoci, nego i stoljetnoj težnji hrvatskog naroda za državnom nezavisnošću. U svojem prvom posljeratnom nastupu, poslije duboke analize hrvatskih pozicija u vrijeme rata, pozvao sam američke Hrvate: *«da se sjedine u borbi Amerike protiv komunizma za slobodu i demokraciju, da ostanu vjerni idejama i načelima, na kojima je sazidana velika američka demokracija i njena velebna i silna sloboda. Američki Hrvati i Hrvatice moraju ponovno visoko dignuti stijeg slobode i kazati Americi, da Hrvati nisu komunisti i da se hrvatski narod bori kao David u borbi protiv nadmoćnijeg komunističkog Golijata. Američki Hrvati moraju baš i kao Američki Irci podupirati slobodu, sjedinjenje, nezavisnost i suverenitet hrvatskog naroda u budućnosti».* I ovo, što je bila uvijek moja teza: *«Hrvati i Hrvatice diljem svijeta moraju da se sjedine, da budu brat bratu i sestra sestri, i da u vanjskom svijetu pokažu, da su dostojni naroda, koji je pridonio zapadnoj civilizaciji svojim genijem i svojim radom. Američki Hrvati i Hrvatice moraju u svojoj novoj postojbini biti tumači želja, stradanja i patnja hrvatskog naroda i moraju visoko ustati protiv svih onih, koji ih zavode stramputicama i po drugi put prijete da hrvatsko ime oblate onim, čega nema i ne može biti u hrvatskom narodu. U ovoj velikoj noći svijeta, kad predstoji novo buđenje i nova zora, Hrvati se moraju sjediniti i u slozi pripremiti puteve dolaska novog doba slobode!»*

Na povratku iz Chicaga, zadržao sam se u Washingtonu

i kolikogod se Maček zanimao za sastanak i slagao s mojim govorom, postalo mi je posve jasnim, da je kod njega bila sasvim udaljena svaka pomisao o stvaranju nekog zajedničkog odbora, što je, razumljivo, djelovalo vrlo negativno na franjevce a i na Meštrovića. I ne samo na njih, nego i na ogroman broj hrvatske izbjegličke inteligencije u Americi i u Kanadi a posebno u Europi. U svojim protestima protiv Mačekova odbijanja, da preuzme vodstvo jednog općehrvatskog reprezentativnog tijela, ponajviše se isticao i narodni zastupnik prof. Roko Mišetić. Mnogi od nas imaju veliki broj pisama, u kojima je Mišetić ne samo živo kritizirao Mačeka, nego i njegova užeg suradnika B. Pešelja, smatrajući ga odgovornim, što, međutim, nije bilo sasvim ispravno, jer je Maček, kao, uostalom, i kasnije J. Krnjević, polazio s isključiva stanovišta: tko hoće jedan širi odbor, neka se upiše u Hrvatsku Seljačku Stranku, i s njenih pozicija brani interese hrvatskog naroda. Isto tako, vrlo često mi je Maček znao ponavljati, da on nije «vođa hrvatskog naroda», nego Hrvatskog Seljačkog Pokreta. Tu je formulaciju Mačekova položaja često navodio, i to s posebnim naglaskom, i sâm Pešelj. Konačno, kod svega toga pojavljivalo se i to, da Dalmatinci Meštrović, Radica, Mišetić, Kljaković, M. Vučetić i ostali traže odbor, dok ga Hrvati iz gornje Hrvatske ne trebaju. U vezi s takvim stanjem, koje je izazvalo Mačekovo odbijanje stvaranja i ulaženja u opći hrvatski odbor, ja sam Mačeku uputio pismo, koje donosim, jer je bilo prihvaćeno od velikog dijela hrvatske političke emigracije. Isto, od 19. veljače 1948., glasi:

"Poštovani gospodine Predsjedniče:

"Na povratku iz Washingtona i Chicaga, želim Vam se najprije zahvaliti na srdačnom i toplom prijemu, koji sam naišao kod Vas i u Vašem izbjegličkom domu. I ovog puta osjetio sam duboke crte Vašeg značaja: ljubav prema čovjeku i nepovjerenje prema svakom pokretu sile i nasilja. Na putu između Washingtona i Chicaga, s osobitim sam zadovoljstvom pročitao Vaš članak o Gandhiju, koji mi je bolje i izrazitije no išta drugo protumačio i smisao Vaše političke filozofije i Vašeg etičkog vjerovanja u pobjedu pravde.

"Međutim, moram Vam odmah kazati, da mi je vrlo žao, što nismo bili u stanju da se sporazumimo o stvaranju jednog hrvatskog političkog odbora, koji bi imao za cilj, da u ovim tragičnim vremenima obuhvati sve hrvatske snage, od desnice preko sredine do anti-komunističke i demokratsko-liberalne ljevice, pod Vašim vodstvom i pod vodstvom HSS-a. Moje je,

naime, mišljenje, i osjećam, da je i mišljenje velikog broja hrvatskih političkih ljudi i inteligencije u emigraciji, da bi takvo tijelo odgovaralo ne samo potrebama emigracije, nego i hrvatskog naroda u zemlji, i da bi, na kraju krajeva, hrvatsku etničku grupu postavilo u red drugih etničkih grupa, čija se vodstva nalaze u izgnanstvu, uslijed komunističko-sovjetskih terorističkih metoda u njihovim zemljama. Takvo jedno tijelo manifestiralo bi pred licem svijeta, da smo mi Hrvati politički zreli i da smo spremni, da i ovog puta, u završnom sređivanju svijeta, iznesemo jasno razvijenu misao o potrebi osiguranja hrvatskom narodu njegova suvereniteta u odnosu prema drugim narodima, s kojima geografski živi. Jer, Vi ćete se složiti s činjenicom, da se za Jugoslaviju može kazati ono, što je Metternich govorio za Italiju početkom prošlog vijeka, da je ona geografska ekspresija...

"Kako je upravo sjajna okolnost ta, što svi Hrvati smatraju Vas ne samo za predsjednika HSS-a, nego i za vođu hrvatskog naroda —uistinu rijedak slučaj u položaju drugih etničkih grupa u emigraciji— mislio sam, da biste Vi bili jedini u stanju, da okupite sve Hrvate i u jednom tijelu, čiji bi karakter imao biti: interes hrvatskog naroda u budućem razvoju svijeta, njegov nacionalni i politički i državni položaj, zatim predstavljanje potreba moralnih, ekonomskih i političkih hrvatskog naroda pred licem Zapada, i, konačno, sređivanje prilika naše emigracije, koja, moralno i fizički razjedinjena i slomljena, strada po svima kontinentima svijeta. Takvo bi tijelo imalo značajan efekt i na Američke Hrvate, koji bi nas nesumnjivo poduprli i koji bi prišli k nama u većem i značajnijem broju. Na taj bi način Vaš boravak u Washingtonu otskočio i pred očima Amerike, kojoj leži na srcu bolno pitanje američkog hrvatstva, koje još stoji pod utjecajem Titova plana na razbijanju Amerike. Kad bi se sve to izvelo, vjerujem još i danas, i Vaša uloga kao i uloga HSS-a dobila bi na historičkoj važnosti i izvršila bi osnovnu misiju svake političke emigracije: sjedinjenje naroda, svih njegovih grana i struja, i postavljanje tog naroda u kolo svih slobodoljubivih naroda u borbi protiv komunizma.

"Iako teška okolnost htjela je, da ovog puta u emigraciji, postoji i lijepi broj najbolje naše inteligencije na čelu s Ivanom Meštrovićem, koja bi surađivala u radu na okupljanju svih hrvatskih snaga i mogla svojom riječju Zapadu objasniti stanovite zablude na račun hrvatskog naroda. Ne mislim, iako ste mi Vi to široko ponudili, da bi jedno hrvatsko tijelo, na čelu s inteligencijom i sastavljeno samo od inteligencije, imalo onog efekta i na narod i na Zapad, kao kad bi bilo predvođeno od Vas. Osim toga, kao što sam Vam i usmeno rekao, takvo jedno tijelo moglo bi izazvati dojam i kod našeg svijeta, kao i kod naših zapadnih prijatelja, da se tu radi o uskom hrvatskom

dualizmu ili o nekom ideološkom sukobu, koji bi samo bio štetan svima nama, u prvome redu hrvatskom narodu kao cjelini. Hrvatski narod je uslijed kobnih političkih i ideoloških podjela toliko propatio i namučio se, da smatram pogibeljnim svako odvajanje njegovih snaga. Ja znam, da ste Vi ponudili, da u to tijelo uđu i Vaši ljudi, ali svaka hrvatska akcija bez Vašeg imena danas bila bi slaba i neefikasna.

"Ne preostaje nam, dakle, nego da svaki na svome sektoru radi, kako najbolje zna i umije u interesu hrvatskog naroda. Meni je zato milo, što ste se Vi suglasili s mojim odlaskom u Chicago, jer bih se teško sâm i bez Vašeg pristanka odlučio na taj korak.

"Stanje koje sam zatekao u Chicagu, nije me mnogo iznenadilo. Moram istaknuti, da su sve hrvatske grupe bile vrlo aktivne i da su svi htjeli čuti i Vaše mišljenje kao i moje. Hrvati u Chicagu, kao, uostalom, i diljem cijele Amerike su u velikoj krizi. Ujedinjeni Hrvati nisu izvršili zadatak, koji se od njih očekivao zato, što se nije još uspjelo okupiti dovoljno ljudi, koji bi bili u stanju da taj svijet drže na okupu, i zato, što još nije izvršen ispravan i pravilan napadaj na masu, koja, iako bi možda i napustila komunističke frontovske organizacije —ostavština ratne propagande— ne zna kuda će. Međutim, postoji danas rijetka mogućnost, da se nešto učini. Postoji stanovito razočaranje s Titom. Ono dolazi, uglavnom, zbog dva momenta: 1) politika Amerike i 2) pisma, koja naš svijet prima iz Hrvatske, koja mu govore o strašnom životu u Titovu pašaluku. Jugoslavije više nema. Srbi u Americi ne govore, niti se uopće druže s Hrvatima. Dojučerašnji susjedi u Hrvatskoj i ovdje u Americi postali su jedan drugome nepoznat svijet. Ne pozdravljaju se i ne razgovaraju. Jugoslavija je danas Titov konzulat. Kako naš svijet nije nikada volio konzulate, on i danas zazire od Titova službena osoblja i ne voli da se s istim druži. Titovi konzulati danas su komunistički agit-propi, i Jugoslavija je danas jedna službena komunistička ustanova, oko koje gravitiraju komunistički agenti i veliki, nažalost još uvijek vrlo veliki broj *korisnih budala* iz Crne Gore, Dalmacije, Srba iz Like i nekoliko Bosanaca i Hercegovaca, uglavnom Srba. Hrvati iz Dalmacije su u većini i Srbi iz Like. Inače, i najveća većina Srba i Srbijanaca je protiv komunističke Jugoslavije. U Kaliforniji, Titov pokret kod Dalmatinaca i Primoraca još je uvijek popularan. Podržava ga, naime, i američka ljevica. Ali svugdje se osjeća potreba za nečim novim. To novo nije ni Sveslavenstvo, ni Jugoslavenstvo. To novo mogli bi biti pravilno postavljanje hrvatskog problema, realističko i prema budućem problemu položaja hrvatskog naroda. Mogu čak ustvrditi, da na tabuli rasi, koju je izazvalo i srbijansko odvajanje od Jugoslavije, nastalo

u toku rata, uslijed pokolja, Hrvati mogu danas povući najkonkretnije konzekvencije i opredijeliti se kao narod i kao američki Hrvati. Komunizam je ubio Jugoslaviju, i ona više ne postoji ni u srcima, ni u dušama, ni Srba, ni Hrvata. Za komuniste, Jugoslavija nije ono, što je bila za nas. Ona je najobičnija agencija za izvođenje komunizma. Prema tome, Jugoslavija kao narodna cjelina ne postoji ni kod komunista. Staljin i Tito, koji vodi Jugoslaviju po uzoru svojeg moskovskog učitelja, operiraju državom kao sovjetskim objektom.

"Sada se postavlja pitanje, da li će Hrvati, koji su 1918. i ranije ponijeli Jugoslaviju i zatim se razočarali, koji su, po drugi put, 1945. i ranije u toku rata, ponovno nosili Jugoslaviju: demokratsku i federativnu, i sada, kad bude došlo ponovno do rješavanja sudbine Jugoslavije, i po treći put, poći istim putem, ili će slijediti primjer Srba, i raditi samo i isključivo, kako da Hrvasku što bolje moguće postave na terenu, na kojem ona leži u samostalnoj i suverenoj formi zapadno ili istočno. Mi se uistinu nismo nikada nalazili u tom pogledu u boljem stanju, nego li danas. Otrag nas postoje iskustva dvije Jugoslavije. Pred nama postoje mogućnosti ili treće Jugoslavije ili Hrvatske. Tu odluku nije u stanju donijeti sâm narod. Tu odluku mora donijeti njegova najjača politička stranka i njegova inteligencija. Vrijeme za to postaje iz dana u dan sve to zrelije. Potrebno je to vrijeme najsavršenije iskoristiti i pripremati Zapad, kako da što bolje shvati naš životni stav: položaj Hrvatske u sutrašnjici.

"Ja znam da postoje poteškoće, kao npr. pitanje granica, ali i to pitanje u stanju smo riješiti u razgovoru sa Srbima, jer nitko ne će prepustiti Srbima, ako mi to ne dozvolimo, da oni rješavaju i sudbinu hrvatskog naroda, kao što su to do sada radili, uslijed bilo našeg nehaja, naivnosti i odlučnog otpora. Srbi ne će Jugoslaviju, u kojoj oni nisu totalni gospodari. Njihovo pisanje u vodećem listu (Američkom Srbobranu), koji je za svakog Srbina i ovdje dnevno Evangjelje, stvorilo je kod Srba uvjerenje, da s Hrvatima zajednice ne može više biti. Kad je tako, što bi mi naturivali Srbima Jugoslaviju i po treći put, kad je jasno, da bi se takva i treća Jugoslavija samo nama Hrvatima osvetila. Zato ja bezuslovno vjerujem, da sudbinu Hrvatske treba pripremati i konkretno rješavati u Washingtonu —nikako u Beogradu— kad bi se tamo vratili, jer bi u Beogradu ne samo bili prevareni, ali bi, najprije Vi i svi mi zajedno s Vama, bili poubijani, i hrvatski bi narod ostao bez vodstva i bez svoje budućnosti. Iduće rješenje svjetske krize, koje neminovno mora doći, odredit će sudbinu svih naroda, pa i našeg, možda za svih sto godina. Europa će poslije sloma komunizma ući u fazu sličnu onoj, u koju je ušla poslije Bečkog kongresa 1814., kad je na načelima legitimiteta do 1914. bio izgrađen jedan od najljepših vjekova, koga je Europa imala. Poslije sloma komunizma i na ruševinama fašizma, Europa će svakako ući u eru slobode, u kojoj treba pripremiti i organizirati i nezavisan položaj Hrvatske.

"Kako svaki Hrvat osjeća i zna, da bez HSS-a ne bi uopće Hrvati mogli govoriti u zapadnom svijetu, potrebno je, da HSS okupi snage Hrvata u jednom proširenom tijelu na demokratskoj osnovi, kome bi mogli pristupiti svi demokratski elementi. Osim toga, ako se uzme u obzir, da će konačno objašnjenje između Amerike i Rusije, demokracije i komunizma, trajati prilično dugo —možda i sve do konca ovog vijeka— jasno je, da će se i u Hrvatskoj pojaviti novi elementi u borbi protiv komunizma, pa je i zato potrebno, da se otvore vrata širim slojevima. Žrtva Dra Alojzija Stepinca ostavit će nesumnjivo dubokih tragova u narodu i pojačati ugled Crkve, koju on predstavlja. Žrtve mnogih intelektualaca raznih mišljenja zahtijevat će, da se o njima povede računa. Mi smo svi za vrijeme Drugog svjetskog rata bili u lakšem položaju, jer smo znali, da ste Vi kod kuće; i da, dok ste Vi kod kuće, držite situaciju u Vašim rukama. Kolikogod svi glasovi iz zemlje govore jasno, da ste Vi i danas glavni vođa naroda, mora se dopustiti, da mnogi od nas intelektualaca želimo da surađujući s Vama i podupirući Vas, podupremo i doprinesemo oslobođenju i sutrašnjem rješenju položaja našeg naroda. U tom poslu treba svakoga okupiti i treba sa svakim raditi. U Americi, svaki predsjednik vladajuće stranke uzima u suradnju sve pozitivne elemente. To je radio Roosevelt. To sada radi i Truman. Kod nas samo postoji ekskluzivitet, koji nas je koštao strašnih žrtava. Osim toga, ja duboko vjerujem, da se nikakve akcije ne mogu voditi bez organizacije. U jednom revolucionarnom vremenu, gdje vladaju manjine i gdje mase tako malo odlučuju pa čak i u demokracijama, naše su manjine, bilo to nacionalističke i socijalno desničarske, bilo ljevičarske, odgurnule Hrvatsku onamo, gdje ona nije smjela spadati. Mi sada mora da je postavimo u pravu sredinu. To se može izvesti samo tako, da se uistinu okupe sve snage, i ako se pođe putem aktivističkog i dinamičkog organiziranja masa. Potrebno je organizirati narod, jer samo organizirani narod vrijedi i može se oduprijeti strujanjima u sukobu i neprijateljskim vjetrovima.

"Sve ovo smatrao sam potrebnim saopćiti Vam iz jedine želje, da Vam dokažem, da me je Vaš poziv na suradnju ne samo počastio, ali i ohrabrio, da Vam sve ovo napišem, dok je još vrijeme. Ja ću se sporazumno s Vama odazvati pozivu Ujedinjenih Hrvata, da govorim na njihovim skupštinama, posjetit ću i Kaliforniju, ukoliko to oni žele, ali uvijek imajući pred očima, da su moji govori upereni protiv komunizma: da našeg američkog Hrvata odvojimo od zla, koje prijeti Americi, i da

ga potsjetimo na njegovu dužnost prema slobodi i suverenitetu hrvatskog naroda. Ali ja osjećam, da je sve to malo i da bez jednog dobro organiziranog političkog tijela, mi ne ćemo biti u stanju izvršiti onu zadaću, koju narod u Hrvatskoj od nas očekuje. Jer, žalosno je uistinu doživljavati i ovo saznanje: da nije samo bilo nemoguće sjediniti Jugoslaviju, ali da je, kako vidim, i vrlo teško, gotovo često i nemoguće sjediniti sve Hrvate. To jedinstvo ste samo Vi u stanju provesti s potporom svih hrvatskih snaga.

"Molim Vas... s dubokim poštovanjem. Vaš odani *Bogdan Radica.*"

Reakcija na ovo pismo bila je vrlo teška kod svih onih koji su se nadali, da će ipak Maček osjetiti potrebu osnivanja takvog jednog tijela. Najznačajnija je svakako bila reakcija Meštrovića. U pismu iz Syracuse, od 21. veljače '48, piše:

"Primio sam Vaše pismo od prekjučer, kao i kopiju onoga što ste Staromu pisali. Zaista je žalosno da je ostario i nepomičan. Tomu, osim okoline, držim, doprinosi i to što nema od česa da živi, te da se i u tom pogledu osjeća nesigurnim. Meni je ta taktika, kako bih nazvao držanje U.H., pomalo postala čudna, jer kako ranije preko L.[ackovića], tako zadnji put preko G.[rubišića], oni su izričito obećali da će ga pomagati sa 1.000 dol. mjesečno, a sada iz Vašeg pisma naslućujem da niti to nije svršeno. Jesu li Vam što o tome rekli u Chicagu? Stari ranije nije bio protiv nekog odbora, gdje bi bile predstavljene sve struje, a sada vidite da je to kategorički odbio. Jedan od razloga će biti taj, što oni smatraju da je hrvatsko pitanje isključivo stvar njihove stranke, a drugo što mu je G.[rubišić] bio donio poruku da U.H. izričito traže da neki Dr. Jelić bude u odboru kao čovjek u koga oni vjeruju. Pešelj je ispravno primijetio da bi to bilo nezgodno. I ja sam nastojao da to G.[rubišiću] objasnim. On je to uvažio, samo sam imao utisak da su ti krugovi njihova glavna klientela za sakupljanje sredstava, pa ih utoliko teže mogu krstiti. Uvijek ista pjesma: radikalni misle da su oni jedini pravi, a ovi drugi da su jedini zvani i legitimirani. Ako se ne nađe način da se stvori zajednička platforma, bojim se da će ustaškofilski elementi porasti i da će uglavnom biti dvije veće grupe: nacionalisti i komunisti, a SS da će ostati u manjini. Za našu stvar bi to bilo jako slabo, jer ni jedna ni druga grupa ne bi imala simpatija na Zapadu. Vodstvo bi se pobojalo da će biti izbačeno iz sedla, pa ma sedlo bilo na mršavoj i izmrcvarenoj kljusini, te bi moglo opet da pravi koaliciju sa «uvidjavnijim» srpskim političarima. Zato treba poraditi što se god može da se svi slože. Ako Stari još ne će odbora,

treba ga pustiti, raditi ko dobrovoljni i čekati što će izmudrovati. Ja vjerujem u njegovo lično poštenje. Kad dodje čas, držim da će se izjasniti u onom smislu kako stvarno želi većina, a ako ne, nego počne sa Fotićima, onda će doći do kompletnog rasula naših redova.

Dobro ste učinili što ste pošli u Chicago. Govor Vam je bio dobar i umjeren. Onaj članak «Smrt jedne iluzije» Vam je odličan. Vi u to naše novinstvo koje je bijedno, unosite jedan ozbiljniji ton. Ja Vam čestitam."

[Članak *«Smrt jedne iluzije»,* tiskan u «Hrvatskom glasu», imao je snažan odjeka u emigraciji. Obilježio je moj raskid s Jugoslavenstvom. Meštrović ga je najdublje osjetio, jer je i on prošao kroz isti ili sličan raskrst. Adam Pribićević ga je oštro napao, jer sam u njemu iznio i slučaj, koji se odigrao u mojem domu na dan propasti Austrije, kad je k nama došla moja nona Čulićka, i u prisustvu mojeg oca i svih nas zajauknula: *«Dico moja, ča ste učinili. Grete s onima koji su gori od vas; a ostavljate one s kojima ste bolje živili!»*].

INCIDENT OKO PHILADELPHIJSKE DEKLARACIJE ČAKULE S MEŠTROVIĆEM O STAROM SPLITU

JOŠ jedan teži incident desio se s Philadelphijskom deklaracijom, gdje je došlo do punijeg razmimoilaženja između Meštrovića i Mačeka; i gdje se, što je najteže, osjetilo, da je Meštrović ispravno predvidio, da će se Hrvatstvo u slobodi razbiti u razna strujanja, dok će Maček ostati na bazi oživljavanja politike sporazuma sa srbijanskim političarima, u koje Hrvati nisu više imali nikakva povjerenja.

Na 11. veljače 1951. održao se izvanredno dirljiv sastanak izbjeglica, kako se još uvijek govorilo, iza «željeznog zastora». Kad smo na tom izrazu, potrebno je istaknuti i ovo: tko je, naime, iskovao taj, za to vrijeme, vrlo uspješan naziv? Prvi ga je lansirao u svijet Winston Churchill, iako veliki broj ljudi, koji su ga prvi put čuli, tvrde, da ga je stvarno prvi lansirao Vladko Maček. Ljudi zaboravljaju slogane, koji se odjedamput prošire u mase. Tako nitko više ni ne zna, da sam ja bio prvi i jedini, koji je izraz «korisna budala» donio u svijet, gdje se još uvijek i sada jako mnogo rabi. Na ovaj svečani sastanak u Philadelphiji, gradu, kako se zove, «bratske ljubavi», u kojemu je i bila pročitana Deklaracija američke nezavisnosti, koja je i unijela u povijest novu vrst vlasti, demokracije i federacije, bazirane na slobodi, zagarantiranoj zakonom, uspostavljanjem ljudskih prava za sve narode i pojedince. Nigdje, dakle, prikladnije prilike i mjesta, da se u svijet odpošalje slična deklaracija o ljudskim pravima, za koju bi se moglo kazati, da se posebno nakon Lincolna prakticira iz dana u dan u Americi. Predstavnici Albanije, Bugarske, Čeho-Slovačke, Estonske, Madžarske, Letonske, Litve, Poljske, Rumunjske i Jugoslavije, bili su svi na okupu. Kao što se iz popisa zemalja vidi, nisu bili predstavljeni narodi nego države, što je kroz Narodni odbor za Slobodnu Europu bilo

posebno traženo od Ministarstva vanjskih poslova (Departmenta of State). Bilo je između ostaloga pokušaja od strane Jugoslavenske ambasade u Washingtonu, uvijek kroz američko Ministarstvo vanjskih poslova, da se spriječi prisustvo hrvatskih, srpskih, slovenskih i makedonskih predstavnika, dakle Jugoslavije kao takve. Međutim, na insistiranje svih ostalih delegacija, koje su se zaprijetile, da ne će inače doći u Philadelphiu, Jugoslavija je prihvaćena. Mačeku je bilo mnogo stalo do toga, pa me je često pitao, da li je sigurno, da ćemo i mi biti predstavljeni? Kako je «The New York Times», koji je proslavi posvetio veću pažnju, objavio imena, i među potpisnicima bili su: Maček, Gavrilović, Fotić, Krek, S. Drašković, I. Meštrović, B. Radica, B. Pešelj, B. Haggya, G. Zlatoper. U ime svih govorio je madžarski svećenik Bela Varga, kojeg se smatralo i naprikladnijim, što je bio svećenik.

Prvi, koji su osudili Philadelphijsku manifestaciju s naše strane, bili su naši franjevci, i to preko svoje «Danice», i sva komunistička štampa kod kuće, koja je posebno istakla, da se radi o francuskim izbjeglicama, koji su u Strassburgu poslije Francuske revolucije osudili Revoluciju, i nastavili svojom reakcionarnom monarhijskom politikom. Teži trenutni udarac našim potpisnicima dalo je javno ograđivanje Ivana Meštrovića. I uistinu, Meštrović je uputio i «The New York Timesu» i hrvatskom tisku svoje pismo, koje je glasilo:

"Istini za ljubav izjavljujem, da ja pomenutu Deklaraciju nisam potpisao, niti me je ko tražio da ju potpišem... Originalni tekst pomenute Deklaracije sam pročitao u New York Times-u od 12. veljače, na što sam poslao navedenom listu slijedeći demanti, koji u hrvatskom prijevodu glasi:

"Pozivom na «Deklaraciju Izbjeglica iz komunističkih zemalja o Oslobođenju», koja je objavljena u Vašem broju od 12. veljače, primijetio sam i svoje ime među podpisnicima iz Jugoslavije. Pustivši po strani principe Deklaracije, s kojima se slažu svi slobodni ljudi, moram da izjavim, da od mene nitko nije tražio da Deklaraciju podpišem, niti znam kako je moje ime došlo među podpisnike. Dr. Maček predstavlja Hrvate u izgnanstvu i njegov podpis je mogao biti dovoljan podpis, kao što je bio dovoljan podpis Dr. Mihe Kreka za Slovence. S druge strane, da je ko od mene i tražio da i ja Deklaraciju podpišem, ja bih bio oprezan u pogledu ostalih podpisnika iz Jugoslavije, koji se nalaze među onima, koji su u glavnom i skrivili sve nevolje, koje je Jugoslavija prepatila za vrijeme rata i koji su podsticali razdor

između dva rata. Konačno, kolikogod se ja ne slažem s ideologijom današnje vlade u Jugoslaviji, ona je ipak moja zemlja i ja sam s njima, kad se trude da brane njenu nezavisnost od Kominforma. Barem u ovom pogledu držanje vlade je u suglasju s voljom naroda koji očekuje pomoć od Zapada" (12. veljače 1951.).

Beograd je Meštrovićevu pismu posvetio ogromnu pažnju. Hrvatski su franjevci prihvatili Meštrovićeve aluzije, da nije trebalo potpisivati Deklaraciju s onim srbijanskim političarima, za koje se znalo, da su protu-hrvatski orijentirani. Maček je, međutim, upravo to smatrao ogromnim uspjehom. Osjećao se u svakom slučaju zadovoljan, što je Meštrović otklonio svoj potpis, i to s motivacijom, koja je značila, da bi bila prikladnija suradnja i s Titom poslije njegova prekida s Moskvom, nego li s velikosrpskom opozicijom. Meštrović se srdio, što «New York Times» nije objavio njegov demanti. U razgovoru sa mnom i u pismima, jako se trudio da me uvjeri, da njegov stav nije uperen protiv mene, i da se nada, da mi njegovo povlačenje ne će štetiti u Odboru za Slobodnu Europu. Ja sam mu zamjerio, da to nije trebao učiniti, da se jedini odsiječe od svih potpisnika-izbjeglica. Tim više, što mi je često znao reći, da bi se on potpisao na svakoj skupnoj izjavi svih jugo-istočnih izbjeglica protiv komunizma. Dok je «Danica» glasno ustajala u obranu i na strani Meštrovića, dotle su svi Srbi bili neobično zadovoljni, što se Meštrović odvojio. Ni Mačeku nije bilo krivo. On se i nadaje tješio, da: *«kiparstvo i politika ne idu zajedno. Rodin ne bi bio učinio ono, što je učinio Meštrović»*. Kad je beogradska propaganda, i kroz radio i kroz Tanjug, reklamirala Meštrovićevu izjavu, kod Hrvata je i u Americi i posebno u Europi izazvala duboku konsternaciju. Šuljak, sav utučen, isto mi je tako izrazio svoje duboko razočaranje s Meštrovićem. Pavelić iz Pariza također. Amerikanci, koji se bave našim pitanjima, smatrali su, da nije bilo lijepo od Meštrovića da desavuira svoje prijatelje. Mačeku je Meštrović omogućio, da ga ne treba više konzultirati o pitanjima zajedničkih međuhrvatskih nastupa. Hrvatska su kola i opet išla svako kolo svojim putem, dok nikoga nije bilo na jednoj uzgiji. Meštroviću sve to nije bilo po volji, ali se stvar nije više dala ispraviti. Mene je i nadalje uvjeravao, da on nije htio staviti svojeg potpisa uz potpise Fotića i Gavrilovića, «koji su za mene isto što i Đujić»

(19. II. '51.). I zatim ovo: «Meni je glavno, da Vama lično nisam time nanio nikakvu nepriliku, budući da Vi niste skrivili, da je moj potpis bio bez pitanja unesen. Međutim, kako vidite, N.Y. Times nije donio demanti, pa se Vama čudim da Vas uzbuđuje, da ga je donio A. H. Glasnik, jer ćete priznati da je N.Y. Times važniji i da se više čita nego ta naša novina» (28. veljače '51.). Tko je kod svega toga bio zadovoljan, to je svakako Pavle Ostović, koji je, došavši iz Jugoslavije s Meštrovićevim bratom Ing. Petrom-Pešom Meštrovićem, povjerovao, da će Titovim udaljivanjem od Rusije Jugoslavija poći novim, demokratskim smjerom. Kad je Meštrović osjetio, da s Mačekom ne može biti suradnje, on se je odlučio da angažira Ostovića, kako bi se na engleskom napisala knjiga, koja bi konačno osvijetlila američkoj javnosti položaj Hrvata u Jugoslaviji između dva rata i nakon zadnjeg rata. Sâm Meštrović odlučio je da napiše svoju političku autobiografiju. Sve je to zagolicalo Mačeka, da se i on baci na pisanje svoje političke biografije. Meštrović je osjećao, «da je propaganda protiv nas za vrijeme rata ostavila duboka traga. Zato će trebati dugo vremena, i mnogo napora i strpljenja, dok se to ne opovrgne i steče razumijevanje za naše pitanje. Znam da Vi činite što možete. Ustrajte i dalje! A što možemo? Treba bar svoju savjest umiriti» (25. X. '48.). I opet ono Meštrovo: «Evala Vam, Radica, samo nastavite!» Tko je pak još isto tako «likovao», bili su Srbi, koji su uživali u sukobu između Meštrovića i Mačeka. Otkako se pak Meštrović sve to više deklarirao Hrvatom i branio hrvatske interese, kod Srba je raslo oštro neprijateljstvo prema Meštru, koje je kulminiralo, kad su se pojavljivali njegovi članci u «Hrvatskoj reviji» i u «Hrvatskom Glasu» i konačno knjiga: *«Uspomene na političke ljude i događaje»* (1961.) u izdanju Knjižnice Hrvatske revije. Ali kod Meštrovića vladalo je uvjerenje, da se mora sve učiniti, da se odlučujuće faktore u Americi upozna s našim pitanjem. «Treba svijet s pitanjem iz daljega», pisao mi je, «pripraviti, ako ne ćemo da budemo vječna krpa, koju se pribode za nečiju kabanicu, već prema tome, koji je akter u nadi za neku kombinaciju» (26. I. '49.).

Razgovarati ili čakulati s Meštrom, kad bi se pojavio u New Yorku ili u Syracusi ili preko ljeta na Long Islandsu i u Connecticutu, bio je uvijek rijedak ugođaj. Sjećanje na Split bilo je neizostavno. Mučila ga je sudbina njegovih starih

prijatelja, napose dra Ive Tartaglie, predratnog splitskog načelnika i bana, s kojim je Meštrović gradio novi Split. Mene je uvjeravao, da su me u Splitu zvali «Bojdane», čega se ja nisam sjećao. Sjećao se braće Uvodića, i znao ih je savršeno oponašati, i pokretom i naglaskom. Splitski mu je dijalekt bio više nego udomaćen. Sjedili smo često kod mene, pokadšto i na Badnjak ili čekajući Novu Godinu, ali uglavnom po hotelima, po kojima je odsjedao, kad je dolazio u New York, i to ponajviše u Hudson Hotelu ili Barbizon Plazi. Pokraj tih hotela bio je i jedan grčki restaurant, koji je Meštrović volio zbog janjetine i što se moglo dulje sjediti, uz vino. Često su s nama bili neizbježni Pavle Ostović, koji je jedno vrijeme boravio u Syracusi, u blizini Meštrovića, i dr. Jozo Poduje, zagrebački advokat...

Kad bi se povela riječ o seljaštvu, Meštrović bi uvijek znao reći:

—Budući da sam seljačko dijete i da sam djetinjstvo proveo na selu sa seljacima, fiškali me iz Seljačke Stranke i iz njihove ideologije ne mogu ničemu naučiti. — Nije mogao prihvatiti, da bi ga ni Maček, a još manje Krnjević, mogli naučiti, što znači biti seljak i što znači seljaštvo!

Poslije jednog posjeta Mačeku u Washingtonu, kamo je poveo i sina Matu, reče mi:

—Mate se nije mogao dovoljno načuditi, da Maček, o kome je mnogo slušao, izgleda tako sitan, pogrbljen i bez štature. — Odgovorih mu: —To kažu i mnogi naši iseljenici, kad ga posjete. Svi su očekivali, da će Maček biti krupan i stasit čovjek. Tako i Šuljkova punica reče zetu: —Moj Dinko, pod tim dudom nima 'lada! —

Razgovaramo o akcijama srpskih političara protiv Hrvata, pa dodah, kako su Srbi intimni s Rumunjima. Meštar će na to: —Ne treba Vas to iznenaditi. Rumunji su im tazbina!

Kad je govorio o Splićanima, govorio je s posebnim poznavanjem ljudi. Mene je uvijek dirnuo tim svojim sjećanjima. Jedamput mi je na dugačko ispripovjedio, kako mu je moj barba Jakov Čulić govorio za splitskog batala Danu Matošića: —Kurbica vam je to! Ne kurva nego kurba!

Govoreći o Emanuelu Vidoviću, slikaru i o Braći Uvodićima, i slikarima i piscima, Meštar se jako smijao, kad sam mu ispričao, da je moj otac za njih govorio: —Izili bi Svete Ane dotu! — I više od toga, primijeti Meštar, i onda otpočne oponašati Uvodića, pisca na splitskom dijalektu, i to takvom

sugestivnošću, da mi se činilo biti u Splitu, i razgovarati s Uvodićem.

Meštrović je često znao pričati svoje razgovore sa hrvatskim i srbijanskim političarima, koje je, uostalom, zapisao u svojim uspomenama. Jednog mi dana ispriča, kako su, kad su za vrijeme Prvog rata, išli u posjet engleskom ambasadoru u Rimu, Supilu pukli «botuni» (dugmeta) na hlačama, pa su se morali negdje skloniti, da mu vežu hlače, jer su prijetile, da ga ostave gola! — Bogavalo se i beštimalo govorio je, posebno Supilo, koji je bio sav temperamenat! — Kad sam mu govorio o ministru Boži Markoviću, znao mi je kazati:

—Jedan od rijetkih poštenih političara, profesor, ali sasvim nerealan, tako da su i njega, kao i takve, radikali znali popiti u čaši vode!

Jednog smo dana ručali u Hotel Barbizon Plazi i poslije ručka Meštrović me zamoli, da pođemo u njegovu sobu i nastavimo razgovor. Meštrović je volio poslije ručka da se odmori ležeći na krevetu. Pomalo zakunja pa me podsjeti na jedan moj razgovor s Maksimom Gorkim, u kojemu se Gorki raspitkivao, da li je Meštrovićev Vidovdanski hram uistinu i ostvaren na Kosovu? Meštrović se tog mojeg susreta s Gorkim sjećao, pročitavši ga u «Obzoru». Ja sam mu ispričao, da se Gorki oduševio fragmentima Kosovskog Vidovdanskog hrama, napose sa Srđom Zlopogleđom, Markom, Kosovskom djevojkom i ostalima. Začudo, Meštar se nije sjećao Gorkoga, ali kad mu rekoh, da je Gorki posjetio Rimsku izložbu, 1912., s Amfiteatrovom, on se sasvim dobro sjećao ovog, jer ga je i kasnije viđao. Fragmenti Vidovdanskog hrama bili su izloženi u Paviljonu Srbije, jer su hrvatski umjetnici odlučili, da bojkotiraju austrijski paviljon i izložili u srpskom. Kako Srbija nije imala značajnih umjetnika, to joj je dobro došlo da se prikaže i kao umjetnički centar na Balkanu. Meštrović je uistinu doprinio u velikom svijetu populariziranju Kosovskog ciklusa, više nego itko kod Srba. I po Italiji i po Francuskoj i posebno po Engleskoj, počelo se o tome pisati, zahvaljujući ogromnim Meštrovim figurama. Kad sam Gorkome na njegovo pitanje odgovorio, da srpski političari nisu htjeli, da se taj Hram podigne, on se zgražao, i govorio, da je to najviše što je slavenski svijet dao — poslije Tolstoja. Meštar mi na to protumači cijelu stvar:

—Ja sam zamislio, da Vidovdanski hram na Kosovu bude

vječni spomenik ogromnih žrtava, koje su kršćanski narodi, i Srbi i Bugari i Hrvati, koji su tamo došli i, razumije se, i Albanci pod Skenderbegom u borbi protiv Turaka, poklonili u slavu slobode i nezavisnosti. Bio bih u to uključio i sadašnje Ataturkove Turke kao i naše muslimane. Kralj Aleksandar se je bio oduševio za zamisao i čak obećao, da će poduprijeti iz svojih fondova. Ali radikali i velikosrbi nisu dali. Kad je Pašić posjetio s Ninčićem paviljon, vele da je gledajući kip Majke Jugovića i «Moje majke», kazao: —Ovaj je Jugovićku isekao kao grdosiju, a svoju majku lepoticu! — I na tome je ostalo! Aleksandar se često na to navraćao i žalio, što nikada do toga nije došlo, obećavajući, da će se ipak jednog dana to izvršiti! Sumnjam, da će ikada do toga doći!

Često bi mi govorio:

—Otkada Vam Ćurčija [dr. M. Ćurčin] ne popravlja članke (u «Novoj Evropi»), bolji su Vam! — Ne samo ja, nego i Meštar se kao i mnogi drugi suradnici ljutio, kad bi vidjeli, kako bi im Ćurčin izmrcvario članke. Boraveći dugo u Engleskoj, Ćurčin je zaveo sistem englesko-američkog «editiranja» članaka, tako da čitav svezak bude jedinstven po pisanju i stilu!

Za svojeg kuma doktora Marušića, vrlo popularnog u Poljicima i u Splitu, govorio je, da je mnogo jeo. Kad im je dolazio u posjet u očinskoj kući, moralo je nekoliko žena, nekoliko dana pripremati razna jela. Meštrovićev bi otac govorio, da će sve to doktor Marušić pojesti.

Kako rekoh, od svih Splićana, najviše je volio Tartagliu, pa veletrgovca Jakova Čulića i Don Herkulana Lugera-Jeruzalima. Kad mu spomenuh «Jeruzalima», suze su mu potekle, ali se suzdržao! Nostalgija za starim Splitom treperi. I kad mu ispričah, po deseti put, kako su «oslobodioci» 1945. sa svim tim ljudima postupali, nije mu bilo lako! Najstrašnije ga je pogodilo nepravedno proganjanje Stepinca, za koga je vjerovao, da je čist kao kristal! Tada me je zamolio, da ponesem new-yorškom nadbiskupu, kardinalu Spellmanu, pismo i da to njegovo svjedočanstvo o punoj nevinosti Stepinca proširim u američkoj štampi, što sam i učinio. Meštrovićevo i Mačekovo svjedočanstvo u prilog Stepinca bilo je od ogromne vrijednosti.

Kad sam objavio nekrolog o Slobodanu Jovanoviću, pisao mi je, da je upravo takav bio Jovanović, kakvim sam ga

prikazao: politički i osobno dvosmislen, ustvari velikosrbin i hrvatofob! Iako se nije slagao s Krležom, smatrao ga je autentičnim talentom! Za Augustinčića je držao, da je nepošten, dok je Kršinića cijenio i kao čovjeka i kao umjetnika. Kljakovića je iskreno volio, ali ga je smatrao politički neodgovornim. Bilo mu je krivo, što Kljaković piše političke članke, jer se je bojao, da ne bi izlanuo stvari, koje ne bi trebalo kazati. Bio je lojalan prema prijateljima, pa mu je bilo krivo, kad je Kljaković napao Rittiga i kritizirao Trumbića:

—Što će mu to? Kad on ne zna te stvari! Da nije bilo Rittiga, ne bi nikada bio dobio narudžbu za freskiranje Svetog Marka! Upravo tada, kad mu je trebalo novaca, da bi živio! — Meštrović je, naime, bio mišljenja, da religioznog slikarstva ne može biti bez crkve. Ali je znao reći i ovo: —Crkva, istina je, malo daje, više uzimlje!

U razgovorima o emigrantskim političarima, za Jukića je znao reći: —A onaj Jukić. To je glupa balija! — O akcijama Vane Ivanovića u emigraciji i s emigracijom znao bi reći: —«Vanini napori luk i voda. Isto tako, držim, i akcije stipendista kod Free Europe». Ja mu ispričah: —Kad smo večeravali kod Banca, i Vane bi se umiješao u razgovor, na što bi Banac srdito viknuo:—Ti šuti. Ti ništa ne znaš! — Rekoh mu i to: —Jednog sam dana rekao Mačeku, kako je Vane Ivanović uporan i širok pa dijeli novac izbjeglicama, na što Maček vikne: —Kad je bedâk! Može davati, koliko ga je volja, ali predsednik ili ministar ionako ne bu! — Ni Maček ni Meštrović nisu ipak znali, da je glavnina tog novca bila iz fonda Free Europe, dok su Vani povjerili, da s istim upravlja i da ga dijeli. I kad bih ja i kod Mačeka i kod Meštrovića ipak dodao, da su stanovite Ivanovićeve izjave i pisanja bila ipak pozitivna, obojica su takva mišljenja odbacivali. Ja sam uistinu više volio Ivanovićeva brata Vladimira, koji je rano naglo umro, počinivši samoubojstvo; on je bio i talenat i, rekao bih, sasvim hrvatski orijentiran. Obojica su bili djeca odvjetnika Krausa i Milice Banac, Srpkinje. Moja žena i ja često smo se viđali u New Yorku s gospođom Banac, i danas se sjećamo njena gospodskog stila i iskrene naklonosti prema nama Hrvatima, koje su tada velikosrbi gonili i po Washingtonu i po New Yorku.

Za sina Matu, koji je tada bio neprestano i u našoj kući, nekoliko puta mi je znao reći: —Vi ste mu učitelj. On sve radi, što Vi njemu kažete, i samo želi biti kao Vi! — Volio

je jako moju Ninu, koju je smatrao nadasve pametnom. U šali bi mi znao reći: —Slušajte nju! — Za Bosiljku, moju kćer, znao bi reći: —Ona je Splićanka! — I u pismima bi uvijek dodao: —Poljubite mi malu Splićanku!

Često bi se raspitkivao za Ciligu. Kad god bi izišao neki Ciligin članak, pisao bi mi, da mu ga odmah pošaljem:

—Ciliga je bistar čovjek —govorio je— poznaje stvari i opće i naše kod kuće i one u komunističkoj familiji onako kao što poznaje, recimo, neki razfratar fratre! — I onda uvijek: —Šaljite nam Ciligine članke — podrazumijevajući za njega i za Ostovića, koji je tada živio pokraj Meštra u Syracusi.

Razgovaramo o sukobu Tita i Staljina. Meštrović sve više cijeni Tita. Rekoh mu:

—Staljin treba Tita, kao što je Bog trebao Lucifera, da dokaže, da je on u pravu, a da su pobunjenici na krivom putu.

—Da, da! Staljin svjetlo, a Tito tama... U Kremlju vam je kao kod Dostojevskoga... Ivan Karamazov i Aljoša. Ivan hoće stvoriti čovjeka robota, da mu oduzme srce i na mjesto srca stavi aparat, koji će reagirati kako Ivan hoće... Ubiti slobodu mišljenja, svaku individualnost, u jednu riječ, pretvoriti čovjeka, Božje biće, u stroj. Ivani su zarobili Aljoše...

Sjeća se dra Štampara. Kaže: —U Štamparovoj je kući vladala «Vlajina doktorica Gjermanović. A Štampar kô Slavonac šuti i prihvaća!» Za Poduju i ova: —Ja sam mu rekao, ali Poduje ko Poduje, on sve najbolje zna. Vi mislite, da možete promijeniti njegovo mišljenje! Govori se o Mačeku: —Cijenio sam ga sve do 1939., kad su zagrebački listovi donijeli Mačekovu sliku na bijelom konju! Maček na bijelom konju. To vam je seljačka demokracija! — Srdilo ga je strašno, kako su se bivši opozicionarci ponašali, kad su sjeli na vlast u Banovini Hrvatskoj! — I onaj Ban izvjesio je svoju sliku u Banovini u nizu slika svojih predšasnika, tražeći od slikara, da ga slikaju u posebnim pozama!

Kako je u to vrijeme harala žučna hajka u franjevačkoj «Danici» protiv mene, Meštrović bi često nastojao, da me smiri i preporučivao mi: —Obustavite polemiku! — A kad je, tim povodom, bila riječ o našim franjevcima, znao bi ponoviti ono, što mi je napisao u jednom od svojih pisama: «Naravno da su naši hercegovački fratri hrvatski Dučići, ali što se može, kad su naši!» (21. veljače 1948.). Uživao je

razgovarati s drom Zrnom i Silvijem Grubišićem. I opet: —Obustavite polemiku! Kad ja rekoh: —Maček ne da. — I on, kao i Maček, jedino što čitaju u «Danici», to je na zadnjoj stranici pregled pisanja tiska, koji je uređivao, kako se govorilo, dr. Vilko Rieger. Maček je znao reći, da je nadasve zadovoljan, kad «špotaju» njega ili mene! Saznajem od Božidara Vučkovića-Baže, da je Rieger «najtipičniji primjerak hrvatskog klerofašizma». Što je to značilo, bilo bi teško protumačiti. U leksikonu Haesesovaca, posebno popularnog dra Ivana Pernara, «klerofašist» bijaše «antisemit, koji je gonio zagrebačke židove», ili, kako bi Pernar kazao, «dobre žide», u jednu riječ, «smrdljivi Hrvat»! Stanoviti su Hrvati smatrali, da glavnu politiku «klerofašizma kod Hrvata u Americi» vodi i nadalje taj isti Rieger; i da su svi napadaji na sve nas iz njegova leksikona! Da smo na čistu, Rieger je tu svoju rubriku naslovio: Radi pravilne orijentacije!

Meštrović se često sjećao svojih sumornih doživljaja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Znao je reći:

—Najteže ti je, kad te ugrize tvoj pas! — I tada bi znao ispričati slijedeće:

—Kad sam se našao u tamnici u Zagrebu 1941., u jednom trenutku upita me stražar:

—Stari, kako se ti zoveš?

—Ja se zovem Ivan Meštrović.

—Ne zezaj me! Ja te, Boga mi, ozbiljno pitam: kako se zoveš?

—Ja sam Ivan Meštrović, tako se zovem...

—Jesi li ti onaj Meštrović...?

—Ja sam Ivan Meštrović, kipar... (Meštrović i dalje ostaje na svojim odgovorima).

—E, onda ...grebem ti državu i vlast, kad ovakve ljude gonja po tamnicama!

Pokraj svega toga, ono što je Meštra, kako smo ga zvali, pozitivno dirnulo, to je ponos, neka gorda snaga, s kojom su stražari iz naših zagorskih i primitivnih krajeva osjećali, da su vlast u svojoj vlastitoj državi, i da, jednom riječju, žive u svojoj državi!

—Osjećalo se —govorio je— da su bili siti beogradske i srpske vlasti. Ta tri desetljeća pod Srbima, kako su govorili, bila su im teška! — Takvo je mišljenje imao i Kljaković, koji je u isto vrijeme ležao u istoj tamnici, u blizini Meštrovića, i bio jako zabrinut, da Meštar ne bi mogao izdržati! — Ali,

radi čega? — upitao sam — Znate kako je, govorio je Kljaković, zafrkavali smo Poglavnika i njegove doglavnike, kao Budaka, osuđivali smo neljudske progone, i to u razgovorima po kavanama. To je bilo dosta, da i nas strpaju u tamnicu. Pavelić se napose ljutio na jetke Meštrović-Kljakovićeve ujedljivosti i zajedljivosti!

Kako i kolikogod se produbljivala Titova skizma, koja je sve to više doživljavala popularnost u Americi i na Zapadu, Meštrovića nije više zanimala politička emigracija. Kod njega je raslo zanimanje za Tita, za kompleks tog zagorskog Hrvata, jer on nije mnogo držao do gornjih Hrvata i njihove političke snalažljivosti i političke fleksibilnosti. Krnjević mu je uzorak te tvrde nepopustljivosti i jednostranosti. Znao je reći: —Kao konj, gleda uvijek u jednom pravcu! A to politika nije, niti može biti! — Nije se slagao ni s Kljakovićem, koji je u pitanju Tita bio moje linije nepopuštanja, ni nikakvog revizionizma!

Ali ipak, uvijek me pita, da li od Kljakovića imam bilo kakvih vijesti. Naslućujem, da se ne dopisuju. Kljaković se nadao, da će ga Meštar dovesti u Ameriku. Meštrović je bio mišljenja, da za Kljakovića ne bi bilo mogućnosti rada. Poduje i ja, tražili smo uhljebljenje za Kljakovića, ali bilo je isključeno. Američko je slikarstvo onda duboko plovilo u pravcu apstraktne nadrealističke umjetnosti. To je jadnog Kljakovića otjeralo u Argentinu, gdje se nije mogao održati. Sve ga je tamo davilo, ponajviše emigracija, s kojom nije imao nikakve ni duhovne, ni političke veze!

Vraćajući se na okretanje vjetra prema Titu, Meštrović mi neprestano kaže i piše slijedeće:

«Ne ćete Tita, a ne ću ga ni ja, ali moram priznati, da se on ispoljio kao najkrupniji Hrvat ovih zadnjih decenija, pa htio on to ili ne htio, htjeli svi vi ili ne htjeli! Možda ćete reći, pa to je lako, jer i malo stablo odskače u sitnu grmu. Iskreno govoreći, ne bih ni sâm znao reći s kime ga nadomjestiti, a da se ne izazove novo klanje bez ikakva rješenja, jer su, kako i Ciliga sam kaže, snage podjednake, a i ludost...» — I zatim još ovo:

—«Primio sam Vaše pismo od 4. veljače. Vi meni kažete: «Svejedno je Titu kraj», onako kao da bih ja želio da mu je kraj. Samo se bojim da bih požalio isto toliko, ako ne još i više, nad onim što bi došlo. A došlo bi vjerojatno ono što se je desilo pred par godina, to jest međusobno klanje i

rasulo na sve strane. Ja sam bio upotrijebio riječ «najznatniji», a to ne u smislu, da se ja s njim i s njegovim djelima slažem, nego u smislu njegove jake personalnosti i hrabrosti, a mora se priznati i vještine u manevriranju. Toga nije imao nitko ni kod našeg Jugosl. Odbora, a ni Radić, ni Maček, kasnije. Koliko on ima hrvatskog osjećaja, i da li ga uopće ima, to ja ne znam, ali ako ga ima, mora se priznati da mu nije bilo lako obuzdati tipove iz njegovih borbenih radova za koje znamo kakvi su i gdje su regrutirani. Istina je da je bilo ogromnih žrtava, ali bilo bi ih još više da je došao Draža s kraljem i čaršijom. Istina je da su njegove republike sjena, ali sam uvjeren, da ne bi bilo ni te sjene, da su oni drugi došli, pa čak da im je na čelu Gavrilović ili Dragoljub Jovanović. Ono što je on načinio, specijalno stvarajući Makedons(ku) Republiku, autonomiju Kosmeta i Vojvodine, značajne su stvari i koje se ne će moći tako lako mijenjati, a koje su veliki udarac za velikosrpske planove. Uostalom, o ovome smo mnogo puta govorili».

I uistinu, o tome smo neprestano govorili to i tako, kako se nije moglo govoriti ni s Mačekom, ni s hrvatskom političkom emigracijom. Ostajalo se uvijek na stanovištu, da se s Titom ne samo ne može, nego i ne smije, i da je sukob sa Staljinom fiktivan, odnosno namješten, jer da će se u slučaju globalnog sukoba između komunističkog i slobodnog svijeta, Tito i opet naći s Moskvom, nikako sa Zapadom! Cilj je svima jedan jedincati: pobjeda svjetske komunističke prevlasti! Čežnja za domovinom i razočaranje u političku emigraciju, stvarali su kod Meštrovića rastuće raspoloženje, da bi se mogao vratiti kući. U jednom pismu (30. I. 1952.) piše: «Što Vam sestra piše, to se čulo već nekoliko puta, pa će se čuti još koji put. Ja nisam nikada rekao, da se ne vraćam, ali isto tako nisam rekao, ni kad se vraćam. Ja to ni sam ne znam, jer to ne ovisi o meni, nego o prilikama».

Jedno malo i milo sjećanje. U kolovozu 1954. boravili smo u St. Jamesu, na Long Islandsu u blizini New Yorka. Neki moji prijatelji predlagali su, da se proslavi moja pedeseta godišnjica. Kako smo bili na samoj obali mora, znali smo, da će i Meštroviću biti drago, da se tamo nađe. Meštrović je, naime, svakog ljeta prolazio stanovito vrijeme pokraj mora. Ne ću nikada zaboraviti, kad mi je, isto tako na Long Islandsu, jedne godine čitao svoje književne rukopise, između

ostalih i «Ludog Milu», tumačeći mi sredinu, iz koje je i ta njegova snažna priča, kao i sve ostale iznikla. Osjećao sam, kako je duboko trpio, što ga nije bilo kod kuće u toj sredini. Ja sam mu primijetio:

—Meštre, da ste kod kuće, možda i ne bi tako intenzivno pisali i oživljavali taj svijet? Perspektiva iz daljine i izgnanstvo sigurno je ogroman incentiv. — Složio se je s tim. Tih su dana, prilikom moje godišnjice, on, gđa Olga, sin im Mate boravili kod nas. Na «fešti» su bili Grga Zlatoper, Bažo Vučković, Ivan Pernar, Bonaventura Haggya, Dr. Radovan Pavelić, senator Grigor Tašković, svi mrtvi, a od živih Prof. I. Galantić. Tim povodom je Bažo održao topao govor, u kojem je iznio moje porijeklo iz Velog Varoša, sjetivši se starih Splićana, Čulićevih i Kaliternovih, što je i na Meštrovića ostavilo ganutljiv dojam.

Prilikom ove moje 50-godišnjice života napisao sam ovu poemu Americi, i objavio je u «Hrvatskom Glasu» od 22. studenoga 1954. Sjećam se, mnogima se svidjela; stoga je prenosim ovdje, kao izraz mojih osjećajnih odnosa prema ovoj velikoj zemlji, a ujedno i kao zanimljiv dokument jednog izbjeglice:

AMERICI NA THANKSGIVING 1954.

1.

DOLAZIMO k tebi kad smo sve izgubili,
i tražimo od tebe, da nam daš što smo izgubili:
i jezik majčin i dušu naroda i misao našu i srce naše
i uvale naše i doline ispod brežuljaka i gora dalekih.
Kruh nam daješ, i onako bez pitanja, poslije prvog dana na [poslu,
mnogovrsnom, obilatom i teškom, ali blagoslovljenom:
kad u petke osvane mir i prenosi se preko subote do nedjelje [veče.
I ne pitaš za jezik, za porijeklo, za nepoznate zemlje iz kojih [smo sljegli,
preko tolikih voda i poslije namučenog plova.

Široka si, i puštaš svakoga da zagrabi kako zna, i kako je vješt [i kako može —
sreća je i ovdje tajna igračka sudbine i slučaja,
izvori ulja, zlata, srebra, bakra, gvoždja i ugljena nisu više putevi [zagonetka,
I Wall Streett nije ni tako strašna i neshvatljiva sfinga dijalek- [tičkog materijalizma,
kao u zamagljenim glavama naših onkrajmorskih marksista,
koji misle da stvaraju bolji i pravedniji svijet,
dok narodi pod njima stenju i gladuju.
Mi, naprotiv, poslije svršena posla, kupujemo po Atlantic and [Pacific storima
i kruh i meso i ribu i voće i odijela i obuću,
pokrivajući sve izdatke nadnicama svojim,
i pakete šaljemo stanovnicima komunističkog raja,
gdje raja stenje, strada, tovari se i krvavi kao u godinama gladi [i posta.
I molimo se Bogu u bogomoljama našim —svaki u svojoj, kako [osjeća i voli—;
i čitamo listove jezika našeg, gdje pišemo kako nam je po volji,
ne strašeći se, da ćemo izgubiti službe i pasti pod škare cenzora,
čakulamo kako nam se prohtije, i glasamo kad hoćemo i za [koga nas je volja.
Vlada naša nikakva polubožanska sila nije,
ne muči nas i ne davi nas;
o predsjedniku našem imamo svoje mišljenje kao i svakom [gradjaninu,
a štampa je naša po svakom ukusu i raspoloženju,
ništa nije savršeno ni potpuno: tako nam kazuju i uče nas,
osim SLOBODE što je naša i svačija, i u nami je urodjena,
jer tako nas uče i Ustav i Riječi Otaca Utemeljitelja —
a i jezik naše majke u dalekim zemljama iz kojih smo došli —
izgubivši sve!

2.

Ameriko — jesi li čemerika ili šećerika?
Tko god te jedamputa zagrize, teško se od tvog zalogaja rastavlja,
i vraća se na tvoje obale kadgod može,
jer u njemu zasiječeš trag što se zbrisati ne da.
Ne dolara radi nego radi Slobode,
ne zbog Wall Street-a nego zbog Washington-a,

ne zbog Huie Long-a i Al Capone-a nego zbog Jefferson-a i
[Lincoln-a,
i Franklin-a, i Paime-a i Wilson-a i Roosevelt-a,
i Četrnaest Točaka i Četiri Slobode.
a i zbog toga što ti, brate, ovdje nitko ništa ne može,
kad si čovjek i čovječje u sebi nosiš i maziš.
Čemerika si — kad zubi naši grizu hljeb koji se umijesio nije
[iz naše pogače,
kad breskva i šljiva i jabuka šećernata ugrizena ne sladi našim
[medom,
što nas ozari djetinjstvom i mladosti izgubljenom s naših
[voćnjaka,
i kad meso nije od blaga nahranjenog s ispaša naših,
kad grozd ne izeže vino s vinograda naših,
i kad jutra i sumraci ne rumene se plamenom obzorja naših
kad jezik naš slatkopojeći ne možemo došanuti milijunima tvojim
[stojezičnim,
i kad korijenje naše moramo presadjivati u utrobu tvoju
da bi na tvrdome tlu stali, da tvoju zemlju osjetimo našom.
Ali si šećernata i zaklon mili onome,
što je sve izgubio: i zemlju i majku i oca i dušu i jezik i
[domovinu daleku,
neutaživa si utjeha onome što u polovini života nade ne polomi,
pa čeka i vjeruje i nada se u svoje i svojih oslobodjenje.
Rastvaraš mu vrata i prozore i srce i dušu,
zatajenu i uskraćenu od njegovih rodjenih.
Hljeba mu daješ što mu ga rodjena zemlja dati nije umjela
iako je na njoj krepavao, iznemogo i napaćen, ožalošćen, trudan.
Obukla si ga i pokrila kad je iz kuće izgnan zaklona tražio
pred olujom i gràdom, mećavom i nevoljom.
I papira si mu dala, i olovke, i pera i kista i sadre i platna i
[dlijeta
da sebe izrazi i tuge svojih dalekih i zašutkanih
što nemuštim jezikom zbore u kulama babilonskim.
Učinila si da ostane čovjekom, čedom Božjim.
I djecu si njegovu odhranila i primila na koljena svoja,
da se i ne osjećaju tudjinima i izbjeglicama
nego dio tvojih širokih njedara i blagih hladovina.
Brineš se bez prestanka da nitko od tebe ne odpadne,
da raste u srastu tvojeg hrasta i tvojeg korijenja,
da bude smisao tvojeg smisla —
i duša duše tvoje.

3.

I ako nisi gradjena mirnoćama Srednjeg Vijeka i Renesanse
iako obzorja tvoja okitila nisi zvonicima našim,
i zvona tvoja ne pribiru nas na majčine Zdrave Marije i jutarnje
[i ponoćke,
i oči se naše ne napajaju oblicima udaljenih stoljeća,
i čempresi nam ne dočaravaju pejsaže nestalog mira,
a grobovi pod njima nemaju čara naših sjena —
Dala si nam dobrotu šećernatu, nostalgiju kroz stvarnost čemernu
i nadu neizmjerne slobode u zamagljenom oku crnca i čelu
[širokom bijelca.
Mi, evo, ponovno hodamo uspravljeni kao ljudi i prkosno poput
[tvojih cowboya,
dok naši kardinali grimiza ne nose već okove,
i braća naša i majke i sestre i rodjaci stenju.
Mi ovdje i uskliknuti možemo: «Živjela Hrvatska!»
i zamišljati nove panaceje i skladati nove ditirambe,
a da nam nitko ne prokune ni oca ni majke.
I graditi nove platforme za Kroacije budućnosti,
na obzorjima novim kad nove budu svitale zore,
i praskozorjem punima nade za slobodu što sviće.
Po halama veselim na medjašima Harlema i Polakovih blokova
[na Eastu,
po Mjesečevim dolinama na kalifornijskom Westu,
i u dràgama San Pedra i San Dijega i Barbare Svete,
i po vodama Luizijane gdje oštrige niču iz srebra kao biserje
sagradili smo kuće, kupili kare i televizije,
sačuvali crkve našeg slova i pjesmu milozvučnu po piknicima
[Medaw Parkova,
gdje se ražnji peku kao i u stara zlatna vremena,
kad su i po zemlji našoj milost Božja i pravice cvale.
Dok leaderi naši —novi i stari— udaraju u talambase,
svaki na svoj način po svojem uvjerenju,
kao da će sutra groždja biti:
ali svi za tebe, Ameriko i Kroacijo, jer obje ste nam jedno
na ovoj kugli gdje sve još nije u redu ni u miru,
i ljudi se tuku i riječima i nožem, i srca krvare duboko i čemerno.
Ali, ti nam daješ izgubljeno i vraćaš nas u ljude,
i ispunjaš naš život gorčine i pelina
slatkim ružmarinom i mirtom i snagom tvojom silovitom.
I kakogod se ova igra svrši na kugli ovoj tamnoj i čudnoj,

i kad se jidra naša s plavca ovih novih kalaju,
i tebe, Ameriko i tebe Kroacijo, nosit ćemo u sebi —
rastrgani izmedju dva svijeta ova:
nesretni što nismo tamo dok ovdje sretni
nostalgije i čemere nižemo danima i godinama,
nade i ljubavi nosimo kroz proljeća i jeseni,
da bi nam zime i ljeta lakše i sladje bile.
Kroz tebe, Ameriko i Kroacijo, smisao života skladamo:
pronašavši izgubljeno i gradeći razoreno!

Saint James, Long Island
26og kolovoza 1954.

Isto tako jedno sentimentalno sjećanje bilo je na 26. kolovoza 1974., i to na Ulivellu. Tada sam u krugu nekih bližih prijatelja proslavio 70. godišnjicu svoga života. Tu se našao na okupu častan niz izbjegličkih imena, među kojima u prvom redu Vinko Nikolić sa Šteficom, koji mi je tom zgodom predao kao izdavač moju novu knjigu, *«Hrvatska 1945.»*, što je popratio sadržajnim prigodnim govorom. Zatim je o mojem književnom i publicističkom radu govorio profesor Ante Kadić. Bili su tu, uz ostale, i dva brata Marune, originalan slikar Pero i svakako najorginilniji izbjeglički pjesnik Boris; pa književnik i jezikoslovac Vinko Grubišić, svećenik i pisac Don Ivan Tomas, pa jaki hrvatski ekonomisti dri T. Rađa i dr. J. Torbar te ostali, svi dobrodošli na ovakav god. Ogroman broj Hrvata sa svih kontinenata javio se brzojavnim i telefonskim čestitkama. Ne bih mogao kazati, da me ova dva izraza simpatija od strane cvijeta hrvatske inteligencije nisu uvjerila, da ipak hrvatsko srce nije ostalo kameno, kad je bila i riječ o meni. A dok je srca, govorio je vječni izbjeglica A. G. Matoš, bit će i Kroacije! Ova sedamdeset-godišnjica našla me je u srcu Toskane, dakle daleko od Amerike a bliže Hrvatskoj!

DJILAS U NEW YORKU: PRVI PUT S MEŠTROVIĆEM

PRVI znakovi, da bi se Meštrović mogao ipak vratiti u domovinu, postali su konkretniji, kad se je u studenome 1949. sastao s Milovanom Đilasom. Do tog sastanka nije došlo traženjem Meštrovića, nego Đilasa. Sava Kosanović, koji je tada bio ambasador u Washingtonu, saopćio je Meštroviću, da bi se Đilas svakako želio s njim sastati. Meštrović se skanjiva. Boji se negativne reakcije emigracije i zločestih jezičina. Kosanović ipak uspijeva. Do sastanka dolazi 18. studenoga 1949., u Henry Hudson Hotelu. Meštrović me ne obavještava, nego tek poslije sastanka. Đilas u ime Tita i Politbureau izražava Meštroviću, «velikoj živućoj ličnosti», želju, da se vrati kući, jer — «Vama je mesto u domovini, a ne u izgnanstvu». Đilas ističe, kako će s Meštrovićem postupati kao sa članom vlade, sa svima počastima i privilegijima. Mogao bi preuzeti i vodstvo cijelog umjetničkog života u Jugoslaviji. Vlada bi otkupila «Pietà» za 160.000 dolara. Ista se nalazila u Metropolitain Muzeju, dok se sada nalazi, u originalu, u Notre Dame Sveučilištu, i u brončanom izdanju u vatikanskom muzeju suvremene vjerske umjetnosti. (Transakciju sam izveo ja u suradnji s Msgrom Drom Đ. Kokšom).

Meštrović, uvijek prema njegovu kazivanju meni, odbija te sve ponude, kazavši:

—Sve, što mi vi nudite, je sjajno, ali kako bih ja mogao živjeti u režimu, gdje sam ja sretan i imam sve privilegije, dok sav ostali narod i moji najbliži prijatelji žive u strahu, žalosti i bijedi? — Što se pak tiče inkognito puta, Meštrović kaže, da će on doći inkognito, kad se Tito vrati inkognito iz Moskve!? — Đilas i Kosanović su se nasmijali. Tim povodom moram zapisati i ovo: Kad je razgovarao s Đilasom, Meštrović je uživao, kako je Đilas posprdno gledao na Savu

Kosanovića; i kako ga je neprestano prekidao, povikavši: —Šutite vi, ministre!

Kao i uvijek s Meštrovićem, razgovor je silazio u dubine. Meštrović reče, da on vjeruje u Boga, a ne u historički materijalizam; i da su to problemi, koji su kod njega zauvijek riješeni. Isticao je, da će on opet vidjeti svoju rodnu grudu — *«kad u njoj budu vladali plemenitiji i širi ljudi»!* Meštrović savjetuje Đilasu, da bi on kao pisac trebao češće čitati Bibliju. Đilas je odgovorio, da je on materijalist i komunist, i sve što bi on mogao čitati, to je Apostola Pavla. Prelazeći na sukob Staljin-Tito, Đilas tvrdi, da će se jugoslavenski komunisti odupirati Staljinu i Moskvi. Prekid je sa Staljinom definitivan:

—«Mi smo siti Rusa —ističe Đilas—. S njima se supostojati ne može. Mi smo sve učinili, da ih zadovoljimo. U ratu smo žrtvovali svoje najbolje ljude, a sad vidimo, da je suradnja nemoguća. Volio bih prati podove, nego li raditi za Ruse. Oni su nas ponizili i uvrijedili. Staljin je brutalan i surov. Sve i jedino što shvaća, to je gola i gruba politička vlast i vojnička sila». — Tu je Đilas ispripovjedio Meštroviću, kako je vidio Staljina nekoliko puta, i da je sve, što mu je govorio, bilo koliko Jugoslavija moće pružiti vojnika i vojne snage Rusiji! Kako je Đilas Crnogorac, to ga je Staljin pitao o Albancima, tko su i što su. Đilas je odgovorio, da Albanci nisu Slaveni, i da njihov jezik nije slavenski, na što je Staljin kazao, da Albance treba *slavizirati!* Đilas nadalje tvrdi, da su Rusi orobili Jugoslaviju i sve satelite; i to daleko više od onoga, što je bilo pisano u međunarodnoj štampi. Ali, ništa zato, Jugoslaveni će i nadalje ostati komunisti!

Na Meštrovićevo pitanje, što oni u Beogradu i na vodstvu Partije i zemlje očekuju od Staljina, Đilas tvrdi, da će ih Staljin pokušati razdvojiti, ali oni će se odupirati, kao i do sada. Računaju na pomoć Zapada i napose na prijateljstvo s USA:

—Mi smo uvjereni, da Rusija nije tako jaka kako izgleda Zapadu! Bio sam više puta u Rusiji. Narod je svakako općenito nezadovoljan. Između samih komunista i Staljina postoji ogromna diferencijacija u mišljenjima i težnjama. Sovjetski komunisti i komunisti u komunističkim zemljama nas savjetuju, da se odupiremo i da ne popuštamo! Da je Rusija jaka, ona bi bila već napala i nas i Zapad.

—Kako sateliti gledaju na Tita? — Đilas odgovara, da je

najveći pokret u prilog Jugoslavije u Čeho-Slovačkoj. — Očekujemo, da će i u Poljskoj doći do promjena. U Bugarskoj, Albaniji i Madžarskoj imamo nešto simpatija, ali je teror toliki, da ne mogu ništa učiniti. Najgore je u Rumunjskoj. Nova promjena očekuje se u Čeho-Slovačkoj. Mi bismo mogli osvojiti Albaniju, ali to bi dalo povoda Rusiji, da nas napadne. U slučaju rata, mi ćemo se boriti do zadnjega...

Meštrović je zgrabio kao gladan ovu priliku, da pred Đilasom napadne i Tita i Partiju, što progone Stepinca, što ga drže u tamnici. Kosanović je napao Stepinca, na što je Meštrović reagirao, kazavši Kosanoviću, da se ne miješa u razgovor, i da se ne ulaguje režimu! Đilas je na sve to odgovarao hladno. S početka je istakao, da su oni pružili Stepincu slobodu pod uvjetom, da napusti zemlju, i pođe u Rim. I zatim kaže ovo:

—Da pošteno kažem svu istinu, ja mislim, i to ne samo ja, nego i drugi u vodstvu, da je Stepinac jedan integralan čovjek, čvrst karakter, koga je nemoguće slomiti. On je bio zaista pravedan i nepravedno osuđen, ali koliko se je puta desilo u istoriji, da su bili pravedni ljudi osuđeni iz političke nužde! Izlazak Stepinčev mogao bi biti ovaj: Kad bi se Stepinac odijelio od Vatikana i proglasio samostalnu hrvatsku katoličku crkvu, mi bismo ga digli u nebesa!

—Vi biste ga «digli» —odgovorio je Meštrović— i onda mu izvukli dasku ispod nogu, pa bi udario o ledinu... I od njega i od njegovih sljedbenika ne bi ništa ostalo...

Netom se saznalo za ovaj sastanak između Meštrovića i Đilasa, New Yorkom su letjele senzacionalne fraze, kao ova: *«Tito is trying to have Meštrović back;»* (Tito nastoji dobiti natrag Meštrovića). Upitan od De Witt Poole-a, predsjednika Narodnog Odbora za Slobodnu Europu, inače mojeg prijatelja, što je na stvari, odgovorih, da je sve moguće.

—Uostalom, dodah, Vi Meštroviću ne posvećujete nikakve pažnje. Da je Meštrović u Rusiji, bio bi najpopularniji kipar svijeta. Vi preko njega prelazite kao da Meštrović pripada prošlosti. — Poole se složio. I pored svih naših napora, Meštrović je ipak primljen, 11. lipnja 1956. u Institute of Arts and Letters, što znači u Američku Akademiju. Ali s Meštrovićevim posjetom zemlji nije još uvijek bilo sve gotovo.

Uskoro je objavljena i knjiga Pavla Ostovića pod značajnim naslovom, *«The Truth about Yugoslavia»* (Istina o Jugo-

slaviji), koja je uglavnom zadovoljila ne samo Meštrovića, koji joj je napisao i predgovor, nego i veliki broj hrvatske objektivne inteligencije, čak iz nacionalističkih krugova. I u tome slučaju, kao i kasnije u izdanju Mačekove knjige, i opet sam morao igrati glavnu ulogu oko izdanja knjige, odnosno oko traženja nakladnika. Kako je Free Europe, uslijed intriga i srpskih i hrvatskih izbjeglica, odbila, da se u pitanje izdavanja knjige miješa, odnosno ne daje nikakve ni materijalne ni moralne potpore, iako su dva američka čitatelja pronašla knjigu više nego zanimljivom i potrebnom, Meštrović me je zamolio, da pronađem nakladnika. Stvar nije išla lako, ali ipak pronašao sam poljskog izdavača, Roy Publishing house, Marijana Kistera, koji je, razumije se uz naplatu, pristao knjigu izdati. Izdavačka kuća Roy bila je cijenjena, jer je objavila nekoliko vodećih poljskih pisaca, kao i američkih i europskih. Ostovićeva knjiga je konačno unijela svjetla napose u rad Hrvata za vrijeme Prvog svjetskog rata, kod stvaranja Jugoslavije, za koje se vrlo malo ili ništa nije znalo, i kako je idealizam hrvatskih Jugoslavena bio na jedan grub i nepošten način iznevjeren od strane velikosrpskih političara. Sve prevare, koje su načinjene Hrvatima u prvoj i do stanovite mjere u drugoj Jugoslaviji, bile su raskrinkane tako, da je za Hrvate Jugoslavija značila duboko razočaranje. Ali i u Meštrovićevu predgovoru, kao i u Ostovićevoj tezi, bilo je ipak naglašeno, da bi sadašnja Jugoslavija mogla riješiti izvor svih sukoba ne samo hrvatsko, nego i svako drugo nacionalno pitanje. Titova politika oslobađanja od Moskve bila je posebno istaknuta, kao mogućnost, da se Jugoslavija oslobodi svakog, i to ne samo sovjetskog, nego i velikosrpskog hegemonizma. Taj momenat Maček nije nikako ne samo prihvatio, nego je i radikalno odbio; i što je najteže, Maček je bio mišljenja, da je time Meštrović sebi otvorio put definitivnog vraćanja u Jugoslaviju, od čega se, kako se zna, ostvario sâmo jedan posjet. Tek, ova je knjiga rastvorila dubok jaz između Meštrovića i Mačeka, koji se više nije nikada izgladio bilo kakvim, pa ni mojim nastojanjem. Maček je uvijek ostajao na istom stanovištu, koje mi je napisao u jednom od svojih pisama, od 8. 3. '51., povodom Meštrovićeva potpisa-nepotpisa Philadelphijske deklaracije:

«Što se tiče Meštrovića, njegov stav me nije začudio, iako me forma izjave vrlo iznenadila. Uzeo je stanovište službene američke politike protiv sviju polit. predstavnika iz Jugoslavije, bez razlike narodnosti, dlake i pasmine. Osobno imam barem zadovoljštinu, da se je potvrdila izpravnost mog mišljenja, da umjetnost i politika ne idu zajedno. Jedan Rodin nije sigurno bio manji od Meštrovića, pa ipak nije nikom palo na pamet, da ga npr. kandidira za franceski parlamenat».

Nema sumnje, da nitko od nas nije mogao prihvatiti taj Meštrović-Ostovićev realizam u odnosu na Titovu politiku prema Staljinu, koju američka službena politika i sada još uvijek smatra svojim velikim međunarodnim uspjehom. Međutim, ako su i Meštar i Ostović smatrali, da će im to otvoriti vrata povratka u domovinu, i jedan su i drugi umrli, Meštar u South Bendu, Indiana, USA, a Pavle Ostović u Montrealu, u Kanadi, jer im ni Tito, ni komunisti kod kuće nisu bili ni zahvalni, ni velikodušni za ono što su napisali. Svakako, u najboljoj namjeri, jer su i Meštrović i Ostović pa i ja bili mišljenja, da bi svaki povratak na predratnu Jugoslaviju pod vodstvom sadašnjih izbjeglica Fotića, Gavrilovića, Adama Pribićevića i ostalih, bio daleko gori od komunističkog režima!?

U to vrijeme, kad je Meštrović mene sve više nagovarao, da se posvetimo isključivo kulturnim akcijama u emigraciji, jer se s Mačekom nije dalo na političkom planu ništa učiniti, pao je ne toliko s neba, koliko iz Argentine, dr. Dragutin Kamber. Istog dana, kad je stigao u New York, kako mi reče, jedino se meni javio. Mene je duboko iznenadilo, što nije odsjeo na Pedesetoj ulici kod franjevaca u našoj župi, nego u gostinjskoj kući američke newyorške dijeceze za strance-svećenike. Tu sam osjetio, da odnosi između franjevaca i svjetovnih svećenika po našoj Bosni-Hercegovini nisu uvijek najbolji. Pozvao sam ga na ručak i ostao s njim u dugačkom razgovoru, sve do navečer. Moram priznati, nitko mi nije tako jasno i objektivno prikazao stvaranje i politički život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), kao i sklop dra Ante Pavelića i cjelokupnog vodstva, kao pronicljivi Kamber. Bilo mi je jasno, da je Kamber napustio Buenos Aires, jer je tamo došao u otvoren sukob s ustaškim političkim vodstvom, o kojemu je imao sasvim negativno mišljenje. Duboko me je iznenadilo, da su koliko Maček, toliko i Meštrović bili vrlo zadovoljni, što se je Kamber konačno iselio u Kanadu, jer su očekivali, da će on kazati svu istinu o Poglavniku i o politici u njegovoj državi. Koliko Maček, toliko i Meštrović bili su

mišljenja, da je potrebno prekinuti u vođenju hrvatske politike: *«svako vezivanje hrvatske stvari s Ustašima i Pavelićem»*, jer je *«samo škodno za našu stvar»* (Meštrović 7. svibnja 1953.). Već uoči Kamberova dolaska, oni su mi preporučivali, da ga dobro primim i da se ne osvrćem na držanje ekstremista, napose ne franjevaca. Međutim, kad je «Hrvatski Glas» objavio vijest o dolasku Dra Kambera u New York i mojem primanju, u «Glasu kanadskih Srba» izišao je oštar napadaj iz pera Adama Pribićevića na Kambera i na mene. Kamber je označen za ratnog zločinca i kolaboratora, dok su mene osudili, da ja kao član Free Europe nisam smio ne samo primati, nego i uopće sastati se s Kamberom. Značajno je, da su taj napadaj tiskali ne samo u originalu na srpskome, nego i u engleskom prijevodu. Sav ozlojeđen, Meštrović mi je pisao: «Mi ne bi smjeli ostati skrštenih ruku na sve te klevete, čija je tendencija difamirati sve Hrvate. U Kamberu su... osjetili energična ali trijezna čovjeka, pa udri po njemu... I ono što piše i javno i privatno Kamber, odaje pametna i ozbiljna čovjeka, i velika je dobit, što je došao ovamo ako dođe do organiziranja sada kod Hrvata» (7. XII. '50.). Dok je Meštrović izišao javno u obranu Kambera, dotle je Maček smatrao, da se mi ne smijemo «politički vezivati» s Kamberom, ali sve ono, što će Kamber napisati, treba tiskati, jer to će pridonijeti «potpunom raskrinkavanju ustaša i Pavelića, koje on najbolje poznaje»!

KAOTIČNO STANJE EMIGRACIJE: KRNJEVIĆEVA ULOGA

NEMA o tome sumnje, da je kaotično stanje, koje je vladalo pedesetih godina u emigraciji, trebalo ljudi, koji bi pridonijeli raščišćavanju pojmova. Ponajveći dio hrvatske političke emigracije, koja je u toku rata živjela i djelovala u NDH, isticao je u svojim nastupima činjenicu, da su oni oblikovali hrvatsku državu, dok su sve ostale hrvatske političke snage, napose Maček i HSS, bile negativne. U isti mah, predbacivali su staroj emigraciji, da je bila Rooseveltovska i, prema tome, pro-jugoslavenska i pro-titovska. Kad sam tih posljeratnih godina putovao po Kaliforniji, u Los Angelesu sretnem nekoliko pristalica Stjepana Radića, i jedan Hercegovac među njima, stari Bradvica, ispriča slijedeći tipičan slučaj:

—Dođoše ovi novi, znaš, i jedan pratar napadne mi Rozevelta... Ja mu rekoh poslin mise: —Da mi više nisi dirnuo u mog ćaću Rozevelta... da nisi bio pokriven onom svetom odorom, bio bi te svega rastrgao!

Svugdje po Americi stari je iseljenik obožavao Roosevelta. Neki su po svojim kućama držali njegovu sliku i palili svijeće. Drugi su ispred njegove slike klečali kao pred oltarom. Svi su govorili:

—Roosevelt mi je dao ovu kuću koju imam, dao mi je juniju (radnički sindikat), dao mi je posla i kruva... A ovi nam vrđaju čovika,, koji nam je sve dao. Bez njega bi bili sirotinja...! — Stari iseljenik je bio politički opredijeljen u vrijeme depresije, tridesetih godina, kad je Roosevelt, da bi spriječio i socijalizam-komunizam i fašizam, unio poznati NEW DEAL, kompromis kapitala s radništvom, i na taj način sačuvao demokraciju. Radništvo mu je ostalo vjerno. Staro je iseljeništvo bilo vrlo loše obaviješteno o onome, što

se u toku rata zbivalo u Starom kraju. Iako ono nije trpjelo Jugoslaviju, ipak nije voljelo ni činjenicu, da je NDH bila u savezu s Osovinom. Tu je i bio razlog, što su hrvatske mase prihvaćale Tita i partizanstvo, samo ukoliko je ono bilo prihvaćano i od američke službene politike. Zajednička optuživanja između posljeratnih izbjeglica i starog iseljeništva raskopala su dubok jaz u američkom Hrvatstvu, koji se ni do danas nije preskočio. Efikasni u suzbijanju ekstremnih ustaško-klerikalnih napadaja na sve one Hrvate, koji se nisu slagali s njihovom tezom o «nezavisnoj državi», bili su svakako oni haesesovci, koji su za vrijeme rata boravili u Hrvatskoj i bili progonjeni od ustaša. Popularni seljački tribun Ivan Pernar bio je svakako bučan i rječit u svojoj argumentaciji. Isto tako oprječan ustašama, kao i komunistima, znao je čitav niz činjenica, koje su bacale loše svjetlo na ustaški režim. Kako je poznavao svakog istaknutijeg ustaško-nacionalističkog prvaka, bilo osobno, bilo iz objektivnih činjenica, njegova usmena dokumentacija bila je i živopisna i dirljiva. Iako je Maček bio protiv toga, da se Pernara iz Kanade vuče u New York, i meni savjetovao, da ga ne preporučim u Free Europe, ja sam po savjetu njegovih mladih poštivatalja, inž. Božidara-Baže Vučkovića i dra Dinka Šuljka, ipak uspio da ga proturam na popis, jer bez te mjesečne potpore teško bi Pernar mogao u početku živjeti u New Yorku. Konačno, to mu je i dozvolilo, da emigrira u Sjedinjene Države. Kad se Pernar udomio u New Yorku, s njim je živio i dr. J. Torbar, bivši ministar i jedan od istaknutijih članova HSS. Sasvim oprečan po svojoj duhovnoj strukturi i političkoj formaciji od Pernara, dr. Torbar je bio povučen, tih i odmjeren u svojim analizama međuratnog političkog života. Dobar dio vremena provodio je u Biblioteci Sveučilišta Columbia, i nije nikoga uznemiravao. Atmosfera u domu Pernar-Torbar bila je gornjo-hrvatska i zagrebačka, topla i gostoljubiva. Gđa Anka, supruga Pernarova, jedna od najbistrijih i najživljih hrvatskih žena, koju sam ikada vidio, davala je tome domu sav čar i toplinu!

U tome Pernarovu stanu u gornjem gradu New Yorka, kod Sveučilišta Columbie, bila su i djeca dra Torbara, mladi dr. Joža Torbar i Stjepan Torbar, obojica skladno odgojeni od svoje tetke gđe Anke, kad su vrlo rano izgubili svoju majku. Obojica turistički magnati, izbjegavali su svaku svađu ili prepirku među emigrantima i unosili mnogo sređenosti i

mira. Mladi Joža Torbar istakao se je i svojim odgovornim i inteligentnim pisanjem u haesesovačkoj štampi. Potrebno je naglasiti, da su dva mlada Torbara radila u turističkim uredima, dok nisu sami ostvarili svoje turističke urede, u Rimu i u Caracasu, da bi uzdržavali svojeg oca i svojeg strica, da ne bi bili na teret iseljenicima. Tamo u toj izgnaničkoj kući provodili smo dobar dio vremena u bezgraničnim razgovorima, koji su nam oživljavali političku prošlost u predratnoj Hrvatskoj. Za mene je sve to bila novost, jer ja između dva rata nisam živio dulje vremena u Hrvatskoj, nego se tamo navraćao kao putnik, poput Mannova Toni Kroegera. Bilo je uvijek nadasve živo, kad bi se Pernar pojavio bilo na seljačkim internacionalama, bilo na hrvatskim sastancima poslije Mise u hrvatskoj crkvi. Branko Čubrilović prije i Milan Gavrilović obično bi Pernara nazivali «kulakom», što je izazivalo razdragano raspoloženje. Drugi su opet zvali Pernara: «čovjekom, koji nosi ispod srca kuglu», živi simbol srpskih parlamentarnih metoda. Kad je bilo javljeno u svijet, da je jedan narodni zastupnik pucao na svoje kolege u beogradskoj Skupštini (1928.), po New Yorku se govorilo:

—Do sada se znalo, da se na Divljem Zapadu ubijaju ljudi po šumama. Međutim, vidite na Balkanu to se zbiva u samom parlamentu! — Ja sam tako vrlo često predstavljao Pernara mladim američkim intelektualcima i novinarima, kao uspomenu iz parlamentarnih borbi iz prve Jugoslavije.

Pokraj Pernara, i šutljivog Torbara, mlađi su Haesesovci bili Bažo Vučković, namještenik u odjeljenju za tisak Free Europe, koji je po New Yorku pričao jezovite slike o mučenju židova i Hrvata po Zagrebu u vrijeme rata. Tako su njega mladi hrvatski studenti jednog dana prisilili, da sebi iskopa grob i prijetili mu, da će ga smaknuti. Međutim, neki od nacionalista govorili su, da je «Bažo izmislio» sve te priče. Dr. Dinko Šuljak je, uglavnom, živio u Chicagu, gdje je uređivao «Američko-Hrvatski Glasnik», inače vlasništvo starog iseljenika S. Vrančića, koje je u svoje vrijeme osnovao i uređivao poznati iseljenički novinar Lupis-Vukić, i davao mu jugoslavenski pravac. Šuljak je novine pretvorio u glasilo Radićeva pokreta, tako da je i Maček u istima pisao zajedno sa svima nama, osim Dra Jurja Krnjevića, koji nije nikako smatrao list autentičnim glasilom svoje Stranke, iako je, u to vrijeme, osobno cijenio Šuljka. List je uslijed suradnje svih

nas pokadšto bio življi i zanimljiviji od samog «Hrvatskog glasa». Ja sam tada bio u neprekidnim odnosima na Šuljkom, s kojim je suradnja bila vrlo efikasna. Šuljak je pametno odlučio, što se nije kandidirao za stipendistu Free Europe, nego se dao na uređivanje lista i završavanje studija na Chicago-sveučilištu u međunarodnim i bibliotekarskim naukama, i tako zauzeo jedno od vodećih bibliotekarskih položaja na kalifornijskom sveučilištu u Davisu. Slično su postupali i Vučković, radeći i studirajući, i dr. Stjepan Gaži, koji su prerano umrli. Gaži je ipak ostavio ozbiljan pokušaj, kako se na engleskom jeziku može napisati povijest Hrvatske. Ogroman elan, u borbi protiv našeg i svjetskog komunizma dao je u prvim posljeratnim godinama mladi Splićanin, dr. Mladen Giunio Zorkin. Na isti način, kao što sam Vučkovića i Šuljka u mojim prvim izgnaničkim godinama upoznao i s njima se družio u Rimu, tako sam i Zorkina, kako se on sada zove, upoznao u Londonu upravo pred moj odlazak u Beograd, u travnju 1945. Zorkina sam zatim sreo u Washingtonu, kad je i on dolazio u Kongres, da se žali na američku vanjsku politiku u odnosu na Hrvatsku; i jednog smo dana razgovarali s tada mladim kalifornijskim kongresmenom (zastupnikom) Nixonom, inače u to vrijeme istaknutim protivnikom svakog komunizma, koji se je zanimao za svaki oblik komunizma. U to su vrijeme Titovci bili odpočeli ogromnu propagandu za vraćanje naših iseljenika u domovinu, koja je zahvatila velika maha u širim masama po Kaliforniji, na istočnoj obali i po Kanadi. U Ameriku i u Kanadu stizali su specijalni emisari, i to u svojstvu članova jugoslavenske delegacije kod Ujedinjenih Naroda. U svojim govorima nagovarali su iseljenike, da sa sobom ponesu dolare i napose automobile, i da će im se sve to isplatiti, jer će im država dati mogućnosti ogromne zarade. Vrlo brzo se saznalo, da su ti takozvani «povratnici» već na samoj granici morali predati sav novac i kola, i to u bescijenje. Pričalo se tada po Beogradu, da se povratnici svake večeri sastaju u nekim krčmetinama, i da se tuku mlatom po glavi, simbolički pokazujući, koliko su se prevarili dozivanjima komunističkih sirena. Zorkin je i mene zvao, da povedemo oštru kampanju protiv te tipično komunističke prevare, pa smo, uglavnom preko «Hrvatskog glasa» i kroz US Kongres, razvili protu-akciju, koja je raskrinkala ove jugo-komunističke akcije u pravcu vraćanja. Imao sam prilike kasnije vidjeti

jednog starog Splićanina, koji je poslije rata vozio Titove emisare po New Yorku, i to i Đilasa i Dedijera i Kardelja. Zvao se je Šore, pa mi reče, da se sjeća, kako sam ja u UNOu više puta zavikao, kad su prolazili komunistički prvaci: —Čuvajte džepove! — aludirajući na krađe dolara i automobila, kojima su u domovini bili izloženi naši prevareni iseljenici!

Nije mi nikako bilo po volji, što Maček nije volio Zorkina, a nisu ga mnogo voljeli ni ostali Haesesovci. I tu se pojavljivalo ono zagrebačko nepovjerenje prema Dalmatincima, koje je i Meštrović osjećao. U jednom pismu mi kaže: «Pešelj govori, da bedasti Roko (Mišetić, inače nar. zastupnik HSSa) i konfuzni Vučetić s par Dalmatinaca hoće da nam sole pamet!» Daljnji razvitak Zorkinove djelatnosti u Kanadi pokazao je, da je više učinio, posebno s novim iseljenicima, za proširenje Hrvatskog Seljačkog Pokreta, nego li bilo koji od političara, tako da je Meštrović imao pravo, kad bi mi često znao reći i napisati: —«Od profesionalnih političara i patriota se imamo slabo čemu nadati...» Jedini, koji je osjetio politički talenat i snagu Zorkina, bio je Krnjević. U jednom od ranijih pisama, Krnjević mi piše: «Veseli me ono, što velite o Giuniju. Meni se on sviđa, od kada sam ga prvi puta vidio. Mlad je, nije ga život pokvario, ima čvrsto uvjerenje i sposobnosti za rad u javnom životu, pa mi je vrlo drago, da se snašao na američkom kontinentu. Obavio je dobrih stvari i gotovo svuda je ostavio dobar dojam». Ali, nažalost za Krnjevića, nije se tog mišljenja dosljedno držao. Kao ni u slučaju Dinka Šuljka, koji je sav svoj život posvetio radu na širenju ideja Braće Radića, Krnjević je, pri koncu svojeg života, izmijenio svoje mišljenje prema tim i drugim pristašama Stranke i neumorivim i lojalnim suradnicima. Međutim, Zorkina je podržala većina pokreta u Kanadi, što je najbolji dokaz ispravnosti njegova rada. Iako živeći najveći dio svojeg života najprije u švicarskoj i zatim u engleskoj demokraciji, Krnjević se nije držao demokratskih načela, do kojih je javno mnogo držao, nego se je na nedemokratski način želio lišiti svojih lojalnih suradnika, dok ih je ipak demokratska većina «kanadskih seljaka» poduprla, i tako dokazala, da je to naše kanadsko iseljeništvo, koje vjeruje u demokratske zasade Braće Radića, pokazalo, kako bi bilo zrelo za demokraciju i u svojoj državi. Ja sam, naime,

to osjetio daleko više, posjećujući hrvatske seljačke organizacije po Kanadi, nego li sve druge hrvatske organizacije po Sjedinjenim Državama, gdje je bilo vrlo malo seljačkih organizacija, uglavnom raznovrsnih društava. Nema sumnje, da je u formaciji seljačkih organizacija po Kanadi djelovao u prvome redu neumorni rad dra Jurja Krnjevića, koji je osobno, gotovo svake godine, posjećivao svaku od tih organizacija i poznavao osobno svakog vodećeg čovjeka. O tim organizacijama u Kanadi kao i o «Hrvatskom Glasu», koji je osnovao i uređivao iseljenički novinar Petar Stanković, Krnjević mi je govorio još u Ženevi, tako da sam bio prilično obaviješten o njihovu radu. Mislim, da se Krnjević uzdržavao i prilozima tog kanadskog iseljeništva, koji nisu bili toliko bogati, kao oni, koje je američko nacionalističko iseljeništvo slalo dru B. Jeliću i dru Anti Paveliću. Kod toga, Krnjević je bio umjeren i nenametljiv, živio je jednim materijalno skučenim životom. Kad je poslije rata stizao, gotovo svake godine, u Kanadu, on bi u početku s parobrodom stigao najprije u New York, gdje sam bio jedini obaviješten o danu njegova dolaska. Uoči njegova dolaska blagajnik haesesovačkih organizacija slao bi na moje ime ček ne veći od stotinjak dolara, koji sam ja predavao u novcu Krnjeviću, prilikom njegova dolaska. Krnjević je bio jedan od vrlo rijetkih političkih leadera u izbjeglištvu, koji nije bio na listi «stipendista» «Slobodne Europe». On ne bi bio nikada pristao na to, da prima novac iz ruku Vane Ivanovića, s kojim, ako je ikada govorio, što je bilo nekoliko puta, govorio je o stanju našeg parobrodarstva. Meni su Krnjevićevi dolasci često teško padali, jer bi me on zamolio, da o danu dolaska nikako ne obavještavam njegove kolege Pernara i Torbara, kao ni Washington, jer da će se on već sastati s njima, kad bude trebalo! Krnjević bi odsjeo u New Yorku u Hotel Sheltonu, neki put bi posjetio predsjednika Free Europe, koji bi ga zadržao na ručku ili poveo, kao admiral Miller, u svoj klub, što mu je bilo posebno drago. Kad bi se Meštrović našao u New Yorku, večerali bismo zajedno, i s drom Podujem, ali odnosi su bili hladni. Poslije kratkog boravka u New Yorku, on bi krenuo u Kanadu, gdje je često dulje odsjedao kod Zorkina. Smatrao je, da je Zorkin pametno učinio, što se je uselio u Kanadu, i to u Nanaimo, gdje se je čak i poslovno osnažio i osamostalio. U Zorkinu je vidio jedan od najboljih i najpozitivnijih primjeraka naše političke i poslovne inteligencije.

Moji odnosi s drom Krnjevićem bili su u nizu dugih godina vrlo prisni. Na povratku iz Jugoslavije, primao sam od njega neobično ohrabrujuća pisma. — «Vi ste dobro učinili», piše mi (rujna 1947.): «što ste se nakon povratka iz Jugoslavije odlučili javno i otvoreno progovoriti. Dođu časovi u životu čovjeka, kad osjeti, da bi se morao sâm sebe stiditi, ako ne bi otvoreno progovorio, makar se time ne znam koliko izložio. Ja sam to doživio više puta, a sigurno ste i Vi tako osjećali, prije nego li ste prve svoje dojmove objavili, čini mi se, u Reader's Digestu. I nema većega zadovoljstva, nego li je ono, koje čovjek osjeti, kada je tako poslušao glas savjesti. To je zadovoljstvo u toliko veće, ukoliko su javni nastupi od općenite vrijednosti». Što se tiče mojih članaka u «Hrvatskom glasu», kao i u američkom tisku, Krnjević nije nimalo zaostajao u svojim pohvalama za Mačekom, Meštrovićem i velikim dijelom ne samo inteligencije, nego i običnih čitatelja. Moji su članci izlazili, u zadnje vrijeme, uvijek na desnoj strani prve stranice, dok su oni Krnjevića, na lijevoj, isto tako na prvoj stranici. U početku izlazili su pod naslovom, «Ljudi i Događaji», ali kasnije i najvećim dijelom pod naslovom: *«Iz moje torbe»*, što je neobično privlačilo šireg čitatelja. Obilazeći naše naseobine, vrlo često bi mi svaki pretplatnik Glasa znao reći: «Ja prvo što pročitam, to je Vašu torbu! Kad je nema, da Vam pravo kažem, ništa i ne pročitam». — U nizu takvih laskavih ocjena, Krnjević je nastavljao: —«Ja Vam čestitam na člancima, što ste ih objavili posljednje vrijeme, i još više na izdržljivosti i postojanosti. To je jedini put do cilja. Kolika šteta, što se do sada nije ugledao u Vaš primjer niti jedan (barem ja ne vidim nijednoga) od naših intelektualaca, o kojima s toliko simpatije pišete. Svakomu je otvoren put da bude konstruktivan» (9. lipnja 1951.). Još i ovo: —«Vaši su izvještaji u H.G. bili prvorazredni. Upravo je ono trebalo reći emigraciji o Europi» (19. 3. 1958.). Bilo je to rečeno u nizu članaka o mojim utiscima iz Europe poslije jednog duljeg boravka, kad sam konačno američkom putnicom mogao slobodnije putovati, da me na granicama ne zaustavljaju i ispituju agenti svih država. Te godine i kasnije, 1959., moj put u Sovjetski Savez i kroz Afriku i Bliski Istok, u društvu jedne grupe mojih kolega iz Fairleigh Dickinson University, koji nam je omogućilo sveučilište, moji su članci davali svježije utiske i novije poglede. Ne samo kod Amerikanaca, imao sam pozitivne reakcije nego

i kod, kako rekoh, Mačeka, Meštrovića, kojima su se neobično svidjeli moji utisci iz Rusije, i kod Krnjevića. Kad god bih zastao, uslijed pisanja u američkom tisku, da se javim, Krnjević bi se odmah javio, pitajući što ne pišem. «Posljednje vrijeme meni su manjkali Vaši članci u 'H.G.'. Vi imadete uvijek nešto reći, pa se osjeća kada zašutite» (4. 7. 1958.). I nadalje: «Na više mjesta su me pitali za Vas. Vidio sam, da ste ostavili lijepu uspomenu i na sjeveru Kanade i na Pacifiku» (Alberta, 25. svibnja 1958.). Prilikom moje pedesetgodišnjice, Krnjević mi je uputio slijedeće pismo:

"Dne 23. kolovoza 54.

Dragi gosp. Radica!

Vrlo mi je drago, što mi je g. Vučković javio, da dana 26. ovoga mjeseca navršujete 50 godina svoga života, jer Vam tako i ja mogu poslati za taj dan svoju čestitku i iskrene želje za daljnji život.

Meni je to u toliko draže, što smo se cijelo poslijeratno vrijeme, puno najraznovrstnijih kušnja i poteškoća, vrlo dobro razumjeli i uzko suradjivali.

Vi ste obavili posao, s kojim u istinu možete biti ponosan. Ja Vam želim, da i Vaš daljnji rad bude tako plodan i koristan u teškim i sudbonosnim časovima hrvatskoga naroda, koje proživljavamo.

Ja ne dvojim u uspjeh našega rada, ako budemo do kraja ustrajni i izdržljivi, kako smo bili do sada, i ako ga budemo temeljili kao i do sada na načelima pravde, čovječnosti i slobode.

Još jednom želim svako dobro Vama i Vašoj cij. obitelji uz poštovanje Vašoj gospodji i pozdrav Vama

J. KRNJEVIĆ"

Krnjević je posebno cijenio moje veze s američkim unijama, i to napose s AFL-CIO, tako da sam preko Jay Lovestona, tajnika i njihova predstavnika u Europi I. Brown-a, uspio izraditi, da se našim radnicima u Belgiji dâ potrebni fond za nabavu stroja za tiskanje jednog radničkog glasila. Iako nam je s te strane bilo činjeno ogromnih poteškoća od strane Živka Topalovića, koji se inače prema meni osobno uvijek «prijateljski» ponašao, čestitajući mi i on, kao i Ratko Parežanin, na mojem raskrinkavanju Tita i komunizma kod nas, ipak smo uspjeli isposlovati ozbiljniju novčanu potporu. I prilikom toga, ja sam od Krnjevića primio slijedeće:

«Ja Vam se od srca zahvaljujem na svemu što ste Vi

upravo doprinijeli u vezi dobivanja te pomoći od američkih sindikata i opet Vam se preporučujemo, jer upravo sada u našim tiskarskim planovima novaca će nam i te kako biti potrebno. Tu se uzdam u Vas da ćete nas pomoći». Nažalost, sve je to bilo učinjeno, ali ipak se nije mogla održati ni tiskara ni novina, i da nije Jakša Kušan s grupom svojih prijatelja pokrenuo «Novu Hrvatsku», koju je Krnjević bojkotirao, mi bismo bili ostali bez vitalno potrebnog lista u Europi. Bio je, kao i svi mi, jako zadovoljan s Tijanovim radom preko madridskog radija. — «Suradnja s gosp. Tijanom stalno napreduje, i sve je dobro. Prenosi i Vaše članke što dobro djeluje, jer su iz N. Yorka, a to upravo domovini godi». — Krnjević je posebnu brigu polagao, kao i mnogi od nas, odvajanju hrvatskog od srpskog jezika u emisijama *Voice of America*. Dugo smo o tome razgovarali s direktorom Kohlerom, iako smo na tome bili počeli raditi već 1950. Srbijanci su i tu, kao i sada, bili zauzeli svoje pozicije, ne pristajući ni na kakav kompromis, dok su američki šefovi sistematski nasjedali Srbima svih boja. Kod toga pomagao ih je i komunistički službeni naziv — «srpsko-hrvatski jezik», pa su u isti mah pravili koncesije službenom Beogradu. Takva je politika ne samo revoltirala Hrvate, nego čak u mladim Hrvatima stvarala i protu-američko raspoloženje! To je jedino znao osjetiti Reuben Markham, dok je bio živ, ali ni on nije bio u stanju izmijeniti prihvaćenu liniju favoriziranja velikosrpstva. Jedini, koji je u State Departmentu ipak nešto značajna izveo, bio je John C. Campbell, iz Council on Foreign Relations, kad je američki konzulat u Zagrebu podigao na rang Generalnog konzulata. Kod toga je isto tako igrao stanovitu ulogu i sâm Krnjević, kojeg bi Zorkin i ja često predstavio vodećim američkim čimbenicima po raznim državnim uredima. U jednom pismu, koje sam 19. listopada 1950. uputio Dinku Šuljku, s kojim sam bio u najužim vezama, jer sam u njega osjećao bezgraničan idealizam i poštenje, stajalo je i ovo:

"—Ustaše pod fratarskom mantijom, za kojom se krije parabelum Vasilja Vendelina, koji, kako čujem, često telefonski razgovara s poglavnikom, pokazali su sada više nego ikada svoje lice. Kad su poluslužbeni američki krugovi iz Nacionalnog Odbora za Free Europe kazali, da za njih hrvatski narod predstavlja Dr. Vladko Maček, onda je ustašama bilo jasno, koliko je tu

sati. Ali Times je kazao i to, da Nadbiskup Stepinac nema veze s fratrima na Drexel Boulevardu, što je također važno da se zna kod Hrvata, da fratri ne vode politički hrvatski narod. Ti znaš, da meni i Krnjević neprestano piše, da «moramo ignorirati fratre» i neprestano ustajati «protiv miješanja fratara» u hrvatsku politiku. Konačno, Times je kazao i to, da Hrvati i Slovenci ne će srpskog kralja, što je vanredno važno, kad se zna, da su do sada Amerikanci mislili, da i to može biti. Prema tome, oni demokratski Hrvati koji su to kazali g. Lissneru (od Timesa), učinili su veću uslugu hrvatskom narodu, nego li fratri koji to nisu uspjeli do sada nikome kazati na engleskom jeziku, pa ni u američkom tisku engleskog jezika, gdje im nema mjesta, jer ih katolička hijerarhija ne će, smatrajući ih ustašama i fašistima! Odkako je u Americi Dr. Vladko Maček i Dr. Juraj Krnjević kazali su istinu amerikanskoj odgovornoj politici, i svaki Amerikanac zna, da Srbi ne će moći više vladati nad Hrvatima. Umjesto da fratri podupru taj rad, oni i danas, kao i uvijek zabadaju *hrvatskoj stvari nož u leđa.* Na njihovoj strani osim ustaša nema političkijeg Hrvata. Zar je kod njih i sa njima Maček, zar Meštrović, zar su sa njima katolički svećenici? Kako i mogu biti, kada i danas oni kompromitiraju svijetlo ime Stepinca, kada ga na silu stavljaju na svoju stranu i na stranu «krvavog» poglavnika. Jeste, fratri su tražili na nekoliko amerikanskih organizacija, koje se bave emigrantskom politikom, da i njih uzmu, kao predstavnike hrvatskog naroda, ali svugdje su bili odbiveni, jer im je svugdje rečeno da hrvatski narod predstavlja njegov vođa Dr. Vladko Maček... Lissner i ostali smatraju ih nedemokratskom organizacijom... Otkuda oni imaju pravo pitati jednog Bogdana Radicu, što je učinio za Hrvate i za hrvatski narod, kada je u toku rata, dok su fratri i ostali ekstremisti bili pod pažnjom amerikanske policije, jedini u amerikanskoj štampi, kao i danas (1950.) pisao, da hrvatski narod nema nikakve veze s koljačima iz fašističkog Pavelićeva čopora, kada je preko The New York Times-a, na dan, kada je Pavelić navijestio rat Sjedinjenim Državama, dok mu je to Fotić zabranjivao, izjavio, da sa tim ultimatumom hrvatski narod, ni njegovo legitimno vodstvo na čelu s Drom Mačekom, nema nikakve veze, nego da je to stvar, koju ustaše rade u dogovoru s Njemačkom i Italijom. To vrlo dobro znaju fratri, pa ipak lažu. Znaju i to, da je u toku rata Radica predstavljao hrvatski narod u pravom svjetlu, kada je neprestano govorio zajedno s hiljadama Hrvata u ovoj zemlji, da ustaštvo nema nikakve veze s hrvatskim narodom, da je to stvar dovedena iz fašističke Italije i nametnuta hrvatskom narodu... Članci koje je Radica pisao u amerikanskoj štampi engleskog i hrvatskog jezika bili su takvi, da je gotovo u svakom broju «Amerikanski Srbobran» tražio Radičinu glavu,

a Fotić ga s Purićem nekoliko puta premještao u Buenos Aires, dok je sam Radica dao ostavku iznijevši sliku stanja hrvatskog naroda... «Značajno je, da i Meštrović meni često piše: —«Slažem se sa njime (tj. s Mačekom) i s Vama, da je svako vezivanje hrvatske stvari sa Ustašama i Pavelićem samo škodno za našu stvar»" (7. svibnja 1953.).

Ali sve, što je ovdje nanizano o mojim vezama i suradnji s Krnjevićem, ne bi bilo ni tako sjajno, ni tako lako, da nije bilo i još češćih trenutaka, kad je Krnjević znao, da me nezasluženo i nepravedno napadne, kao i mnoge od svojih ranijih i kasnijih suradnika. Bilo je to, kad je u «Hrvatskom Glasu» bio tiskan moj članak: *«Trebaju nam Supile i Trumbići».* Napisao sam ga pod utjecajem, s jedne strane, otužnog mrtvila, s druge, nepotrebnih kampanja i svađa. Krnjević je to shvatio kao aluziju na Mačeka i na Krnjevića, pa kao što on zna, izvali mi ovako: *«Ja se jako čudim, da Vi meni pišete poslije one gnjusobe, što ste je objavili o predsjedniku Mačku, i još mi predlažete, da neko društvo stvorimo. Međutim, ja mislim, da mi nismo u džungli, i da ljudi, koji hoće išta zajedničko imati i raditi, moraju imati zajedničke barem najtemeljnije moralne principe. Vi pako ne vodeći računa niti o najprvotnijim zahtjevima decency, nabacili ste se na vrlo ružan način blatom na starca, kojemu je preko 70 godina, kojemu je u svojim najtežim danima hrvatski narod iskazao ogromno povjerenje... Tek sada vidim, koliko je dr. Maček imao pravo, što od kada Vas pozna, nije unatoč Vašega nastojanja bio oduševljen za Vašu suradnju...»* (15. ožujka 1950.).

Ovakvo pismo me je jako iznenadilo, jer sam ja tada bio u najboljim odnosima s Mačekom. Bilo mi je jasno, da je Krnjević sve to shvatio kao aluziju na njega, pa se je poslužio s Mačekom. Krnjević je odlučno bio protivan stvaranju jednog odbora s Meštrovićem i s inteligencijom, iako to nije nikada javno izjavljivao. Moji najbolji odnosi s Mačekom nastavili su se sve do njegove smrti. Maček je bio posebno zadovoljan s razgovorom, koji sam s njim napisao u «Hrvatskom Glasu», kao i s mottom, koje sam stavio na vrhu razgovora s citatom iz Benjamin Franklina. Jednom mi reče: *«Meni je silno polaskalo, što ste me u 'razgovoru' prikazali čovjekom, kojega 'no folly, no provocation, no blunders can shake'».* U tom istom pismu, od 23/I.-56., Maček kaže: *«Kada smo već kod 'razgovora', moram Vam reći, da su i Košutić i*

Krnjević oduševljeni. Krnjević mi piše o Vama: 'Onako srdačno i onakav razgovor ne znam, je li kadar još itko drugi napisati'» Značajno je, da mi se je, u to vrijeme, javio i Ing. A. Košutić iz Pariza s ovim riječima: *«Predsjednik mi je pisao i upozorio me na svoj razgovor s Vama, a ja sam ga čitao i napisao mu, da je to sigurno najljepši intervju, koji je ikada netko s njim napisao. Ja sam mu na njemu čestitao, a čestitam i Vama kao pravom majstoru pera».*

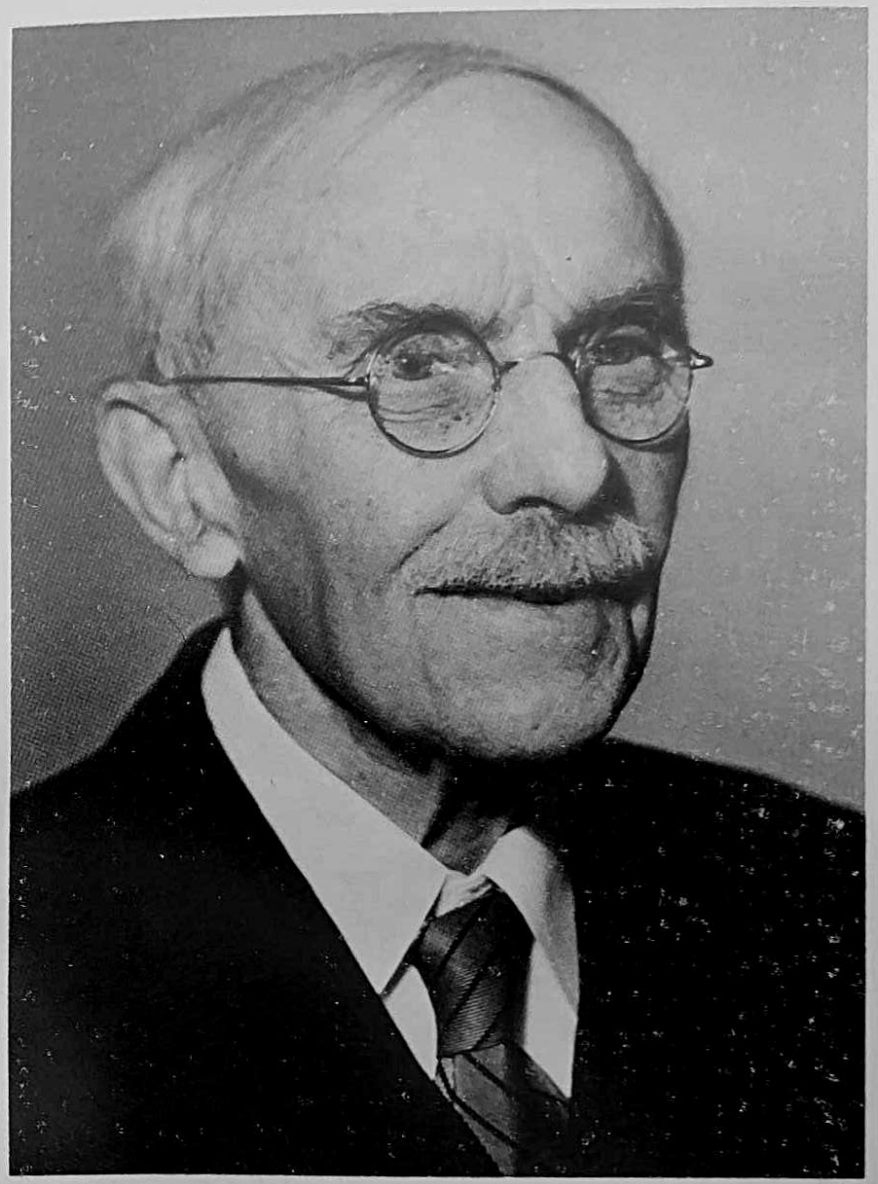

DR. VLADKO MAČEK (1879-1964.),
PREDSJEDNIK HRVATSKE SELJAČKE STRANKE. —

DR. JURAJ KRNJEVIĆ, GLAVNI TAJNIK,
SADA PREDSJEDNIK HRVATSKE SELJAČKE STRANKE. —

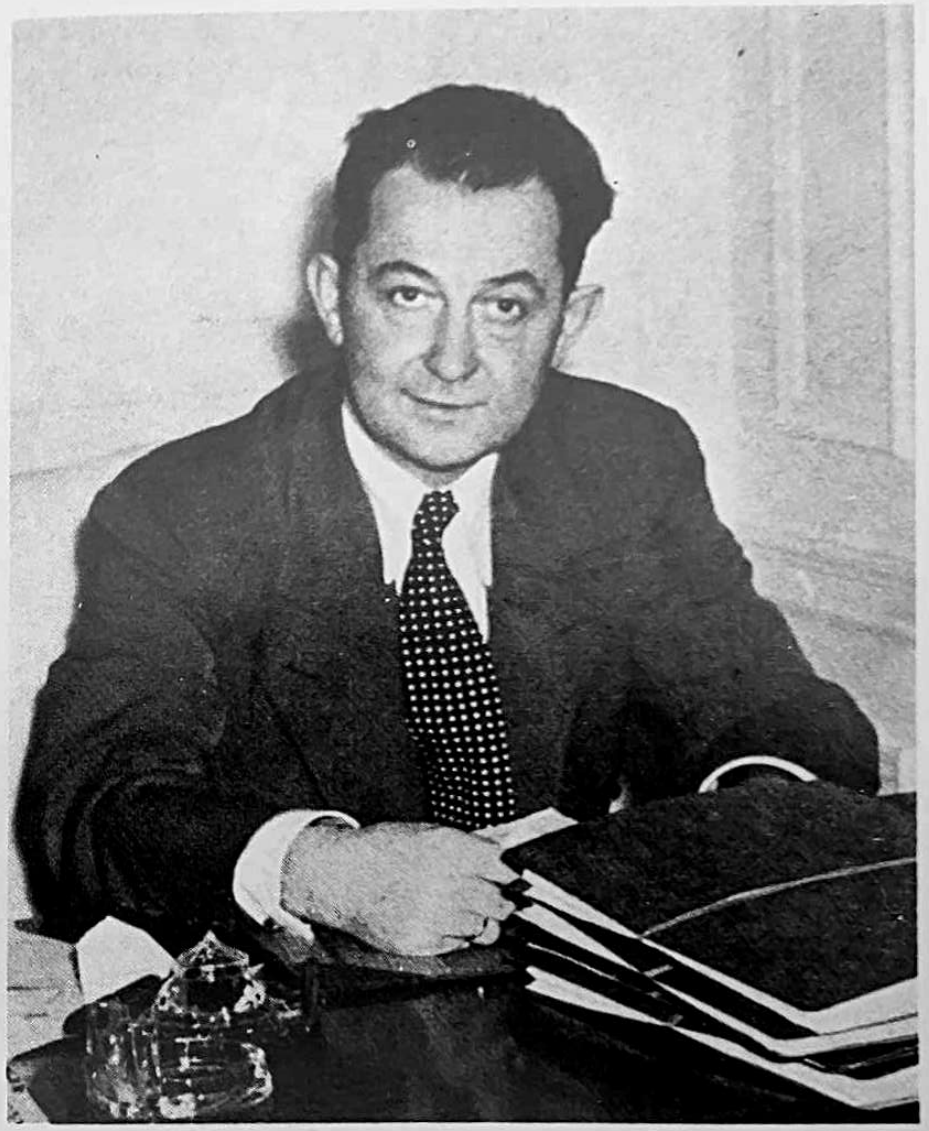

DR. IVAN ŠUBAŠIĆ (1892-1955.),
BAN BANOVINE HRVATSKE I PREDSJEDNIK JUGOSLAVENSKE VLADE U IZNJEGLIŠTVU. —

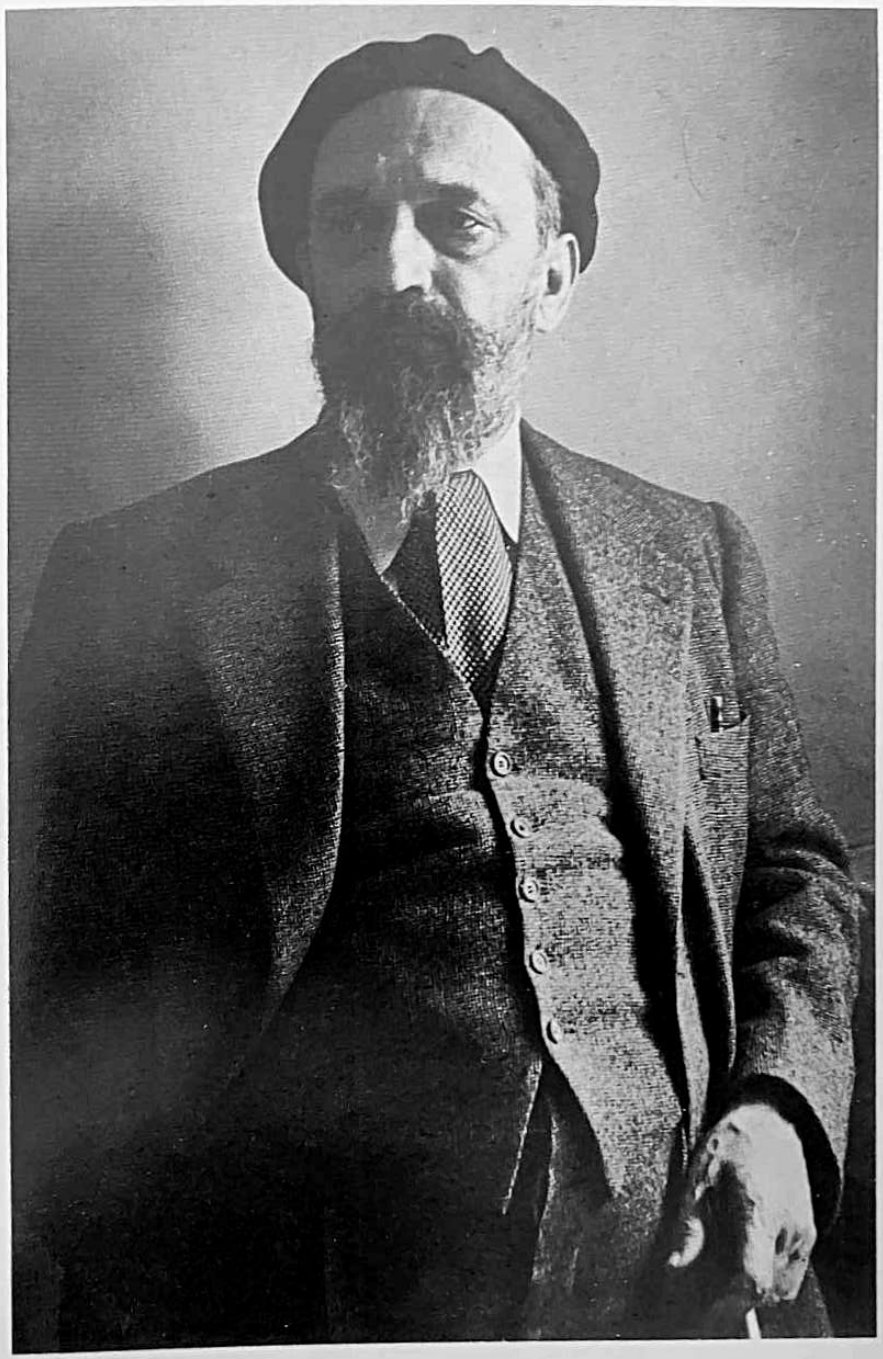

IVAN MEŠTROVIĆ (1883-1962.),
HRVATSKI LIKOVNI UMJETNIK I PISAC. —

MOJ RAZGOVOR S PREDSJEDNIKOM MAČEKOM

DONOSIM ovdje moj razgovor s predsjednikom drom Vladkom Mačekom (objavljen u kanadskom «Hrvatskom Glasu», Božić, 1955.), jer on nam pomaže bolje razumijevanje samoga Mačeka i, posebno, njegove politike, te njegov odnos i stanovište prema nekim temeljnim hrvatskim političkim problemima:

U NIZU razgovora, koje sam imao između dva rata s velikim brojem ljudi ove polovine europskog vijeka —od kojih su oni objavljeni u «Agoniji Evrope» samo jedan, i to manji dio— predsjednik Vladko Maček ostavljao je na mene dojam čovjeka vanredno intuitivnog, hladnog i mirnog, ustvari mudrog i staloženog, u isti mah srdačnog i toplog, poslije prve izmjene riječi. Iako sam predsjednika Mačeka imao prilike posjetiti prije rata i u Zagrebu i u Beogradu, kada je bio i u opoziciji i u vladi, ja sam ga pobliže upoznao u ovim našim mučnim godinama zajedničkog izgnanstva. Tek sada, poslije deset godina nada i očekivanja, imao sam prilike osjetiti njegovu snagu čovjeka — ono, što ga čini čovjekom: njegovu veliku i široku ljubav prema čovječanstvu, kao pojmu duhovnom i vjerskom; njegovo nepokolebljivo vjerovanje u pobjedu vječne Pravde, Dobrote i Istine; njegovo prezrenje svake laži i izvještačenosti; njegovu odvratnost prema mržnji, fanatizmu i ljubomori, njegovo potpuno pomanjkanje svakog prakticiranja makijavelizma i intriga u politici, kao i u međusobnim odnosima između ljudi. Konačno, njegovo gledanje na život instinktom i iskustvom mudraca, koga nisu iskvarile ni knjige, ni teorije, ni moderne ideologije. Iako vođa jednog opće-narodnog pokreta i jedne političke stranke, dr. Vladko Maček nije ni doktrinarac, ni dogmatičar, nego svoju političku misao osniva na empiričkom iskustvu svojeg djelovanja u narodu i za narod.

I danas, u svojoj dubokoj starosti, boraveći izvan svoje Hrvatske i svojeg Zagreba, Vladko Maček nosi u sebi i oko sebe ono, što je najplemenitije i najbolje od Kroacije, njenu pito-

most, njenu ljepotu i mirnoću. Neprijatelj velikih fraza, mrzitelj svega onoga, što kriči i strši, što odaje izvještačenost i lažnu namještenost, Vladko Maček osvaja svakog svojeg posjetitelja i sugovornika svojom jednostavnošću, neposrednošću i iskrenošću. I kad god se čovjek naoruža argumentima, koje će da saspe na prvi susret s njim, gotovo uvijek mora doživjeti jedno te isto: da ga dr. Maček razoruža svojim trijeznim i konkretnim razlaganjem, koje ne nameće samo dugogodišnje iskustvo, nego i stvarnost izlaganja. Više puta za ovih godina prilazio sam dru Mačeku i nezadovoljan i razljućen, i gotovo uvijek vraćao sam se pobijeđen njegovim odgovorima, koji su proisticali iz stvarnosti njegova načina mišljenja i shvaćanja života, misli i političke akcije. Daleko izgrađeniji od svih naših političkih ljudi, koje sam imao i sreću i nesreću poznavati za vrijeme prošlog rata i u ovim godinama izbjeglištva, predsjednik Maček doimao me se ne samo svojom ljubavlju prema narodu, čije interese on svakako najdublje osjeća, i koga nikada ne bi uvlačio u avanture, koje bi ga mogle stajati krvi i žrtava, nego i svojim osjećanjem stvarnosti, naše i opće.

Bilo bi, naime, ludo tvrditi, da predsjednik Maček nije dio naše sadašnje krize, da on s njom ne suosjeća, poput svakog čovjeka sadašnjice. Do sitnica upućen u razvoj današnjih prilika u svijetu, koje prati ne samo čitajući štampu ove zemlje, nego i slušajući radio i televiziju, primajući i razgovarajući s ljudima, dr. Vladko Maček nije zapustio, niti zanemario da bude prisutan niti jednom važnijem sastanku Seljačke Internacionale, bilo da su se njeni sastanci i kongresi održavali u samom Washingtonu i New Yorku. Kad god je trebalo da razgovara s jednom našom ili vanjskom ličnošću, koja se zanimala za naša pitanja, on je bio uvijek točan na utanačeni sastanak, i davao odgovore na gotovo sva postavljena pitanja. Veliki je broj takvih sastanaka i razgovora bilo i po washingtonskim i newyorškim kućama i službenim ustanovama, na kojima je predsjednik Maček umio osvojiti mnoge Amerikance i Europljane svojim načinom izlaganja, svojim sugestijama i savjetima, kao i svojim otvorenim i teškim opomenama, imajući pred sobom samo jedno: oslobođenje i svojeg i ostalih naroda pod tiranijom komunizma.

Razgovarati s drom Mačekom prava je milina, i svatko od nas, tko se zatekne u Washingtonu bilo kakvim poslom, ne zaboravi da si osigura takav jedan razgovor, koji se obično od ranog poslije podneva zavuče do kasno u noć, za koga naš Predsjednik ne vodi računa ni o svojem srcu, ni o svojem zdravlju, nego kroz obnavljanja svojih uspomena on razlaže poteškoće i tegobe sadašnjice. Škrt u riječima, izbjegavajući sve one nepotrebne pridjeve, koji slabe smisao imenice, kada Maček govori, on kao da kleše

kamen, jer on ne vjeruje u dijalektiku, ni u njene kitnjaste fraze, koje smatra neprijateljima istine. Uslijed toga je i reprodukcija razgovora s predsjednikom Mačekom skopčana poteškoćama njegove osebujne stilizacije, koju on daje svakoj svojoj rečenici. Kako je stil čovjek, ja sam se uvijek nećkao, da sâm prenesem na papir takav jedan razgovor, pa sam zamolio dra Mačeka, da mi pomogne svojim perom, što ni njemu, ni meni nije bilo lako. Spontanost jednog razgovora uvijek je teško baciti na papir, a da čovjek ne povrijedi ne samo autentičnost misli, nego i riječi, naročito kad se radi o čovjeku, koji ne voli senzacije i koji smatra suštinu bitnijom od oblika.

Kad sam zadnji put posjetio dra Vladka Mačeka, bilo je jedno tmurno i maglovito poslijepodne. Vihor je razdirao washingtonsko nebo i vode su prolamale u sve dijelove grada. Prozori su bili iako zatvoreni neprekidno zamlaćeni vihorom i vodom, dok na nebu nije bilo niti jednog zračka nade, da će oluja sustati i prebaciti se u neka druga obzorja. U living roome-u dra Mačeka bilo je mirno i ugodno, tako da nije bilo nikakvog razmjera između onoga, što se zbivalo provalom elemenata izvan kuće, i onoga, što se razvijalo u samom stanu.

Vrata kuće, kao i uvijek, otvorila je gospođa Josipa Maček, svojom toplom ljubaznošću, koja ovu sjajnu ženu nije napustila ni na putevima izgnanstva, poslije toliko propaćenih iskustava i nedaća. Ne puštajući ga nikada od sebe i pazeći na svaki njegov korak, gospođa Maček u naš izbjeglički ambijenat unosi mnogo samoprijegora, ne ističući nikada svoju individualnost, ne ulazeći nikada u političke rasprave, iako, ako upitana, nikada ne promaši svoj pametan i mudar odgovor.

Poslije malo časaka svakog takvog posjeta, pojavi se dr Vladko Maček, uvijek svjež i uspravan, prilazeći blago i nasmijano. Kada je u kući, on obično ne nosi kravate, tako da se njegova bijela košulja, donešena još iz Hrvatske, doimlje domaćinski. Kada je izvan kuće, ako je zima, predsjednik Maček nosi preko svojih leđa svoj hrvatski haljetak i škerlak na glavi, koji ga čini onakvim, kakav je bio kod kuće. On se u tome nije amerikanizirao, nego još uvijek čuva sve ono, što je sa sobom ponio.

Na moje pitanje: —*Kako ste, gospodine Predsjedniče?* — predsjednik Maček odgovara tiho:

—Kak dragi Bog hoće. Seat down please.

Kada predsjednik Maček upotrebljava engleski —koji on izgovara i piše *englezki*— koji je savladao kao malo tko od njegove generacije u izbjeglištvu, jer se u njemu izražava što bi Amerikanci kazali fluentno i potpuno, dok ga i čita i piše, znam, da je dobre volje i, štono je riječ, osjećam, da je razgovorljiv.

Odmah do naslonjača kraj njega nalazi se i stolić, na kome vidim, da je otvorena nedavno tiskana knjiga, koja sadrži životopis Lava Tolstoja, što ju je napisala Tolstojeva kći Aleksandra, dok se po zidovima sobe nalaze Kirinove litografije starog Zagreba.

—*Zašto je Vama, gospodine Predsjedniče,* upitah ga, *najmiliji pisac Tolstoj? Što Vi u njemu nalazite značajnijeg i bitnijeg, nego u drugim djelima velikih pisaca?*

—Stavljam Tolstoja ispred sviju svjetskih pisaca beletristike zato, jer kod nijednog poznatog mi pisca nisam našao toliko duboke etike, kao kod Tolstoja. Kada pročitam koje Tolstojevo djelo, imam osjećaj, kao da sam se za sparnog dana okupao u svježoj vodi i oprao sa sebe prašinu.

—*Da li mislite, da je ruski narod išao stopama Tolstoja, da bi njegova povijest i povijest čovječanstva bila različitija?*

—Tolstoj nije bio stvoren, da bude politički vođa. Tragika ruskog naroda, a vjerojatno i cijelog čovječanstva, je u tome, što Rusija nije dala u kritičnom času čovjeka kao Stjepana Radića, koji bi poveo Rusiju putem ruske seljačke i kršćanske duše, umjesto što su preuzeli maha ljudi infiltrirani nerealnim sa Zapada, donešenim marksističkim idejama, koje su tako tuđe ruskom narodu, da se i danas mogu držati samo najgrubljim nasiljem.

—*Vi ste mi više puta kazali, da komunizam nije ni ruskog, ni slavenskog, ni azijskog porijekla, i znam, da Vam nije milo, kada hrvatska inteligencija vrlo često piše, da je komunizam odraz ruskog ili istočnog ili azijskog shvaćanja života. Možete li to rastumačiti ?*

U to je vrijeme već gospođa Maček ušla u sobu i donijela nam tursku kavu, dok je predsjednik Maček, prije nego što će da odgovori, po deseti put sjekao svoje Pall Mall cigarete King Size na sitne komadiće, uvlačeći ih u svoj drveni «cigaretteholder», da bi znalački i sa zadovoljstvom potegao i zadnji ostatak duhana, uz zdrav gutljaj kave, raširivši svoje ruke:

—Mislim, da nakon onoga, što sam malo prije rekao, ne bih trebao više tumačiti, nego ću Vas upozoriti, da ne mislim samo ja tako. Nedavno sam uživao, slušajući na televiziji predavanje glasovitog katoličkog govornika biskupa Sheena. On je istaknuo, da su roditelji dialektičnog materijalizma Hegel, Feuerbach i Marx, od kojih nijedan nije bio Rus. Nakon toga pak citirao je pojedine pasuse iz Marxa i Dostojevskoga, koji su bili suvremenici, pokazavši ne samo veliku razliku nazora na svijet, nego i duhovnu nadmoć istočnjaka Dostojevskoga nad zapadnjakom Marxom...

"...Kada smo —nastavio je dr Maček, živo i intenzivno— ali već kod tog razgovora, mislim, da je besmisleno govoriti o nekoj superiornijoj zapadnoj kulturi i inferiornijoj istočnoj kulturi. Po

mom mišljenju, ne može biti govora o razlikosti zapadne i istočne kulture. Postoji ali znatna razlika između gradske, danas uglavnom industrijske kulture, i seljačke kulture. Seljačka kultura je konzervativna i čuva svoje od djedova naslijeđene duhovne vrednosti.

"...Gradska kultura, nakon što je postignula svoj vrhunac, uzmiče pred civilizacijom. Seljačka kultura traži ljepotu i sklad, gradska kultura traži udobnost, dakle stvar posve materijalne prirode. Usudio bih se reći —tu se dr Maček zamislio, kao i uvijek nastojeći da svojoj misli dâ pravilan oblik— da građanska sredina pokazuje, uz silni napredak civilizacije, nazadak kulture. Uzmite samo primjer, da je nakon Leonarda, Raffaela i Michelangela stekao svjetski glas i Picasso. Nakon Straussovih valcera — džes. A da se osvrnem na naše hrvatske prilike, da poslije Šenoe, Gjalskoga, Novaka, Preradovića, Kranjčevića, Nazora i Domjanića, imamo Miroslava Krležu. Seljačka kultura ne stvara mnogo novoga, nego čuva ono staro. A ja mislim, da je bolje ostati kod staroga, nego stvarati nešto novo, što je lošije od staroga. Naša Hrvatska nalazi se i ostat će, usprkos svima komunističkim nastojanjima, u sferi seljačke kulture."

—*Ne bi li ipak Hrvatska, katolička i zapadnjačka* —dodao sam— *mogla biti most između Srednje Europe i Balkana?*

—Mislim, da je neispravno govoriti o specifično katoličkoj Hrvatskoj, kada znamo, da je ona dobrim dijelom i pravoslavna, a ostvare li se naše težnje, bit će i muslimanska. Prema ovom pak, što sam već prije rekao, nije za mene Hrvatska ni zapadnjačka, ni istočnjačka, nego je seljačka. Ne sviđa mi se riječ most, jer se po mostu gazi, a po nama se već ionako gazi stoljećima. Pokojni Stjepan Radić namijenio je u svojoj viziji Hrvatskoj posve drugu ulogu, nego da bude bilo čiji most. On je rekao, da je misija Hrvatske, da zapali baklju seljačke i narodne slobode, pravednosti i čovječnosti, koja će osvijetliti ne samo Balkan, nego i ostale seljačke narode istočno od Balkana.

Poslije male stanke, uputio sam predsjedniku Mačeku ovih nekoliko pitanja:

—*Kako Vam poslije ovih deset godina emigracije izgleda stanje u zemlji? Da li Vi mislite, da su komunisti uspjeli srušiti osnovne elemente našeg narodnog i socijalnog i ekonomskog života? Vi ste, naime, uvijek isticali, i ističete, da komunisti ne će nikada srušiti seljaka. Nije li Vaše mišljenje, da će seljak iz ovog sukoba s komunizmom izići jači, nego je prije bio? Kako to i zašto?*

—Komunistima je uspjelo srušiti osnovne elemente našeg građanskog socijalnog i ekonomskog života, ali im nije uspjelo srušiti elemente našeg narodnog života, a naročito im nije uspjelo slomiti hrvatskog seljaka. Štoviše, vidimo, da je u dosadašnjoj

navali na seljaštvo morao Tito u pitanju kolektivizacije, naravno tek taktički, zatrubiti na uzmak. Američki senator Stassen ustvrdio je, doduše, da je Tito morao uzmaknuti uslijed materijalne pomoći, što mu je dala Amerika. To je, naravno, besmislica. Tito je morao uzmaknuti uslijed seljačkog odpora u cijeloj Jugoslaviji i usprkos američkoj pomoći. Naravno, da će trebati još dugotrajne borbe. Ne će biti ni seljaštvo ojačano, ali će komunizam biti posve slomljen.

—*Vi ste bili uvijek mišljenja, da su nove ideologije: ustaštvo i fašizam i komunizam, uglavnom djelo inteligencije. Uslijed čega je naša inteligencija izabirala takve puteve, a nije ih izabirao hrvatski seljak?*

—Komunizam je doista bio zarazio, i to vrlo mali dio hrvatske inteligencije. Uglavnom, mali dio studenata i drugih mlađih inteligenata. Nije bio nigdje zarazio ne samo seljaštvo, nego ni radništvo. Zašto je i taj maleni dio inteligencije prihvatio komunizam, ne bih mogao reći, jer je teško zagledati u tuđe moždane. Po svoj prilici, razlog je težnja za nečim novim i tuđim. Postoji moda ne samo u odijevanju i ponašanju, nego i u mišljenju ljudi. Fašizma ili nacizma nije pak bilo ni među inteligencijom. Postojala je frankovština, koju treba lučiti od ustaštva. Frankovci su bili hrvatski šovinisti, plod malograđanske, uglavnom zagrebačke sredine, koji su smatrali Srbe jedinim neprijateljem Hrvata, ali se je njihov hrvatski šovinizam iživljavao u plamenim govorima. Ustaštvo pak, kao i četništvo, je plod naše balkanske nekulture.

—*Proglašenje NDH travnja 1941. nije li to bilo djelo jedne grupe inteligencije ili cjelokupnog hrvatskog naroda, kako nam to neprestano naglašavaju hrvatski izbjeglice nacionalisti?*

—Proglašenje N.D.H. nije bilo ni djelo grupe inteligencije, a još manje djelo cjelokupnog hrvatskog naroda. — Tu se predsjednik Maček zaustavio, nastavivši:

"...Bilo je to djelo Hitlera i Mussolinija. Hrvatski narod borio se kroz vjekove za svoju narodnu individualnost i za postignuće hrvatske države. I kada 10. travnja 1941. ulaze Nijemci u Zagreb, ne čine nikomu nasilja, nego čak daju sugestiju, da se proglasi t. zv. nezavisna hrvatska država, koje čudo, da je zavladalo oduševljenje. Situacija je bila po prilici takova, kao kada karavana putuje žedna pustinjom i najedamput se pokaže na obzorju *fata morgana...*"

—*Priviđenje za žuđenom vodom* —dodao sam— *koje ustvari nema, ali živi u mašti onih, koji ju traže i trebaju, a nemaju je...*

"—Ljudi polete za utvarom —nadovezao je odmah—, da konačno poginu u pustinjskom pijesku. Bilo je tako u Zagrebu i ostalim gradovima. Seljaštvo, osim nešto s periferije Hrvatske, ostalo je, kao i uvijek, rezervirano, da vidi što će biti. Prvi

hladni mlaz i otrežnjenje došlo je, kada su proglašeni Rimski ugovori, te svi otoci, veći dio Dalmacije i dio Gorskog Kotara, predani Italiji. Kada se je pak pročulo za prva masovna ubijanja Srba u Gudovcu i Glini i kada su nastala sve akutnija proganjanja Židova, nastalo je u Zagrebu gotovo spontano ogorčenje. To ogorčenje nije moglo izbiti na javu samo uslijed grubog terora. Dovoljno je spomenuti, da je kanonik Lončar bio javno osuđen na smrt samo zato, što se je u užem krugu nepovoljno izrazio o Paveliću. Osuda, doduše, nije izvršena, ali je bila javno proglašena. Koliko ja znam, nikada nije proglašeno nikakvo pomilovanje ili promjena osude. Lončar je prošao razmjerno jeftino, jer je bio kanonik. S običnim seoskim župnikom, osnivačem Hrvatske Katoličke Zajednice u Gary, Indiana, Jesihom, imali su manje obzira. Izvučen je bez ikakvog suda u noći iz župnog dvora, zaklan i bačen u Savu..."

Dozivanje ovih jezovitih uspomena ostavlja na predsjednika Mačeka osjećaj samilosti i milosrđa, i da bih ga izveo iz tog sklopa, vraćam se ponovno na pitanje načela, pa ga upitah:

—*Uslijed čega Vi Hrvatski seljački pokret ne smatrate jednom klasnom, nacionalističkom i totalitarnom ideologijom tipa modernih ideologija?*

—Od kada pamtim, smatralo se je hrvatsko seljaštvo i hrvatski narod istovjetnim pojmom. Eto, i pokojni Ante Starčević, zaželio je u oporuci, da bude pokopan na seoskom groblju u Šestinama, jer želi mrtav počivati među svojim narodom. Tek, kada se je seljaštvo, tj. narod, počelo pod Stjepanom Radićem organizirati, da uzme odlučivanje o svojoj sudbini u svoje ruke, digla se je od strane inteligencije i građanstva hajka. Glavni, a mislim i jedini prigovor je bio, da je za muža lopata i motika a ne politika. Prigovor, da je H.S.S. staleška stranka, a pogotovo, da je totalitarna, čuo sam tek u emigraciji, i to od ljudi, koji su došli u Hrvatskoj na vlast pomoću totalitaraca Hitlera i Mussolinija.

—*Da li Vi mislite, da bi u oslobođenoj Hrvatskoj bilo mjesta i za ostale pokrete i stranke, osim HSS-a, koji će svakako imati vodeću ulogu? Kako bi takve stranke, osim naravski HSS-a, bile potrebne hrvatskom narodu, da bi se tako spasilo načelo demokratskog dvopartijskog sistema, koga više ili manje ima svagdje na Zapadu?*

—Naravno, da u seljačkoj i prema tomu demokratskoj Hrvatskoj mora svatko imati slobodu, da izrazi svoje mišljenje, pa da osniva i stranke, ako nađe pristaša. Sigurno je, da će osim H.S.S. biti možda i suviše raznih stranaku. Ne vjerujem ali, da će se kod nas moći razviti dvopartijski sistem. To je, koliko ja znam, posve anglosaski specijalitet. U hrvatskom Saboru, primjerice, je sve do godine 1906. držala većinu Khuenova stranka, imajući u opoziciji tri druge stranke. Od 1906. pa do 1918. imala je

većinu koalicija od nekoliko stranaka, imajući i opet tri stranke u opoziciji. Mislim, da će slično biti i u buduće.

—Vaše iskustvo iz jednog uistinu teškog i velikog političkog života, moglo bi potpomoći i one struje i ljude, koji se ne bi vezali uz seljački pokret, da tako pomogne Hrvatskoj u njenim prvim demokratskim nastupima. Što bi, prema tome, Vi savjetovali mlađim generacijama kod kuće i u emigraciji?

—Koje će stranke biti potrebne a koje nepotrebne, o tom će odlučivati izbornici. Tražiti pak od mene, da preporučim ljudima, koji se ne će vezati uz seljački pokret, što bi trebali činiti, isto je kao kad bi netko pitao Nixona i Knowlanda, što bi imali činiti ljudi, koji se ne slažu s republikancima, ili pitao Trumana i Harrimana, što da čine oni, koji se ne slažu s demokratima.

—Ako pođemo s gledišta, da je Hrvatska sa svojim srednjim teritorijem centralno-europska i po kulturi i po ekonomiji, da je svojim morem sredozemna, a sa svojim jugoistočnim dijelovima balkanska, kako Vi držite, da bi Hrvatska najbolje mogla osigurati svoju budućnost s ta tri svijeta; i da li ste Vi mišljenja, da svi oni, koji govore o tome, da se Hrvatska i Srbija moraju odvojiti, govore ozbiljne političke stvari?

—Već sam malo prije naglasio, da se Hrvatska nalazi u sferi seljačke kulture. Držim pak, da je ekonomski napredak Hrvatske vezan uz napredak ostalih seljačkih zemalja srednje i istočne Europe od Baltika pa do Jadranskog i Crnog Mora. U tom sklopu nalazi se i Srbija. I zato je politički neozbiljno govoriti o nekom podpunom dijeljenju Hrvatske i Srbije. Istina, između Hrvata i Srba postoji spor, koji je kroz posljednjih petnaest godina doveden do skrajnosti. Mislim ali, da se taj spor ne može riješiti ni hitcima iz parabeluma, ni jataganom, ni nožem karikašem. Da se taj spor riješi, trebat će mnogo političke zrelosti, ispravnog gledanja na politički položaj te procjenjivanja mogućnosti. Glavno je ali osloboditi se svake mržnje.

—Obzirom na to, ja bih se usudio zapitati Vas, da li Vi mislite, da je Vaš sporazum s Beogradom 1939. godine bio početak federalizacije Jugoslavije, koja bi Hrvatskoj i Srbiji bila svakako osigurala više sreće i mira, i oslobodila je građanskog rata?

—Uvjeren sam i danas, da je sporazum od 1939. bio ne samo početak federalizacije, nego konfederalizacije Jugoslavije i možda i ostalog dijela Balkanskog poluotoka, uključiv i Bugarsku i Albaniju.

—Prema tome, Dvadeset i sedmi ožujka 1941. bio je svakako katastrofalan datum naše historije?

—Sigurno je, da je datum 27. marta bio katastrofalan. Uvjeren sam, da nije bilo 27. marta, ne bi bilo ni Hitlerove, ni Mussolinijeve okupacije, ni strahovitog međusobnog klanja, a što

je najvažnije, ne bi danas svi narodi Jugoslavije stenjali pod komunističkim jarmom.

—I Vi ste mišljenja, da na isti način, kao što je Aleksandar stvorio ustaštvo, da je i ustaštvo s Pavelićem stvorilo Tita i partizane?

—Uvjeren sam, da ne bi nikada došlo do ustaštva, da nisu usred beogradskog Parlamenta poubijani i ranjeni hrvatski narodni zastupnici sa Stjepanom Radićem na čelu, i da nije kralj Aleksandar, umjesto da dade Hrvatima kakovu takovu zadovoljštinu, uveo diktaturu i oktroirao tzv. ustav, kojim je zanijekao Hrvatima čak i narodnu individualnost. Nakon zločina počinjenog u Parlamentu, što nikako nije bilo djelo samo Puniše Račića, mnogi frankovci su se bili priklonili Hrvatskoj Seljačkoj Stranci. Kada je ali proglašen famozni Aleksandrov ustav, rekao mi je jedan od agilnijih zagrebačkih frankovaca, Stipe Javor, koji je 1936. umro u Mitrovačkoj kaznioni: «Sada vidimo, da ne ima ništa bez krvavih gaća».

"...I doista su kratko vrijeme nakon toga počele razne terorističke akcije i bježanje u inozemstvo, gdje je najprije pod protektoratom Madžara, a poslije Talijana, stvoren ustaški kadar, koji su Hitler i Mussolini nakon okupacije prebacili u zemlju. Jednako, ne bi nikada bili mogli komunisti s Titom na čelu stvoriti svoju vojsku, da mu nisu ustaše svojim zvijerstvima natjerali u naručaj Srbe iz sjeverozapadne Bosne i Korduna, a četnici i Talijani Hrvate iz Dalmacije i Gorskog Kotara. Što ćete, zlo ne može roditi nego zlo. Čini se ali, da ljudi još uvijek to ne uviđaju."

Kasno poslije podne je bilo već duboko odmaklo. Približavalo se veče. Oluja je i dalje bješnjela nad Washingtonom, dok se ovaj razgovor —jedan od mnogih takvih razgovora kad god se čovjek susretne s predsjednikom Mačekom— odvijao polagano, ali intenzivno, kako to obično i biva. Gospođa Maček pozvala nas je na večeru, zagrebačku po menu-ju, koja je odpočela Predsjednikovom molitvom. Kada g. Maček moli, on nije nikada ni formalan ni namješten, nego istinski i duboko skrušen. Vidio sam ga kako u crkvi prati Svetu Misu, i osjetio sam dubinu njegova vjerskog uvjerenja, kao i svatko, koji ga je u takvim trenutcima pratio. Za večernjim stolom bio je i mladi dr Maček, sin predsjednika Mačeka, ozbiljan znanstvenik, za koga Amerika znači i sloboda i demokracija, ali i vrata velikih mogućnosti. Za stolom je predsjednik Maček mehak i blag i nasmijan i duhovit, kao što samo čovjek čiste savjesti i vedra čela može biti. Nema toga događaja, nema toga čovjeka, o kome on ne bi dao svoj kratak, jezgrovit, sardonski i, što je najbitnije, uvijek točan sud. Poznavanje ljudi i njihovih osebina, njihovih snaga i slaboća,

velika je vještina Mačekova političkog talenta. Iz svakog čovjeka on zna otkriti glavnu crtu, koja tako bitno označava karakter istoga. Kada bi se jednog dana objavili takvi sudovi, ali onako kako ih je Maček izricao svojim riječima, u obliku svojih originalnih aforizama, sažetih misli i formulacija, to bi svakako bio najzanimljivi Maček i najzanimljiviji dio našeg političkog života.

Ovakav jedan razgovor, kao ovaj koji sam zapisao, u suradnji i s odobrenjem gospodina Mačeka, samo je jedan odlomak takvih razgovora, koji bi mogli ispuniti cijelu jednu knjigu mišljenja, sudova i uspomena, kojih, nažalost, hrvatska politička književnost tako malo ima. Iz takvog jednog razgovora dâ se ipak dobiti dojam onog Mačeka, čiju ličnost najznačajnije obilježavaju poznate riječi Benjamina Franklina o tome, kako jedan politički čovjek i državnik, da bi se takvim smatrao, mora posjedovati *«nepogrješiva takta, nepokretne mirnoće i strpljenja koje nikakva ludorija, nikakav izazov i nikakve pogrješke nisu u stanju smesti»*.

Da se upotpuni slika dra Vladka Mačeka, upozoravam i na njegovu *Autobiografiju*, koju smo u zajedničkoj suradnji zamišljali u kolovozu godine 1947. Ona je, naime, nastala na temelju jednog našeg razgovora kroz čitav jedan dan u New Yorku. Ova je Mačekova Autobiografija objavljena u «Hrvatskoj reviji» (Vladko Maček: Autobiografija u jednom razgovoru. XXIV., br. 2(94), lipanj 1974., str. 131-1939.).

MAČEKOVA AUTOBIOGRAFIJA

MOJ razgovor imao je odjeka i na samog Mačeka, koji se je tada i odlučio napisati svoju autobiografiju, i to pod naslovom *«In the Struggle for Freedom»*, koja sasvim odgovara Mačeku. Jedan new-yorški nakladnik, Robert Speller, koji je odpočeo izdavanjem autobiografija srednjo-europskih i drugih državnika u biblioteci *The Makers of History Series* (Tvorci Povijesti), tražio je od mene sugestije, koga da mu dâm iz našeg dijela svijeta, i ja sam, shvatljivo, predložio Mačeka, što je on i prihvatio. Posao oko prevođenja knjige na engleski nije išao lako. Maček je pisao hrvatski, dok su tekst prevodili Dr. S. i Elizabeth Gaži. Jednog dana me pozove Speller, sav zabrinut, saopćivši mi, da se engleski tekst ne da tiskati, jer da je manjkav, što me nije iznenadilo. Maček je to već znao i zamolio me je, da bih se toga ja prihvatio. Isto mi je predložio i Speller, na što sam predložio Anatole Shub-a, poznavatelja naše problematike, izdavača «The New Leader-a» i kasnijeg dopisnika «Washington Posta», u Beogradu i u Moskvi, koji se prihvatio posla i dao sasvim pismeno i čitko izdanje, za samih pet stotina dolara, koje je jadan Maček sakupio s velikom poteškoćom kod našeg svijeta. Više od toga, mislim, da naša suradnja nije mogla biti iskrenija. Osim toga, iako sam ja zahvalan Mačeku, kao, uostalom, i knezu Pavlu, što sam bio 1940. premješten u Sjedinjene Države, ipak mu je moje prisustvo u Americi koristilo, kao što i on kaže u svojim pismima. Nažalost, nismo uspjeli da knjizi napiše predgovor jedan istaknuti američki intelektualac. Obratio sam se najprije na A. A. Berlea, bivšeg državnog tajnika u State Departmentu, koji je stvar u prvom dodiru prihvatio, ali se zatim povukao. Slično mi se desilo i s prof. Philip Moseleyom, koji je najprije stvar prihvatio i zatim povukao. Kako starog Robert Seton Watsona više nije

bilo, računao sam na njegova sina Hugh Seton Watsona, ali i do toga nije nikako došlo! Bilo je jasno, da Maček, osim kod Reuben Markhama, nije nikako opravdao činjenicu, što u vrijeme rata nije zauzeo odlučniji stav. U tom pogledu dijelio je sudbinu kneza Pavla, kad se on iz izgnanstva iz Kenya vratio u Europu, i izabrao sebi sjedište u Parizu. Ali to nije bilo sve! Onog trenutka, kad se pročula vijest kod izbjeglica, da Maček piše svoje uspomene, i saznalo, da ja u tome, kako se kaže, «imam svoje prste», bio sam salijetan sa svih strana. Naši su se besposleni i usamljeni izbjeglice raspitkivali, da li Radica čita tekst, da nam kaže, kako Maček formulira svoju politiku od Radićeve smrti pa do Sporazuma 1939., i što kaže za ponekog člana svoje Stranke. Najviše je bio uznemiren Pernar, koji me je neprestano salijetao, da mu saopćim tekst. Međutim, ja nisam zapravo ni vidio, niti tražio original, nego sam morao samo da se, na molbu izdavača i korektora Shuba, odazovem njihovim primjedbama, i zatim pitam za ispravno mišljenje samog pisca Mačeka. Pernar mi je svoje bezbrojne intervencije uvijek tumačio ovako:

—Vi ne znate, što se sve zbivalo u našoj Stranci za vrijeme Mačeka —što je, uostalom, i bilo točno!— i mi bismo željeli, da Mačekova biografija bude uistinu i prikaz svih nas, da on ne govori isključivo u svoje ime, nego i u ime svih nas. — Kad bih ja Pernarove intervencije saopćio Mačeku, on bi slegnuo ramenima, rekavši, da je to isključivo njegova stvar, i da nikako ni ja, ni izdavač, a ni Shub ne saopćavamo, što se u knjizi, odnosno u samom tekstu nalazi ili tvrdi! Maček je strašno strepio od toga i nervirao se, da se Pernar raspituje za knjigu kod izdavača Spellera. U jednom pismu zapomaže: «Kako je Ivača (tj. Pernar) doznao da Speller treba slike Ante i Stjepana Radića, ne imam pojma» (15./4-57.). I dalje: «Bio je kod mene Smyth (američki businessman iz predratnog Beograda, koji je podržavao veze sa starijim političarima), koji mi je pripovijedao, da je bio slučajno kod Spellera, a taj mu se je pohvalio, da izdaje moju autobiografiju. Nije težko dovesti Ivaču s tim u vezu» (24/4.57.). Tako bi me često upozoravao, da nitko od njegovih pristaša u New Yorku nema uvida u tekst prije no što knjiga bude objavljena. I uistinu, knjiga nije naišla mnogo na odobravanje ni Pernara, ali ni Krnjevića. Da ne govorimo ekstremista. Ali što se istih tiče, Maček je bio ravnodušan: «Danas

sam pročitao prvu, i to negativnu kritiku u «Danici»; nisam povoljne kritike ni očekivao» (21/I.58.). Maček je nevjerojatno bio indiferentan prema kritičkim člancima ili napadajima ustaško-klerikalnih elemenata. Jedino ga je ljutio Kamberov prikaz u «Journal of Croatian Studies»: —«Koliko ćete se sjećati, nisam reagirao niti na 'Daničinu', niti na Jarebovu kritiku moje autobiografije. Ne bih se ni na Kamberovu, da nije izašla na engleskom jeziku. Ovako sam bio prisiljen neke naročite stavke opovrgnuti, nadajući se, da će 'Journal of Croatian Studies' donesti moj odgovor» (30. studenoga 1962.). S obzirom na negativno držanje Kambera, Maček piše: «Taj gospodin je prije nekog vremena bio (mislim za Hrv. Glas) napisao prilično razuman članak, kako je deplasirano u današnje vrieme uztrajati na nacističko-fašističkoj ideologiji. Nakon Artukovićevog odriešenja su mu opet porasla krila i brani ustašku politiku. Ne imam više pri ruci dotičnih brojeva «Danice», ali koliko se sjećam, ima pasus koji veli: da bi ustaše radje «izvojevali hrvatsku nezavisnost» u društvu sa Anglosaksoncima nego u društvu s Hitlerom. Prenaša, dakle, disputu sa kriminalnog terena na politički. Tu bi ste (po mom mišljenju) mogli navesti, da nitko ne smatra zločinom što su se ustaše prevarili u političkom kalkuliranju. Prevarili su se i drugi. Zločin je ali (neoprostivi) što su primivši iz ruku Hitlera i Mussolinija, vlast nad okupiranom Hrvatskom upotriebili tu vlast da ubijaju svoje vlastite «podanike», jednako Srbe kao i nepoćudne im Hrvate. Tu možete upotriebiti ono malo podataka, što sam ih naveo u svojoj knjizi. A siguran sam da će Vam Pernar koji nije cielo vrieme N.D.H. bio u zatvoru i koji je slom Osovine dočekao u Lepoglavi, moći dati i mnogo više podataka. Molite ga neka Vam naročito izpriča, koliko je ljudi bilo vezano žicom odpremljeno iz Lepoglave, da se nikada više nije za njih čulo. Držim da će takav jedan Vaš članak udariti povampireno ustaštvo tako po glavi, da ne će imati što odgovoriti. Inače se slažem s Vama da nikome pa ni Artukoviću (ni Jevđeviću ni Đujiću) nije kompetentan suditi Titov sud» (19/3.59.). Pernar mi je uistinu dao takva obavještenja, koja su mi koristila u mojim člancima po američkoj štampi, za kojima partizansko-komunistička zločinstva nisu nimalo zaostajala. Da Mačekova knjiga nije sasvim zadovoljila njegove suradnike, dokazuje i ovo pismo Krnjevića, meni upućeno (19. 3. 1958.): «Predsjednikovu knjigu sam

pročitao i o njoj napisao prikaz za Hrvatsku Riječ. Mene u knjizi smetaju samo dvije stvari; i to sam rekao predsjedniku, prvo njegovo uzimanje odgovornosti za držanje Pavlovo; i drugo očajno slabi jezik. (Barem ovo posljednje se moralo ozbiljnije korigirati). Ipak i takova, knjiga apsolutno vrijedi». Krnjevićeva primjedba zaslužuje i ovu primjedbu. Maček je bio lojalan Pavlov partner, i on je kod toga bio uvijek dosljedan i odgovoran prema onome, što je radio. Zato ga je knez Pavle duboko cijenio. Što se jezika tiče, Krnjević je trebao uzeti u obzir, da je editoru Shubu pao u zadatak težak posao, morao je korigirati jedan prijevod, koji nije bio na visini, k tome vrlo nejasan. Shub ga je dao ne na engleski, na koji je Krnjević bio vičan, nego na američki, tako da bi ga prosječan Amerikanac mogao bolje shvatiti. K tome, Mačeku se strašno žurilo, tako da je Shub morao završiti posao i suviše brzo. Mačeka se nije nikako moglo zaustavljati. Mene je neprekidno opominjao, da uznastojim i kod Shuba i kod Spellera, da se stvar što prije ostvari. On je u pisanju i u izdanju te knjige vidio sav svoj život izložen pogibelji, da se ne shvati ili zaboravi! Ja sam ga shvaćao, tješio i činio sve što sam mogao, da se njegov napor ostvari. Mislim, da je Mačekov tekst jedino vrijedno i pozitivno, što je ipak politička emigracija dala o svojem radu i o svojem narodu! Sve ostalo je bila svađa, polemika, rastrganost i porazbacanost emigrantskog političkog umiranja! Uz Meštrovićeve *«Uspomene na političke ljude i događaje»*, za koje se mora kazati, da su više djelo jednog čovjeka duha i stvaranja, ali ipak politički bistra, Mačekova je knjiga jedini dokumenat jednog isključivo političkog čovjeka, koji je odigrao značajnu ulogu u jednom od najsudbonosnijem zbivanju naše zemlje. Mislim, tu i Hrvata i Srba u prvome redu, i zatim i Slovenaca i ostalih naroda.

MAČEK I ŠUBAŠIĆ

KAKO je u nizu ovih političkih razvoja jednog dana (1955.) umro u Zagrebu dr. Ivan Šubašić, ta je smrt vrlo različito odjeknula u samoj emigraciji. Svi naši politički kibci ili «ribići» i «telići», kako ih je Meštrović nazivao, bili su sasvim negativni i samo sipali žuč na Šubašića. Poduje, Ostović, sâm Krnjević, da ne govorimo Pernar i drugi, koji se ne mogu ubrojiti u Meštrovićeve oznake, bili su skroz na skroz negativni za Šubašića. Bilo je tu i zavidnosti i onih naših izvikivanja: —Kako se je to moglo uopće dogoditi, da Šubašiću Saveznici povjere u ruke sudbinu cijele jedne zemlje, da ga komunisti izigraju!? — Drugi su opet isticali njegovu taštinu, lažnu umiljatost i političku nesposobnost! Malo se ljudi bavilo s time, da ipak istaknu dubok nemoral Tita i komunista, koji su stvarno izigrali Šubašića na jedan od najpodlijih načina. Šubašićeva osobna tragedija i politička katastrofa, zajedno s onima Beneša i Jana Masaryka, školski su primjer pokušaja svake suradnje nekomunističkog, ali ipak naprednijeg i demokratskijeg političara ne-komuniste s komunistima. Kad god komunisti imaju u svojim rukama totalnu vlast i silu, oni se ne ustručavaju da odstrane, onemoguće i likvidiraju sve one političke snage, koje bi im, u stanovitom vremenu, mogle biti opasni konkurenti, pa čak i neprijatelji. Kod komunista, kao što je više puta znao viknuti Milovan Đilas, nema dijeljenja ili podjele vlasti s nekomunistima. Koalicije mogu biti, ali samo privremene, nikako dugotrajne. Samo, dok komunisti ne preuzmu punu vlast. Među nama u inozemstvu, napose u New Yorku, dugo se uspoređivalo Šubašića s Kerenskim. Jedni su isticali, kako je ipak Kerenski bio jači i znao se povući, kad je trebalo, dok je Šubašić bio sasvim slab. Govorilo se, da je Šubašić imao mogućnosti, da svu stvar s totalnom komunizacijom Jugoslavije razotkrije na

Konferenciji u San Franciscu, da ga je čak i sâm Anthony Eden gurkao, da obavijesti javnost, nije li istina, da je Jugoslavija postala gubernija Sovjetskog Saveza; i da bi to mogla biti prilika, da se ipak unese nešto zraka u cijelo to pitanje. Ja sam se tada nalazio u Beogradu, i znam, da se to i očekivalo i u zemlji. Na povratku u zemlju, Šubašić se zadržao u Washingtonu, gdje je bio primljen u Bijeloj Kući, i gdje je, kako mi je saopćio A. A. Berle u strogom povjerenju, obavijestio predsjednika Trumana o totalnoj vlasti, koju su komunisti uspostavili u zemlji, i kako nema govora, da bi se narodi u toj zemlji mogli domoći vlasti bez vanjske intervencije! Kako to, da se Šubašić nije odazvao Englezima, nije nimalo iznenađavajuće? On je, naime, bio svjestan, da su Englezi Titovo rješenje utvrdili kao definitivno, dok je računao, da bi se Washington mogao oduprijeti potpunoj komunizaciji zemlje. Kako su beogradski vlastodršci saznali za ovakve devijacije, odmah na povratku sasvim su izolirali Šubašića, oduzeli mu svaku vlast, i strpali ga u Zagrebu pod tešku policijsku stražu. Značajno je, da se ni London, ni Washington nisu nimalo radi toga uzrujavali, nego su dopustili, da još jedan od «njihovih ljudi» nestane u nemilosrdni nepovrat «povijesti»! Za tragičnu sudbinu Šubašića, u prvome redu, kriv je on sâm, isto tako, kao i Beneš i Masaryk i kasnje svi ostali njima slični. Ali krive su i anglosaske diplomacije, koje nisu bile na visini, iako su mogle braniti svoje pozicije u zemljama, čije je postotne oznake garantirala Jalta! Jer da su one to učinile, one bi bile u svima tim zemljama, kao Češkoj i Slovačkoj, Madžarskoj, Jugoslaviji, Rumunjskoj, pa čak možda i u Bugarskoj i u Albaniji, imale široka mnoštva na svojoj strani!

Kad su već poplavili mahom negativni i polemički nekrolozi o Šubašiću, Maček je bio jako srdit. On je, naime, svojim novinama pisao, da ne donose ništa o Šubašiću, što on ne bi prije vidio. Tako je i moj nekrolog, koji je u cjelini bio ispunjen poštovanjem, bio zaustavljen, upućen Mačeku, koji me je zamolio, da ga mjestimično preradim. Ali ja sam, na sreću, isti tekst već bio predao i Karlu Mirthu, izdavaču i uredniku «Croatia Press», koji ga je objavio u cjelini. Maček je bio mišljenja, da nisam nikako trebao donijeti onaj stavak o razgovoru Šubašića s Churchillom, koji mi je ispripovjedio sâm Šubašić, 10. siječnja, u Londonu, a koji se može pročitati u mojem Dnevniku iz Londona. U glavnim crtama, *Šubašić mi je kazao, kako je od Churchilla čuo prijedlog, da bi se Jugoslavija rastavila na istočnu i zapadnu, i to prema Fifty-fifty u razgovorima između Staljina i Churchilla i zatim na Jalti; i kako je taj prijedlog on, Šubašić, kategorički odbio.* Bilo je jasno iz činjenice, što je bio uvjereni Jugoslaven, obrazloživši Churchillu, da bi takvo razdvajanje dovelo do građanskog rata između Hrvata i Srba.

Maček nije nikako htio, da se gornje dade u javnost, smatrajući, da će to izazvati kod svih Hrvata sasvim negativno raspoloženje ne samo prema Šubašiću, nego i prema politici HSSa. U svojem pismu od 24/4.55. Maček mi saopćava:

«Ne mislim da je Churchillova ponuda o izkrcavanju englezkih divizija bila u obće ozbiljna. U koliko je doista Šubašić takovu sugestiju odbio, učinio je to pod utjecajem komunista. Vjerojatno da se je nećkao tu svoju slabost priznati, pa je našao šuplji izgovor, da bi to značilo «rat između Hrvata i Srba». U istinu bi pak to bilo značilo sukob između komunista i Engleza. Fraze o očuvanju Jugoslavije i «žrtvovanje Hrvatske» istoku, tjeraju vodu na ustaški mlin, osim toga ne odgovaraju istini. I Hrvatsku i cijelu Jugoslaviju ustupili su Istoku oni, koji su bili moćniji i od Šubašića i od sviju nas. Učinjeno je to i bez Šubašića u Teheranu i na Jalti». I u istom pismu dodaje, kao svoj epitaf, po načelu nikada protiv prijatelja «mržnjom preko groba», ove riječi, koje sve i kažu :«Ja bih želio, da članak završite po prilici ovim mislima. Kao svi oni, koji su držali, da je sa komunistima moguća bila kakva suradnja osim bezuvjetne podložnosti, uvjerio se je o tome brzo i Šubašić. Kada je vidio u kakvu očajnu situaciju je zabasao, tražio je od Tita, da mu omogući da ode u Pariz i da se posavjetuje sa Drom Mačkom. Tito mu je to najprije dozvolio, a drugi dan dozvolu opozvao. To je Šubašića tako uzrujalo, da ga je prvi put udarila kap. Umro je predbacujući sâm sebi i ono što nije skrivio».

Maček se i nadalje raspitkivao, da li je Šubašić još nekome saopćio taj svoj razgovor s Churchillom; i kad sam mu kazao, da ga je čak izdiktirao i Mohorovičiću ili Šepiću, svojim tajnicima, da ga unesu u njegov osobni arhiv, izgledalo je ipak, da je Mačeku bilo mnogo do toga, da ta činjenica ne ostane nigdje zabilježena. Razlog je sasvim shvatljiv. Maček nije htio, da na HSS-ku i na njega, koji je imao povje-

renja u Šubašića, ostane krivnja, da se Hrvatska ipak mogla izvući iz situacije, u koju ju je uvukao Tito-Šubašićev sporazum. Kad sam ja, odmah poslije mojeg dolaska u London, studenoga 1944., posjetio između prvih političkih ljudi, Krnjevića, u svoj sam dnevnik zabilježio slijedeće:

«Bio je (Krnjević) vrlo zadovoljan, što je Šubašić dobio toliko povjerenje Winston Churchilla i što je upravo kao Hrvat postigao taj položaj, ali dr. Šubašić je izgubio svako povjerenje, kad je za vrijeme boravka na Visu i kasnije u Beogradu odbio stupiti u doticaj s ing. Košutićem, koji je bio na oslobođenom teritoriju, i da ga eventualno dobije na Vis ili nekamo drugamo; isto tako i predsjednika Mačeka. Tu je Šubašić izgubio njegovo povjerenje, jer je izdao Stranku i narod. Svojim uobičajenim (piskutavim) glasom dodao je: «Zato sam i zatvorio telefon, kad me je Šubašić zadnji put nazvao, kazavši mu, da je on (Šubašić) izgubio povjerenje HSSa, i da sve što radi, radi u svoje ime, nikako u naše!» Krnjević mi je zatim saopćio, da je on uputio kralju Petru pismo, u kome je tražio od njega, da ne preda vlast u ruke Titovim i Šubašićevim namjesnicima. On je to učinio isključivo iz principijelnosti: Kralj ne smije predati vlast revolucionarcima. I kod Krnjevića se pojavio staro-hrvatski legitimizam, nikakve simpatije za srpskog Kralja, naprotiv čak i uvjerenje, da će na taj način izvrgnuti ruglu srpske političare, koji su svojeg vlastitog Kralja pustili, da se izgubi u labirintu politike velikih sila, ne suzdržavši ga. Tako se i ovdje zbilo, da je jedan hrvatski političar bio veći ustavobranitelj od velikosrpskog autoriteta za ustavno pravo — Slobodana Jovanovića!»

Kada sam to saopćio Mačeku, on se s time nije složio. Uspoređujući negdje u mojim dnevnicima Krnjevića i Mačeka, ja sam ovako formulirao tu usporedbu: «Krnjević nije imao Radićeve revolucionarne *charisme*, ni Mačekova umijeća za politički kompromis. Ostao je tek «glavni tajnik», dakle, birokrat jednog idealističkog pokreta, koji je kao političar trpio od sklopa nesigurnosti i stanovite malovažnosti, bez širokogrudnosti, humanijeg osjećaja, ograničen iako načitan, u jednu riječ strančarski jednostran. Živeći duge godine u emigraciji, nije uspio aktualizirati ogroman i silan pokret Braće Radića, oživjeti ga novim sazrijevanjima, okupiti ga i u tuđini, gdje su se sjatile iz potrebe za političkim i ekonomskim slobodama stotine tisuće Hrvata i Hrvatica, oblikovale

novu iseljenu Hrvatsku, i u njoj stvoriti zalog za novu nacionalnu i političku nezavisnost Hrvatske».

Uostalom, to nije učinio ni Maček, koji je umirao u Washingtonu, nastavljajući u svojim kontaktima sa srbijanskim izbjeglim političarima stara predratna putovanja između Zagreba i Beograda, i obratno. Nisu do sada učinili ni mlađi ni najmlađi izbjeglice, mislim na nekoliko talentiranih pojedinaca, koji su isto tako nestajali, ili nestaju bez budućnosti.

Ali da se ipak zaokruži cjelokupan Šubašićev politički slučaj u političkoj sreći-nesreći, koja ga je istakla, moglo bi se kazati, da je on promašio ostvariti, ili barem pokušati ostvariti slijedeće:

1) predložiti Churchillu razdvajanje Jugoslavije na zapadnu i na jugo-istočnu, poput zapadne i istočne Njemačke, tako da bi Hrvatska i Slovenija ostale na Zapadu, dok bi Srbija, Crna Gora i Makedonija ostale u sovjetskoj sferi;

2) da se uoči potpisivanja sporazuma odrekne i povuče, i tako spriječi lako legitimiziranje komunističkog zauzimanja vlasti;

3) da u San Franciscu na sastanku Ujedinjenih Nacija, travnja 1945., kad se to u najvećoj napetosti očekivalo od dobronamjerne javnosti u zemlji, iznese istinsko stanje u zemlji. On to nije učinio, jer nije pokraj sebe imao političke savjetnike hrvatske državotvorne orijentacije, nego isključivo mlade Istrane, koji su bili zdušno odani ideji jedinstvene Jugoslavije.

Ali ja, koji vjerujem u Guicciardinijeve i Machiavellijeve povijesne kanone, da u povijesti vrijedi ono, što se je ostvarilo, a ne što bi se bilo moglo, ili što bismo mi željeli, da se ostvarilo, iznosim gornje tek kao predmet za razmišljanje!

Međutim, u toku pisanja ovih uspomena, javio se u najnovijem hrvatskom časopisu «Danas» (svezak 3, 1982.) Dr. Dragovan Šepić, historičar, inače bivši Šubašićev tajnik, kod kojega se, kako se saznaje, nalazi i Šubašićev arhiv iz tih godina. Tamo je donesen i dokumenat od 18. svibnja 1944., koji sadrži Rooseveltovo stanovište, u kojemu ponovno podsjeća Churchilla: *«kako mu je prije godinu dana spomenuo, da je s Kraljem razgovarao o mogućnosti stvaranja triju jugoslavenskih država umjesto jedne»*, i o tome, da bi *«Kralj mogao bit na čelu obnovljene Srbije»*. U tom istom brzojavu Churchillu, Roosevelt kaže: *«Mislim da Vi i ja moramo imati*

na umu takvu mogućnost u slučaju da nova vlada ne uspije (tj. vlada Šubašićeva). *Osobno ja bih više volio Jugoslaviju, ali tri odvojene države s posebnim vladama u sklopu balkanske konfederacije mogle bi riješiti mnoge probleme»*. O problemu stvaranja neke balkanske federacije, u koju bi stupile tri države iz Jugoslavije, Hrvatska, Srbija i Slovenija kao posebne državne jedinice, razgovaralo se ispod glasa u Washingtonu. Meni je o tome u nekoliko mahova ali poslije rata, govorio Adolf A. Berle, bivši državni podsekretar. Optuživati kod toga Šubašića kao «veleizdajnika», što do toga nije došlo, mislim da je netočno. Šubašić je bio duboko uvjereni Jugoslaven, kakvih među srpskim političarima nije nikada bilo. I kao takav, on je bio lojalniji Srbima, nego li bi i jedan srpski političar bio prema Hrvatima. Je li to politička naivnost ili neiskustvo, koje se kod Hrvata često javlja, ili je tó odlika, to su pitanja, na koja nitko nije u stanju dati sasvim objektivan odgovor?!

Konačno, trebalo bi ipak dodati, da je Šubašić, u svojem razgovoru s američkim konzulom u Zagrebu, T. J. Hohentalom, 16. svibnja 1947., kratko uoči svoje smrti, ipak priznao, da je prevaren od Tita i od komunista, a i od Churchilla. U tom razgovoru, kako ga je zabilježio Hohental u izvještaju od 31. ožujka 1947. State Departmentu, Šubašić kaže, da je prije nego što je stigao na Vis, tražio od Churchilla dvije savezničke divizije, da se iskrcaju, kako bi osigurale čitavu Jugoslaviju kao zapadnu interesnu sferu. Tom je prilikom Šubašić uvjeravao Churchilla, da kad bi se on s takvom snagom pojavio u Jugoslaviji, da bi mogao već kod istih Hrvata računati na potporu od 150.000 naoružanih ljudi, koji bi ga slijedili kao hrvatskog bana. Churchill mu je odgovorio, da on takvu snagu nije u stanju izdvojiti, na što je Šubašić svoje zahtjeve svodio na dvije brigade, jednu brigadu, dva puka i, na posljetku, na jedan puk, na što je Churchill ostajao ravnodušan. Prilikom Šubašićeva puta u Moskvu, Staljin ga je dočekao riječima: *«Churchill i ja smo odlučili podijeliti Jugoslaviju»*. Kasnije u Londonu, Šubašić se je obratio Churchillu s pitanjem: gdje je *«njegova polovica Jugoslavije»*, na što je Churchill zlovoljno odgovorio, da su komunisti progutali Balkan. Šubašić mi reče, kaže Hohental, da je kazao Churchillu: ukoliko ide za tim da se bori protiv komunizma, da za to bojište treba biti Jugoslavija. Govoreći o Titu, kazao je Šubašić, da je on agent Moskve, i da

nema nimalo više snage od bilo kojeg ruskog maršala. U razgovoru sa Šubašićem, Đilas mu je dobacio: «Vi i ja se u osnovi razlikujemo, jer Vi ne možete shvatiti, da se naša ideologija (komunizam) zasniva na stalnoj, neprekidnoj revoluciji». Upitavši Đilasa, kada će se prestati sa čistkama i dopustiti ljudima, da žive normalnim životom, Đilas je odgovorio: «Nikada». Opisujući Šubašića, kako ga je vidio na dan napuštanja vlade, 3. travnja 1946., uoči njegova planiranog puta u Pariz, da vidi Mačeka, kaže, da je bio «očito iscrpljen i izmučen čovjek. Napominjao je, da se nalazi pred velikom odlukom, opetujući, kako mora učiniti sve što je u interesu njegova naroda».

SUSRETI I RAZGOVORI S HRVATSKOM INTELIGENCIJOM

I DOK je tako politički svijet nastavljao svoje političko umiranje, bilo iz predratne Jugoslavije, bilo iz kratkog postojanja Nezavisne Države Hrvatske, trošeći se u međusobnim svađama: prvi stojeći na stanovištu, da se u posljeratnom svijetu ne smije povezivati s političkim načelima ustaštva, koje se poistovjetovalo s naci-fašizmom i s Osovinom, drugi opet, da je činjenica ostvarenja NDH tekovina, koja se ne smije ni napustiti, ni umanjivati, pojavljivala se po New Yorku i po cijeloj Americi inteligencija starije i tada, 1946. mlađe, rekao bih moje generacije. Glavnina te inteligencije teškim se naporima domogla Sjedinjenih Država i Kanade, dok je uglavnom mogla ipak da se domogne Argentine i ostalih južno-američkih republika. Ja od te inteligencije nisam nikoga osobno poznavao. Bio sam duboko iznenađen, kad sam u New Yorku sreo nikoga drugoga nego pjesnika Antuna Nizetea, kojeg sam poznavao iz Splita i posebno iz Zagreba. Iako je Nizeteo, kako se to kod nas u Splitu govorilo, bio «Zaratin» (Zadranin), on je ipak bio neobično intenzivno povezan i sa Splitom. Nizetea sam sreo i u Rimu kod Kljakovića, nu nisam se nadao, da ću ga sresti i u New Yorku. Bilo mi je to rijetko duhovno zadovoljstvo, iako se Nizeteo vrlo malo zadržao u gradu New Yorku, koji sam ja pod svaku cijenu izabrao za stalno mjesto svojeg boravka s ove strane Atlantika. U isto vrijeme primio sam iz Brazila i jedno pismo Antuna Bonifačića, u kojem apelira: «Vi ste kao Splićanin u neku ruku nasljednik Marka Marulića, koji je pisao očajne poslanice gospodi krstjanskoj, kad se je Hrvatska nalazila u sličnom položaju kao danas». I pozivlje me na suradnju u «Hrvatskoj reviji».

Pokretanje «Hrvatske revije» ostavilo je na sve nas dubok dojam. Mislim na Meštrovića u prvome redu, zatim i na Mačeka, na mene posebno. Bio je to jedan od onih pòdhvata, koji je u sumornu razdvojenost političke emigracije unio zadovoljstva, nade i alternative. Znači, ne ćemo se samo i isključivo ganjati sitnim i tračavim izbjegličkim sukobljavanjima, nego ćemo moći zaći u sebe i posvetiti se nečemu, što ipak mora imati intenzivne veze kroz stvaranje s ljudskim dostojanstvom. Teška i znojna politička ili iseljena ekonomska emigracija rasla je u intelektualnu, kulturnu i nacionalnu dijasporu. Kako je ustvari «Hrvatska revija» bila djelo Vinka Nikolića, koga ja nisam poznavao, prvi kontakti i dopisivanja s Nikolićem uvjeravali su me, da je to jedan od onih pothvata, koji će morati ne samo trajati, nego i ostaviti dubokih tragova u hrvatskoj dijaspori. Ono što me je duboko pozitivno iznenadilo, nije bilo samo veliko zadovoljstvo Meštrovića, pa i Mačeka, kao i njihov odaziv, da u Reviji surađuju, nego i sve inteligencije, koja je upravo očekivala, da se oslobodi od mnoštva novina svih mogućih grupa i grupacija, i da na stranicama Revije, pod inteligentnim i ustrajnim uredništvom Nikolića, ostvari zrelije i uspjelije plodove svojeg književnog, kritičkog, filozofskog, povijesnog i mnogostrukog razmišljanja, stvaranja i pisanja. «Hrvatska revija» je i pridonijela povijesnoj činjenici, da smo tako i mi mogli dignuti malo poviše glavu, i kazati svijetu, da smo u stanju učiniti ono, što su učinili i intelektualci svih naroda jugo-istočne i srednje Europe. I što je najznačajnije, Revija se nije uzdržavala novcem nikakvih «Slobodnih Europa», nego naporima hrvatske inteligencije. Više puta, kad god bi se pojavio novi svezak, razgovarali smo s Meštrovićem, i obojica smo znali izraziti duboko iznenađenje nad otpornošću Nikolića i općenito hrvatske inteligencije, koja se nije spustila na razinu beskućnika ili trgovaca, nego je uz svoj materijalan rad za vlastito održanje osjećala, da mora i svojem vlastitom životu dati onaj isti ili sličan stil, koji bi bila izgrađivala kod kuće. Tako je inteligencija u svojim duhovnim i intelektualnim naporima zasjenila izlišnu jalovost štetočinske politike.

Kako se u grad New York sjatio relativno ogroman broj inteligencije, kod iste se pojavila misao, da u novoj postojbini oblikuju ne više jedno od mnogobrojnih društava političke ili kulturne vrsti, nego Hrvatsku Akademiju u Ame-

rici. Ništa manje nego *The Croatian Academy of America*. Kumovali su Clement S. Mihanovich, profesor St. Louis University u Saint Louis, Missouri, rođen u Americi, i Walter J. Reeve, profesor na Fordham sveučilištu. Kod samog osnivanja Akademije vrlo su aktivni bili Ing. Karlo Mirth, koji je još u Europi izdavao i *«Croatia Press»*, bilten ispunjen ogromnim materijalom provjerenih vijesti iz zemlje, i bio jedan od prvih, koji mi se javio još iz logora; inteligentan organizator, neumoran u radu, a za razliku mnogih sadašnjih djelatnika, skroman i odgovoran. Mirth je bio prvi, koji me je i upozorio na izručivanje velikog broja hrvatske inteligencije iz Rima i iz ostalih gradova Italije partizanskim vlastima. To me je ponukalo, da uputim svoj protest grofu Sforzi, koji je tada bio ministar vanjskih poslova u vladi Alcide De Gasperija. Već 24. siječnja 1948. pozvao me je talijanski generalni konzul u New Yorku, Nardi. Poslije vrlo ljubazna uvoda, pročitao mi je poruku, koju mi je, putem talijanskog ambasadora u Washingtonu Tarchianija, a koga sam poznavao iz emigracije, uputio grof Sforza u vezi moje intervencije povodom pitanja hrvatskih izbjeglica u Italiji. Ista je glasila:

1) Talijanska vlada nije izručila Titu nikakvog hrvatskog, niti srpskog, niti slovenskog političkog izbjeglicu. Izručivanja su vršili Saveznici, tj. Englezi u prvome redu i Amerikanci; 2) Talijanska vlada ne misli štititi stvarne ratne zločince, jer je to protivno mirovnim obavezama; 3) Talijanska vlada nije deportirala niti jednog političkog izbjeglicu, već je, naprotiv, mnogima, kojima je prijetila opasnost, stavila do znanja i omogućila im na vrijeme, da se spase, bilo u Argentinu, bilo drugovdje; 4) Talijanska vlada svjesna je položaja svakog političkog izbjeglice i spremna je da se zauzme za svaki pojedini slučaj, koji bi joj se stavio do znanja.

U cijeloj verbalnoj noti ima mnogo simpatije za taj problem i za mene. Verbalna nota mi je pročitana. Iz nje bi se dalo zaključiti, da se Sforza zauzeo aktivno za tu stvar. Ne samo Mirth, nego i ostali hrvatski intelektualci rekoše mi, da je nemilosrdan u pitanju izručivanja hrvatske inteligencije bio Stephen Clissold, kojeg sam poznavao tek površno, srevši ga jedamput prije rata u Zagrebu i zatim poslije rata u Beogradu. U oba slučaja osjetio sam njegovu duboku mržnju prema hrvatskoj inteligenciji, što je iznenađavajuće za engleskog intelektualca. Kad se čovjek sjeti simpatija, koje su Steed i stari Seton Watson imali za Hrvate, nikako se

ne može povezati jedno s drugim. Osim da se i tu radilo o jednoj najnovijoj bolesti kod engleskih intelektualaca, koji su u aktivnom surađivanju s jugoslavenskim komunistima podsvjesno izvodili i svoj vlastiti marksizam na jugoslavenskom terenu, jer ga nisu mogli izvesti kod svoje kuće. Ja sam, upravo u to vrijeme, i napisao jedan esej u «The New Leader»-u, gdje sam, prikazavši knjige Fitzeroy Maclean-a, F. W. Deakin-a pa i sporednije Clissolda, iznio tu misao u obliku: kako britanska inteligencija, zasićena do dosade svojom rutinskom i izlinjalom demokracijom, čezne za najnovijim promjenama; i kako ih nije u stanju izvesti, jer je demokratsko-liberalna tradicija duboko usađena u Englezu, ona se trudi, da u drugim zemljama postavi na vlast komunizam pa i fašizam. Bernard Shaw je pozitivno pisao o Mussoliniju. Churchill je neodgovorno govorio, kako je Mussolini ispisao poslije Rimskog carstva najsvjetlije stranice Italije, i bio spreman, da ga prihvati za saveznika, a Wells je u svojem razgovoru sa Staljinom prikazao azijsko-mongolskog despota kao naprednog državnika, čak i humanistu! Takav je izgledao svim tim engleskim svjedocima apokaliptičkog raspadanja Britanskog carstva Josip Broz Tito iz Kumrovca! Sve se svodilo na onaj tipičan razgovor Macleana, svježeg s partizanskim iskustvom, s Churchillom. Maclean je, naime, prikazao Churchillu stanje u Jugoslaviji, istaknuvši, da će tamo doći do komunizma, na što je uslijedio ovaj kratki zaključak: «Odgovor Predsjednika vlade riješio je sve moje sumnje. — *'Zar Vi namjeravate'*, upitao je on (tj. Winston Churchill), *'poslije rata načiniti Jugoslaviju Vašim domom?'* — 'Ne, gospodine', odgovorio sam. 'Niti ja', odgovorio je. 'I pošto je to tako, što manje ja i Vi budemo brinuli, kakav će oblik vlasti oni uspostaviti, to je bolje! To moraju oni odlučiti. Ono što nas zanima, to je, tko će između njih nanijeti više štete Nijemcima!' Razmišljajući poslije toga o našem razgovoru, ja sam bio uvjeren, da je to bila prava odluka!» — zaključio je cinički Maclean. To jest, predati zemlju Titu, i uspostaviti totalitarni komunizam nad narodima Jugoslavije. Iako je Maclean poslije rata izabrao dobrim dijelom za mjesto boravka našu zemlju, gdje *aux frais de la princesse* piše slavospjeve Titu i ostalim komunističkim despotima, on i njegov general Scott i agent Clissold s odobrenjem Mr. Macmillana izručili su smrti stotine tisuća Hrvata na Bleiburgu, Slovenaca i Srba, kao i u samom Rimu.

A preživjele ostavili na milost i nemilost komunizma. I nekoliko nas u slobodnom svijetu, koji smo im kazali istinu u lice, i na njihovu jeziku, dok oni uživaju na našoj obali, koje smo lišeni ne samo i isključivo zbog naših komunista, nego i zbog jedne dekadentne generacije Engleza, koji su izdavajući druge narode, stvarno izdali i sebe i sveli se, poslije stotina godina, na prosjački štap. Shakespeare je imao pravo, kad je rekao: Kuga na oba praga vaših kuća!

Moji razgovori s hrvatskom izbjeglom inteligencijom doveli su me do gornjih razmišljanja. Napose slučaj Duška Duišina, koji je isto tako bio izručen i prisiljen da se vrati kući, ali je na putu prema zemlji, u samoj Italiji, uspio iskočiti iz vlaka, i podvrći sebe traumatičnim iskušenjima, koja su ga i prerano skrhala srčanom kapi. I on je s ostalima, s Mirthom i s Jerom Jarebom, sudjelovao u vođenju Akademije. Najveći dio je tih hrvatskih inteligenata danju ili noću radio, dok je, u isti mah, pohađao i sveučilišta, na kojima su mnogi i doktorirali i postajali sveučilišnim profesorima. Ja tu mislim na dra J. Prpića i na dra J. Bombellesa, koji su u Clevelandu oblikovali *Američko-hrvatsko akademsko društvo,* koje svakih nekoliko godina održaje seminare, kojima sudjeluje veliki broj hrvatske inteligencije, uz prisustvo američkih akademskih ličnosti i predstavnika jugoslavenskog deska iz američkog Ministarstva vanjskih poslova. Ogromna je zasluga Akademije u New Yorku što izdaje *Journal of Croatian Studies,* koji zalazi u svaku znanstvenu ustanovu, koja se bavi problemima našeg svijeta. Urednici Mirth i Jareb pokazali su kod izdavanja spomenutog časopisa ne samo znanstvenu spremnost, nego i značajnu ustrajnost. Publikacija Journala povezala nas je u Americi sa sličnim publikacijama Ukrajinaca, Poljaka i Slovaka, tako da se barem u tom slučaju ne može govoriti o nekoj hrvatskoj kulturnoj zaostalosti, ili o sklopu nevažnosti i malovažnosti! U tom su se časopisu pojavili istaknuti kulturno-književni stručnjaci, poput dra Ante Kadića s Indiana Sveučilišta i dra Krste Spalatina, koji su objavili, prvi, ogroman broj studija iz hrvatske književnosti, drugi, čitav niz filoloških studija iz područja hrvatskog jezika. Sve doprinosi, koji prije nisu nikada bili poznati u američkoj stručnoj literaturi. Isto tako i povijesni prikaz u dvije knjige dra Jure Prpića, jedan o iseljenoj Hrvatskoj, drugi o iseljenim Južno-Slavenima u Americi. Ta dva doprinosa predstavljaju pionirski rad, jer se o tome tako

potpuno nikada nije prije pisalo. Takvi napori nisu samo bili intelektualna, nego i materijalna djelatnost. U nizu uistinu krupnih napora idu svakako dva sveska publikacije: *Croatia, Land, People, Culture,* koju su priredili Dr. Francis H. Eterovich i Dr. Christopher Spalatin, u izdanju Toronto University (1964., 1970.). Dragocjen priručnik, koji bi se trebao nastavljati, kad bi naš iseljenik, umjesto da troši svoj novac u efemerne svrhe pa čak i u takozvane neozbiljne revolucionarne akcije (kupovanje dinamita, pravljenje bomba i slično), davao Akademiji, Akademskom društvu i Eterovićevoj publikaciji svoj materijalni doprinos, da svijet engleskog područja bude obaviješten o našim pitanjima, dok bi sličan materijalni doprinos trebalo davati *«Hrvatskoj reviji»,* kao i *«Knjižnici Hrvatske revije»,* kako bi taj najveći kulturni i intelektualni napor iseljene inteligencije ostao na dosadašnjoj intelektualnoj i kulturnoj visini. Knjiga Ante Kadića *«Iseljena Hrvatska»,* koristan je prilog upoznavanja hrvatske javnosti i kod kuće i u slobodnom svijetu s ličnostima i s pojavama one hrvatske inteligencije, koja je izabrala slobodu, da bi ne samo predstavljala Hrvatsku kao ideju i kao stvarnost, nego i nadalje razvijala svoje duhovne snage, koje su neminovno dio duhovne cjeline hrvatskog naroda. Knjige dra I. Omrčanina i njegove supruge o «hrvatskom proljeću» i ostalim aspektima hrvatskog pitanja na engleskom jeziku imale su pozitivan odjek kod vanjskog čitatelja, tako da i one služe primjerom, što hrvatski intelektualac mora ili treba raditi u slobodnom svijetu.

U kretanju hrvatske emigracije postoji i jedna manja skupina, u kojoj svakako najznačajniju ulogu igra dr. Branko Pešelj, bivši suradnik dra Mačeka, a koja stoji na gledištu *«demokratske restauracije Jugoslavije».* U toj grupi, kojoj stoji na čelu brodovlasnik Vane Ivanović, od strane Srba sudjeluje grupa oko «Naše Reči», a od Slovenaca dr. Ljubo Sirc. U odnosu snaga, što se hrvatske alternative tiče, ta grupa nema nikakvo značenje. Držim, da u tom pogledu cjelokupna hrvatska emigracija pravi, iako manju ipak političku pogrešku. Predpostavimo, da bi u zemlji, stjecajem prilika, došlo do organskih promjena, nema sumnje, da bi međunarodni zapadni američko-europski krugovi, naprosto po pravilu *ad usum delphini,* ipak najprije pristupili konzultaciji onih izbjegličkih krugova, koji stoje na stanovištu spo-

rednije demokratske, ali svakako jugoslavenske alternative, da spase tu sasvim raspucanu daščaru, tako da ne treba isključiti, da bi se i ta grupica mogla pojaviti. Ali na svakom nastupu, ista bi bila sasvim onemogućena ustankom hrvatske, makedonsko-bugarske, albanske, pa čak i slovenske emigracije. Mislim, da bi svaki hrvatski javni radnik, kojemu stoji na srcu i u razumu rješavanje našeg pitanja, trebao razgovarati s onim srpskim elementima, koji u načelu priznaju hrvatsko pravo na hrvatsku nezavisnost u okviru Države Hrvatske. Sve, naime, dosadašnje formulacije, Banovina Hrvatska i Republika Hrvatska, više ne odgovaraju sasvim sazrelim zaključcima hrvatskog naroda, da je jedini put njegove sutrašnjosti nezavisna Država Hrvatska.

S tog ugla gledanja ne samo na povijesni proces hrvatskog pitanja, nego i puta, do kojeg bi se moglo djelovati u pravcu ostvarenja države, stvaranje Hrvatskog Narodnog Vijeća bila je i još uvijek ostaje jedna od konkretnijih i konstruktivnih pojava. Iako sve hrvatske stranke i strančice, pokreti i grupacije, imaju danas za isključivi cilj stvaranje države, HNV ipak predstavlja cjelovitiji napor ukoliko okuplja i više stranaka i više pokreta. Moje prisustvo u HNV bilo je kratko. Imao sam, međutim, jedno iskustvo, koje moram zabilježiti. Kad je predsjednik Republike Francuske, Giscard D'Estaing, išao u posjet Jugoslaviji, ograničivši ga tek samo na Beograd, uputio sam pismo, istaknuvši, da bi bilo potrebno da posjeti i Zagreb. Kao primjer, naveo sam slučaj predsjednika Nixona, koji je tada nekoliko puta ponovio, da će Hrvatska živjeti. Međutim, odgovor je bio, da predsjednik D'Estaing jako žali, što ne može ovog puta posjetiti Zagreb, i posebno žali, da se ne će *tamo* moći sastati s predstavnicima Hrvatskog Narodnog Vijeća!?

U slučaju formiranja Međunarodne Liberalne Internacionale i nama Hrvatima kao ni Slovacima nije pošlo za rukom da budemo priznati kao posebna, nezavisna liberalna organizacija Hrvatske, što nas je ne samo ohladnjelo, nego i nagnalo, da je napustimo! Pogotovu, kada su i ostali članovi jugoslavenske grupacije bili protiv toga, da Hrvati tvore zasebnu nacionalnu grupu unutar Liberalne Internacionale. U početku se mislilo, da će predsjednik i pokretač, Giovanni Malagodi, iz osobnih veza sa mnom pristati na to, da Hrvatska Liberalna Organizacija bude priznata kao posebno tijelo.

Međutim, Malagodi, poput svih talijanskih poslijeratnih državnika, polazio je s gledišta, da je Jugoslavija, iako komunistička, potrebna Italiji, kao i Americi i općenito Zapadu, kao tampon država između Zapada i Istoka. Iako komunistička, ali ne i članica Varšavskog pakta, ne pod vojnom kontrolom Sovjetskog Saveza. Upravo ovakva Jugoslavija smatra se ne samo politički, nego i geopolitički potrebnom.

MNOGOSTRUKE KULTURNE DJELATNOSTI INTELIGENCIJE

NEUMORNOM poduzetnošću Vinka Nikolića i dra Jure Petričevića održavali su se pređašnjih godina simpoziji hrvatske inteligencije u slobodi, koji su bez svake sumnje predstavljali značajan pothvat, da se javnostima u slobodi i kod kuće pokaže, da hrvatska inteligencija nije odustala od svojeg cilja: očuvanja onih vrednota kod kuće proganjanih, ali ne i iskorijenjenih, koje bi dalje mogle ostati podlogom rekonstrukcije Hrvatske u njenoj duhovnoj cjelini. Smisao tih simpozija sastojao se u tome, da se intelektualci, raspršeni svijetom, na raznim kontinentima sastanu u cilju izmjene misli o pitanjima, koja su zasjecala u bît hrvatske prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Simpoziji su se održavali u sabranoj tišini Švicarske, bilo u Bruggu, bilo u Luzernu, za koji se može smatrati, da je bio i najznačajniji. Poslije raznolikih, tako zvanih revolucionarnih akcija, u kojima je već tada ginuo, nažalost, oveći broj mladosti, hrvatski su intelektualci kroz spomenute simpozije iznosili čitav sklop pitanja, koja su zasjecala ne samo u bît Hrvatske, nego i u krizu svijeta, suočenog porašću totalitarnih ideologija u odnosu na demokracije. Razumije se, da nisu izostajale ni rasprave o odnosima između Istoka i Zapada, za koje se zna, da izgrizaju svu bitnost hrvatske tragedije.

Plod ovih simpozija bile su dvije sadržajno bogate knjige: *«Hrvatska danas i sutra»* (1969.) i *«Hrvatski razgovori o Slobodi»* (1972. i 1974.). Koliko sam imao prilike čuti, ove su knjige vršile utjecaj i u samoj domovini, a sigurno ga i sada vrše na razne vremenski i politički mlađe naraštaje u emigraciji. Ja osobno doživio sam ogromno zadovoljstvo, da se susretnem na tim simpozijima s mladim hrvatskim intelektualcima, kao što su dr. Tihomil Rađa, Jakša Kušan,

koje sam već bio prije upoznao u Strasburgu. A bili su tu i: Luka Petković, Branko Salaj, Gvido Saganić, Mirko Vidović, Vinko Grubišić, Mate Meštrović, Zdravko Sančević, Lucijan Kordić, i drugi, a svi su oni u proučavanje ne samo prevladavajuće totalitarne ideologije kod kuće, nego i svih ostalih pitanja u vezi s položajem Hrvatske, unosili mnogo svježih misli i originalnih pogleda. Bili su tu, na prvom i drugom simpoziju (1968. i 1971.), i neki domovinski predstavnici, neki osobno, drugi sa svojim anonimnim prilozima. Kako su i neki svježe dolazili iz domovine, značilo je to i suživljavanje s aktuelnošću, koja je sve to više nestajala u našim starijim i najstarijim perspektivama. Često bi me kod tih simpozija zahvatio osjećaj neminovna povratka, za koji sam u svojim sentimentalnim predodžbama smatrao, da se nalazi u neposrednoj blizini. Međutim, kad vidim, da su i oni sada sazreli u godinama, zahvati me pomalo i ono otužno izbjegličko, iako trenutno sumračje, iz kojeg ipak vrlo brzo iznikne zora. Takav me osjećaj zahvatio jedne večeri, kad nam je Vidović najavio, da se vraća u zemlju, da bude bliže svojoj umirućoj majci. Skok u ponor? Ili skok u obnovu? Moram priznati, da su me ovi simpoziji osvajali i zato, što nije bilo osobnih sukoba, ili političkih kavgi, kakve se često pojavljuju na sastancima političkih grupacija. Bio je to jedan sjajan zaokret u nas same, kroz raspravljanje o Hrvatskoj. Svi smo, naime, bili izbjeglice, izgubljeni u vanjskim sredinama slobodnog zapadnog svijeta, s kojim nismo srasli, niti smo se povezali, pa čak ni onda, kada smo surađivali u svjetskim časopisima, jer nas je privlačila svekolika tragedija rođene zemlje. Tako su naši razgovori o slobodi ili o Hrvatskoj danas i sutra bili ustvari ispovijedi naših unutrašnjih bolova i sukoba, neka vrsta zajedničkih ispovijedi, koje su djelovale kao melem na osobnu duševnu ranu. Nije se u ovome slučaju radilo o izgubljenim karijerama, koje u zemlji nismo niti bili ostvarili, jer je dobar dio prisutnih već imao i svoje katedre na američkim sveučilištima, nego isključivo o tome, da ispred neobaviještena Zapada pružimo mogućnosti, kako bi se i u njegovu korist trebao angažirati za ideološki proces u istočnim zemljama, koji zahvaća i njegovu sigurnost. Kad se kod nas nije još pojavljivao vidljivi slučaj disidentata, naši su simpoziji najavljivali mogućnost istih. I hrvatsko proljeće naslućivalo se na našim simpozijima. Ja ih, jednom riječju, smatram najznačajnijom pojavom hrvatskog izbjeglištva, i smatram

grjehotom, što se i nadalje ne održavaju. I uistinu, poslije njihova prestanka i odpočela je u hrvatskoj dijaspori teška i sudbonosna podvojenost, koja je emigraciji oduzela duhovnu snagu opstanka! Istina je, ostale su nam «Hrvatska revija» i njeni zbornici i knjige, gdje se još uvijek osjeća idejna pa i ideološka diskusija, koja je na simpozijima doživljavala vrhunac međuhrvatskog dijaloga, toliko potrebna duhu i duši, intelektu i racionalnom rasuđivanju.

U sjećanju na susrete doživio sam jedno, svakako od najtežih razočaranja. Kako sam kasnije čuo, u listopadu 1956. stigao je u sjevernu Ameriku nitko drugi, nego Mate Ujević, jedan od mojih najmilijih drugova iz splitske gimnazije, s kojim smo sanjali o izdavanju jedne enciklopedije kod Hrvata, izdavali časopis «Studium», i književno se upotpunjavali. Ja sam ga volio, jer sam od njega po prvi put u svojoj gimnazijskoj mladosti učio sjajan hrvatski jezik. On je, međutim, boravio uglavnom kod naših franjevaca u Chicagu i posebno kod profinjenog intelektualca franjevca dra I. Sivrića u njegovoj župi. Kad sam ipak saznao od Meštrovića, da je Ujević stigao, bio sam uvjeren, da ćemo se sastati. Boraveći na kratko vrijeme i u New Yorku, on je došao da me posjeti, ali mene tog dana nije moglo biti kod kuće, jer je to bio dan, kad sam bio u školi. Primio ga je moj sin Leo, koji je upravo svršavao svoje studije na Harvardu i slučajno se našao kod kuće. Izgleda, da nisu mnogo razgovarali, ali moj mi sin reče, da ga je Ujević simpatičnije impresionirao, nego li mnogi Hrvati, koje on viđa u našoj kući. Kasnije mi je Duško Duišin ispričao svoje susrete i razgovore s Matom. Ja sam, međutim, imao čvrst dojam, da je netko spriječio susret sa mnom, ili da se Mate nije usudio da me posjeti na dan, kad je mogao znati da sam kod kuće, da se ne bi izložio kod vlasti u Zagrebu. Bilo je to vrijeme, kad sam ja bio u najtežoj borbi s režimom kod kuće, i kad sam optuživao Tita pred Senatom u Washingtonu, što bi, jasno, Matu i suviše izložilo, kad bi se to saznalo. Fra Ljubo Čuvalo mi je kasnije kazao, da se je Mate vrlo pozitivno o meni izražavao, kad se bio u chicaškom samostanu. Duišin mi je, međutim, govorio, kako im je svima Ujević preporučivao, da se nikako ne bave politikom, da režim ostaje, i da se posvete isključivo kulturnom radu. Zato je i pozdravljao rad Akademije.

Ta teška činjenica, što se nisam sastao s Matom Ujevićem, na mene je tog trenutka i kasnije strašno djelovala. Ne zbog toga, što bih od Mate bio saznao nešto posebna o političkom stanju u zemlji, koliko iz sentimentalnih razloga, što bih bio obnovio doživljaje iz naših gimnazijskih dana. I onih tragičnih dana u Zagrebu iz 1945., krvave godine, kad je on, jadnik, strepio svakog časa za svoj život, ne znajući, da li i njega ne će odnijeti vihor. Bili bismo zasigurno oživljavali naše uspomene na naše nade i planove, koji se nisu ostvarili. Mate se je ipak, zahvaljujući svojoj spremi i Krleži, uspio održati.

Ovakve pojave u životu, kad izbjegnete susret s prijateljem iz mladosti, najteže su, jer ranjavaju srce i ljubav, koju smo u najljepšim godinama u nama gradili. O razgovorima s Ujevićem dr. Ivo Sivrić, franjevac, napisao je čitav niz uspomena od vrijednosti, među kojima i to, da je poglavnik Pavelić bio povjerio Ujeviću, da mu je Staljin predložio, da se nađe načina, kako da se sačuva Nezavisna Država Hrvatska. [Taj je materijal, kao i sve od vrijednosti, objavljen u «Hrvatskoj reviji», rujan 1980., God. XXX. Br. 3; str. 515]. Kod mene je uvijek susret sa zemljom kroz naše ljude, koji me posjete, bilo u New Yorku, bilo da ih sretnem po ulicama Trsta, Venecije, Firenze i Rima, uzbudljiv događaj, koji oživi ne samo čitav moj interes, nego mi i razbudi i uskomeša svu krv. Tako Matu Ujevića nisam više nikada vidio, jer i kad bih se i vratio u zemlju, njega tamo ne bi više bilo. On je u međuvremenu umro.

Meštrović će još jednom izazvati raznovrsne, uglavnom negativne komentare svojim posjetom zemlji. Ja sam, možda, bio jedini, koji ga je shvatio. Osjećajući se slabijim u godinama i predosjećajući, da mu ne će biti moguće, da se više ikada definitivno vrati u zemlju, on se je odlučio na taj put, koji je on opisao u razgovorima sa mnom i Smith-Pavelićem kao i s Mirthom. Svakako, najznačajniji vrhunac tog puta, bio je, što je tražio od Titovih vlasti, da pod svaku cijenu posjeti Stepinca. To mu je bilo dozvoljeno. Moralo je to biti i ogromno zadovoljstvo za Stepinca poslije svih ponižavanja i stradanja, koje je doživio. Upravo u pitanju Stepinca Tito je priznao Meštroviću, da je protiv toga, da se Stepinac progoni, ali da je morao sve to prihvatiti, da bi se zadovoljili Srbi. Dakle, i opet *raison d'etat*. Interesi države prelaze pravo pojedinca na opstanak. Tito se čak nije ograničavao da prizna

Meštroviću, kako on poštuje hrabrost i karakter Stepinca, ali da nije u stanju izmijeniti odluke Partije, koja to od njega iziskuje. Tito je povodom toga čak rekao Meštroviću: «Vjerujte mi, da nisam manje Hrvat od Vas!» Ali Srbi se moraju zadovoljiti! Čovjek se mora zapitati, dokle će Hrvati stradati samo zato, da se zadovolje Srbi? Kad mi je sve to Meštrović govorio i više od toga, sjetio sam se, da mi je i Šubašić saopćio, kako mu je Tito na Visu 1944. kazao: *«Ja sam najprije Hrvat, a onda komunist!»* Koliko je u tome bilo istine ili one *façon de parler,* teško je kazati. Zasigurno, Tito je htio upozoriti Meštrovića, da su na otoku svi njegovi tjelohranitelji bili Hrvati, jer se i on nije suviše povjeravao Rankoviću i njegovoj gardi! Tito se isto tako nije mogao dostatno nahvaliti, da je njegovo oslobađanje od Staljina bilo nametnuto težnjom za nezavisnošću. «Nema ništa gorega, nego biti pod sovjetskom dominacijom!» — bile su mu riječi, koje je često ponavljao! Koliko je u tome bilo istine, a koliko težnje, da Meštrović na povratku to raznese kroz Ameriku, lako je pogoditi! Nije potrebno posebno napominjati, da je Meštrovićev posjet domovini išao u prilog Mačekovoj tezi o Meštroviću, isto tako i velikosrbima, koji su digli ogromnu deraču na njega, dok smo se nekoliko nas potrudili, da iznesemo suštinu Meštrovićeva doživljavanja na kratkom putovanju kroz zemlju!

POSLJEDNJI MEŠTROVIĆEV POHOD HRVATSKOJ

SMATRAM, da je posljednji pohod Ivana Meštrovića Hrvatskoj znamenit događaj, radi čega ovdje donosim razgovor, koji smo s njim vodili Ante Smith Pavelić i ja nakon njegova povratka iz Hrvatske. Ovaj je razgovor, sigurno, važan i za Meštrovića, a i za Stepinca (da ne kažem, možda, i za samoga Tita?); i svakako je vrlo važan za hrvatsku političku problematiku našega vremena. Prenosimo ga iz *«Hrvatske revije»* (XII., 4(48), prosinac 1962., str. 319-332):

«NISAM mu mogla odbiti želju, da u poodmaklim godinama još jednom posjeti rodnu zemlju i vidi ono nekoliko preostalih prijatelja», govorila je gospođa Olga Meštrović o svom suprugu Ivanu. Bila je protiv tog puta radi Meštrovićevog slabog zdravlja, a i jer se bojala napora i uzbuđenja zbog onog, što će u domovini naći i vidjeti. Ipak je na koncu popustila pred njegovom nostalgijom; boljelo ju je, kad bi ga gledala, kako poslije večere sjedi i sâm sebi na glas sriče narodne pjesme, što ih je u mladosti naučio u roditeljskoj kući. A kad mu je sin Mate prenio poruku, da Izvršno Vijeće pristaje, da u Jugoslaviji može posjetiti koga želi, pa i kardinala Alojzija Stepinca u Krašiću, Meštar se odlučio na put u zemlju, koju je nekad zvao svojom.

Vijest, da će Ivan i Olga Meštrović posjetiti Jugoslaviju, izazvala je veliko uzbuđenje u vodećim komunističkim krugovima u Zagrebu. Nitko nije znao, kako će se on držati, kad dođe u domovinu, a ni oni nisu znali, kako bi se odnosili prema njemu. Tako su se povele rasprave u partijskom vodstvu i u krugovima umjetnika komunista, dok nije zaključeno, da se posjetu ne dade nikakav posebni značaj i da se Meštra ignorira, dok se ne vidi, kako će se on držati. I novine su dobile nalog, da o njemu što manje pišu, pa su samo jedne slovenske novine donijele podulji članak o tom genijalnom kiparu.

Zajedno sa suprugom i unučicom Olgom, Meštar se iskrcao 29. lipnja 1959. u Le Havre-u, u Francuskoj, i odmah je prosli-

jedio u Pariz, gdje je ostao do 2. srpnja, kada su svi zajedno preko Švicarske i Italije krenuli vlakom u Zagreb.

MEŠTROVIĆ U ZAGREBU. Pri dolasku, na kolodvoru u Zagrebu našlo se je nekoliko Meštrovićevih osobnih prijatelja i Meštrov sin Tvrtko, dok mu je sin Mate, koji boravi u New Yorku, sutradan stigao iz Splita. Meštrovićevi su se smjestili u Hotel Esplanade, jer je obiteljska kuća u Gornjem Gradu bila u neredu, zapuštena, prekrivena prašinom i zaboravom.

Iako umoran od puta i prehlađen, Meštar je odmah nakon dolaska najprije posjetio svoja dva davna prijatelja, monsignora dr. Svetozara Rittiga i Milana Ćurčina, nekadašnjeg urednika «Nove Evrope». Našao ih je u žalosnom stanju. Rittig je bio uzet i jedva se je kretao, a nije mogao ni govoriti, dok je Ćurčin već godinu dana ležao u krevetu. Kasnije Meštar je u pismu Radici ovako opisao Ćurčinovo stanje: «Imadem da Vam saopćim jednu neugodnu stvar, a to je o zdravstvenom stanju našeg siromašnog Ćurčina. On preko godinu dana leži u krevetu potpuno iznuren i isušen i tek neko vrijeme može razgovarati suvislo, pa se onda izgubi. Doktori mi vele, da imade sklerozu u mozgu i da nema izgleda, da će se ikada pridići. Možete misliti, da mi ga je bilo žao vidjeti u takvom stanju, jer je on bio i ostao čestit čovjek i radio je i mislio, kako je najbolje mogao». Ovakvo stanje dvojice starih prijatelja porazno je djelovalo na Meštra.

Nakon toga, Meštar je u pratnji svojih sinova posjetio Većeslava Holjevca, predsjednika Narodnog odbora grada Zagreba. Zatim je Meštrović razgledao Zagrebački Velesajam, gradnju novog mosta na Savi i nove stambene zgrade. Na 4. srpnja Meštar je posjetio Douglas Martin-a, američkog generalnog konzula, da mu čestita državni blagdan i manifestira svoje američko državljanstvo. Konzul Martin kazao je Meštru, da je od svog engleskog kolege u Splitu čuo, kako je jugoslavenskoj štampi naređeno, da se u početku malo piše o Meštrovom posjetu, a da će se tek kasnije odlučiti, da li se tome uopće treba dati veći publicitet. Dan, dva iza toga priredio je Martin u čast Meštrovićevih večeru, kojoj su, između ostalih, prisustvovali francuski i talijanski konzuli i austrijski trgovački ataše. Susreti s prijateljima i nelagodna atmosfera u Zagrebu loše su utjecali na zdravlje i raspoloženje Meštra, i on je morao kroz nekoliko dana ostati u svom apartmanu u hotelu.

U POHODIMA KARDINALU U KRAŠIĆU. Rano prije podne, u petak 11. srpnja, Meštar i gospođa Olga sjeli su u automobil i rekli šoferu, da ih vozi u Krašić. Putem ih nitko nije zaustavio i nigdje nisu naišli na patrole ili straže. Bilo je

očito, da ih vlastodršci nisu htjeli zaustavljati na tom putu. U Krašiću su se uputili ravno prema skromnom župnom dvoru. Pred dvorom je stajao milicionar, koji ih je pozdravio i, okrenuvši im leđa, propustio u kuću. Odmah na ulazu naišli su na župnika i jednu časnu sestru, a kad su ušli u predsoblje, došao im je u susret kardinal Stepinac, koji ih je zagrlio i s njima se izljubio. Bio je ganut nad neočekivanim posjetom. Potom ih je uveo u malu sobu u prizemlju, istovremeno ured župnika i soba za primanje i jelo. Meštar je bio iznenađen mršavim i nezdravim izgledom Kardinala, koji je ipak bio raspoložen, miran i staložen. Nakon prvih konvencionalnih riječi, Kardinal je zapitao: «Da li sada mislite, da je moje držanje ispravno?», na što je Meštar odgovorio potvrdno. Ovaj uvodni razgovor imao je posebno značenje. Kad je, naime, Meštrović u svoje vrijeme intervenirao kod maršala Tita u korist kardinala Stepinca, on je, pod utjecajem razgovora s kardinalom Spellmanom, preporučio kardinalu Stepincu, da donekle ublaži svoje držanje u nadi, da bi to možda moglo olakšati i njegov osobni položaj i položaj Crkve u Jugoslaviji. Meštar je znao, koliko Kardinal duševno i fizički trpi i htio mu je na svaki način pomoći, ali je ovaj ostao dosljedno uporan i krut. Sada, na početku ovog sastanka, Kardinal je htio znati, da li je Meštar ostao na svome stanovištu, koje mu je sugerirao, ili odobrava njegovo dosljedno nepomirljivo držanje. Meštrov odgovor bilo je odobrenje Kardinalovog stanovišta.

Kratko iza toga objašnjenja, donijele su časne sestre na brzinu spremljeni skromni ručak, za vrijeme kojeg je, uglavnom, govorio Meštar, dok je Kardinal izlaganja pratio s velikim zanimanjem.

Meštar je Kardinalu najprije pričao, što je sve poduzimao, da mu pomogne; kako je razgovarao sa stranim ličnostima i s pojedinim jugoslavenskim vlastodršcima, kad su ga posjećivali, i kako je pismeno intervenirao i kod maršala Tita. Posebno je evocirao jedan razgovor s Milanom Đilasom, tada još jednim od stožera komunističkog režima, kad je ovaj došao u Sjedinjene Države, kao delegat na skupštini Ujedinjenih Nacija. Đilas je tada rekao Meštru, kako jugoslavenski komunisti ne osuđuju Kardinalovo hrvatstvo, ali da ne mogu trpjeti njegovu privrženost rimskom Papi: *«Kad bi se on odijelio od Vatikana i proglasio samostalnu hrvatsku Crkvu, mi bismo ga digli do nebesa»*, na što mu je Meštar odgovorio: *«Vi biste ga 'digli', i onda mu izvukli dasku ispod nogu, da bi udario o ledinu i od njega i njegovih sljedbenika ne bi ništa ostalo»*. Meštar je nadalje pripovijedao, kako mu je jednom, dok je još radio na sveučilištu u Syracuse, došao Vladimir Popović, tadašnji ambasador u Washingtonu, i nagovarao ga, da se vrati u Jugoslaviju: da ga poziva

osobno Tito i da mu uz poštenu riječ obećava, da će mu vlada dati sve privilegije ministra, vratiti mu sve kuće i kipove i dati mu stalnu putnicu, da može izaći iz zemlje, ili se u nju navraćati kad god zaželi. Meštar je to odlučno odbio rekavši, da ne bi mogao živjeti u zemlji u milosti i obilju, dok mu prijatelji stradavaju u nevolji i po zatvorima. Naveo je kao primjer slučaj svoga prijatelja, bivšeg bana dra Ive Tartaglie, za kojeg je pisao osobno maršalu Titu, moleći ga, da Tartagliu pusti na slobodu. Tito je obećao, da će biti pušten, ali je njegova naredba došla prekasno, jer je Tartaglia već bio naprasno umro u zatvoru. Ni kasnija Meštrova intervencija, da se mrtvo tijelo «pomilovanog» Tartaglie prenese iz kaznioničkog groblja u obiteljsku grobnicu u Splitu, nije uspjela. Vlastodršci su naredili, da i mrtvaci ostaju na robiji, dok ne ispune godine, na koje su osuđeni! Konačno je Meštar prikazao Kardinalu stanje u Americi i raspoloženje tamošnje javnosti prema Jugoslaviji, zbog čega Tito ne će dobiti poziv, da službeno posjeti Sjedinjene Države, dok se on, Stepinac, bude nalazio u Krašiću. Govorio mu je o velikom ugledu, koji uživa među Amerikancima, a pogotovo u dobro organiziranim katoličkim krugovima, koji su u znak divljenja za njegovo držanje neke škole nazvali Stepinčevim imenom.

Kardinal je sve to slušao s velikim zanimanjem i gledao u Meštra —kako je to kasnije pričala gospođa Olga— s pažnjom i ljubavlju. A kad je s male seoske crkve zazvonilo Podne, Kardinal je prekinuo razgovor, prišao k prozoru i tiho se molio. Meštrovićevima se je učinilo, kao da se u tom času Kardinalovo lice svo preobrazilo; imali su utisak, da pred sobom gledaju živoga sveca.

Po završenoj molitvi, razgovor je nastavljen. Kardinal je sada bio veseliji, čak se i šalio, iako se vidjelo, da ima bolove u nogama. Rekao je, da ga nikakve tjelesne muke ne mogu pokolebati u njegovim odlukama i da će se oduprijeti svim prijetnjama i izazovima svojih progonitelja. Pokazao je Meštru još svježu ranu na ruci i pripovijedao, kako mu je nedavno, za vrijeme, dok mu je uručivao neki sudski poziv, jedan milicionar namjerno stavio goruću cigaretu na šaku i opržio ga s očitom namjerom, da ga povrijedi i izazove. Sličnih slučajeva bilo je više, ali je Kardinal preko svega prelazio stoički. *«Krist nas je učio, da moramo opraštati»*, rekao je, *«jer je opraštanje dio ljubavi među ljudima, i stoga se molim za njih. Ta i oni su krv naše krvi i ljudi, ali zavedena i podivljala braća!»* Tužio se, kako se poslije operacije teško kreće i kako neprekidno ima bolove u nozi, ali se pohvalno izrazio o liječnicima, koji da su brižno činili sve, što im je u skučenim okolnostima bilo moguće, samo da mu pomognu. Govorio je, kako udbaši i milicioneri s liječnicima silovito postupaju; kako su čak i nekog stranog liječnika do kože pretresali svaki put, kad bi po stručnom poslu dolazio u Krašić. Najgore je, rekao je Kardinal, što nema stalnog liječničkog nadzora, koji bi mu u njegovoj bolesti bio prijeko potreban, ali je ipak osjećao, da usprkos svim životnim tegobama, lakše snosi zatočenje na selu, nego u svom Dvoru u Zagrebu, jer je na selu bliži zemlji i nebu. Kardinal je nadalje govorio Meštru, kako je odsječen od svijeta i kako ne zna, šta se ondje događa, ali da ipak od vremena na vrijeme saznaje za krupnija zbivanja. Bio je uvjeren u konačni slom komunizma zbog njegovog bezboštva, bezdušja i materijalizma, a ne zbog snage slobodnog svijeta. Interesirao se je i za djelatnost hrvatske emigracije, ali samo uzgredno, pa je Meštar stekao utisak, da Kardinal više vjeruje u snagu i otpornost naroda u zemlji, za kojeg se neprekidno molio, da ostane privržen vjeri svojih predaka.

Došlo je vrijeme rastanka. Dolazak neočekivanih posjetilaca u Krašić pročuo se je po selu, pa se pred crkvom okupilo dosta znatiželjnog svijeta, da ih vide. Kad su Meštrovićevi polazili, Kardinal ih je odpratio do automobila, blagoslovio ih i s njima se izljubio. Dugo je gledao za autom, koji je odmicao, dok je Meštar ponio uvjerenje, da će neslomljivi Kardinal, usprkos svojoj teškoj krvnoj bolesti, poživjeti još mnogo godina i da će, bio živ ili mrtav, ostati trajni simbol vjere, odpornosti i borbenosti hrvatskog naroda. Meštra je ipak najviše radovalo, što je probio obruč režimskog nasilja oko Kardinala.

NEKI SUSRETI U ZAGREBU. U toku slijedećih dana Meštar je posjetio dr. Zlatana Sremca, predsjednika Sabora, i Miloša Žanka, koji je upravljao prosvjetom u Hrvatskoj. Tražio je i predsjednika vlade dr. Vladimira Bakarića, ali ovog tada nije bilo u Zagrebu. Navodno je upravo onog dana, kad je Meštar bio u Krašiću, otišao na ljetovanje.

U međuvremenu priredio je monsignor Rittig u počast Meštrovićevih ručak, na kojem su sudjelovali gradonačelnik Holjevac sa suprugom, književnik Gustav Krklec, kipar Kršinić i još neki. Od pozvanih, jedini se nije odazvao pozivu Ivan Krajačić, šef UDBE za Hrvatsku, izjavivši, da se ne želi sastati s Meštrovićem. U toku ručka govorili su hrvatski komunisti, kako imaju poteškoća sa Srbima u Hrvatskoj, na što im je Meštar preporučio, da brane prava i interese svog naroda, kao što to čine srpski i slovenski komunisti. Na pitanje Sremca, da li će posjetiti maršala Tita, Meštar je odgovorio, da to ne misli učiniti, ali da ne bi odbio poziv za posjet, ako bi takav uslijedio. Meštrović je smatrao, da ne bi bilo oportuno odbiti takav poziv, nakon što je posjetio kardinala Stepinca.

Neposredno iza tog razgovora uslijedio je poziv Meštroviće-

vima, da dođu na Brione kao gosti maršala Tita, i oni su to prihvatili.

RAZGOVORI NA BRIONIMA. Na putu za Brione, Meštrovićevi su se zadržali kratko u Opatiji, odakle su 25. srpnja 1959. stigli na Brione, gdje su bili smješteni u posebni hotel za počasne goste.

Odmah po dolasku, Meštrovićevi su bili pozvani na večeru u Titovoj vili u počast belgijske kraljice-majke Elizabete, kojoj su, osim njih i domaćina, maršala Tita i njegove supruge, prisustvovali i Eduard Kardelj sa suprugom. Za večerom se vodio nezanimljiv razgovor, ali ta prilika, a i kasniji razgovori, kojima su, uz ostale, prisustvovali Koča Popović i ambasadori Dobrivoje Vidić i Leo Mates, pružili su Meštru mogućnost, da upozna atmosferu, koja je vladala oko Maršala. Posebno je zapazio, kako su svi komunistički glavešine, koje je susreo, osim, možda, Kardelja, ponizni, upravo servilni pred Titom, a kako on, Tito, po svom držanju i nastupu visoko odskače iznad svoje okoline. Nikad mu nitko nije protuslovio, osim u jednoj prilici, kad je, sjedeći poslije ručka u većem društvu, rekao: «Svi smo mi ovdje Hrvati», dobacio je Koča Popović: «Nije tako, ja sam Srbin».

U toku boravka na Brionima Meštar je imao tri dulja razgovora nasamo s Titom. Pri prvom sastanku, pričao je kasnije Meštar, Tito je bio vrlo rezerviran i oštro ga promatrao, kao da želi prodrijeti u njegove misli. Za vrijeme drugog razgovora bio je razgovorljiv i opširan, a u trećem otvoren i, možda, iskren.

U početku prvog razgovora govorilo se o Meštrovićevom kiparstvu. Tito je kazao, da mu je poznata Schmeckebier-ova knjiga (koju je 1959. izdala Syracuse University Press) i da je iz te knjige saznao mnogo novih momenata iz Meštrovićeva života i vidio njegova najnovija djela. Na Meštrovićevu primjedbu, da su reprodukcije u ovoj knjizi većinom slabe, Tito je ustvrdio, da one ipak daju dobar uvid u sadašnji, po njegovu mišljenju najjači, period njegovog stvaralačkog rada, koji mu se posebno sviđa.

Potom se razgovor proširio na razne teme, pa je tim povodom Tito zamolio Meštra, da govori slobodno i otvoreno, jer da želi sve čuti, a osobito ono, što ne saznaje iz službenih i ostalih vrela. Meštroviću je to bilo drago i on je, po običaju, pričao svoje uspomene, većinom o ljudima i događajima iz vremena prve Jugoslavije. Tita je to zanimalo, a osobito ga je iznenadilo, kad je čuo, kako se je kralj Aleksandar u jednom času zagrijao za ideju preuređenja Jugoslavije na dualističkoj osnovi i kako je to mislio provesti po svom povratku iz Francuske.

I Tito se je u razgovoru vraćao svojim doživljajima, pa je tako brzo iskrslo i ime Staljina. Tito je oštro kritizirao njegovu

okrutnost i rekao je, da je teško kazati, tko je odgovoran za smrt ovog ili onog čovjeka, ali da je sigurno, da je Staljin dao pobiti milijune ljudi. Osobito opširan bio je u opisivanju jednog događaja iz 1948., koji je neposredno predhodio prekidu jugoslavensko-sovjetskih odnosa. Tito je pripovijedao, kako je u proljeću te godine, kada je zbog izbora u Italiji izgledalo, da će Saveznici riješiti pitanje Trsta na štetu Jugoslavije, uputio u Moskvu Vladimira Popovića, nekadašnjeg ambasadora i člana Centralnog komiteta Komunističke Partije, s vlastoručnim pismom upućenim Staljinu, moleći ga za intervenciju Sovjetske Unije u tom pitanju. Kada se Popović našao pred Staljinom, ovaj je jugoslavenskog delegata dočekao sjedeći; a kad mu je Popović pružio Titovo pismo, Staljin ga je s očitim omalovažavanjem upitao: «Mladiću, da li znaš, šta se nalazi u tom pismu?» Kad mu je Popović odgovorio, da zna i s nekoliko riječi izložio sadržaj, Staljin pismo nije ni otvorio, nego ga je stavio u pretinac svog stola, izvukao odanle veliki dossier i pokazao ga Popoviću rekavši: «Ovo su pisma i intervencije zapadnih Velikih Sila, koje traže rješenje tršćanskog pitanja na svoj način, pa šta ja mogu učiniti, da bih udovoljio vašoj želji? Sovjetska Rusija je sada premorena i ne želi rata sa Zapadom zbog takvog pitanja. Vrati se u Beograd i kaži drugu Titu, da dođe k meni u Moskvu na razgovor, pa ćemo onda vidjeti!» Kad se Popović vratio u Beograd i izvijestio o toku svoje misije, Tito se sjetio razgovora, koje je nešto prije toga imao na beogradskom kolodvoru s Georgij Dimitrovom, vođom bugarskih komunista i nekadašnjim glavnim tajnikom Kominterne. Dimitrov je bio na prolasku za Moskvu, kamo je išao na poziv Staljina, radi razgovora o stvaranju jugoslavensko-bugarske federacije. Neposredno prije odlaska vlaka, Dimitrov se izljubio s Titom i rekao mu, da zna, da se više nikad ne će vidjeti. Predviđanja Dimitrova su se ispunila. On se u Moskvi razbolio i naprasno umro. Dobivši Staljinov poziv, Tito se sjetio Dimitrovljevih riječi i odlučio je, da ne ide u Moskvu. Predobro je poznavao metode sovjetske diplomacije. Uskoro iza toga došlo je do isključenja Jugoslavije iz Kominforma i do prekida njenih odnosa s državama sovjetskog bloka. Nakon toga su se prilike u Jugoslaviji znatno popravile, jer kako reče Tito: «Nema ništa goreg, nego biti pod sovjetskom dominacijom».

Prilikom razgovora o Đilasu, Tito je kazao, kako je bilo vrlo nezgodno, što je Đilas napao svoje drugove javno u novinama, ali je, po njegovu mišljenju, Đilas učinio najveći grijeh svojim člankom o značenju pobune u Madžarskoj, koji je izašao u svjetskom novinstvu baš u času, kad je jugoslavenska nezavisnost bila ugrožena od Sovjeta. Govoreći o Madžarskoj, Tito je vrlo oštro kritizirao sovjetsku politiku tako, da je Meštar imao utisak,

da on to čini namjerno, misleći, da je Meštar došao k njemu u nekoj misiji Američke Vlade. Stoga je Meštar jasno rekao, da to nije slučaj, i odlučio je, da ne govori o kardinalu Stepincu. Kad je u toku razgovora ipak spomenuto Kardinalovo ime, Tito je kazao, da poštuje njegov karakter i hrabrost, ali da ne može promijeniti svoje uvjerenje i odluke, koje su potekle iz tog uvjerenja, kao što ni Kardinal ne može izmijeniti svoje držanje. U toku ovog razgovora, Meštar je dobio utisak kao da se Tito ne slaže s postupkom režima i Komunističke Partije prema Kardinalu, i da zna, da su ti postupci jako škodili ugledu Jugoslavije u svijetu, ali da ih je on, Tito, ipak morao prihvatiti i odobriti, da bi zadovoljio pritisku Srba, koji su nakon osude Draže Mihajlovića tražili bar jednu istaknutu hrvatsku glavu.

Mnogo se govorilo i o položaju Hrvata u komunističkoj Jugoslaviji. Meštar se tužio, kako se hrvatsko ime i hrvatski interesi trajno potiskuju i kako se čak i u službenim jugoslavenskim publikacijama Istra i Dalmacija spominju odijeljeno od Hrvatske, kao da to nisu dijelovi iste zemlje. Rekao je, kako se zna za nastojanja, da se Bosna umjetno posrbi, ali da Hrvati ne bi nikad pristali, da ona postane dio Srbije; u krajnjem slučaju bi prihvatili, da Bosna i Hercegovina budu posebna pokrajina, u kojoj bi Hrvati i Srbi uživali jednaka prava. «Ovi i slični primjeri i pokušaji pokazuju», nastavio je Meštar, «da i među srpskim komunistima ima velikih šovena», na što je Tito izjavio najprije na francuskom: «à qui le dites vous», a onda hrvatski: «Znam, da su mnogi srpski komunisti u duši četnici». Nastavljajući ovaj razgovor, Tito je primijetio, da četnici nisu bolji od ustaša, ali je Meštar odgovorio, da su ustaše branili vlastiti teritorij, dok su se četnici borili u hrvatskim zemljama. Tito se složio s ovom argumentacijom. Rekao je, nadalje, da Srbi ne će prevladati u Jugoslaviji, dok je on živ, i da će upotrijebiti i druga sredstva, ako se to ne bi moglo postići potporom naroda. U vezi s tim je istaknuo, da je glavni razlog, što Hrvati nemaju u režimu onog brojčanog sudjelovanja i zastupanja, na koja bi imali pravo, u njima samima, to jest u njihovom negativnom i rezerviranom držanju prema režimu. Tito se žalio, kako Hrvati ne žele primati položaje u državnoj službi, a pogotovo u miliciji, UDBI ili vojsci, i kako izbjegavaju ulaziti čak u diplomaciju i Komunističku Partiju. Njihovo držanje očituje se u bježanju iz zemlje: «Većina bjegunaca su Hrvati, koji to ipak čine više iz privrednih razloga nego iz političkih pobuda».

Treći, posljednji sastanak Tita s Meštrom trajao je preko dva sata i održan je na terasi Titove vile. Kad su njih dvojica izašli na terasu, Tito je zaključao vrata, koja vode iz zgrade, tako da su mogli biti sami i nesmetani. Meštar je rekao Titu, da ga

smatra najznačajnijom političkom ličnošću, koju su bilo Hrvati, bilo Srbi do sada imali, pa je dodao, kako je dobro, da se Tito nastanio na Brionima, jer to pokazuje Talijanima, da je Istra naša. Ovi komplimenti su Tita očito obradovali i on ih je uzvratio Meštru s riječima:

«Vi ste mnogo zadužili čitav naš narod, a samo budale mogu negirati Vaše zasluge». Pozvao je Meštra, da se vrati u Jugoslaviju, ondje trajno nastani i da čitavo ljeto provodi kod njega na Brionima, jer bi ga htio češće vidjeti i s njim razgovarati. Meštar je odgovorio, da to ne može učiniti, jer je američki državljanin, ali je Tito kazao, da to ne bi bila zapreka i da bi on mogao i u slučaju povratka zadržati američko državljanstvo, ako bi to smatrao više oportunim.

Ostali dio razgovora bio je posvećen uglavnom hrvatskim problemima. Na izlaganje Tita, da je izgradnja barske željeznice vrlo skupa i teška i da će trebati još dosta vremena, dok se izgradi, kao i da Bosna ima izlazak na hrvatsku obalu kroz luku Ploče, Meštar je odgovorio, da to nije dovoljno, jer će barska željeznica mimoići Bosnu, a izlaz preko Ploča je od sporedne važnosti. «Potrebe Bosne i njen oslon na Dalmaciju zahtijevaju, da se izgradi željeznica od Sarajeva na Split», rekao je Meštar, na što je Tito obećao, da će se ta pruga izgraditi i da će prvi radovi početi već u toku slijedeće godine. Za vrijeme tog razgovora Tito je davao utisak, da shvaća važnost povezivanja Bosne i Dalmacije, pa se u jednom času malo uzdigao sa stolca i rekao Meštru: *«Vjerujte mi, da nisam manje Hrvat od Vas»*.

Ovu izjavu primio je Meštar s velikom rezervom, jer mu je dozvala u pamet riječi, koje je Tito uputio dr. Ivanu Šubašiću, kad su se u ljetu 1944. prvi put sastali na Visu: «Ja sam najprije Hrvat, a onda komunist».

Meštar je ostao na Brionima dulje nego je namjeravao, jer se je, kao prije toga u Zagrebu, loše osjećao. Patio je od pritiska na srce i zbog toga se teško kretao. Vidjelo se, da je posjet domovini za njega predstavljao veliki napor. Ipak se odlučio nastaviti svoj put.

S Briona, Meštrovićevi su krenuli u Split, ali su se kratko vrijeme zadržali u Rijeci. Tu ih je dočekao Eduard Jardas, predsjednik mjesnog Narodnog odbora i nekadašnji komunistički agitator u Kanadi. Prilikom obilaska lučkog i industrijalnog bazena, Jardas se žalio na Srbe, koji da su preplavili Rijeku, pa, kao i u svim većim mjestima Hrvatske, nastoje preuzeti vodeće položaje u upravi i privredi. «Srbi su strašni monopolisti», reče mu Jardas, pa da on i njegovi drugovi nastoje da ih potisnu. Meštar je, kao i prije u Zagrebu, Jardasu i njegovim pratiocima prepo-

ručavao, da budu odlučni u obrani hrvatskih probitaka, makar bili i komunisti, jer oni sada drže vlast i jedino oni imaju mogućnosti nešto u tom pravcu učiniti.

MEŠTROVIĆ U SVOM SPLITU. Ni u Splitu, kao ni u Zagrebu Meštrovićevi nisu mogli odsjesti u vlastitoj vili na Mejama, ispod Marjana, jer je njen veći dio bio preuređen za galeriju, a u preostalom dijelu bile su nastambe raznih službenika, pa je velika zgrada bila pretrpana i bučna. Stoga je Meštar prihvatio ponudu, da stanuje u nekadašnjoj vili industrijalca Marina Ferića, u kojoj sada živi Vicko Krstulović, vodeća komunistička ličnost u Dalmaciji. Starim Splićanima ta Meštrova odluka nije bila draga, jer je tako Krstulović mogao pratiti Meštrovo kretanje, i vidjeti, tko mu sve dolazi na razgovor.

Meštrović je često odlazio u svoju vilu, koju je zajedno sa svojim radovima poklonio hrvatskom narodu. Bio je zadovoljan s uređajem galerije, koja je bila u vili, i odavao je priznanje ravnatelju, profesoru dr. Cviti Fiskoviću, što je izložbu umjetnina izveo s mnogo razumijevanja i vještine. To ga je navelo, da je kasnije, za vrijeme posjeta Rodinovog muzeja u Parizu, rekao, da je raspoređaj radova bolje izveden u njegovu muzeju u Splitu, nego u Rodinovom u Parizu, jer da su skulpture u splitskom muzeju postavljene na takav način, da ih posjetilac može obilaziti i promatrati sa svih strana, a i sobe da nisu pretrpane pa je pregled izloženih radova bolji.

Ostalo vrijeme Meštar je provodio u razgovorima sa starim prijateljima i ostalim svijetom, koji mu je prilazio s poštovanjem i svagdje ga oduševljeno pozdravljao. Dirnulo ga je, kad mu je pri posjetu Stolnoj crkvi na Peristilu izašao u susret stari splitski župnik dr. Herkulan Luger u svečanom ornatu i uveo ga u prepunu Katedralu, gdje je odslužen Te Deum. Meštar je bio ohrabren rodoljubljem Splićana i imao je osjećaj, da je Split danas nosilac hrvatstva, ali je ustanovio, da vlada duboki ponor između puka i vlastodržaca.

Poslije Meštrova boravka na Brionima izgledalo je, da su se komunističke glavešine ohrabrile i da ga nisu izbjegavale, kao pri dolasku u Zagreb, a iz razgovora s njima stekao je utisak, da im je dana «linija», da pred njim ističu svoje hrvatstvo. U tom su se posebno isticali gradonačelnik Rade Dumanić i Vicko Krstulović. Krstulović je prostačkim jezikom psovao Srbe, jer da nasrću i na «naš Dubrovnik», ili se hvalio, kako u splitskom brodogradilištu «nema ni jednog Vlaja i ne će ga biti, dok je on tu», ili bi tvrdio, da bi sve bilo bolje, da su «oni u Zagrebu tvrđi prema Srbima», ukazujući time na rukovodioce iz republičke vlade i partijskog vodstva za Hrvatsku. Meštar je brzo

prozreo ovu namještenu «liniju» i nije se dao zavarati ovakvim očitim smicalicama. Ipak je osjetio, da osnovni problem Jugoslavije, odnos između Hrvata i Srba, nije riješio ni Titov režim, usprkos razvikanoj politici bratstva i jedinstva, i da čak i unutar Komunističke Partije često dolazi do sukoba, koji imaju izrazito nacionalističko obilježje.

U Splitu je Meštar saznao, da su radovi na njegovom spomeniku vladici Njegošu obustavljeni. Meštar je volio Njegoša, jer je u njemu vidio utjelovljenje etosa Južnih Slavena: mješavinu, s jedne strane, iskonskog poštenja, blagosti, osjećajnosti, ljubavi prema domu, rodu i narodu, a, s druge strane, primitivizma, sirovosti i surovosti, koji zbog vjere ili narodnosti vode do krvi, pa čak i do genocidija. Stoga je izradio spomenik velikom crnogorskom pjesniku, koji je trebao biti nešto velikog, kao spomenik Neznanom junaku na Avali ili Grguru Ninskom u Splitu. Kad su na vrhu Lovćena otpočeli radovi na izgradnji postolja za taj spomenik, koji je trebao dominirati naokolo prema Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, u toku rada, ili zbog slabe građe, ili jer je bilo preteško, postolje je probilo stijene i zatrpalo tunel ceste, koja ispod vrha vodi s Cetinja u Boku. Nakon toga su vlasti naložile, da se gradnja na spomeniku obustavi. U nizu razočaranja, ova vijest bila je za Meštra jedno razočaranje više. A bio je i ljut, pa je digao ruke od tog projekta.

POHOD OTAVICAMA. U svom programu puta Meštar je predvidio posjet svojim dragim Otavicama, mjestu svojih pređa i svoga djetinjstva, te svojoj preživjeloj rodbini. Na putu za Otavice zadržao se u Drnišu, gdje je prisustvovao otvaranju mjesnog muzeja, kojem je Meštar poklonio 65 svojih crteža. Tu su ga dočekali predsjednik Mjesnog odbora, Nikola Adžija, komunistički borac Smiljan Reljić i velika masa naroda, a došlo je i mnogo školske djece iz mjesta i okolice. Meštra je osobito ugodno iznenadilo, kad je vidio, kako su sva djeca dobro odjevena i obuvena, i to ga je sjetilo na djetinjstvo, kad su svi išli naokolo bosonogi. Ipak su se vremena izmijenila, mislio je! Poslije otvaranja muzeja priređen je veliki banket, za vrijeme kojeg je Meštru prišao jedan seljak i kazao mu: «Bio sam partizan i imam sada 18.000 dinara penzije. Stojim ekonomski bolje nego prije rata, ali me komunisti još uvijek dave, jer sam Hrvat. Sve bi ih najradije pobio». Riječi ovog seljaka Meštru su najbolje pakazale stanje u Hrvatskoj, koje su komunisti htjeli pred njim prikriti svojim neiskrenim držanjem.

Boravak u Otavicama bio je kratak, jer od najbliže obitelji ondje nije više bilo skoro nikog. Meštar je stoga na brzinu pregledao malu crkvicu, grobnicu svoje obitelji, koja je za vrijeme rata bila oštećena i sada popravljena o njegovu trošku. Bio je

zadovoljan s radom, ali onda još nije ni slutio, da će se uskoro on onamo preseliti na vječni počinak.

Primicalo se vrijeme povratku u Ameriku, a i Meštrove snage bile su iscrpljene. Vratio se u Zagreb, odakle je nakon nekoliko dana sa suprugom i malom Olgom otputovao vlakom u Pariz.

BORAVAK U PARIZU. «No, kako je?», bilo je prvo pitanje, koje mu je pri dolasku u Pariz uputio Pavelić, na što je Meštar s prozora vagona odgovorio: «Svakojako i kako kome». Umoran od puta, otišao je u hotel, ali se ipak nije htio odmarati, nego je još pod svježim utiscima htio ispripovjediti sve ono, što je vidio i čuo u Starom kraju. Njegov monolog trajao je šest sati.

Meštrović je bio uvjeren, da će Jugoslavija za Titova života sačuvati svoju nezavisnost od Moskve, a vjerovao je, da će i poslije Titove smrti, po svoj prilici, tako ostati, jer bi u slučaju povratka pod Moskvu mnogi komunistički glavešine izgubili svoje položaje, a možda i glave. «A nitko od njih to ne želi» —rekao je Meštar sa smiješkom— «predobro im je, vlast je slatka, pa su se osalovili i uživaju. Najteže je starijim generacijama, koje izumiru u muci i nevolji, dok se mladež, koja ne zna, kako je prije bilo, uživila u nove prilike i uzjogunila, jer ju je Tito oslobodio od roditeljske stege. Pa ipak ta mladež nije ni komunistička, ni protukomunistička, ona živi u bespuću i neizvjesnosti; kod mnogih ima i snažnih osjećaja hrvatstva i vjere, ali ti osjećaji izražavaju se drukčije —rekao je Meštar— nego kod starijih generacija. Stoga je Jugoslavija danas kao lonac, u kojem se kuha čorba, za koju nitko ne zna, kakva će biti, pogotovo kad poodrastu novi naraštaji».

Meštrovićevi su ostali u Parizu nekoliko dana, jer je trebalo da se odmore prije daljnjeg puta. Meštar se je sve teže kretao, a kad bi hodao, počesto bi zastajkivao i hvatao dah. Vidjelo se, da mu je srce slabo. Pa ipak je htio obići neke muzeje, kojih se sjećao iz davno odmaklih godina.

Prvi posjet bio je tek novo preuređenom muzeju impresionista Jeu de Paume, gdje je 1934. održana izložba Meštrovićevih radova. Volio je impresioniste i tumačio je, kako je to posljednja velika epoha slikarstva; sve što je došlo poslije toga, je neiskreno, izvještačeno i prepuno komercijalnog duha. Najdulje se zadržavao pred platnima Cezanne-a i Monet-a; prvog je smatrao najvećim a drugog najblažim u toj školi slikarstva, i govorio je, kako će Cezanne preživjeti Picassa, kao što će se Monet-a ljudi dulje sjećati nego Salvatore Dali-a.

Onda je otišao u Louvre, gdje je htio vidjeti samo tri skulpture: Veneru s Milosa, Pobjedu sa Samotracije i kip boginje Here, koji je resio njezin hram na Samosu. Baš kad je došao do ulaznih vrata muzeja, silazila je niz stubište skupina od tridesetak ljudi, većinom mladića i djevojaka, razuzdanih i bučnih. Prolazili su pokraj Meštra, i nitko od njih nije ni slutio, da prolaze pokraj najvećeg umjetničkog genija svog naroda. Meštar ih je slušao, kako s omalovažavanjem i nerazumijevanjem govore o onom, što su vidjeli u muzeju, i u pola glasa, tužno je rekao: «Dosta sam se nagledao primitivizma i prostote u mojoj zemlji, a sada me, eto, sve to slijedi i u Parizu!» Ušavši u Louvre, Meštar se najprije htio pokloniti «milostivoj gospi» s Milosa, dok kipu Pobjede nije mogao prići, jer je stajao na vrhu visokog stubišta, na koje se nije mogao popeti. Zastao je na podnožju, promatrao to besmrtno djelo, i onda pošao ka kipu Here, Zeusove supruge, djelu nepoznatog kipara iz 6. stoljeća prije Krista, za koje reče, da mu je od svih starogrčkih najmilije. Dugo je promatrao taj kip, koji se svojom jednostavnošću i profinjenom skladnošću ističe između svih ostalih radova, obilazio je i pomno promatrao taj mramorni monolit, u kojem je naravni portret žene eteričkom stilizacijom pretvoren u prekrasni lik boginje. Vidjelo se, da Meštar želi u pameti osvježiti svaku liniju te skulpture, u kojoj je, po svoj prilici, našao nadahnuća za mnoga svoja djela.

Slijedećeg dana Meštar je posjetio muzej Auguste Rodin-a, koji je smješten na lijevoj obali Seine, u nekadašnjoj rezidenciji njegovog učitelja i osobnog prijatelja. Bio je razdragan, kad je ušao najprije u vrt, pun radova ovog slavnog francuskog kipara, a onda u muzej, u kuću, koju je nekad toliko dobro poznavao. Sve ga je podsjećalo na dane njegove rane mladosti, jer je u tom domu proveo mnoge dane i noći s Rodinom i Bourdellom u radu, u veselju i razgovoru. Svaka soba podsjećala ga je na neki doživljaj ili neki događaj, i on je o tom opširno govorio: kako bi se Rodin ljutio na lošu večeru, ili kako je Bourdell žalio, što nije oženio svoju prijateljicu; podsjećalo ga je na rasprave o umjetnosti i klesarstvu, o vinu i religiji, o ženama ili filozofiji. S teškim srcem rastao se od tog doma, a kad je saznao, da je Bourdellova udovica još živa, odmah je otišao na Montmartre, gdje je u njegovoj kući sada otvoren muzej, i posjetio je. Ona i on bili su ganuti neočekivanim susretom nakon mnogo desetljeća...

Poslije ručka Meštar bi se odmarao i onda bi se polako odšetao od svog hotela do kavane Select na Champs Ellysées, gdje ga je redovito iščekivalo malo društvo pariških Hrvata. Osjećao se kao preporođen u kavanskoj atmosferi, koja mu je toliko

nedostajala u Americi, a bio je i sretan, što je našao ljude, pred kojima može slobodno i otvoreno govoriti. Svi su ga slušali pažljivo, bez daha i prekida. Govorio je o svojim uspomenama na ljude i događaje, o umjetnosti malo, o svom putu po Hrvatskoj skoro ništa. Bio je neumoran u pričanju, i kad bi mu netko rekao, da je vrijeme večeri, on bi mahnuo rukom i nastavio razgovor, kadikad do ponoći. Vidjelo se, da želi iskaliti dušu i srce i mlađima ispričati što više od onog, što je iskusio i kroz život naučio. Onda je jednom netko primijetio, da bi sve to trebalo zapisati, na što nas je Meštar iznenadio izjavom, da je svoje uspomene već napisao, prema sačuvanim neposrednim bilješkama još pri kraju rata, kad je zbog bolesti odležao skoro godinu dana u Ženevi. «Treba to objaviti», opet je dobacio netko, ali se Meštar skanjivao. Ipak navaljivanja nisu prestala, i on je, konačno, pristao, da svoj rukopis pošalje uredniku «Hrvatske revije», da ga objavi u svojoj Knjižnici. Pripreme su odmah izvršene, i posljednji književni rad Meštrov izašao je krajem 1961. Tako je sačuvan dio životopisa Ivana Meštrovića, važna kronika našeg javnog života i njegova učešća u zbivanjima kroz četiri desetljeća naše novije povijesti.

Svemu ima kraj, pa tako i Meštrovom putu po Europi. Jednog ljetnog popodneva ispratismo ga na kolodvor St. Lazare, odakle je otišao u Le Havre i ondje se ukrcao u lađu, koja ga je odvezla njegovoj novoj domovini Americi. Pri rastanku, nitko nije ni slutio, da je to naš posljednji susretaj s našim dragim Meštrom, kome smo se divili kao geniju i voljeli ga kao čovjeka. I da će ga uskoro mrtva provesti na posljednje počivalište u njegovu ljubljenu Hrvatsku...

Sada nam je ostala samo najdraža uspomena, da nas je besmrtni Meštar počastio svojim prijateljstvom...

AMERIKA I HRVATSKA INTELIGENCIJA

DOK je Meštrović s intelektualno-umjetničkih pozicija trpio svoje pribivanje u Americi, smatrajući to do stanovite mjere bičem Božjim, dotle veliki dio hrvatske inteligencije nije ni sasvim prihvaćao američki *way of life,* niti se mogao ukopčati u taj američki stil života. Prva reakcija na američku filozofiju života mogla se sresti u jednom od najzanimljivijih svezaka, koje je prije trideset i više godina objavila *«Osoba i Duh»,* revija za duhovno-znanstvena pitanja, kojoj je stajao na čelu jedan od naših vodećih duhovnika, dominikanac F. Hijacint Eterović. Taj svezak posvećen prvom susretu velikog broja hrvatskih intelektualaca, kao što su sâm Eterović, zatim Dr. J. Žagar, Spalatin, Rieger, Prpić, Cicak, Mikolji, Meheš i mnogi drugi, predstavljao je značajan pokušaj, da se naš inteligent suoči s Amerikom. Sâm časopis «Osoba i Duh» bio je na visokoj duhovnoj i intelektualnoj razini, iako mi se tada činio jednostran. Da li iz nekih mojih jednostranih predpostavki ili stvarnih i objektivnih shvaćanja, ja sam osjetio, kao da se u shvaćanju Amerike radi više o pogledima isključivih katolika, nego li o otvorenim suočavanjima američke civilizacije. Drugi pak od hrvatskih inteligenata, kao što su bili Stjepan Gaži, Dinko Šuljak, da ne govorimo Maček, vidjeli su u tome isključivi klerikalizam. To me je i nagnalo, da sam se na taj svezak, posvećen Americi, temperamentno oborio u «Hrvatskom Glasu», i da me je kod toga podupro ne samo Petar Stanković, nego i Juraj Krnjević, ali sa strančarskih pozicija. Kod mene je glavnu ulogu igrala postavka: eto, dolazi hrvatska katolička inteligencija u zemlju lajičke demokracije i ne može da se dovoljno načudi najtežim blokovima, koji se ispred nje pojavljuju i priječe joj da izgradi svoju personalnost. Pojava, uostalom,

moram sada priznati, nije bila isključivo ona hrvatske inteligencije. Slične su se pojave mogle gotovo u isto vrijeme ili kasnije sresti i kod inteligencija iz svih zemalja jugo-istočne, odnosno komunističke Europe. Međutim, moja, iako, priznao bih sada, i suviše agresivna intervencija, imala je svoju pozitivnu i konstruktivnu svrhu. Jedan od idućih svezaka «Osobe i Duha» objavio je uz opširan niz odgovora na moje kritičke tvrdnje, i moj esej pod naslovom: «Amerika između tiranije i slobode», koji sam napisao na traženje dra Eterovića, što je bio eklatantan primjer našeg hrvatskog fair playa u novoj nam zajedničkoj domovini. Sve predrasude o klerikalizmu i protu-klerikalizmu, kako su se čule s drugih strana, padale su onog trenutka, kad su u istom časopisu došla do izražaja i moja gledanja na Ameriku. Kod toga mi je mnogo pomogao Alexis De Tocqueville sa svojom «Demokracijom u Americi», kojeg se, nažalost, malo čita, a trebao bi ga čitati svaki inteligent-iseljenik, posebno onaj, koji dolazi iz balkanskih i komunističkih sredina. Predstavljajući moj prilog svojim čitateljima, Dr. Eterović je kazao: «G. Radica se najspremnije odazvao i napisao slijedeći doživljeni, topli i zanosni članak o Americi. Promatrajući Ameriku s nekoliko vrlo zanimljivih strana, uzeo je sebi za uzor i vodiča francuskog pisca Tocqueville-a, koji je krajem prošlog stoljeća putovao Amerikom i pisao o njoj svojim Francuzima s mnogo žara i simpatije. G. Radica je, međutim, Tocqueville-ovo opažanje povezao s današnjim stanjem i s osobnim doživljajima, pa tako članak postaje živa slika prošlosti i sadašnjosti, koju crta mladi Francuz i Hrvat, što je na američkim obalama našao bolji život u teškim danima». (Osoba i Duh, God. VII. Svezak III., Albuquerque, 1955., str. 76/380/). I uistinu, moj članak bio je izraz jednog neofite, koji je kroz Tocqueville-a i svojih osobnih iskustava svukao sa sebe odjeću Europljanina i Mediteranca, da bi zagrabio amerikanstvo s bezgraničnim povjerenjem i zadovoljstvom. Kod toga su mi mnogo pomogla i moja djeca, koja su iz osnovnih američkih škola donosila kući sav visoki idealizam američke demokracije. Ono: imaš svoja prava, ali poštuj i prava drugih; govori istinu i samo istinu; jedna jedina i nedjeljiva nacija! Sve to i «narod naroda»-e pluribus unum. Konačno i sukob između kvaliteta i kvantiteta, kad se vidi, da sve to više pobjeđuje kvalitet. Odnosi između «tiranije manjine» i «tiranije većine», sloboda nadvladava svaki pokušaj tiranije. Tocqueville je sjajno zapazio, da u Americi ideja vrijedi utoliko, ukoliko se konkretno primjenjuje. Taj krucijalan element, koji je od svih hrvatskih intelektualaca sjajno osjetio dr. J. Žagar, predstavlja svakako jaku obranu od svake ideologije, napose marksističko-komunističke, koju u komunističkim državama stvarnost niječe na svakom koraku!

Iako bih i danas čitajući, poslije tri i više desetljeća, taj moj tekst, volio da ga prenesem u cjelini, kao što bi trebalo prenijeti čitav broj, kao i onaj pređašnji «Osobe i Duha», tako da posluži kao neke vrsti vodičem svakom našem mladom iseljeniku, kad se domogne Amerike, navodim ipak ovaj moj zaključak:

"U borbi između tiranije i slobode presudno je, da Amerika ostane slobodna s utakmicom ravnopravnih političkih i ekonomskih uvjeta. Svako zastranjivanje s tog njezina odlučna puta otvorilo bi čovječanstvu eru mraka i ropstva. Kad bi Amerika posrnula ili zastala na svom putu slobodnog natjecanja, svijet bi utonuo u strašnu noć komunističkog feudalizma, jer komunizam nije ništa drugo, nego jedna nova pojava tiranije, koja s modernim tehnološkim sredstvima želi ostvariti feudalizam dvadesetog stoljeća bez Krista, na goloj, materijalnoj, nuklearnoj despociji. Dok Amerika živi i cvate, čovjek se može nadati u svoju slobodu. Kad bi Amerika uginula, komunistički led zahvatio bi srce i dušu čovjeka. Zato je na nama, koji kao ni stari piligrini nismo došli u ovu zemlju, da tražimo zlata i novca, nego da očuvamo ideal slobode, što ga nismo mogli ostvariti kod kuće, popunjamo kroz njenu tradiciju i iskustvo, i razvijamo, kroz naše europsko iskustvo, barem ono, što je najvrjednije u tome iskustvu, njenu veličinu. Od Europe, naše stare majke, koju svaki od nas u sebi nosi, mi možemo unijeti mnogo toga, što će ova zemlja primiti, kad je to istinito, lijepo i dobro. A kada sloboda ozari i našu Hrvatsku, iako smo svjesni toga, da od nje ne ćemo moći načiniti Ameriku, ovo će nam američko iskustvo poslužiti ipak kao veliko suočavanje i suživljavanje sa slobodom. «Gledajmo u Ameriku» —govorio je De Tocqueville— «ne da bismo od ustanova, koje je ona sagradila, načinili servilnu neku kopiju, nego da bismo stekli jasniju sliku *politike*, koja bi za nas bila najbolja...» To mi se čini, da bi i danas, poslije stoljeća krvi i revolucije, straha i bojazni, vjerovanja i nada, očekivanja i borba, trebala biti naša zadaća."

Kad čovjek i danas usporedi prilaženja te hrvatske inteligencije s onima sadašnjim, rekao bih radije poluinteligencijama ili profesionalnim radnicima, mora svakako priznati,

da se radilo o jačim hrvatskim intelektualnim snagama, koje su vrlo brzo ne samo zauzele pozicije na američkim sveučilištima, nego su u svojim sredinama dizale i ugled narodu, iz kojega su potekli. Optužbe na tu inteligenciju kao ultramontansku, reakcionarnu, pa čak i ustaško-fašističku, bile su više plod naših unutrašnjih neuravnoteženih prilika, nego li negativna djelatnost američkih intelektualnih ili sveučilišnih krugova. Kad ne bi bilo kobnih utjecaja iz političkih krugova, koji su, uglavnom, vegetirali nostalgijama iz jučerašnje prošlosti, uvjeren sam, da bi se vezivanje inteligencije bilo daleko brže i izvelo. Uostalom, ono se i danas izvodi, bilo na stranicama «Hrvatske revije», bilo kroz Hrvatsku Akademiju Amerike i clevelandsko Američko-hrvatsko akademsko društvo, i u zadnje vrijeme kroz hrvatske seminare na američkim slavističkim kongresima, gdje se hrvatski intelektualac pojavljuje u izgrađenim oblicima, kroz publikacije «Knjižnice HR» i «Zirala», koje nimalo ne zaostaju za ostalim američkim pojavama. To se da zaključiti i po navodima, koji se pojavljuju u američkim bibliografijama, kao i u onima kod kuće. Mislim da se može zaključiti bez ikakva pretjerivanja, da dok su svi napori, da se na političkom planu izgrade grupacije, koje bi predstavljale političko i nacionalno zajedništvo Hrvatske u izgnanstvu, uglavnom ili propali u raznim formacijama, ili neprekidno odumiru, ili ako ne to, ne doživljavaju onaj uspon, koji se još uvijek uzaludno očekuje, dotle su *napori na kulturnom planu dali Hrvatskoj u dijaspori oblik od značajne vrijednosti.* Kad bi kod toga u radu inteligencije uzimala učešća i profesionalna inteligencija, u prvome redu liječnici, nema sumnje, da bi uspjeh kulturnog rada na upoznavanju Hrvatske i njenih vrednota bio daleko zamašniji i uspješniji. Iako liječnik i po svojoj profesiji i po svojem društvenom položaju nije u stanju da živi sveučilišnim i intelektualnim životom, kao što je to naš slučaj, on bi mogao učestvovati materijalnim doprinosima, koji bi hrvatsku bibliografiju u anglosaskom svijetu, u sjevernoj Americi, u Kanadi i u Australiji, obogaćivali. Ogroman broj knjiga objavljivao bi se i na našem jeziku, što bi dizalo naš kulturni prestiž, koji je jedamput bio radije visok, a koji se, uslijed terorističkih akcija neodgovornih i zastranjenih pojedinaca, srozao, postavši nam više teret, nego li zasluga kod napora za osvajanjem slobode! Trèba shvatiti i liječnika. Njegov je život u Americi sasvim zaokupljen njegovom profesijom, koja

mu ne dozvoljava, da se posveti bilo kakvom drugom radu, posebno ne političkom, ali ni kulturnom i akademskom. Svejedno, njegovi su prihodi ogromni, da bi njegova potpora hrvatskim kulturnim akcijama i naporima mogla biti daleko veća i kvalitetnija. Liječnik je u Americi sada izložen ozbiljnim napadajima sa svih strana; smatra se, da su njegove zarade takve vrsti, da one graniče vrlo često s najgorim vrstama ljudskog iskorišćavanja. Mnogi ga analitičari društvenih odnosa i uspoređuju s onim izrabljivačima društva, koji su harali društvom na početku zadnjeg vijeka. Hoću ipak istaknuti, da ja kod toga ne mislim isključivo na našeg liječnika, nego općenito na liječnika danas u velikim američkim gradovima. Kad se uzme u obzir, da je naš liječnik odgojen u domovini isključivo o narodnom trošku, jer su liječničke znanstvene ustanove bile državne, i liječnik je mogao da se odgoji na račun države, doprinos za kulturna nastojanja hrvatske inteligencije značio bi plemenito vraćanje onoga, što je pojedinac dobio kao pozajmicu od domovine. Kad sam ja o tome napisao niz članaka u «Hrvatskom Glasu», probudio se bio ogroman interes u hrvatskoj zajednici, ali se nije čuo niti jedan glas sa strane onih, na koje se ciljalo. Potpuni tajac! Ali trebalo bi i nadalje na tome uznastojati! Koliko ima među liječnicima pretplatnika na «Hrvatsku reviju» i ostale publikacije; koliko njih kupuje hrvatske knjige, objavljene u «Knjižnici Hrvatske revije» i «Ziralu»? Uloga bi hrvatskog tiska o ovakvim pitanjima bila zaslužnija, nego li međusobne polemike, koje sasvim opravdano odvraćaju svakog ozbiljnijeg čitatelja od čitanja našeg tiska i slušanja naših radioemisija.

Gotovo u svakom američkom i kanadskom većem gradu postoje radio-satovi, koji bilo subotom, bilo nedjeljom poplavljuju sve domove našeg posljeratnog iseljenika. Iz iskustva znam, kad sam prijašnjih godina posjećivao hrvatske kolonije s jednog kraja na drugi i Sjeverne Amerike i Kanade, slušati radio sat, značilo je slušati glas domovine. Iako ne uvijek po sadržaju, ono po riječi i po glasu u najrazličitijim naglascima. Tu je ne samo govorila, nego i pjevala Hrvatska kroz sve svoje pjesme, u svima dijalektima, i spajala se i u svim svojim posebnim izražavanjima ljubavi prema domovini. Kad čovjek sluša, recimo, srpske ili slovenske radio emisije, ne čuje nego samo jedan glas u jednoj jezičnoj formi, dok

se kod nas Hrvata oživljava emisija iz naših raznih pokrajina, od gotovo istočnih bosansko-hercegovačkih melodija preko gornje hrvatskih i slavonskih do dalmatinskih serenada i kontrada. Sve to oživi kuću, u kojoj živi Hrvat. Kad bi tako uvijek bilo i puštalo pjesmu, da nas miri i spaja, ne bi bilo loše, ali postoji i neizbježiva polemika, koja te često prisili i da upreš u magično dugme, da ga više ne čuješ! Ranijih godina dvije su naše radio emisije, jedna u New Yorku, druga u San Franciscu, na kojima se čuo i moj glas, za mene bile dostojne našeg i općenito svakog kulturnog stila. Bile su to stanice, koje su se isticale ne samo svojim umjetničkim programom, nego i objektivnim izvještajima iz zemlje, kao i kritičkim osvrtima na totalitarnu politiku u zemlji. Kako naš svijet manje čita a više sluša, takvi su radio-satovi, kad su živahni i inteligentni, od najveće koristi. Putujući kroz američki kontinent, opazio sam, da su se moji članci iz novina više slušali, nego li čitali. Velika zasluga na oblikovanju hrvatskog radio sata u New Yorku, gradu svih mogućih radio satova na svima jezicima, ide javnim radnicima Miru Galu, Krunoslavu Mašini i Ing. Vinku Kužini, koji godinama ulažu sve svoje snage, ne samo kao organizatori, nego i kao speakeri, da hrvatski radio-sat održe na visini. Mašina je kroz svoje emisije postao jednim od naših najpopularnijih speakera, i uvijek su ga širi slojevi slušali s interesom. U San Franciscu držao je na visini svoj radio sat Ivo Vučićević, koji je i po sadržaju sastavaka i po izvođenju bio svakako jedan od najboljih hrvatskih radio satova, koje sam slušao na svojim susretima s Hrvatima. Bilo je i pokušaja u New Yorku, da se uzdržava i jedna televizijska emisija, ali bez uspjeha. Tek slobodni hrvatski radio-satovi bili su najuspješnija djelatnost protiv sve službene beogradske propagande.

Slično bi se moglo kazati i sa štampom. Poteškoće s hrvatskim tiskom u slobodnom svijetu na svima kontinentima su, uglavnom, skopčane s preogromnim brojem novina, koje izbjegli više nego li iseljeni Hrvat rađa i pokopa u prenagloj brzini. Reklo se više puta, da gdje god se sastanu tri Hrvata, odmah stvaraju ne samo svoj politički pokret ili stranku, nego i svoje novine. Takve pojave su štetne, jer troše sve naše energije, i, što je najgore, ograničavaju razvoj dobrih, solidnih i pismenih novina. Hrvat u slobodi pokreće novine uglavnom, da se svađa, da polemizira i da napada,

nažalost, ne toliko režim kod kuće, koliko bezbroj «leadera» u emigraciji. Takve novine postaju uglavnom zamazani papir za međusobno olajavanje. Za ovih četrdeset godina nema jednog našeg intelektualca, političara i književnika, koji ne bi bio predmet najgoreg opanjkavanja i napadanja. Nažalostt, dok se to zbivalo u prvim godinama našeg izbjegništva, kad su ljudi svježi iz zemlje, noseći sa sobom svu tragediju poraza, išli za tim, da se ne samo izjadaju, nego i da bace odgovornost za svoje griješke i neuspjehe na druge, neprijatelje i čak i prijatelje, nastavlja se i sada kod mladih i najmlađih generacija, koje ne prestaju stizati na atlantske obale, da se odmah zatim dovuku i do obala Tihog oceana, kako ga je zvao Tresić-Pavičić. Kad ga se je moje pero već sjetilo, ne bih bio daleko od istine, kad bih kazao, da je i onaj stari nepismeni iseljenik trpio od istih mana, od kojih trpe sve naše generacije iseljenika. Takozvani hrvatski jal, zloba i mržnja na onoga, koji je uspio bilo na kojem polju u američkom životu, nije nikako napuštala našeg čovjeka od pera ni danas. Tresić je spominjao, da je on na te mane nailazio i kod Talijana po Americi, što nije isključeno. Međutim, kad je riječ o ljudima pera, mora se ipak istaknuti, da je u izbjegništvu bilo i još uvijek ima izvrsnih pera, kao što su bili Ivo Lendić i Ivo Bogdan, koji su kroz svoje časopise, kao što su bili *«Sloboda»* i *«Glas Sv. Antuna»*, znali okupljati odličan broj suradnika i vršiti konstruktivan utjecaj na izbjegništvo. Ne može se nikako zaboraviti ozbiljno i politički sadržajno pero pukovnika Ivana Babića, koji nas je nedavno napustio. Konačno, kad smo već spomenuli i Kušanovu «Novu Hrvatsku», treba spomenuti i *«Hrvatsku Zoru»* Roka Kaleba i njegovih suradnika, koja, iako sada rjeđe izlazi, zna u svakom broju zahvatiti objektivno sva kretanja u zemlji i u dijaspori. List, koji nam dolazi iz Argentine, svakako je od vrijednosti za Latinsku Ameriku, *«Studia Croatica»*, koju vodi ozbiljno pero Frane Nevistića, poznatog po suradnji i u «Danici». Od vrijednosti je i *«Slobodna Riječ»*, koju sada uređuje izdavač Vlaho Buško, a koju je pokrenuo poznati revolver-blatt-novinar Vlaho Raić, inače bivši suradnik splitske «Hrvatske Riječi», koji je na najnepošteniji način jadnog Kerubina Šegvića izdao na sudu, bacivši ga na robiju, što mu nitko ne će nikada oprostiti. Pod uredništvom V. Buška, «Slobodna Riječ» predstavlja pozitivan i konstruktivan glas; i to kroz svoje suradnike, Junius alias Dr. Ante Smith Pavelić, zatim

u zadnje vrijeme Dr. Mladena Žigrovića i Jozu Bajurina, čija supruga Ruža Bajurin već godinama izvrsno obavještava hrvatskog čitatelja, posebno u *«Zajedničaru»*, o razvoju hrvatske književnosti. Tako i dobar dio mojih članaka stiže u ruke ozbiljnijih hrvatskih čitatelja i u svijetu, i čak i kod kuće. Ja sam često zamjeravao mojem prijatelju Paveliću njegovu neprekidnu anonimnost, jer su mnogi od njegovih tekstova bili od najviše vrijednosti i jer bi bili dobili na svojoj vrijednosti, da su bili potpisani njegovim imenom. Ali, shvaćajući težinu džungle u kojoj živimo, on se je možda branio od toga, da ne padne u nezgodne svađe i neprilike, i tako sačuva u sjajnoj izolaciji svoj mir. Ja sam oduvijek bio protiv anonimnosti, kao i protiv pseudonima ili posuđenih imena, napose u emigraciji; i najteže mi je, kad moram odgovarati na napadaje anonimnih ili nepotpisanih osoba. Slika bi svega ovoga bila nepotpuna, kad se ne bih sjetio Dra Stanka Vujice i njegove supruge Nade Kesterčanek, koji su nas prerano napustili, iselivši u onu vječnu Hrvatsku, koja živi u miru onog drugog svijeta. Oboje su svojim narodnim radom i svojom suradnjom u našim časopisima i novinama pridonijeli konstruktivnom shvaćanju hrvatske problematike i hrvatske književnosti Nada je bila neobično naklonjena prema nama svima. Hrvatski ju je čitatelj rado čitao pri kraju zadnje stranice «Hrvatskog glasa», koji je u vrijeme Petra Stankovića bio jedini hrvatski list na visini hrvatskog novinstva, što je potrebno i ponoviti. Ne treba zaboraviti, da smo mi u ta vremena imali za čitatelje i Meštrovića i Mačeka, što je značilo kao imati najvažnije čitatelje kod kuće. Njihove su nam reakcije bile od najveće koristi. Nisam mogao biti ispunjen snažnijim zadovoljstvom od toga, kad bi mi Meštrović ili Maček kazali: ne može biti bolje; samo nastavite; držite se tog smjera! Toga sada više nema. Mi sada saobraćamo s jednom generacijom, ili čak i s tri generacije, s kojima nemamo nikakve ni duhovne ni intelektualne, a niti političke veze, osim što svi stojimo na gledištu, da Hrvatima nema ni sreće, ni napretka, ni zadovoljstva, nego u ostvarenju države! Biti star između mladosti svojeg vlastitog naroda, i to izvan domovine, gdje su slobode bezgranične, najteža je nepogoda, koja može da nas spopadne. Zadnjih se godina pojavio Hrvoslav Ban, koji je u nizu svojih romana iz new-yorškog iseljeničkog života uspio dati lik našeg života i posebno našeg čovjeka, polomljena između new-yorškog i chikaškog velegrada i daleke domovine. Esejist i odličan poznavatelj predratnih kulturnih zagrebačkih prilika, Ban je i briljantan causeur, s kojim je uvijek užitak razgovarati. Njegove su propovijedi dragulji, koje on pruža svima nama, kad pod svodovima naših crkava tražimo mira, sabranja i nade. Od političkih pisaca u emigraciji, svakako je Dr. Ivo Korsky jedan od lucidnijih i konstruktivnijih nasljednika starčevićanske filozofije političkog prava.

HRVATSKA MLADOST: NJENE DILEME U ISKANJU AMERIČKE PRAVDE

KAD je riječ o našoj mladosti, kako se ona vidi kroz hrvatski tisak u slobodi, sve što se može kazati, to je, da između nas i njih nema nikakve intimne intelektualne veze. Komunizam je kod njih oblikovao duboko različitu osobnost, koja nema ili ima vrlo malo veze sa svijetom, iz kojeg smo mi nikli i razvili se. Naš hrvatski tisak ostavlja tu mladost sasvim hladnom. Mi razgovaramo i raspravljamo u granicama razbora i mjere. Oni se služe riječima kao s vatrenim oružjem. Totalitarizam ubija u djetetu ljudsko i božansko. Riječ ima vrijednost samo ukoliko ubija. Dijalektika je zasnovana na lažima, ili, u najboljem slučaju, na poluistinama. Na isti način, kao što čovjek trpi od toga, da je neshvaćen od svoje vlastite djece, trpi još i više, kad vidi, kako je udaljen od onih, s kojima sanja, da bi se mogao vratiti u domovinu.

I što je najteže, kad smo ipak uspjeli uspostaviti ravnotežu s onom mlađom generacijom, koja je stigla na atlantske obale, i uspostaviti čak i jedinstvo mišljenja, i to zahvaljujući nevidljivim zakonima američke društvene stvarnosti, više nego li protuslovljima, koje smo ponijeli od kuće i od stare Europe, odjedamput se pojavila nova i najnovija generacija, da nam poremeti toliko željeno ravnotežje. Sjećam se, kako smo nekada uspijevali da se subotom susretnemo «kod Grka» ili u proljeću i ljeti u zoološkoj bašti Central parka, na maratonski razgovor, kroz koji se nizao čitav niz misli, proturječja, ali ipak živih i pitomih, u kojem su učestvovali Hrvati, vrlo često i sa svih strana Amerike, kad bi sjatili u New York. Još i sada vidim blagi posmijeh jednog od stalnih prisutnika, kapetana Bonaventuru Haggyu (Hadžiju), koji je znao da nas svojim mirom sve drži u živosti diskusije. Takav doticaj imao je snažnijeg utjecaja na sve nas, nego li naše

razularene skupštine, susreti i sastanci po našim centrima, poslije nedjeljne Mise, kad Hrvat reži na Hrvata, često kao vuk na janje. Tako smo, i ne osjećajući, ušli u kontakt s «generacijom vukova»! Pod utjecajem tih najnovijih pojava, za koje sam uvjeren, da ih ne ćemo nadživjeti, ne preostaje nam nego sačuvati ne samo hladnokrvnost, nego i osjećaj odgovornosti, koje nam, uostalom, i nameće i zemlja, u kojoj smo pronašli utočišta, kad nam je to zanijekala naša vlastita domovina. Svu svoju energiju utrošili smo u bezbroj članaka, čija je jedina svrha bila, da se upozori mladež, da se u američkoj sredini ne služi sredstvima terorizma, koji ne samo da ih neminovno stavlja izvan zakona, nego ih baca u američke tamnice i ruši prestiž i reputaciju hrvatskog imena i, konačno, što je najteže, razara čitav smisao njihova iseljavanja u velike sredine slobodnog Zapada. Ne seli se čovjek ni u Ameriku, ni u Kanadu, niti u Australiju, da svoj život provede po tamnicama, dok mu djeca i obitelji stradavaju u slobodi, nego da od iskustva u slobodi izgradi jednu snažniju viziju budućnosti za Hrvatsku i za svoju obitelj u slobodnim zemljama, iz kojih će se jednog dana, prije ili kasnije, vratiti u oslobođenu domovinu. Sve to nije ničemu pomoglo, iako i nadalje živimo u uvjerenju, da će ih nove stvarnosti izučiti, kako da se ne-terorističkim sredstvima bore za oslobođenje domovine. Sav ovaj niz postupaka, iako je vanjski svijet obavijestio, da Hrvati ne trpe Jugoslaviju, u isti nas je mah bacio na rang terorizma, od kojeg slobodan svijet zazire kao od najgore pošasti, koja je zadnjih godina zahvatila čovječanstvo.

Ali, kod analize ove krize moramo se u našem slučaju pozabaviti problemom izvora ove pojave kod nas. Kad god se govori o nihilizmu kroz terorizam, naša generacija, koja je sazrijevala u prvoj polovici ovog stoljeća, čitala je i produbljavala Dostojevskoga, kod kojega se u slavenskom obliku pojavljuje i drama sukoba generacija i odnosa sinova i djece daleko strašnije, nego li kod Turgenjeva. Kod ove generacije put k sličnom suživljavanju pojavljivao se kroz Krležu, koji je, više nego i sâm marksizam balkanskog tipa, zatrovao čitav zrak naših sredina. Moglo bi se bez pretjerivanja kazati, da je Krleža bio stvarno naš Verhovenski, koji je odgojio stotine Stavrogina, i da se u partijskim ćelijama između dva rata pojavljivao i Ivan Karamazov i Nečajev u našim najokrutnijim varijacijama. Krleža je podgrizavao sve tradicionalne os-

nove, na koje se oslanjalo hrvatsko društvo; rušio kod mladosti vjerske zasade, obiteljski moral, i tako uvlačio u čitav naš život sav onaj agresivni val Oktobarske revolucije, kao zakon novog vremena. Potpuni intelektualni i društveni kaos, koji je kod nas, kao i u svijetu, vladao između dva rata, našao je u Krleži duhovnog vodiča, koji ga je i vukao u sigurnu provaliju. Njegov nesmiljeni i vrlo često vulgaran destruktivizam, nije vodio računa o jednom i suviše fragilnom društvu, kao što je bilo naše, jednog ustvari malog naroda. Značajno je i to, da kad je sistem, koji je Krleža poslije 1918. ne samo najavljivao, nego i pripremao, konačno stjecajem prilika i prevladao, Krleža se je odrekao i ranijeg Lenjina, da najstrastvenije podrži Tita-Staljina. To se po prvi put moglo najuvjerljivije osjetiti u epohalnoj ispovijedi Ivana Supeka, *Krivovjernik na ljevici,* kroz koju smo ispovijed konkretno uočili mnoga kapitalna otkrića, koja smo dotle samo predosjećali. Tu se Krležina sudbonosna uloga ne samo susreće, kao što smo mislili, na rubovima komunističke vlasti ili na periferiji jazbine onih «ovnova» (Đilasa, Popovića, Zogovića), nego je i ona u sredini sistema, začudo upravo onda, kad «ovnovi» silaze iz centruma vlasti, ili se, poput Đilasa, reformiraju u magloviti humanizam, pa čak i kod Veselice u naručaj kršćanstva. Trebalo je sačekati sve ovo pa da se i Krleža razotkrije u cjelokupnom svojem značenju. Jer u okviru naše duhovnosti, Krleža nije samo književnik, stvaralac poetike i narative jačih razmjera. Kroz marksizam, on se istavlja i kao prorok i učitelj filozofije života ili životnog puta mladih pokoljenja. I kroz taj proces svojeg utjecaja on ranjava hrvatski nacionalni i socijalni organizam, potkopava i čupa ne samo pragove, nego i korijenje, puštajući, da se u nacionalni organizam uvuče sistem, s kojim jedan narod, odgojen naukom Braće Radića, nije mogao imati nikakve, ni unutrašnje ni vanjske veze. Tako je Hrvatska odpočela stradati, gubiti se i nestajati kroz vrtlog sovjetskog totalitarizma. Što je i najteže, Krležine perspektive, da se nacionalni sukobi i narodnosna protuslovlja mogu samo riješiti Lenjin-Staljinovim putem, pokazale su se i u primjeru Jugoslavije, kao i Rusije, protuslovne, izlišne i lažne. Krleža, koji je cijelog svojeg života žigosao, napadao i izrugivao Meštrovićevu vidovdansko-kosovsku koncepciju za izgrađivanje Novog Skadra, završio je na to, da u svojim najzrelijim godinama ne samo brani i opravdava titovsku velikosrpsku

koncepciju integralne državne cjeline, nego da čak i doživljava, da se ogroman broj njegovih učenika, kao što su Tuđman, Veselica, Gotovac i ostali, progone i trpaju u tamnice. Iskustvo i konačno permanentno saznanje svakog Hrvata, da je za svih sedamdeset godina postojanja Jugoslavije građanin drugog i trećeg reda, i da on nema nikakvog udjela u građenju svoje vlastite sudbine, kao pojedinac i kao dio jednog naroda, iako bez njega Jugoslavija ne bi mogla opstati, stvorilo je kod Meštrovića uvjerenje, da je vlastita država jedini izlazak iz tog sklopa, dok kod Krleže, naprotiv, prevladava partijski imperativ «demokratskog centralizma» — koji Hrvatsku svodi na beogradsku guberniju.

Kad sam između dva rata razgovarao s Krležom, kod njega je pitanje supostojanja između Srba i Hrvata bilo strogo povezano s ostvarenjem Lenjinove Oktobarske revolucije, odnosno sovjetskog federativnog sistema na našem području. On se je tada znao oboriti čitavom hrpom rječetina na Meštrovića i njegovu Vidovdansku koncepciju iz kosovske mitomanije, koja, budi stvarno rečeno, nije bila isključivo Meštrovićeva, nego čitave jedne generacije pjesnika i književnika na čelu s Ivom Vojnovićem, Ćerinom i napose Mitrinovićem. Krleža, međutim, iako je dao svoj potpis na *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (Zagreb, 15. ožujka 1967.), da se zove ne srpsko-hrvatskim, niti hrvatsko-srpskim, nego hrvatskim, nije imao ni odvažnosti ni odgovornosti, da spriječi ili da se barem odupre protiv Titova Karađorđeva (1971.) i mrcvarenja Hrvatskog proljeća. Bilo je, naime, tada jasno, da je to bio zadnji pokušaj hrvatskih marksista, da Hrvatskoj osiguraju položaj ravnopravnosti u mnogonarodnoj državi, ili barem ostvare ono, što se oduvijek smatralo samo osjećajem dostojanstva jednog naroda u traženju svojih osnovnih prava na nacionalni i državni opstanak. Moglo bi se ovdje ustvrditi, da, dok je predratni velikosrpski centralizam bio toliko primitivan u svojim žandarskim postupcima i u rješavanju svih, čak i znanstvenih pojava, kao npr. slučaj dra Milana Šufflaya, ili političkih, kao ubojstvo Stjepana Radića i drugova, i to usred Parlamenta, dotle je ovaj sovjetsko-komunistički još i složeniji i teži, jer se pojavljuje kroz protuslovlja i laži, zavijene u raznovrsnim oblicima dijalektike, ustvari i opet primitivnih rukovodioca, koji su svo znanje o vođenju države stekli i naučili iz staljinističkih

priručnika, tako da i nemaju unutrašnje veze s osnovnim organizmom svakog pojedinog naroda naše mnogonarodne, po Titu nazvane tvorevine. Otrcane fraze, kao što su «bratstvo i jedinstvo», skovane u borbi za oslobođenje, dekorativni su odlomak te izlinjale dijalektike, u koju više nitko ne vjeruje. Kod promatranja opadanja tog vjerovanja u neko jedinstvo raznolikih naroda, ponajviše me uvjerila najnovija iseljena Hrvatska. Razgovarajući s tom mladošću, bilo je za mene veliko iznenađenje, i ono još uvijek biva, da sam kod svih tih mladih ljudi, iz svih krajeva hrvatske zemlje, osjetio samo jedno: *obračun s Jugoslavijom kao idejom i stvarnošću; mržnja na velikosrpski Beograd i na Srbe, koje i ova generacija vidi kao freudovski blok k napretku, sreći i blagostanju hrvatskog naroda, i težnja za potpunom državnom samostalnošću.* I ono što me se je uvijek duboko dojmilo, bila je činjenica, da me je *gotovo svaki treći od tih Hrvata iznenadio priznanjem, da ih je na potrebu države, u kojoj bi vladali Hrvati, vodila strašna stvarnost u zemlji, u kojoj sve vodeće položaje zauzimaju Srbi, i u kojoj se Hrvat progoni zato, što osjeća potrebu da bude gospodar u svojoj kući, i u kojoj velikosrpski Beograd, simbol i danas velikosrpske prevlasti, baca Zagreb i Hrvatsku na treći stepen i državnog i društvenog položaja.* Još i ovo: *Tito i hrvatski su komunisti pogriješili, što nisu zadržali hrvatsku državu, ostvarenu za vrijeme rata, i pretvorili je u komunističku.* Ta činjenica, da se jedna hrvatska država mogla ostvariti u naša vremena, lomi tu mladost, što je i shvatljivo, daleko snažnije, nego svo naše srednjovjekovno kraljevstvo, koje je poznato iz knjiga, dok je država iz godina rata bliža ovoj mladosti, nego li je to slučaj s nama, koji smo bili ideološki protiv iste. Bilo bi uzaludno i nadalje živjeti u magli i ne vidjeti tu stvarnost, koja ispunja i daje sav smisao čak i terorizmu ovih pokoljenja. O toj su državi oni slušali iz usmenih predaja svojih roditelja i starijih ljudi. Kako je ogroman dio te mladosti, rođene i odgojene u Titovoj Jugoslaviji, s kojom se nije mogao srasti, naklonjen i našoj epskoj tradiciji, to su mnogi kao ideal sanjali o Franceticu, Luburiću, Bobanu, da bi ih suprotstavili partizanskim «narodnim herojima», isto tako kao i četničkim «vojvodama» Đujićima i Birčaninima. U slobodi izvan oznaško-udbaških organa, oni su još dublje izgrađivali te mitose, da bi se oslobodili dosade i uniformnosti izbjegličkog života. Kad nas je i Bruno Bušić počeo «zanositi» svojim haram-

bašama, bilo nam je uz oživljavanje sklopova vukova od strane njegova najintimnijeg suradnika Z. Markusa, kao da smo ušli u jedan svijet, s kojim starije generacije nisu mogle imati nikakve veze, osim književno-folklorističkih reminiscencija. Kad bi čovjek katkada slučajno nabasao u takav jedan krug, ispunjen našim dinarskim tipom uz točenje rakije, on je sasvim spontano osjetio: kuda sve u jednoj slobodnoj zemlji ta mladost može okrenuti. I to je ono, što smo prije a i još uvijek doživljavamo: razračune, pa čak i ubojstva Hrvata protiv Hrvata, ili i praskanja bomba protiv javnih spomenika zemalja, čiji smo samo gosti ili prihvaćeni izbjeglice i naturalizirani građani. Tako je i Hrvat ušao u niz svih mogućih terorista raznih sredina i naroda, koji su otkrili fantastičan a krvav oblik, kako da u slobodnom svijetu skreću pažnju svjetskih javnosti na sudbinu svojeg naroda i svoje zemlje.

Ali ima i još jedan, isto tako važan elemenat, koji determinira činjenicu, da se mlade hrvatske generacije, kad stignu u Ameriku, Kanadu i Australiju, odvaže na stanovite spektakularne akcije bučnih razmjera. Stigavši u zemlju, gdje su prije dvije stotine godina kroz *Deklaraciju američke nezavisnosti* proglašena načela: *«da su ljudi stvoreni jednaki i da ih je Stvoritelj obdario neotuđivim pravima, među koja spadaju život, sloboda i iskanje sreće»* i *«da bi osigurali ta prava, ljudi među sobom uspostavljaju države, koje svoju pravednu vlast crpe iz pristanka onih kojima se vlada»*. Pa čak još i ovo: *«Kada neki oblik vladavine postane štetan po te ciljeve, pravo je naroda da izmijeni ili ukine, ili ustanovi novu vladu. osnivajući je na takvim principima, i organizirajući njezinu vlast u takvom obliku, koji će mu najvjerojatnije donijeti sigurnost i sreću»*. Osjetivši odjedamput taj revolucionarni značaj Deklaracije, koja ne samo daje pravo, nego nameće i dužnost narodu da svrgne vladavinu, koja zloupotrebljava vlast; primjenjuje nasilje i podvrgava narod despociji i teroru. I tako, ideje Washingtona i Jeffersona povezuju se s onim revolucionarno-legitimnim točkama predsjednika Wodrow Wilsona, za koje se vjerovalo, da će rušenjem arhajskih carstava unijeti u povijest eru demokratskih političkih sloboda. Narodi Versaillske i Jaltske Europe gledali su u tim američkim najavama jedini izlazak iz svoje i privredne i političke i nacionalne bijede, u koje ih je ubacila i držala i jučerašnja i sadašnja stara Europa. Tim više, što su

tisuće i tisuće njihovih sunarodnjaka i zemljaka živjeli u toj zemlji, oslobođenoj od prevlasti manjine nad većinom, od nasilja ideoloških tiranija, koje su bile čak strašnije od onih predašnjih, proizišlih iz monarhičkih legitimizama Bečkog kongresa. Jedamput u Americi, kad su sebi osigurali i ekonomsku i političku sigurnost, i počeli se okretati oko sebe u novom društvu, oni su i počeli osjećati, da sva ova slavna načela ne nailaze na svekolike primjene građaninovih traženja. Ispred njih se, kao i ispred svih nas nekada, pojavljivala jedna drugčija Amerika, izgrađena bezbrojnim birokracijama velikih sila. A kad je riječ o velikim silama, one su —jedna više, druga manje— u raskoraku s idealima, koje ispovijedaju ispred čovječanstva u iskanju pravde, jednakopravnosti i nezavisnosti. Tocqueville je sasvim točno predvidio, da će se američka demokracija izložiti teškim iskušenjima i protuslovljima, kad bude prisiljena igrati u velikoj igri svijeta u položaju velike sile. I uistinu, to je ono, što mi sada doživljavamo. Američka vanjska politika —kolikogod vrlo često, kao u slučaju Wilsona, Roosevelta i Trumana— nastoji djelovati na međunarodnom planu u duhu svojih ideja i vjerovanja, ona ipak vrlo često posrne, i, razumije se, razočara i pojedince i narode. Truman je imao odvažnosti, da bez ne samo pitanja, nego i ne obavijestivši odgovorno ministarstvo, pa čak ni Kongres, prizna Izrael kao nezavisnu državu. Vodeći čimbenici u Državnom uredu, kad su za to saznali s ulice i iz novina, bili su ne samo poniženi, nego i poneki revoltirani. Da li bi se našao jedan predsjednik američke vlade, koji bi mogao u ranu zoru ili pred večer izjaviti, da priznaje nezavisnost države Hrvatske? Sumnjam, da ima takvog američkog političkog prvaka, koji bi to mogao izvršiti — sâm i na svoju ruku! Znam, kazat će se: jer mi nismo židovi! Iako židovi, po svojoj intelektualnoj, političkoj i financijskoj moći predstavljaju u odnosu političkih etničkih snaga važan čimbenik, ni oni u američkom *merry-go-round* ne predstavljaju jedinu najjaču snagu. Promatrao sam sukob i borbu etničkih snaga u američkom nacionalnom i političkom životu uoči prošlog rata. Svakako, jednako su jaki bili i Nijemci i Talijani, među kojima je utjecaj i Hitlera i Mussolinija bio snažan. Usprkos tomu, nisu ipak bili u stanju prisiliti Roosevelta, da ostane bilo neutralan ili pasivan, i tako omogući i Mussoliniju i Hitleru pobjedu u ratu. Što se Mussolinija tiče, Roosevelt, kao uostalom i Churchill, bili bi mu sve oprostili, da je ostao

neutralan, jer bi bio rasteretio Francusku od teškog pritiska. Iako su talijanski politički emigranti strahovali i od takve mogućnosti, da se Mussolini veže s Amerikom, kad bi oni bili izgubili svaku vrijednost u očima demokratskih snaga svoje zemlje, stvar je bila riješena Mussolinijevim «samoubojstvom». To jest njegovom odlukom: dijeliti do kraja sudbinu s Hitlerom!

Sve ove stvarnosti naš borac za oslobođenje Hrvatske ne vidi, niti ih želi racionalizirati. Dok je još Jugoslavija bila u sovjetskoj orbiti istaknuti punat Sovjetskog Saveza i komunizma na Sredozemlju, moglo se, možda, i računati, da bi bilo moglo doći do podjele te versaillske i jaltske tvorevine. Ali poslije prekida Staljina s Titom, bilo je više nego jasno, da će Amerika braniti status quo, da bi izbjegla stvaranje praznina, u koje bi neminovno stupio Sovjetski Savez. To nije samo američka politika, nego i Italije i ostalih europskih slobodnih sila. Između dva rata Jugoslavija je bila okružena sve samim zagovaračima podvajanja Jugoslavije na nacionalne republike. Takva podjela išla bi i opet na uštrb Hrvatske. Očekivati, da bi U.S.A. uzela na sebe inicijativu za formiranje država-nacija od fragmenata sadašnjih multinacionalnih država, za koje svi znamo, da nisu ništa drugo nego što je Metternich za Bečkog kongresa kazao za Italiju, «geografske ekspresije» uvjeren sam, da je to u najboljem slučaju plemenita želja, i ništa drugo. To je pod sadašnjim prilikama u najbolju ruku utopija, još složenija od one Thomas Moorea. Ali kako imamo čast živjeti u vremenima revolucija i imponderabilija, kad se ništa ne da predvidjeti, nije isključeno, da se i jugoslavenski čardak ni na nebu, ni zemlji može jednog dana u odnosu globalnih promjena i previranja rastvori u svoj svojoj golotinji. Kad se to bude zbilo, pedeset ozbiljnih Hrvata u slobodnom svijetu, povezanih s onima kod kuće, mogli bi konačno riješiti i to naše pitanje, koje kod svih nas stvara desetljećima tragični osjećaj života. Ali nismo mi sami, koji se nalazimo u takvim dilemama. Kad duboki Solženjicin zapomaže, da Amerika preuzme inicijativu u rješavanju sovjetskog problema, on nije nimalo daleko i od svih nas, koji i nadalje sanjamo o mogućnosti takve američke inicijative! A ustvari, radi se o jednoj permanentnoj manjkavosti u predviđanjima i u inicijativama. Američka mehanika operiranja u diplomatskim od-

nosima, ili u postupanju kroz svjetsku krizu, nije ništa različitija od nekadašnjih mehanika u tim sličnim naporima Britanije i Francuske. Upravo uslijed toga izbila su i dva svjetska rata, kad su inicijativu uzimali oni, koji su išli za tim, da preuzmu vodstvo u svijetu i bace u pozadinu i Englesku i Francusku. Amerika se tada angažirala i dobila rat zato, što je osjetila, da bi, u protivnom, to bio i početak njena pada. Ostavši sama, iako jedina, koja može da nam osigura za idućih tisuću godina stalne vrednote čovjekova života: dostojanstvo, slobodu, blagostanje i sreću, ona je sada svugdje suočavana s nepovjerenjem, kriticizmom, ocrnjivanjem i čak željama za njenom propašću od strane jednog nezahvalnog ljudstva, koji ne zna kamo ide i što hoće, dok je *Amerika jedina, koja predstavlja sigurnost stabilnosti.*

Kad god pomislim na ovih četrdeset i više godina od zadnjeg holocausta, utrošenih u razgovorima s izbjeglicama sa svih strana komunističkog svijeta, spopadne me težak osjećaj neuspjeha; i to zato, što ni Amerika, ni čitav zapadni slobodan svijet nije uspio, ni da nas posluša, ni da nas shvati. I u isti mah spopadne me pomisao, da bismo i mi sami, da smo bili na mjestu vodećih zapadnih krugova, isto tako izbjegavali taj zagonetni dan proglašenja konačne inicijative oslobođenja od jedne od najvećih zabluda čovjeka. Sjećam se pedesetih godina, kad je sovjetska emigracija stizavala na Zapad i osvajala nas svojim slavenskim idealizmom, dok je Zapadu razotkrivala sav inferno sovjetskog života kroz prve krugove i kroz gulage! Bilo je to prije Solženjicina i Amalrika i Bukovskoga. Nije li sve to bilo dovoljno, da Zapad uvjeri, da se radi o jednoj laži, dok se inteligencija u slobodi opijala, kao što bi kazao Raymond Aron, opijumom o istinitosti jednog čovjekova preobražaja. Sjećam se, kad su k meni uvečer dolazili mladi sovjetski inteligenti, poput jednog Leona Volkova, koji je u Americi pronašao «zemlju meda i mlijeka» i strašio se fenomena slobode. Svaka mu je druga rečenica bila neki navod iz Lenjina, tako gledajući na mojeg sina, znao je reći: —kao što je Lenjin kazao, «čovjek je najveći kapital»! Zatim Kravčenko, koji je «izabrao slobodu», i kad god bi stupio u moj stan, izvukao bi iz džepa parabelum, uvjeren, da bi ga KJB mogla zgrabiti. Kakvih li stradanja i patnji! Zar i njihov primjer, koji se neprestano nastavlja, ne bi našim mladima morao poslužiti kao nešto pozitivna? Neki naši mladi govore

ovako: ako nam USA ne da državu, mi ćemo se okrenuti prema Rusiji! Kao da je to jednostavno i moguće! Na naše skeptičke primjedbe, oni odgovaraju: —Tako je i Tito radio! Kad ga je Staljin odbacio, on se je okrenuo Americi! — Jest, odgovor nije težak, ali Tito je imao državu, vojsku i policiju i čitavu jednu stvarnost, koje izbjeglica nema! Što može izbjeglica, nego u «zemlji meda i mlijeka» piti svoje vlastite suze i jesti svoju vlastitu žuč; i pripremati Zapad za dan Apokalipse, koja kroz oluje, magle i vihore stiže, šuljajući se korakom povijesne neminovnosti?! Ni Volkov me nije shvaćao, nego tek uoči svojeg umiranja! Sumnjam, da će me i ova Titova mladost shvatiti! Neka mi oproste, znam, da se oni ljute, što ih često nazivam *Titovom djecom!* Rodili su se pod njegovom zvijezdom, odrasli su pod njegovim knutom, napustili su dom kada su mogli, kad su i do njih dopirale sirene blagostanja i materijalnih zarada na Zapadu. Ali ga se nisu sasvim odrekli, niti od Titovih pouka oslobodili! Tek jedno je jasno, da na Zapadu sanjaju o Istoku, kojeg su se na Istoku ili u njegovoj neposrednoj blizini zasitili i u njemu razočarali! Ustvari, radi se o jednom te istom, dok je između dva rata francusko-engleska diplomacija bila ne samo zamorena, nego i otrcana u svojim dekadentnim pozicijama, dotle je američka još uvijek nesazrela i nedovoljno profinjena. Kod toga, Amerika ni do danas nije uspjela konkretizirati svoj mesijanizam, toliko potreban u obrani od jedne i suviše složene ideologije, bazirane na labirintu dijalektičkih poluistina, smicalica i teza i antiteza, kroz koje izgrađeni komunist, u svim njegovim varijacijama, vidi preskakivanje povijesti. Na novim je generacijama, da ne previde ovu ogromnu igru, u kojoj oni postaju još uvijek više žrtvom, nego li pobjednikom. Nažalost, kod ovog procesa ne pomažu im mnogo rasklimatane ostavštine pređašnjih generacija, koje, osim u Americi, nisu uspjele sačuvati i ovremeniti u najnovijim oblicima načela slobode i demokracije, dakle vlasti osnivane na volji naroda, oslobođene svakog straha, koje oplemenjuju čovjeka kroz očuvanje njegova dostojanstva. To dostojanstvo čovjeka, o kojem mladi mnogo govore, a koje su vidjeli zanijekano u totalitarnim, bilo fašističkim, bilo komunističkim državama, oni ipak pronalaze u najvećoj mjeri na američkom i australskom tlu i u društvima Britanije, Francuske i Skandinavije, gdje ih je sklonio bijeg iz mraka i terora lenjinizma-staljinizma-titoizma!

UMIRANJE PROTAGONISTA: MEŠTROVIĆ I MAČEK

TEK jedno izgleda neizbježno: *protagonisti najstarijih i starijih generacija umiru;* i to u bijegu i u izgnanstvu dalekih tuđina preko Atlantika, gdje nisu nikada očekivali, da će završiti svoj vijek i zaklopiti svoje oči, jer su živjeli u uvjerenju, da su barem toliko zaslužili, da bi mogli umrijeti na svojoj grudi! Ni to im totalitarizam nije omogućio! Tako me je sredinom siječnja 1962. dozvao jedan tužan glas. Bila je to Marica Meštrović, koja mi je javljala težak i beznadno nagli sumrak Ivana Meštrovića, da mi 16. siječnja javi i njegov svršetak. Bilo je to u South Bendu, u Indiani, na campusu vodećeg katoličkog sveučilišta Notre Dame, gdje je Meštrović proveo zadnje godine svojeg života, podučavajući religioznu skulpturu. Kako sam tek tih dana bio napustio bolnicu, poslije čitavog niza operacija i izlaženja i ulaženja u new-yorški Prezbiterijum, morao sam se odreći da krenem na pogreb, gdje se našao veći broj Hrvata, među njima i dr. D. Kamber i dr. J. Poduje i P. Ostović i mnogi drugi, koji su se od Meštra oprostili. Potrudio sam se da «Times» donese dostojan nekrolog. Kako je odmah zatim Hrvatska Akademija u Americi održala komemorativnu akademiju u dvorani stare hrvatske crkve na Pedesetoj ulici, održao sam posmrtno slovo o Ivanu Meštroviću, ocrtao njegovo značenje ne samo za našu umjetnost, nego i općenito za našu kulturu i naš javni narodni život. Bio sam dirnut, što je komemoraciji prisustvovao ogroman broj naše mladosti i slušala me s velikom pažnjom. Iako su Meštrovićevi posmrtni ostanci preneseni u domovinu, u pratnji njegova sina i kćeri, Marice i Mate Meštrovića, i zakopani u obiteljskom mauzoleju u Otavicama, sagrađenom po samom Meštroviću, ipak je i on umro u mrazu Indijane. Sa smrću Ivana Meštrovića završavao se čitav jedan period, da ne kažem era naše tragične narodne

povijesti. Malo je u Americi bilo onih, koji su to osjećali poput mene, Ostovića i Poduje; i za nas je to bio kraj naših iščekivanja! Uostalom, i prvi i drugi od te dvojice ubrzo su doživjeli sličnu sudbinu.

Drugčiji je bio kraj Vladka Mačeka, čiji smrtni ostanci nisu još uvijek preneseni u domovinu. Na 15. svibnja 1964. javio se telefonom iz Washingtona Branko Pešelj, da mi saopći, da je umro predsjednik Maček. Bilo je i opet na meni, da se pobrinem za nekrolog u «Timesu». U Timesovoj morgue bilo je vrlo malo materijala, tako da sam morao dati opširniji sastav Mačekova života i političkog značaja. Ali suradnici u morgue-i (odjeljenju za nekrologe) svakog velikog američkog lista iskali su uvijek nešta živoga, duhovita, pa čak i smiješnoga u svakom nekrologu. Znali su reći, da je potrebno, da zagolica znatiželju čitatelja, da čita slovo o mrtvacu. Sjećam se, da kad sam im davao podatke o mrtvome Ivanu Pernaru, da su bili neobično zabavljeni s detaljem, da se Pernar nije dao nikada operirati, i da je uvijek do svoje smrti nosio ispod srca kuglu, koju mu je Puniša Račić zabio u poznatom skupštinskom atentatu od 1928. To je bilo dovoljno, da uđe u «Times». Odmah zatim, davši podatke iz Mačekove biografije, krenuo sam u Washington, gdje se je već okupljao velik broj Hrvata iz Amerike i Kanade. Bilo je i nešto Srba i Slovenaca. Prepirke oko pogreba, naime tko će što biti na pogrebu i u kakvom će se redu pojavljivati, izazivale su nepotrebnu i neugodnu atmosferu. Krnjević je, kao što nije trebalo očekivati, tražio isključenje Baže Vučkovića, kao jednog, koji ne smije nositi lijes, čemu se odupirao Pernar, čiju su «štićenici» bili Šuljak i Vučković. Umoljen, da raspoložim Krnjevića za jedno pomirljivo rješenje, koje bi sve zadovoljilo, bio sam, kao što se moglo i očekivati, odbijen od glavnog tajnika, koji je zadnji dekor smatrao svojim privilegijem. Krnjević nije trpio ni Pernara, ni posebno Vučkovića, koji su opet, sa svoje strane, na dugo i na široko umjeli pronalaziti sijaset negativnih zabadanja o glavnom tajniku. Kako Krnjević već godinama nije boravio u zemlji, dok su ovi bili ipak svježiji, sve je to bilo shvatljivo: strančarska disciplina nije se nikako mogla održati u izbjeglištvu, gdje su ljudi bili neovisni. Usprkos svemu tome, neizbježivom na svim pogrebima, čitav zadnji ispraćaj predsjednika Mačeka bio je dostojanstven, kako to može biti u izbjeglištvu

izvan domovine. Svećenik, dr. Ante Livajušić, održao je jedan od onih nezaboravnih posmrtnih slova, koji je na sve prisutne ostavio dubok dojam, da bi takav govor bio na visini u svakoj katedrali u Hrvatskoj. Kako je Maček bio duboko religijozan čovjek, svaki je svećenik mogao da ga ocrta čak i u okviru vjerskog uvjerenja. Na samom grobu, u jednom od ljepših washingtonskih groblja, od Mačeka su se oprostili mnogi govornici, među kojima Krnjević, ali pozitivan utisak ostavio je govor dra Milana Gavrilovića, srpskog zemljoradničkog vođe, za kojeg se znalo, da nije bio iskren ne samo u odnosu na Hrvate, nego i napose na politiku HSSa. Kad sam ja i to zabilježio u svojem izvještaju u «Hrvatskom glasu», Krnjeviću nije bilo pravo, kako je on sâm to zabilježio u svojem izvještaju. Nije, naime, htio da se ostavi u široj javnosti dojam, kao da se je Maček sporazumijevao zadnjih godina sa srpskim političarima, posebno ne s Gavrilovićem, s kojima je Krnjević lomio koplja za čitavo vrijeme rata u londonskoj Kraljevskoj vladi. U ime Slovenaca oprostio se je od Mačeka dr. Miha Krek, koji je uskoro i sâm umro daleko od domovine.

Kako se može i predpostaviti bez posebnih komentara, svakome je postalo jasno, da je Mačekova smrt predstavljala i konac svake političke akcije u emigraciji na pozicijama nekakvog hrvatskog zajedništva. Osjećalo se je, da kad se to zajedništvo nije ostvarilo za vrijeme njegova života, da bi bilo uzaludno bilo što očekivati. Bilo je ipak stanovitih svijetlih trenutaka kad se moglo i osjetiti, da bi to zajedništvo ipak mogao ostvariti Krnjević, više svojim hladnim razumom, nego li srcem. Ali, i te su nade ubrzo iščezle. Hrvati su ostali na svojim pozicijama, koje su donijeli iz zemlje, i to iz jedne od najtragičnijih ratnih godina, kad ni Hrvati, kao niti jedan narod u Europi, nisu mogli, ni da su htjeli, biti jedinstveni. Ideološki rat podvojio je duboko vodstva, koja su te podvojenosti još i dublje isticala u slobodi, napose u demokratskim sredinama.

U međuvremenu, proces kod kuće razvijao se sasvim u suprotnim pravcima, tako da se je i s te strane osjećao sve dublji razlaz između emigracije i domovine, i to posebno na političkom i socijalnom planu. Moglo bi se bez pretjerivanja ipak ustvrditi, da je smrću Meštrovića i Mačeka završio period polu-optimističkih perspektiva; i da smo sada

ušli u period, kad više nije bilo ni autoriteta ni svijetlih pojava. U svakom slučaju, bio je to i *kraj jedne hrvatske generacije, koja je mnogo pozitivna pridonijela Hrvatskoj,* ali koju je Drugi svjetski rat zatekao nepripremljenu i iznenađenu. Rat i daljnja sudbina naroda nije više zavisila od njih, nego od zapadnog vodstva, posebno od Roosevelta i Churchilla, koji su gotovo svu srednju Europu bacili u naručaj Staljinu. I kad čovjek danas baci pogled na teškoće, koje grizu Ameriku, a koje su Veliku Britaniju bacile na silu trećega reda, ne može a da se dovoljno ne načudi, s kolikom su naivnošću i kratkovidnošću ti arhitekti budućih kriza i sukoba, s toliko malo stabilnosti, pripremili ulazak svjetske povijesti u treće tisućljeće.

DJILAS REDIVIVUS U NEW YORKU 1968.

KONAČNO ono, što život čini neprekidno živim, činjenica je, da se nikada ništa ne zaustavlja. Napose ne u revolucionarnim vremenima. Tako i pojava heretika Milovana Đilasa krajem 1968. u New Yorku bila je novo iznenađenje. Đilas se odjedamput tu pojavio. Slučaj Milovana Đilasa izazvao je odmah poslije njegova prekida s Partijom i s Titom ogroman svjetski dojam. Njegova teza, da se unište i zadnji ostatci staljinizma u Titovoj partiji, rasla je u popularnosti na Zapadu i, koliko se moglo saznati, u satelitskim zemljama, napose u Rumunjskoj, Češkoj i Slovačkoj, u Poljskoj i Madžarskoj. Iako je Đilasova prva knjiga, *«Nova Klasa»*, krišom iznesena iz zemlje, i bila prevođena u jugoslavenskom odjeljenju Slobodne Evrope pod nadzorom slovenskog novinara dr. A. Kuhara, proslijedili su stizati i novi rukopisi, i to velikom brzinom. Druga je po redu bila dirljiva knjiga *«Besudna zemlja»*, koja je najprije, kao i sve što je tada stizalo iz zemlje, bila predana meni na čitanje. Ostao sam posebno dirnut, i znao sam, da će kod američke šire javnosti izazvati velik interes. Agent, koji mi je kroz «The New Leader» dostavio rukopis, obavijestio me je, da je za daljnje izdavanje Đilasovih rukopisa posebno zainteresiran jedan od vodećih new-yorških izdavača, Vladimir Jovanović. «Novu klasu», naime, objelodanio je Praeger, kod kojeg je Đilas materijalno loše prošao. Naprotiv, Jovanović, sâm porijeklom Crnogorac, rođen od majke Poljakinje i oca Crnogorca, rudara u Coloradu, bio je i sentimentalno povezan s prilikom, koja mu se pružila, da u svojim izdanjima jedne od vodećih naklada Harcourt-Brace-Jovanovich izda i čitav niz Đilasovih djela. Radilo se o prevođenju. Jovanović mi je to ponudio s time, da bi mi stavio na raspolaganje i jednog pomagača-editora, što sam odbio. Na pitanje, koga bismo našli, ja sam mu predložio Stojana Pribićevića. Jovanović je otklonio, kazavši mi, da je na Stojanu u predujmovima izgubio mnogo novaca, i

da mu nije završio niti jedan rukopis. Ja sam mu tada predložio dra M. Petrovića, odličnog poznavatelja i našeg i engleskog jezika, profesora na Wisconsin sveučilištu, koji je uistinu preveo čitav niz Đilasovih djela. Jovanović je ono, što se u američkom penjanju na vrhove smatra uistinu tipičan primjerak takve vrsti uspjeha. Nikavši iz prve generacije iseljenika, on je od raspačavatelja knjiga kod Harcourt-Bracea, elitne nakladničke kuće, postao ne samo predsjednik iste, nego i najjači suvlasnik. Kako je kuća naglo padala, on je otkrio, da se tzv. elitne kuće nisu u stanju održati, ako se ne prihvate i drugih izdavačkih mjera, pa je povezao ovu nakladu s nakladom školskih knjiga, koja je i kuću i njega postavila na solidne temelje. Osobno privlačiv i širok, on je i Đilasu osigurao bolji život, nego bi ga bio u stanju ostvariti na trgovačkom new-yorškom tržištu, izgubljenom u teškim zakučicama.

Đilasov dolazak u New York trebalo bi podijeliti u dva dijela, u primanja, koja su mu bila pripremljena, i zatim u razne razgovore, u prisustvu drugih, kao i u one intimne. Đilas je stigao sa svojom ženom Štefičom, za koju se zna, da je Hrvatica, i koja to nije krila. Prvo oveće primanje bilo je u novoj zgradi nakladne kuće Harcourt-Brace-Jovanovich, na Trećoj aveniji. Primanju je prisustvovao veći broj američkih pisaca i intelektualaca, među kojima je Hanah Ahrendt na dugačko razgovarala sa Đilasom, i zatim Adolphe Berle, Daniel Bell, Louis Fischer, Samuel Levitas s grupom iz «New Leader»-a; od «Timesa» bio je Harry Schwartz; od naših, Mate Meštrović i ja. Inače, Đilas je bio smješten i brižljivo čuvan na Princeton sveučilištu, gdje smo ga često posjećivali, ukoliko nije dolazio k nama. George Kennan, koji je živio u Princetonu, bio je posebno pažljiv prema Đilasu. Glavni znak pažnje prema Đilasu bio je ukazan na vrlo dobro posjećenom banketu u Hotel Rooseveltu, 9. prosinca 1968., na kojemu mu je dodijeljena *«nagrada za slobodu»*, tj. za slobodu, za koju se borio svojim životom i napose u svojim djelima. Za taj banket, koji je organizirala Freedom House, vladao je veći interes kod našeg svijeta. Ispred Hotel Roosevelta u sredini grada okupilo se oko stotinjak Srba četnika iz «Srpske narodne odbrane», koji su se derali riječima, «Đilas murderer», «Đilas Eichman». Predvodio ih je dr. Seferović iz Chicaga. Kad je Đilas čitao svoj govor, nahrupio je u dvoranu jedan četnik, koji je zavikao: «Đilas murderer» i

«Đilas Eichman», ali je bio odmah odstranjen od policije, jer su se bojali pokušaja ubojstva. Ja sam sjedio do glavnog stola sa slijedećim američkim intelektualcima: William White, Christopher Emmet, Dorothy Gordon, Dos Passos, John Chamberlin i drugi. Svi su oni u jedan glas uskliknuli: —To su ustaše! Kad im rekoh, da tu Hrvata uopće nema, osim Roka Matulića, Meštrovića i mene, gotovo da nisu vjerovali, tolika je fama, da sve demonstracije vode ustaše. Na Srbe i na četnike kao da je svatko zaboravio. Louis Fischer je predstavio Đilasa oznakom «useful innocent» («korisna budala») komunizma, kazavši, da je to izraz, «koji je Bogdan Radica donio prvi put iz Beograda na Zapad». Motivacija Freedom Housea bila je: Đilas je pobunjenik protiv vlasti i sistema, koji je sâm pomogao stvoriti, kad je osjetio, da je sloboda preča, ljudima iznad svega. — Nekoliko prisutnih poslije svečanosti prišlo mi je, kazavši mi, da su sve to čitali u mojim tekstovima po američkom tisku nekoliko godina prije! Jovanović je zatim najavio izdanja novih Đilasovih knjiga, među kojima i *Inperfect Society: Beyond the New Class*, u kojoj je istaknuta spoznaja, da komunizam nije, niti može stvoriti savršeno društvo. Međutim, ta knjiga nije ipak imala tolikog odjeka, koliko «Nova Klasa». Kad je Đilasu, uoči Freedom House svečanosti, u mojoj kući Mate Meštrović pokazao «Slobodu Srpske narodne odbrane», gdje se pozivaju Srbi na demonstracije, Đilas je kazao:

—Znam tko su ti ljudi, Crnogorci iz Pipera, neki Ljumović, leglo četnika. Zašto ih sve nismo poklali? — Obraćajući se meni reče: «Vi ste Hrvati pitomiji. Takav vam je taj naš svijet». Vi to mislite? — primijetih! Na skupu poslije upada četnika, Đilas reče ispred cijele publike uzvanika:

—Ja ne mrzim nikoga, pa ni moje bivše drugove, koji me progone, pa ni ove, koji ovdje protestiraju. — Otišao je poslije priredbe ožalošćen i potresen. Zanimljivo je, da ga je totalno ignorirala sva titovska diplomacija, što ga nije nimalo iznenadilo. Birokracija, rekao je, nove klase i ne može drugčije! Odmah za ovim banketom, održan je u Hotel Hiltonu i banket prilikom 85-godišnjice Roger N. Baldwina, vođe svih Liga za građanska i ljudska prava. Meni je povjereno, da tamo dovedem Đilasove, koji su taj poziv rado prihvatili. Đilas je i na tome banketu, kojemu je prisustvovalo preko 600 gostiju, doživio ogroman aplauz, kad ga je senator Edward Kennedy pozdravio slijedećim riječima:

—«Sretni smo, što imamo večeras s nama Đilasa» — na što su se svi prisutni ustali i pozdravili ga burnim ovacijama. Bučan manje, ali zato bitniji bio je uži sastanak «The New Leader»-a, kojemu je prisustvovao i oveći broj sovjetskih izbjeglica, kao i iz drugih komunističkih zemalja. Đilas je na tome sastanku predvidio, da će 1984. doći do općeg rasula u komunističkom svijetu, ali tako, da će se oblikovati poseban tip komunističkog pokreta u svakoj pojedinoj državi, koji Moskva ne će više biti u stanju kontrolirati. Đilas je isto tako bio pozvan na radnu večeru najistaknutije organizacije o vanjskoj politici, Council of Foreign Relations, kojoj je predsjedao George Kennan, s petnaest najistaknutijih američkih kremlinologa, među kojima Kissinger, Z. K. Brzezinski, John Campbell, itd. Kazao mi je, da se je uglavnom raspravljalo o sovjetskom vodstvu, kao i o vodstvima komunističkih zemalja, ali kad je on pokušao, da se otvori razgovor o Jugoslaviji, diskusija je prestala. Na to sam mu ja dodao: — Niste li imali utisak, da ih to pitanje manje zanima; i da se u slučaju Jugoslavije ne bi ipak zauzeli da zagaze u rat protiv Rusije? On je na to rekao: —Imate pravo! Osim protesta i potpore u novcu i u vojsci, veli, ne vjerujem, da bi ovi zagazili u rat! Sve samo ne rat! Međutim, poslije Ruskove izjave u Bruxellesu, ne misli ipak, da bi Rusi upadali u Jugoslaviju; i da se sada osjeća mirnijim. Ali to ne znači, da i opet ne bi mogao promijeniti svoje mišljenje. Kad sam s njim razgovarao o banketu Lige za ljudska prava, podsjetio sam ga da kaže par riječi o Mihajlovu.

Naši su se razgovori, bilo u mojoj kući, bilo kod Meštrovića, bilo u Princetonu, kao i u New Yorku, vodili otvoreno i iskreno. Đilas je čovjek, koji kao da nema dlake na jeziku, i koji se nije ustručavao, da čak i kroz dijalektičke zavijutke govori istinu. Odmah po svojem dolasku, Đilas mi se javio telefonom, obavijestivši me, da ćemo se sastati kod Mate Meštrovića na dulji razgovor. To je i bilo u nedjelju 27. listopada 1968. Mate je pozvao Philippa Moseleya i Brzezinskoga od Sveučilišta Columbie. Diskusija se, uglavnom, vodila za ručkom na engleskom i na hrvatskom, ili, kako bi Đilas kazao, na srpskom. Đilas je u početku postavio pitanje opasnosti invazije Jugoslavije, i to afirmativno, čak i apodiktički, kako on to zna, tvrdio je, da Sovjeti idu dalje svojim planom, da nije važno, što oni vrše invaziju u Čeho-Slovačku pa ni u Rumunjsku. Važno je, da oni žele, pod svaku cijenu, po-

koriti Jugoslaviju, uništiti centar revizionizma, koji je Tito odpočeo. On u to ne sumnja; pledira, da bi Amerika i Zapad morali pod svaku cijenu braniti Jugoslaviju, čak i zagaziti u rat, jer ako padne Jugoslavija, pada cio zapadni sistem, i Rusi mogu slobodno nastaviti invazijom gdje god hoće, pa čak i u slobodan svijet. Kad se primijetilo, da bi Rusi mogli napasti s mora, sa svojom flotom, i zauzeti dalmatinsku obalu, on je takvu vojnu mogućnost odbio. I kad sam ja dodao: —Sigurno kao i Nijemci iz Bugarske preko Kačanika — on je potvrdio — e, tako! Dodao je, da bi mogli napasti i s Rijeke, na Ljubljanu. Zagarantirao je, i to odlučno, da će se Jugoslaveni boriti, jer da je to u naravi naroda! Na to sam ja primijetio: —Što će raditi Ranković, ne će li se on pridružiti Rusima? On je odlučno odbio takvu mogućnost, kazavši, da je Ranković izgubio svaku podporu u zemlji, da oko sebe ima samo bivše udbaše, za kojima nitko ne stoji; i da Srbi nisu nikada bili vazalni narod, pa da ne će to biti ni u odnosu s Rusima. Insistirao je uvijek na držanju Srba. On se je, naime, u cijelom razgovoru izražavao kao Srbin Jugoslaven, ne kao Crnogorac.

Značajno je, da je Brzezinski odbijao svaku mogućnost, da bi Rusi upali u Jugoslaviju, jer da to ne bi bilo logično. Mosely je šutio. Ali Brzezinski je neprestano opetovao, kao da isključuje svaku mogućnost ruskog upadanja u Jugoslaviju. Dao je čak naslutiti, da je to i stanovište američke vlade, s kojom je, kako se zna, bio u doticaju, radeći cijele godine u State Departmentu. Ali Đilas nije popuštao od svojeg apodiktičkog stava.

Na to sam ja skrenuo diskusiju na pitanje njegove uloge u današnjoj krizi, na što je Đilas kazao ovo:

—Između mene i Tita nema više nikakvog kontakta, nitko me od službenih nije kontaktirao, i nisam došao u nikakvoj misiji. — Na to sam dodao, ne bi li bilo korisnije, da on uđe u današnju kombinaciju s Titom i tako pojača svojim prestižom na Zapadu i kod kuće položaj Tita. Takvu su kombinaciju odmah prihvatili i Mosely i Brzezinski; i čak su postavili pitanje: da li bi eventualno američka vlada mogla dati takvu sugestiju Titu? On je to odlučno odbio, kazavši, da Tito ne bi nikome dopustio, da se miješa u unutrašnje odnose Partije. Ali nije bilo teško osjetiti, da mu se kombinacija dopala. I opet, što se tiče odpora zemlje protiv Rusije, on ističe, da bi taj odpor bio snažan, homogen, i da bi Jugoslavija za Rusiju postala ono, što je Vijetnam za Ameriku. Osuđuje Čehe i Slovake, što to isto nisu učinili, jer bi se sada tamo pojavio sovjetski Vijetnam.

Kad smo sjeli za stol, da bih unio malo više živosti u sastanak, rekoh Đilasu:

—Zadnji smo se put vidjeli 1945. u Beogradu, kad ste Vi bili Robespierre i Saint-Just revolucije. — Na to je Brzezinski zapitao, a tko je bio Danton, na što odgovorih i opet: Đilas. Na to će Mosely: —Dakle, svo troje, i St. Just, i Robespierre i Danton. A što je bio Ranković? — Na to mu ja rekoh: —Fouchet. — Đilas kimne glavom, i doda: —Točna poredba!

Žurio sam se, da od njega dobijem karakterizaciju Tita. On na to razveže čitav niz Titovih značajki: Bez Tita ne bi ničega bilo! Bio je uvijek posebno u pogibelji najspremniji i najvještiji u dohvatanju teških situacija, jači od svih njih. Dodao je ipak, da je u vojnoj i gerilskoj strategiji pravio mnogo griješaka. Snaga je njegova u njegovu instinktu. — Na moje pitanje, da li je točno, da mu je on pisao od 1945. pa dalje govore? Potvrdio je sa: dà. Radilo se o ovome: Tito je htio, da se njegovi govori tiskaju doslovce, kako ih je on izgovarao, ali to je bilo nemoguće, jer je tu bilo svega i svačesa, gramatičkih griješaka, tako da su novinari, posebno u Beogradu, bili na sto muka, kako da stvari tiskaju; protestirali su, primjećivali su, da im se tekstovi šalju pravilno pisani. Tito je na to pristao, da ih Đilas dotjera i ispravi, jezično i stilski, ali misli su suštinski bile uvijek autentično Titove. Tu je dodao, da ga Tito i zbog toga nije volio, jer je i u tome poslu bio iskren prema Titu, a Tito nije volio nego dodvaratelje. Kako tu riječ nije umio prevesti, Meštrović je pomagao, kazavši: *Tito likes flaterers!* (Tito je volio laskavce). Sve u svemu, ipak je priznao, da je Tito revolucionar i državnik velikog stila.

Brzezinski ga je upitao za mišljenje o sovjetskom vodstvu, na što je rekao, da je to vodstvo neideološko, birokratsko, odgojeno kod Staljina, kad su samo slušali i nisu mogli misliti svojom glavom. Hruščov je bio zadnji nezavisan mozak, jer je bio seljak. Svi ostali su nova klasa i nose sve grijehe nove klase: pokornost, strah, bojazan od svakog individualnog čina. Posebno Brežnjev nije nitko i ništa, mali partijski aparačik, koji nije nikada mislio svojom glavom. Kako se sada u Politbirou nalaze mahom Ukrajinci, oni su i donijeli odluku o

invaziji Čeho-Slovačke, jer su se uglavnom bojali, da bi padom Čeho-Slovačke pala i Ukrajina, odnosno osamostalila se do tolike mjere, da bi to moglo odnijeti i Poljsku. Bugarska bi bila jedina, koja se ne bi odcijepila. Sve ostalo bi palo. Čak ni Ulbricht se ne bi više mogao održati u Istočnoj Njemačkoj. Sve u svemu: svi ti ljudi na vrhuški su politički i idejno slabi; nitko ne drži do njihovih izjava, ali svi ih se boje; od njih strepe, jer jedino što imaju, to su sredstva sile, kojom vladaju. Vraćajući se i opet na Vijetnam, Đilas je neprestano isticao, da Rusiji ide u prilog, što se Amerika troši u Vijetnamu, čime se Brzezinski složio, kazavši, da je on na to nekoliko puta upozorio Rusk-a, državnog tajnika, ali da on u to ne vjeruje, jer računa, da Rusija treba Ameriku zbog Kine.

O pitanju Titova nasljednika, Đilas je kazao, da će to biti Kardelj, za kojega je ispred stranaca kazao, da nije loš. Međutim, meni je nasamu u mojoj kući kazao za Kardelja, da je to sitan čovjek, da je sva njegova politika komuna i radničkih vijeća propala, da je sva njegova politika s reformama izazvala čitav kaos, i da ne misli, da je u stanju išta pozitivna načiniti, ali da nema drugoga. I opet pred strancima, kazao je, da su u Hrvatskoj pozitivni Bakarić, Dabčević-Kučar i Tripalo; u Sloveniji Kavčič. Najbolji od Srba je Nikezić. Kad sam upitao, što misli o Popoviću, on odgovori: —Mislite na Koču, on je smrtno bolestan, inače bio je dobar gerilac i strateg. — Na moje pitanje, radi čega se on pustio izbaciti iz Partije, i zašto sve svoje reforme nije nastojao izvesti u Partiji, a ne izvan Partije? — on je odgovorio, da se to nije moglo, jer da bi to bila konspiracija; i kad bi ga uhvatili u konspiraciji, bili bi ga ubili. Dodao je sa žaljenjem, da se nije mogao povjeriti ni Peki Dapčeviću, ni svojoj prvoj ženi, Mitri Mitrović, jer su svi oni bili dio «nove klase», iskvareni od vlasti. Nije mu preostalo ništa, nego ono što je učinio. Govoreći o nekim trenutcima u tamnici, dvije godine u ćeliji samici, nije mogao ni čitati, ni pisati, ali je ipak pisao na klozet papiru. U ćeliji-samici nije bilo ogrijeva. Veli mi, da je Rankovićeva žena ispričala njegovoj Stefaniji-Štefici, da je to izričito tražio Tito, i da se neprestano raspitkivao, da li se uistinu Đilasa drži u nezagrijanoj ćeliji! On drži, da je uslijed toga, što nije imao papira, i došlo do nekih drugčije stiliziranih rečenica u «Novoj klasi», ali da sve to ne mijenja suštinu. Zato i nije htio demantirati sadržaj

knjige, kako je od njega bilo traženo, kad se je pojavila u slobodnom svijetu, i na to su mu produljili tamničenje. Što se tiče *«Razgovora sa Staljinom»*, on mi reče, da su ga zatvorili na zahtjev Rusije, jer da je Tito u to vrijeme igrao politiku suradnje s Moskvom. Osvrćući se detaljnije na tu politiku odnosa s Rusijom, on smatra, da je ta politika sasvim propala. Rusi ne vjeruju, niti će ikada više vjerovati Titu, kad ih je već jednom izdao! To je kod Rusa zakon: odpadnike se natrag ne prima. Na kraju, pošto su se Brzezinski i Mosely oprostili, Đilas ih moli, da se zauzmu kod američkih faktora u Washingtonu, da se Tita pomogne u njegovim namjerama, da se što više udalji od Rusije.

Poslije toga ostajemo sami, i sasvim je shvatljivo, da je i tog dana, kao i svakom drugom prilikom, razgovor bio ograničen na naša unutrašnja pitanja. I uistinu, prvo što je Đilas dotaknuo, bilo je nacionalno pitanje. Uprijevši svoj pogled na mene reče:

—Eto vi Hrvati, ne ćete da su Crnogorci Srbi. Vi ste to jasno istakli u ocjeni Njegoša. Njegoš je Srbin, kao što je i svaki Crnogorac. — Na to rekoh:

—Vi ste 1945. u «Borbi» napisali poznati niz članaka o tome, da li su Crnogorci Srbi ili ne, i tamo ste odlično postavili rješenje, da su Crnogorci u prvome redu Crnogorci. — Na ovo je on kazao, da je tadašnja njegova teza bila pogrešna, da on više ne stoji na toj tezi, da je mi Hrvati neprestano ističemo, jer da nama konvenira dijeljenje Srpstva. Onda se opet vratio na Njegoša, ističući njegovo srpstvo, na što sam ja ustvrdio, da u cijeloj srpskoj književnosti nema uopće stvaratelja-pisca, kojeg muče religiozna pitanja, što je jedan od snažnih dokaza, da Njegoš nije intenzivno povezan sa srpskom književnošću, koja je nadasve realistička, dok je Njegoš ne samo religiozan pjesnik, nego i mistik. Postavljam za primjer Luču Mikrokozma. Dodajem i ovo:

—Nije slučajno, da su svi naši pisci najviše voljeli Njegoša... On je isto tako popularan, koliko i Mažuranić. — Đilas reagira i tvrdi, da je Njegoš isto što i Milton. — Jeste — zato ni Njegoša, ni Miltona nema u srpskoj književnosti! — Stoga, Đilas prelazi na Garašaninovo «Načertanije», ustvrdivši, da mi Hrvati strašno griješimo, kad to smatramo «magnom chartom» velikosrpstva! Ja mu na to kažem, da je to najpoštenije razjasnio povjesničar Vaso Čubrilović u svojoj knjizi: «Politička misao Srbije XIX veka». Đilas se žestoko

oborio na Čubrilovića, kazavši, da ta teza ne stoji, knjiga ništa ne valja, i da je najbolji srpski historičar Slobodan Jovanović.

—Kad je tako — primijetih — onda mi je sve jasno! — Nema sumnje, dolazim do zaključka, da i na tome moramo biti na čistu, da Đilas ne igra crnogorsku kartu, nego isključivo srpsku; i da između njega, kad je riječ o velikosrpskom hegemonizmu u Jugoslaviji, i najveće većine srpskih duhovnika, nema razlike, pa čak ni onda, kad su marksisti!

Kao i uvijek, kod nas se razgovori vraćaju onamo otkuda su i počeli. Đilas izvodi na čistac jedno te isto:

—Ne vjerujem, da bi Tito više sa mnom surađivao, ukoliko ne bi nastupila takva kriza, da bi me trebao; i ne smijete nikada računati na to, da bih ja sada ušao u vladu, jer Tito ne voli iskrene ljude, kao što sam ja, nego laskavce, kao što je najveća većina iz njegove okoline. U pitanju odbrane Jugoslavije —ponovno ističe— verujem, da bi se i Srbi i Hrvati tukli protiv bilo kojeg upadača. Ali verujem i u to, da Jugoslavije nema bez sporazuma između Srba i Hrvata, jer su to dva odlučujuća naroda. Ja kad bih došao na vlast, ne bih ništa učinio protiv Hrvata! — Na to je njegova Štefica dodala:

—Kad bi se nešto učinilo protiv Hrvata, onda nema nikakvog drugog izlaska nego odcjepljenje! — Na tom sam ja pitao: —Radi čega se u nekom ustavu ili u nekoj deklaraciji-amandmanu to javno i ne istakne, da Hrvati mogu da se odcijepe, kad to smatraju korisnim i u svojem interesu? On je na to kazao, da bi to bilo prvo, što bi on učinio, jer zna, da bi to ispravilo i olakšalo mnoge nesuglasice. Ja dodah: —Kakvo bi bilo Vaše držanje, da ste odlučujući faktor u vladi, kad bi Hrvati tražili odcjepljenje? On odgovori: —Kad bi uistinu hrvatski narod u najvećoj većini zatražio odcjepljenje, ja bih dao svoj pristanak, da se to provede. — To mi je ponovio barem tri puta!

Prelazimo i opet na Tita iz prikrajka! Pitam ga, kad se je on prvi put sastao s Titom? On odgovori:

—U martu ili u aprilu 1937. u Zagrebu. Prepoznao sam ga iz portreta, koji sam u Mitrovici vidio kod Moše Pijade, koji je portretirao Tita. Tito se iznenadio, da sam ga prepoznao. — Veli, da je Tito Hrvat iz Kumrovca. O Titu dodaje, da je čovjek mnogih kompleksa. Napose ima kompleks aristokrate, kao da je oduvijek želio biti aristokrata! Kad razgovara sa strancima i s ljudima, koji mu dolaze u posjete, on uvijek krije jedan prst, koji mu je posjekla mašina, kad je bio metalni radnik. Primijetih, kako to, da Tito svira klavir. On i Štefanija rekoše kao iz jednog glasa, da svira loše. Gospođa je dodala: —Tito je parveni, koji se nepotrebno napreže, da prekrije svoje porijeklo. — A njegov bečki dijalekat? — rekoh. Odgovoriše: —On dobro s istim vlada, jer je dugo živio u Beču. — Na moju primjedbu: zašto Tito živi tako raskošno? Štefanija odgovori: —Svi se u zemlji čude, što Tito mora držati desetak vila. — Đilas, naprotiv, dodaje:

—To je sve potrebno zbog naroda; naš narod jako cijeni gospodara zemlje, koji živi kao neki car. To je svakako potrebno! Takav je naš narod, imponira mu gospodstvo i sila! Tako je uvek bilo, tako je i sada! — Tu se Đilas prebaci u diskusiju o tome, kako on sumnja, da bismo mi ikada mogli imati zapadnjački demokratski sistem. —Ali, dodaje, trebalo bi više slobode, po mogućnosti dvije stranke, tako da svaka stranka za svaku republiku ne bi bila samostalna, i tako predstavljala suprotna mišljenja u federalnoj skupštini i vladi.

Zapitao sam ga: kad se je sastao s Krležom i kako je to bilo? On kaže, da je Tito bio odlučio, da se sastane s Krležom u Zagrebu isključivo u prisustvu Đilasa, i da ih je Tito tada i izmirio. Bilo je to 1945. Tito je tom prilikom dobacio Krleži:

—Mi smo te morali izbaciti iz Partije, i tu je Đido imao pravo — na što je Krleža kimnuo glavom. Bilo je to, kad je Krleža pisao protiv ždanovštine. Dodaje, da se je Tito opet posvadio s Krležom poslije Deklaracije o jeziku, koju je Krleža potpisao, ali da su sada opet u dobrim odnosima, i da se često viđaju. Đilas smatra Deklaraciju pogrešnom, jer da je kod Srba izazvala velikosrpsku reakciju. Razlog je u tome, što deklaranti nisu predvidjeli da kažu, da se Srbima u Hrvatskoj mora dati pravo, da pišu i govore svojim srpskim jezikom u školama. Priznao mi je nekoliko puta, kao, uostalom, i ispred Amerikanaca, da u užoj Hrvatskoj nije bilo raspoloženja za partizane, nego samo u Crnoj Gori, Lici, Kordunu i Dalmaciji. Primijetih, da sam ja to isto napisao 1945., da je, naime, partizanstvo dijete periferije.

Razgovaramo i opet bilo u Princetonu, bilo kod moje kuće. Razgovarajući o Stepincu, veli, da Stepinac nije bio fašist.

—Mi smo se s fašističkom oznakom poslužili zbog pro-

pagande. Stepinac je vodio politiku Vatikana. Da je nekim slučajem pristao da osnuje hrvatsku katoličku crkvu, mi bismo ga bili zadržali! — Za Mačeka kaže, da je pristao doći u šumu, da bi im bio mnogo pomogao, i zbog svoje reputacije i svoje ličnosti, i da bi narod bio manje propatio! Na to dodah: —Vi biste ga bili likvidirali, kao i Šubašića! Ponovno se vraća na Krležu, za koga kaže, da ga on voli. Dodaje, da je napor stvaranja Leksikografskog Instituta ogroman podvig, da mu na tome pomaže Ujević. Veli, da je Krleža tada često dolazio u Beograd, i da mu je davao velike fondove za Enciklopediju, koja, iako je ideološka, ipak predstavlja pozitivan napor. Za vrijeme tih boravaka u Beogradu, Krleža bi ručao s Đilasom. Ali Krleža nije komunist nego humanist. Raspravljali smo o nekim Krležinim djelima. Složili smo se u ocjenama «Agonije», «Petrice Kerempuha». Pohvalih «Zastave», on ne. Dodaje: —Otkako sam pao u nemilost, Krleža me uvek izbegava. — U Zagrebu je prošlog proleća odbio, da se s njim sastane. — A Ivo Andrić? — dodah:

—Isto tako. Ja sam ga spasio, da ne ide na robiju. Tada se oko mene okretao kao umiljato jagnje! Sada me izbegava. Andrić je bio daleko teži krivac od mnogih drugih, koji su nestali. Rusi su objavili dokumente iz 1940/41., i tu se jasno vidi, da je Andrić bio ne diplomata, nego uverljivo zagovarao politiku kapitulacije pred Hitlerom, jer je verovao u pobedu Osovine. Ja to nisam znao, ali ja sam ga cenio zbog njegova književnog talenta. — Dodaje u refleksu: —Takvi su vam naši ljudi. Kad sam na vlasti, klanjaju se, a kad sam izvan vlasti, ostracizam! Ali, dodaje, ima ipak mlađih ljudi izvan Partije, koji se ne boje da me posećuju i da sa mnom razgovaraju. Andrić, kad me sagleda u daljini, okrene smer i pređe na drugu stranu ulice.

Dolazimo i do najstrašnijeg pitanja. Ja ga postavljam. Na moje pitanje, da li je sudjelovao u masakru Bleiburga, kao što se to često ističe u emigrantskoj štampi? On odgovori:

—Ja nisam učestvovao u donošenju odluka, da se ustaške, domobranske i četničke grupe unište, niti sam učestvovao u izvršenju tih pokolja. Bio sam tada u Crnoj Gori. To je zaključeno u Beogradu pod predsedanjem lično Tita. Ne kažem to zato, što bih želeo, da se iz toga izvučem, jer da sam i ja bio na toj sednici, ja bih bio za to glasovao. Radilo se o ovome: Staljin je odlučio, da treba uništiti sve one

snage, i kod Rusa i kod nas, kao recimo Vlasovljevce, jer se je on pribojavao, da će ih Saveznici naoružati i poslati u krstaški rat protiv komunizma. Kako se američki vojnik ne bi tako strastveno borio, kao svi ti naši protivnici, držalo se je, da ih je potrebno na vreme likvidirati. Ponavljam, da sam bio u Beogradu, i ja bih bio prihvatio tu odluku.

Na moje pitanje, da li je tamo bio Koča Popović, on odgovori:

—Da, on je tamo operisao, po svoj prilici i Peko Dapčević, koji je u to vreme tamo bio! Zatim je dodao i ovo: —Isto tako, mene napadaju i smatraju odgovornim za «pasja groblja» u Crnoj Gori. Međutim, ja u tome nisam odluke donosio, niti učestvovao. — Kod svega toga, zapažam, Đilas ne pokazuje nikakve sućuti, niti izbjegava odgovornosti. Tu se ponavlja uvijek ono isto: —Da mi nismo klali njih, oni bi bili klali nas!

Đilas se jako raspitkuje za političare u izgnanstvu. Iako cijeni one oko «Naše Reči» u Londonu, čudi se, da su mogli za svojeg vođu uzeti Boku Vlajića, za kojeg kaže, da je bio najgluplji od svih demokrata. Negativan je i za Milana Gavrilovića, za koga veli, da je reakcionar, podao i nemoguć. Za Slobodana Draškovića drži, da je shizofrenik. Za Jukića veli, da je u službi raznih intelligence servicea, da je bio kod njega u Princetonu, i da mu je saopćio, da je raskrstio s Krnjevićem, i da se vraća, prije ili kasnije kući, jer da je HSS još uvijek kod kuće jak, u što Đilas sumnja. Veli, da je u Londonu vidio Kušana, Tošića, Sirca, koje cijeni. Inače tvrdi, da emigracija kao cjelina ne postoji, i da, kad bi on došao na vlast, da bi emigracija prestala, jer bi on dopustio, da se ono, što je najbolje u emigraciji, ipak vrati kući.

Kod mene jednog dana «na kafi» prisustvuje i Sidney Hook, jedan od najozbiljnijih američkih filozofa i proučavatelja marksizma. Đilas je apodiktičan u tvrđenju, da je marksizam mrtav, i da ne odgovora više duhu suvremenog društva. Komunističke su partije osušile marksizam i ideologiju; one su u komunističkim zemljama postale birokracije i sasvim su otuđile i narod i svoje pristaše od ideologije. Što je najgore: sva se inteligencija otuđila od marksizma, jer se u vlasti komunističkih partija osjeća vrlo otužno i nevoljko. I tada čak reče i ovo:

—Ja stojim na stanovištu, da mora biti privatne svojine, jer je ista ipak podloga čovjekove slobode. — Pomislih:

osvojila ga je Amerika. Nisam bio daleko od tog dojma. Na moju primjedbu:

—Pa Vi niste ne samo marksist, nego ni socijalist demokratskog tipa, on reče: —Ne! I kad ja spomenuh, da je čak i Proudhon bio protiv privatne svojine, on reče:

—Znam. — I tako dođosmo čak i do Rousseau-a, koji je prvi to izrazio, i protivu čega se, dodah ja, pobunio posebno Voltaire, on reče, da je sve od toga i počelo! Bez privatne svojine, nema slobode čovjeka! Na to dodah: —Ta vi niste kod kuće riješili niti jedan problem! Znači, sve treba iznova početi! Na to će Đilas:

—Da, nismo rešili niti jedan problem! Sve treba početi iznova! Nikada u povesti od Marxa, nastavi on, pa preko Lenjina do danas, nije bilo toliko pametnih ljudi, koji su počinili toliko gluposti, kao socijalisti i komunisti! — Na ovo sam dodao:

—Je li moguće, da se jedno društvo sasvim isprevrne i sruši i da se pobije na tisuće i tisuće ljudi, i da oni, koji to učiniše, zatim kažu, da su se prevarili, i da je sve to bila pogreška! — On se s tim složio i samo kimnuo glavom.

Vraćajući se tako iz dana u dan na naša nacionalna pitanja, bio sam iznenađen, kad mi je Đilas ustvrdio, da je s jugoslavenskog stanovišta lakše praviti kompromis s četnicima, nego li s ustašama. I to zato, što četnici hoće državu, pa i Jugoslaviju, dok je ustaše ne samo ne će, nego i idu za tim, da je sruše! Na moju sasvim jednostavnu primjedbu, da je to jasno, jer su četnici Srbi a Srbi smatraju Jugoslaviju proširenom velikom Srbijom, dok Hrvati znaju, da su oni građani drugog i trećeg reda! Prema tome, ja sam mišljenja, da ne može biti Jugoslavije pod takvim vidom promatranja.

Konačno me uvjerava, da ne misli, da će ni pod Titom, ni poslije njega u sistemu postojeće birokracije i nove klase igrati bilo kakvu ulogu. Ostaje intelektualac izvan svake akcije. Ja sam razmišljajući o svemu tome ipak bio zadovoljan, što sam sve čuo i što mi, zahvaljujući Đilasu, ne pada napamet vraćati se u zemlju!

Čitatelji će se iznenaditi, što sam toliko prostora posvetio mojim razgovorima s Đilasom. Pošao sam s pozicije, da Đilas to zaslužuje svojom pobunom, i protiv staljinizma, i protiv titoizma, jer i Tito nije bio ništa drugo, nego, kao i Staljin, neorijentalni despot, nego mitteleuropski austro-ugarski despot. Nitko koliko Đilas, u vrijeme rata, nije dizao u nebesa Staljina, da poslije i njega, kao i Tita, strovali u pakao. Poput Staljina, i Tito je imao svoj negativan stav u odnosu na marksističku inteligenciju. Obojica su bili zaneseni od vlasti. Kod njih je vlast morala biti samo totalna, ili absolutistička. Staljin nije trpio ni Lenjina, ni Trockoga, ni čitav niz vodeće inteligencije. On je osjetio, da ih mora eliminirati, kako bi mogao sazidati jaku ne socijalističku državu, nego *tout court* državu. Kroz dijalektičke diskusije i kroz pravdanja kroz Partiju i kroz Kominternu, to se nije dalo izvesti. Zato je trebalo eliminirati inteligenciju, u prvome redu Trockoga, arhitekta tako zvane «permanentne revolucije», koju je Staljin smatrao dimom i maglom. Suočen s Trockim, Staljin je imao kompleks malovrijednosti. Briljantnost, sveznalost i intelektualna univerzalnost razoružavala je sav Staljinov autoritet nad Partijom i međunarodnom komunističkom internacionalom. Zato je trebalo iščupati inteligenciju iz korijenja vlasti. Od Trockoga i Gorkoga preko Buharina do Babelja, trebalo je sve odstraniti. Kako više aristokracija i demokratsko-socijalistička inteligencija nije bila u opasnosti, trebalo je sada likvidirati inteligenciju. Isto tako i kulaka, novog vlasnika zemlje, jer stari feudalni zemljoposjednik nije više postojao. Iznad svega, trebalo je sagraditi državu na bazi vojske, naoružanja, napose policije, aparačika i nove klase, jer je treći svjetski rat na pomolu, bilo od ponovno oživljene njemačke vojne snage i posebno američkog kapitalizma, za koji je Staljin smatrao, da se sprema na novu križarsku vojnu protiv komunizma. Dok je, recimo, Lenjin gledao realno na američkog kapitalistu kao snagu, koja sve krize rješava putem trgovačkih i financijskih transakcija, dotle je Staljin vidio u američkom kapitalizmu novu snagu, koja ide za tim, da vojnički likvidira komunizam. Mira između ta dva sistema, prije ili poslije, ne će biti. Nije shvatio, niti vjerovao kapitalisti, jer je bio zadojen primitivnim marksizmom, prema kojemu je kapitalist okorjeli neprijatelj komunizma, što je, donekle, moglo i biti točno za europskog kapitalistu. Nikako za američkog, koji nije nikada ni čuo za marksizam, a što se tiče vlasti boljševičke, držao se je uvijek mišljenja: sve to može lako uzeti maha u dalekim zemljama, poput Rusije, nikako u visoko civiliziranim zemljama anglosaskih demokracija. Ako je danas, poslije Drugog rata, američki kapitalist svjesniji o opasnosti komunizma, to je zato, što ga je Staljin na

to naučio, tj. da je krajnji cilj komunizma zauzimanje vlasti na cijelom Globusu, bilo milom, bilo silom. Na našim pozicijama Đilas je igrao ulogu sličnu Trockome, i s pojavom njegove «Nove Klase» on je uspio Tita i njegovu državu prikazati onako što ona u stvarnosti i jest, *staljinističkom državom, zasnovanom na novoj klasi.* Razlika je samo u tome, što Tito nije ubio Đilasa, ali ga je ipak držao godinama u ledu tamničkih samica! Konačno, posvetio sam Đilasu čitav ovaj prostor, jer je njegova pojava 1968. u slobodi za nas sve bila osvježenje, da je marksizam-komunizam mrtav, i kao ideja, i kao praksa. A i zato, jer je razbio mnoge naivnosti slobodne inteligencije, kada je na Tita gledala očima Dedijera, neobjektivnog i plaćenog dodvarača i dvorjanika mitteleuropskog despota Tita.

Dodao bih i ovo: bilo je korisno razgovarati s Đilasom, da se sve ovo čuje i zabilježi, jer u svima razgovorima, koje sam imao s hrvatskim disidentima, nisam nikada uspio steći ovakav konkretan i jasan pogled na sve ono, što se zbilo i još uvijek se odigrava u Jugoslaviji, i što bi bilo, kad bi i došlo do treće Jugoslavije. Kod Đilasa, kao i kod svih hegemonista, prevladavalo je mišljenje, koje je on izjavio u «N. Y. Times»-u, 30. X. 1970., što poslije Tita: *«Mora se držati u pameti, da je Jugoslavija proizvod duha i žrtava srpskih država Srbije i Crne Gore, i od pro-jugoslavenskih Hrvata, Slovenaca i Macedonaca u njihovoj borbi protiv Turskog i Austro-ugarskog Carstva».* Konzekventno: veliko-srpski hegemon.

NEKOLIKO ZNAČAJNIH PUTOVANJA

OTKAKO se riješilo pitanje mojeg građanstva, mogao sam prihvatiti se nekoliko misija, kao i dati se na zanimljiva putovanja. Konačno, izravnom intervencijom Robert Morris-a, šefa senatskog odbora za imigraciju, koji je zbog neprekidnog odlaganja mojeg građanstva oštro osudio postupak new-yorških organa za imigraciju, bio sam telefonski pozvan pa je za sutradan bila utanačena prisega. Bilo je to siječnja 1957., dakle punih jedanaest godina od mojeg ulaska u U.S.A. U velikoj dvorani Suda našlo se nekoliko stotina kandidata za građanstvo. Jedan od činovnika uvodno reče, da se svi oni, koji su zadnjih godina putovali izvan zemlje, moraju prijaviti istome. Kako sam od dana otkako sam dobio prve papire često posjećivao Hrvate po Kanadi, javio sam se za riječ, prišavši stolu dotičnog činovnika. Zapitavši me za moje ime i ja rekoh tko sam, on ustane i, sav zbunjen, reče:

—Oprostite nam, mi smo Vas jučer pozvali telefonom, da se konačno riješi Vaš slučaj. Molim Vas, nemojte više spominjati ni Vaša putovanja, ni Vaš slučaj; Vi ste već građanin, odnosno ostanite tek da položite zakletvu, pa je stvar s Vama konačno svršena!

Biti građanin i putovati redovnom američkom putnicom ogromna je usluga, jer se čovjek ne mora više služiti vizama za posjete raznim europskim zemljama. To mi je i omogućilo sva daljnja i vrlo česta putovanja. Svakako, tri moja najznačajnija putovanja bila su u Španjolsku, Sovjetski Savez i Kubu. Ta sam putovanja opisao i u «Hrvatskom glasu» i u «Hrvatskoj reviji» i u američkoj štampi. Ovdje ću ih dati tek u glavnim potezima.

Odmah nakon rata nastojao sam posjetiti *Španjolsku,* u prvome redu pokloniti se grobu Don Miguel de Unamuna i da eventualno ponovno vidim i posjetim nekoliko španjolskih

protu-Francovih intelektualaca. Bilo je to 1957. i 1958. Pošto sam se najprije poklonio Unamunu i na njegovu grobu, u Salamanci, kao i pred «Kućom Smrti», do koje je on živio i umro, zapalivši svoje ozeble noge s bracerom (grijačem za noge), stigao sam u Madrid, da se sastanem s disidentima, čija mi je imena dao Julian Gorkin, jedan od glavnih urednika časopisa «Cuadernos», sâm razočarani ljevičar. Bilo je sasvim prirodno, da sam se najprije sastao s glavnim vođom intelektualne opozicije, Dionisiom Ridruejo, koji mi je u dva dana dao savršenu analizu Francove Španjolske. Franco ne će nikada sići s vlasti, govorio je, osim kad umre. Ridruejo nastavi:

—Kad Franco razgovara tek s nekoliko visokih crkvenih dostojanstvenika, on im uvijek, ponavljajući riječi, koje je tadašnji premijer govorio Izabeli II., saopći: *«Ja nemam neprijatelja, ja sam ih sve poubijao i ja ne vodim brigu o onima koji su ostali!»* To i definicija Ortege y Gasset-a o pravoj naravi španjolske diktature: «Diktatura zaslađena korupcijom», tj. ako ga ne možeš kupiti, otkloni ga — svakako su dvije najtočnije interpretacije Francova režima. Nije bilo sumnje da tko god je vidio Španjolsku odmah poslije građanskog rata, nije mogao zanijekati, da se zemlja nije za ova dva desetljeća podigla ni izgradila. Intelektualci u opoziciji smatrali su, da bi se to isto bilo odigralo, čak i snažnije, da su oni bili na vlasti. Ali kod svih njih vladalo je jedno jedincato raspoloženje: —*sve, samo ne komunizam.* Razgovarajući s Ridruejom, posebno na moru, u Tamariu, bio sam uvjeren, da bi mogao dati omladini jedan snažan nov elan u pravcu ostvarenja slobode. Jedan rukovet inteligencije, s kojom sam razgovarao, među kojom su bili Julián Marías, Doktor G. Marañón, E. Tierno Galván, F. Jiménez, L. Aranguren, podsjećali su me mnogo na generaciju 1898., generaciju velikog duhovnog preporođaja, koji su izveli i Unamuno i Ortega y Gasset, čije sam glavne spise čitao. Ali, nad svime vladala je ipak Unamunova dilema: *ako ne možemo europeizirati Španjolsku, zašto ne bismo hispanizirali Europu.* Kod toga je bio najagresivniji sâm Ridruejo.

Tek i kod svih njih vodili su se beskonačni razgovori, kao i kod nas hrvatske inteligencije. Madrid je za njih bio ono, što je za nas Beograd, grad centralističke hegemonije. Ta mržnja na Madrid i na Kastilju bila je posebno potencirana kod

katalanske inteligencije. Katalanski pjesnik Carlo Riba i mladi katolički demokrat José M. Piñol, José Pla, nestor katoličkog žurnalizma, José María Castellet i Lorenzo Gomis, od katoličke ljevice, govorili su o Kastilji kao zemlji, do koje nije nikada prodro zapadni utjecaj, nego gotsko-bizantski, dok je Katalonija sva prožeta čistim rimskim utjecajem. Neki od njih poveli su me na Montserrat, gdje me je primio Abat Aureli M. Escarré, koji mi je razvio tezu o tome, kako se Katalonija mora osloboditi kastiljanskog utjecaja, jer će inače uginuti. Kad god sam posjećivao stanove katalanskih autonomista, oni su s neobično mnogo ponosa pokazivali izdanja grčkih i rimskih klasika u katalanskom prijevodu, primjećujući čak i to, da kastiljanski prijevodi nisu autentični, tako da su oni i radi preciznosti nastojali imati svoje prijevode na svojem jeziku. Nisu voljeli Unamuna, jer da je on u svojem traženju, da kastiljanski jezik bude zajednički jezik Kastiljanaca i Baska, prihvatio veliko-hipansku hegemonističku tezu Kastilje. Katalanski su intelektualci smatrali Kataloniju progresivnijom, modernijom i svakako kulturnijom od Kastilje. Kao i kod nas, kad bi se stranac pojavio u Zagrebu, imao bi sasvim drugu sliku stvarnosti od one, koju je dobio boraveći i gledajući na jugoslavenski problem iz Beograda. Nigdje, koliko u Barceloni, kao i u Bilbau kod Baska, nisam se toliko osjećao kao da sam u Hrvatskoj, kao tih godina! Koliko kastiljanska, toliko i katalanska inteligencija bila je sva negativna, kad god je bila riječ o američkoj politici. Svi su oni željeli, da se američka politika što više angažira za njihove probleme, bilo nacionalne, bilo privredne. Iako je američka vojna baza značila zamjernu privrednu pomoć cjelini zemlje, oni su preko svega tog prelazili negativno. Kako je američka politika pred alternativom, da bi pad Franca mogao značiti prevlast komunizma, podupirala diktaturu, to je i opet i u ovoj zemlji bilo otvoreno pitanje: da li je Amerika uopće zainteresirana u širenje demokracije ili u daljnje održanje diktature, tako da se Franco mogao smatrati sigurnim, sve dok je živ!

Na povratku u Pariz, gdje je bilo sjedište Kongresa za Slobodu kulture, *Congress for Cultural freedom,* kojem su stajali na čelu Raymond Aron, Sidney Hook, V. Nabokov i mnogi drugi, ja sam zagovarao, da se španjolskoj inteligenciji mora pružiti svaka pažnja, kako se ne bi osjećala usamljenom, izgubljenom i provincijalnom u trenutku, kad su inteligen-

cije čitavog svijeta gledale na New York kao na središte slobodna svijeta. I usprkos mnogim neshvaćanjima, neki su od španjolskih intelektualaca bili pozvani od velikih američkih sveučilišta na jednogodišnji boravak, kao i na međunarodne kongrese. Trebalo je, naime, vojničku suradnju pojačati kulturnom suradnjom inteligencijâ iz zasužnjenih s onima iz slobodnih zemalja.

Ne bih mogao ovdje ne zabilježiti, da sam se u Madridu ne samo sreo, nego i dugo razgovarao s Pavlom Tijanom, jednim od najkulturnijih hrvatskih intelektualaca. Njemu i Nedjeljki Luetić, njegovoj ženi, piscu jedne od najpotresnijih knjiga o stradanjima u Hrvatskoj, *«Krov i Kruh»*, dugujemo, što su iz Madrida radiom godinama obavještavali Hrvatsku o pravom stanju u svijetu i prenosili čak i članke iz našeg slobodnog tiska. To, razumije se, danas nije moguće! Protuslovlja našeg vremena. Za vrijeme Franca bilo je slobodno obavještavati jedan zarobljeni narod o zbivanjima u vanjskom svijetu. Danas, u vrijeme demokracije, nije moguće! Slično se zbiva ne samo u Madridu, nego i u Washingtonu s «Glasom Amerike», gdje se hrvatski jezik zove «srpsko-hrvatskim», jer najveća većina speakera misle i govore srbijanskim stilom i naglašavanjem. Rastajući se od Španjolske u svojem eseju *«Meditacije u Salamanci»* (Hrvatska revija, IX, br. 4 (36), prosinac 1959.), zaključio sam: *«I kao što se roman španjolske tragedije nije završio, tako se i onaj naše ne zaključuje. Na svima obalama Mediterana dižu se narodi, mladi i stari, da obračunaju sa starim svijetom i otvore putove novim osjećajima slobode i nezavisnosti. Taj najzaostaliji dio svijeta, koji je bio središte naše civilizacije, ognjište naših vjera, središte naše kulture, budi se ponovno u ovome novom preobražaju stoljeća. Pitanje je veliko, da li će on uspjeti pronaći, kao i u najstarija vremena, granice čovječjem traženju. Bitna uloga Mediterana bila je, da je uvijek znao pronaći sklad između čovjeka i Boga, između mogućega i nemogućega, između anarhije i poretka. Veliko je pitanje, da li će on to znati pronaći sutra. Svakako je važno, da se ljudsko sačuva u tehnološkom razvoju svijeta».*

Drugo značajno putovanje bio je izlet u *Rusiju* godine 1959. Sveučilište Fairleigh Dickinson University u New Jersey-u odlučilo je poslati jednu grupu profesora povijesti i političkih znanosti u posjet Rusiji. Sveučilište je snosilo sve

troškove za svoje profesore, dok su supruge, koje su namjeravale pratiti svoje muževe, morale same snositi troškove. Tako sam ja poveo i Ninu, koju je jako zanimala Rusija. Krenuli smo iz New Yorka preko Portugala u Afriku, naime u Nigeriju, Ganu, i zatim preko Egipta u Tursku i u Beč, odakle smo letjeli preko Lavova, Kijeva, Moskve u Lenjingrad. Pred odlazak vršile su se posebne pripreme. Neki su od nas popravljali ruski jezik, i razumije se, sve ostalo iz povijesti, što je bilo potrebno. Ja sam u svojem stanu održao nekoliko sastanaka s Kerenskim, Borisom Nikolajevskym i mladima sovjetskim disidentima, koji su često ionako posjećivali moj stan. Zanimljiva obavještenja davali su nam dva američka novinara, Isaac Don Levine i Eugene Lyons, koji su boravili u Moskvi tridesetih godina, kao izvjestitelji vodećih američkih listova. Pred dolazak u Rusiju zastali smo u Portugalu, gdje smo pod Salazarovom diktaturom osjetili jako pomanjkanje ljudskih prava. Ali ipak diktatura nije bila ni toliko totalitarna, ni tako nehumana kao u Francovoj Španjolskoj ili u Titovoj Jugoslaviji. U Gani se osjećalo kritično stanje, potencirano pomanjkanjem organizacije vlasti, uslijed općeg pomanjkanja političke i tehničke klase. Koliko u Gani, toliko i u Nigeriji, gdje je stanje izgledalo solidnije, osjećale su se teške i složene dileme trećeg svijeta: sukob između ekonomike slobodnog podhvata i kolektivističke komunističko-socijalističke diktature proletarijata. Kako u tim zemljama i nije bilo ni srednjeg staleža, ni proletarijata, jasno je, da je zbrka bila bezgranična. Inteligencija je bila podvojena između one, koja je gledala prema Rusiji, i one prema Americi. Amerika je zamijenila, iako se ona od toga čuvala, britansko i francusko carstvo. Ono što me je shvatljivo iznenadilo, bilo je, da smo, silazeći s aviona u Logosu, odjedamput čuli izvikivanje mojeg imena. Bio sam više nego iznenađen, jer tamo nisam nikoga poznavao, da bi me čekao na uzletištu. Radilo se o nekoliko mladih profesora, koji su me pozivali, da isto veče održim predavanje o Titovu komunizmu. Čitali su, naime, moje priloge i u «Reader's Digest»-u i u drugim američkim časopisima pa su željeli, da razuvjerim neke od njihovih kolega, koji su naginjali marksizmu i komunizmu, u iluzornost tog iskustva. Moji su se američki kolege iznenadili, dokle je dosizala moja reputacija, da se za mene čak znalo u zaostaloj Africi. Težak dojam na sve nas ostavio je Kartun u Sudanu, koji sav leži na obalama plavog Nila.

Razgovori s inteligencijom bili su uvijek isti: radi čega se U.S.A. ne angažira, da zauzme pozicije Britanskog carstva, jer je Rusija na putu dâ, u odsustvu Zapada, postepeno zarobi sav Afrički rog. Odsustvo i naivnost američke diplomacije, posljedica neodređene politike u Washingtonu, pojačavali su ne samo strah od sovjetske poplave, nego i posvemašnje zauzimanje čitavog sklopa naroda, koji su se bojali samo jednoga: *potpasti pod vlast Rusije.* Propast Osmanskog carstva, za kojim je slijedilo Britansko carstvo, u kojem se arapski svijet nekako snalazio, osjećalo se u strašno zabrinjavajućem kaosu Egipta. Niz državnih udara završio se je u privremenoj konsolidaciji Nasserove diktature, kroz koju se Moskva sve više jačala. Na sveučilištu, u razgovoru s inteligencijom mogli smo osjetiti protuslovna osjećanja: 1) mržnju na Washington, što podupire i izgrađuje Izrael; 2) osjećanje odgovornosti američke diplomacije, što se jače ne odluči na potporu moderniziranja Egipta, i, konačno, strašna ali podsvjesna i tiha bojazan od Moskve, koju nameće američko samoodricanje u tome dijelu svijeta. Kako sam otprije gledao Piramide, za mojeg višegodišnjeg grčkog boravka, sve sam svoje vrijeme utrošio u razgovoru s egipatskim sveučilišnim svijetom, zahvaćen jednim osjećajem, koji me nikada više ne će napustiti, kad god budem posjećivao Balkan i Bliski Istok. Taj bi se osjećaj mogao označiti slijedećim zaključkom: čitav takozvani treći svijet, bilo da je ostao onakav, kakav je bio u poluslobodi, bilo da je već bio zarobljen komunizmom, bio je iznenađen, da se je Amerika kod svega toga ponašala kao neka nevina, naivna i neiskusna sila, iako je za svaku intervenciju, bilo putem mira ili nasrtaja, imala nenadmašivu materijalnu snagu! Dok se sovjetsko-komunistička propaganda na sva usta, na svima stranama derala protiv «američkog imperijalizma», dotle je u svima tim zemljama vladao ili prijetio da zavlada sovjetsko-komunistički imperijalizam. I tu sam se neprestano sjećao Tocquevillea, koji je predviđao, da će najstrašnija vremena biti za Ameriku, kad ona bude prisiljena da uzme u obranu svijet, kome prijeti ruska opasnost. I što je najteže, kada god se neki marksist na tome putu našao, da napadne američki ekspanzionizam, moji američki kolege bili su više nego sretni, da se s njim slože, ostavljajući meni, da zdravim pogledima obranim ili protumačim američku vanjsku politiku. U Carigradu smo zastali samo toliko, da se sastanemo s našim kolegama američkim židovima, koji su umjesto Egipta posjetili Izrael, i preko Beča krenusmo za Sovjetski Savez.

Na uzletištu u Lavovu pregled naše prtljage i dokumenata izvršio se normalno i bez ikakvih sitnih zajedljivosti, inače vičnih svima pograničnim vlastima. Sišavši na rusko tle, bijah uistinu duboko dirnut. Bila je to godina poboljšanja odnosa između dvije velesile. Moskovska izložba, na kojoj je i USA učestvovala svojom modernom funkcionalnom industrijom, zagolicala je sovjetskog građanina.

Silazak u Kijev ostavio je na mene još dirljiviji utisak. Taj sveti grad, kroz koji je istočno kršćanstvo ušlo u Rusiju, ostavio je na mene melankoličan utisak. Ne mogu ni danas zaboraviti, kad sam stepenicama silazio iz svoje hotelske sobe u blagovaonicu, susret s jednim ruskim svećenikom. Bio je krupan, sav odjeven u crnu mantiju, preko koje se na prsima sjajio zlatni (ili pozlaćeni) križ. Predstavim se, srdačno ga pozdravivši. I dok sam poljubio njegov križ, on me zapita: —A okud Vi? Ja odgovorih: —Iz Amerike. Ja sam Hrvat. — Na što će on: —Ah, Vi Serb! — Ne, Hrvat! — E, to svejedno. Slava Bogu! — Rekoh sebi: ruska duša. Hotelska soba staromodna. Rekoh ženi: kao iz Čehovljevih drama! Stol zakovan, ne može se pomaknuti, voda, odnosno cijevi ne rade. Za vrijeme ručka hrana sporo stiže. Prije no što stignu jela, narudžbe prelaze nekoliko kontrolnih ruku, što znači pretjerano zakašnjavanje posluživanja jela. Pođem prema kuhinji, da se raspitam za uzroke zakašnjenja, ali tamo nitko se ne uzrujava, niti žuri. Oficijalne, koje čekaju na hranu, raspitkuju se otkuda smo. Kad rekoh, da smo Amerikanci, one me upitaju: —Zar i tamo ima Evreja? Ja potvrdim. — Jest, dodah, u Americi ima Evreja. — A što oni rade? — jako se zanimaju. Ja im odgovorim: —Pišu i trguju. One odjedamput na sav glas: —Tože tu, trguju i pišu! Iznenađene, ne mogu da se dovoljno načude. Zaključim: kako vidite, svijet je malen, i svugdje sličan! One udare u smijeh! Posjećujemo čuvenu kijevsku lavru. Ispred ulaska stoje ispisana tumačenja: balsamirani mrtvi svetitelji nisu takvi od svoje smrti, uzdržavani su čitava stoljeća posebnim kemijskim intervencijama, poznatim još iz egipatskih vremena. Začudo, slična uputstva ne stoje ispisana ispred Lenjinova mauzoleja. Takvi postupci znače, da u Kijevskoj lavri idu za tim, da kod hodočasnika ubiju svako vjerovanje, da su leševi svježi, uslijed djelatnosti nekog čuda, dok kod Lenjina ostavljaju da mase povjeruju,

da se ipak radi o nekom nadnaravnom čudu. Narod se u oba slučaja križa s tri prsta nekoliko puta. Razgovaramo s dvoje, troje mladih ljudi. Spremaju se u samostan, da završe teološke nauke. Kad ja ispustih izazov:

—Imam osjećaj, da je ruski narod zaboravio Boga! — oni se strašno razljute i u znaku protesta odgovaraju:

—To je laž! Nije ruski narod zaboravio Boga! Naprotiv, da nije ovih vragova, ta bi se vjera još snažnije osjetila. Ne daju vrazi! — Upuštamo se u razgovor. Oni tumače, kako ipak mladost ide na tisuće u samostane. «Ne vodite računa o episkopima. Oni se prodavaju vrazima. Za dobre plaće i svjetovne usluge! Sada ih darivaju i kupuju automobilima! Ali narod, ruski narod, nastavljaju, vjeruje u Boga!» Prilaze nam kroz grad učitelji, koji nam se približuju, i žele pod svaku cijenu da nas uvjere, da je ruski narod radikalno protiv rata. Iznenađeni su, da Amerikanci, inače od prije poznati kao miroljubljiv narod, pripremaju rat, i to atomski rat! Preporučuju nam, da se na povratku kod kuće borimo protiv atomskog rata! I da uvjerimo američki narod, da ruski narod hoće samo mir. I ovdje moji kolege sasvim povjeruju, da je ne samo ruski narod, nego i sovjetska vlast zadojena idejama vječnog mira! Pitam jednog prolaznika, da li je on Rus ili Ukrajinac. On odgovori, da je on sovjetski građanin, ali Ukrajinac.

Žurimo se na uzletište. U zrakoplovu mnogo seljačkog naroda. Nose sa sobom košare ispunjene hranom, povrćem i voćem. Vele, da idu k svojima u Moskvu i nose im darove, koje rađa zemlja izvan kolhoza. U okolini Kijeva posjetili smo nekoliko kolhoza. Ono, što nas je najteže iznenadilo, bilo je da nismo bili u stanju razgovarati izravno s kolhoznicima, nego s rukovodiocima kolektiva. Ali ja sam se nekako namjerno izgubio i pogledao na kolhozničke izbe. Otrag svake izbe bio je mali ograđeni vrt, privatno vlasništvo kolhoznika, u kome je bilo krumpira, povrća, i mnogo peradi. To je isključivo osobna svojina, za koju smo na privatnim trgovima u Moskvi saznali, da seljak nosi na prodaju svoje privatne proizvode, kako bi zaradio nešto novca za svoje osobne potrebe: duhan, kavu, čaj, šećer i ostalo. I poklone zemlje, koje sam vidio u osobnoj prtljazi seljaka, mogao sam uključiti u takvu izmjenu dobara, zakonom toleriranu. Automobilski put od uzletišta do središta grada Moskve moderan i jako prostran, daje utisak ulaska u velegrad. Hotel, iako ne

najmoderniji, kao u kakvom europskom gradu, ipak mnogo ne zaostaje. I tu se osjeća kako vodne cijevi ne rade u punoj mjeri. Na svakom katu ima nadzornica, koja pogleda na svakog prolaznika, kako se on pojavi, držeći ispred sebe knjigu, kao da čita. Zaustavim se i zapitah je, da mi pokaže knjigu. Iznenadih se: Oblomov. Zapitah je, kako to da čita tu knjigu? Ona konkretno odgovori: —Zanima me, kako su ljudi nekada živjeli! — Zapazih: Inteligentan i opravdan odgovor. Posjećujemo Moskvu: uglavnom muzeje moderne i starije umjetnosti, narodnu biblioteku, u kojoj je hrvatska književnost odvojena. «Srpsko-hrvatske» oznake, kao u zapadnim bibliotekama, nema. Zapanjujuće su crkve arapsko-bizantinske stilizacije u samom Kremlju, pretvorene u muzeje. Ruski posjetitelji neprestano se križaju ispred ikona, iako ispred njih ne gore svijeće. Ogromna su bogatstva sačuvana i pretvorena u umjetničke vrijednosti. Zid, koji okružuje čitav Kremlj ogromnih zdanja, u stilu je toskanskog rustika. Tvrdi jaki kameni zidovi. Gradili su ih toskanski majstori. Slaven, s izuzetkom Hrvata iz Dalmacije, nema graditeljskog ni instinkta, ni talenta. To se vidi najbolje sada iz takozvanog neo-klasičnog, da ne kažemo nešto gore, Staljinova stila. Ne smije se nikada zaboraviti, da se Staljin smatrao najvećim arhitektom i najsavršenijim lingvistom!? — Zar to niste nikada znali? — reče mi čuvar u jednom muzeju Revolucije. Sve je moguće! Ali i to, da je Staljin još uvijek sve-prisutan, o tome nema niti malo sumnje! Stojimo u redu, koji treba da nas uvede u Lenjinov mauzolej. Čekamo manje od domaćih. Netom nas zapaze, da smo stranci, uvode nas svečano, udaljujući nas od domaćih. Lenjin je sav blijed, čist vosak. Staljin do njega sav rumen, kao da je jučer zaspao, debeljkast i lisičjeg izgleda. Cinički podsmijeh ciničkim pogledom. Mali ruski svijet prilazi i križa se s tri prsta, kao ispred ikone, što svjedoči stanovitu popularnost. Slaveni vole svoje krvnike. Bilo da su carevi, bilo vrhovni rukovodioci. Centralnog komiteta KPUSSR i J. Klanjaju im se, ližu im ruke i pete, i križaju se na njihovim grobovima. Mi još uvijek vjerujemo u ljudska prava i u potpuni znanstveni oblik marksizma, oslobođen svih faraonskih i sredovječnih simbolizama i prerogativa! Narod voli da ga se vara, laže, bije, muči i truje. Sve to osjećam na svakom koraku, šetajući Moskvom.

Kad me odjedamput prekine jedan stari poznati glas. Bila je to Anabel Bučar, mlada inteligentna Amerikanka, koja se

izgubila u daljinama Rusije. Druga hrvatska generacija rođena u Americi, Bučar je radila kod nas u Jugoslavenskom Informacionom centru na Petoj Avenidi u New Yorku, gdje je bila pridodana banu Šubašiću kao njegov tajnik, sve dok se naš Centar nije zatvorio. Zatim je bila prihvaćena od State Departmenta i pridodana, radi svojeg znanja ruskog jezika, američkoj ambasadi u Moskvi. Napuštena i zlostavljena od jednog američkog diplomate, Anabel je napustila ambasadu i ostala u Moskvi, gdje se vjenčala s jednim ruskim umjetnikom, s kojim je imala i sina, kojeg nikako nije htjela napustiti. Netom je stigla u našu hotelsku sobu, odmah nam reče, kroz jednu značajnu grimasu straha, da je najbolje, da iziđemo na ulicu na čisti zrak. Na ulici nam je saopćila, da nije u hotelu htjela govoriti, jer su sve prostorije podložne posebnim napravama, koje hvataju svaki razgovor. Rekla nam je, da povremeno radi u sovjetskom radiu, namijenjenom američkom slušateljstvu: Moskva govori, i da je tako saznala, da smo stigli u Moskvu, jer da je i naše ime bilo na popisu putnika. Bila je nesretna. Živjela je u stanu, gdje žive mnoge obitelji, s kojima nema nikakve veze. Rado bi se vratila u Pittsburgh, gdje je bila rođena, ali sumnja, da će joj to poći za rukom. Potpuno razočarana u komunizam, govorila nam je, da je to ne samo mišljenje, nego i uvjerenje cjelokupna ruskog naroda. «Mi i oni» — tako glavnina ruskog naroda misli i govori o odnosima naroda s onima, koji su na vrhu rukovodstva. Život je jako skup. Uvjerili smo se i sami, kad smo posjetili velike magazine. Svaki je predmet dvostruko skuplji, nego li u New Yorku. Osim toga, mogućnosti izbora nikakve. Pribojavala se vraćati kući i zbog oca, koji je ne bi priznao za kćer, kad je napustila Ameriku! Zanimala se za sudbinu Šubašića; i kad sam je obavijestio o cjelini sloma naše politike, bila je još tužnija. Posjetili smo moskovsku izložbu, i to američki paviljon s čuvenom američkom kuhinjom, u kojoj je predsjednik Nixon debatirao s Hruščovom o sovjetsko-američkim odnosima. Taj Nixon-Hruščovljev dijalog bio je na raznolike načine proširen i među Rusima, za koje je jedini raj na zemlji još uvijek Amerika! Ta basnoslovna kuhinja okuplja ponajviše promatrača i posjetilaca. Osjetivši, da smo Amerikanci, dva mlada Rusa, muž i žena, pitaju nas, da li tako uistinu izgleda američka kuhinja i da li je pristupačna širokim slojevima, ili je mogu imati samo kapitalisti? Mi rekosmo, da to nije ništa posebna. Oni insistiraju, da li je i mi imamo, i kad rekosmo: još i bolju, oni se iznenade i odmah nas zapitaju, koje nam je zvanje. Rekosmo profesori. Na to pokažu znakove nevjerovanja, dodavši, da nije moguće, da učitelji toliko zarađuju, da mogu imati takvu tehnički savršenu kuhinju!? Nismo ih uvjerili. Izgleda, da je svaki Amerikanac imao slične razgovore sa svakim Rusom, koji se tu nalazio. U jednu riječ: Nixon-Hruščov razgovor se nastavljao za cijelo vrijeme trajanja izložbe, koja je imala za cilj, da skrene pažnju svjetskoj javnosti na tehnički progres preporođena Sovjetskog Saveza.

Svakako, vrlo zanimljiv bio je naš posjet grupi profesora na moskovskom sveučilištu. Bili su to mahom profesori svjetske pa i američke povijesti, kao i političkih znanosti. Kad je jedan od mojih kolega predstavio moju ženu kao kćer Guglielma Ferrera i unuku Cesara Lombrosa, nekoliko je profesora pokazalo ogroman interes i otpočelo sa mnom i s njom dugačak razgovor. Svi su poznavali i jako cijenili Lombrosa, dok iako su manje znali za Ferrera, ipak su jako cijenili njegovu «Povijest Rima» te njegov anti-fašizam. Sasvim pogrešno smatrali su, da je Ferrerov pozitivizam ništa drugo, nego jedno specijalno izdanje marksističkog gledanja na rimsko društvo. Poneki su izražavali čuđenje, što Amerika ne gleda s više shvaćanja sovjetski eksperimenat, i što se i nadalje igra ratom, kao prijetnjom protiv sovjetske ekspanzije, za koju su smatrali, da je povijesno logična. Tu u blizini sveučilišta bili smo povedeni u jednu staru moskovsku četvrt, u kojoj se nalazio Tolstojev stan, kad bi on boravio u Moskvi. U prostranoj dvorani, gdje su se nalazile fotografije Tolstojevih i glasovir, za koji su nam kazali, da je pratio Šaljapina za velikih priredaba, koje su se, u prisustvu Tolstoja i prijatelja, priređivale, ja sam pronašao i fotografiju zadnje Tolstojeve kćeri, koja je živjela u blizini New Yorka. I kad je tumač ustvrdio, da su sva Tolstojeva djeca mrtva, ja ustvrdih, da je jedna od kćeri živa, i da još uvijek živi u New Jerseyu, u društvu ruskih prijatelja, tumač, inače žena, sva se uzbuni, i kao iz protesta odgovori, da ne vjeruje u moju tvrdnju. Na moje daljnje ponavljanje i opisivanje Tolstojeve kćeri, ona završi debatu istaknuvši, da su moje tvrdnje ili netočne, ili da se radi o jednoj mistifikaciji proturuskih elemenata, jer da sovjetska znanost, koja za to garantira, ne može nikako da se prevari! U Rusiji, kad sistem utvrdi za jednu ličnost, da je mrtva, iako je negdje živa, moraju je smatrati mrtvom.

To sam isto tako osjetio, nekoliko dana kasnije u Lenjingradu, kad nam je tumač kod Zimskog dvorca pokazivao prozor, kroz koji je Kerenski navodno pobjegao u sigurnu smrt, kad su tamo stigli boljševici, predavši ga narodnom sudu, koji je s njim brzo obračunao. I kad ja glasno rečem, da je ta tvrdnja netočna, jer da je Kerenski još uvijek živ i zdrav, da živi u mojem susjedstvu, i da sam ga sreo nekoliko puta prije mojeg odlaska na ovaj put, tumač, i opet žena, se pobunila. Ta moja vijest pala je na njenu glavu, kao neki težak kamen; nije se smela; u punoj prisutnosti odgovorila mi je, da ona ne može prihvatiti moju tvrdnju, jer da sovjetska povijest tvrdi, da je Kerenski ubijen u Rusiji voljom naroda. Kako su svi moji kolege isto tako vidjeli Kerenskoga uoči svojeg polaska, oni su se isto tako prenerazili nad takvim tvrdnjama. Ali ništa se protiv toga nije dalo učiniti! Stvar je bila utvrđena po službenim sovjetskim, tzv. povijesnim činjenicama.

Kako je gotovo nemoguće razgovarati s ruskim čovjekom na ulici i po parkovima, Moskva je na nas ostavila osjećaj duboke usamljenosti. Međutim, Crvena Ploščad, ogroman trg ispred Kremlja, po kome nema prometa, uz Katedralu Sv. Vasilja, davao je utisak euro-azijskog istočnog despotstva, koje još uvijek i pod marksizmom vlada nad bizantsko-pravoslavnom Rusijom. To smo u najvećoj mjeri osjetili i u bližnjem Manastiru Zagorskom, gdje i sada ruski narod dovodi bolesnu, sakatu i izobličenu djecu, da ih škropi svetom vodom. I tu se ja opet dohvatim jednog starca, koji mi je dozivao u pamet stare legende o ruskim romarima, koji šeću Rusijom od jednog svetišta do drugog, primijetivši mu, da je ruski narod zaboravio Boga. Jedan od čuvara, koji je tu prolazeći čuo i posebno, kad se romar uzbunio, niječući moju tvrdnju, pozove me, da pred odlazak dođem u njegov ured. On mi tada protumači, kako su moje tvrdnje netočne. Posebno je nastojao pobiti moju tvrdnju, da u ruskim crkvama nema nego starica, kazavši, da je to netočno, jer da su današnje starice bile mlade, kad su komunisti uspostavili vlast.

—Tako će, veli on, i sadašnji mladi biti stari, i naći se po crkvama! Bog nije nestao u Rusiji. On i nadalje živi. Crkve, kako vidite, su slobodne, i svatko može da ih posjećuje. Mi nismo rušili crkve, nego ih i dalje izdržavamo. I uistinu, kad smo jedne nedjelje posjetili crkve po Moskvi i po Lenjingradu, bile se prepune svijeta.

Poslije Moskve, Lenjingrad je ostavljao dojam jednog napuštenog grada. Iako najeuropskiji grad, koji ima Rusija, sa carskim palačama i širokim trgovima i avenijama, sav oživljen spomenicima careva i Puškina, davao je još uvijek utisak velike carske prijestolnice. Građani i građanke, koje šeću njegovim ulicama, ostavljali su utisak skandinavskog stila. Hotel, u koji smo morali odsjesti, bio je više nego prljav. Ali zato je šetnja po gradu bila ispunjena životom, koji je gledao više prema Europi, nego li prema Aziji. Petar Veliki je znao što je radio, kad je prijestolnicu Rusije gradio na Baltiku, a ne na domaku Mongolije. Samo je i to malo trajalo. Narod ga se, međutim, sjeća. Na njegovu grobu gore uvijek svijeće. I narod, gotovo uvijek, naziva grad Petrogradom. I opet iskustva s oficijalkama, s kojima jedino čovjek i može govoriti u hotelu. Idem po čaj. Oficijelka, krupna ruska žena, sjedi. Do nje je mlada djevojka. Upita me, otkuda sam, i kad rekoh, oficijelka usklikne: —Šta tako gorod Amerika? — Na što će njena kći: —Mati, Amerika nije gorod nego straná! — Majka zbunjena brani se: —Ja ne znaju! I kako bi, kad nisam učila škole kao ti! — odgovori kćeri. Saznah u daljnjem pričanju, da je mala tek stigla s Krima, gdje je boravila sa školskom djecom, nagrađenom zbog odličnih ocjena na ljetni odmor. Razlika u znanju kod te dvije generacije je ogromna. Mala je ispričala majci svo značenje Amerike, ne zaboravivši ipak dodati, da je U.S.A. kapitalistička i imperijalistička nacija, da su crnci progonjeni, sve ocjene koje staru oficijalku nisu mnogo uznemirivale. Htjela je od mene znati, kako se živi, i da li je Amerika uistinu tako bogata, kako se govori. I dok sam se ja žurio, kći je i nadalje uvjeravala svoju majku, da je kapitalizam neprijatelj čovječanstva i napose radnog naroda! U muzeju revolucije neobično sam se mnogo zadržao. Sva su ogromna platna slika pa i fotografskih snimaka posebno prepravljena. U najdramatskijim trenutcima Revolucije nigdje nema Trockoga i svih ostalih vodećih revolucionaraca, koje je Staljin likvidirao. Uvijek samo Staljin uz Lenjina. Spomenik Puškinu, Staljin čita Puškina. Falsifikati i mistifikacije! Da čovjeku stane pamet! Na groblju posjetim grob Dostojevskoga. Nimalo na visini. Komunisti ne vole Dostojevskoga. Lenjingrad je pun američkih i europskih trgovaca, koji mešetare bogatim krznima. Vele, da to znači ogroman uvoz dolara i druge zdrave europske valute. Mjesec je dana prošao. Mi se žurimo preko Helsinkija

u Stockholm. Po prvi put spavamo u čistom hotelu i peremo se u čistoj kupaonici. Kroz mjesec dana u Rusiji, kao da se čovjek nije mogao dovoljni isprati. Ono, što me je ponajviše progonilo u Rusiji, bio je neprekidan strah i oprez. Iz razgovora s američkim ambasadorom Thomsonom i s dopisnikom «The New York Timesa» osjetili smo, kako je težak život Amerikanca u Rusiji. Sve samo zatvorena obzorja. Finska i skandinavske zemlje osvajaju svojom civilizacijom. Ubija te osjećaj, radi čega se ta civilizacija nije mogla prebaciti sve do Urala? Rusija je imala dva utjecaja, s kojih se nikako nije mogla prebaciti u Europu. Najprije Bizant, isto tako zatvoren krug. I zatim marksizam, još zatvoreniji i totalniji. Kad bi se Marx, da je živ, pojavio u Kremlinu, uvjeren sam, da bi mu se desilo ono, što se desilo Kristu kod velikog Inkvizitora, kad su ga uvjeravali, da se nikako ne pojavljuje u narodu, jer da su oni, tj. njegovi sljedbenici učinili sve, što su mogli i morali učiniti, da ih odstrane od demonskog svijeta, koji bi ih bio zarazio svojim iskvarenim ideologijama, zasnovanim na lažima. A sami su istine pretvorili u laži! Spopadale su me tako misli o cezaropapizmu. O dva svijeta. O orijentalnom despotizmu, o kojemu je godinama razmišljao i pisao prijatelj Karl Wittfogel. Bizantsko-marksistički-lenjinistički-staljinistički dogmatizam, ispred kojega i Amerika može trenutno stradati, prevariti se i zastati. Kako probuditi svijet istine pred jednom dijalektičkom laži, za koju je ruski narod i suviše jednostavan i priprost, da se od nje obrani!? Međutim, u Stockholmu pa kasnije i u Parizu i u Rimu, kao i u New Yorku, nitko o tome ne samo da ne govori, nego ni ne misli. Ne tiče ih se ni Pasternak, ni Šolženjicin sa svim svojim zapomaganjem!

I uistinu, kad sam godinu dana poslije toga zamoljen, da posjetim Kubu, iznenadio sam se, da ima ljudi, koji u taj svijet idu za tim, da presade sovjetsko-rusko iskustvo! Slično onim našim djetićima-aktivistima, koji posjećuju Moskvu, pa mi se, u znak protesta svake godine jedamput jave otvorenom razglednicom, na kojoj stoji ispisano: Živjela sovjetska Hrvatska —August Cesarec— potpis nepoznat. Stigoh u Havanu dva-tri sata kasnije, sav presretan, što sam iz snijegom zasukana New Yorka odjedamput upao u žarko sunce. Tamo me je u National hotelu već čekala moja žena. Spopao me neki čudnovat dojam, kao da se nalazim u Beogradu 1945. Po

ulicama, sve sami «barbudosi», Castrovi partizani, zarasli u brade, neoprani i izmoreni, orni na daljnju borbu, hvatanje potencijalnih neprijatelja Castrova režima. Sličili su u svojim zaraslim bradama više na srpske četnike, nego li na partizane, koji su kod nas bili obrijani. Na moje raspitkivanje, kako to da kubanski partizani nose brade, odgovorali su, da je to Castrov stil, za razliku od Titova stila. Castro je šetao po gradu sav zarastao u bradu i zaprljan. Po cijelom inače lijepom i impresivnom gradu, odzvanjao je samo Castrov glas, koji se raznosio glasno-zvučnicima, kao pred dvadeset godina Titov u Beogradu. Američkih turista bilo je sve manje i manje. Osjećalo se, kako nestaju i vraćaju se kući. Antiamerikanizam bio je više nego jasan, upravo bučan i djetinjasto fanatičan. Na ulici i po hotelu, svi se boje ulaziti u bilo kakav razgovor. Te iste večeri Castro je otjerao španjolskog ambasadora, napavši Franca i njegove protektore u Latinskoj Americi i u Washingtonu. Vrlo malo Kubanaca a ponajmanje Amerikanaca, koji imaju interese u Kubi, vjeruje, da bi Castro mogao zavesti komunizam i prenijeti utjecaj Moskve na zapadnu hemisferu. Sjedim jedne večeri kod jednog bogatog Amerikanca, koji mi je preporučen od newyorških prijatelja. Vila mu je na jednom od vrhova Havane, odakle je najbajoslovniji pogled na more. Bogata i prostrana. Ja mu skrećem pažnju, da bi bolje učinio, da sve svoje interese prenese kući. On se nasmije i doda:

—Mi Amerikanci ne ćemo nikada dopustiti, da se preko puta Floride uspostavi komunistički i proruski sistem, koji bi predstavljao našu životnu opasnost. Radi čega držimo vojsku na otoku u Quandanamu? — Ja mu rekoh: —*I have news for you!* Mogu da Vas obavijestim. U Hotel Nationalu nalaze se već instruktori za preuzimanje komunističke vlasti, Rusi, Česi i Jugoslaveni! — On se zgrane. Ali ipak odgovori: —To je nemoguće. Radi se o turistima. — Međutim, slučajno preko noći u blizini moje sobe čuo sam češki, ruski i srpski. Ljudi govore: analiziraju Kubance, smatraju ih djetinjastima, nesposobnima i naivnima, i vele, da je zadnji hip, da ih povedu kako da preuzmu vlast. — Uputstava ima na pretek, primjećuju. Treba prijeći u akciju. Inače Amerikanci mogu da ih preteknu. Kad to rekoh nekim intelektualcima iz Kongresa za slobodu kulture, koji me po upustvima M. Josselsona iz Pariza uputio u Havanu, oni se snebivaju i uvjeravaju me, da je Castro bistar i pametan, i da on ne će nikada

dopustiti, da ga komunisti prevare. Njihovo je apsolutno uvjerenje, da Castro nije komunist, i da on to nikada ne će biti. Najbolja jamstva za to prisustvo u Castrovoj vladi dra Raoul Roa, ministra vanjskih poslova, koji i nadalje drži vezu s vanjskim misijama pa i s američkom ambasadom, i koji je sam jedan od vodećih članova kubanskog Kongresa za slobodu kulture. I uistinu, razgovarajući s Roa-om, bivam iznenađen, s kolikim me uvjeravanjem nastoji obodriti, da ni Castro, ni on nisu komunisti, niti misle zavoditi komunizam u Kubi. Međutim, malo zatim Roa je posjetio Jugoslaviju i vratio se oduševljen Titovim eksperimentom, pričajući, kako su u Jugoslaviji svi posjedi ravnopravno podijeljeni, kako svatko radi i sjajno živi, tržišta su prepuna živežnih namirnica i slične «stotinu i jedne noći» priče, s kojima se služe «korisne budale» iz slobodnog svijeta!

Tražim da se kubanski Kongres kulture sastane, kako bismo mogli raspraviti probleme slobode u samoj Kubi, danas i sutra, i zatim po ostaloj Latinskoj Americi. Do sastanka nikako ne dolazi. Međutim u *Casa de las Américas,* posebno stvorena ustanova s ciljem, da postane glavnim središtem za izmjenu latinsko-američkih kulturnih veza, održava se sastanak najradikalnije grupe mlade kubanske inteligencije, koja stoji na gledištu, da je Kubi potreban komunizam, i to titovskog ili Maovog tipa. Diskusija se vodi između trojice mladih kubanskih intelektualaca i poznatog meksikanskog pisca, Carlos Fuentes-a. Predmet rasprave je: —Koja je uloga latinsko-američkog pisca u sadašnjem vremenu? U par minuta diskusija se pretvorila u agresivno napadanje Spedinjenih Država i samog Meksika, gdje je «revolucija promašila svoju svrhu, jer je stvorila debeo srednji stalež». Fuentes je bio vrlo jak u svojim odgovorima na kubanske napadaje, braneći Meksikansku revoluciju kao konstruktivnu i pozitivnu, istaknuvši, da je ista ostvarila ciljeve, koje je sebi uzela u zadaću, tj. ostvarivši agrarnu reformu i srednji stalež. Uz napadaje protiv Sjedinjenih Država, Kubanci su prešli na napadaje na Pasternaka, i to sa svim onim argumentima, koje na Zapadu rabi i širi sovjetska i komunistička službena propaganda. Za ove mlade ljude jedino bi rješenje kubansko-američkih problema trebalo biti revolucija, iako to ne kažu izričito, sovjetskog tipa u Sjedinjenim Državama. Drugim riječima, Amerika treba da

se povede Castrovim primjerom. Jedna druga grupa, u kojoj se nalazi priličan broj samostalne inteligencije, poput sveučilišnih profesora, a koji su mahom članovi Kongresa za slobodu kulture, vjeruje, da Castro mora pod svaku cijenu zadržati i razgranati svoju vlast, i da ga u tome treba podupirati. Njihovo je isto tako čvrsto stanovište, da Castro nije komunist, i da on ne će dozvoliti, da ga vode komunisti. Svi oni pripisuju razloge Castrove popularnosti činjenici, što je Washington podupirao skrajnu kubansku reakciju Batiste, i što se i suviše arogantno miješao u kubanske unutrašnje odnose. Jedan mi stari profesor reče:

—Castro, to su naša djeca, koja nama zamjeravaju, da se nismo dovoljno odupirali američkim utjecajima i poslovnim intervencijama na otoku, nego smo dopuštali, da nas Amerika smatra svojom kolonijom. I kao primjer navode mi, kako je Castro jako mnogo dobio u masama svojim popularnim sloganima. Kao npr. da se svi hoteli, u kojima su odsjedali američki turisti, pretvore u bolnice, otvorene masama.

Izdavač najpopularnijeg časopisa «Bohemia», dr. M. A. Quevedo, kojeg sam kasnije sreo u izgnanstvu, mnogo me raspitkivao, kako sam mogao znati, da će Castro uistinu i sâm postati komunist i zavesti sovjetski komunizam, odbijao je svaku mogućnost, da bi Kuba pala pod sovjetsku kontrolu! Što je najznačajnije, ova grupa nezavisnih intelektualaca bila je uvjerena, da Castro ne će zavesti komunizam zato, što oni poznaju Castra i znaju, da Castro nije komunist. Na moje sumnje u to njihovo uvjerenje, oni su i nadalje vjerovali, da su na pravom putu podupiranja Castra, jer ionako, uvjeravali su me, kad bi i Castro podpao pod utjecaj komunista, U.S.A. to ne bi nikada dopustila. Nikako da ih uvjerim u činjenicu, da oni sami moraju spriječiti Castra, da uvede komunizam u zemlji. Nisu uočavali svoja protuslovlja. S jedne strane, kritizirali su sve, što Amerika radi na hemisferi, kao negativno i nepopravljivo, dok su, u isti mah, bili uvjereni, da U.S.A. ne će nikada dopustiti uspostavljanje sovjetskog komunizma. I u slučaju Kube dešavalo se upravo ono isto, što se odigralo u svima zemljama, u kojima su demokratski frontovi ili prave revolucionarne demokratske organizacije pokušavale zauzeti vlast u koaliciji s komunistima ili samostalno. Jedini kubanski političar i vođa Narodnog demokratskog fronta, dr. A. S. Arango, iako je bio uvjeren, da Castro nije komunist, dozvoljavao je ipak, da bi on mogao biti

iskorišten od komunista. On mi je govorio, kako je sreo sovjetske i jugoslavenske komuniste, koji vješto govore španjolski, i kako su već odpočeli odgajanjem kubanskih, argentinskih, chilenskih i ostalih komunista iz Latinske Amerike. Upozorio sam ga, da ne vjerujem, da su to jugoslavenski komunisti, koliko čeho-slovački. Arango mi je priznao, da su komunisti preuzeli ključne pozicije u vojsci, policiji, sindikatima, privredi, nastavi i odgoju, kao i propagandi. On me je uvjeravao, da ipak drži, da postoje i jugoslavenski komunisti, jer u okolini Castra prevladava mišljenje, da bi Kubi ponajviše odgovarao titovski komunistički sistem. — Drugovi, kaže on, već raspravljaju o tome: kakav komunizam, da li sovjetski ili kineski ili titovski? U međuvremenu na Kubi prevladava glad! Iz Amerike se više ništa ne uvozi. Najveća zbrka kod inteligencije vlada u samom kubanskom Kongresu. Bilo je dogovoreno, da bi održali jedan javni sastanak, ali do toga nikako ne dolazi, jer se, osim glavnog tajnika, dra P. V. Aya, nitko ne usuđuje da sazove javni sastanak. Jedino, što smo uspjeli, bilo je, da je izdavač lista «Prensa Libre», Ulysses Carbo, ipak objavio, za vrijeme mojeg boravka u Havani, seriju mojih impresija iz Rusije, koje mu je Julian Gorkin poslao u prijevodu iz Pariza prije nekoliko mjeseci, ali koje se članke nije usuđivao donositi. Bilo je to vrlo korisno, jer je to stvarno bila jedina opozicija Sovjetskoj izložbi, koja se tih dana pojavila. Razgovarajući kasnije i s ostalim članovima kubanskog Kongresa, napose s predsjednikom dr. J. Manach-om, stekao sam uvjerenje, da su svi oni bacali svu krivnju na činjenicu, ako Castro prihvati komunizam, na Sjedinjene Države. Frustracija, nezadovoljstvo, razočaranje i sve ostalo skrivila je američka politika na otoku, koje je mladost bila zasićena. Kockarnice na otoku, zatim prodavanje žena i mladih ljudi Amerikancima, koji su tamo zadovoljavali svoje seksualne nagone, sve se je to ubrajalo u čitav niz odgovornosti. Dr. Manach mi je sasvim ozbiljno i gotovo znanstveno tumačio, da je Castrova pobuna ustvari revolt frustrirane mladeži protiv bogata strica Sama, tj. U.S.A. On je odbio, da se održavaju bilo kakve diskusije Kongresa i donose bilo kakve rezolucije: —Svako, govorio je on, javno napadanje Castra, znači stvarno raditi u korist komunista.

Na insistiranje kubanskih inteligenata, da je Amerika odgovorna i kriva za slom slobode i ekonomskog napredka na Kubi, mogao sam vrlo lako odgovoriti, da je upravo silan

razvoj Havane zasluga američkog kapitala dokaz o suprotnome. Sve bajke o tome, da je američki turizam predstavljao iskorišćavanje radne snage i sve ostalo, i da će hotelska industrija postati vlasništvo naroda, izrodilo se u novu stvarnost. Turizam je postao vlasništvo nove sovjetske klase i ostalih komunističkih zemalja, koje i nadalje iskorišćuju otok. Castrova najava, da će on pretvoriti monokulturu šećera u multikulturu, tako da Kuba ne bude isključivo zavisna od jedne velesile, izrodilo se u daleko strašniju stvarnost. Kubi je bilo naređeno, da umnoži mono-kulturu, tj. produkciju šećera, kako bi zadovoljila traženja Sovjetskog Saveza i ostalih komunističkih država, koje su nisu mogle dovoljno zadovoljiti kubanskim šećerom i kubanskim cigarama, za kojim je strašno čeznuo američki buržuj. Nova klasa je i tu zauzimala naglo položaj bivše stare buržoazije, koja se selila na Miami Beach i postepeno kroz bježanja kasnije i radnika i seljaka, u jednu riječ sirotinje, naseljavala Floridu. Veliki broj članova Kongresa, na čelu s glavnim tajnikom Aya-om, bježao je u američku slobodu. Mnogi su na tome bježanju i stradali, ostali i umirali na Portoricu, kao moj prijatelj Aya, čiju sam mu malu ušteđevinu i prenio na američko tle, predavši je njemu i njegovoj obitelji, netom se je oslobodio. I on i svi ostali nisu mogli da se dovoljno načude mojim točnim predviđanjima teške sudbine jedne od najšarolikijih zemalja američkog «Karibskog Mediterana», kako sam ga ja zvao. Malo zatim, gledao sam u Ujedinjenim Nacijama u New Yorku, kako se Castro klanja Hruščovu i Titu i pravi s njima, štono je riječ, krug, branjen teškom stražom. Kako je Tita na izlasku iz Staklene zgrade čekala mačja derača, ne samo Hrvata, nego i Srba i Slovenaca, još glasnija derača raznosila se kroz grad izbjeglih Kubanaca, tako da su obojica morala, da se što prije zaklone u tornjeve Waldorf Astorie. Tako sam ja dva puta u životu u toku od petnaest godina, od 1945. do 1960. doživio, kako dvije slobodne zemlje padaju pod jaram sovjetsko-komunističkog ropstva u trenutku, kad su očekivale pobjedu slobode u demokraciji! Politička vodstva, naoružana vojskama i strahovitim policijama, po sovjetskom planu i sistemu, zarobljavala su neupućene i iznenađene narode, koji su vjerovali, da ih slobodna Amerika ne će pustiti u ždralo sovjetskog despotstva. Nisam mogao da izdržim po Kubi onaj isti lament, koji sam slušao po Zagrebu i Beogradu: —Zar nas Amerika može pustiti pod jaram Rusije? Gdje se djenuše

Atlantske povelje i Rooseveltove «četiri slobode» i sve ostalo? — Kad posjetih američku ambasadu, gdje već nije bilo ambasadora, i upustim se u razgovor s političkim savjetnikom i iznesem mu sve moje utiske, on je samo mahnuo rukom, smijući se mojim predviđanjima, kazavši, da je ovo momentalni revolt djece, i da je američka vlada svjesna, da ne smije dopustiti, da se u njenom susjedstvu usidri sovjetska velesila: —Budite uvjereni, reče mi, da mi znamo što treba raditi! — Prošlo je od toga dva desetljeća! Castro je još uvijek sa svojim komunizmom na Kubi. Pokušaj, da Kubanci, uz podporu Amerike, oslobode svoj voljeni otok, završio je za vrijeme Kennedyjeva predsjedništva katastrofom na «Obali svinja». a da je sâm Kennedy bio ubijen od Castrove zavjere, nisam sumnjao od prvog trenutka, otkako se vijest probila u javnost. Svojim đacima, koji su mi zbunjeni i tužni tu vijest donijeli u razred, održao sam svoj komentar, koji su pozorno saslušali, zaključivši, da sam uvjeren, da je ubojstvo Kennedya zasnovano na Kubi i izvedeno po Castrovim agentima. Obavještenje o tome još se uvijek drži u tajnosti. U međuvremenu, tisuće i tisuće Kubanaca prelaze na američki teritorij, među kojima je i veliki broj inteligencije, koja je zanosno i umjereno podupirala Castra u njegovim vještim naporima, da zauzme vlast. Tako je izdajstvo inteligencije, i s latinske i s američke strane, sovjetski virus posijao svoje sjeme i na plemenitoj zemlji Latinske hemisfere, upravo na onom istom otoku, na kojemu je i Kolumbo uvozio Kršćanstvo u sve Amerike.

Vrativši se u New York, neobičan interes probuđen je u javnosti na alternativi: Castro socijal-demokrat ili komunist, anarhija ili diktatura sovjetskog ili kineskog ili titovskog tipa? «The New York Times», razumije se, stoji na stanovištu, da Castro nije komunist. Tezu brani njegov dopisnik Herbert Matthews, koji je pratio i zagovarao Castra u vrijeme njegovih gerilskih akcija. Hemingway isto tako istupa otvoreno u prilog Castra i brani svaku protu-američku revoluciju u Latinskoj Americi. Razumije se, sve dok mu Castro nije oduzeo vilu u Kubi. Kako tih godina posjećujem češće i Meksiko, tek tamo diskusija o mogućnosti ustaljenja Sovjeta zauzimlje ogromne razmjere u svima pravcima. Ima, naime, Meksikanaca, koji zabrinuto kimaju glavom, predviđajući, da njihova «korak-po-korak revolucija» ne bi mogla biti do te mjere efikasna, kao ova, koju Castro provodi nemilosrdno, bučno i

provokaterski. Washington tolerira. Čovjek se pita: što bi Moskva učinila, da je na isti način provocira Helsinki?! Na radio-diskusijama s mentorom Christopher Emmet-om, Ruth Fischer, negdašnja prijateljica Staljina, raspravljamo pitanje, kojim putem kreće Castrova revolucija, u pravcu miniranja zastarjelih feudalnih sistema u srednjoj Americi, koji se, nažalost, i nadalje uzdržavaju i vegetiraju podporom sjeveroameričkog kapitala. Kad će, konačno, Washington osjetiti, da mora novim potezima uspostaviti alternativu demokracije u tome dijelu svijeta? U međuvremenu, Castro igra svoju igru uz strašne patnje i stradanja kubanskog naroda.

Jedan put, koji sam kasnije ipak uspio ostvariti, bio je moj posjet *Svetoj Zemlji,* ali i *Izraelu.* U životu svakog putnika ili hodočasnika taj je put od ogromne vrijednosti. Duhovne u prvome redu, bilo da je hodočasnik židov, kršćanin (katolik, pravoslavac, protestant) ili musliman. O tome sam raspravio u jednom od svojih putopisa u «Hrvatskoj reviji», i teško bi bilo, da se na to vraćam, iako taj put neprestano nosim u sebi. Jedna je činjenica stvarna i jasna. Ta je, da se na tom mikrokozmu, ograničenom u prostoru, neprekidno odigrava tragična drama sukoba triju vjera, da ne kažemo i kršćanstva u ranijim vremenima. *Mojsije, Krist i Muhamed, tumači jednog Boga, nisu još dovoljno uspjeli da sjedine čovjeka kroz ljubav, mir i dostojanstvo.* Džamija na stijeni, Kalvarij i Getsemanski vrt, Betlehem kao i sva Galileja odzvanjaju duboko u unutrašnjosti čovjeka. Ali ono, što predstavlja tragičnu stvarnost sadašnjosti, to je svakako Izrael, sa svim svojim zakonitim pravima i dilemama. Šećući se kolima iz kraja u kraj do samih granica, spavajući po kibucima, zalazeći u sveučilišta i u redakcije listova, svugdje mi iskrsava ispred očiju teška dilema. Kad sam prije više od tri desetljeća bio u Libanonu, ta me je zemlja toliko osvojila svojom ljepotom, svojim mirom i svojom međunarodnom harmonijom, da me je podsjećala Švicarske. Kad sada otvorim televizor i gledam, kako se Beirut ruši pod izraelskim bombama, ne mogu a da ne zaplačem nad sudbinom i jednih i drugih i trećih u tome kraju. Kad zađem u palestinske krajeve i gledam onu vječnu sliku, kako muslimani sjede ispred svojih daščara, puše i razgovaraju, dok im žene s djecom na polju čeprkaju i kopaju zemlju voćnjaka, nisam se u stanju prisjetiti, da me je ta slika podsjećala takvih slika, kad sam putovao Bosnom. I

odmah me spopadala i ova muka: zar se i to jednog dana ne će i opet odigrati u onim predjelima naše zemlje, gdje su stare dileme neprekidan dio povijesti, krvava stranica, koja se neprestano ispisuje? Kratki otoci nacionalnih obilježja, strogo rastavljeni jedni od drugih, bilo vjerom, bilo jezikom, što sačinjava duboke kulturne razlike, ispunjuju putnika strahom svakako više nego radošću. Ona rasna i društvena difuzija, koju susrećemo u U.S.A., gotovo na svakom koraku, i gdje se države ne dijele po nacijama ili po rasama, nije se nikada ostvarila ni na Balkanu, ni na Bližnjem Istoku, ni, razumije se, u Sovjetskom Savezu ili, bolje, ogromnoj Rusiji. Za vrijeme carstava, bilo Osmanskog, bilo Britanskog, bilo Habsburškog, živjelo se ipak nekako u formalističkim zajednicama, pljuckajući jedan drugome preko puta. Otkako su carstva kroz dva rata propala i nestala, i bili smo prepušteni nama samima, mi kao da nismo u stanju pronaći nikakvo rješenje, osim zajedničkog iskorjenjivanja kroz klanja i krvave obračune između čitavih naroda i pojedinaca. Zadnji rat kod nas dokazao je, da nas zajedničko življenje nije nimalo sjedinilo. Još strašniji razdor razbija danas Palestinu. Nema izgleda mnogonarodnih zajednica, koje su bile oslobođene jednog te istog krvavog iskušenja! Američki primjer zajedničkog suživljavanja, zasnovan na zajedničkom nazivniku političke, nacionalne i ekonomske slobode i ravnopravnosti, poslije crnačkog oslobođenja, još uvijek svijetli nad svima sličnim primjerima, kao jedini uspjeh do maksimuma ljudske mogućnosti!

LJETA U TOSKANI: SUSRETI S KNEZOM PAVLOM

INAČE, za sve ovo vrijeme putovao sam kroz Europu, u kojoj se preko trideset godina neprekidno preko ljeta zaustavljam u Toskani, u jednom od najsmirenijih predjela Mediterana, gdje je priroda uljepšala i čovjeka do ogromnih mogućnosti. Tamo u Ulivellu posjećivala me je i moja majka s mojim sestrama, sve dok su bile na životu, i dobar broj hrvatskih intelektualaca iz zemlje, koji su me držali u intimnoj vezi s domovinom. Kako nisam u stanju spominjati imena, da ih ne bih izložio daljnjim progonima, u tim susretima osjetio sam duboko razočaranje marksista, koji su bili uvjereni, da se samo kroz marksizam može riješiti problem hrvatske nezavisnosti, dok je istina bila sasvim daleko od stvarnosti. Kod hrvatskog marksiste, koji je ginuo za ostvarenjem hrvatske ravnopravnosti sa Srbijom, osjetio sam iz tih susreta ponovno ne samo razočaranje, nego i put bez izlaska.

U Toskani, nedaleko od nas živio je knez Pavle. Sticajem sretnih okolnosti, on je naslijedio čuveni zamak ruskih carskih prinčeva iz porodice Demidov, koji se zvao Pratolino. Majka kneza Pavla bila je Demidov. Demidovljevi, koji nisu imali sreće da preteknu Romanove i preuzmu carsko prijestolje, jako su voljeli živjeti na Zapadu. Sredinom prošlog stoljeća oni su pokupovali ogromne zgrade i po Rimu i po Firenzi s ogromnim posjedima. Vila u Pratolinu pripadala je Medicima. U njenom vrtu nalazio se ogroman spomenik rijeci Tiberu, iz dlijeta čuvenog Giambologne. Jedan je od mladih Demidova pokupovao svo pokućstvo Napoleonove vile na otoku Elbi, tako da je sav zamak imao ogroman čar. Posjećivati kneza Pavla i kneginju Olgu u Pratolinu bio je uvijek pravi užitak. Za razliku od kralja Aleksandra, koji je imao stil balkanskog generala, Pavle je bio princ engleskog stila. Odgojen najprije u Petrogradu, zatim i to posebno u

Oxfordu, on je bio čovjek ogromne kulture. Ta se je posebno sastojala u poznavanju likovne umjetnosti, zatim života Renesanse, i konačno zapadno-europske povijesti. Jako načitan u nekoliko jezika, imao je stanoviti prezir za balkansku, svakako srpsku inteligenciju. Često bi mi znao kazati, kako ne razumije, da su Srbijanci mogli od Slobodana Jovanovića načiniti tako silnog idola, da su svakoga drugoga u usporedbi s njim zapostavljali. Njega Slobodan nije nikada zapanjivao! Pavle je njemu pripisivao «27. Marta 1941.», koji je, kao što je i točno, smatrao katastrofom i srpskog i hrvatskog naroda! Pavle je, naime, bio vrlo oprezan prema Britancima. Odgojen u njihovoj sredini, napose u generaciji Edena i ostalih, on se je lukavo čuvao od toga, da ga Englezi ne prevedu žedna preko vode i uvuku zemlju u rat. Međutim, velikosrpska inteligencija i poluinteligencija, pod vodstvom Jovanovića, oficira i podoficira srušila je sporazum s Mačekom, jedini vrijedan napor, koji je bio izveden u predratnoj Jugoslaviji, poslije unutrašnjih sukoba i razmirica, čak i Aleksandrova ubojstva. To, i s pravom, nije mogao preboljeti! Priznanje, da nije bio oprezan, koliko je trebalo na Balkanu, gdje su državni udari odlika političkih poteza. Isto tako često bi navraćao na Mišu Trifunovića, koga je smatrao tipičnim velikosrpskim čaršijskim politikantom:

—Došao bi k meni, da me vređa. Znao mi je postavljati —govorio mi je— i ovakva pitanja: —Mora da Vam nije lako... Mora da Vam je teško... Kako ćete se Vi s kneginjom Grkinjom izvući iz ovog balkanskog ćor-sokaka!? — Prosto da ga čovek izbaci iz sobe.

Imao je u sebi kompleks ženevskog izbjeglištva u domu svojeg strica kralja Petra, gdje su ga i Aleksandar i Đorđe neprestano zadirkivali zato, što je bio profinjen, civiliziran, engleski odgojen, i, konačno, što je imao više novčanih sredstava od njih; prihodi su mu, naime, stizali od Demidovljevih. To se moglo vidjeti i po tome, što su ga mnogi viđeniji Ženevljani iz gornjeg grada cijenili i s njim se družili. Mnogi su mu čestitali i posjećivali ga, kad je postao Regentom. U samoj Firenzi družio se sa čuvenim historičarom umjetnosti i sakupljačem renesansnih umjetnina, Amerikancem B. Berensonom. Poznavao je i Ferrera i Salveminija i, razumije se, talijanske prinčeve. Njegovi odnosi s Aleksandrom nisu bili najbolji zbog toga, što Aleksandar nije ni od koga tražio političkih savjeta. Kako mi je i Meštrović govorio, znao bi

na mahove preporučiti Aleksandru, da ne bi smio držati Pavla sasvim usamljenim, dok ga konačno nije ipak uvjerio, da Pavlu preda pažnju na pokroviteljstvo lijepih umjetnosti i muzeja. Međutim, kad je poslije Aleksandrova ubojstva vrhovna vlast pala u njegove ruke, Pavle je pokazao daleko više smisla, da se posveti rješavanju odnosa s Hrvatima, napose s Mačekom, nego li bilo tko u Beogradu, na Dvoru i izvan Dvora. On je u tome možda i nesvjesno slijedio britanski primjer, da se opoziciju ne smije previše dugo vremena držati izvan vlasti. To, što balkanski Beograd nije nikada ne samo prakticirao, nego niti općenito osjećao. Pavle mi je o tome često i govorio, kako Aleksandar nije nikako trpio savjete, koje bi mu i britanski i francuski predstavnici pokušavali davati u najblažim oblicima. Ali Pavle je glavnu krivnju bacao na čaršijskog politikanta. Znao bi tada po stoti put reći:

—Vi ne možete predpostaviti, kako su to pokvareni ljudi! Ono što Hrvat ne može zamisliti na političkom planu, to će srbijanski političar izvesti, načiniti, podvaliti! — I opet bi spomenuo Slobodana Jovanovića, Mišu Trifunovića i sve ostale. Kad su poslije Aleksandrova ubojstva dopremili njegovo tijelo u Beograd, Pavle je dobacio maršalu Dvora, generalu Dimitrijeviću:

—Gde Vam je, maršale, Kralj? — Obojica, Dimitrijević i Boško Jevtić, nisu našli jedne riječi, da se obrane! Kad je Uzunović išao u Dvor po Kraljevu ostavštinu, uvjeren, da je i on na listi kraljevskih namjesnika, Pavle ga je s malo riječi otpustio. I taj Uzunović bio je za njega primjer radikalskog čaršijskog politikanta, koje Pavle ne iz snobizma, nego iz opravdane zasićenosti s tim svijetom nije trpio, kao što, uostalom, ni oni nisu trpjeli njega.

Govorilo se o Pavlovu snobizmu, što je bilo netočno. Mi smo preko ljeta u Toskani često ručali u Pratolinu. Pavle i kneginja Olga posjetili bi u par navrata i naš Ulivello. Kako smo, preko ljeta u nekoliko mahova, imali ljetni kurz za naše đake iz Fairleigh Dickinson University, s đacima uglavnom iz New Jerseya, ja sam ga zamolio, da bi ih primio u svojem dvorcu na vrlo kratko poslije podne. Koliko knez Pavle, toliko kneginja Olga bili su toliko jednostavni i plemeniti, da su nas s đacima pozvali na čaj. Sve je ipak servirano kao na Dvoru s poslugom u livreji, kako je to uvijek kod njih bilo i za ručkom. Pavle je, pokazujući im ogromno

kiparsko djelo, rijeku Tiber Giambologne, održao kratko predavanje iz Renesanse, ali tako jednostavno i privlačivo, da je nekoliko đaka u svojim zadaćama zabilježilo mnoge od njegovih misli, navodeći ovim riječima: Kao što nam je Knez kazao! Za te mlade ljude, od kojih je najveća većina dolazila od običnog američkog srednjeg staleža, taj čaj s tim primanjem ostao je u trajnoj uspomeni. Kasnijih godina, kad se Pavle spremao rasprodati Pratolino, i mi ga više nismo vidjeli, osim tek pokadšto u Parizu, on je u svojim razgovorima bio širi od starijih političara u odnosu na Titovu Jugoslaviju. Priznavao je, naime, Titu ogromnu zaslugu, kako je sačuvao Jugoslaviju! Poznavajući velikosrpski elemenat u vođenju politike, napose u međunacionalnim odnosima, nije se žacao više puta kazati, da je to bilo skopčano ogromnim, gotovo nemogućim naporima. Vrlo dobro obaviješten o načinu vođenja politike po Titu, i to uglavnom od vanjskih predstavnika, i posebno poslije posjeta grčkog Kralja na Brionima, bio je vrlo širok u prosuđivanju komunističkog vezivanja raznolikih nacionalnosti, za koje je uvijek znao reći, da je to bio oduvijek najteži čvor jugoslavenske stvarnosti. U analizi komunističkog sustava i komunizma, bio je negativan, što je i shvatljivo. Uvijek se je jako zanimao za razvitak Sjedinjenih Država, koje je smatrao glavnim temeljem obrane Zapada od sovjetsko-komunističkog nadiranja. Ali, kad god bih ja stigao iz New Yorka i bio kod njega, prvo što me je znao upitati, bilo je ne toliko za političke djelatnosti Vladka Mačeka, koliko za njegovo zdravlje. Suradnja s Mačekom, za vrijeme Sporazuma, koji su «mudraci s Istoka» srušili, ostala je uvijek prisutna u njegovim uspomenama. Koliko Aleksandar nije trpio Mačeka, toliko ga je Pavle volio i cijenio. Vrlo često znao je to kazati i u prisustvu stranaca. Pavle je, poput Mačeka, osjećao, da se Jugoslavija može održati isključivo s politikom neutralnosti između zaraćenih sila. Zadnjih je godina svima opraštao, čak i Fotiću, koji ga je i javno za vrijeme rata ocrnjivao i optuživao. Moji su se neki čitatelji iznenadili, što nisam nigdje komemorirao Pavla poslije njegove smrti. Nisam to učinio ne zato, što sam znao, da bi se neki Hrvati, a i Srbi, razveselili, da mogu da ga udare *post mortem* kamenom, nego što sam namjeravao, da ga unesem u moje uspomene na jedan dostojan način. Međutim, kad ga je negdje u jednom američkom listu napao neki engleski novinar, ocrnivši ga, da je bio nacistički raspoložen, uzeo sam ga odlučno u obranu.

Glavni mi je argumenat bio: Pavle nije htio, iako poznat kao anglofil, da žrtvuje interese svojih naroda britanskim interesima, i dok su poneki srbijanski vojskovođe i politikanti uzimali britanski novac za svoje avanture, dotle je on odležao u afričkim pustarama Kenje. Da Pavla Hitler nije osvojio, Pavle je to javno pripovijedao, i to odmah poslije sastanka s Führerom. Nitko mi nije dao dublju analizu Führera od njega. Risao ga je ovako:

—Napet, težak u svladavanju živaca, nemoguć da uspostavi dijalog, odjedamput skoči, i odpočne monolog na jednom njemačkom jeziku, bez bilo kakvog stila, najvulgarnijih izraza, glas drhtav. Čovjek biva odmah obuzet nekom apokaliptičkom stravom, pojačanom jakim porastom živaca, koje oblija znoj. U rukama smo neodgovorna čovjeka, koji nema nikakve veze s državništvom! Sastanak završava brzo. Mussolini je ipak jači i ozbiljniji političar. Ima više takta s gostima i s pregovaračima. Dijalog mu je urođeniji. Jadna Njemačka, jadna Europa! — znao je reći.

Da upotpunim sliku kneza Pavla, prenosim ovdje iz mojega Dnevnika:

29. srpnja 1964.

Danas na ručku kod kneza Pavla. Samo kneginja Olga, Nina i ja. Pokazali su nam unučad: lijepa, zdrava djeca.

Pavle uvijek dobro obaviješten. Dobro izgleda. Žali za Mačekom. Kaže, da je uvijek bio pravi užitak s Mačekom surađivati. Gledao je realno na stvari, nije se nikada zanosio za oblacima. Raspitkuje se, da li će Krnjević voditi politiku Mačeka, ili nešto drugo!? Ali kao i uvijek, nastoji dati dojam, da ga sve to zanima marginalno. Prati vanjsku politiku. Boji se za stanje u Italiji i Grčkoj. On i Kneginja ne vole Papandreovu vladu, smatraju, da je pogibeljna, jer da daje mnogo *leaveway* (popušta) ljevici, da nije isključeno, da komunisti prije ili poslije preuzmu maha. Slično ga zabrinjuje talijanski eksperimenat. Kaže, da je položaj opasan. Veli mi, da mu ugledni Talijani kažu, da samo Papa može spasiti Italiju svojom intervencijom kroz Kršćansku demokraciju. Poput mnogih, i on drži, da treba istisnuti Moro-a.

Prelazeći na naše stvari, razgovaramo o Stojadinovićevim Uspomenama. On odlučno tvrdi, da ih nije čitao, niti da ih misli uopće čitati, jer da je sve puka laž, što je u njima izneseno. Zatim dodaje: —Sva Stojadinovićeva pisma meni nalaze se kod Columbia University, gdje može da ih svatko čita, i vidi, kako je Stojadinović drugčije o meni mislio, a drugčije

govorio ljudima po čaršiji. Stojadinović i Maček dva pola ljudskog karaktera i bezkaraktera.

Kad mu primijetih: —Ne znam, da li je točno, ali Kneginja je imala pravo, kad je držala, da kralj Petar ne će biti u stanju voditi zemlju, jer da nije inteligentan!? Pavle to odbija i dodaje: —Sve je to laž. Kneginja nije nikada, ona ne bi nikada tako i o tome razgovarala! To se u našoj obitelji ne radi! To nije istina! Iz svega vidim, da ga je Stojadinovićeva knjiga jako pogodila; i da zato nije u stanju da o istoj objektivno govori. Spominjem mu Batu Stoimirovića Jovanovića, beogradskog novinara i sakupljača svih političkih tajna. Veli, da ga se ne sjeća. Izbjegava ulaziti u razgovor o tome. Kaže, da je kardinal Retz znao reći: «Il y a des temps quand on ne peut faire rien de bien». (Ima vremena, kad se ne da ništa dobra izvesti). Prelazimo s ručka na malo jezero, nad kojim caruje veličanstveni kip Giambologne, iz koga niču lotosovi cvijetovi. Kip Rijeka ima izraz duboke boli, koji se prostire kroz prostor i vrijeme.

I opet se vraća na kralja Petra. Brine ga mnogo, da živi na velikoj nozi, u Ritz hotelu u Parizu. Veli, da se govori, da sve to plaćaju američki Srbi. On ne misli, da mogu biti tako bogati. On ne zna, otkuda mu toliki novac. Ja mu dodah: «L'histoire abat les prétentions impatientes et soutient les longues espérances» (Povijest ruši nestrpljive pretenzije, govorio je M. Guizot, i podržava duge nade).

13. listopada 1964.

Ručak kod kneza Pavla u Pratolinu. Prisutni Knez, Kneginja, stari bibliofil firentinski De Marinis, koji je poznavao starog Ferrera, i jedan od bankara. Knez i Kneginja su se jako zanimali za moje dojmove iz Grčke. Knez mi veli, da me je tražio nekoliko puta, ali da su uvijek odgovarali, da smo na putu. Osjetio sam, da ih zabrinjava stanje u Grčkoj, zbog dinastijskih interesa i veza a i zbog toga, što se boje, da Grčka ne ispadne iz zapadnog tabora i prijeđe u ruske ruke. Složili smo se u mišljenju, da Papandreu — radi se o Papandreu ocu, nap. moja — vodi sasvim dvoličnu politiku. S jedne strane, brani monarhiju, a s druge njegova je štampa napada. Misle kao i ja, da se u Grčkoj ide u krizu državne strukture. Knez veli, da je kraljica Frederika tome mnogo kriva, zbog svoje agresivne temperamentnosti i intrigantske naravi. Naslijedila je, veli, najgora svojstva Kaizerova karaktera. (Frederika je, naime, unuka Vilima II.). I on se boji, da će morati ići! Kneginja je jako pogođena držanjem rođaka kneza Petra, za koga veli, da je inteligentan, ali da je žrtva Ruskinje, s kojom se i oženio i za koju se veli,

da je sovjetski agent. Veli mi, da je bila protjerana iz Tibeta od Nehrua, jer da je bila u službi Maoevih Kineza; i da često posjećuje Hong-Kong!

Knez veli, da je episkop Cipra Makarios tipičan pravoslavni episkop, poput Varnave, koji se borio protiv Konkordata, uzimao u obranu Stojadinovića i htio igrati političku ulogu! Knez mi veli ono isto, što sam čuo i u Grčkoj, da je uglavnom Karamanlisa onemogućila Frederika, koja je za njegovim leđima stvarala novu stranku i prisilila ga na povlačenje. Karamanlis je nesumnjivo bio konstruktivan čovjek, koji je mnogo učinio za Grčku. To govore mnogi Grci, čak i narod. Izgradnja puteva, hotela, turizma njegovo je djelo. (Puteve je gradila, dodah, američka vojska!). Kneginja mi sugerira, da bi bilo dobro, da nešto napišem o tragičnoj situaciji u Grčkoj. Sasvim normalno, ona se boji za dinastiju i njen položaj u Grčkoj. Slaže se sa mnom, da je mladi Kralj popularan i dosta inteligentan, ali se boji da ga političari, stari republikanci ne izigraju.

Kao i uvijek, razvija se beskonačna diskusija o Americi. Knez brani Ameriku, njenu plemenitost, uvjeren je, da se zapadna Europa ne bi bila odhrvala komunizmu, da nije bilo Amerike, posebno ne Italija. Srdi se što europske zemlje ne shvaćaju Ameriku!

Kad smo sami, ponovno se vraća na Sporazum i na suradnju s Mačekom. Smatra, da je to mogao biti početak nove ere Jugoslavije, da beogradska soldateska, s inteligencijom poput Slobodana Jovanovića, nije zemlju bacila u provaliju. I opet njegovo: —Nisu krivi Hrvati, nego Srbi! I, razumije se, perfidious Albion! [Ostavljam taj izraz nepreveden]. Nema toga političkog partnera, koji je živio s Englezima, a da nije od njih bio prevaren, kad je to njima išlo u račun. Sjetio sam se Filipa II. španjolskog. Pavle je otprilike davao sličan odgovor, kad su ga pitali o Englezima, kao Filip II.: —Živio sam preko dvije godine s njima. Poznajem ih, što mogu učiniti!

BITI PROFESOR U AMERICI

MOJA suradnja u velikoj američkoj dnevnoj štampi i u američkim vodećim časopisima stvorila mi je vidljivu reputaciju. Velika je zahvalnost Amerike da nagrađuje svaku djelatnost. Tako sam poslije objavljivanja mojeg iskustva pod Titom u Jugoslaviji u vodećem časopisu «The Reader's Digest»-u, bio tražen od mnogih sveučilišta, da bih se uposlio kao nastavnik iz suvremene europske povijesti. U okolici New Yorka, u kojem sam boravio, otpočelo je svoj rad sveučilište Fairleigh Dickinson, sa sjedištem u Rutherfordu. Glavni stroj tog sveučilišta bijaše jedan nastavnik talijanskog porijetla, rođen u Americi. Dr. Peter Sammartino pozvao me je na razgovor, predloživši mi stalnu poziciju. On je stvorio taj univerzitet u toku samog rata na iznenađenje mnogih nastavnika, da bi to sveučilište moglo nadživjeti. Međutim, u toku četiri desetljeća sveučilište je zahvatilo američki boom tako, da se je proširilo u New Jersey u četiri campusa, s dvadeset i više tisuća đaka. Sveučilište je počelo na najmanjem campusu, na kojem se nalazio dvorac obitelji Fairleigh Dickinson u Rutherfordu, dok je odmah zatim bio otvoren i najveći campus u Teanecku, na nekoliko kilometara udaljenom od New Yorka, preko rijeke Hudson, tako da je campus obuhvatio i Greater New York. Sammartino je pročitao moje sastavke i predložio mi, da bih ja predavao živu europsku povijest, s ideologijama fašizam i komunizam, zatim i povijest Balkanskih naroda i Mediterana, uključivši posebno Italiju. Moje prvo predavanje bilo je održano ispred fakulteta tzv. Liberalnih umijeća. Predavanje sam napisao i čitao sa svim potrebnim bibliografskim podatcima, povijesnim činjenicama, popraćenim bilješkama. Osjetio sam i sâm, da je predavanje bilo pozitivno prihvaćeno od profesora i manjeg broja đaka, dok je dvorana bila uglavnom hladna. Sammartino mi je poslije predavanja učinio neke vrlo korisne primjedbe, koje su me malo zatim popularizirile kao jednog od najzanimljivijih profesora.

—Nemojte, govorio mi je on, u prvome redu čitati predavanje; iz teksta izbacite sve bilješke i bibliografske podatke, govorite *ex-abrupto*, uglavnome sve zasnovano na Vašim osobnim iskustvima, najprije u fašističkoj Italiji, zatim na Balkanu ranije, za vrijeme vojničkih i fašističkih i, konačno, komunističkih diktatura. Vi ste vidjeli tolike vodeće ljude, kao na Balkanu Ataturka, Venizelosa, kralja Aleksandra, Mussolinija, Tita, itd. Unosite sve to u Vaša predavanja, opisujte ih živo i stvarno, kakvi su bili, pustite europsku pedantnu i prezasićenu znanost. Kako vidite, radi se o mladim ljudima, koji dolaze s mnogih strana, uglavnom iz donjeg srednjeg staleža; neki su bili i u vojsci po Europi i Aziji, vratili su se bez ikakva znanja, s mnogo negativnih iskustava. Sve što oni trebaju, to je shvatiti kuda svijet ide, značenje svih mogućih revolucija i prekretnica, u kojima se sada nalazi i naša Amerika!

Savjet predsjednika Sammartina bio mi je od ogromne vrijednosti. Kako je jedan od glavnih općih kurzeva bio povijesni, politički, sociološki, ekonomski i politički pregled suvremenog društva, i to uglavnom Europe, jer se Amerika podučavala u isključivo američkim kurzevima, mogao sam uistinu dati vrlo zanimljiv pregled razvoja europskog društva, kulture i politike između dva rata i samog rata i poslije rata. Ali u daljnjem razvoju i Sveučilišta i mojem, ipak sam uvodio svake godine po nekoliko posebnih kurseva, najprije povijest balkanskih naroda, zatim Italije, Carske i Sovjetske Rusije i Europe, od Francuske revolucije do sadašnjih dana. I u općem kurzu i u specijalnim kurzevima bio sam jedan od nastavnika, koji je imao na pretek đaka, dok su drugi kolege nailazili uvijek na poteškoće, kako da dobiju potreban broj đaka. U mojem najpopularnijem kurzu velikih misli od najstarijih vremena u vodećim zemljama (Egipat, Izrael, Grčka, Rim; Kršćanstvo, istočno i zapadno, Humanizam i Renesansa, Francuska revolucija, Bečki kongres, Sto godina mira, Dva svjetska rata, Komunizam, Nacional-fašizam, Pan-Germanizam i Pan-Slavizam, itd. itd.) imao sam uvijek po stotinjak i više đaka.

Američki đak je svakako jedno vrlo privlačno stvorenje. Ako ga suviše ne zamarate datumima, zamršenim i složenim

mislima, nego prikazujete povijest u jednom dramatskom obliku, što i povijest posebno svijeta i Europe i jest, on se za tim zanosi, slijedi, čita i rado pita riječ, izazivajući živahnu diskusiju. Iako je američki đak američki formiran u amerikanizmu, on je ipak različit. Društvena pozadina, iz koje dolazi, je etnički i socijalno različita. Sveučilište kao ovo, na kojem sam radio oko tridesetak godina, nalazi se u širem New Yorku, iako u New Jerseyu, dakle izvan velegrada, u kojem žive Irci, Židovi porijeklom iz Rusije i iz Poljske i posebno iz Bijelo-Rusije, Ukrajinci, napose Talijani iz Sicilije, Kalabrije, riječju iz Južne Italije; Grci, vrlo malo Anglosaksonaca. Kako u širokom američkom društvu nema klasne svijesti, kao u Europi, jer svi slojevi, od radnika preko poduzetnika, trgovca do kapitaliste, svi idu za tim, da postanu srednji stalež. Ni proleter ni kapitalist, jer je svaki američki građanin svjestan, da je pred ustavom jednak svima drugima, to ne bih mogao tvrditi, da su se ove druge i treće generacije, sve rođene u Americi, osjećale, i kad nisu bile pretjerano bogate, proleterima. Naprotiv, svaki se američki građanin osjećao potencijalno bogatim, da i on jednog dana može biti Morgan, Rockefeller, Ford ili Mr. Smith, koji živi za njegovim uglom, i koji u svojim početnim godinama nije imao dolara u svojem džepu, on ili njegov otac. Svákako, razred je bio živ, samo ako ste u njemu imali barem tri đaka židova. Oni su predavača neprestano prekidali svojim znalačkim pitanjima. O Rusiji su mnogo znali, jer su im pričali djedovi, koji su poslije prvih pogroma bježali iz svih Rusija. Vrijedi zabilježiti, da bi taj otac ili djed, majka ili baka židova studenta, kad god sam imao priliku da ih posjetim, govorila o staroj carskoj Rusiji s velikom nostalgijom, koja me je iznenađivala. Nisam nikada mislio, da će židov, koji je bježao iz Rusije, prisiljen pogromima, ipak gajiti nekakvu nostalgiju za tom zemljom, dok se znalo, da svi židovi po New Yorku i po cijeloj Americi napadaju najoštrijim riječima Nijemce i Hitlera. Na moja pitanja, oni su znali ponoviti: —Dok nas je tek u stanovitim slučajevima progonila caristička policija, dotle nas je ruski narod branio. — Kad smo po programu Sammartina trebali posjećivati stanove, u kojima su naši đaci živjeli, da bismo osjetili razinu kulture, jedine kuće, u kojima je bilo knjiga, časopisa, new-yorški «Times», bile su židovske kuće. Sve ostale etničke grupe nisu uopće imale knjiga. Tek možda «Life» magazin i

ponajviše «Reader's Digest». Stanovi su svugdje bili ispunjeni pokućstvom bez ikakva stila. U talijanskim i slavenskim domovima, roditelji bi se trudili da nas pogoste svojim domaćim jelima i kolačima. Svi su se, razumije se, raspitkivali, da li će njihov Johny ili njihova Nancy uspjeti svršiti college! Poslijeratne godine bile su već unijele u američki dom struju, da otkako je Amerika ušla u visoku svjetsku politiku, mora imati inteligencije. Stari je svijet mrzio pomisao, da i Amerika postaje sve više Europa, jer tjera djecu u ratove, i to preko mora, i zatim ih baca u visoke škole, dok su roditelji bili i bez škola i bez moderne tehnološke spreme, ali su ipak bili privredno jaki, da imaju i kuću, i kola, i šalju djecu u visoke škole. Za njih je stara Amerika bila bolja, plemenitija, sretnija od ove poslijeratne, koja je materijalno bila daleko jača. Iz posebnih razloga, ja sam se mnogo zanimao za talijanskog studenta, i to za onog, koji nije nikada posjetio Italiju, niti je imao bilo kakvo znanje o Italiji, osim onoga, što je od mene slušao u razredu. Kad sam ja predavao o Rimskom carstvu, koje je ujedinjavalo Europu jezikom i zakonom, i zatim o Rimu, središtu Katoličke Crkve, i o Humanizmu i Renesansi, kao podlogama europske kulture, mnogi bi mi od Talijana studenata prišao, zahvaljivao se, jer da on to nije znao, niti je ikada čuo od svojih roditelja. Kako su Talijani u mnogim američkim sredinama bili poznati, kao i sve nacionalnosti, po svojim hrđavim postupcima, Dego, Ajitalian: mafija, fašizam, čuti za pozitivnu stranu talijanstva, značilo je za ove mlade ljude dignuti glavu i pogledati ponosno kroz razred. Židovi su jedini, koji nisu nikada trpjeli od osjećaja malovažnosti, jer su bili potomci Biblije. Anglosaksonci isto tako, jer su znali, da su oni, odnosno njihovi pradjedovi formirali Američku Uniju, dali zemlji Deklaraciju nezavisnosti, jezik i Bibliju, ali kralja James-a! Slavenima je kao i Talijanima bilo teško, što ih se je istovjećivalo s komunizmom! Nama je Hrvatima u kasnijim godinama jako štetovao tzv. terorizam, bacanje bomba po američkim gradovima. Inače, mi smo prije bili manje poznati. Poljaci su u stanovitim središtima imali reputaciju ponosnog naroda, koji se bori za svoje dostojanstvo, i protiv Rusa i protiv Nijemaca.

Biti profesor u Americi nije bila velika odlika u američkom društvu. I to isključivo iz financijskih razloga. Znalo se, naime, da profesori nisu ni dobro plaćeni, niti mogu da se usporede s industrijalcima, liječnicima, graditeljima, po-

duzetnicima i sl. Jedan od vodećih suvremenih američkih sveučilišnih povjesničara američke društvene povijesti, Hofstater, govorio mi je, da se njegova obitelj bila strašno ustrašila, kad je on odlučio posvetiti se profesorskom zvanju, predskazujući mu, da će umirati od gladi! Utrka za novcem bila je oduvijek težnja ne samo svakog Amerikanca, nego i svakog Europljanina u industrijskom društvu. Po onoj: *primum vivere, deinde philosophari* (najprije živjeti, a onda mudrovati), američki je čovjek vidio u novcu glavno mjerilo svojeg uspjeha kao čovjeka. A uspjeh je za američkog čovjeka bio glavni zadatak svakog pojedinca, kao i širih zajednica. Sve to ipak ne znači, da i u američkom društvu nije rastao prestiž profesora, intelektualca, psihijatra, umjetnika, slikara i kipara, muziciste, skladatelja, čak i glumca. Ali i tim slučajevima mjerilo je ipak bilo, koliki je njegov materijalni probitak. Međutim, u krugu profesora, zadnjih je godina dolazilo do ogromnih promjena. Osiguran u svojim sindikalnim udruženjima, mladi je sveučilišni profesor odpočeo jačom opozicijom protiv sveučilišnih administracija, u čemu je nalazio i na potporu đaka i njihovih roditelja. Pitanje ograničenog broja satova predavanja, isto tako i godina službe, i konačno jače mirovine, davalo je profesorima i dostojniju poziciju i u samom društvu. Konačno, nagli razvitak tehnologije, znanosti u svima njenim primjenama, socioloških složenosti, etničkih i rasnih podvojenosti, za koje se nagoviještalo, da prebacuju industrijsko društvo u post-industrijsko, davalo je položaju znanstvenika, dakle profesora, poziciju značajniju od one, koja je živjela u Americi do zadnjeg rata. Što se tiče odnosa između đaka i profesora na etničkim ili rasnim postavkama, po pričanjima nekih, isti su bili neobično složeni, izazivajući čak i preoštre sukobe. Iz mojeg iskustva, ja to nisam mogao osjetiti. Bilo je slučajeva, kad su neki moji đaci-crnci dolazili k meni i žalili se na svoje američke profesore, ističući, kako oni više vole mene i neke druge europske profesore od američkih. Ostatci teških naslijeđa, koji kod nas nisu postojali ne zato, što mi Europljani ne bismo bili rasiste, nego zato, što nismo nikada živjeli s crncima, djelovali su i kod toga. Ja sam uvijek bio iznenađen, kad su mi se profesori crnci žalili na Amerikance talijanskog porijekla, da ih progone i mrze. Raspitkujući se kod Talijana, ja sam dobijao slijedeće odgovore:

—Po New Yorku i po Chicagu —govorili su mi— mi

talijanski studenti mrzili smo Irce, iako su oni katolici, zato, što su nas uvijek tukli, dok smo se uvijek družili sa židovima, s kojima nismo imali nikakvih teškoća. Crnce nismo voljeli zato, što nisu imali osjećaja obitelji, koje su bile uvijek razbijene, rasklimane, i u kojima se nikada nije znalo, tko je pravi otac, a tko prava majka djece. — To je bio glavni i jedini razlog, koji je silio Talijane, da se sasvim udaljuju od crnačkih četvrti i ne puštaju crnca, da se pojavi u talijanskoj četvrti. Naprotiv, u nekim gradovima, kao u Chicagu, Talijan je vrlo rado živio u susjedstvu s kineskim četvrtima, i to zato, što je Kinez imao snažan osjećaj za svoju obitelj. Kod Talijana je i u Italiji obiteljska veza oduvijek bila od bitne vrijednosti.

Kao zaključak mojem životu nastavnika, želio bih istaknuti ovo: jedini mi je san u životu bio publicistika i novinarstvo. Nisam, naime, nikada sanjao o tome, da bih bio nastavnik. Imao sam strica, očeva brata, nastavnika, kojeg sam volio i cijenio, i kod njega provodio veliki dio mojeg života. Ali nisam namjeravao biti nastavnikom. Stjecajem prilika, kroz novinarstvo ušao sam u vanjsku službu, koja mi je omogućila dublje poznavanje svijeta, u kojem smo morali živjeti. U Americi se nisam mogao baciti na poslove, jer za to nisam nikada imao nikakva smisla, ni raspoloženja. Živio sam uvijek u uvjerenju, da ću moći živjeti životom dostojnim intelektualca. Amerika mi je pružila jedno životno zvanje, za koje se nisam nikada mnogo pripremao. Isto mi je omogućilo, da živim s mladošću u godinama njena najznačajnijeg razvoja, kad je Amerika, kako je predviđao Tocqueville, morala ne samo ući u zajednicu sa svijetom, nego i zauzeti položaj jedne od vodećih velesila svijeta, i da joj pružam odgovora na mnoga i mnoga pitanja, koja su mi postavljali. I sada, poslije tolikih godina mojeg razglabanja po dvoranama Fairleigh Dickinson University, kad, šetajući po ulicama New Yorka ili vozeći se u podzemnoj željeznici i autobusu, stojim sabran, prene me poneki glas. To je glas nekog od mojih đaka, na koje sam davno zaboravio, koji mi se zahvaljuje, koliko je mnogo toga naučio kroz moja predavanja, što nikada ne bi znao, i što dobar dio njegovih prijatelja, koji nije polazio moje satove, ne zna. — Vi ste nam protumačili —kažu mi oni—, što su bili Lenjin, Mussolini, Hitler, Staljin, Tito i, još ranije, Kaligula, Neron, Cezar, Petar Veliki, ali napose

oni prvi, što ne ćemo nikada zaboraviti! — Neki me đaci, koji su sada u svojem gradu poznati odvjetnici, drugi pak i profesori, isto tako ne puštaju mirna, nego mi se jave da sa mnom i nadalje raspravljaju o sutrašnjici svijeta! Ne znam, da li bih ikada u Hrvatskoj bio profesorom, ali bih svakako kroz svoj dnevnik «Obzor», koji sam namjeravao pokrenuti, bio isto tako osvojio mladost. Tek život s mladošću i u sveučilišnoj dvorani, diskusije i sve ostalo, održalo me mlađeg u životu no bilo što drugo! Dok me je hrvatska politika u emigraciji trgala, lomila i bacala od življenja u ne-doživljavanje, dotle me je život u američkom sveučilištu i s američkim đakom ne samo suživljavao, nego i doživljavao! Tu zahvalnost dugujem uistinu ne samo onima, koji su me imenovali profesorom, nego i znali cijeniti moje doprinose đacima. Biti profesor u Americi ne znači, istina je, biti bogat čovjek, ali znači biti sretan i zadovoljan, što je isto tako dar, koji Amerika zna dati svojim zakašnjelim, ali i za to zahvalnim građanima. Taj osjećaj želio sam da dožive poneki od mojih prijatelja izbjeglica iz komunističkih zemalja. Zato sam na Fairleigh Dickinson University dovodio veliki broj predstavnika europskih demokratskih, seljačkih i čak socijalističkih prvaka, kao što su bili Gregorije Gaffenku, G. Dimitrov-Gemeto, F. Nagy, Charles Daville-u, poljskog zemljoradnika Mikolajčika i, svakako A. Kerenskoga. Kerenski je znao ipak izazvati najveći interes ne samo đaka, nego i građanstva iz okolnih gradića. Iako je njegov engleski bio pomalo ograničen i jako naglašen ruskim naglaskom, on je ipak znao prikazati Lenjina, Trockoga i Staljina snažnije od svih najnovijih sovjetskih disidenata i izbjeglica. Đaci bi se za takva predavanja, odnosno nastupe unaprijed pripremali. U mojim su razredima pitali, kakva da im pitanja postavljaju. Pitanja, koja su se neprestano ponavljala bila su: *radi čega je demokracija izgubila bitku s komunizmom, kako to da jugo-istočni europski narodi, napose ruski narod, nisu zreli za demokraciju, i tko je za sve to kriv? Je li kriv narod ili inteligencija ili političari?* Oko toga razvijale su se vrlo često i privlačive diskusije.

Od poznatih, uglavnom povijesnih figura bio sam mišljenja, da se dovode na sedmične konferencije uglavnom borci za ljudska prava u Americi i u svijetu. Vrlo često svake godine dolazio je Roger N. Baldwin, jedan od osnivača *American civil liberties,* jedne od najutjecajnijih i popularnijih

organizacija za građanska prava. Pokraj Baldwina, pozivali smo i Norman Thomas-a, isto tako poznatog borca za ljudska prava. Obojica su imala ogromna utjecaja na američku mladost, koja začudo o njima nije ništa ili vrlo malo znala. Moja suradnja u vodećim američkim časopisima također je dizala reputaciju novog sveučilišta, jer se u svima publikacijama moje ime povezivalo s imenom sveučilišta. Mogu u svoju korist kazati i to, da za tridesetak godina nastavničkog rada nisam nikada došao u sukob niti s jednim đakom bilo kakve narodnosti ili bilo kakve vjeroispovijesti, kao što je to često znao biti slučaj drugih nastavnika. Američki nastavnik u liberalnim umijećima, i kad je bio na visini, davao mi je dojam više mehaničkog radenika, nego li intelektualca. Ja sam taj manjak pripisivao činjenici, što nije dolazio iz naših starih klasičnih gimnazija, gdje su se čitali grčki i rimski klasici. Ti su i u onoj mjeri, u kojoj su se podučavali, ostavljali u svakome od nas osnove ili tragove potencijalnog intelektualca. Udarilo bi me u mozak, kad bih u prvim razredima sveučilišta spomenuo ime Aristotela ili Platona, đak viknuo: —Zapišite, molim Vas, na tabli to ime! *Spell please that name!* Mi smo to znali, ali nismo znali sačuvati osnovne slobode!

PRAGMATIZAM I HUMANIZAM AMERIČKE INTELIGENCIJE

ZA svakog izbjeglicu iz komunističkih zemalja, koji ima i zna iznijeti svoj slučaj svoje sredine, iz koje se pojavio, nema teškoća, koje se ne daju preskočiti. Bilo prije, za vrijeme fašizma, i sada, u vrijeme komunizma, intelektualac iz tih zemalja mogao je ne samo pisati na svojem jeziku, nego i na engleskom o svima svojim iskustvima. On je svugdje pronašao nekoga, koji ga je pomagao u izražavanju na engleskom i dao mu mogućnosti, da bude tiskan. Shvatljivo je, da je on znao naići i na zatvorena vrata, na neshvatljivost i na začepljene uši. Ali, za razliku od drugih sredina, ne može se tvrditi, kao što mnogi naši loše upućeni kažu, da ga je kod toga sprečavala američka službena politika, čak i FBI, pa i State Department, da ne kažem Justice Department. Ukoliko je ostao u granicama slobodnog izražavanja, osnovna prava u američkoj demokraciji, svaki je izbjeglica iz komunističkih zemalja,pa i iz Jugoslavije, mogao ne samo naći namještenja u nekom collegeu, nego i dati izraza svojem mišljenju i svojem nezadovoljstvu u bilo kojem časopisu, bilo u «The New Leader»-u, bilo u «Commentary»-u, pa čak i «Harpersu» i «Atlantic Monthly»-u. Istina, lakše je išlo u «The New Republic» pa i u «The Nation», a najlakše u «The New Leader»-u, koji su osnovali i vodili ruski menjševici, koji su znali što je boljševizam. Oko tog časopisa okupila se i mlađa inteligencija, koja danas stoji na čelu intelektualne, bilo konzervativne desnice, bilo protu-marksističke ljevice. Među ranijom inteligencijom bili su: Dwight Macdonald, Max Eastman, Samuel Levitas, Boris Nikolajevsky, Sidney Hook, dok su među mlađom zauzeli pozicije vodstva: Daniel Bell, Irwing Kristol, M. J. Lasky, N. Podhoretz, Nathan Glazer, Arnold Beichman i mnogi drugi. Oni su na čelu s Hookom osjetili i suzbijali s ogromnim uspjehom svu opasnost širenja komunizma, ne toliko u djelima, koliko u idejama kod američke inteligencije, koja se u raznim etapama mogla i preorijentirati u pravcu komunizma, zaviseći od različitih i protuslovnih američkih međunarodnih poteza, kao što su bili rat u Vijetnamu i kriza u Latinskoj Americi u vezi s Kubom i sada s Centralnom Amerikom.

Ali to nije bila svekolika američka inteligencija, koja se pojavljivala u raznim pravcima. Stara pa i mlada američka inteligencija, koja nije, kao gornja, imala izravnog iskustva s komunizmom, nego ga je promatrala iz daljine, polazila je s gledišta, da komunizam ipak ima svoju vrijednost, ukoliko je on zahvatio siromašne, zaostale i izrabljivane narode, bilo od njihovih zastarjelih vlada, bilo od iživjelog kolonijalizma. Ta inteligencija, mahom anglosaska, polazila je s pozicija tzv. apsolutne objektivnosti, izjavljujući, da se američka politika ne smije povoditi za apsolutnim protu-komunizmom. Takvo držanje vrlo je često zauzimalo maha i u vodećim organima zemlje, kao što je «The New York Times», za koji su mnogi držali, da je naklonjen komunističkim zemljama, kao u slučaju Tita i Castra. Otvoreno društvo na američkom kontinentu, kroz koje zapljuskuju svi vanjski vjetrovi i valovi, predstavljalo je oduvijek opasnost za vođenje jedne, kategorički radikalne politike protiv komunizma, što je, vrlo često, da ne kažemo gotovo uvijek, znalo baciti u očaj izbjeglu inteligenciju. Nema sumnje, da je i u tim slučajevima bilo prikrivena pro-komunizma i komunizma. Kad sa strane Sovjetskog Saveza i mnogih komunističkih zemalja ne bi bilo pomanjkanja takta u odnosu na Ameriku, nego samo borbene agresivnosti, marksizam bi bio i mogao zahvatiti većeg maha. Najteže je bilo, i još uvijek jest, da je na višim školama i sveučilištima oduvijek postojao jedan obilan broj nastavnika, koji se nisu nimalo zastrašivali, pa čak i u vremenu MacCartizma, da ispovijedaju svoja uvjerenja, jer su bili ili zaneseni nekim vještačkim heroizmom, da pod ublaženim terorom glasno govore u prilog marksizma, ili da se i čak upuštaju u analizu američkog društva i sistema s gledišta komunizma. Takav jedan val bio je svakako najstrašniji u vrijeme vijetnamske krize, kad se čak stanoviti dio inteligencije nije nimalo bojao, da američku politiku obilježava novim imperijalizmom. Da senator MacCarty nije nimalo koristio svojim optuživanjem stanovite američke inteligencije, napose ne one u Ministarstvu vanjskih poslova, prijeteći im otpuštanjima i vršeći teror,

najbolji je dokaz, da je i on morao prestati i odreći se grubih prijetnja, ali da i sva američka inteligencija nije bila na visini, o tome nije bilo nikakve sumnje. Amerika je i tu, slijedeći svoje ustavne propise, upozorila svijet, kako treba a kako ne treba voditi u slobodnoj zemlji borbu protiv jedne ideološke zaraze. Tako je i komunistička opasnost u Americi vrlo brzo poprimila na sebe proporcije manjih idejnih i političkih okršaja. Značajno je, da dok se ta zaraza i mogla zapaziti kod inteligencije i po školama, kao i kod tako zvanih *mass media* —Televizije— ona nije nikako zahvatila američki radni svijet, Labor, pa ni srednji stalež. Radnički sindikati ostali su imuni od ideoloških utjecaja, bilo s desna, bilo s lijeva. Ta baza američkog života ostala je zdrava i čvrsta na američkim temeljima. Nema sumnje, da se osjećalo previranje, ali više u pravcu oslobađanja od tako zvane industrijske nadmoći, nego li u nekoj teoretskoj maglovitoj borbi protiv kapitalizma. Da li stoga, što je američki radnik porijeklom iz jugoeuropskih komunističkih zemalja, pa je, prema tome, mogao biti obaviješten o stanju u komunističkim zemljama, ili što je duboko vjerovao u američki *way of life*, životni put, on je ostao pošteđen od ideoloških zaraza. Za razliku od inteligencije, koja je, kao i u Europi, lovila u mutnome, radnik je i običan američki čovjek nastavljao put američkog produbljivanja ljudskih prava, demokracije i ljudskog dostojanstva.

U svagdanjim kontaktima s američkom inteligencijom, bilo na razini sveučilišta, bilo na visokom intelektualnom izmjenjivanju misli, ideja i ideologija, imao sam ogromne teškoće, da se snađem. Za nas Europljane, ideja je uvijek bila značajnija i važnija od stvarnosti. Za Amerikance, ideja je samo utoliko važna i značajna, ukoliko je primjenljiva na stvarnost. Ideja, koja nije u stanju da se ostvari u životu, koju život nije u stanju pretvoriti u stvarnost, za svakog Amerikanca, običnog čovjeka i intelektualca, nije nikako vrijedna, da se čovjek za nju bori ili napreže. To je ono, što je odmah u začetku formiranja američkog društva sjajno zapazio Alexis de Tocqueville, istaknuvši tu odliku američkog čovjeka, za razliku od europskoga, gdje još uvijek ideja, koja nema nikakve veze sa stvarnošću, mnogo više vrijedi, nego li svaka druga varljiva naprezanja oko toga, da se vrijednost ideje mjeri po njenim stvarnim mogućnostima. Značajno je, da je i to glavni razlog sukoba između europske i američke inteligencije. Marksizam kod američke inteligencije nije nikada mogao zauzeti onog maha, koji je zauzeo kod naše ili jugoistočne europske, napose slavenske inteligencije. Sav takozvani slavensko-ruski idealizam, kod prosječnog Amerikanca djeluje nerealno. Svaki sistem, koji nije u stanju producirati dovoljno hrane i svega ostaloga, što znači u američkom leksikonu sreću —*to pursue the hapiness*— nije vrijedan, da se čovjek za isti napreže, uzrujava i napinje! Baci ga u koš! Ja sam o tome često razmišljao, što o američkom životu pišu uglavnom naši i ostali Slavjani. Svugdje sam osjetio pomanjkanje osnovnog shvaćanja američkog života, koje veliki dio našeg svijeta ostavlja hladnim i izoliranim u američkom životu. U tom pogledu, njihova djeca umiju sjajno preskočiti svoje roditelje, jer su sasvim bliska američkom shvaćanju života, koji ih je odnjihao i dao im jedinu moguću perspektivu u životu: ne zanositi se za težnjama, koje se ne daju ostvariti, ili kad se ostvare, ne daju čovjeku ono, za čim je težio!

Kako je New York poslije zadnjeg rata zauzeo položaj vodećeg grada na Zapadu, gotovo ono, što je bila uloga Pariza poslije Prvog rata, bilo je više nego za očekivanje, da će u isti hrliti sva ne samo europska, nego i afrička i azijska inteligencija. Ne mislim samo ljudi ideja, misli, nego i umjetnici, slikari i kipari. Značajno je, da je u jednoj pragmatičkoj zemlji zavladao američki apstraktni stil, tako da je i naš Meštrović bio odgurnut od mlađih kao realist. U ovo je vrijeme američka književnost bila obogaćena velikim nizom značajnih pripovjedača, među kojima treba svakako spomenuti slijedeća imena: Norman Mailer, Arthur Miller, James Baldwin, Philip Roth, Saul Bellow, Truman Capote, Gore Vidal, koji su i u Europi zauzeli vodeće mjesto, davši presijek posljeratnog američkog društva, kakav se on preobražavao pod utjecajem i Europe i Azije i Afrike, kroz koje se je šetao, da upotpuni svoje amerikanstvo. Pod utjecajem tih pisaca, napose Mailera, nastalo je vrijeme takozvane protu-kulture (anti-culture), koja je išla u nekoliko protuslovnih pravaca, kako da se kulturu načini aktivnim činom života. Tu se pojavljivao i kroz pragmatizam i američki humanizam dubok osjećaj za čovjeka. Kako ta generacija nije ludovala za marksizmom, niti joj je ikada bilo stalo ni do Hegela, nego je svoj život crpila iz William Jamesa pragmatizma, koji je i Europa sve više prih-

vaćala, ona je kroz svoju novu interpretaciju čovjeka stvarno rješavala i najuzvišeniji tip humanističke kulture. Mailerov ili Bellowljev ili Millerov Amerikanac nije više bio isključivo Hemingwayev čovjek, koji suosjeća sa španjolskim ili kubanskim pobunjenikom, partizanom-gerilcem, nego čovjek, koji iz američkog života izgrađuje svoju novu cjelinu. Cjelinu, koja obuhvaća i čovjeka s drugih kontinenata. Živeći u društvu ponekih od tih ljudi, bila je uvijek čudnovata i iznenađajuća konfrontacija. Intimni ili potajni sukob između američkog i europskog intelektualca nije nikada mogao uspostaviti unutrašnji kontakt. Kod Europljanina, pojavljivao se je uvijek teret prošlosti, starih književnih oblika i predrasuda, dok je kod Amerikanca sve bilo ispred nas otvoreno. Pod utjecajem tog procesa moglo bi se ipak ustvrditi, da se je američko društvo naglo oslobađalo starih zasada i posebno američkog provincijalizma, dok su Europa, kao i ostali kontinenti, poprimala naglo svoju amerikanizaciju, ne samo u načinu vanjskog života, nego i stanovitih unutrašnjih oblika misli, izražavanja i stilova. Konačno, i poplava engleskog jezika, koji, iako europskog porijekla, nije nikada bio u stanju poplaviti europski kontinentalni svijet, koliko sada pod utjecajem američkog tehnološkog i pragmatičkog izvoza. Kad smo bili mladi, poznavanje njemačkog ili francuskog jezika bilo je neminovno. Danas je to engleski jezik, ali ne pod utjecajem engleskim, nego američkim. Nagovještavanje, da će jezik budućnosti biti ruski jezik, još je uvijek pitanje, jer u sadašnjim oblicima izmjene znanstvenih i tehnoloških potreba, ruski jezik nije u stanju zadovoljiti vanjski svijet. Lenjinizam, Staljinizam i Marksizam, u sovjetskom obliku daleko je od toga, da bi se u vanjskom svijetu, nikako u američkom osjećao potrebom.

Svakako, jedna od glavnih pojava u sadašnjem američkom životu kulture je njen prodor u sve krajeve, gradove, gradiće i sredine američkog kontinenta. S jedne obale na drugu, nema danas grada u Americi, gdje ne bi bilo kazališta, umjetničkih izložbi, seminara i simpozija, kroz koje se raspravljaju sva pitanja, ne samo američkog života, nego i svjetskog. Taj i takav preobražaj je uistinu nov oblik, koji više i ne čini New York isključivim središtem kulture. Iako još uvijek New York daje ton pojavama kulture, ipak njena rasprostranjenost po svima gradovima kontinenta sasvim je pretvorila cjelokupnu zemlju u jednu od vodećih kulturnih sredina svijeta. Kad

sam ja dolazio u Ameriku pred četrdeset godina, bio sam pod utjecajem europskog gledanja na ovu zemlju, dakle na zemlju kulturne zaostalosti. Danas je Amerika na čelu očuvanja slobode kulture i svih njenih unutrašnjih i vanjskih preobražaja. Ali kod Amerikanaca to shvaćanje kulture ulazi u čitavu strukturalnu zgradu američkog života. Biti intelektualac kod Amerikanaca ne znači biti poseban ili odrezan dio neke duhovne gornje klase (upper class). Naprotv, što se više odnosni građanin odjeljuje od svojeg društva, on sve više postaje stranac, tuđin i ekspatriat, kako se to zvalo kod inteligencije između dva rata. Takve su pojave danas nepoznate, jer Amerika nije više izolirani svijet, nego dio tog svijeta. To isto tako vidljivo pokazuju tako zvane revolucionarne demonstracije od šezdesetih godina pa na ovamo, bilo to uslijed Vijetnama ili konstante anti-nuklearne politike vlade, gdje se kod američkog nezadovoljnika osjeća neprestano goruća veza s cijelom kuglom zemaljskom. I kod toga prevladava više američki humanizam, nego li ljevičarska bilo kakva ideologija. Amerikanac više nego li ijedan drugi narod najlakše se mobilizira u protestu na njegovu vladu, koju, iako je on izabrao, smatra potrebnim, da je neprestano kontrolira. Ta stara tradicija permanentne opozicije, sva je snaga američkog naroda, jer ne dozvoljava bilo kojoj vladi i vlasti, da se smatra ili ponaša apsolutno sigurnom u izvođenju svojih nakana i ciljeva. Građanin formira, ali i mijenja vlade, razumije se uvijek u okviru Ustava, koji nije nikako ostario, nego ostaje i nadalje svježim dokumentom sigurnosti jednog otvorenog društva.

Kod američke inteligencije postoje i stalni preokreti. Upravo sada smo bili svjedoci jednog od najznačajnijih zbivanja. Jedna grupa ljevičara, koja je godinama stajala na stanovištu, da američka inteligencija mora ostati blagonaklona komunističkim pojavama u svijetu, izmijenila je naglo svoje shvaćanje. Objekat čestih polemičkih pojava u američkoj intelektualnoj javnosti bila su svjedočanstva pojedinih izbjeglica iz komunističkog svijeta, koji su u svojim izjavama iznosili pravo stanje komunističkog sistema. Takva su svjedočanstva bila žigosana kao netočna, lažna i reakcionarna. Konačno, i ta su svjedočanstva sada otpočela na dobivanju prava istinitosti. Na jednom skupu ljevičarka Susan Sontag, iznijevši svoj preokret, izjavila je, da su ona i njena grupa ignorirali sve

ono, što je pisala izbjeglička inteligencija, smatrajući nevrijednom bilo kakve ozbiljne diskusije. «Odbijali smo, kazala je ona, da čitamo «Reader's Digest», koji je objavljivao takva svjedočanstva, ili Česlava Miloša «Zarobljen Um», ali smo danas konačno uvidjeli, da je to bila pogreška. U istom smislu i pravcu, daleko smo od toga, da bi se više oslanjali na pisanje službene komunističke štampe». Nema sumnje, da je kod toga ogroman utjecaj na promjenu stanja imala zadnja poljska kriza, za koju bi se moglo kazati, da je dala za pravo svima onima, koji su od prvih poslijeratnih godina odbijali svako prihvaćanje poslijeratnog socijalnog, političkog i intelektualnog stanja u sovjetsko-komunističkim zemljama.

Iz mojih osobnih susreta, razgovora i suočavanja s američkom inteligencijom, na mene su svakako najutješljivije pojave bile one književnika i mislilaca, politologa i ideologa, koji su se okupljali oko «Partisan Review», «New Leader-a» i «Commentary-a», ne zato, što su im otvarali svoja vrata i stavljali na raspolaganje svoje stranice, nego i zato, što je ta inteligencija pridonijela, da kod intelektualaca sruši mit sovjetskog komunizma, kao mogućnosti da se kroz materijalno-ekonomsko takozvano oslobađanje može osloboditi čovjek. I zato, što smo u tim sredinama našli shvaćanja i suosjećanja za naše tegobe i naša razočaranja. Ne bih ipak smio propustiti katolički liberalni «The Commonweal» i «National Review» W. Buckley-a, koji igraju tako osjetljivu ulogu u ograđivanju ili razotkrivanju komunističkih spletki, ciljeva i globalnih planova. Susreti sa Sidney Hookom, Dwight Macdonaldom, Irwing Kristolom, Norman Podhoretzom i svima ostalima, bili su svakako od ogromna intelektualnog živovanja u američkoj sredini. Iako ništa novoga od tih ljudi nisam naučio, njima ide ipak zahvalnost, što sam veliki dio svojih misli mogao izraziti na američkom planu, kroz njihove časopise i javne sastanke. S ogromnim poštovanjem sjećam se uvijek velikih napora, koje su na planu ljudskih prava na sve nas vršili u prvome redu Roger N. Baldwin, od Američke organizacije građanskih prava, i od svih nas izbjeglica ustanovljene *Međunarodne Lige za ljudska prava,* čiji je još uvijek stalni tajnik moja žena Nina Ferrero Radica, a s kojim je četerdeset godina i naše poslijeratne borbe vrijedilo živjeti. Isto tako, ne mogu nikako zaboraviti slično druženje i s jednim drugom borcem za dostojanstvo čovjeka, s Normanom Thomasom, koji je davao sve od sebe, da se naša istina probije kroz

gluhi muk, koji je namećala službena politika aparata i Državnog ureda i ostalih organizacija. Dok su svi ti službeni, «oni» od jugoslavenskog komunizma rečenog titoizma, pravili garancije za obnovu demokracije kod nas, i tako kljaštrili sve one svijetle mogućnosti, koje nam je pružala bît američke demokracije kroz svoja svijetla načela, mi smo mogli računati na Hooka, Eliot Cohena, od ranijeg «Commentary-a», na Norman Thomas-a, Roger Baldwin-a, da se naša riječ ne će prikriti, i da istina mora prije ili poslije pobijediti. Kod toga i kod takve misije, Amerika ipak nije bila ono, što je u mnogim slučajevima bila zapadna Europa. Naprotiv, ona je ostavila otvorena vrata svima nama, prvim svjedocima velike laži, pa sve do Solženjicina i Saharova, čije su osude službenih organa zapadnih demokracija ipak dokazi, da se *na američkom tlu može još uvijek graditi nadu za naše konačno oslobođenje.* Jer, da nije bilo tih mogućnosti, i uloga Amerike u oslobođenju svijeta od «velike laži», kako ju je prvi okrstio naš Ante Ciliga, bila bi se sasvim izgubila kroz igre službenih spletki, intriga i ironičnih doskočica. Uloga gornjih američkih imena sačuvala je ipak Americi one pozicije, koje od nje i čine jedinu moralnu i materijalnu snagu, koja je još uvijek u stanju da nas sačuva pa i oslobodi od najstrašnijeg totalitarizma. Više nego nas pojedinačno, koliko naše narode i pojedince, kojima će vrijeme omogućiti, da kroz deklinaciju sovjetskog komunizma, koji je u neminovnom procesu, ugledaju slobodu i nezavisnost i svojeg naroda i čovjeka!

Na jednom novogodišnjem primanju, koja često priređuju književnici ili više društvo, kod Dorothy Norman, sasvim slučajno u jednoj od brojnih prostorija, gdje ljudi sjede i razgovaraju, u kutu sretnem Eleanor Roosevelt, ženu pokojnog predsjednika Roosevelta. Predstavim se. Ona me zapita, otkuda sam, i kad joj kazah, sva razveseljena mi reče, kako se tu skoro vratila iz Jugoslavije. Bila je gost predsjednika Tita, koga obožava?! Na moje kritičko gledanje posebno na Tita, ali i na Jugoslaviju, ona osjeti, da sam izbjeglica i u opoziciji. Na moje primjedbe o Titovu i suviše raskošnom životu u jednoj zemlji, gdje svaki drugi čovjek živi bijedno, ona odgovori:

—Jest, znam. Tako Vam je kod svih komunističkih prvaka. U Kremlju ponajviše. Oni su Vam takvi, ne mogu izbjeći

raskošan život. Nama takav život izgleda normalan kod nas. Kod njih, to izgleda kao ogroman osoban uspjeh. Popeti se na najveći kat društvena života, gdje teče med i mlijeko.... Ja upadoh: —Scotch i Šampanjac. — Jeste upravo tako, ona doda, i to sasvim hladno i normalno! Ne zanima je sudbina naroda, nego novo bogatunsko ponašanje skorojevića i bivših prosjaka i gladnica!

—Tako Vam je i na Jalti — dodaje, kimajući glavom! — Stara Rooseveltovica na jednoj novo-godišnjoj party sanja i nadalje o tome, kako će utrošiti svoje dosadno vrijeme u posjete Tita i raznih orijentalnih despota našeg «progresivnog» vremena!

To je taj najmaglovitiji dio američkog liberalizma, koji još uvijek odbija da shvati srž komunizma, kako se, naime, isti pojavljuje od Mongolije i Urala, pa sve do našeg Jadrana. Za američkog su staromodnog liberalca te daleke nepoznate zemlje, gdje su diktatorske tiranije opće poznata ili čak i prihvaćena politička praksa, ili kad isti to ostvaruje i zna za isto, izbaci iz sebe poneki negativan komentar! Ali i opet pojavljuje se ono isto: *ti narodi i zaslužuju, da žive pod takvim sistemima.* Ili čak i ono najciničnije kod anglosaskog liberalca: *na kraju krajeva, narodi imaju one sisteme, koje zaslužuju!*

Naprotiv, jedan isto tako neuobičajen susret, koji ne mogu zaboraviti, bilo je jedno veče provedeno u domu jedne new-yorške gospođe, sa Charles Lindberghom i njegovom ženom, spisateljicom Anne Morrow Lindbergh. Sresti Lindbergha bilo je za mene zanimljivo iz dva razloga: prvo što sam se i ja našao među pariškim mnoštvom, kad je on preletio Ocean; drugo, što je u toku rata Lindbergh bio ostraciziran od strane Roosevelta, koji mu čak nije dozvolio, da uzme aktivno učešće u avionskom ratu protiv Njemačke. Lindbergh se, naime, vratio iz Njemačke pred sâm rat, oduševljen rastom njemačkog nacionalističkog duha, i zagovarao, da USA mora ostati neutralna u nastajućem sukobu s Britanijom i Francuskom. Kako je Lindberghova popularnost bila ogromna nad američkim mnoštvom, Roosevelt, sa svom protu-nacističkom ekipom u vladi, učinio je sve moguće, da ga kompromitira, i to vrlo često i na nedopušten način. Tek za svo vrijeme te večeri, Lindbergh je malo govorio. Bio je jako raspoložen mojom analizom posljeratnog stanja, napose u odnosu na

Jaltu, i komunizam, koji je svima narodima u jugo-istočnoj Europi bio nametnut uglavnom Churchill-Roseveltovom kapitulacijom pred Staljinom. Svejedno, te večeri, promatrajući Lindbergha, osjetio sam što znači u jednoj slobodnoj demokraciji biti najprije heroj i zatim otpušten i napušten, gotovo zaboravljen, arheološka okamenina, iako u punoj fizičkoj i mentalnoj snazi. U svakoj latinsko-američkoj zemlji, Lindbergh bi svakako bio zgrabio vlast, ili postao nosilac vlasti u ime stanovitih vojnih i financijskih snaga. A ni kod nas na Balkanu ne bi bio daleko od političke vlasti. U američkoj demokraciji: smioni američki avijatičar, koji je iznenadio svijet i preletio Ocean, materijal za avijatičke diskusije i za reklamni materijal za prodaju avijatičkih objekata. U Italiji je Mussolini poklonio Cesaru Balbu, poslije njegova leta na Chicago, čitav poluotok, da bi ga udaljio iz Rima i iz bilo kakvog prisustva u vršenju fašističke vlasti. U američkoj demokraciji političku vlast bira narod izvan svakih drugih računa, osim svojeg privrednog, društvenog i političkog interesa! I o tome smo te večeri razgovarali, posebno s gđom Anne Morrow Lindbergh, jednom svakako duhovitom i sjajnom, talentiranom spisateljicom izvanredne novele, *«Dar im Mora»*. Susreti u Americi razbijaju snažno dosadu života; i nije isključeno, da i bez očekivanja naiđete na nekadašnje američke veličine, što život u Americi čini uistinu živim i sugestivnim.

HRVATSKA I OPET HRVATSKA, UVIJEK HRVATSKA: OD SVANUĆA PROLJEĆA DO CRNE ZIME

KAO i uvijek kod Hrvata, odpočelo je *Deklaracijom o Jeziku*. Trebalo je srušiti velikosrpsku fikciju o jednom jedinstvenom srpskom i hrvatskom jeziku, koju je komunistička vrhuška nametnula Hrvatskoj. Radilo se o tome, da se karadžićevski hegemonizam: «Srbi svi i svuda» zbriše, i što se hrvatskog jezika tiče, stvari vrate na Marulićev spjev «Juditu», u «versih *'rvackih'* složena». Odjek bijaše ogroman ne samo u Hrvatskoj i u Bosni-Hercegovini, nego i svugdje po svijetu, gdje žive Hrvati, koji muku muče, da svoj jezik legitimiraju kao hrvatski, nikako hrvatsko-srpski, ponajmanje srpsko-hrvatski! Probuđeni dinamičkim preokretom u zemlji, koji i nadalje svjedoči, da Hrvatska uvijek živi, nadali smo se svim snagama, da slobodnom svijetu protumačimo i opet naš težak slučaj — jedan svakako od najtragičnijih u živom i dramatskom kretanju etnija. Bili smo ne samo razdragani, nego i ponosni. Kod kuće, stvari nisu umrle; naprotiv, uskrsavaju novim duhovnim i nacionalnim snagama i nadahnućima.

Iz raznih krajeva Hrvatske stizale su, ono štono je riječ i prve laste, glasnici sveobećavajućeg proljeća. Mladi i stari, čak i najmlađi. Javljali su se u New Yorku, u Chicagu, u Clevelandu, i gdje sve ne. Naš stari Ulivello, koji je u vremenima predratnog fašizma bio stjecištem i susretom europskih i talijanskih anti-fašista, oživio je neočekivanim posjetima književnika, politologa, pjesnika, mladih boraca za slobodu i za nezavisnost jezika i domovine. Sa svih su strana Europe i s granica Jugoslavije zucali telefoni, bilo da nas obavijeste o povijesnom preokretu, bilo da najave svoj dolazak u srce stare Toskane, kad to nije moglo biti ni u Zagrebu, ni u Splitu. Oni koji su stizali, uvjeravali su nas, da će nas uskoro moći dočekati i primiti kod kuće, što nam je davalo ogromne nade, da ćemo ipak doživjeti ono, zašto smo živjeli.

Čitajući tjednike i mjesečnike, koji su odjedamput poplavili svaki hrvatski grad —dokaz ogromne duhovne vitalnosti— bili smo više nego osvojeni, upravo uvjereni, da je put u slobodu snažno raskrčen, i da se isti više ne će moći lako zatrpati. S raznih međunarodnih kongresa po Italiji i po Europi, javljali su se glasovi ispunjeni bezgraničnim nadama. Kako nisam u stanju i ne smijem spominjati imena onih, koji su već stradali i mogli bi opet stradati, mogao bih ipak ustvrditi, da je sve to bila *elita nove Hrvatske*, koja je prošla kroz rat partizanstva, osjetivši, kao i svi mi, da je oslobođenje Hrvatske i povratak njene pune duhovne i nacionalne prisutnosti u svijetu, usko skopčano sa samim životom svakoga od njenih građana, bilo u domovini, bilo izvan nje. Ne ću nikako zaboraviti prvi glas iz Pistoie, zatim drugi i treći iz Urbina, konačno sa svih središta Europe, Pariza, Rima, Beča, Münchena i Skandinavije. Jedan mi se sastanak u mojem stanu u New Yorku još uvijek duboko zaustavio u uspomeni. Bila je to sasvim sigurna najava, da bi uskoro mogao da posjetim domovinu. I jedan drugi na Ulivellu, koji je to isto obećavao. Kako se u oba slučaja radilo o ljudima duboko odgovornim, i koji bi, da su imali konkretne mogućnosti kroz vlast zemlje, bili daleko više koristili cjelini od teatralnog Tita, ništa me nije moglo razuvjeriti, da će do toga doći. Nikako nisam u stanju sasvim pokopati i obećanja, koja su meni i mojoj ženi povjeravali mlađi i najmlađi —mnogi od njih nestali u mrazu zime— da će *«Vaš stari poslužiti Hrvatskoj»!*

Ali, ostavimo osobna nedoživljena življenja, i bacimo kritički pogled na taj povijesni trenutak u traženju Hrvatske za ostvarenjem samostalnosti, bez čega nije u stanju živjeti nijedan narod. Naš hrvatski egzistencijalizam duboko je povezan s neobično intenzivnom borbom za nezavisnost. Značajno je, da se to isto pojavilo i pod marksizmom, koji s ogromnim ponosom ističe kako, kao neki Duh Sveti, oslobođa svaki narod od nacionalizma. U mojem slučaju, koji nisam nacionalist, gledati čitavog svojeg vijeka kako najveći dio hrvatske inteligencije, i mlade i stare, strada i muči se, da ostvari nacionalnu samostalnost, postaje, i protiv moje težnje, najsnažniji imperativ življenja. Odgovor na sve to nije: biti ili zvati se Jugoslavenom, kad se zna, i to konkretno, da je vodeći srpski komponent to ime posvojio, da bi pod istim sakrivao svoje hegemonističko velikosrpstvo. Uostalom, on

ga i nije pronašao, niti formulirao. Učinili su to mi Hrvati iz svoje bezgranične težnje za ostvarenjem jedne promašene zajednice.

Tako, kad se jednog dana pojavio nov glas dr. Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala, koji su naglašavali, da se Hrvati moraju zvati Hrvatima, da se ne stide svojeg imena, i da moraju prakticirati svoju «državnost», osnovicu državnog oblika Republike Hrvatske, ne samo mi, nego i cjelina naroda u domovini, bili smo svjesni, da se konačno problem prisustnosti Hrvatske rješava u jedino mogućem pravcu. Pravcu, za koji se zna, da vjekovima zaokuplja svu hrvatsku opstojnost, i da poput ptice Feniks Hrvatska nikada ne umire, nego kad svima izgleda, da je mrtva, ponovno niče iz pepela. Ta moja slika naišla je na pozitivan odjek i kod kuće. Kad se iste sjetim, uvjeren sam, da Hrvatska i danas jenjava u pepelu, da će prije ili poslije proletjeti zrakom, sva u svojoj snazi, koja nikada ne iščezava. Ali zašavši duboko u analizu «hrvatskog proljeća», mi moramo istaknuti nekoliko činjenica, koje ulaze, moglo bi se kazati, u permanentne strukture hrvatskog organizma. Tako, bilo je više nego simbolički značajno, da se je ponovno stavila u pogon Matica Hrvatska, koja je i prije i poslije proljeća doživjela svoj klasičan ostracizam. Kad je riječ o položaju stanovitih struktura u Jugoslaviji, upada u oči, da se, recimo, Matica srpska nikada ne postavlja u pitanje, iako je njena uloga oduvijek bila isključivo srpska i negativna u objavljivanju stanovitih knjiga, koje su se obarale na hrvatske, bugarske, makedonske i albanske vrednote. I u slučaju proganjanja hrvatskog proljeća, prva koja doživljava progon, uvijek je Matica Hrvatska. Svakako, ono što je duboko potreslo svakog Hrvata, bilo kod kuće, bilo vani, bilo je glasno i jasno isticanje onoga, što ja zovem *hrvatskom prisutnošću*. Naglasak tome davali su marksisti, Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, zatim plejada svakako najviših intelektualaca, koje je Hrvatska imala u posljeratnoj eri, kao što su Tuđman, Šegedin, Gotovac, Veselica, Tomičić i ostali, bez kojih se i ne da zamisliti opstanak hrvatske kulture. Kad se Tito jednim uistinu vulgarnim i primitivnim jezikom bacio na sve te ljude —i to u Karađorđevu!—, on nije samo pokazao svoje potpuno nepoznavanje hrvatske duhovnosti, nego je ponovio i jedan primitivan policijski mentalitet iz vremena Pere Živkovića! Ili točnije, Khuen-Hérdervárya!

To Karađorđevo, sâm izbor tog mjesta s tim imenom, i na 1. prosinca 1971., odjeknuo je cinički, silovito, provincijski, kao da se vraćamo otužnim danima, za koje smo držali, da ih je vrijeme razagnalo i zaboravilo. Izvesti glavne predstavnike tog legitimnog i logičnog razvoja stanja u Hrvatskoj, i izvesti ih pred vrhovni sud Partije, da ih se zatim baci u mrak, moglo se samo pojaviti u jednoj sredini, koja se neprestano ponavljala u povijesti progonjenih naroda. Ponovno Balkan, u cijeloj svojoj bijedi, kako samo tiranija ma kakva bila, može i zna proizvesti nad pojedincem i nad čitavim narodom. Razmišljao sam više puta, i još uvijek o tome razmišljam upravo na Ulivellu, gdje su se ljudi susrećali i razgovarali pod pritiskom fašističkog totalitarizma, i gdje sada vrlo često stignu s one druge obale, za koju je jedan naš putnik iz prošlih vjekova znao kazati, da ju je napustio, jer se tamo *«la joie s'etait egarée»* (radost isušila). Kakve li razlike između ta dva totalitarizma! Za prvi smo znali, da je morao ubiti u čovjeku sav njegov životni elan, dok smo za drugi trenutno bili povjerovali, da bi ipak mogao osloboditi čovjeka svih okova, predrasuda i zaostalosti, dok je ustvari ponovno zarobio i pojedinca i narod do te i takve mjere, da ga njegovi učitelji, i Marx i Engels, nisu nikada mogli predosjetiti. Svi ti razgovori, koji su me najprije dizali u slobodi, postajali su poslije zaključivanja tog kratkog poglavlja, ponovno nekrolozi hrvatskih nada i razočaranja. I nad svim tim, u nekoj čudnoj viziji, ja sam iz daljine gledao kroz Tita, onog odebljalog i zakrvavljena Lorenzettijeva glavešinu zemlje «zle vlasti», s rogovima na čelu, iz sijenske vladine zgrade, u koju i sada često zađem, da bih sadašnjost sebi protumačio s prošlošću.

Bile su to godine ogromnih nada. Dovoljno mi je spomenuti Tavelićevo hodočašće, koje nam je poslužilo, da se sretnemo ne samo s Hrvatima iz slobodna svijeta, nego i s onima iz domovine. Ti su u ogromnom broju slegli u Rim, da se sastanu sa svima nama u nadi, da će to biti početak stalnih susreta, i da ćemo uskoro moći slobodno prelaziti s jedne obale na drugu. Koliko smo zahvalni Msgru K. Zoriću i kroz njega našoj Crkvi, što nam je ostvario, iako za kratko vrijeme, i tu nadu. I tada se opet pojavljivala još jedna nada. Otac dr. Karlo Balić, s kojim je Ivan Meštrović, kao i s drom. Mandićem, boravio i na Alverni, reče nam, da će on zatražiti, da nekoliko hrvatskih intelektualaca uzme učešća u

jednom simpoziju, prilikom hodočašća u Bistricu. I opet jedna nada. Kad nam Balić odjedamput saopći, da je u pregovorima oko toga s aparačikom, inače Splićaninom Šegvićem, netom je spomenuo moje ime, dobio za odgovor hladan udarac: — Nikako Radica! On je uvrijedio našeg Tita! — Bilo mi je teško slušati starog Balića, koji nas je uvijek s posebnom toplinom primao u Antonijanumu, kako nas nije mogao zadovoljiti, ni mene, ni još neke prijatelje. Tako iz nada u razočaranja, dok se ponovno željezna ili tamna zavjesa nije pojavila ispred našeg koračanja na povratku u zemlju! Iako je to trebao biti tek ograničeni povratak, bio bi nam svakako dovoljan, da nas oboruža novim nadama. Ali odmah zatim odpočele su stizati u slobodan svijet one mračne vijesti o poznatim progonima, raspuštanju ustanova i publikacija, o bacanju u tamnice s torturama. I onaj nepošteni i provokaterski Titov krik, da su Savka Dabčević i Mika Tripalo išli za tim, da ostvare hrvatsku državu tipa ustaškog poglavnika Ante Pavelića, kad se zna, da su Titove torture daleko nadmašile sve ono, što se zbivalo bilo gdje na hitlerovsko-staljiničkim sektorima ubijanja čovjeka! Sve nam se to bacalo u lice, dok je zapadni svijet uistinu vjerovao, da su ti prokleti Hrvati ništa drugo, nego neizlječivi separatisti, preko kojih se mora preći, i to i zato, da Jugoslavija ne bi pala pod sovjetski jaram!? I uvijek ista pjesma: *bolje je imati Beograd na Jadranu, nego li Kremlj.*

I kao i uvijek, tako i ovog puta, kolone novih izbjeglica pojavljivale su se svugdje na Zapadu. Najzanimljiviji bio je svakako susret s Brunom Bušićem, koji nam je donio, iako kritičke, svakako najdublje analize sloma proljeća. Bušić ih je pripisivao slabosti hrvatskog političkog vodstva. Međutim, meni je poručeno upravo od tog vodstva, da su u Karađorđevu morali postupati na kompromisan način, jer im je prijetila Bartolomejska noć. Bili bi svi izginuli. Srbijanski hegemonizam i pod Titom djelovao je u poznatom pravcu istrebljenja Hrvata. To se je poslije konkretno vidjelo i na način, kako je partijsko rukovodstvo postupalo prema hrvatskim i srpskim nezadovoljnicima. Kod Srba, nitko niti je izgubio glavu, niti je bio bačen u dugogodišnje tamnovanje, dok je kod Hrvata to bila općenita praksa. Mi smo uz duboko iznenađenje sve do sada morali gledati, kako po američkim godišnjim simpozijima nastupaju srpski marksisti, zagovarajući načela «Praxisa», okrivljujući hrvatske intelektualce, da su zaraženi nacionalizmom, dok Tuđmani, Gotovci, Veselice i svi ostali kod nas leže po zatvorima i bivaju izloženi najnehumanijim progonima. Sama ta činjenica bila bi dovoljna, da izloži pravo stanje u jednoj mnogonarodnoj zemlji, gdje vodeći narod ima sve privilegije, dotle su svi ostali narodi izloženi nepovjerenju, sumnjičenjima i uništavanju. Ta nejednakost, koja od Jugoslavije čini uistinu jednu bespravnu i protupravnu državu, ne samo da kod svakog Hrvata stvara sklop inferiornosti, nego bilo da je marksist ili nacionalist, sasvim ga otuđuje od te države. To sam ponovno morao osjetiti, kad god se od sumraka hrvatskog proljeća pojavljivao bilo koji, pa i najmlađi izbjeglica. Nije se više radilo o marksizmu ili sovjetskom ili titovskom komunizmu, koliko *o dostojanstvu čovjeka, koji ne može u svojoj vlastitoj državi da se zove svojim narodnim imenom, da svoj jezik zove hrvatskim i da ima onaj isti položaj, koji ima Srbin-Srbijanac.*

Pod utjecajem razgovora s Bušićem i s ostalima, kao i na temelju izvještaja iz naše zemlje, ja sam tada napisao slijedeće:

"—S prosincem 1971. otpočelo je raspadanje ili točnije odumiranje druge Jugoslavije. Do Karađorđeva nagađanja o tome, da li se Jugoslavija raspada bila su uglavnom mišljenja pojedinih promatrača jugoslavenskih prilika, i napose proučavatelja mnogonacionalnih pitanja jedne državne kombinacije, koja već decenijima visi u zraku kao neki čardak ni na nebu ni na zemlji. Ne kažem, da ni tada nije bilo jasno, da su previranja toliko duboka, da bi vrlo teško bilo i zamisliti, da se Jugoslavija može održati bez osnovnih i dubokih promjena. Ali se ipak posebno na Zapadu vjerovalo, da će Titova *charisma,* njegov magični štapić habsburškog dirigenta, staviti sve stvari na svoje mjesto, i bez ovećih trzaja zadržati raspadanje i zaustaviti tiho i polagano umiranje. U Karađorđevu je Tito otvoreno pokazao, da se osnovna kriza Jugoslavije ne može nikako riješiti putevima legislativnih mjera, kao što su amandmani, nego silom, sredstvima policije i posredovanjem vojske, koja je sva u rukama velikosrpske hegemonije, dakle prastarim sredstvima balkanskog primitivnog mehanizma, koji ništa ne rješava, nego odlaže rješenja za nedogledna vremena. Iz iskustva se zna, da takvi postupci, koji naoko mogu izgledati uspješni, daleko su od toga da to budu. Naprotiv, oni upozoravaju na toliko duboke poteškoće stvarnosti, da se iste nisu nikako u stanju ni popraviti, ni prikriti. Jugoslavija kao da je naopako začeta; i kao da se

uslijed takvog začeća nije u stanju ni razvijati, ni rasti prirodnim razvojem i rastom. Još ni to danas nitko nije uspio pronaći, da li su za to krive geografija ili antropologija, geografski složeni sklop, u kojem se narodi Jugoslavije nalaze, ili ljudi, koji su je zamišljali, kovali, gradili i razgrađivali. Kad čovjek letimice pogleda kroz uspomene na čitanja u mladosti, sve takve manjkavosti i vrline, koje kod naših naroda postoje, a koje ne bi postojale i kod drugih naroda. Ali jedno izbija, da kod nas ni vrline, ni manjkavosti nikako ne uspijevaju omogućavati ni zemlji ni narodima, koji na toj zemlji žive i kuluče, ni mir ni sreću, koje naprotiv uspijevaju pod istim ili sličnim prilikama kod drugih naroda."

Sumrak hrvatskog proljeća, koji je uslijedio u klimaksu nada, izložio je i zemlju i emigraciju, rekao bih, više raspadanju sloge zajedništva, nego li cjeline. Prvi je odgovor Karađorđevu od strane emigracije bio pozitivno jedinstven i snažan. Protesti i demonstracije s jednog na drugi kontinent. Ne samo disident i izbjeglica, nego i vanjski svijet bio je iznenađen držanjem Hrvata na svima stranama slobodna svijeta. Malo zatim nastupala je bolest tipičnog našeg *kroatitisa*, poplave više nepolitičkih, nego li političkih, tzv. revolucionarnih grupiranja, koje je vanjski svijet trpao pod zajednički naslov terorizma. U svima slobodnim zemljama operirala je poznata udbaška mehanika, izazivajući u svima našim kružocima sumnjičenja u vodstva i energičnije i dinamičnije prvake. Kroz takve operacije, Beograd je išao za tim, da nas kompromitira ispred svijeta, koji nam je dao zaklon i mogućnosti života. Svemu tome nije tek nasjedala hrvatska zajednica, nego i vlasti zemalja, u kojima živimo. U toj zapletenoj igri poginuo je i Bruno Bušić (1978.), jedan od onih gubitaka, koji se ne mogu prežaliti. Razgovarajući s Bušićem i u Frankfurtu i u Londonu, odakle je on vodio svoju akciju, upozoravao sam ga na oprez. Da me uvjeri u svoju osobnu sigurnost, on mi je govorio, kako je on toliko snažan, da on ima čak trojicu udbaša Hrvata, koji ga redovno obavještavaju o stanju kod kuće i čuvaju. Nisu li upravo ti i bili njegovi ubojice? Mene je neprestano bodrio, pričajući mi čak, kako su na istražnim raspravama sve njih optuživali, da su sa mnom u vezi, i da sam i ja jedan od podstrekača «hrvatskog proljeća». Bilo je tada, da me je beogradski NIN, 22. srpnja 1973. označio *«ustaškim ideologom»*. Ne mogu nikako da se otmem iznenađenju, kad mi je, povodom toga, jedan

inteligentni hrvatski politolog, Dr. J. Petričević, pisao: —«Čestitam na unapređenju!» — U isto vrijeme, «Večernji list», od 6. 7. 1973., izvještava svoje čitatelje: «Od ustaških ekstremista posebno se eksponirao Dr. Bogdan Radica, profesor na jednom sveučilištu u SAD, obavještajac i čovjek, koji ima veze u kulturnim krugovima i u Senatu. Često putuje i po zemljama zapadne Evrope i otuda se javlja kao dopisnik «Hrvatskog Glasa» i revije «Studia Croatica». Često se pojavljuje i na američkoj televiziji u ulozi «tumača» političkih i drugih prilika a u Jugoslaviji». Predstaviti me «ustašom», nije nimalo promijenilo moj status kod ustaša, koji su me i nadalje označavali «jugovićem», «titovcem», «jug-bogdanom», i što sve ne! Ali mene je u sklopu tih tumačenja moje ličnosti ponajviše raspoložila optužba splitskog tužilaštva, u kojoj optužuju suučesnike nekog splitskog i zadarskog simpozija, da su bili pod utjecajem mojih ideja o položaju Hrvatske i njenom značenju na Mediteranu. Oni su čak tada pisali, da se taj simpozij održavao pod ideološkom privolom CK KPH. Neki od učesnika na tome simpoziju bili su, kako je tamo stajalo, Đerđa, Baće i drugi, kojima ne bi, s obzirom na njihova međunarodna, posebno mediteranska iskustva, trebalo da se nadahnjuju mojim pogledima na Mediteran, i na položaj Hrvatske na Mediteranu. Ja sam se tada pitao: što ima negativna u mojem gledanju Hrvatske na Mediteranu, da se radi toga trpaju ljudi u sudske rasprave i u tamnice!? Položaj Hrvatske na Mediteranu, ono što je čini osebujnom i tako različitom od ostalih naroda u Jugoslaviji, sasvim je stari problem, o kome se može naći materijala čak i u mojim esejima, pisanim prije četiri decenija, i sada sakupljenim u knjizi *«Sredozemni Povratak»* (1971.), na koje upućujem sadašnje neo-barbare. Zanijekati ili oduzeti Hrvatskoj njen mediteranski lik, značilo bi osakatiti je ili baciti u šturo, gorštačko i otužno podneblje morlakije.

Ubojstva se nastavljaju. Tako je za Bušićem na najzvjerskiji način ubijen i daroviti Stjepan Đureković, koji je sa sobom iz domovine u svojem kovčegu iznio pet svojih romana, koji, na najstvarniji oblik, u novom stilu, razgolićuju sve vrhove komunističke hijerarhije, svu tu krvavu, strašnu i ironičnu novu klasu, koju do sada nije nitko tako snažno prikazao koliko on; dio te nove klase, koju je Đilas tek teoretski opisao. Od Josipa Broza Tita, preko prevare komu-

nizma do crvenih menedžera, čitav jedan svijet narodnih izrabljivača, kasapina i štrebera novijeg marksističkog tipa. Đureković je ubijen na najzvjerskiji način. Nije samo izrešetan revolverskim hitcima, nego i sav izmrcvaren s razbivenom glavom, po receptima, po kojima je Staljin naređivao svojm banditima, da ubiju Trockoga, Buharina i Babelja. U pomanjkanju novih laži, Beograd još i nadalje nastavlja zvati takva zlodjela «ustaškim» operacijama. Vrijeme je, da svoje operacije nazovu svojim imenom, jer nitko ne bi mogao povjerovati, da su Bušić ili Đureković ubijeni od ustaša, izbjeglica i nacionalista! *Made in Belgrade.* Đurekovića će se uvijek sjećati Hrvati, kao jednog od svojih časnih mučenika. Njegovi će se «romani» ili točnije raskrinkavajući materijal čitati i voljeti, kao najcrniju kroniku nove klase iz ere Josipa Broza Tita i njegovih «crvenih managera»!

U očekivanju novih proljeća, kojih će morati biti, prije ili poslije, i kad nas bude ili ne bude, ta najmlađa emigrantska generacija gubila se u maglovite, tako zvane revolucionarne sanje, više negoli stručno izvedene akcije, služeći se čak i slijedećim prijetnjama: —Ako nam Amerika ne da državu, dat će nam je Rusija. — Takva alternativa, kao i mnoge slične toj, nitko nije ozbiljno uzimao u obzir, osim beogradskih žbira, koji su s takvim doskočicama mogli uvjeravati neobaviještene zapadne diplomatsko-obavještajne službe, da ima hrvatskih grupacija u službi sovjetskih planova za podjelu Balkana. Taj *fifty-fifty,* koji bi u svakom slučaju ostavio Hrvatsku u njenom zapadnom prostoru, a Srbiju, konačno, kamo ona spada: u istočnjačku, bizantinsko-otomansku, slavensko-pravoslavnu-sovjetsku sferu, igra i nadalje svoju kobnu ulogu, koju plitka sjevero-američka diplomacija nije u stanju ni shvatiti, ni unijeti je u sklop njenih političko-ekonomskih interesa. U maglovitim snovima mnogih od tih Hrvata živi još uvijek ona uzrečica, izražena na zidovima tamnice, uoči tragične pogibije Augusta Cesarca u Kerestincu: —*«Živjela sovjetska Hrvatska».* I kad na to pomišljam u kontekstu sadašnjih zbivanja, ne mogu nikako da te sadašnje magle hrvatske mladeži ne usporedim s Arafatovim Palestincima, koji su bili čvrsto uvjereni, da ih Rusija ne će nikada napustiti u njihovim protu-izraelskim naporima, odnosno, da će oni suočiti i Ameriku i Rusiju u globalnom sukobu, iz kojeg će konačno izvući za sebe bolji kraj. Slijepci ne vide, da se i nadalje radi o interesima dviju super-sila, koje, kao i bivše

velesile, žrtvuju uvijek male narode svojim interesima, i, kolikogod mogu, odlažu njihov izravan sukob. Iako sam svjestan činjenica, koje su u našem slučaju propustila vodstva i moje i svih dosadašnjih generacija, ipak još uvijek mučim sebe do iznemoglosti pitanjem: *kako da se pronađe jedno uspješno sredstvo, koje bi spriječilo, da nas izloži novoj Apokalipsi?* Još uvijek mislim s jadom u srcu na uzaludnu pogibiju Brune Bušića i tolikih, okrutno ubijenih Hrvata, a da njihovi krvnici ne samo da nisu bili kažnjeni, nego «nisu» ni ustanovljeni. Tako su, zar, slabe, zapadnjačke policije, kada treba otkriti, tko ubija Hrvate?! Kod toga me spopadaju uspomene na Branka Jelića, s kojim sam prošao osam razreda splitske gimnazije. On je često posjećivao čuveni Montecattini u Toskani, u neposrednoj blizini mojeg zatišja; i otuda bi znao skočiti i u Ulivello. Jednog je dana stigao u društvu desetorice mladih Hrvata, ispunjenih bezgraničnim idealizmom, kako da oslobode Hrvatsku. Tek nekoliko godina poslije toga sreo sam pjesnika Škrinjarića, koji mi dozove u pamet te posjete, dodavši teškim srcem tek ovo: —Nitko od onih mladih ljudi nije više na životu! — Koliko krvi sve to stoji! Koliko će krvi još to stajati? A što se može: *Lako je iščupati Hrvata iz Hrvatske,* pisao sam, *ali nije lako iščupati Hrvatsku iz srca Hrvatâ.*

RASTANAK S MAJKOM

I TA je moja mila nada nestala. Otišla je i moja majka, a da pokraj nje nisu bila njena dva sina. U «Danici», od 12. veljače 1975. napisao sam nekrolog, pod naslovom: *«Čekala si, a nisi me dočekala»*. Ne bih ga pretiskavao, da me na to nisu ponukala tri pisma. Prvo, isto tako pokojnog dra Stjepana Gažija, koje glasi: «Pročitao sam u 'Danici' Tvoj oproštaj s majkom. Dozvoli mi, da ti ovim putem izrazim svoju toplu sućut. Tvoj me se sastavak dojmio koliko po obliku, toliko i po sadržaju. Neobično topao, dostojanstven i nježan, upravo klasično suzdržljiv. Nešto od najljepšeg, što si napisao» (17. veljače 1975.). Jadan Gaži, tek je dodao u pismu, da «u sadašnjosti mnogo ne vidim, a od budućnosti se ničemu ne nadam». I Luka Fertilio iz daleke Valdivije, Chile: «Dragi moj Bogdane, u 'Danici' sam pročitao tvoj oproštaj s pokojnom Ti majkom. Žalujem ti se i u isto Ti vrijeme čestitam, što si imao onako čestitu majku! Bog je rajem napojio! kaže se na Braču» (10. 5. 75.). I Karlo Ilinić: «Neka Vam u teškom času bude makar mala utjeha, da ste joj u svojem članku: «Čekala si, a nisi me dočekala» podigli jedan književni spomenik, koji će se čitati, dok bude hrvatskog naroda i dok se bude govorilo o patnjama hrvatskih majki» (3. ožujka 1975.). Dakle:

«RASTANAK S MAJKOM» —
ČEKALA SI A NISI ME DOČEKALA»

ZNAO sam, da si me čekala. Od zore do mraka. Bio sam svjestan, da Ti je čekanje na mene odlagalo rastanak s Tvojim ovozemaljskim životom. Sjedila si na terasi i gledala si, da li će se negdje, na kraju Širine, pojaviti tvoj Bogdan? To Ti je ulijevalo nade

i uvjeravalo Te, da bi do susreta moglo ipak doći. Zatim je počelo polagano, ali neizbježivo gašenje Tvojeg života. Tako su mi pisale sestre, rođaci i prijatelji, koji su te pohađali do konca Tvojeg života.

Zadnji smo se put vidjeli u Toskani, na Ulivellu, Masliniku, kako si ga ti zvala. Kao da si predosjećala, dala si mi tada zadnji blagoslov. Zadnji sam put tvoj glas čuo preko žice od New Yorka do Splita. Oslovljavala si me: «Dušo moja, sine moj»! Uvijek u uvjerenju, da ćemo se vidjeti. Ti si uvijek vjerovala. Najprije i najdublje u Boga, u njegovo milosrđe, bez čega za Tebe nije bilo života. Tako si i mene učila. Govorila si uvijek: sva je naša sudbina u Njegovom milosrđu!

Predzadnji smo se put rastali u Splitu, prije trideset godina. Ti si me korila što sam se vraćao. Bila je to krvava 1945. «Zar ne vidiš» —ponavljala si— «da su ovdje svi nesretni. Da za tebe ovdje nema života!» I ono neprestano Tvoje — «Što si mi sada dolazio?» Međutim, ja sam uživao u svakom susretu s našim starim gradom. Letio sam Križevom ulicom preko Stagnje do Marjana. Zaustavljao sam se ispred svih crkava: i Svetim Križem, i Svetom Mandom, i Svetim Mikulom, dok se nisam popeo na zadnji vrh, odakle je pogled na otoke, na Kaštelanski zaljev, sve do trogirskog zvonika, pjesma, kakvu je rijetko priroda ispjevala. Mučio me je osjećaj, da sve to nikada više vidjeti ne ću!

I kad smo o tome razgovarali na toskanskim brežuljcima, Ti si me tješila kao da ništa ne gubim što ne vidim ili ne ću vidjeti Split. «To ti nije», govorila si, orošenih očiju, «više stari Split! Ne bi nikoga prepoznao! Nema više starih Splićana! Ili su umrli, ili su nestali! Otišli su svi! Grad je šporak. Kuće koje grade, nemaju stila ni ukusa. U grad su navalili Vlaji sa svih strana Morlakije. Došli bučani — rastirali kućane!»

Zatim bi redom spominjala mrtve i ubijene, nestale i pogažene. Sve to svojim glasom, koji me je podsjećao večernjih Zdravih Marija i Pokoj višnjih ispod Marjana. «Nikoga nisu ostavili na miru» — dodavala je. «Ni Sustipan. Svega su ga raskopali i

silili nas, da prenosimo mrtve na novo groblje. Kad smo morali otvarati obiteljsku kriptu, otac ti je izgledao kao da je još živ. Samo da ne ustane i plane! Teti Djidji nije bila pala ni kosa s glave. Gledali su u nas uprtim očima, kao da nas kore što ih uznemirujemo u njihovu počinku. Oko nas i svi ostali, koji su bili prisiljeni raskopavati svoja groblja, osjećali su isto...».

[Za one koji nisu poznavali stari Split, Sustipan je bilo staro groblje, ispruženo na hridi iznad mora. Istinski Valèryjev «Cimitière Marin». Tu je nekada bio stari benediktinski samostan. Legenda veli, da su na toj hridi, ispod borova, prolazili u meditacijama i hrvatski kraljevi i hrvatsko plemstvo. Tu je nastala i Kumičićeva «Kraljica Lepa». Titovci su išli za tim, da na tom groblju, pošto iskopaju i izbace grobove, sagrade privlačivi turistički centar s kasinom. Ali do toga nije nikada došlo. Tako je za sve stare Splićane bilo oskvrnuto jedno od najsvetijih mjesta. Stari su Splićani, i moj otac, svake godine na dan Božića posjećivali svoja groblja, paleći «lumine»].

Kad umre majka, kolikogod čovjek bio star, osjeti isto tako tešku prazninu, kakvu mora osjetiti i nejako dijete. Iako on majke ne treba u materijalnim potrebama, i čak se s njom nije u stanju složiti u svima gledanjima na život, on ipak osjeti dubok prekid, koji se ne da preskočiti, ni naglo ni olako. Taj prekid je još teži, kad nas od majke dijeli razmak izgnanstva i nemogućnost, da budemo u blizini njenog rastanka sa životom. Jedino, što je ipak u takvom razvoju stvarnosti može utješiti, to je, da su djeca sretna negdje u svijetu, gdje je život humaniji i plemenitiji, negoli kod kuće, iz koje su bili izagnani. Kad umre izgnanikova majka, kod čovjeka se pojavi *osjećaj da povratka više nema. Ukoliko bi ga i bilo, nešto je ipak prekinuto, što se ne da više povratiti. Povratka više nema. Ako ga ima, to je povratak u mrtav grad.*

Grad mojeg djetinjstva i moje ranije mladosti bio je živ grad. U Toskani, s majkom, često smo obnavljali stare uspomene: glende, karnevale i korizme, Badnjake i Velike Petke, marende i fraje na Firulama ili u Poljudu. Procesijune i rogacijune. kad su nas majke oblačile u bijela odijela, da budemo ljepši i skladniji od drugih. Ulični sukobi, ili oni na pjaci, između Ervata i Tolomaša. Preporučalo se neprestano mir i sklad. Učilo nas se, kako se treba bojati Boga. Kad bi iz prezasićenosti bacili kruh na tlo, morali smo ga dignuti i poljubiti. Jer je to dar Božji. Međutim, revolucija i rat, bili su na pomolu. Slijedila su «oslobađanja», jedno za drugim. Slobode je, međutim, sve to manje bilo. — «Prije sam s fjorinom na dan mogla ishraniti svu familiju» — govorila je moja mati, «a sada sa stotinama dinara ni sebe!» — «Dico moja» — govorila je naša stara nona, mater moje matere, dan poslije Sarajevskog atentata — «ne znate ča ste učinili! Rušite najpitomije carstvo. Kakvog dobra može biti, kad se sjedinite s gorima od sebe?»

Stari je Split škondariola i glenda nestao. Polagano nestaju i stari Splićani i stare Splićanke. Varošani i Lučani. Pjaca nije više ono, što je nekad bila. Vlasi svugdje. Ali, pod starim svodovima još uvijek žive stara srca, stare figure, stare uspomene, i kad po Velom Varošu zazvoni Ave Maria, još uvijek se mole krunice i za one, koji su daleko od kuće, dok se mrtvi nikad ne zaboravljaju. U nekim kućama žive kao da se nikada nisu rastali sa životom. Razgovor s mrtvima ima svoj čar i svoj život. Može čak, katkada, biti življi i radosniji od svakog nihilizma. *Mrtvi su nam vrlo često potrebniji od živih. Dijalog s njima se ne smije prekidati! Moramo ih držati na životu!*

Majke moramo sačuvati onakvima, kakve su nam se pojavljivale u djetinjstvu: mlade, lijepe, skladne, vesele, vječne optimistkinje, bogobojazne, pune života, kad su nas snažno i toplo cjelivale; i kad su nas prekoravale, nikada proklinjale. Sve to uprkos Marxu i Freudu, koji su ovaj naš vijek zatrovali svojim poluistinama. Moramo se sjećati naših majki, kad su pjevale po našim terasama, sušeći isprano rublje, ili su nas dozivale na večeru, dok smo mi igrali po pjacama i širinama. I ulijevale su nam onaj osjećaj života, koji samo majke mogu ulijevati, i koji nas i sada uzdigne, kad se odupiremo protiv tmurnog egzistencijalizma!

Zato im i moramo biti neprestano zahvalni! Uspomenu na majke moramo neprestano čuvati i njegovati, kao podstrek na daljnje izdržavanje života. Moja je majka bila jednostavna splitska majka, koja nije trpjela ni od kakvih kompleksa neurastenije ni psihoze. Ne mislim da je ikada bila ozbiljno bolesna. Živjela je preko devedeset godina. Vidjela je vrijeme

dobra i zla. Dva rata s bezbrojem revolucija. Nikada nije posumnjala u Boga i u njegovo neizmjerno milosrđe. Patnje i stradanja smatrala je neizbježivim zakonima života. Znala je uvijek patnje i stradanja postaviti u isti red sa srećom i s radostima. Znala je uravnotežiti zlo s dobrim. Ta ju je mudrost dovela do visokih godina. Bila je uvjerena, da to mora biti mudrost svake majke. Sve ostalo, ostavljala je ne sudbini, nego Bogu i njegovu bezgraničnom milosrđu. To je ispunjalo njen život, činilo ga sretnim i zadovoljnim. Usudio bih se ustvrditi, da to i jest *duboka tajna sreće u životu.*

PRED KONAC STOLJEĆA I MOJEGA ŽIVOTA

RODITI se uz sâm početak stoljeća i živjeti sve do gotovo njegova konca, samo je po sebi događaj i ugođaj. Posebno, kada je riječ o ovome stoljeću, koje se ponosno zove dvadesetim stoljećem. Stoljeće rođeno poslije stotinjak godina mira, uzelo je na sebe imperativ, da sve ono, što se propustilo ili odlagalo u ranijim stoljećima, ne samo ostvari, nego i dovede do savršenstva. Vjerovalo se u neograničenost znanosti, dohvatljiviju od svake nadnaravne duhovne snage. Čovjekove težnje za totalnim promjenama i najsavršenijim ljudskim ostvarenjima postale su zakonom stoljeća. Prošlo stoljeće mirovalo je i u miru sanjalo, da je vrhunac čovjekova traženja već ostvaren; i da sve, što bi se moglo ostvariti, ne bi ipak doseglo savršenstvo prošlog, devetnaestog stoljeća. Međutim, upravo to stoljeće ostavilo nam je u naslijeđe čitav niz poluistina i laži, sanja i nada, koje, kad bi se ostvarile, označile bi najsavršeniji doživljaj svakog življenja.

Između Nietzsche-a i Dostojevskog, birali smo prvoga. Isto tako, između Hegela i Kanta. I kad je Dostojevski na Nietzscheov usklik, da je Bog mrtav, upozorio, da je sve dopušteno, naglasivši, da nema više ničega, što bi čovjeka zaustavilo, da počini i najstrašniji zločin protiv čovječanstva, malo se tko na to osvrćao. I u samoj Rusiji, odakle se očekivalo jedno novo i snažno ovjekovječenje kršćanstva, pobijedio je Marx, potisnuvši i Dostojevskoga i Tolstoja. Inteligencija je i tamo, kao i u drugim sredinama na periferiji Zapada, izabrala put takozvanog *«historijskog materijalizma»*. Odigravala se zamagljena drama između Istoka i Zapada. Kod Slavena biti Zapadnjak vrlo rijetko je značilo biti na visini ispunjavanja slavenskog mesijanizma. Saznanje, da je i Slavenstvo imalo u sebi i istočnjačkih i zapadnjačkih alternativa, koje nisu nikada prestajale rušiti njegovu nikad

ostvarenu cjelinu, pridonosilo je bezprekidnom zamagljenju. S latinsko-francuske strane laskalo nam se, da smo svi Slaveni nada čovječanstva. S germanske strane, da smo materijal za gnojenje zemlje. Marx nas nije volio. Međutim, ne samo ruska, nego i sva ostala slavenska inteligencija izabrala ga je svojim bezuvjetnim prorokom. Kad god sam sa zapada dolazio i u Zagreb i u Beograd, nisam slušao nego psalme i litanije u čast Marxa i Engelsa, dok se to u Parizu, kod Bende, Bergsona, Maritainea, ili u Rimu, kod Crocea, Ferrera, Mosca-e unosilo u kategorije raznovrsnih rješavanja socijalnih protuslovlja, nikako jedinih i apsolutnih. Iako je Lenjinovih «deset dana», negdje daleko na granicama Urala i Mongolije, «potreslo svijet», glavnina zapadne civilizacije osjećala se i sigurnom i zadovoljnom. «Belle epoque» nije još bila sasvim završena u središtu Zapada, ali «pobuna masa» Ortega y Gasseta zahvatila je gotovo svu periferiju. Ne samo u Europi, nego i u Aziji, u Latinskoj Americi i u Africi.

Ratovi su već rušili ne samo u mislima, nego i u starim stoljetnim ostvarenjima izgrađene oblike, ustanove, zakone i čitave države i onda, kada su carstva izgledala nerazrušiva. Gotovo nezapaženo povlačenje Osmanskog-Otomanskog carstva, najprije s Bliskog Istoka i zatim s Balkana, nije ipak toliko zabrinulo široka mnoštva, koliko pad Ruskog i Austro-Ugarskog i Njemačkog carstva. Doživljavati kako Romanovi, Habsburzi i Hohenzollerni silaze sa svojih prijestolja, nije samo smanjivalo ugled i manjih monarhija, nego je čak i nepobjedivo Britansko carstvo izlagalo sigurnoj smrti. Monarhijski legitimitet, koji je od Bečkog kongresa (1814.) osiguravao mir, sreću i zadovoljstvo «belle epoque», koja ipak nije bila tako lijepa, kada se je doživljavalo kroz Balzaca, Zolu, Stendhala i Dostojevskoga pa sve do Manna, prilazio je naglo raspadanju, u jednu riječ svome kraju. Bivši kraljevi i prinčevi šetali su svijetom nezapaženi i nepoštivani. Kod širokih, napose balkanskih, srednjo-europskih i ruskih seljačkih masa pojavio se je intenzivan unutrašnji jaz, koji kroz dugi niz godina nije mogao uočiti, da više ne postoji vlast, koja nije bila povezana vrhunaravnom milošću, nije više dolazila od Boga. Tu leži i jedan od očiglednih razloga, uslijed čega je u Rusiji vlast zauzela totalitaran oblik, koji bi i Marxu, kad bi se pojavio u Moskvi, bio oduzeo pravo na prakticiranje njegovih osnovnih teza. S

Marxom bi se odigralo ono isto, što se desilo s Kristom kod Dostojevskovog Velikog Inkvizitora u Sevilli. Jednom riječju, monarhijski legitimizam prošlog stoljeća bio je, i pokraj svojih ponekih ružnih deformiranosti, ipak humaniji od lenjinističkih, staljinističkih i titoističkih totalitarizama.

Tako je i moja generacija, poslije prvog svjetskog klanja ušla u onaj duhovno zamagljeni, a materijalno složeni međudva-rata period. Sav prijašnji panslavizam, koji smo gutali kao utopijsko buđenje od germansko-talijansko-madžarskog ugnjetavanja, rasplinuo se je u hegemonizam vodećeg, u našem slučaju, Srpstva. U slučaju Rusije veliko-ruskog, a u slučaju Čeho-Slovačke češkog hegemona. Sav praški liberalizam najprije Masaryka i zatim Beneša rasplinjavao se je i grubo nestajao u punoj prevlasti Praga nad ostalim gradovima. Panslavizam, koji je isto tako šaputao iz «zlatne Prahe» inteligenciji i na Jadranu, pretvoren u stvarnost gubio je naglo svaku privlačnost. Isto tako i Jugoslavenstvo, jedno specifično izdanje za zajedničko življenje «od Triglava do Vardara», okupano u stvarnosti, postojalo je iz dana u dan iznakaženi oblik totalne velikosrpske vlasti nad ostalim narodima, kojima je bila obećana ravnopravnost. Osjećalo se odjedamput, da stara nestala carstva nisu bila ni tako zastarjela, ni tako nepravedna prema različitim i mnogovrsnim narodima. Pojmovi o bratstvu slavenskih naroda, koji su stoljećima živjeli u različitim kulturnim europskim sredinama, naglo su se pretvarali u teška razočaranja. U jednu riječ, sve uzrečice, da je «brat mio, koje vjere bio» i «ako ne ćeš brata za brata, imat ćeš tuđina za gospodara», postajale su zahrđale fraze, u koje nitko više nije vjerovao. Osjećaj slobode i nezavisnosti u svojoj vlastitoj domovini-državi postojao je iz dana u dana, iz godine u godinu, glavni imperativ svakog pojedinog naroda u višenarodnom državnom sklopu.

Bio je to potpuni slom takozvane Versailleske Europe, koja nije ni osjetila, ni shvatila, da je u starim carstvima pojedini narod mogao sačuvati svoj kulturni kapital, dok je, razbivši carstva, omogućila pojedinim narodima, vrlo često lišenim svakih većih i kulturnih i državnih vrednota, da zajaše nad mnoštvom isto tako malenih naroda, koji su imali slična, ili, čak, viša svojstva da vladaju nad sobom. Tako se odjedamput desilo, da se je Čeh osjećao jačim i kvalificiranijim, isključivim nosiocem vlasti nad Slovakom,

Srbin-Srbijanac nad Hrvatom, Slovencem, Makedoncem, Albancem; Rumunj nad Madžarom i Transilvalcem, i Slavenom, itd. I stari sukob između Bizanta i Rima, u istom pojasu nije se nikako oslobađao čak ni zastarjelih protuslovlja, nego im je davao još i ekstremniji oblik. I što je najteže, velike sile, koje su čak u ime slobode i demokracije položile temelje za Novu Evropu, kako smo je nazivali, favorizirale su «vodeće narode» u svakoj pojedinoj mnogonarodnoj državi, Čehe, Srbe i Rumunje, dok su i s prezirom i ponižavanjem gledali na pokorene narode u svakoj od tih, mržnjom prekipjelih zajednica. Ono vječno po sredinama velikih sila zlurado raspitkivanje: —Vi ste iz Jugoslavije? Srbin ili Hrvat? Pa iz Čeho-Slovačke? Čeh ili Slovak? Vidljiv osjećaj onoga, koji vas je ispitivao, posebno u slučaju Francuza, ako ste Srbin, ili Čeh, da ste nosilac vlasti, dok, ako ste Hrvat ili Slovak, da ne kažemo Slovenac, da spadate u drugu i u treću kategoriju, produbljivao je i održavao patetičke osjećaje inferiornosti. Pobuna se je produbljivala u pravcima jednog novog nacionalizma. Na izjedenim i izgriženim raspadanjima sveslavenstva, jugoslavenstva i čehoslovenstva, izdizao se je Hrvat u obrani svoje Hrvatske, i Slovak u obrani svoje Slovačke. Kako nije mogao gledati u pravcu ni Pariza, pogotovo ne Londona, gledao je prema Rimu i prema Berlinu, nosiocima pobune i konačnog obračuna s Versailleskom Europom. Gledati prema Washingtonu, smatralo se je iluzijom, jer je Versailleska Europa u svojem prvom početku odbacila Wilsonovu blagovijest, zgazivši načelo samoodređenja svakog pojedinog naroda.

Ispred naše generacije pojavljivale su se, dakle, *nove alternative:* da li s pomoću Rima i Berlina uspostaviti nezavisnu Hrvatsku, ili s pomoću Moskve, kako se pisalo i još uvijek se piše, «sovjetsku Hrvatsku»? Što se jače i uvjerljivije pokušavalo zainteresirati bilo Pariz, bilo London: da nije tek samo njihov wilsonovsko-demokratski princip, pored daljnjeg razvoja njihovih snaga u Europi i općenito u svijetu, da se pridrže načela demokracije i nezavisnosti u slobodi svih malih naroda, nego i jedina garancija mira i sigurnosti, to je na vodstvu Zapada nestajalo smisla i snage za očuvanje njihovih vlastitih zasada i tekovina. Tako se odjedamput kroz europski intelektualni svijet pojavila avet o *«Dekadenciji Zapada»*. Spengler, Ferrero, Ortega y Gasset. Raspadanje

i propadanje Zapada izazivalo je proučavanje prošlosti, od pada Rima pa do razgranjivanja i izdizanja Europe na vodstvo svijeta. Nestanak legitimne vlasti, jedinog izvora mira i sigurnosti, koje je vladalo u monarhističkoj Europi, jačalo je, iz dana u dan, nesigurnost i nemoć, kako i u kojem pravcu da se čovjek okrene. Da li putem novog nacional-fašizma, ili nacional-socijalizma ili sovjetsko-ruskog marksizma? Bio je to zadatak ne samo inteligencije, nego i posebno polu-inteligencije. Iako je takva podjela, što se tiče Moskve, zahvaćala, uglavnom i ponajviše, poluinteligenciju europske periferije, ista se je znala pojavljivati i u razvijenijim sredinama, kao što je bio slučaj ranije i u Francuskoj, i posebno u Italiji i u Njemačkoj. Tek prevlast fašizma i nacizma, bilo u Rimu, bilo u Berlinu, i daljnji razvitak sovjetskog marksizma u Moskvi produbljivao je alternative kod najvećeg dijela političkog vodstva malih naroda u srednjoj, jugo-istočnoj i balkanskoj Europi. Jedna nova avet, koja se zove *ideologijom,* odpočela je naglo razdvajati inteligencije na duhovnom, intelektualnom i političkom planu.

Gledati u Rim, kamo, kako se veli, vode svi putevi, ili u Berlin, ili, konačno, u Moskvu, dramatiziralo je sav opstanak pojedinaca, intelektualaca, političara pohlepnih za vlašću. Novi rat na pomolu nije nas mnogo strašio, jer se ionako međuratni mir smatrao krparenjem i beskorisnim traganjem za srećom i zadovoljstvom. Rastavljena na ideologije, mladost je letjela iz jednog ekstrema u drugi. Izgrizena historicizmom, nije uspijevala opredijeliti se za jedini mogući pravac osobne slobode i nezavisnosti. Naglašavajući neprestano iskonsku težnju za slobodom, padajući sve više u historicizam, gubila je pravilno gledanje slobode. Tako joj je, s jedne strane, ukoliko se je za njega opredijelila, fašizam i nacizam, a, s druge opet, sovjetski marksizam izgledao jedini put k osvajanju obećane zemlje. Vrlo često se zbivalo, da je jedan te isti pojedinac lutao iz jednog pravca u drugi, skidajući na trnovitom putu oprečne odjeće najoprečnijih misli i uvjerenja. I nije to tek bio slučaj naše mladosti, nego svih generacija na svima stranama opće-europske agonije.

Kod nas i u našem slučaju, problem je bio teži, naporniji, konačno i tragičniji. Iako sam ja od davna izbivao iz Hrvatske, i kad sam se tamo trenutno nalazio, nisam zalazio u dubinu osnovne hrvatske problematike. Da se jedan dio

hrvatske inteligencije opredjeljivao za Rim-Berlin, drugi za Moskvu, nije me iznenađivalo. Vrlo često sam se znao iznenaditi, kako to, da *u toj maloj Hrvatskoj ima pojedinaca spremnih na svaku žrtvu, da je oslobode i stave na svoje mjesto, da joj osiguraju položaj dostojan svakog naroda,* koji se takvim konačno izgradio. Kad god sam tu pojavu sretao, nad njom sam se znao duboko zamisliti a i zabrinuti. Ne učestvovati u toj drami, ni na jednoj, ni na drugoj strani, ni na nacističko-fašističkoj, ni marksističkoj alternativi, moralo je značiti biti usamljen. Dilema između *živjeti — nedoživjeti* rasla je do paroksizma, iako je ona u meni oduvijek živjela!

Jadna moja mala Hrvatska — odzvanjao je uvijek taj usklik u meni, na svakom koraku, kad god sam se pojavljivao u zemlji. Međutim, ipak činjenica, da fašističko-marksističkog opredjeljivanja ne bi trebalo biti, kad se većina naroda, posebno seljaštva, nalazi u dobrim i zdravim rukama, kao što je bio Seljački pokret i njegovo vodstvo, uvjeravala me u pozitivan ishod razvoja Hrvatske. Međutim, na isti način, kao što ni Prag, tako ni Beograd nisu bili u stanju zauzeti pravac, koji bi njihove narode sačuvao od najkrvavijeg holokausta, u kojem se i Hrvatska našla, i to bez svoje izravne odgovornosti, jer ju je u to survao Beograd, kroz svoje, ovog puta, sasvim pogrešne račune. *«Dvadeseti mart»,* da ne upotrijebimo hrvatski ožujak, *zlodjelo je velikosrpske megalomanije, soldateske i inteligencije;* da bi izložio Hrvatsku, survao je u ponor i Srbiju, razotkrivši svu svoju bijedu nesposobna vodstva, i Sloveniju i sve ostalo! I što je možda za srbijansko političko vodstvo bilo najteže, bila je činjenica, da su je one velesile, na koje su računali za ovjekovječenje svoje vlasti, predale u ruke marksistima, dakle onima, za koje se nikada nisu nadali, da bi mogli preuzeti vlast nad svetosavskom čaršijom. Jalta je u takvom razvoju bila još i teža ostavka Zapada. Iako se nije čuditi, da Roosevelt nije bio na visini zadatka, niti s njim cjelokupan sjevero-američki vanjsko-politički aparat, svakako *poraz na Jalti bio je u prvome redu poraz britanskog svjetskog vodstva.* Taj poraz označio je i pad Britanskog carstva i britanske uloge u svijetu. Kako bi vodstva malih i manjih naroda, koja su svakako vidjela jasnije i bolje i od Londona i od Washingtona, mogla izmijeniti neracionalno i naglo padanje preostalih zapadnih načela, još uvijek sadržanih u anglo-

saskom vodstvu, kad ni oni sami nisu umjeli spriječiti taj tragičan slom, u kojem se još i danas davimo! Govorilo se, da će se ipak svijet održati britanskim umom i američkom snagom! I dok se i ta poluistina iščahurila, mali su narodi i nadalje plaćali krvlju pogreške onih «velikih», koji se nisu smjeli odreći temeljnih ljudskih načela. I što je najbesramnije: tako su ti isti vođe «slobodnog svijeta» vraćali kroz Bleiburg i svu ostalu topografiju smrti nevin svijet, ne izuzevši ni djecu, ni starce.

Ali sumnju u Zapad, kao čuvara ljudskih načela, odpočelo je naglo slijediti i opće nepovjerenje u moskovsko-marksističko navještenje novih sloboda. Iako ne odmah, ali svakako za ovih posljeratnih desetljeća, marksizam u svojoj stvarnosti u svima zemljama, u kojima se pojavio gotovo uvijek silom i nasiljem, doživio je isto tako, ako ne i gori, slom kao i fašizam i nacizam. I to mahom s tom dubokom razlikom, što se je ipak imalo više povjerenja očekivati, da sovjetsko-komunistički totalitarizam, bilo u Rusiji kao i u svakoj zemlji, gdje se je poslije Jalte pojavio, napose u Jugoslaviji, postaje, bez ikakva pretjerivanja, *najpotpuniji totalitarizam ovoga stoljeća.* Svaki onaj čovjek, koji je, uslijed protuslovnog razvoja povijesti, morao doživjeti i naci-fašizam kao i komunizam, kroz teoriju i praksu, nije se trebao mnogo mučiti, pa da otkrije, da se radi o sistemima, koji čovjeka smatraju sredstvom u izvođenju svojeg programa, nikako ciljem; objektom, a ne subjektom. Razlika između sloma naci-fašizma i komunizma je nesumnjiva: da, dok je prvi nestao fizički sa svima svojim garniturama, vladama, hijerarhijom i vodećim figurama, i u Njemačkoj i u Italiji, dotle komunizam u svima svojim varijacijama, sovjetsko-staljinističkim i titoističkim, vegetira silom i nasiljem, vojskom, policijom i birokracijom, u koju treba uključiti i partije, iskorišćujući slabosti raznovrsnih demokracija i polu-demokracija, koje ga pasivno trpe i toleriraju, da bi izbjegle teže posljedice. Konačno, raskošje, u kojemu žive slobodne i velike i male sile, toliko ih je zanijelo i zaslijepilo, da stoga ni ne pomišljaju, da se bace u jednu križarsku vojnu oslobođenja svijeta od najnovijeg nacionalnog, političkog i duhovnog ropstva, uspostavljenog u svima totalitarnim komunističkim državama. Ali, jedno ipak ostaje, da su *komunistički totalitarizmi zahvatili i još uvijek zahvaćaju*

zaostale narode, treći svijet i periferiju, dok još ni danas, poslije sedam desetljeća, nisu se uspjeli nametnuti, ili, još manje, da bi ih prihvatili narodi, države i sile, koje napreduju u punoj slobodi, u dosizanju vrhunaca progresa i ljudstva, slobode i demokracije. Na štetu postizavanja sloboda u većim dijelovima zemljine kugle, komunizam i nadalje ostaje *fiktivnom dilemom:* kako da se narodi oslobode od vojničko-semi-fašističkih diktatura, umjesto da svojim odsustvom, koje sve više raste, omogući ostvarenje demokracije u istinskim varijacijama. Dotle u zemljama, u kojima autokratski vlada, ne rješava osnovnu dilemu čovjekova oslobođenja kroz prevlast duha nad materijom. Svjedočanstva, koja se redovno pojavljuju najprije iz Rusije i zatim iz svih zemalja, u kojima je komunistički totalitarizam pokorio duhovnu i fizičku substanciju čovjeka, i zanijekao sve mogućnosti ostvarenja humanizma, zasnovanog na ljudskim pravima, najuvjerljiviji su dokaz jedne stvarnosti, koja se ne da opovrći, niti je u stanju izmijeniti, a niti popraviti. Jedina korist, koja bi se mogla uzeti u obzir, bila bi, da se u svima dijelovima svijeta, gdje još uvijek vlada sloboda ili polusloboda, unesu *izmjene društvenih nejednakosti i prijeđe jednoj ravnopravnijoj podjeli vlasništva,* koje ionako vladajući marksizam ne će nikada uspjeti izvesti, jer kroz svoj društveni proces stvara novu i daleko zatvoreniju klasu, nego su bile one prijašnje. Ukoliko se pak tiče procesa nacionalnog oslobođenja svakog pojedinog naroda, koji na to ima pravo, marksizam isto tako nije nikako uspio, kroz svoju federalističku mehaniku, dati ravnopravan položaj svakoj naciji s vodećim narodom, koji i nadalje ostaje apsolutnim gospodarom umjetne cjeline bespravnih naroda, strpanih u okovanim republikama.

Što se tiče položaja Hrvatske, jasno je svakome, da *vlast nije u rukama naroda,* nego, i to ne uvijek, u rukama hrvatskih komunističkih partijaca, koji nisu u stanju osigurati čak ni pravo na hrvatski jezik, koji smo tako nazivali još iz Marulićevih vremena. Ta najelementarnija pravica, koja označuje osnovno pravo svake samobitnosti, u našem je slučaju jamačno dosegla i još uvijek doživljuje *patetično mrcvarenje jednog naroda, koje graniči s političkim sadizmom.* Marksizam je i u tome slučaju stradao. Biti Hrvat danas u komunističkoj Jugoslaviji znači biti izložen najprije sumnjivim

pogledima i, zatim i odmah, poistovjećen hrvatskom nacionalističkom pokretu, koji se naziva «ustaštvo». I moj slučaj u tome pravcu vrlo je značajan. Mene, otkako se javno ispovijedam pobornikom za hrvatska prava na državnu samostalnost, nazivaju komunistički organi «ustašom», čak i «ustaškim ideologom». Moje knjige konkretno svjedoče, da ja nisam nikada ni živio, niti osjećao s ekstremnim nacionalističkim i fašističkim sredinama. *Nisam nikada prestao osjećati se i smatrati Hrvatom.* Odgojen u trumbićevsko-supilovskoj tradiciji, smatrao sam onda, da bi nam jugoslavenstvo moglo dati jedan širi i konkretniji put k formaciji hrvatske samobitnosti. Nisam nikako, iz poznavanja srpske narodne pjesme i nešto malo političke povijesti, mogao zamisliti, da će Hrvatstvo biti izloženo ne samo progonu, nego i iskorjenuću. Mučilo me je gledati Trumbićevo razočaranje, Radićevo ubojstvo i stradanja i inteligencije i seljaka. Ubijalo me je i to, što kod Hrvata nije bilo dovoljno političkog realizma. Mnogo retorike, bilo u shvaćanju sveslavenstva, jugoslavenstva i, zatim, isključivo hrvatstva. Biti Hrvat u slobodnom svijetu, najprije zapadne Europe i zatim Sjedinjenih Američkih Država, i to u godinama rata, bilo je duhovno ponižavanje, ali i izazov, da se prikaže Hrvatsku u njenom istinskom svjetlu. Bez pretjerivanja mogao bih kazati, da nije bilo mene i Mate Vučetića u Parizu, kad je kobni metak pogodio Stjepana Radića usred beogradske Skupštine (1928.), vrlo malo bi se bilo čulo u francuskoj štampi o Hrvatima i o njihovim prirodnim težnjama. Još i teže bi stanje bilo, da u vrijeme rata nije bilo mene s Antom S. Pavelićem u New Yorku, a dr. R. Bićanića u Londonu. U toku rata Hrvatsku se, mislim hrvatski narod, nije moglo braniti s pozicija Nezavisne Države Hrvatske ili «ustaštva». I to zato, što je ta država bila u sukobu s vodećim silama protu-nacističko-fašističkih saveza, za koje se znalo, da nisu mogle izgubiti rat. Braniti Hrvatsku moglo se samo s pozicija Jugoslavije, s kojih je, u svojoj djelatnosti u londonskoj kraljevskoj vladi, nastupao i predstavnik najpopularnije hrvatske političke stranke, dr. Juraj Krnjević. Nije se moglo prepustiti velikosrpskoj politici i diplomaciji, da u očima svijeta hrvatski narod prikaže fašističko-nacističkim satelitom, kad on to nije nikako bio, a po svojoj duhovnoj formaciji nije nikako ni mogao biti. Ja sam u tom pravcu *izveo svoj zadatak, spasivši svoju dušu, u odnosu na moj narod.* Nisam

se ustručavao kazati, da sam Hrvat, dok su mnogi i mnogi prešućivali svoje porijeklo i stidjeli se imena hrvatskog, iako su se nekad kitili isključivim hrvatskim perjanicama.

Rat je završio pobjedom američko-rusko-britanske koalicije. U našem, kao i uvijek tragičnom slučaju, dilema je bila: *marksizam ili velikosrpska autokratska samovlada.* Izbora nije bilo. O tome, da bi se bila mogla sačuvati i nastaviti u slobodi Država Hrvatska, nije bilo stvarnijih kombinacija od onih, za koje se govorilo, da su se pojavljivale. Nikako, razumije se, na strani Washingtona ili Londona, tek zamagljeno u Moskvi. Raditi na davanju vlasti mihajlovićevsko-jugoslavenskoj alternativi, značilo bi izložiti hrvatski organizam jednom od najstrašnijih genocida. Tako nam se naviještalo glasno i jasno! Da ni pod Titom ne će biti najbolje, nu ipak se moglo računati, da ne će zauzeti oblike, koje je najavljivala velikosrpska alternativa. *Moj povratak u zemlju nalagala mi je i opet savjest.* Oduška mojem razočaranju dao sam u bezbrojnim dokazima, objavljenim u svima vodećim organima svjetske javnosti. Bio sam prvi i jedini iz zemalja zarobljenih komunizmom, koji je već 1945/46. kazao istinu. Za taj svoj napor bio sam osuđen na smrt na istoj listi, na kojoj su bili dr. Vladko Maček i dr. Juraj Krnjević, što smatram posebnom čašću. Tito me je pokušao ušutkati nekoliko puta bez uspjeha, jer sam ipak ostao jedinim glasom optužbe Jugoslavije do pojave Milovana Đilasa. Bilo je to svjedočanstvo nikako ni politički, ni računski opredijeljenog pojedinca. Imao sam odvažnosti napustiti svoju obitelj, ženu i dvoje djece, da ispunim zadatak, koji sam sebi dao. Vrijeme provedeno u Hrvatskoj, u Srbiji i u Sloveniji, dalo mi je dovoljno uvida u mehanizam zauzimanja vlasti po komunistima. Danju i noću duboke grižnje savjesti, da sam se mogao zanositi za takvim «idealima», ne samo da sam i ja težio za odlaskom, za koji sam osjećao, da će biti doživotnim, iako to nisam priznavao, doživio sam iskustvo što znači marksizam, izražen kroz jedan strašan i krvavi rat, u svojem totalitarnom zauzimanju vlasti. Ljudski život, sveden na bezvrijednost svakog, ne samo postojećeg, nego i potencijalnog neprijatelja sistema, bila je strašna slika, ne samo sadašnjice, nego i sutrašnjice. U tom nevremenu bez nade i svjetla, sudbina Hrvatske me je ne samo zabrinula, nego i razboljela. Nisam mogao zamisliti, da bilo koja ideologija

ima pravo postupati s čovjekom kao s najbezvrjednijim predmetom, što je svakako bio slučaj sa svakim trećim Hrvatom.

I kad sam sve to doživio, stigavši do Amerike, susrećući redove Hrvata, kako se naprežu, da stignu do ove blagoslovljene zemlje, moleći se s njima u hrvatskim crkvama, i sada već i s njihovom djecom i unučadi, *s pouzdanjem ipak gledam na Hrvatsku.* Iako s obzirom na naše nacionalno stanje, svugdje raspršeno po slobodnom svijetu, ipak vjerujem, da ne ćemo nestati ni na današnjem prostoru, na kojemu već stoljećima živimo, ni u dalekim stranama, gdje nas je povukla težnja za slobodom, ali i za održanjem. Dok moja generacija nestaje, dotle gledam s pouzdanjem, ali i sa zabrinutošću na nove, mlade i najmlađe, koji dolaze. Ono što me kod njih ponajviše ispunja kao Hrvata sa zadovoljstvom, to je njihov posvemašnji i konačni obračun s jugoslavenstvom i težnja za državom. Koliko prva, toliko i druga Jugoslavija uvjerila je *Hrvata, da put do osvojenja svoga dostojanstva kao čovjeka i naroda leži isključivo u ostvarenju nezavisnosti u suverenom državnom okviru.* To je ono, što je oduševljavalo i Ivana Meštrovića. Da li će ove novije generacije imati pragmatičkog smisla, da izvedu ovaj svoj zadatak, to je ono, što me ponajviše i zanima. Iskustva, koja su ove generacije proživjele, teža su od onih doživljenih naših i onih starijih uoči prvog i drugog rata. Kad se oni odupiru Srbima, oni stoje pred iznenađenjem: kako to da Srbijanci već jednom ne uvide, da ne mogu vladati nad narodima, koji su sazreli, da vladaju sami sa sobom. Kao da žele uvjeriti vlastodršce, da je skrajnje vrijeme, da se povuku na svoje, i prepuste svakome svoje. Teško je ipak predvidjeti, da li će taj novi realizam završiti mirnim razdvajanjem ili ratom. U slučaju općeg svjetskog sukoba, rastava će biti neminovna. Ali, ukoliko sadašnje stanje ostane oblikom još godina i godina, realne snage, i s jedne i s druge strane, mogle bi se i dogovorno rastaviti. Jer ono, što mene ponajviše zabrinjuje, to je doživljavati: *kako se kod Hrvata troše energije, ne da se gradi sutrašnjica, nego da je se razgrađuje.* Posvemašnje osjećanje, da nisi gospodar u svojoj vlastitoj kući, i da imaš drugoga za gospodara, koga niti si iskao, niti birao! Nema više naroda u svijetu, koji bi mogao živjeti pod takvim uvjetima. To elementarno i saznanje i iskustvo unosi nemir u svakog Hrvata svih generacija. Stvara u njemu onaj legen-

darni sklop malovažnosti, spušta mu koprenu ispred obzorja, oblikuje u njemu onaj složeni psihološki blok, koji ponižava i uništava svaku osobnost, i pojedinca i cjelinc. Sâm taj osjećaj kod pojedinca i kod cjeline, koji je toliko razgranat i vidljiv, za mene je konstruktivan zalog sutrašnjice.

Život moje generacije, kao i prijašnjih generacija prošao je u življenju, ali ne i u doživljenju onoga, što nam je bilo najosnovnije: *živjeti, naime, u vlastitom domu, kao gospodar svoje sudbine u okviru svoje državne nezavisnosti.* Biti Hrvat bez Države Hrvatske još uvijek zvuči bijedno i sakato. Kao torzo, bez ruku i bez nogu. Preneseno u dušu čovjeka, stvara ga vječnim tuđincem i bjeguncem. Pojedinac i cjelina osjeća da živi na cesti, preko koje gaze tuđinci. *Mi Hrvatsku trebamo zbog mira i usavršavanja u nama samima.* Ali Hrvatsku trebaju i naši susjedi, treba je i Europa i svijet. Doživjeli smo, da ne možemo biti Srbo-Hrvati na isti način, kao što ni Srbi ne mogu biti Hrvato-Srbi. Utrošili smo glavninu svojih energija u međusobnom uništavanju i ponižavanju. Ni u Jugoslaviji, ni u Jugoslavenstvu, ni u Sveslavenstvu nismo pronašli ni puta, ni sreće, ni zadovoljstva, ni sveobuhatna oblika u ostvarenju našeg osobnog i nacionalnog života. Ne preostaje nam, nego da *svaki na svome ostvari i izgradi svoj dom.* Čovječanstvo se naglo približuje kraju drugoga milenija. Iako nisam prorok, vjerujem, da *stoljetno sazrijevanje Hrvatske u pravcu istinske i stvarne samostalnosti dolazi svojem zaključku.* Jer, bez nezavisne Hrvatske, i čovječanstvo će se osjećati krnjim i neupotpunjenim. U tome uvjerenju doživljavam i konac svojeg života, ali u spokoju i mirne savjesti, da sam svoje najbolje godine, i kao čovjek i kao intelektualac, posvetio Hrvatskoj, i da ma gdje umro, da ću *umrijeti kao Hrvat,* tužan i u posljednjem trenutku, što je nisam ponovno ugledao obasjanu u Slobodi, da i meni dade zadnje počivalište u sjeni najlipše gore Marjana.

BOGDAN RADICA

New York — L'Ulivello (Firenze),
u rujnu 1983.

Knjižnica Tina Ujevića

KAZALO SPOMENUTIH IMENA

ABBALA, David: 115.
Acton, lord John Emeric: 15.
Adamič, Luj: 36, 40, 77-80, 88, 89, 92, 95, 96, 101, 107, 116, 128, 131, 132, 135, 143, 144, 148, 153-157, 166, 210, 226-228, 244, 245, 248, 252, 254-259, 274, 301, 334, 335, 343, 354, 379, 396, 397, 406-408, 447-451.
Adamič, Stella: 78, 154, 156, 256, 447, 449, 450.
Adžija, Nikola: 541.
Ahrendt, Hanah: 569.
Aya, P. V.: 600.
Aleksandar, I. ruski car: 430.
Alexander, Harold: 331.
Allen, američki reporter: 108.
Aljinović, Frane: 313.
Amalrik, Andrej: 562.
Amendola, Giovanni: 371.
Amfiteatrov: 467.
Amrož: 400.
Andrić, Ivo: 55, 102, 266, 295, 296, 346-348, 350, 363, 448, 578.
Anđelinović, Grga: 11, 114, 243, 294.
Antić, Mića: 35, 298.
Arafat, Yasir: 638.
Arango, A. S.: 599, 600.
Aranguren, José Luis, López: 584.
Arcidakon, Toma: 338.
Aristotel: 286, 437, 619.
Armstrong, Hamilton Fish: 151, 428, 429.
Arneri, sudac: 303.
Aron, Raymond, 401, 562, 585.
Artuković, Andrija: 509.
Ascoli, Max: 435.
Atatürk, Mustafa Kemal-paša: 245, 343, 435, 436, 468, 613.
Augustinčić, Antun: 304, 311, 344-346, 364, 385, 452, 469.

BABELJ, Isaak Emmanuilovič: 581, 638.
Babić, Ivan: 551.
Babin, Tomo: 86.
Baće, Franjo: 637.
Baja: 313, 361.
Bajamonti, Ante: 91.
Bajurin, Jozo: 552.
Bajurin, Ruža: 552.
Bakarić, Vladimir: 316, 330-333, 535, 574.
Bakić, Mitar: 361-364.
Balbo, Cesare: 176, 177, 629.
Baldwin, Arnold: 620.
Baldwin, James: 623.
Baldwin, Roger N.: 570, 618, 619, 626, 627.
Balen, Sime: 328, 335.
Balić, fra Karlo: 328, 633, 634.
Baloković, Zlatko: 159, 221, 227, 252-254, 327.
Baloković, Bordens, gđa: 227.
Balzac, Honoré, de: 648.
Ban, Hrvoslav: 552, 553.
Banac, Božo: 469.
Banac, Milica: 469.
Banjanin, Jovo: 185, 231, 241, 267.
Barač, prof. Josip: 440.

Baranović, Krešimir: 399.
Barilli, Bruno: 372, 373.
Bartulović, Niko: 38, 307, 309, 310, 400.
Batista y Zaldivar, Fulgencio: 589.
Battisti: 177.
Beard, A. Charles: 40.
Beaume, René: 41.
Bebler, Aleš: 435, 448.
Begović, Milan: 38, 329, 330.
Beichman, Arnold: 398, 620.
Belić, Aleksandar: 360.
Belin, I.: 35.
Bell, Daniel: 398, 569, 620.
Bellow, Saul: 623, 624.
Benda, Julien: 648.
Beneš, Eduard: 58, 144, 170, 200, 250, 255, 279, 281, 511, 512, 649.
Berenson, A.: 606.
Bergson, Henri: 648.
Berle, Adolf A.: 120, 210, 426, 507, 516, 512, 569.
Berus, Anka: 326.
Bevan, Aneurin: 270.
Bezmalinović, Nick: 92.
Bićanić, Rudolf: 169, 270, 273, 276, 289, 655.
Bilan: 319.
Birčanin, Ilija: 309, 558.
Bissolati, Leonida: 177.
Blum, Leo: 42.
Boban, Rafael: 327, 558.
Bogdan, Ivo: 325, 551.
Bogdanov, Petar: 399.
Bogdanović, J. Martín: 92, 220.
Bojanić, O. Inocent: 89.
Bolafi: 166.
Bolles, Blair: 150, 212, 236.
Bolles, Mona: 157, 158.
Bombelles, Josip: 522.
Bonefačić, Klement Kvirin: 294.
Bonifačić, Ante: 12, 37, 387, 518.
Bonomi, Ivanoe: 374.
Borghese, A. G.: 164.
Borić, Stanko: 413.
Bošković, Matija: 269.
Bourdelle, Antoine: 543.
Bourdelle, gđa.: 543.
Bradvica, Stjepan: 485.
Brajević, Vinko: 31, 440.
Brežnjev, Leonid Iljič: 573.
Briand, Aristide: 163, 164.
Briquet, Pierre: 41.
Brock, Ray: 105, 354.
Brown, I.: 492.
Brzezinski, Zbignew K.: 571-575.
Buckley, W.: 626.
Bučar, Anabel: 591, 592.
Budak, Mile: 322, 329, 400, 472.
Budimski, Valerijan: 141.
Budisavljević, Jovanka: 536.
Budisavljević, Srđan: 185, 231, 241, 284.
Buharin, Nikolaj Ivanovič: 581, 638.
Bukarica, Miljenko: 319.
Bukovski, Vladimir: 562.
Bulat, Edo: 294.
Bulat, Gajo: 91.
Bulganjin, Nikolaj Aleksandrovič: 443.
Buljan, Vice: 307, 313, 361, 440.
Buré, Emile: 60, 163.
Buria, Mirko: 108, 114, 118, 119, 154, 155.
Bušić, Bruno: 332, 558, 634, 636-639, 655.
Buško, Vlaho: 551.
Butković, Ivan: 84, 86, 158, 192, 193, 220.
Bužančić, J.: 337.

CABRIĆ, jug. konzul: 83.
Calvin, Jean: 350.
Campbell, John C.: 493, 571.
Cankar, Izidor: 202.
Capote, Truman: 623.
Car, Viktor Emin: 336.
Cardarelli: 373.
Carbo, Ulysses: 600.
Carić, odvjetnik: 307, 309.
Castelet, José María: 585.
Castelreagh, Robert: 233.
Castro, Fidel: 597-603, 621.
Cesarec, August: 12, 596, 638.
Cettineo, Ante: 297, 361.
Cettineo, gđa: 297.
Cézanne, Paul: 542.
Cezar: 617.
Chamberlain, Arthur Neville: 34.

Chamberlin, John: 570.
Chantemps, Camille: 164.
Chaplin, Charlie: 68.
Chenier, André: 322.
Childes: 68, 103.
Churchill, Winston: 68, 117, 155, 157, 165, 168, 174, 189, 220, 244, 245, 247, 251, 267, 269, 270, 271, 274, 276, 278, 280, 282, 284, 285, 287, 288, 290, 291, 323, 360, 374, 398, 430, 450, 462, 512-516, 521, 560, 567, 629.
Cianca, Alberto: 68, 164, 367.
Ciano, Galeazzo: 27.
Cicak, Fedor: 545.
Ciliga, Ante: 252, 441, 470, 472, 627.
Cincar-Marković, Aleksandar: 27-29, 32, 34, 37, 41, 50, 55, 102, 109.
Clemanceau, Georges: 163.
Clissold, Stephen: 12, 520, 521.
Cohen, Eliot: 398, 627.
Colonne, tal. princ: 101.
Costej, Brutus: 60.
Croce, Benedetto, 266, 343, 351, 368, 370-374, 383, 648.
Crnjanski, Miloš: 266.
Cvetković, Dragiša: 13, 19, 20, 29, 30, 32, 109, 267, 418.
Czernin, Ferdinand: 171.

ČAPAJEV, Vasilj Ivanovič: 348.
Čehov, Anton Pavlovič: 589.
Čerina, Vladimir: 294, 557.
Čok, dr.: 165.
Čubrilović, Branko: 134, 152, 169, 187, 203, 226, 339, 341, 487.
Čubrilović, Vaso: 575, 576.
Čulić, Ivo: 23.
Čulić, Jakov: 310, 313, 440, 466, 468.
Čulić, Jerko: 310.
Čulić, R., baka: 461.
Čuvalo, fra Ljubo: 528.

ĆURĆIN, Dara: 312.
Ćurčin, Milan: 12, 37, 194, 195, 267, 268, 286, 311, 312, 384, 468, 532.
DABČEVIĆ-KUČAR, Savka: 574, 632, 634.
Dali, Salvatore: 542.
Dallin, J. David: 398.
Danckelmann, njem. gen.: 141, 142, 144, 145.
Dante, Alighieri: 323, 373, 380, 381.
Danton, Georges: 573.
Darlan, François: 163, 230, 233.
Dapčević, Peka: 574, 579.
Davidović, Ljuba: 285.
Da Vinci, Leonardo: 370.
Davila, Charles: 170, 415, 618.
Davis, Elmer: 209, 210.
Deakin, F. W.: 521.
Dean: 426.
Dedijer, Stevan: 87, 219, 406.
Dedijer, Vladimir: 87, 169, 299, 348, 349, 355, 435, 489, 582.
Dedinac, Milan: 295.
De Gasperi, Alcide: 369, 374, 377, 520.
Delbos, Ivon: 24.
De Marinis: 610.
Demer, spl. prof.: 319.
Demidov, knez: 605.
De Paume, Jeu.: 542.
De Pisis: 380.
Dewey, John: 398.
Dimitrijević, Aleksandar: 607.
Dimitrov, Georgij, 537.
Dimitrov-Gemeto, Dj.: 400, 405, 414, 415, 421, 618.
Dionizije, srp. vladika: 60, 89, 90, 120, 123, 134, 142, 183, 191, 210, 248.
Dolivet, Louis: 243.
Domjanić, Dragutin: 501.
Dominis, Mirko: 57, 58, 179.
Don Levine, Isaac: 441, 587.
Donovan, William J.: 73, 117, 124, 234-237, 287, 288.
Doran, Doubleday: 450.
Dos Passos, John: 40, 56, 256, 570.
Dostojevski, Fjodor Mihajlovič: 328, 350, 470, 500, 555, 595, 647-649.
Došen, Ante: 86, 87.
Došen, Marko: 86.

Douglas, am. sud.: 435.
Draganović, Krunoslav: 441.
Drainac, Rako (Rade): 387.
Drašković, Milorad: 443.
Drašković, Slobodan: 16, 17, 414, 443, 463, 579.
Dreiser, Theodore: 40.
Drenovac: 131.
Dubochet, P.: 41.
Dučić, Jovan: 47-52, 144, 182-186, 203, 207, 221, 225, 266, 277, 315, 316, 470.
Duišin, Duško: 522, 528.
Dulles Forster, Alen: 414.
Dulles Forster, John: 414, 444.
Dumanić, Rade: 540.

Đerđa, Josip: 405, 637.
Đilas, Milovan: 296, 299, 300, 318, 324, 333, 342, 343, 347, 349, 350-352, 356, 358, 360, 377, 379, 435, 479, 480, 481, 489, 511, 517, 533, 537, 556, 568-571, 573-582, 637, 656.
Đilas, Štefica: 569, 574, 576, 577.
Đonović, J.: 211.
Đorđević, Jovan: 16, 443.
Đujić, pop Momčilo: 375, 464, 509, 558.
Đureković, Stjepan: 637, 638.
Đurđović, Đuro: 19, 355, 356.
Đurić, Miloš: 195.
Đurišić, Pavle: 375.

EASTLAND, am. sen.: 445.
Eastman, Max: 398, 399, 400, 620.
Eckart, Tibor: 170, 171.
Eden, Anthony: 143, 224, 245, 278, 279, 283, 288, 512, 606.
Edison, Thomas: 135, 136.
Einstein, Alfred: 67.
Elizabeta, belg. kraljica: 536.
Emmet, Christopher: 570, 603.
Engels, Friedrich: 633, 648.
Erazmo Roterdamski: 181.
Escarré, Aureli M.: 585.
Eterović, Hijacint (Franjo): 94, 523, 545, 546.

FADJEJEV, ruski dipl.: 390, 400.
Fairleigh, Dickinson: 612.
Ferić, Marin: 540.
Fermi, Enrico: 67.
Ferrero, Guglielmo: 26-32, 34, 42, 43, 53, 166, 200, 233, 266, 268, 269, 284, 325, 336, 343, 351, 357, 363, 367, 369, 372, 373, 389, 430, 440, 593, 606, 610, 648, 650.
Ferrero-Lombroso, Gina: 26, 42, 45, 367.
Ferrero, Leo: 44, 45.
Fertilio, Luka: 640.
Feuerbach, Ludwig: 500.
Filip II., španj. kralj: 661.
Fischer, Louis: 60, 86, 569, 570.
Fischer, Ruth: 603.
Fisković, Cvite: 540.
Fouchet, Joseph: 573.
Ford, Edsel: 189.
Ford, Henry: 614.
Fotić, Konstantin: 23, 35, 50, 51, 52, 57-60, 74, 76, 77, 79, 81, 82, 86-89, 100-105, 107-134, 137-139, 141-147, 149-154, 157, 159, 183-186, 188-193, 197-199, 201, 203-205, 207-217, 219, 221-225, 230, 231, 326, 246-248, 263, 265-267, 287, 295, 296, 312, 354, 356, 417, 419, 425, 429, 461, 463, 464, 483, 494, 495, 608.
Fotić, Tatjana: 79, 102, 115, 150, 159.
Francetić, Jure: 558.
Franco, Francisco: 162, 165, 246, 325, 584-587, 597.
Frangeš, Ivan: 38, 114, 223, 263, 275.
Franklin, Benjamin: 495, 506.
Frederika, grčka kraljica: 610, 611.
Freud, Sigmund: 643.
Fromm, Erich: 95.
Frontingham, gđa: 195.
Fuentes, Carlos: 598.
Furlan, Boris: 148, 165, 166, 169.

GAĆINOVIĆ, Voja: 131, 193.
Gaffencu, Gregorio: 414, 618.

Gaj, Ljudevit: 183.
Gal, Miro: 550.
Galantić, Ivan: 474.
Galván, E. Tierno: 584.
Gambara, tal. gen.: 375.
Gandhi, Mahatma: 14, 22, 420, 455.
Gaudi, William S.: 409.
Gannet, Lewis: 255.
Garašanin, Ilija: 575.
Garibaldi, Giuseppe: 376.
Gaulle, Charles de: 163, 281.
Gavrilo, srpski patrh.: 141.
Gavrilović, Milan: 110, 231, 241, 276, 282, 283, 414, 417, 419, 425, 429, 463, 464, 473, 483, 487, 566, 579.
Gavrilović, Stojan: 242, 266, 390.
Gaži, Elizabeth: 507.
Gaži, Franjo: 276.
Gaži, Stjepan: 488, 507, 545, 640.
Gianbologna, Giovanni: 605, 608, 610.
Gide, André: 252, 395.
Giscard d'Estaing, Valéry: 524.
Giunio, Silvestar: 276.
Giunio-Zorkin, Mladen: 276, 413, 488, 489, 490, 493.
Gjalski, Ksaver Šandor: 501.
Gjermanović, dra: 470.
Glazer, Nathan: 620.
Gobineau, Joseph Arthur: 50.
Golden, Ch. S.: 409.
Gómez de la Serna, Ramón: 380.
Gomis, R. Lorenzo: 585.
Gordon, Dorothy: 570.
Gorki, Maksim: 371, 467, 581.
Gorkin, Julian: 400, 584, 600.
Gotovac, Vlado: 557, 632, 635.
Goya, Francisco de: 47, 341.
Gregoiré: 162, 163.
Gregorić, Paja: 301, 303, 304, 316, 332, 334.
Grey, Lord: 269.
Grgurić, Jakov: 341.
Grisogono, Prvislav: 11, 297, 361.
Grol, Milan: 241, 266, 271, 284, 286, 294, 339, 342, 347, 349, 351, 352, 360, 361, 364, 377, 384.
Gross, Felix: 170.
Grković, don Niko: 36, 74-76, 81, 84, 92, 115, 116, 253.
Grubišić, fra Silvije: 412, 413, 460, 471.
Grubišić, Vinko: 478.
Guetzevich, Mirkine: 162.
Guggenheim: 257.
Guicciardini, Francesco: 515.
Guizot, M.: 610.
Gundurov, Aleksandar: 253.
Gunther, John: 60.

HABE, Hans: 52.
Habsburg, dinastija: 17, 170, 173-175, 648.
Habsburg, Franjo Josip: 313.
Habsburg, Otto: 144, 162, 170-174, 180, 189, 199, 233, 317.
Habsburg, Zita: 172.
Hadrijan, Papa: 366.
Haggya, Bonaventura: 463, 474, 554.
Haler, Albert: 330.
Halifax, lord Viscount: 179, 225.
Halpern: 263.
Hamid, Abdulah: 173.
Hanc, Joseph: 244.
Harcourt-Brace Jovanovich: 568, 569.
Harper, am. nakl.: 78, 450.
Harriman, Averell: 504.
Harrison, am. nov.: 322, 323.
Hatze, Josip: 338.
Heater, Gabriel: 396.
Hebrang, Andrija: 292, 304, 310, 333, 343.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 500, 623, 647.
Hektorović, Petar: 338.
Helman, Jeffry: 408.
Hemingway, Ernest: 47, 354, 602, 624.
Herceg, Rudolf: 386.
Hirohito, jap. car.: 291.
Hitler, Adolf: 10-12, 23, 38, 41, 42, 46, 57, 60, 61, 66, 68, 69, 95, 106, 110, 116, 118, 119, 121, 161, 162, 233, 245, 290, 291, 296, 317, 325, 419, 502-505,

509, 560, 561, 578, 609, 614, 617.
Hodža, Enver: 408.
Hoffman, Malvina: 385, 451.
Hofstater: 616.
Hohental, T. J.: 516.
Hohenzollern, dinastija: 173, 648.
Holjevac, Večeslav: 532.
Hook, Sidney: 398-400, 579, 585, 620, 626, 627.
Hoover, Herbert: 87.
Hopkins, Harry Lloyd: 142.
Horvat, Josip: 38.
Hristić, Boško: 27.
Hruščov, Nikita Sergejevič: 443, 573, 592, 593, 601.
Hugo, Víctor: 328.
Hull, Cordell: 46, 103, 172, 189, 233.

ICKES, Harold L.: 253.
Ilinić, Karlo: 640.
Ismet-paša: 435.
Ivekovići, braća: 353.
Ivanović, Vane: 469, 490, 523.
Ivanović, Vladimir: 469.
Izabela II., kraljica: 584.
Izvoljski, Petrovič, Aleksandar: 388, 389.
Izvoljski, Helena: 388.

JACOBSON, Roman: 162.
Jakovljević, Ilija: 339.
James, William: 623.
Jančiković, Tomica: 276, 289, 293, 337, 349, 353, 358, 361.
Jardas, Eduard: 539.
Jareb, Jere: 509, 522.
Javor, Stipe: 505.
Jefferson, Thomas: 559.
Jefremović, Spasoje: 124, 125, 185, 203.
Jelaska: 309, 310.
Jelić, Branko: 86, 460, 490, 639.
Jeličić, Živko: 315.
Jelinek, J.: 27.
Jesih, Pavao: 441.
Jesih, župnik: 503.
Jevđević, Dobroslav: 509.
Jevtić, Bogoljub: 22, 127, 134, 147, 149, 152, 188, 189, 194, 201, 203, 213, 214, 226, 607.
Jiménez, F.: 584.
Johnson, Andrew: 64.
Josselson, M.: 597.
Jovanović, Bata: 30.
Jovanović, Dragoljub: 351, 352, 377, 384, 399, 473.
Jovanović, Jovan-Pižon: 285.
Jovanović-Marambo: 332.
Jovanović, Slobodan: 14-20, 30, 34, 50, 111, 118, 130, 157, 167, 183, 185, 200-202, 231, 240, 241, 266-268, 277, 279, 282, 283, 285-287, 292, 298, 443, 468, 514, 576, 606, 607, 611.
Jovanović, Vladimir: 568, 570.
Judd, H.: 431.
Jukić, Ilija: 14, 15, 35, 37, 58, 187, 188, 201, 203, 267, 469, 579.
Juretić, Augustin: 432, 439, 441.
Jurić: 307.

KAČIĆ Miošić, fra Andrija: 409.
Kadić, Ante: 478, 522, 523.
Kaleb, Roko: 551.
Kaligula: 448, 617.
Kaliterna, Paško: 23, 252.
Kamber, Dragutin: 483, 484, 509, 564.
Kant, Immanuel: 182, 647.
Karaman, Ljubo: 323.
Karamanlis, Konstantinos: 611.
Kardelj, Eduard: 89, 282, 293, 294, 297, 301, 302, 308, 318, 329, 333, 334, 343, 344, 349, 350, 358, 360, 377, 379, 396, 403-405, 448, 489, 536, 574.
Karađorđevići: 19, 50, 192, 282, 285.
Karađorđević, Aleksandar: 10, 19, 58, 78, 132, 134, 151, 171, 257, 300, 365, 378, 415, 428, 453, 468, 506, 536, 605-608, 613.
Karađorđević, Đorđe: 600.
Karađorđević, Marija: 288.
Karađorđević, Olga: 605-607, 609-611.

Karađorđević, Pavle: 13, 16, 17, 20, 29, 30, 32-35, 54, 59, 60, 102, 103, 107, 109, 119, 124, 188, 267, 300, 418, 507, 508, 510, 605-611.
Karađorđević, Petar I.: 75, 606.
Karađorđević, Petar II.: 121, 134, 138, 173, 174, 182, 184, 186-195, 198, 199, 201-203, 206-209, 214, 220, 222, 224, 231, 237, 240, 241, 247, 268, 269, 274, 277, 279, 280, 282-286, 288, 305, 317, 321, 342, 349, 353, 355, 356, 417, 431, 473, 494, 514, 515, 610.
Karađorđević, Tomislav: 288.
Karol, rumunj. kralj: 46.
Kavčič: 574.
Kelly, F. Edna: 443.
Kelly, J. Edward: 219.
Kennan, George: 428-430, 569, 571.
Kennedy, Edward: 570.
Kennedy, John: 61, 602.
Kennedy, Joseph: 61, 68, 69.
Kerenski, Aleksandar Fjodorovič: 251, 252, 400, 511, 587, 594, 618.
Keserović: 356.
Kesterčanek, Nada: 552.
Khuen-Hérdeváry, Karlo: 503, 632.
Kidrič, Boris: 448.
Kirchway, Freda: 247.
Kirin, Vladimir: 500.
Kissinger, Henry: 571.
Kister, Marijan: 482.
Kljaković, Jozo: 12, 36, 328, 338, 379, 380, 384-386, 388, 389, 455, 469, 471, 472, 518.
Knežević, puk.: 212.
Knežević, Radoje: 34, 189, 194, 195, 282, 283, 298, 311.
Knowland: 504.
Koen: 276.
Koestler, Arthur: 252, 275, 354, 395.
Kohler: 493.
Kokša, Đuro: 440, 479.
Kolombatović, jug. konz.: 82.
Kolumbo, Kristof: 53, 602.
Konstatin II., grčki kralj: 608.
Korač, Veljko: 299, 300, 346, 353, 363, 397.
Kordić, Lucijan: 527.
Korošec, Anton: 18, 30-32, 343.
Kosanović, Sava: 78, 127-129, 131, 132, 134, 136, 137-139, 141, 145-149, 152, 153, 166, 167, 169, 179, 180, 184-186, 190, 191, 201, 203, 204, 211, 214, 231, 244, 245, 253, 256, 283, 284, 299, 300, 339, 342, 343, 346, 349, 351, 352, 354, 360, 362-364, 377, 389, 397, 416, 479, 480, 481.
Korsky, Ivo: 553.
Kostopulos, Stavro: 436.
Košutić, August: 36, 235, 267, 495, 496, 514.
Kovačić Goran, Ivan: 324.
Kovačević, Nikola: 87.
Kraja, Josip: 80.
Krajač, Ivan: 184.
Krajačić, Ivan: 535.
Krajnović, prav. sveć.: 131, 138,
Kranjčević, Silvije Strahimir: 336, 501.
Kraus: 469.
Kravčenko, Viktor: 562.
Krek, Miho: 130, 148, 200, 368, 374, 418, 419, 423, 425, 463, 566.
Krešić, Ivan: 36, 75, 80, 81, 106, 121, 184.
Krešić, Mare: 36.
Kristol, Irwing: 398, 620, 626.
Kristan, Etbin: 254.
Krizman, Bogdan: 37.
Krizman, Tomislav: 332.
Krklec, Gustav: 535.
Krleža, Bela: 329.
Krleža, Miroslav: 12, 266, 310, 316, 324, 329, 330, 332, 334, 338, 344, 345, 347, 350, 351, 360, 361, 379, 380, 400, 401, 420, 421, 452, 469, 501, 529, 555-557, 577, 578.
Krnjević, Biserka: 420.
Krnjević, gđa: 24, 25.
Krnjević, Juraj: 21-26, 30, 33, 36, 37, 103, 104, 121, 130,

145, 179, 187, 188, 196, 200, 201, 208, 219, 224, 235, 239, 241-243, 267, 268, 279, 282-285, 289, 397, 417, 419, 420, 424, 455, 466, 472, 485, 487, 489, 490-496, 508-511, 514, 545, 565, 566, 579, 609, 655, 656.
Krstulović, Vicko: 310, 313, 325, 440, 540.
Kršinić, Frano: 385, 469, 535.
Krug, Joseph: 410.
Kržanić, Krsto: 317.
Krzycki, Leo: 226, 253.
Kuhar, Alojzije: 423, 425, 568.
Kukoč, Ivan: 308, 309, 440.
Kulovec, Fran: 418, 419.
Kumičić, Eugen: 642.
Kunc, gđa: 329.
Kunc-Milanov, Zinka: 159, 252, 253, 329.
Kušan, Jakša: 493, 526, 551, 579.
Kužina, Vinko: 550.
Kyrilis de R.: 164.

LA BRUYÈRE, Jean: 344.
Lacković, Stjepan: 410, 415, 460.
La Follette, Robert: 116, 117.
La Guardia, Fiorello: 135, 189, 190.
Lane, amer. amb.: 109, 117, 123, 124.
Laski, Herald: 270, 377, 381, 382.
Lasky, M. J.: 620.
Laušet: 88.
Laval, Pierre: 190.
Lay, novinar: 41.
Lazar, srpski car: 118.
Lazarević, Branko: 295, 296, 347, 348, 350, 357.
Lee, Trigve: 415.
Leger, Louis: 66, 164.
Lendić, Ivo: 551.
Lenjin, Vladimir Iljič: 300, 311, 336, 343, 350, 373, 398, 420, 435, 441, 556, 557, 562, 580, 581, 589, 591, 595, 617, 618, 648.
Leonardo, da Vinci: 501.
Leontić, Ljubo: 294, 304.
Lerner, Max: 449.
Lévi-Strauss, Claude: 162.
Levitas, Samuel: 397, 569, 620.
Lewis, Sinclair: 40.
Lincoln, Abraham: 291, 462.
Lindbergh, Charles: 628, 629.
Lindbergh-Morraw, Anne: 628, 629.
Lippmann, Walter: 34, 60, 67, 151, 264, 266, 428-430.
Lissner: 494.
Litro, franjevac: 317.
Litvinov, Maksim: 225.
Livajušić, Ante: 566.
Loevenstein, Franz: 410.
Lojen, Stjepan: 86, 138, 219, 221.
Lombroso, Cesare: 593.
Lončar, Pavao: 503.
London, Jack: 91, 256.
Longhi, Rossi: 101.
Lotian, engl. ambasador: 64, 69.
Loveston, Jay: 398, 492.
Loyola, Ignacije, sv.: 349.
Luburić, Vjekoslav (Maks): 327, 558.
Luce, Henry: 79, 80, 274, 407.
Lucić, Hanibal: 338.
Luger, Herkulan: 310, 440, 468, 540.
Lukas, Filip: 440.
Lupescu: 46.
Lupis-Vukić, Ivan: 74, 82, 311, 487.
Lyons, Eugene: 398, 587.

LJOTIĆ, Dimitrije: 19, 124.
Ljubić, spl. odvj.: 307.
Ljumović: 570.

MACCARTHY, Joseph: 621.
McCaran, Pat: 402.
MacDonald, Dwight: 399, 620, 626.
Machiavelli, Nicolo: 346, 349, 373, 419, 515.
MacLean, Fitzeroy: 281, 521.
MacMillan, Harold: 521.
MacCormik, Anne: 82, 106.
Maček, Andrej: 505.
Maček, Josipa: 420, 499, 500, 505.
Maček, Vladimir: 12-15, 17-20, 22, 24-26, 29, 30, 32-37, 39, 42, 50, 54, 59, 60, 68, 73, 77, 78, 81, 86, 88, 102-109, 111, 112, 115, 117, 121, 124, 129, 138-140, 153, 187, 188, 190, 192, 204, 207, 210, 212, 219, 221, 225, 227, 239-241, 246, 257, 258, 267, 268, 279, 285, 289, 293, 304, 305, 320, 321, 323, 325, 328, 337-340, 342, 351, 355, 358, 384, 397, 410, 412-425, 428, 429, 431, 432, 452-455, 460, 462-466, 468-471, 473, 482-487, 489, 491-495, 497-503, 505-515, 517, 519, 523, 530, 545, 552, 564-566, 578, 606-611, 656.
Madariaga, Salvador de: 162.
Magruder, am. puk., 356.
Mailler, Norman: 623, 624.
Majstorović, Žarko: 298.
Makarios (Mihail Hristodulos Muskos), arhiep.: 611.
Maksimović, Boža: 131, 148, 149.
Malagodi, Giovanni: 524, 525.
Malaparte (Kurt Suckert), Curzio: 373.
Malenkov: 442.
Maletić: 131.
Manach, J.: 600.
Mandurić, Zvonko: 415.
Mandić, O. Dominik: 328, 418, 452, 633.
Maniu, Juliu: 170.
Mann, Thomas: 66, 162, 648.
Manning, protest. biskup: 134.
Mao Tse Tung: 349, 429, 598, 611.
Maraković, Ljubo: 328.
Marañón, Gregorio: 584.
Marcone, Giuseppe Ramiro: 325, 327.
Marconi, Guglielmo: 135, 136.
Marias, Julián: 584.
Marić, Ivanko: 309-311.
Marinković, Vojislav: 122.
Marinović, kapetan: 53, 54.
Maritain, Jacques: 66, 162, 372, 648.
Marjanović, Milan: 38, 74, 92, 253, 335, 336.
Markham, Reuben, 228, 239, 421, 427, 493, 508.
Marković, Božidar-Boža: 127, 129, 130, 140, 141, 201, 267, 311, 467.
Marković, Lazar: 300, 301.
Marković, Mirko: 87, 131, 193, 219, 248, 406.
Markus, Zlatko: 559.
Marlio, Louis: 164.
Marschal, George Catlet: 438, 439.
Martin, Douglas: 532.
Martin, Jean: 41.
Martin, Kingsley: 269.
Martinović, Milan: 215, 267.
Marulić, Marko: 338, 366, 518, 630, 654.
Maruna, Boris: 478.
Maruna, Pero: 478.
Marušić, Filip: 468.
Marx, Karl: 259, 317, 336, 347, 350, 351, 370, 500, 580, 596, 633, 643, 647-649.
Masaryk, Jan: 170, 250, 255, 281, 511, 512.
Masaryk, Thomás Garrigue: 649.
Mašina, Krunoslav: 550.
Matavulj, Simo: 348.
Mates, Leo: 303, 536.
Matko, Janko: 39.
Matoš, Antun Gustav: 49, 478.
Matošić, Dane: 466.
Matulić, Roko: 570.
Matthews, Herbert: 602.
Maugham, Somerset: 67.
Maurras, Charles: 19, 298.
Maurois, André: 66, 71.
Mazzini, Giuseppe: 176, 177.
Mažuranić, Ivan: 575.
Medici: 349, 605.
Meheš, Mirko: 545.
Meilly, John J.: 125.
Meixner, Rudolf: 12, 38.
Menderes: 435.
Meštrović, Ivan: 10, 12, 36, 37, 103, 104, 130, 136, 150, 157, 257, 266-268, 304, 311-313, 319, 320, 327, 328, 335, 338, 345, 346, 380, 383-385, 388-390, 400, 410, 416, 423, 443, 451-456,

460-466, 468-474, 479-484, 489-492, 494, 495, 510, 511, 519, 528-535, 537-544, 552, 556, 557, 564, 566, 606, 623, 633, 657.
Meštrović, Marica: 390, 564.
Meštrović, Mate: 466, 469, 474, 527, 531, 532, 564, 569, 570, 571, 573.
Meštrović, Olga: 384, 385, 474, 531, 532, 534, 542.
Meštrović, Pešo (Petar): 335, 465.
Meštrović, Tvrtko: 532.
Metaxas, Joannis: 65.
Metternich, Clemens Wenzel Lothar: 233, 430, 456, 561.
Michalokopoulos, A.: 170.
Michelangelo, Buonarroti: 501.
Mihajlov, Mihajlo: 571.
Mihajlović, Draža: 83, 124, 138, 149, 151-157, 159, 163, 170, 174, 187, 190, 192-194, 198, 199, 202, 205, 208, 209, 211-214, 218-220, 225, 227-231, 233, 240, 245, 246, 248, 250, 269, 274, 284, 288, 295, 298, 299, 321, 339, 354-356, 358, 375, 473, 538.
Mihanovich, Clement: 520.
Mihovilović, Ivo: 38.
Mikolajczyk, Stanislav: 414, 618
Mikolji: 545.
Milanov, Predrag: 329.
Miličić, Sibe: 400.
Miletić, Krsta: 131, 148.
Miller, admir.: 490.
Miller, Arthur: 623, 624.
Milojević, Predrag: 26, 27, 29, 30.
Miloš, Česlav: 626.
Milton, John: 575.
Mindszenty, Jozsef: 410.
Minerich: 86.
Mirković, Nikola: 131, 147, 148, 151-153, 159, 167, 169, 179, 211, 214, 253, 256.
Mirth, Karlo: 512, 520, 522, 529.
Missiroli, Mario: 369.
Mišetić, Roko: 455.
Mitchell, Bill: 227.
Mitchell, Ruth: 227, 228, 240.
Mitrinović: 557.
Mitrović, Mitra: 574.
Mladinco: 322.
Moderčin, Ivan: 82, 423.
Mohorovičić, Josip: 138, 148, 186, 187, 192, 235, 289, 513.
Molek, Ivan: 88, 254.
Moliére, Jean Baptiste: 286.
Molotov, Vjačeslav Mihajlovič: 155.
Monaghan, Alice: 134.
Monet, Claude: 542.
Moore, Thomas: 561.
Morgan: 614.
Morhead, gđa.: 116.
Moro, Aldo: 609.
Morris, Robert: 443, 583.
Mosca, Gaetano: 266, 416, 648.
Moseley, Philipp: 409, 446, 507, 571-573, 575.
Mowrer, Edgar Answel: 60, 82, 190, 204, 205.
Muljačić: 313.
Murray, am. prof.: 385.
Mussolini, Benito: 10, 11, 19, 23, 27, 33, 38, 41, 42, 51, 61, 66, 68, 81, 95, 100, 106, 110, 121, 129, 161, 165, 178, 180, 195, 197, 257, 290, 291, 317, 325, 338, 369, 373-375, 380, 381, 435, 502-505, 509, 521, 560, 561, 609, 613, 617, 629.

NABOKOV, Vladimir: 585.
Nagy, Ferenz: 414, 415, 618.
Nanna: 294.
Napoleon, Bonaparte: 233, 370.
Nardi, tal. konzul: 520.
Nasser, Gamal Abdel: 588.
Nazor, Vladimir: 252, 315, 327, 329, 336, 345, 501.
Nedić, Milan: 124, 137, 139, 145, 190, 201, 209, 210, 216, 217, 229, 312.
Nehru, Džavaharlal: 611.
Nejedly, Zdenek: 253.
Nenni, Pietro: 369, 379, 381-383.
Neron: 617.
Nešić, Bata: 275, 276, 301.
Nešić, Ljuba: 275.
Nevistić, Frane: 551.
Nietzsche, Friedrick: 647.

Nikezić, Marko: 574.
Nikolajevsky, Boris: 587, 620.
Nikolić, Andra: 157.
Nikolić, Momir: 19, 298, 299.
Nikolić, Radoje: 156, 157, 185.
Nikolić, Štefica: 478.
Nikolić, Vinko: 478, 519, 526.
Nikolorić: 451.
Ninčić, Gjura: 276.
Ninčić, Momčilo: 111, 120, 121, 129, 130, 157, 167, 182, 183, 188, 189, 193, 195-210, 214, 222, 223, 231, 240, 276, 286, 378, 468.
Ninčić, gđa: 286.
Ninski, Grgur: 541.
Nitti, Francesco Saverio: 374.
Nizeteo, Antun: 518.
Nixon, Richard: 488, 504, 524, 592, 593.
Norman, Dorothy: 627.
Novak, Vjenceslav: 501.

NJEGOŠ, Petar Petrović: 347, 541, 575.

OBRENOVIĆI: 50.
O'Brien, Anthony Henry: 410.
Oliver, Lawrence: 273.
Omrčanin, Ivo: 523.
Omrčanin, Margareth: 523.
Orlando, Vittorio E.: 374.
Ortega y Gasset, José: 321, 584, 648, 650.
Orwell, George: 317.
Ostović, Pavle: 37, 423, 465, 466, 470, 481-483, 511, 564.
Ovidio Nazon, Publije: 320.

PACCIARDI, Randolfo: 164, 166, 367.
Padarewski, Jan: 46.
Paietta: 371.
Palandačić-Palandech: 60, 120.
Palazzeschi, Aldo: 380, 381.
Panjuškin, sov. amb.: 447, 448.
Papanek, dr.: 170.
Papandreu, Andrea: 436.
Papandreu, Georgios: 436, 609, 610.
Papo, nar. zastp. HSS: 337.
Papini, Giacinta: 382.
Papini, Giovanni: 382, 383.
Parežanin, Ratko: 492.
Parri, Feruccio: 369.
Pasternak, Boris: 596, 598.
Pašić, Nikola: 50, 196, 199, 200, 468.
Pašić, Rade: 187.
Patterson, Richard: 287, 355.
Pavelić, Ante, zubar: 453.
Pavelić, Ante, poglavnik: 32, 41, 51, 81, 86, 110, 121, 129, 137, 138, 187, 190, 196, 201, 204, 210, 216, 219, 220, 241, 276, 297, 298, 303, 305, 317, 325, 327, 338, 345, 358, 373, 375, 384, 386, 387, 397, 412, 413, 415, 420, 453, 472, 483, 484, 490, 493-495, 503, 505, 529, 634.
Pavelić Smith, Ante: 122, 123, 131, 138, 139, 148, 204, 210, 211, 213, 214, 225, 234-236, 277, 453, 464, 529, 531, 542, 551, 552, 655.
Pavelić, Nikola: 31.
Pavelić, Radovan: 474.
Pawson: 283.
Pearson, Drew: 108.
Pećanac, Kosta: 227.
Pekić, Branko: 137.
Pepper, E. Claude: 220.
Pelicarić, Šime: 390.
Perić, Josip: 303, 313, 314.
Perić, Stijepo: 375.
Pernar, Anka: 486.
Pernar, Ivan: 379, 385, 389, 390, 453, 471, 474, 486, 487, 490, 508, 509, 511, 565.
Pertinax, Girard André: 60, 66-68, 164, 207.
Pešić: 109.
Pešelj, Branko: 413, 415, 419, 422, 455, 460, 463, 489, 523, 565.
Petain, Henry Philippe: 317.
Petar Veliki: 595, 617.
Petković, Luka: 527.

Petrak, M.: 84, 193, 252.
Petravić, Ante: 312.
Petričević, Jure: 526, 637.
Petrinović, Frano: 128, 220.
Petrović, Dušan Šane: 275.
Petrović, M.: 569.
Petrović, Rako: 300.
Petrović, Rastko: 51, 59, 79, 110, 112-114, 118, 125, 133, 150-152, 154, 157, 158, 185, 186 ,191, 203, 216, 295, 296, 354.
Petrović, Svetislav-Sveto, 52-55.
Picasso, Pablo: 501, 542.
Pietromarchi, Luca: 374-376.
Pijade, Moša: 297, 342, 347, 349, 576.
Piñol, José M.: 585.
Pio XII.: 327.
Piplović: 313, 361.
Pirandello, Luigi: 383.
Pirogov, rus. avijat.: 400.
Pla, Josep: 585.
Platon: 286, 619.
Podhoretz, Norman: 398, 620, 626.
Poduje, Jozo: 11, 106, 466, 470, 472, 490, 511, 564.
Poincaré, Raymond: 163.
Poole, DeWitt: 243, 414, 423, 481.
Popović, Bogdan: 50.
Popović, Jovan: 399, 400.
Popović, Koča: 536, 556, 574, 579.
Popović, Pavle: 50.
Popović, Vladimir: 362, 533, 537.
Potjemkin, Grigorij Aleksandrovič: 11.
Potts, David: 410.
Praeger: 568.
Prato, Carlos A.: 68, 208.
Preradović, Petar: 501.
Prezzolini, Giuseppe: 383.
Pribićević, Adam: 461, 483, 484.
Pribićević, Stojan: 76, 77, 79, 80, 82, 115, 116, 125, 128, 131, 179, 180, 228, 256, 282, 354, 407, 568.
Pribićević, Svetozar: 75, 77, 79, 126, 131, 141, 200, 294, 416.
Prica, Ognjen: 87.
Prica, Srđan: 87, 219, 406.
Primuž, Vjekoslav: 289.
Proudhon, Pierre J.: 580.
Prpić, Jure: 522, 545.
Pupin, Mihajlo: 135, 136.
Purić, Božidar: 50, 59, 223, 224, 237, 240, 242, 267, 297, 495.
Puškin, Aleksandr Sergejevič: 595.

QUEVEDO, M. A.: 599.
Quisling, Vidkun: 190.

RACINE, Jean: 323.
Račić, Jakša: 310.
Račić, Puniša: 505, 565.
Rački, Franjo: 327.
Radek: 350.
Radetzky, Johann Joseph: 318.
Radica, Bosiljka: 46, 54, 367, 393, 394, 470.
Radica, Branislav: 307.
Radica, Daroslava: 307
Radica, Ina: 307, 361.
Radica, Leo: 46, 367, 393, 394, 528.
Radica, Lovre: 307, 308, 310, 312-314, 361, 439, 440, 461.
Radica, B. majka: 307, 308, 312, 313, 439, 440, 605, 640.
Radica Ferrero, Nina: 38, 44-46, 53, 54, 113, 118, 121, 150, 153, 156-158, 160, 263, 266, 272, 319, 334, 336, 342, 348, 352, 353, 361-363, 366, 367, 389, 390, 393, 397, 420, 469, 470, 587, 593, 596, 609, 626.
Radica, Ratko: 307.
Radić, Ante: 508.
Radić, Braća: 22, 219, 274, 386, 421, 453, 489, 514, 556.
Radić, Marija: 339.
Radić, Stjepan: 21, 50, 75, 78, 81, 89, 93, 110, 141, 151, 175, 257, 414, 416, 473, 485, 500, 501, 503, 505, 508, 514, 557, 655.
Radojčić, puk.: 140.
Rađa, Tihomil: 478, 526.
Raffael, Santi: 501.

Raguščak: 413.
Raić, Vlaho: 390, 551.
Raimondo, spl. kanonik: 319.
Rajković, Miro: 301, 302.
Rakić, Milan: 48.
Ranković, Aleksandar: 355, 358, 397, 530, 572, 573.
Ranković, gđa: 574.
Rawh, Philip: 399.
Reale, Egidio: 367, 389.
Recamier Madame: 313.
Reeve, Walter J.: 520.
Reichman, Ludvik: 24, 120.
Reljić, Smiljan: 541.
Retz, Jean François de: 610.
Riba, Carles: 585.
Ribar, Ivan: 226.
Ribnikar, Vladimir: 294, 295.
Ridruejo, Dionisio: 584.
Rindulin: 319.
Rieger, Vilko: 471, 545.
Ristanović, srp. sveć: 60, 90.
Ristić, Marko: 295, 355.
Rittig, Svetozar: 327, 328, 338, 469, 532, 535.
Roa, Raoul: 598.
Roatta, Mario: 375.
Robespierre, Maximilian: 343, 573.
Rockefeller: 614.
Rodin, Auguste: 464, 483, 540, 543.
Rodžalovsky, major: 189.
Rogge, O. John: 446.
Romains, Jules: 66, 67.
Romanovi, ruska dinastija: 288, 648.
Rooney, Micky: 264.
Roosevelt, Eleanor: 77, 95, 135, 143, 154-156, 627, 628.
Roosevelt, Franklin Delano: 61, 64, 66, 69-73, 77, 82, 87, 94, 103, 104, 107, 115, 116, 117, 120, 124, 135, 142, 144, 154-156, 163, 170, 173, 174, 179, 180, 181, 184, 189, 193, 204, 205, 212, 213, 220, 225, 227, 232-234, 236, 237, 244, 246, 247, 251, 253, 256, 264, 270, 274, 282, 284, 288, 290, 291, 299, 317, 323, 346, 347, 430, 459, 485, 515, 560, 567, 602, 627-629, 652.
Rosatti: 372.
Rose Madame: 268.
Rousseau, Jan Jacques: 580.
Roth, Philip: 623.
Ruggero de, Guido: 368.
Rusk, Dean: 571, 574.
Rybarž, V.: 110, 119, 123, 128, 157, 158, 287.

SAGANIĆ, Gvido: 527.
Saharov, Andrej Dmitrijevič: 627.
Saint-Just, Louis Antoine: 343, 573.
Salaj, Branko: 527.
Salazar, Antonio de Oliviera: 53, 587.
Salvatorelli, Luigi: 41, 368.
Salvemini, Gaetano: 31, 33, 34, 67, 83, 95, 106, 164-166, 174-176, 178-180, 244, 303, 606.
Sammartino, Peter: 612-614.
Sančević, Zdravko: 527.
Savanarola, Girolamo: 349.
Savić, puk.: 240.
Savoia, tal. dinastija: 176, 196.
Savoia, Umberto II., 165.
Savoia, Viktor, Manuel III., 165, 373.
Schaw, G. Bernard: 272, 521.
Schmeeckebier: 536.
Schwartz, Harry: 569.
Scott, engl. gener.: 521.
Seferović, dr.: 569.
Sekulić, Isidora: 347.
Sekulić, Miloš: 145.
Seldes, Timothy: 450.
Serzentić, Voja: 275, 292.
Seton-Watson, Hugh: 12, 235, 268, 311, 508.
Seton-Watson, Robert (Scotus Viator): 12, 325, 267-269, 507, 520.
Sforza, Carlo: 23, 31, 66, 120, 164-166, 179, 195-200, 206-208, 240, 368, 370, 374, 520.
Shakespeare, William: 272, 273, 323, 522.
Sharenkoff, Victor: 244.

Sheen, Fulton: 500.
Sherwood, Robert E.: 142.
Shirer, William: 60, 369.
Schub, Anatole: 398, 507, 508, 510.
Schub, David: 398.
Silone, Ignazio: 67, 386.
Simić, Stanoje: 348, 349.
Simić, Vlada: 405.
Simović, Dušan: 130, 156-158, 178-180, 184, 185, 197, 198, 419.
Simović, gđa. D.: 157, 158.
Sinovčići: 313, 319.
Sirc, Ljubo: 523, 579.
Sivrić, fra Ivan: 454, 528, 529.
Skender-beg: 409, 468.
Smerdel, Ton: 322, 328.
Smodlaka, Josip: 280, 294, 301, 374, 376, 378, 379, 396, 419.
Smole, Anton: 449.
Smyth, William H.: 124, 508, 614.
Snoj, Franc: 127, 134, 148, 152, 165, 191, 200, 226.
Sokrat: 329.
Solženjicin, Aleksandr Isajevič: 395, 561, 562, 596, 627.
Sonnino, Sidney: 177.
Sontag, Susan: 625.
Spalajković, Miroslav: 368.
Spalatin, Krsto: 522, 523, 545.
Speller, Robert: 507, 508, 510.
Spellman, Francis: 468, 533.
Spengler, Oswald: 650.
Sperber, Manes: 401.
Sremec, Zlatan: 535.
Staljin, Josif Visarionovič: 67, 68, 161, 187, 188, 220, 244, 246, 250, 255, 270, 278, 282, 285, 290, 291, 303, 311, 317, 331, 335, 336, 347, 349-351, 354, 358, 360, 367, 371, 377, 381, 382, 400, 408, 411, 424, 427-430, 432, 435, 437, 441, 442, 447, 448, 458, 470, 473, 480, 483, 513, 516, 521, 529, 530, 536, 537, 556, 561, 563, 567, 573, 575, 578, 580, 581, 591, 595, 603, 617, 618, 629, 638.
Stanišić: 375.
Stanković, Petar: 76, 490, 545, 552.
Stanojević, konzul: 58, 223.
Starčević, Ante: 75, 503.
Stassen, am. sen.: 502.
Steed, Wickham: 206, 207, 268, 269, 520.
Steel, Johannes: 238.
Stefanović, Rača: 148, 149.
Steinbeck, John: 379.
Stendhal, Henry Beyle: 648.
Stepinac, Alojzije: 325, 327, 358, 399, 409-411, 415, 444, 446, 459, 468, 481, 494, 529-535, 538, 577, 578.
Stevenson: 278, 355.
Stimson, Henry: 171, 172, 174.
Stipanović, Ivan: 80, 89.
Stoimirović Jovanović, Bata: 610.
Stojadinović, Milan: 22, 58, 101, 609-611.
Stojković, Slavko: 28, 30, 38, 295.
Stojković, Milica: 295.
Strauss, M. P.: 270, 501.
Streit, Clarence: 60.
Strossmayer, Josip Juraj: 183, 327, 454.
Stude: 312.
Sturzo, Luigi: 31, 179, 240.
Subbotić, Ivan: 22, 141.
Sulzberger, Cyrus: 105, 349, 354.
Supek, Ivan: 556.
Supilo, Fran: 130, 184, 199, 268, 269, 336, 453, 467, 495.
Svolos: 167.

ŠALJAPIN, Fjodor Ivanovič: 593.
Šarić, Ivan Evanđelista, nadb.: 348.
Šegedin, Petar: 632.
Šegvić, Kerubin: 337, 338, 551.
Šegvić, Petar: 634.
Šenoa, August: 501.
Šepić, Dragovan: 289, 362, 513, 515.
Šimić, Stanislav: 323-325, 340.
Škrinjarić, Miroslav: 639.
Šolohov, Mihail Aleksandrovič: 295, 347, 348.

Šore: 489.
Šoštakovič, Dmitrij: 253, 399.
Štampar, Andrija: 21, 22, 24, 40, 120, 257, 332-335, 337, 344, 360, 361, 390, 470.
Šubašić, Ivan: 30, 36, 82, 85, 127, 128, 130-132, 134, 137-140, 141, 144-146, 148, 149, 153, 167, 184-188, 191-194, 199, 200, 203-205, 211, 213, 215, 218-225, 231, 232, 234-243, 246, 247, 250-252, 263, 265, 267, 268, 273-280, 282-284, 288, 289, 293, 299, 301, 335, 337, 338, 340, 342, 349, 360-362, 364, 368, 384, 417, 423, 470, 511-517, 530, 539, 578, 592.
Šubašić, Vlasta: 245, 293.
Šufflay, Milan: 557.
Šukletović, Dušan: 134.
Šuljak, Dinko: 94, 379, 390, 464, 466, 486-489, 493, 545, 565.
Šumski: 400.
Šutej, Juraj: 35, 36, 104, 127, 145, 241, 243, 267, 292, 293, 342, 349, 360, 361.
Šutej, Sava: 349.

TABONIS, Genoviéve: 60, 66-68, 163, 164.
Tanasković: 81, 82.
Tarchiani, tal. amb.: 68, 164, 520.
Tartaglia, Ivo: 11, 307-310, 440, 452, 466, 468, 534.
Tartaglia, puk.: 306.
Tašković, Grigor: 474.
Tavelić, sv. Nikola: 633.
Taylleyrand-Perigord, Charles M.: 233, 430.
Teilhard de Chardin, Pierre: 162.
Tesla, Nikola: 76, 84, 131-136, 170, 245.
Tevfik, Ruždi beg: 435.
Thibaudet, Albert: 45, 359.
Thomas, Norman: 415, 619, 626, 627.
Thompson, njem. dipl.: 101.
Thomson, Dorothy: 60, 172.
Thomson, am. amb.: 596.
Tijan, Pavao: 493, 586.
Tijan Luetić, Nedjeljka: 586.
Tijardović, Ivo: 320, 338.
Tilgher, Adriano: 383.
Tilgher, gđa: 383.
Tillingast, Ch.: 409.
Tirana, Rifat: 57.
Tirana, Rosamund: 57.
Tito-Josip Broz: 78-80, 83, 89, 121, 139, 156, 157, 163, 167, 168, 187, 192, 218, 219, 221, 225-227, 229-231, 235, 238, 241, 244-247, 249-251, 253, 255, 259, 263, 266-268, 270, 274-286, 288, 289, 292, 294, 295, 297, 299-301, 303, 308, 310, 318, 327-329, 331, 333, 335, 338, 339, 341, 343-346, 350, 352-354, 356-358, 360, 361, 363, 364, 366-369, 372, 373, 375-377, 381, 384, 385, 387, 395-398, 400, 403, 407-411, 415, 417, 424, 425, 427-429, 431-452, 456-458, 464, 465, 470, 472, 473, 479-483, 486, 489, 492, 502, 505, 509, 511-514, 516, 520, 521, 528-531, 533-539, 541, 542, 556-558, 561, 563, 568, 572-578, 580-582, 587, 597, 598, 601, 608, 612, 613, 617, 621, 627, 628, 631-635, 637, 638, 656.
Titulescu, Nicolae: 58.
Tocqueville de, Alexis: 97, 395, 546, 547, 560, 588, 617, 622.
Togliatti, Palmiro: 367, 369, 371, 374, 381.
Tolstoj, Aleksandra: 500.
Tolstoj, Aleksej: 253.
Tolstoj, kći: 593.
Tolstoj, Lev Nikolajevič: 14, 22, 122, 305, 347, 348, 420, 467, 500, 593, 647.
Tomas, Ivan: 478.
Tomašević, Jozo: 335.
Tomašić, Dinko: 58, 81, 101, 120, 121, 131, 140, 145, 184, 335, 413.
Tomičić, Zlatko: 632.
Tommaseo, Niccolò: 380, 381.
Topalović, Živko: 382, 492.
Torbar, Josip (otac): 379, 389, 486, 487, 490.

Torbar, Josip: 478, 486, 487.
Torbar, Stjepan: 486, 487.
Torres, Henri: 163.
Torquemada, Tomás: 350.
Toscanini, Arturo: 164, 179, 253.
Tošić, Desimir: 579.
Trbuković: 131.
Tresić-Pavičić, Ante: 74, 551.
Trifunović, Miloš: 131, 187, 188, 203, 240, 241, 284-286, 354, 419, 606, 607.
Tripalo, Miko: 574, 632, 634.
Tripp Ross, Robert: 410.
Trivanović, Vaso: 256.
Trocki, Lav: 250, 342, 448, 581, 582, 595, 618, 638.
Truman, Harry: 291, 459, 504, 512, 560.
Trumbić, Ante: 10, 11, 21, 122, 130, 183, 195, 199, 312, 313, 376, 453, 469, 655.
Tucidid: 45.
Tuđman, Franjo: 332, 557, 632, 635.
Turgenjev, Ivan Sergejevič: 555.

UJEVIĆ, Mate: 13, 322, 328, 338, 340, 528, 529, 578.
Ujević, Tin: 323, 329, 340.
Ulbricht, Walter: 574.
Unamuno, Miguel: 317, 318, 325, 583-585.
Ungaretti, Giuseppe: 373.
Uranis, Kostis: 436, 437.
Uvodići, braća: 466, 467.
Uzunović, Nikola: 607.

VALERIJAN, srp. episk.: 145.
Valéry, Paul: 62, 319, 642.
Vambery, Rustem: 171, 244.
Vanka, Maksimilijan: 89, 256.
Varga, Bela: 410, 463.
Varnava, Petar Rosić: 611.
Varoš, Miroslav: 441.
Vasić, Dragiša: 16, 19, 20, 298, 299, 355.
Vasilj, fra Vendelin: 413, 493.
Vayo Del, Alvarez: 162, 244, 246, 247, 396.
Velebit, Vladimir: 242, 274, 275, 301, 368.
Venizelos, Elefterios: 122, 167, 436.
Venizelos, Sofokles: 167, 168, 613.
Venturi, Lionello: 164.
Verhovenski: 555.
Veselica, Marko: 556, 557, 632, 635.
Vida, Viktor: 379, 384, 388, 390.
Vidal, Gore: 623.
Vidić, Dobrivoje: 536.
Vidović, Emanuel: 466.
Vidović, Mirko: 527.
Vilder, Većeslav: 37, 38, 149, 185, 239, 266, 267, 284.
Vilfan, J.: 405.
Vilfan, Nikola: 184,, 185.
Vilim, II., 610.
Vinaver, Stanislav: 48, 148, 228, 296, 300, 347.
Vincigera, Mario, 41, 368, 383.
Višacki, Ljubiša, 47-51.
Visson, André: 263.
Višinski, Andrej Januarjevič, 371, 442, 448.
Vlahov, Dmitar: 405.
Vlajić, Božidar-Boka: 579.
Vlavianos, Basil: 167, 168, 244.
Vlasovljev, ruski general: 379.
Vodopić, Mato: 348.
Vohoska, major: 189, 194, 195.
Vojevoda: 302, 303.
Vojnović, Ivo: 348, 557.
Volkov, Leon: 562, 563.
Voltaire, François Marie: 580.
Vorkapić, R.: 297.
Vošnjak, Bogumil: 368, 423, 425.
Vrančić, Stjepan: 82, 83, 487.
Vrančić, Vjekoslav: 324.
Vrkljan, Andrija: 324.
Vučetić, Mato: 28-30, 37, 55, 265, 283, 289, 441, 455, 489, 655.
Vučetić, Šime: 315.
Vučićević, Ivo: 550.
Vučinić: 159.
Vučković, Božidar: 379, 390, 423, 471, 474, 486-488, 492, 565.
Vučković, Niko: 301.

Vučo, Aleksandar: 399.
Vujačić, Marko: 357.
Vujica, Stanko: 552.
Vukelić, Filip: 83, 252.
Vuksan: 300, 363.
Vukušić, split. odvj.: 307, 309.

WALLACE, Henry: 135, 230, 232, 233, 251, 273, 274, 291, 311, 399.
Ward, Barbara: 428, 430.
Warnier: 12.
Washington, George: 291, 436, 559.
Wasilevska, Vanda: 253.
Waugh, Evelyn: 235.
Welles, Sumner: 103, 107, 115, 117, 189, 233, 246, 521.
Werlinich, Samuel: 209.
West, Rebecca: 227, 450.
Westinghouse, George: 135, 136.
White, Leigh: 354, 355.
White, William: 570.
Wilfan, jug. drž. tužilac: 397.
Willkie, Wendel: 232, 233, 251, 274, 311.
Wilson, Edmund: 295.
Wilson, Thomas Woodraw: 92, 166, 173, 234, 291, 559, 560, 650.
Wittfogel, Karl: 398, 596.

YARROW, Bernard: 287, 288.

ZANELLA, Pero: 27.
Zečević, Vlada: 363.
Zlatoper, Grga: 80, 265, 276, 289, 423, 463, 474.
Zogović, Radovan: 324, 343, 346, 347, 350, 351, 379, 556.
Zola, Emil: 648.
Zorić, Krešimir: 633.
Zrno, fra David: 454, 471.
Zubak: 86, 87.
Zurunić: 102.
Zweig, Stefan: 370.

ŽAGAR, Janko: 545, 547.
Žanko, Miloš: 294, 303, 304, 535.
Žigrović, Mladen: 552.
Živković, Petar: 131, 148, 149, 188, 189, 632.

Knjižnica Tina Ujevića

SADRŽAJ

II. KNJIGA

I. U AMERICI U RATU — RATUJU SRBI I HRVATI 7

Beograd 1940: Predosjećanje rasula 9
Kroz porobljenu Europu (1940.) i prvi susreti s Amerikom 40
Susreti s iseljeništvom — Amerika-čemerika . . . 74
Obruč oko Jugoslavije sve više se steže. Kriza na pomolu — U čekanju oluje 100
Dolazak bana Šubašića i Kraljevske misije. Sukob između Hrvata i Srba na američkom planu sasvim rastvoren 127
Turobno umiranje Nikole Tesle 133
Potreba afirmacije Hrvatstva 137
New York 1942. 161
Dovode Kralja. Ninčić optužuje Hrvate 182
Prema slomu jedne velikosrpske politike. Američko-hrvatski kongres: Afirmacija Hrvata 218

II. MOJA ODISEJADA: IZ AMERIKE KROZ ZAKRVAVLJENU I IZGUBLJENU DOMOVINU — KONAČAN POVRATAK U AMERIKU. 261

Čekajući na povratak u domovinu u Londonu . . 263
Šubašićev povratak u London 277
Konac jedne Dinastije — Konac jednog političkog svijeta 282
Veliki strah, krv i bijeda u domovini 292
«Nima Splita do Splita» 306
Veliki strah u Zagrebu. 321
Posljednji boravak u Beogradu 342
Svi putevi vode u Rim. 366

III. U AMERICI I OPET HRVATSKA I SAMO HRVATSKA 391

U ponoru razočaranja: «Jugoslavija — diktatura terora i smrti» — U što su nas strovalili? . . . 393
«Hladni rat» — Svjedok pred U. S. Senatom. . . 402
«Ratni huškač» 408
Poslijeratna emigracija stiže: Maček u Americi. . . 412
«Slobodna Europa»: Američki pokušaj sjedinjavanja političkog vodstva iz komunističke Europe . . . 422
U sukobu s američkom politikom u odnosu na Jugoslaviju 426
Još uvijek Tito i Moskva. — Susret s Majkom u Italiji 439
Ubojstvo ili samoubojstvo Luja Adamiča? 447
Meštrovićevi napori za stvaranje jednog hrvatskog predstavništva 451
Incident oko Philadelphijske deklaracije. Čakule s Meštrovićem o starom Splitu 462
Đilas u New Yorku: Prvi put s Meštrovićem . . . 479
Kaotično stanje emigracije: Krnjevićeva uloga . . . 485
Moj razgovor s predsjednikom Mačekom 497
Mačekova autobiografija 507
Maček i Šubašić 511
Susreti i razgovori s hrvatskom inteligencijom . . 518
Mnogostruke kulturne djelatnosti emigracije . . . 526
Posljednji Meštrovićev pohod Hrvatskoj. 531
Amerika i hrvatska inteligencija. 545
Hrvatska mladost: njene dileme u iskanju američke pravde 554
Umiranje protagonista: Meštrović i Maček 564
Đilas redivivus u New Yorku 1968. 568
Nekoliko značajnih putovanja 583
Ljeta u Toskani: Susreti s knezom Pavlom. . . . 605
Biti profesor u Americi 612
Pragmatizam i humanizam američke inteligencije. . 620
Hrvatska i opet Hrvatska, uvijek Hrvatska: Od svanuća proljeća do crne zime 630
Rastanak s Majkom 640

PRED KONAC STOLJEĆA I MOJEGA ŽIVOTA. . . 645

KAZALO SPOMENUTIH IMENA 659

BILJEŠKA O AUTORU KNJIGE / Vinko Nikolić. *Knjiga prva.* Str. 519-526.

PRILOZI — FOTOGRAFIJE

KNJIGA PRVA

Grad Split. Bogdan Radica (16-17). *Između stranica* 48-49: Roditelji Bogdana Radice: Pavica i Lovre; R. u svojoj trinaestoj godini; Na Akropoli ispred Partenona: Leo Ferrero i B. R.; Vjenčanje B. Radice i Nine Ferrero; Bračno putovanje B. R. i N. F.; Na Marjanu u svibnju 1935.; Krštenje sina Lea. —
Ilustrirani grčki tjednik *«The National Herald»:* Članak Mihajla Rodasa o B. R., «prijatelju Helade» [Grčke]. —
Između stranica 448-449: Giovanni Papini, Guglielmo Ferrero, Dr. Ante Trumbić; Kralj Aleksandar Karađorđević i kraljica Marija, na otoku Vidu, Krf, 1933. —
G. Dimitriadis: B. Radica, karikatura (518). —

KNJIGA DRUGA

Posveta (4-5). *Između stranica* 160-161: «Lovčen»; Kip Slobode u New Yorku; Američki novinar Blair Bolles; Načelnik New Yorka Fiorello LaGuardia, Zl. Baloković, Bosiljka i Leo Radica; Dopisnik «New York World Telegram»-a; Radica pred Američkim Senatom; Aleksandar Kerenski i Dr. Peter Sammartino; Mstislav Rostropovič; Giuseppe Saragat; R. među svojim đacima; Irwing Kristol, Norman Thomas i Sidney Hook; Nina Ferrero Radica i B. Radica. —
Između stranica 400-401: R. na jednoj skupštini u USA; Vladko Maček i B. R.; Dr. Maček, gđa Pernar i Radica; Dr. Krnjević u Radičinu domu; Knez Pavle Karađorđević i B. R.; Liberalna grupa Hrvata; Radica u društvu Ing. Vučkovića i dra Šuljka; Sa Hrvatima u New Yorku; Sa Hrvatima u Los Angelesu; S mladim Hrvatima u San Pedru, Los Angeles; U hrvatskoj crkvi u New Yorku; Proslava 10. godišnjice časopisa «Journal of Croatian Studies»; Hrvatske demonstracije u New Yorku; Izložba hrvatske knjige u Frankfurtu 1982: Radica potpisuje promjerke svoje knjige; S proglašenja svetim Hrvata Bl. Leopolda Bogdana Mandića, 16. listopada 1983.
Između stranica 496-497: Dr. Vladko Maček, Dr. Juraj Krnjević, Dr. Ivan Šubašić i Ivan Meštrović. —

TISKANJE OVE KNJIGE DOVRŠENO U BARCELONI, 6. TRAVNJA 1984. IZDANJE: «KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE» ■ TISAK: EGS, ROSARIO 2, BARCELONA, 17 ■ ŠPANJOLSKA

KGZ KNJIŽNICA TREŠNJEVKA ZAGREB
030051421

25.5.2019
07 -08- 2010
04 -01- 2016
01 -07- 2020
07 -05- 2011
28.8.20
22 -03- 2012
01 -02- 2016
23 -09- 2020
03 -09- 2013
19 -12- 2025
01 -02- 2014
01 -02- 2016
28 -04- 2014
15 -10- 2016
31 -10- 2017
13 -06- 2014
22 -12- 2017
23 -02- 2015
13 -04- 2018
15 -09- 2015
12 -10- 2018
13 -04-
02 -05- 2018
28 -05- 2020
URIHO - Tisak, Zagreb

KNJIŽNICA TINA UJEVIĆA
R 2018 g.
Knjižnica Tina Ujevića
030092328
KNJIŽNICA TINA UJEVIĆA
R 2009. g.

Knjižnica Tina Ujevića
886.2-9
RADIC.B
ž 2
030092328 / 108.010